

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

150
2011

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ:
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ 1837-2011
(Α'-Ε' ΠΕΡΙΟΔΟΥ)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2011

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2011

Τόμος 150 (2011)
ISSN 1105-0950

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθῆναι 106 72
Fax 210 3644996 - τηλ. 210 3609689 - secre@archetai.gr - www.archetai.gr

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

150
2011

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΕΜΠΤΗ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ:
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ 1837-2011
(Α'-Ε' ΠΕΡΙΟΔΟΥ)

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
2011

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Β.Χ.Π.:	Ένα επιστημονικὸ ἐπίτευγμα	IX-X
Μαρίας Σ. Μπούσκαρη:	Ίδεαλιστικὰ κεφάλια ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀντίγραφα κλασικῶν ἔργων ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκροπόλεως	1-119
Ἑλλήννας Γ. Ραυτοπούλου:	«Ἡ σικυωνία μαρτυρία»	121-132
Εὐγενίας Βικέλα:	Τὰ μικρὰ ἱερὰ τῆς Ἀθήνας	133-196
Κωνσταντῖνας Καζᾶ-Παπα- γεωργίου κ.ᾶ.	Κοντοπήγαδο Ἀλίου Ἀττικῆς. Οἰκισμὸς τῶν ΠΕ καὶ ΥΕ χρόνων καὶ ΥΕ ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση	197-274
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ:	Περιεχόμενα Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος 1837-2011 (Α΄-Ε΄ περιόδου)	1-60

ΕΝΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΕΠΙΤΕΥΓΜΑ

Ο τόμος τοῦτος εἶναι ὁ 150ὸς τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*, τοῦ σημαντικότερου καὶ συνεχῶς ἐκδιδόμενου ἑλληνικοῦ ἀρχαιολογικοῦ περιοδικοῦ ἀπὸ τὸ 1837 ἕως σήμερα καὶ ἐνδὸς ἀπὸ τὰ ἀρχαιότερα στὸν κόσμον ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ ὑπάρχουν. Ἡ σημασία τοῦ 150οῦ τόμου εἶναι πολλαπλή. Πρῶτα πρῶτα ὅτι στὴν Ἑλλάδα ὅπου βασιλεύει ἡ ἀψικορία, εἶναι κατόρθωμα νὰ δημοσιευθοῦν 150 ἐτήσιοι τόμοι ἐνδὸς περιοδικοῦ μέσα σὲ 175 χρόνια. Οἱ διακοπὲς στὴν κυκλοφορία του, κατὰ τὰ διαστήματα 1860-1862 καὶ 1874-1883 δὲν ὀφείλονταν στοὺς ἀρχαιολόγους ἀλλὰ σὲ οἰκονομικὲς κρίσεις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, ἡπιότερες βέβαια ἀπὸ τὴ σημερινή, ἡ ὁποία κατὰ μεγάλο μέρος τῆς εἶναι σκόπιμη.

Ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* δὲν εἶναι τὸ μόνο ἀρχαιολογικὸ ἑλληνικὸ περιοδικό. Κατὰ καιροὺς ὑπῆρξαν καὶ ἄλλα. Τῶν περισσότερων ὁ βίος ἦταν βραχὺς καὶ ἄτακτος. Τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ ἐνδὸς περιοδικοῦ εἶναι ἡ ἐκδόσή του κατὰ τακτὰ χρονικὰ διαστήματα, πράγμα σπάνιο στὴν Ἑλλάδα, δηλαδὴ σχεδὸν ἀδύνατο, ἀφοῦ καὶ τὸ *Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο*, τὸ ἐπίσημο ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας*, καὶ τὰ *Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα* ἐξ Ἀθηνῶν ἔχουν ἀπὸ πολλὰ χρόνια πάψει νὰ ἐμφανίζονται εἴτε τακτικὰ εἴτε ἄτακτα ἀλλὰ μᾶλλον τυχαῖα, παρὰ τὸ ὅτι δὲν ὑφίσταται οἰκονομικὸ ζήτημα γι' αὐτά. Ἄλλα ἀρχαιολογικὰ περιοδικά, ἐκδόσεις ἰδιωτικῆς, πᾶσχουν καὶ αὐτὰ ἀπὸ τὴν ἴδια ἀταξία τὴν ὁποία καλύπτουν μὲ ἄλλατα στὸν χρόνον, δηλαδὴ μὲ σύμπτυξη πολλῶν ἐτῶν σὲ ἓνα τόμο, ὁ ὁποῖος ὅμως «λογιστικῶς» θεωρεῖται ὅτι ἀποτελεῖ περισσότερους. Τοῦτο συνέβη μὲ τὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* σὲ δύο περιπτώσεις, στὰ χρόνια μετὰ τὴν Καταστροφὴ τοῦ 1922 καὶ στὰ χρόνια τοῦ Πολέμου τοῦ '40. Ἀντίθετα γιὰ τὸ 1937 δημοσιεύτηκαν τρεῖς τόμοι (*Ἐκατονταετηρίδος*) καὶ γιὰ τὸ 1953-1954 ἐπίσης τρεῖς τόμοι (Εἰς μνήμην Γεωργίου Οἰκονόμου).

Τὸν τόμο 150 τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος* συνοδεύει καὶ δεῦτερο μέρος μὲ τὴ λεπτομερὴ ἀναγραφὴ τῶν περιεχομένων τῶν ἕως τώρα 150 τόμων. Ἡ σειρὰ ἀναγραφῆς εἶναι κατὰ τὴν ἀλφαβητικὴ τάξιν τῶν συγγραφέων. Χρονολογικῶς πρῶτος εἶναι ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς ὁ ὁποῖος συνέταξε τὴν «Ἀγγελία», καὶ τὰ ἄλλα κείμενα τοῦ πρώτου τεύχους (Ὀκτωβρίου 1837) τῆς *Ἐφημερίδος*.

Οἱ τότε, τὸ 1837, ἀρχαιολόγοι αἰσθάνονταν ὅτι τὸ ἐγχεῖρημα ποὺ ἀναλάμβαναν ἦταν μεγάλο. Ὁ Ραγκαβῆς καὶ ὁ συνεκδότης Κυριακὸς Πιπτάκης εἶχαν ὡς κύριον σκοπὸν τὴν δημοσίευσιν ἐπιγραφῶν, ἔργον γιὰ τὸ ὁποῖον θεωροῦσαν ὅτι πλεονεκτοῦσαν ἔναντι τῶν ἄλλων ἐπιγραφικῶν, ξένων πάντοτε, διότι εἶχαν στὴ διάθεσίν τοὺς τοὺς ἰδίους τοὺς ἐνεπίγραφους λίθους τοὺς ὁποίους ἀφθονοὺς παρεῖχε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ποὺ γινόταν ἀπὸ τὸν Ross ἕως τὸ φθινόπωρον τοῦ 1836, καὶ τὸν Πιπτάκη κατόπιν.

Μετὰ τήν «Ἀγγελία» ἀκολουθεῖ, στὸ πρῶτο τεῦχος, ἡ «Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῆς τύχης τῶν ἀρχαίων μνημείων εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη», ποὺ ἀποτελεῖ συντομότατη ἱστορία τῶν ἀρχαιοτήτων τῶν Ἀθηνῶν κυρίως κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνος, ὅχι τόσο πλήρης ὅσο ἦταν ἡ ἀνάλογη ἔκθεσις τοῦ L. Ross τῆς προηγούμενης χρονιάς¹. Τὸ τρίτο κείμενο μὲ τὸ ὁποῖο κλείνει τὸ πρῶτο τεῦχος εἶναι μελέτη πάλι τοῦ Ραγκαβῆ ποὺ ἐπιγράφεται «Σημειώσεις ἐπὶ τῶν λιθογραφημάτων» καὶ ἀποτελεῖ τὴ δημοσίευσή ἐπιγραφῶν. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ διάσημη ἱστορικὴ ἐπιγραφή IG II² 687, ἀθηναϊκὸ ψήφισμα ἐπὶ Πειθιδήμου ἄρχοντος, τὸ ὁποῖο προτείνει ὁ Χρεμωνίδης Ἑτεοκλέους Αἰθαλίδης.

Ἔως τὸ 1860 ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* ἦταν κρατικὸ δημοσίευμα μὲ σχεδὸν μόνον συντάκτη τὸν Κυριακὸ Πιττάκη. Ἀπὸ τὸ 1861, ἐπὶ ὑπουργοῦ Παιδείας Μιχαήλ Ποτλῆ, μὲ τὸ ΒΔ τῆς 2 Μαρτίου ἀνατέθηκε ἡ φροντίδα τῆς στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, ὡς δικό της δημοσίευμα.

Οἱ σημερινὲς δυσκολίες μὲ τοὺς συνεργάτες τῆς *Ἐφημερίδος* ὑπῆρχαν καὶ τότε. Ὁ Ἀθανάσιος Σ. Ρουσόπουλος, Ἐπιμελητὴς τοῦ περιοδικοῦ, τονίζει στὸ προλογικὸ σημείωμα τοῦ πρώτου τεύχους τῆς νέας, δεύτερης περιόδου του², ὅτι «πᾶν τὸ πρὸς ἔκδοσιν πέμπεται πρὸς τὸν ἐκδότην τέλειον», πράγμα ποὺ δὲν συνέβη καὶ δὲν συμβαίνει.

Αὐτὴ ὑπῆρξε ἡ ἀρχὴ τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*. Ἡ κατόπιν ἱστορία τῆς ἔχει πολλὰς διακυμάνσεις τὶς ὁποῖες ἔχω ἤδη διηγηθεῖ³. Ὅμως ἓνα εἶναι τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς. Ἡ ἀνελλιπὴς κυκλοφορία τῆς, ποὺ ὀφείλεται στὸ αἶσθημα τῆς ἐπιστημονικῆς εὐθύνης ποὺ διακατέχει τὸ Συμβούλιο τῆς Ἐταιρείας, παρὰ τὶς δυσκολίες ποὺ δημιουργοῦνται ὡς πρὸς τὶς προθεσμίες παραδόσης κειμένων καὶ δοκιμίων, τὴ ριζικὴ πολλὰς φορὲς ἀλλαγὴ τῶν κειμένων ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς κατὰ τὴ φάση τῶν διορθώσεων, φαινόμενο πολὺ συχνό. Τὸ περιοδικὸ ὅμως ἐκδίδεται ἄψογο καὶ τακτικὰ καὶ ἐκπροσωπεῖ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστημονικὴ δημιουργία.

Β.Χ.Π.

1. Ἡ ἐλληνικὴ αὐταπάτη τοῦ Λουδοβίκου Ross 364-372.

2. ΑΕ 1862, τεῦχος Α' Ἰανουαρίου.

3. Αὐταπάτη πολλαχοῦ.

ΙΔΕΑΛΙΣΤΙΚΑ ΚΕΦΑΛΙΑ ΡΩΜΑΪΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ,
ΑΝΤΙΓΡΑΦΑ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ
ΑΠΟ ΤΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

Οἱ ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως εἶναι πλούσιες σὲ ἀντίγραφα ἔργων τῆς κλασικῆς καὶ μετακλασικῆς περιόδου, τὰ ὅποια, γιὰ εὐνόητους λόγους, εἶναι λιγότερο γνωστὰ ἀπὸ τὰ πρωτότυπα, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα γλυπτὰ ποὺ φθάνουν ἕως τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα.

Ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά, τὰ μὲν πορτραῖτα δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὸν Γ. Δοντᾶ σὲ εἰδικὸ τόμο τοῦ *Corpus Signorum Imperii Romani*, ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸ 2004. Ἀπὸ τὰ ἄλλα, τὰ ἰδεαλιστικά, αὐτὰ δηλαδὴ ποὺ παριστάνουν θεοὺς ἢ ἥρωες, μερικὰ ἔτυχαν προσοχῆς, συνήθως στὸ πλαίσιο γενικοτέρων ἐργασιῶν. Ἐνα μεγάλο μέρος ὅμως εἶχε μείνει ἕως τὴν ὥρα ἀδημοσίευτο. Ὁ παρὼν κατάλογος κάνει γνωστὰ πενήντα ὁκτὼ κεφάλια ἰδεαλιστικῶν ἔργων τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων¹.

Ἡ προέλευσή τους εἶναι ἄγνωστη, καθὼς στὸ εὐρετήριο τῆς Ἀκροπόλεως δὲν ἀναφέρεται τὸ πότε καὶ ἀπὸ ποῦ κατέληξαν στὶς ἀποθήκες τοῦ τότε Μουσείου Ἀκροπόλεως². Εἶναι γνωστὸν ὅτι κατὰ τὸν 19ο αἰ. στὴν Ἀκρόπολη δὲν φυλάσσονταν μόνον τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴς ἀνασκαφῆς τῆς, ἀλλὰ καὶ εὐρήματα ἀπὸ ἀνασκαφῆς ἢ περισυλλογῆς ἀπὸ ἄλλες θέσεις³. Ἡ μόνη ἔνδειξη ποὺ ἔχουμε εἶναι ἡ ὑπογραφή τοῦ Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Β. Ι. Λεο-

Θεομὲς εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Β. Χ. Πετράκο ποὺ περιέλαβε τὴν ἐργασία μου σ' αὐτὸ τὸν τόμο. Ἐπίσης θὰ ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω τὴν Α' Ἐφορεία Κλασικῶν καὶ Προϊστορικῶν Ἀρχαιοτήτων, καὶ συγκεκριμένως τοὺς τότε διευθυντές τῆς Ἰσμήνη Τριάντη, Ἀλκίση Χωρέμη καὶ Ἀλέξανδρο Μάντη γιὰ τὴς διευκολύνσεις ποὺ μοῦ παρέῖχαν σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐργασίας μου. Ἰδιαίτερα εὐχαριστῶ τὴν Β. Γεωργακά, ἡ ὅποια ὄχι μόνον μὲ προθυμία μὲ διευκόλυνε στὴν ἐργασία, ἀλλὰ καὶ μοῦ παρέσχε κάθε δυνατὴ πληροφορία σχετικὰ μὲ τὸ ὕλικὸ τῆς μελέτης μου. Εὐχαριστίες ὀφείλονται ἀκόμη στὸν Δ. Μαραζιώτη, μαρμαροτεχνίτη στὰ ἔργα τῆς Ἀκροπόλεως, γιὰ τὴ βοήθειά του στὴν ἀναγνώριση τῶν ἐργαλείων ἐπεξεργασίας τῶν γλυπτῶν. Εὐχαριστῶ ἀκόμη τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο γιὰ τὴς φωτογρα-

φίες πολλῶν κεφαλιῶν, καθὼς καὶ τοὺς φωτογράφους Ἀρ. Ἀναγνώστου καὶ Σ. Μαυρομμάτη ποὺ μὲ ὑπομονὴ ἀκολούθησαν τὴς προτάσεις καὶ ἐπιθυμίες μου σὲ κάθε ἓνα ἔργο. Τέλος εὐχαριστῶ τὴν Ἀλ. Ντούμα γιὰ τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τῆς περιλήψης.

1. Στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως ἐνδέχεται νὰ ὑπάρχουν καὶ σώματα ἀγαλμάτων συνανήκοντα μὲ τὰ ὑπὸ δημοσίευση κεφάλια. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ὥστόσο ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τῆς μελέτης αὐτῆς. Δὲν συμπεριλαμβάνονται ἐπίσης ὅσα εὐρέθησαν ἐκ τῶν ὑστέρων σὲ ἀνασκαφῆς ἐπὶ καὶ πέριξ τῆς Ἀκροπόλεως (π.χ. ἐρμαϊκὴ στήλη ἀρ. 14877 κλπ.).

2. Τὰ κεφάλια βρίσκονται σήμερα στὶς ἀποθήκες τοῦ (νέου) Μουσείου Ἀκροπόλεως, πλὴν τῆς ὑπ' ἀρ. εὐρ. 2281 (κατ. 15) ἐρμαϊκῆς στήλης ποὺ ἐκτίθεται στὸ Μουσεῖο.

3. Κόκκου 1977, 161 κέ.

νάρδου στις 7 Ιουλίου 1891 κάτω από τον άρ. 1367 του εύρετηρίου της Ακροπόλεως, ή όποία προφανώς άφορᾷ τὰ μέχρι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καταχωρημένα κομμάτια. Ἐπομένως γιὰ τέσσερα μόνον ἀπὸ τὰ δημοσιευόμενα κεφάλια, τὰ ὑπ' άρ. εύρ. 206, 1319, 1322 καὶ 1324 (κατ. 51, 29, 17, 22 ἀντίστοιχα) γνωρίζουμε ὅτι εἶχαν βρεθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 1891, ἐνῶ τὰ ὑπ' άρ. 2394 καὶ 7285 (κατ. 36-37, κεφάλια Εὐβουλέως) ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Pfuhl ἤδη τὸ 1926⁴. Ἀλλωστε τὴν ἄποψη ὅτι τὰ κεφάλια αὐτὰ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη συνεπικουρεῖ καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Παυσανία⁵, ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι στὴν Ἀκρόπολη ὑπῆρχαν μόνον πρωτότυπα ἔργα.

Μεταξύ τους τὰ κεφάλια παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές, τόσο ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τῶν ἔργων ποὺ ἔχουν ἀντιγραφεῖ, ἀλλὰ καὶ τὴν ποιότητα τῆς ἀντιγραφῆς τους. Ὑπάρχουν περιπτώσεις, ὅπως τὸ ὑπ' άρ. 4829 (κατ. 5), ὅπου ἓνας ἐξαίρετος ἀντιγραφέας ἀντέγραψε κορυφαῖο ἔργο τοῦ 5ου αἰ. Ὑπάρχουν ἀκόμη ἀντίγραφα καὶ ἄλλων σπουδαίων κλασικῶν καὶ ὑστεροκλασικῶν ἔργων, ὅπως καὶ μεταπλάσεις τους, φτιαγμένα ἀπὸ ἐπιδέξιους τεχνίτες τῆς ἀθηναϊκῆς καλλιτεχνικῆς ἀναγέννησης τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., ὅπως ὑπάρχουν φυσικὰ καὶ ἀντίγραφα μέτριας τεχνικῆς ἀπόδοσης ἢ καὶ σμικρύνσεις ἔργων χρηστικοῦ ἀπλῶς προορισμοῦ.

Τὸ ὕλικὸ ποὺ παρουσιάζεται εἶναι ἑτερόκλητο καὶ ὡς πρὸς τὴ σύνθεσή του. Σ' αὐτὸ περιλαμβάνονται συνήθεις τύποι θεῶν (Ἀπόλλων Λύκειος, Ἐρμῆς Προπύλαιος κλπ.), ἀλλὰ καὶ τύποι λιγότερο συνήθεις, ὅπως ἡ Ἀθηνᾶ μὲ τὸ γοργόνειο στὸ κρᾶνος (κατ. 6). Ὑπάρχουν ἐπίσης κεφάλια μεμονωμένα, σπανίων τύπων, ὅπως λ.χ. μιᾶς γερόντισσας (κατ. 41) ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ πλαστικὸ σύμπλεγμα Ὀδυσσέως καὶ Εὐρύκλειας ἢ εἶναι λίγο μόνον γνωστά, ὅπως ἓνα κεφάλι Γοργοῦς μὲ μισόκλειστα μάτια (κατ. 35), τὴν ὁποία θὰ κρατοῦσε ἀπὸ τὰ μαλλιά ὁ Περσεύς, γυναικεῖο κεφάλι ἀπὸ τὸν Διονυσιακὸ κύκλο (κατ. 55) κλπ. Κι ἀκόμη κεφάλια ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν πορτραῖτα, ὅπως αὐτὸ τῆς ποιήτριας Κόριννας (κατ. 42) καὶ τοῦ Ἀλεξάνδρου (κατ. 38 καὶ 39), ἃν δὲν ἦσαν ἰδιαίτερα ἐξιδανικευμένα τὰ χαρακτηριστικά τους.

Εἶναι εὐνόητο ὅτι ἔγινε προσπάθεια νὰ ὁμαδοποιηθεῖ τὸ ὕλικό. Ἔτσι ὁ κατάλογος περιλαμβάνει:

α) Θεοὺς καὶ ἡμίθεους (Ἀπόλλων, Ἥρα, Ἀθηνᾶ, Διόνυσος, Ἀφροδίτη, Ἐρμῆς, Ἀσκληπιὸς κλπ.)

β) Μυθικὰ ὄντα καὶ ἥρωες (Ἀμαζόνες, Εὐβουλεὺς κλπ.)

γ) Θνητοὺς (Ἀλέξανδρος, Εὐρύκλεια, Κόριννα, ἀθλητές, Ἀπακανθιζόμενος, ἀνδρικὰ καὶ γυναικεῖα κεφάλια).

Τὰ κεφάλια προέρχονται ἀπὸ ὀλόγλυφα ἀγάλματα, τραπεζοφόρα, ἐρμαῖκὲς στήλες⁶, στηθαῖα κλπ.

4. Pfuhl 1926, 41, σημ. 1. Harrison 1960, 383, σημ. 57a (τὸ ὑπ' άρ. 7285 καταγράφηκε μετὰ τὸ 1960, δεδομένου ὅτι ἡ Harrison τὸ ἀναφέρει χωρὶς άρ. εύρ.).

5. Βλ. καὶ παρακάτω, σ. 3, 60.

6. Οἱ ἐρμαῖκὲς στήλες ἀποτελοῦν μιὰ ξεχωριστὴ ὁμάδα, στὴν ὁποία πλὴν τῶν κεφαλῶν Ἐρμοῦ ἔχει συμπεριληφθεῖ καὶ κεφαλὴ Διός.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ παρουσιαζόμενου ὑλικοῦ εἶναι ἀδημοσίευτο. Ἔχουν συμπεριληφθεῖ ὥστόσο καὶ κάποια δημοσιευμένα κεφάλια, εἴτε γιὰ λόγους συμπλήρωσης τῆς ἀρχικῆς δημοσίευσης (τραπεζοφόρο κατ. 11), εἴτε ἀκόμη διότι προτείνεται ἄλλος καλλιτέχνης τοῦ πρωτοτύπου (Ἀθηνᾶ κατ. 7). Τέλος, γιὰ λόγους ὁλοκληρωμένης παρουσίας, στὶς ἐρμαϊκὲς στήλες συμπεριελήφθησαν καὶ αὐτὲς ποὺ ἔχουν ἀπλῶς ἀναφερθεῖ ἀπὸ ἄλλους μελετητές.

Ὅσον ἀφορᾷ τέλος τῇ γλώσσᾳ, ἔχει διατηρηθεῖ ἡ τρίτη κλίση στὰ κύρια ὀνόματα, ἐνῶ κατὰ τὰ λοιπὰ ἀκολουθεῖται μιὰ ἥπια δημοτική.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἀπὸ τὸν ἀσύληπτα μεγάλον ἀριθμὸ τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἔργων πλαστικῆς, ζωγραφικῆς καὶ μικροτεχνίας ποὺ οἱ Ρωμαῖοι στρατηγοὶ ἀντίκρισαν στὶς χῶρες τοῦ ἐλληνικοῦ κόσμου καθὼς τὶς κατακτοῦσαν τὴ μία μετὰ τὴν ἄλλη ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ., καὶ μέχρι τὸν 1ο π.Χ. αἰ. πάμπολλα μεταφέρθηκαν στὴ Ρώμη ἀπὸ τοὺς κατακτητές⁷, πολλὰ ὅμως, ἴσως τὰ περισσότερα, ἔμειναν στὴ θέση τους. Ὁ θαυμασμὸς ποὺ ἐνίσωσαν οἱ κατακτητὲς γιὰ τὰ ἔργα τῆς ἐλληνικῆς τέχνης, ὅπως καὶ γιὰ ὁλόκληρο τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ, παρὰκίνησαν τοὺς ἰσχυροὺς νὰ στολίσουν⁸, κυριολεκτικὰ νὰ «ἐπενδύσουν» μὲ ἐλληνικὰ ἔργα τέχνης τὶς ἐπαύλεις τους, τὰ ἀνάκτορα, τὰ μεγάλα δημόσια κτίρια, ὅπως τὰ θέατρα, τὰ ὠδεῖα, τὶς ἀγορές, τὰ λουτρά, τὶς βιβλιοθήκες κ.ἄ. καὶ ὅπου αὐτὰ δὲν ἐπαρκοῦσαν, νὰ συμπληρώσουν τὴ διακόσμησή τους μὲ ἀντίγραφα τῶν πρωτοτύπων⁹.

Ἀλλὰ καὶ στοὺς τόπους ὅπου εἶχαν παραμείνει στὴ θέση τους ἐπὶ ρωμαιοκρατίας τὰ πρωτότυπα πλαστικὰ ἀριστουργήματα, ἀκόμη καὶ στὴν ἴδια τὴν Ἀθήνα, τὰ δημόσια κτίρια, οἱ ἐπαύλεις τῶν πλουσίων καὶ τὰ κτίρια ποὺ ἐστέγαζαν τὶς φιλοσοφικὲς σχολὲς τοῦ παρελθόντος, κοσμήθηκαν μὲ ἀντίγραφα διασῆμων ἔργων (*opera nobilia*)¹⁰, ἀδιάφορο ἂν τὰ παλιὰ ἀριστουργήματα τῆς πλαστικῆς βρισκόνταν ἀκόμη δίπλα τους.

Τὰ ἰδεαλιστικὰ ἀγάλματα γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος παρακάτω, εἶναι ἀντίγραφα καὶ γι' αὐτὸ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη. Διότι σ' αὐτὴν, ὅπως ρητὰ μαρτυρεῖ ὁ Πausanias στὰ Ἡλειακά του¹¹, τὰ «ἐν Ἀκροπόλει μὲν γὰρ τῇ Ἀθήνησιν οἱ τε ἀνδριάντες καὶ ὅποσα ἄλλα, τὰ πάντα ἐστὶν ὁμοίως ἀναθήματα· ἐν δὲ τῇ Ἀλτεῖ τὰ μὲν τιμῇ τῇ ἐς τὸ θεῖον

7. Pape 1975. Κυριακίδης 1986, 75. Stewart 2003, 231-259.

8. Παράδειγμα ὁ Κικέρων ποὺ παρήγγειλε στὸν φίλο του Πομπώνιο, ποὺ βρισκόταν στὴν Ἀθήνα, ἀντίγραφα γιὰ νὰ κοσμήσει τὴ βίλα του στὸ Tusculum. Ἐνδεικτικὰ ἰδὲ Cicero, *Epistulae ad Atticum*, ἐπιστ. 5η, 8η, 9η, 10η (Ἐρμαθηνᾶ). Βλ. καὶ Gasparri

1994, 267-280, ἰδίως στὴ σ. 275.

9. Γιὰ θεωρητικὰ θέματα σχετικὰ μὲ τὴν ἰδεαλιστικὴ πλαστικὴ καὶ τὴν πρόσληψή της ἀπὸ τὸ κοινὸ τῆς ἐποχῆς βλ. γενικὰ Kousser 2008.

10. Γιὰ τὶς οἰκίες τῆς ρωμαϊκῆς Ἀθήνας βλ. Bonini 2003, 197-248 καὶ ἰδίως 210-212.

11. Πaus. V 21, 1.

ανάκεινται», ποὺ σημαίνει ὅτι ἐφ' ὅσον ἦσαν ἀφιερώματα, ἦσαν πρωτότυπα ἔργα, ὄχι ἀντίγραφα, διότι ὡς γνωστὸν τὰ ἀντίγραφα ἔχουν διακοσμητικὸ χαρακτήρα καὶ ὄχι λατρευτικὸ ὅπως αὐτὰ τῆς Ἀκροπόλεως.

Ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀπὸ τοὺς ἐλεύθερους χώρους τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς εἶναι δυνατόν νὰ προέρχονται, διότι σ' αὐτοὺς ἄλλα μὲν ἀγάλματα ἦσαν στενὰ συνδεδεμένα μὲ ἱερὰ κτίσματα, ὅπως λ.χ. ὁ Ἀπόλλων Ἀλεξίκακος τοῦ Καλάμιδος (τύπος ὀμφαλοῦ) καὶ ὁ ἄλλος Ἀπόλλων τοῦ Λεωχάρους (τύπος Belvedere) ποὺ ἦσαν στημένα ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Πατρῶου Ἀπόλλωνος, ἐνῶ πλῆθος ἄλλων ἐλεύθερων ἀγαλμάτων ἦσαν «μνημεῖα» ἐνδόξων προσώπων κατὰ τὸν σαφὴ ὁρισμὸ τοῦ Οὐλπιανοῦ «*monumentum est quod memoriae servandae existat*»¹². Ἐντελῶς διαφορετικὸς ἦταν ὁ προορισμὸς τῶν ἰδεαλιστικῶν ἀγαλμάτων τούτου τοῦ καταλόγου. Ἦσαν κατὰ κύριο λόγο διακοσμητικὰ κτιρίων ποὺ ἰδρύθηκαν στὰ χρόνια τῆς ρωμαιοκρατίας.

Ἄν καὶ ἡ Ἀθήνα ἦταν ὁ κύριος τόπος παραγωγῆς ἀντιγράφων, διάσημοι ἦσαν καὶ οἱ ἀντιγραφεῖς τοῦ μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ (ἐνδεικτικὰ καὶ μόνον ἀναφέρω τὰ σπουδαῖα ἀντιγραφικὰ κέντρα τῶν Τράλλεων¹³, τῆς Ἀφροδισιάδος¹⁴ κλπ.) ἀλλὰ καὶ τοῦ ἰταλικοῦ χώρου, ὅπου εἶδαν τὸ φῶς παραλλαγὲς διασήμεων κλασικῶν ἔργων. Ὡστόσο σὰν μητρόπολη ποὺ ἦταν τοῦ κλασικοῦ κόσμου ἡ Ἀθήνα, στάθηκε ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ κέντρα ἀντιγραφῆς γνωστῶν ἔργων τοῦ παρελθόντος. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀντιγραφεῖς (καθὼς καὶ οἱ καλλιτέχνες ποὺ δημιουργοῦσαν παραλλαγὲς παλαιότερων ἔργων) ἀποκλήθηκαν «νεοαττικοί»¹⁵. Ἐστῶ καὶ ἂν μερικοὶ ἀπὸ αὐτοὺς μετανάστευσαν στὴν κοσμοκράτειρα πόλη, τὴ Ρώμη, ἰδίως μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὸν Σύλλα τὸ 86 π.Χ., πολλοὶ παρέμειναν στὴν Ἀθήνα, ἀπὸ ὅπου ἔστελναν στὴ Ρώμη καὶ σὲ ἄλλες πόλεις τῆς Ἰταλίας εἴτε ἔτοιμα ἔργα, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς φιλολογικὲς καὶ τὶς ἐπιγραφικὲς πηγές, καὶ ἀπὸ τὰ ὄχι λίγα ναυάγια ποὺ ἀνασύρθηκαν ἀπὸ τὸν βυθὸ τῶν θαλασσίων δρόμων ποὺ ὁδηγοῦσαν στὴν Ἰταλία¹⁶, εἴτε ἀπὸ τὶς γύψινες μῆτρες ποὺ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴ δημιουργία ἀντιγράφων διάσημων ἔργων, καὶ οἱ ὁποῖες ἦρθαν στὸ φῶς κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς ἐργαστηρίων ποὺ ἦσαν ἐγκατεστημένα σὲ ἰταλικὸ ἔδαφος, σὰν ὑποκαταστήματα τῶν ἀθηναϊκῶν¹⁷.

Ἡ μακρὰ πλαστικὴ παράδοση τῆς Ἀθήνας καὶ τὰ ὁργανωμένα ἐργαστήριά της ποὺ ἦσαν σὲ συνεχὴ καὶ στενὴ σχέση μὲ τὴν πελατεία τῆς Ρώμης καὶ τῶν ἄλλων ἰταλικῶν πόλεων, ἐξασφάλιζαν μιὰ ξεχωριστὴ θέση στὰ ἔργα τῶν ἐργαστηρίων της.

Ἡ μεγάλη ἀκμὴ τῆς δράσης τῶν νεοαττικῶν ἐργαστηρίων ἦταν ὁ 2ος μ.Χ. αἰ. καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.¹⁸, ὅπως σαφῶς μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν μεγάλον ἀριθμὸ τῶν πλαστικῶν ἔργων τῶν χρόνων αὐτῶν ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἀθήνα, τόσο στὴν περιοχὴ της ὅσο

12. Οὐλπιανός, *ad edict. aedilium curulium* 11, 7, 42.

13. Özgan 1995.

14. Squarciapino 1943. Νεότερη βιβλιογραφία βλ. Willers 1996, 180, σημ. 44.

15. Cain - Dräger 1994, 809 κέ. Fuchs 1959. Cain

1995, 893-896.

16. Hellenkemper-Salies 1994.

17. Landwehr 1985.

18. Pochmarski 1975, 149. Fittschen 2008 (ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία), 326.

καὶ σὲ ἄλλους τόπους, οἱ ὅποιοι ἐπηρεάστηκαν τὰ χρόνια αὐτὰ ἀπὸ τὴν ἀττική τέχνη. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ πῆρε τίς διαστάσεις μιᾶς κυριολεκτικῆς πλαστικῆς ἀναγέννησης τῆς Ἀθήνας, ἡ ὁποία ἔχει πολὺ συγκεκριμένες καὶ πολὺ γνωστὲς αἰτίες. Κατὰ πρῶτο λόγο τὴν «ἀθηνολατρεία» ποὺ ἔδειξαν ὀρισμένοι Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες, κατ' ἐξοχὴν βέβαια ὁ Ἀδριανὸς μὲ τὸν «παράφορο φιλελληνισμό» του¹⁹ ἀλλὰ καὶ ὁ διάδοχός του Ἀντωνίνος ὁ Πίος, καὶ βέβαια ὁ ἐλληνοθρεμμένος στωικὸς φιλόσοφος τῶν «εἰς ἑαυτὸν» Μάρκος Αὐρηλῖος, ἀλλὰ καὶ ὁ Κόμμοδος, καὶ κάποιοι ἀπὸ τοὺς Σεβήρους, ὅπως ὁ Ἀλέξανδρος Σεβήρος, ἀκόμη καὶ ὁ Γαλλικὸς ἀργότερα, ἀλλὰ καὶ σύζυγοι αὐτοκρατόρων, ὅπως ἡ γυναίκα τοῦ Τραϊανοῦ Πλωτίνα, καὶ ἡ γυναίκα τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου Ἰουλία Δόμνα.

Στὸν Ἀδριανὸν ὀφείλει ἡ Ἀθήνα πολλὰ ἀπὸ τὰ μεγαλόπρεπα κτίσματα ποὺ ἀντικρίζει κανεῖς καὶ σήμερα ἀκόμη καθὼς περιδιαβαίνει τὴν ἱστορικὴ πόλη²⁰, ὅπως τὸν ναὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς, τὴ βιβλιοθήκη τοῦ ποὺ μᾶς ἀναφέρει ὁ Πausanias²¹ ὅτι διακοσμήθηκε μὲ ἀγάλματα ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἦσαν ἀντίγραφα ἀγαλμάτων τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος²², τὸ Πάνθεον στὴν ὁδὸ Ἀδριανοῦ, καὶ τὴν Πύλη, ἡ ὁποία κτίστηκε γι' αὐτὸν στὴν ἀνατολική πλευρὰ τῆς πόλης, ὅπως καὶ τὴ δεξαμενὴ πόσιμου νεροῦ ψηλὰ στὸ σημερινὸ Κολωνάκι, ἡ ὁποία ἕως τὸ 1930 ἀκόμη χρησίμευε γιὰ τὴν ὑδρευσὴ τῶν κατοίκων τῆς νεότερης Ἀθήνας. Ἀλλὰ ἡ Ἀθήνα εἶχε μιὰ ἀκόμη μεγάλη τύχη στὴν ἐπόμενη γενιὰ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.: ἓνα λαμπρὸ καὶ ισάξιο μνημεῖο τοῦ Ἀδριανοῦ, τὸν μαρμαθῶνιο Ἡρώδη, γιὰ τοῦ Ἀττικοῦ, πάμπλουτο καὶ κορυφαῖο ρήτορα τῆς «δεύτερης σοφιστικῆς», ὁ ὁποῖος μέσῳ τῆς συζύγου τοῦ Ρηγίλλης συνδέθηκε μὲ τὴν ἀριστοκρατία τῆς Ρώμης, καὶ ὑπῆρξε καὶ προσωπικὸς φίλος τοῦ αὐτοκράτορα Μάρκου Αὐρηλίου. Σὲ αὐτὸν ὀφείλεται τὸ Ὡδεῖο ποὺ κτίστηκε γύρω στὰ 160 μ.Χ. στὴ μνήμη τῆς γυναίκας τοῦ Ρηγίλλης, καὶ θαυμάστηκε ἀπὸ τὸν Pausanias²³. Εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ξεχωριστὴ λάμψη στὸ ἀθηναϊκὸ Ὡδεῖο ἔδινε τὸ πλῆθος τῶν ἀντιγράφων ἀρχαίων ἀγαλμάτων ποὺ τὸ διακοσμοῦσαν, τῶν ὁποίων ὅμως ἐλάχιστα ἔχουν ἀναγνωρισθεῖ. Στὸν Ἡρώδη ὀφείλεται ἐξ ἄλλου ἡ κατασκευὴ τοῦ πολυτελοῦς Νυμφαίου ποὺ ἐξασφάλιζε νερὸ στὴν Ὀλυμπία, καὶ τοῦ ὁποίου ἡ πρόσοψη ἦταν καὶ αὐτὴ ὁλοστόλιστη μὲ πλῆθος ἀγαλμάτων²⁴, ὅπως καὶ οἱ πολυτελεῖς ἐπαύλεις στὸν Μαρμαθῶνα καὶ τὴ Λουκοῦ (Θυρεάτιδα) τῆς Ἀρκαδίας²⁵, κι ἀκόμη, ὅπως ἀναφέρει ὁ Pausanias²⁶, τὰ ἀγάλματα Ποσειδῶνος, Ἀμφιτρίτης καὶ Παλαίμονος ποὺ στόλιζαν τὸν ναὸ

19. Lesky 1964, 1096. Papini 2002, 659-662. Willers 1990.

20. Γιὰ τὰ ἀποτελέσματα τῶν νεότερων ἐρευνῶν γιὰ τὴν Ἀθήνα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων βλ. Βλίζο 2008. Γιὰ τὸ θέμα βλ. ἐπίσης Frantz 1988 καὶ Hoff - Rotroff 1997.

21. Paus. I 18, 9.

22. Μιὰ ἰδέα τοῦ πῶς μπορεῖ νὰ ἦταν ἡ διακόσμηση αὐτὴ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει ἡ διακόσμηση τοῦ «Κάνωπου», τῆς τεράστιας ἑπαύλης ποὺ ἔκτισε ὁ Ἀδριανὸς στὸ Tusculum καὶ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται πολυάριθμα ἀντίγραφα πλαστικῶν ἔργων

τῶν κλασικῶν χρόνων. Γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ βλ. Sisson 1929, 50 κέ. καὶ πίν. XXIV. Γιὰ τὰ τελευταῖα ἀνασκαφικὰ εὐρήματα βλ. Χωρέμη - Τυγγινάγκα 2008, 115-132.

23. Ἀναφέρεται στὰ Ἀχαϊκά του (VII 20, 6), ἐπεὶδὴ ὅπως ὁ ἴδιος σημειώνει, δὲν εἶχε ἀκόμη κτισθεῖ ὅταν ἔγραφε τὰ Ἀττικά του. Tobin 1997, 185-194.

24. Bol R. 1984. Tobin 1997, 314-323.

25. Σπυρόπουλος 2000. Spyropoulos 2001. Tobin 1997, 333 κέ.

26. Paus. II 1, 7.

τοῦ Ποσειδῶνος στὰ Ἴσθμια. Σ' αὐτὸν ὀφείλεται τέλος τὸ Στάδιο στὴν Ἀθήνα²⁷, στὴν ἴδια θέσῃ ποὺ εἶχε πρωτοκτιστεῖ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὸν Λυκοῦργο.

Ὅλος αὐτὸς ὁ μνημειακὸς πλοῦτος ἦταν ἐπόμενο νὰ συνοδευθεῖ ἀπὸ ἀθρόα παραγωγὴ πλαστικῶν ἔργων, εἴτε καθαρὰ θρησκευτικοῦ προορισμοῦ, ὅπως ἦταν λ.χ. τὸ κολοσσιαῖο ἄγαλμα τοῦ Διδῶς στὸ ἀθηναϊκὸ Ὀλυμπιεῖον, τὸ ὁποῖο μιμήθηκε τὸν φειδιακὸ Δία τῆς Ὀλυμπίας²⁸, ἢ τὰ πολυτελῆ λατρευτικὰ ἀγάλματα τοῦ Πανθέου καὶ τῶν ἄλλων ναῶν ποὺ κτίστηκαν τότε στὴν Ἀθήνα εἴτε ἀκόμη διακοσμητικοῦ προορισμοῦ, ὅπως συνηθίζονταν στὰ πολυτελῆ κτίσματα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, π.χ. τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε.

Ἀθηναῖοι ἀρχιτέκτονες, τεχνίτες καὶ καλλιτέχνες ποὺ ἐργάσθηκαν κάτω ἀπὸ αὐτὲς τὶς ἰδανικὲς συνθῆκες τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. ἔδωσαν πάλι στὴ γενέτειρά τους κάτι ἀπὸ τὴ λάμψη ποὺ εἶχε δοξάσει τὴν Ἀθήνα τὸν 6ο καὶ τὸν 5ο κυρίως αἰ. π.Χ.

Ποῖα εἶναι τὰ γνωρίσματα τῆς ἀθηναϊκῆς ἀναγέννησης τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων; Κατ' ἀρχὴν βέβαια, ὅπως καὶ στὰ παλαιότερα νεοαττικά, ἡ τέλεια κυριαρχία τῆς πλαστικῆς φόρμας, ἡ ἀκρίβεια τῆς γραμμῆς, ἡ ἰσορροπία τῶν πλαστικῶν ὄγκων, ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἐλληνιστικῆς ὑπερβολῆς. Ἐπὶ τέλους, τὰ ἀθάνατα ἔργα τῆς κλασικῆς Ἀθήνας ἦσαν ἀκόμη ἐκεῖ, μπροστὰ στὰ μάτια τους καὶ ὁδηγοῦσαν τὸ χέρι τους. Ὅμως στὸν 2ο μ.Χ. αἰ. μιὰ νέα «ξεστὴ ἀνάσα» ζωηρεύει καὶ πάλι τοὺς πλαστικοὺς ὄγκους, καὶ ἡ ἔκφρασή τους φαίνεται νὰ δέχεται ξανὰ κάτι ἀπὸ τὸ θεϊκὸ φῶς τῶν μεγάλων ἔργων τοῦ παρελθόντος.

Ὡστόσο ἄλλα σημάδια δείχνουν ὅτι μιὰ βαθιὰ μεταβολὴ ἀρχίζει νὰ συντελεῖται βαθμιαῖα στὴν τέχνη, νέοι τεχνικοὶ τρόποι ὑπονομεύουν ἀργὰ ἀλλὰ συστηματικὰ τὴ σωματικότητα τῶν μορφῶν. Πρῶτα πρῶτα ἡ ἐργασία μὲ τὸ τρέχον τρύπανο ποὺ γίνεται ὅλο πιο ἐμφανὴς ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου αἰ. καὶ ἐξῆς, καθὼς μ' αὐτὴν διασπᾶται τελικὰ ἡ συνοχή οὐσιωδῶν συστατικῶν στοιχείων τῆς μορφῆς, ὅπως τῶν μαλλιών, τοῦ γενείου κλπ. Δεύτερο γνῶρισμα, τῶν ἀθηναϊκῶν ἰδίως ἔργων τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., εἶναι ἡ ἠθελημένη διατήρηση τῆς ἐργασίας τῆς ράσπας κυρίως στὶς ἐπιφάνειες τῶν γυμνῶν. Τρίτο χαρακτηριστικὸ ἡ ἀντικατάσταση τῆς ζωγραφικῆς ἀπόδοσης τῶν λεπτομερειῶν τῶν ματιῶν (τῆς ἱριδος καὶ τῆς κόρης) ἀπὸ τὴ ρεαλιστικότερη ἐγγάρακτη ἀπόδοσή τους ποὺ ἀφαιρεῖ τὴν ποίηση ποὺ εἶχε τὸ βλέμμα στὶς πλαστικὲς μορφὲς τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ κλασικοῦ παρελθόντος. Καὶ στὰ μὲν πορτραῖτα αὐτὴ ἐμφανίζεται στὰ χρόνια κιόλας τοῦ Ἀδριανοῦ, στὰ ἰδεαλιστικὰ ἔργα ὅμως ἀρκετὰ ἀργότερα.

Ἔτσι τὰ ἔργα τοῦ αἰῶνα αὐτοῦ, ἐνῶ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἀγωνίζονται νὰ ξαναζωντανέψουν τὰ μεγάλα πρότυπα τοῦ κλασικοῦ παρελθόντος, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅλο καὶ πιο πολὺ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴ ζωντάνια τῆς πλαστικῆς μορφῆς τῶν προτύπων ποὺ θέλουν νὰ μιμηθοῦν.

Γύρω στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. ἀρχίζει νὰ σημειώνεται μιὰ συρρίκνωση τῆς παραγωγῆς πλαστικῶν ἀντιγράφων στὸν ἀρχαῖο κόσμο, φαινόμενο ποὺ προβλημάτισε τοὺς

27. Gasparri 1974-5, 313-392.

28. Πανσ. I 18, 6.

μελετητές της ύστερης αρχαιότητας²⁹. Ἐνῶ ἐξακολουθοῦν νὰ παράγονται ἰδεαλιστικά ἀντίγραφα, ὁ ἀριθμὸς τους μειώνεται, οἱ διαστάσεις τους συχνὰ περιορίζονται σημαντικά, ἐνῶ ἀντίστροφα ἡ παραγωγὴ πορτραίτων συνεχίζεται χωρὶς διακοπὴ ἕως τὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος. Γιὰ τὴ συρρίκνωση τῆς ἰδεαλιστικῆς παραγωγῆς ὑπεύθυνες θεωρήθηκαν οἱ βαρβαρικὲς ἐπιδρομὲς τοῦ 3ου αἰ. καὶ ἡ ἀνάρρηση τῶν λεγομένων στρατιωτικῶν αὐτοκρατόρων στὸν θρόνο. Εἰδικὰ πάντως στὴν Ἀθήνα τὸ ἀποφασιστικὸ πλῆγμα στὶς καλλιτεχνικὲς δραστηριότητες δόθηκε ἀπὸ τὴ δραματικὴ καταστροφὴ τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Ἑρούλους τὸ ἔτος 267 μ.Χ. Ὅλα σχεδὸν τὰ κτίρια τῆς πόλης, δημόσια καὶ ἰδιωτικά, τὰ καλλιτεχνικὰ ἐργαστήρια, ἀλλὰ καὶ ὅλος ὁ παλιὸς κλασικὸς πλοῦτος τῆς πόλης καταστράφηκαν τότε, ἡ πόλις μετατράπηκε σὲ σωρὸ ἐρειπίων, ὁ οἰκισμὸς συρρικνώθηκε σὲ μιὰ μικρὴ περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, ἡ ὁποία λίγο ἀργότερα προστατεύθηκε ἀπὸ ἓνα τεῖχος ποὺ κατασκευάσθηκε ἀπὸ λογῆς-λογῆς οἰκοδομικὰ καὶ ἄλλα λείψανα τῶν κατεστραμμένων κτιρίων ποὺ λιθολογήθηκαν. Τότε σταμάτησε κάθε καλλιτεχνικὴ δράση, τὰ ἐργαστήρια σταμάτησαν ὅλα καὶ γιὰ μιὰ στιγμὴ φάνηκε ὅτι ἡ Ἀθήνα ἄρχισε νὰ ζεῖ τὸν μεσαίωνα της.

Ὡστόσο ἡ Ἀθήνα γνώρισε μιὰ νέα ἀκμὴ στὸν 4ο μ.Χ. αἰ., καθὼς καὶ στὸ α' μισὸ τοῦ 5ου. Ἐξ ἀπὸ τὴ μεταερουλιανὴ ὀχύρωση νέες ρητορικὲς σχολὲς λειτούργησαν καὶ πάλι, στὶς ὁποῖες φοίτησαν ἐπιφανεῖς ἐθνικοὶ (ὅπως ὁ Λιβάνιος ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια) ἀλλὰ καὶ χριστιανοὶ (ὅπως ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος), ἐνῶ ἰδρύθηκε καὶ λειτούργησε στὴ νότια πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως ἡ ἀθηναϊκὴ νεοπλατωνικὴ σχολὴ ὅπου δίδαξε ὁ Πρόκλος (5ος αἰ. μ.Χ.) καὶ συγχρόνως κτίστηκε πληθώρα πλούσιων ἐπαύλεων ποὺ δείχνουν ὅτι ἡ Ἀθήνα ἀνέκτησε, ἔστω καὶ πρόσκαιρα, τὴν παλιά της ἑκτασὴ καὶ αἴγλη.

Ὅμως ἡ ἀνάκαμψη ποὺ σημειώθηκε στὴν πολιτιστικὴ ζωὴ τῆς Ἀθήνας στὸν 4ο μ.Χ. αἰ. καὶ στὸ α' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ. δὲν στάθηκε ἱκανὴ νὰ στρέψει καὶ πάλι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἀθηναίων στὴν ἀντιγραφὴ ἀξιόλογων ἔργων τοῦ παρελθόντος γιὰ τὸν στολισμὸ τῶν ἐπαύλεων ποὺ κτίζονται στὴν πόλιν. Τὸ ἐνδιαφέρον δὲν ἐστιάζεται πιά στὶς πλαστικὲς μορφές, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πορτραῖτα, ἀλλὰ στὴν ἐπένδυση τῶν δαπέδων τῶν ἀρχοντικῶν καὶ νέων κτιρίων μὲ ψηφιδωτά. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ γενικότερα στὸν ρωμαϊκὸ κόσμον ἀδειάζει στὰ χρόνια αὐτὰ ἡ πλαστικὴ μορφὴ ἀπὸ τὸ παλὶδ μυθολογικὸ περιεχόμενό της, οἱ μυθολογικὲς μορφὲς προσλαμβάνουν ἓνα ἀλληγορικὸ νόημα ποὺ βαθμιαῖα θὰ ἐπικρατήσει στὸν μεσαιωνικὸ κόσμον³⁰.

Τὰ κεφάλια ποὺ δημοσιεύονται παρακάτω ἀνήκουν ὅλα σ' αὐτὸ τό «χρυσὸ φθινόπωρο» τῆς ἀθηναϊκῆς τέχνης τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., πρὶν ἀπὸ τοὺς Ἑρούλους καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ βαθιὰ ἐννοιολογικὴ μεταβολὴ ποὺ συντελέσθηκε στὴν τέχνη στὸ τέλος τῆς ἀρχαιότητος.

29. Γενικὰ γιὰ τὸ τέλος τοῦ ἰδεαλιστικοῦ ἀγάλματος βλ. Willers 1994.

30. Βλ. Willers 1996, 169-186.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ³¹

ΑΠΟΛΛΩΝ

Τέσσερα κεφάλια Απόλλωνος (άρ. εύρ. 2287, 2341, 2374, 7262, κατ. 1-4) ποῦ φυλάσσονται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἐκλεκτὰ δείγματα τοῦ ἀθηναϊκοῦ κλασικισμοῦ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

Οἱ τεχνίτες τοὺς ἀντέγραψαν δημιουργίες κορυφαίων καλλιτεχνῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., συγκεκριμένα τοῦ Λεωχάρους, τοῦ Εὐφράνορος καὶ τοῦ Πραξιτέλους.

Τὸ ἓνα, τὸ 2287 (κατ. 1), ἀντιγράφει τὸ κεφάλι τοῦ Απόλλωνος Πατρώου τοῦ Εὐφράνορος, τοῦ ὁποῖου ὁ ὑπερφυσικοῦ μεγέθους, ἀλλὰ ἀκέφαλος, αὐθεντικὸς κορμὸς εἶναι ἐκτεθειμένος σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Στοᾶς τοῦ Ἀττάλου. Ἡ ἀνυψωμένη στάση ποῦ θὰ εἶχε τὸ κεφάλι τοῦ πρωτοτύπου φαίνεται καθαρὰ στὸ ἀπότμημα 2287 καὶ ταιριάζει μὲ τὴ σχεδὸν θριαμβικὴ στάση ποῦ δείχνει ὁ πρωτότυπος κορμὸς τῆς Ἀγορᾶς, ὁ ὁποῖος θὰ κρατοῦσε ἐπιδεικτικὰ τὴ λύρα, ὅπως ἐξ ἄλλου τὸ δείχνουν τὰ ἀντίγραφα.

Ἐναν ἐντελῶς διαφορετικὸν τύπο Απόλλωνος ἀναγνωρίζουμε στὸ κεφάλι 7262 (κατ. 2). Ὁ τύπος του ἔχει στενὴ καλλιτεχνικὴ ὁμοιότητα μὲ τὸν τύπο τοῦ κεφαλίου τοῦ Απόλλωνος Belvedere, ποῦ ἀποδίδει τὸν Ἀλεξίκακο Απόλλωνα τοῦ Λεωχάρους ποῦ ἦταν στὴν Ἀγορά, μὲ κάποιες ὅμως οὐσιώδεις διαφορές, π.χ. στὴν κόμμωση (ιδεὲ σχετικὰ στὴν πργφ. 6 τοῦ 7262), καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀντιγράφει τὸν Απόλλωνα ποῦ ἦταν στὴν Ἀγορὰ κοντὰ στὸν ναὸ τοῦ Ἄρεως³².

Τὸ 2341 (κατ. 3) σώζει τὸ ἐπάνω ἀριστερὸ τμήμα τοῦ προσώπου τοῦ Λυκείου Απόλλωνος, ὅπως μᾶς τὸ βεβαιώνει ἐξ ἄλλου ἡ δουλεμένη μὲ τὸ βελόνι ἐπιφάνεια ἀμέσως πίσω ἀπὸ τὴν ταινία, διότι ἐκεῖ ἀκριβῶς ἀκουμποῦσε τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ θεοῦ. Τὸ πρωτότυπο ἄγαλμα ἦταν στημένο στὸ ἄλσος τοῦ ἱεροῦ τοῦ Λυκείου Απόλλωνος στὰ ἀνατολικά τοῦ ἄστεος.

Τέλος τὸ κεφάλι ἀρ. εύρ. 2374 (κατ. 4) ἀντιγράφει τὸν Απόλλωνα Σαυροκτόνο τοῦ Πραξιτέλους, γιὰ τὸν ὁποῖο δὲν ἔχουμε συγκεκριμένες πληροφορίες ποῦ μπορεῖ νὰ ἦταν στημένος.

Καὶ τὰ τέσσερα ἀντίγραφα τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως (άρ. εύρ. 2287, 7262, 2374, 2341) χρονολογοῦνται μὲ βεβαιότητα, λόγω τῆς τεχνικῆς τοὺς (ὅπως ἡ εὐρεία, ἀλλὰ ἐπιφανειακὴ, χρῆση τρυπάνου) στὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., καὶ εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία ἔργα τῶν σπουδαίων ἀθηναϊκῶν ἐργαστηρίων ἀντιγράφων γλυπτικῆς, ποῦ σημείωσαν μεγάλη ἀκμὴ στὰ χρόνια αὐτὰ χάρις στὴν προστασία τῶν φιλελλήνων αὐτοκρατόρων Ἀδριανοῦ, Ἀντωνίνου Πίου καὶ Μάρκου Αὐρηλίου, καὶ τὴν ιδιαίτερη ὑποστήριξη τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ.

31. Τὰ δελτία διαρθρώνονται ὡς ἑξῆς: 1. Προέλευση/άρ. εύρ., 2. Κατάσταση διατήρησης, 3. Διαστάσεις, 4. Τεχνικὴ, 5. Περιγραφή, 6. Ἑρμηνεία/χρονολόγηση, 7. Δημοσίευση (ἐὰν ὑπάρχει). Ὅπου κρί-

θηκε ἀπαραίτητο τῶν δελτίων προτάσσεται μιὰ μικρὴ εἰσαγωγή.

32. Πανσ. I 8, 4.

Πίν. 1. Κατ. 1. Κεφάλι Ἀπόλλωνος (ἀρ. εὗρ. 2287).

1. Τμήμα κεφαλιού Ἀπόλλωνος Κιθαροδοῦ (?).
Πίν. 1.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὗρ. 2287.
2. Σώζεται μόνον τμήμα (ἀπὸ τοὺς κροτάφους καὶ πίσω) τοῦ κεφαλιού. Διατηροῦνται τὰ αὐτιά καὶ μέρος τοῦ λαμποῦ. Λείπει ἐπίσης καὶ ἡ ἄκρη τοῦ κρομβύλου.
3. Ὑψ. 0.46, πλ. 0.25, πάχ. μέγ. σὺν 0.205 μ.
4. Εὐρεία χρήση τοῦ τρυπάνου στὰ μαλλιά, χωρὶς ὅμως διάσπαση τῶν μαζῶν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μαλλιά ποὺ γειτονεύουν μὲ τὸ χαμένο σῆμερα πρόσωπο. Ἀφθονή χρήση ράσπας στὰ γυμνά³³, καὶ βελόνι κάτω ἀπὸ τὸν κρομβύλο στὴ ράχη. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό.
5. Κεφάλι ἀνδρικό. Λείπει ὁλόκληρο τὸ πρόσωπο. Τὰ μαλλιά χωρισμένα στὸν ἄξονα τοῦ

κεφαλιού, εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ πλάγια σὲ γοργοὺς κυματισμούς, ποὺ στὸν τράχηλο καταλήγουν σὲ κρομβύλο. Μιὰ στενὴ ταινία, ἡ ὁποία περιέβαλλε τὸ κεφάλι, δὲν γίνεται φανερὴ παρὰ στὸν αὐχένα καὶ στὸ ἐλλιπῶς σωζόμενο δεξιὸ τμήμα τοῦ κεφαλιού. Στὸ ἐπάνω τμήμα τὰ μαλλιά εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ κάτω σὲ κυματοειδεῖς σχηματισμούς, ἐνῶ ἐμπρὸς θὰ σχηματίζαν τό «ἡράκλειον ἄμμα» – ἀπὸ ὅσο τουλάχιστον μπορεῖ νὰ κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ σωζόμενα λείψανα. Τὸ σωζόμενο αὐτὶ εἶναι κατὰ τὸ ἥμισυ σκεπασμένο ἀπὸ τὰ μαλλιά. Ὁ κρομβύλος ἔχει περίπου παραλληλόγραμμο σχῆμα. Κάτω ἀπὸ τὸν κρομβύλο ἡ ἐπιφάνεια εἶναι δουλεμένη μὲ τὸ βελόνι, προφανῶς διότι ἡ ἐπιφάνεια αὐτὴ θὰ σκεπαζόταν ἀπὸ τὸ ροῦχο τοῦ θεοῦ, ποὺ θὰ ἦταν ἀσφαλῶς ἀπὸ χωριστὸ κομμάτι μαρμάρου, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ σωζόμενη ἀναθύρωση στὴ ράχη. Πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά ξεκι-

33. Γιὰ τὴν ἠθελημένη ἀποφυγὴ τῆς τελικῆς λείανσης σὲ πολλὰ ἀθηναϊκὰ ἔργα τῶν χρόνων τῆς

ρωμαιοκρατίας βλ. Harrison 1953, 53, 58, 60, 61, 95, 96 καὶ Dontas 2004, 53, κατ. 22.

νοῦν πλόκαμοι, οἱ ὅποιοι θὰ ἔπεφταν ἀρχικὰ στοὺς ὤμους, ὅπως προδίδουν τὰ ἴχνη ποὺ ἄφησαν στὸ μάρμαρο τοῦ λαίμου. Κάτω ἀπὸ τὸν κρωβύλο ἡ ἐπιφάνεια εἶναι δουλεμένη με χονδρὸ βελόνι. Ἀπὸ τὴν ὅλη στάση τοῦ σπαράγματος προκύπτει ὅτι τὸ κεφάλι ἦταν ἀνασηκωμένο δηλώνοντας τὴν ἔκσταση τοῦ μέλλοντος θεοῦ, ἐνῶ ἀπὸ τὶς ἀσυμμετρίες τοῦ πίσω μέρους ὅτι ἔστρεφε πρὸς τὰ δεξιὰ του.

6. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ κεφάλι ἐνὸς τύπου κιθαρωδοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., με μακρὸν πέπλο καὶ ἱμάτιο, τοῦ ὁποίου βρέθηκε τὸ πρωτότυπο, ἀκέφαλο, ἄγαλμα στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ καὶ εἶναι σήμερα ἐκτεθειμένο στὸ Μουσεῖο τῆς Στοᾶς Ἀττάλου³⁴. Τὸ ἔργο ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πανσανία³⁵, ὁ ὁποῖος μᾶς πληροφορεῖ ἐπίσης ὅτι καλλιτέχνης του ἦταν ὁ Εὐφράνωρ. Ἔχουν σωθεῖ κάποια ἀντίγραφα τοῦ μαζί με τό (χαμένο στὸ πρωτότυπο) κεφάλι³⁶ καὶ παραλλαγές ρωμαϊκῶν χρόνων³⁷. Ἔτσι γνωρίζουμε ὅτι ὁ θεὸς κρατοῦσε κιθάρα στὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ πλῆκτρο (ἢ ἴσως φιάλη) στὸ δεξιό³⁸. Ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ στροφή τοῦ κεφαλιοῦ μας ἀποδεικνύεται ὅτι ὁ θεὸς ἀνοιγόταν πρὸς τὰ δεξιὰ του (σὲ κίνηση μουσικῆς ἔκστασης).

Γιὰ τὸν στυλιστικὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου ἀποκαλυπτικὴ θεωροῦμε τὴν παραβολὴ τῶν μαλλιῶν του μετὰ τὰ μαλλιά τοῦ Λυκείου Ἀπόλλωνος³⁹, ὁ ὁποῖος συνήθως ἀποδίδεται, ὅμως ὄχι χωρὶς ἀντιρρήσεις, στὸν Πραξιτέλη. Ἀπὸ τοὺς περισσότερους, εἶναι ἀλήθεια, προεξάρχοντος τοῦ Rizzo⁴⁰, ἀποδιδόταν στὸν Πραξιτέλη. Ἀλλὰ τί σχέση μπορεῖ νὰ ἔχει ἡ τρυφεράδα καὶ ἡ ἀβρότης τῶν ἔργων τοῦ κορυφαίου Ἀθηναίου καλλιτέχνη τοῦ 4ου αἰ. μετὰ τὴ γεμάτη σφριγὸς σάρκα τοῦ προσώπου τοῦ Λυκείου Ἀπόλλω-

νος, ἔτσι ὅπως τὸ ξέρουμε ἀπὸ τὸ ἐξαίρετο ἀντίγραφο τοῦ Museo Barracco⁴¹ ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντίγραφο στὸ Museo Nazionale Romano⁴².

Στὸ ἀντίγραφο 2287 τὸ ἐπάνω καὶ πίσω εἶναι ἀμελέστερα δουλεμένο, τὸ πρόσθιο ὅμως τμήμα του καὶ τὰ πλάγια εἶναι λεπτοδουλεμένα. Στὰ μάγουλα καὶ στὸν λαίμω ἔχουν ἀφεθεῖ τὰ ἴχνη τῆς δουλειᾶς μετὰ τὴ ράσπα, ὅπως συνηθιζόταν στὰ ἀθηναϊκὰ ἐργαστήρια τῆς μέσης αὐτοκρατορικῆς περιόδου⁴³.

Ἄν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴ φυσιοκρατικὴ ἀπόδοση τῶν τριχῶν, τὸ ἀντίγραφο πρέπει νὰ ἔγινε στὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.

2. Κεφάλι Ἀπόλλωνος. Πίν. 2.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 7262.
2. Λεῖπουν: ἡ μύτη, μέρος τοῦ στόματος, τμήματα ἀπὸ τὸ ἄμμα, τὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ.
3. Ὑψ. συν. 0.47, ὕψ. κεφαλιοῦ 0.45, πλ. 0.31, πᾶχ. 0.285 μ.
4. Μάρμαρο λευκὸ, μετὰ τὸς τοῖκους ὑποκίτρινη ὀξειδωσὴ, πεντελικό. Γιὰ τὴ διάκριση τῶν βοστρυχῶν ἔχει γίνει, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ χρῆση τῆς σμίλης, καὶ ἄφθονη, ἐπιδέξια χρῆση τοῦ τρυπάνου. Τρύπανο χρησιμοποιοῦνται ἐπίσης γιὰ νὰ διακριθοῦν τὰ χεῖλη, γιὰ νὰ δηλωθοῦν τὰ ρουθούνια, οἱ ἀκουστικὲς κοιλότητες καὶ τὰ ἄκρα τοῦ «ἡράκλειου ἁμματος» (βλ. π.κ. πρ.γφ. 6). Τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ, πίσω ἀπὸ τὸ «ἡράκλειον ἄμμα», εἶναι «ξεχοντριμένο» μετὰ τὸ βελόνι, ἐνῶ ἡ κοιλότης τοῦ πίσω μέρους παρουσιάζει ἀκόμη πιδὸ ἀδρὲς βελονιές. Ἴσως τὸ πίσω συμπληρώνονταν μετὰ κομμάτι μαρμάρου ἢ γύψου.

34. Ἰδὲ Flashar 1992, 50 κέ. Βλ. *LIMC* II, 1, 204, 238 καὶ *LIMC* II, 2, εἰκ. 145.

35. Πανσ. I 3, 4.

36. Βλ. *LIMC* II, 1, 204, ἀρ. 145a-m, *LIMC* II, 2, εἰκ. 418.

37. Βλ. *LIMC* II, 1, 204, ἀρ. 146 κέ., *LIMC* II, 2, εἰκ. 196.

38. Βλ. *LIMC* II, 1, 204, ἀρ. 146 κέ., *LIMC* II, 2, εἰκ. 146, 149 κλπ.

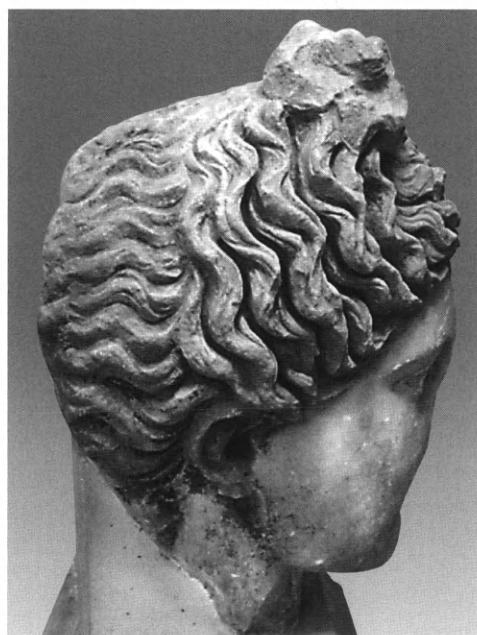
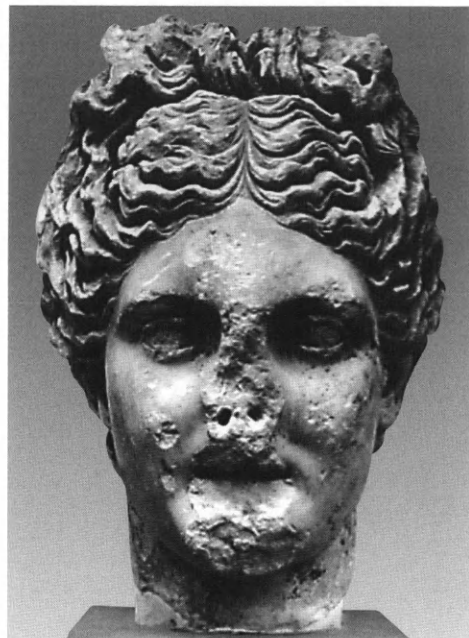
39. Παράδειγμα στὸν Pfeiff 1943, 128 καὶ πίν. 52. *Museo Nazionale Romano, Le sculture* I, 1 (Roma 1979) 63, ἀρ. 52 (J. Papadopoulos).

40. Rizzo 1932, 79 κέ.

41. Pfeiff 1943, πίν. 52.

42. *Museo Nazionale Romano, Le sculture*, I, 1 63, ἀρ. 52.

43. Harrison 1953, 53 καὶ σημ. 5, καὶ Dantas 2004, 53, κατ. 22.

Πίν. 2. Κατ. 2. Κεφάλι Ἀπόλλωνος (ἀρ. εὐρ. 7262).

5. Κεφάλι μεγέθους σχεδόν διπλασίου τοῦ φυσικοῦ. Διατηρεῖται καὶ μέρος τοῦ λαμποῦ. Τὰ μαλλιά εἶναι χωρισμένα στὴ μέση καὶ χτενισμένα στὰ πλάγια σὲ μικροὺς, τρεμουλιαστοὺς σχηματισμοὺς, οἱ ὁποῖοι ὅμως στὴν περιοχὴ τῶν κροτάφων ἀλλάζουν κατεύθυνση, καὶ εἶναι μὲ τὸν ἴδιο τρόπο χτενισμένοι πρὸς τὰ ἐπάνω, ὅπου δένονται σὲ παχύ «ἡράκλειον ἄμμα». Μερικὰ ἀπὸ τὰ ἄκρα τοῦ ἁμματος παρουσιάζουν ὁπὲς ποὺ ἔγιναν μὲ τὸ τρυπάνι (ιδὲ πκ.), στὶς ὁποῖες φαίνεται ὅτι προσαρμόζονταν χάλκινες ἢ καὶ μαρμαρίνες ἀπολήξεις τριχῶν. Τὰ αὐτιά εἶναι σχεδὸν ἐλεύθερα ἀπὸ τὰ μαλλιά καὶ μόνο τὸ ἐπάνω ἄκρο τους σκεπάζεται ἀπὸ αὐτά. Ὅμως ἀμέσως ἀπὸ πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά τὰ μαλλιά εἶναι τραβηγμένα ὀριζοντίως πρὸς τὰ πίσω. Πιθανότατα τὰ πίσω μαλλιά (ἀπὸ γύψο;) προσαρμόζονταν στὴν ἀδρὴ «ξεχοντρισμένη» κοιλότητα τοῦ πίσω μέρους τοῦ κεφαλίου, ἀναστρέφονταν, καὶ ἀκουμπώντας στὴν ἐπίσης ἀδρὴ ἐπιφάνεια τῆς κορυφῆς τοῦ κεφαλίου, φαίνεται ὅτι συναντιόνταν μὲ τὸ «ἡράκλειον ἄμμα». Κάτω ἀπὸ τὰ αὐτιά κατέβαιναν πρὸς τοὺς ὠμούς πλόκαμοι, τῶν ὁποίων σώζεται μόνον ἡ ἀρχή. Οἱ ἐλαφρὲς ἀσυμμετρίες τοῦ κεφαλίου, ἡ διατύπωση τοῦ αὐχένα καὶ ἡ κάπως συνεπτυγμένη διάπλαση τοῦ ἀριστεροῦ τμήματος τοῦ κεφαλίου μαρτυροῦν ὅτι τὸ κεφάλι ἦταν στραμμένο ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ του.
- Στὴν προσπάθεια ἀποκατάστασης τοῦ κεφαλίου καὶ τῆς ἐρμηνείας τῆς ὅλης μορφῆς θὰ ἐπικεντρώσουμε ἰδιαίτερα τὴν προσοχή μας σὲ κάποια λεῖα, ἐκ πρώτης ὄψεως δυσεξήγητα τμήματα, μεταξὺ τοῦ ἀριστεροῦ αὐτιοῦ καὶ τῶν ὀριζόντιων μαλλιῶν πρὸς τὰ πίσω. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα αὐτὲς οἱ λεῖες ἐπιφάνειες ἦσαν τὰ ἄκρα κάποιας ταινίας ποὺ θὰ συγκρατοῦσε στὴ θέση τους τὰ μαλλιά.
6. Ὁ Ἀπόλλων εἶχε ἀνασηκωμένα καὶ τὰ δύο του χέρια καὶ διευθετοῦσε μὲ μιὰ ταινία τὰ μαλλιά τῆς κορυφῆς τοῦ κεφαλίου του. Κατὰ τοῦτο, ὁ

Ἀπόλλων, τοῦ ὁποῖου σώζεται τὸ κεφάλι 7262, διέφερε οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα Belvedere⁴⁴, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀποδοθεῖ στὸν Λεωχάρη καὶ εἶχε ἐξ ἄλλου ἐντελῶς διαφορετικὴ κίνηση βραχιόνων. Ἡ στυλιστικὴ ὅμως ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν, τόσο τοῦ 7262 ὅσο καὶ τοῦ τύπου Belvedere, εἶναι ἴδια. Δικαιοῦται λοιπὸν κανεὶς νὰ ἀποδώσει καὶ τὸν Ἀπόλλωνα 7262 στὸν Λεωχάρη, στὸ ἔργο τοῦ ὁποῖου προσμετρεῖται κατὰ γενικὴν ὁμολογίαν ὁ Ἀπόλλων Belvedere ποὺ πιστεύεται ὅτι ἦταν ὁ κατὰ τὸν Πausanias⁴⁵ Ἀπόλλων ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Ἀλεξικάκου στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, στημένος μαζὶ μὲ τὸν πολὺ παλαιότερο Ἀπόλλωνα τοῦ Καλάμιδος. Θὰ προσέξουμε ὅμως ὅτι ὁ Πausanias⁴⁶ λίγο πρὶν κάτω μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στὴν Ἀγορὰ «περὶ τὸν ναὸν τοῦ Ἄρεως» ἦταν στημένος ἓνας ἀκόμη Ἀπόλλων, μαζὶ μὲ ἓναν Ἡρακλῆ καὶ ἓνα Θησέα, ἂν καὶ χωρὶς νὰ κατονομάζει τὸν καλλιτέχνη του. Ὅμως ὁ Πausanias μᾶς ἀποκαλύπτει ὅτι αὐτὸς ὁ Ἀπόλλων παριστανόταν «ἀναδούμενος ταινίᾳ τὴν κόμην». Ἡ σύντομη αὐτὴ περιγραφὴ ἀντιστοιχεῖ ἐντυπωσιακὰ μὲ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ Ἀπόλλωνος 7262, ὅπως τὴν ἐπιχειρήσαμε μὲ τὴν προσεκτικὴ παρατήρηση τοῦ κεφαλίου. Ἐνδέχεται λοιπὸν, ὅτι ὁ Ἀπόλλων 7262 ἀντιγράφει τὸν Ἀπόλλωνα ποὺ ἦταν στὴν Ἀγορὰ κοντὰ στὸν ναὸ τοῦ Ἄρεως, δηλαδὴ τὸν «ἀναδούμενον ταινίᾳ» τοῦ Πausanias.

Ἐδῶ ὅμως δικαιούμεθα νὰ προχωρήσουμε ἀκόμη ἓνα βῆμα. Μήπως, ὅπως μερικοὶ ὑπέθεσαν, ὁ Ἀπόλλων ποὺ περιγράφει ὁ Πausanias⁴⁷ ἦταν ὁ ἴδιος μὲ ἓναν Ἀπόλλωνα ποὺ ἀναφέρει ὁ Πλίνιος⁴⁸ μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ Λεωχάρους ὡς «*Apollinem diadematum*»; Ὑπάρχει, εἶναι ἀλήθεια, δυσκολία ταύτισης, ἀφοῦ ὁ Ἀπόλλων αὐτὸς ἦταν κατὰ τὸν Πλίνιον «*diademat*», δηλαδὴ φοροῦσε κιόλας διάδημα στὰ μαλλιά. Μήπως ὅμως ὁ Πλίνιος, παρερμηνεύοντας τὴν ἐλληνικὴ πηγὴ του, μετέτρεψε τὸ ἐλληνικὸ ἐνεργητικὸ «ἀναδούμενος» στὸ παθητικὸ λατι-

44. Γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα Belvedere βλ. πρόχειρα LIMC II, 1, 198, ἀρ. 79, καὶ LIMC II, 2, 189, εἰκ. 79. Pfeiff 1943, 135-8, πίν. 53 καὶ εἰκ. 11 (καὶ παρὲνθετος πίν. 3). Deubner 1979, 223-244. Kenner 1972, κυρίως γιὰ τὰ μαλλιά. Ἐπίσης Schmaltz 1982, 3-19, πίν. 1-4.

Tölle 1966, 142-172.

45. Πaus. I 3, 4.

46. Αὐτόθι I 8, 4.

47. Αὐτόθι I 8, 4.

48. Plin. NH XXXIV 79. Corso 2004, 320.

νικό «diadematus»;

Σε ενίσχυση των όσων λέγουμε ἄς ἀνατρέξουμε σὲ μιὰ κλασικὴ παράσταση Ἀταλάντης σὲ ἕναν ἐρυθρόμορφο κρατῆρα τοῦ ζωγράφου τοῦ Δίνου στὸ Μουσεῖο τῆς Bologna⁴⁹. Ἡ Ἀταλάντη στερεώνει ἕνα διάδημα στὸ κεφάλι τῆς ἀπλώνοντας καὶ τὰ δυὸ τῆς χέρια στὰ πλάγια, μὲ τρόπο ἀπόλυτα ἀντίστοιχο μὲ αὐτὸν ποὺ ὑποθέσαμε γιὰ τὸν δικό μας Ἀπόλλωνα. Καὶ ἂν ἀλήθεια ὑπάρχει μιὰ διαφορὰ στὴν κόμμωση τοῦ μετώπου, αὐτὴ ὀφείλεται στὴ διαφορὰ τῆς παριστανόμενης μορφῆς.

Τὸ κεφάλι 7262 ἔχει ἀξιοσημείωτη φρεσκάδα, ζωντάνια καὶ ἐκφραστικότητα, ὅπως δείχνουν τὰ ζωηρὰ μάτια, τὰ σφικτὰ ζυγωματικά καὶ τὸ ἔντονο μειδίαμα, καὶ ἀποδίδει πολὺ πιδὺ γνήσια τὴν λεωχάρεια τεχνοτροπία ἀπὸ ὅ,τι ὁ ἐπίσης λεωχάρειος Ἀπόλλων τοῦ Belvedere, τοῦ ὁποῖου ἔχει ἀλλοιωθεῖ ὁ ἀρχικὸς χαρακτήρας, ἐπειδὴ ἔχει χυθεῖ ἐπάνω του σὰν πάχνη ὁ ρωμαϊκὸς κλασικισμὸς τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.

Ὅμως ἀξίζει ἐξ ἄλλου νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ διάταξη τῶν μαλλιών τοῦ 7262 εἶναι μὲν κοντινὴ (ἂν καὶ κάθε ἄλλο παρὰ ἴδια) μὲ αὐτὴ τῶν μαλλιών τοῦ λεγόμενου Ἀπόλλωνος τοῦ Anzio στὸ Museo Nazionale Romano (Terme)⁵⁰, καὶ μὲ αὐτὴν τῶν μαλλιών ἐνὸς κεφαλιοῦ στὸ ἴδιο μουσεῖο⁵¹. Ὁ καλλιτέχνης τοῦ δικοῦ μας Ἀπόλλωνος ἔχει δυνατὴ ἰδιοσυγκρασία καὶ ἐσωτερικὴ φλόγα σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν καλλιτέχνη τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Anzio, στὸν ὁποῖο κυριαρχοῦν οἱ γλιστερὲς φόρμες, ἡ ρεμβώδης ματιά, ἡ ἐσωτερικὴ γαλήνη (πραξιτέλειο ἦθος;).

Πάντως τὸ ἄγαλμα ποὺ ἀντιγράφει τὸ κεφάλι 7262 εἶναι ἕνα ἐξαίρετο χάλκινο ἔργο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀντιγράφου ἡ ποιότης εἶναι ἐξαίρετη. Ἡ σμίλη καὶ τὸ τρύπανο ἔχουν συνεργασθεῖ ἀρμονικὰ γιὰ τὴν ὅσο πιδὺ ρεαλιστικὴ ἀπόδοση τῶν μαλλιών, ἐνῶ τὸ πλάσιμο ἰδίως στὰ μάγουλα καὶ τὰ γύρω ἀπὸ τὸ στόμα μέρη ἀπέδωσε μὲ εὐαισθησία τὴ σάρκα τοῦ

πρωτοτύπου. Ἔτσι οἱ χρόνοι τοῦ ἀντιγράφου πιθανότατα εἶναι οἱ πρώτοι ἀντωνίνειοι, κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ ἀθηναϊκὴ τέχνη μπόρεσε νὰ ἀποδώσει μὲ ἀξιοσημείωτη εὐαισθησία τὴ σωματικότητα τῶν γυμνῶν καὶ τὴν ὕλικότητα τοῦ τριχωτοῦ τοῦ κεφαλιοῦ.

Μέσα 2ου αἰ. μ.Χ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν τρόπο ἐπεξεργασίας τῶν τριχῶν.

3. Τμῆμα κεφαλιοῦ Ἀπόλλωνος Λυκείου (;). Πίν. 3.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 2341.
2. Διατηρεῖται τὸ ἐπάνω ἀριστερὸ τμῆμα τοῦ κεφαλιοῦ. Ἡ ἐπιφάνεια στὰ μαλλιά ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ κρόταφο φθαρμένη.
3. Ὑψ. 0.23, πλ. 0.13, πᾶχ. 0.23 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, μὲ κιτρινωπὴ ὀξείδωση, πιθανότατα πεντελικό. Ἔργασία κυρίως μὲ τὴ σμίλη. Τὸ ντεσιλίδικο (λαμίτσα) ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἀνάμεσα στοὺς βοστρύχους τῆς ζώνης τοῦ μετώπου, καὶ τὸ τρυπάνι ἀνάμεσα στοὺς βοστρύχους τῆς ζώνης τοῦ μετώπου καὶ τοῦ κρανίου.
5. Σῶζεται τὸ ἐπάνω ἀριστερὸ τμῆμα κεφαλιοῦ μεγαλύτερου ἀπὸ τὸ φυσικό. Ἡ μακρόσυρτη κόμμωση ξεκινάει ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ μετώπου καὶ ἀπλώνεται στὰ πλάγια σκεπάζοντας τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ σωζομένου αὐτιοῦ. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο τὰ μαλλιά θὰ ἦσαν δεμένα στὸ λεγόμενον «ἡράκλειον ἄμμα». Ταινία χωρίζει τὸ τμῆμα τῶν μαλλιών τοῦ μετώπου ἀπὸ τὰ μαλλιά τοῦ ἐπάνω μέρους τοῦ κεφαλιοῦ ποὺ εἶναι χτενισμένα σὲ ἀβαθεῖς κυματισμοὺς ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ πρὸς τὴν ταινία. Τὸ σωζόμενο ἀριστερὸ μάτι ἔχει σχῆμα ἀμυγδαλωτὸ μὲ παχιά βλέφαρα. Δουλεῖα προσεγμένη.
6. Πρόκειται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα γιὰ ἀντίγραφο κεφαλιοῦ τοῦ Λυκείου Ἀπόλλωνος⁵². Τὰ μαλλιά εἶναι ἐντελῶς ὅμοια, τὸ ἴδιο ὅπως

49. Βλ. Corso 2004, 19, εἰκ. 8.

50. Βλ. Museo Nazionale Romano, *Le sculture*, I, 1 (Roma 1979) 192-194, ἀρ. 122 (J. Papadopoulos).

51. Αὐτόθι 180-182, ἀρ. 118 (J. Papadopoulos).

52. Γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα Λύκειο βλ. ἐνδεικτικὰ

LIMC II, 1, 193 κέ., LIMC II, 2, 39 κέ. Pfeiff 1943, 128, πίν. 52 καὶ Beil. 3, 9 (τὸ σῶμα). Lippold 1950, 238-9, πίν. 84, 1. Schröder 1986, 167-184. Milleker 1986. Nagele 1984, 77-105.

Πίν. 3. Κατ. 3. Κεφάλι Ἀπόλλωνος (ἀρ. εὐρ. 2341).

καὶ ὁ σχηματισμός τους στὸ κέντρο τοῦ μετώπου. Τὴν πρότασή μας ἐπικουρεῖ καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κρανίου ἀμέσως πίσω ἀπὸ τὴν ταινία: εἶναι κτυπημένη μὲ τὸ βελόνι ἐκεῖ ὅπου πρέπει νὰ ἀκουμποῦσε τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ θεοῦ⁵³, ὅπως τὸ ξέρουμε ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ ἀγάλματος ποὺ ὁ Λουκιανὸς ἀναφέρει στὸν φανταστικὸ διάλογο μεταξὺ τοῦ Σόλωνος καὶ τοῦ Ἀνάχαρ-ση⁵⁴ καὶ ἀπὸ τὶς ὁλόσωμες παραστάσεις του. Ὁ καλλιτέχνης τοῦ Ἀπόλλωνος Λυκείου δὲν κατονομάζεται στὸ χωρίο τοῦ Λουκιανοῦ, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ποὺ βρισκόταν στὸ ἄλσος τοῦ ἱεροῦ τοῦ Λυκείου Ἀπόλλωνος στὴν Ἀθήνα. Ἐνα μεγάλο μέρος ἐπιστημόνων νομίζει ὅτι ὁ καλλιτέχνης του ἦταν ὁ Πραξιτέλης, λ.χ. ὁ Rizzo⁵⁵, λόγῳ τῆς κυματοειδοῦς στάσης τοῦ σώματός του καὶ τῆς ὁμοιότη-
τας τοῦ σχήματος τῶν ματιῶν του, τοῦ μετώ-

53. Ὅτι ὁ δεξιὸς βραχίον ἀκουμπᾷ στὸ κεφάλι, δὲν εἶναι «ἐκ καμάτου πολλοῦ» ὅπως ὑπέθετε ὁ Λουκιανός, ἀλλὰ μᾶλλον ἐπειδὴ ἔτσι ἐκδηλωνόταν ἡ «ἐπιφάνεια» τοῦ θεοῦ, ὅπως ὑπέθεσε – βάσει παρομοίων παραδειγμάτων – στὰ πρόσφατα χρόνια, ἢ Barr-Sharrar 2008, 119, σημ. 12 (στὴ σ. 207), ὅπου

κάνει λόγο γιὰ τὸν ἀνακεκλιμένο Διόνυσο, ποὺ εἶναι ἡ κύρια μορφή τῆς διακόσμησης τοῦ κρατήρα (πίν. 5).

54. Ἀνάχαρσις 7.

55. Rizzo 1932, 79 κέ.

που και τοῦ στόματός του μετὰ τὴν Κνιδία Ἀφροδίτῃ τοῦ Πραξιτέλους. Ὡστόσο ἔχουν ἐκφρασθεῖ ἀμφιβολίες ἐπειδὴ ἡ στάσις τῶν ποδιῶν του διαφέρει ἀπὸ αὐτὴ τῶν πραξιτελείων ἔργων, καὶ τὸ σῶμα εἶναι πολὺ πιδὲ ἀθλητικόν, πολὺ διαφορετικὸν ἀπὸ τὸ ἀπαλὸν καὶ χαλαρὸν ποὺ ἔχουν τὰ πραξιτέλεια ἔργα, λ.χ. ὁ Σαυροκτόνος. Ἀκόμῃ καὶ τὸ μικρὸν ἐλεφάντινον ἀντίγραφο ποὺ βρέθηκε στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορὰ⁵⁶ εἶναι σαφῶς πιδὲ στιβαρὸν ἀπὸ ὅ,τι θὰ περιέμενε κανεὶς ἔστω καὶ ἀπὸ μιᾶς ἐλληνιστικῆς μεταλλαγῆς τοῦ ἀρχετύπου, ὅπως φαίνεται ὅτι εἶναι αὐτὴ τῆς Ἀγορᾶς. Θὰ ἦταν παράλειψις νὰ ἀποσιωπηθεῖ ἡ ὁμοιότης τῆς φορᾶς (Duktus) τῶν μαλλιών μετὰ αὐτὴ τοῦ Κιθαρωδοῦ ἢ Πατρώου Ἀπόλλωνος τῆς Ἀγορᾶς ποὺ ἦταν ἔργο τοῦ Εὐφράνορος (βλ. κατ. 1, ἀρ. εὐρ. 2287). Δύσκολα θὰ ἀρνηθεῖ κανεὶς ἐπίσης ὅτι τὰ μαλλιά του ἔχουν στενότερη σχέσις μετὰ τὰ μαλλιά τῶν μορφῶν τοῦ ἐκπληκτικῆς τέχνης χάλκινου κρατήρα Β τοῦ Δερβενίου, γιὰ παράδειγμα τοῦ Διονύσου στὸν ὅμοιο τοῦ κρατήρα⁵⁷ ἀλλὰ καὶ τῆς κοιμισμένης Μαινάδος, ἐπίσης στὸν ὅμοιο τοῦ κρατήρα⁵⁸ καὶ τῆς καθιστῆς Μαινάδος⁵⁹. Ἡ Β. Barr-Sharrar δὲν ὀνομάζει τὸν καλλιτέχνη τοῦ κρατήρα, καὶ τὸν θεωρεῖ ἀττικὸν ἔργο τοῦ 370 π.Χ., τῆς γενιᾶς ποὺ ἀκολούθησε τὴς Μαινάδες τοῦ Καλλιμάχου, βλέπει ὅμως συγγένεια μετὰ ἔργα τῆς ΒΑ. Πελοποννήσου, λ.χ. μετὰ γλυπτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὴν Ἐπίδαυρον⁶⁰. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι οἱ ἀρχαῖες πηγές ἀναφέρουν τὸν Εὐφράνορον ὡς Ἰσθμίων⁶¹. Ἡ συγκρατημένη χρῆσις τοῦ τρυπάνου δείχνει ὅτι τὸ ἀντίγραφο πρέπει νὰ ἔγινε στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ ἢ τοῦ Ἀντωνίνου Πίου.

4. Τμήμα κεφαλίου Ἀπόλλωνος Σαυροκτόνου (;). Πίν. 4.

1. Προέλευσις ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στίς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὐρ. 2374.
2. Λεῖπει ὁλόκληρον τὸ πρόσωπον ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸν τμήμα τῆς ἀριστερῆς παρεῖας. Σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια φθορές.
3. Ὑψ. 0.195, πλ. 0.155, πᾶχ. 0.18 μ.
4. Μάρμαρον λευκόν, λεπτόκοκκον, πεντελικόν. Ἐργασία μετὰ τὴν σμίλην καὶ τὸ ντεσιλίδικο (;). Τρυπάνι γιὰ τὸν ἀκουστικὸν πόρον.

5. Διατηρεῖται τὸ πίσω τοῦ κεφαλίου. Σπασμένο τὸ πρόσωπον ἐκτὸς ἀπὸ μικρότατον τμήμα τῆς ἀριστερῆς παρεῖας καὶ τοῦ κροτάφου. Ταινία περιθεῖ τὰ μαλλιά, τὰ ὁποῖα σχηματίζουν στὴν κορυφὴ ἀκτινωτὰ κυματοειδεῖς βοστρύχους. Μέρος τῶν μαλλιών στὸν αὐχένα, καθὼς καὶ στὰ πλάγια περνοῦν κάτω ἀπὸ τὴν ταινίαν καὶ ἀναγυρνοῦν καὶ πάλιν ἐπάνω ἀπὸ αὐτήν. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ σωζόμενο αὐτὸ διπλὸς ἐλικοειδὲς βοστρύχος.
6. Τὸ κεφάλιν τοῦ ὁποίου ἔχουμε ἓνα ἀπότμημα εἶναι, χωρὶς ἄλλο, ἀντίγραφο τοῦ Ἀπόλλωνος Σαυροκτόνου τοῦ Πραξιτέλους⁶². Τὸ πρωτότυπό του ἀνῆκε στὴν ὥριμη περίοδο τῆς σταδιοδρομίας του καὶ ἦταν χάλκινον, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Πλίνιον⁶³, καὶ ὅπως ἀποδίδεται καὶ ἀπὸ τὸ χάλκινον ἀντίγραφόν του ποὺ βρίσκεται στὴν Villa Albani⁶⁴. Ἔστω καὶ ἂν οἱ διαστάσεις τοῦ ἀντιγράφου Albani εἶναι μικρότερες ἀπὸ τὸ φυσικόν, τὸ πρωτότυπον μᾶλλον ἦταν φυσικοῦ μεγέθους. Μολοντί ὁ Πραξιτέλης προτιμοῦσε τὴν δημιουργίαν μαρμάρινων ἔργων, ποὺ ἦσαν πολὺ προσφορότερα γιὰ τὴν ἀπόδοσιν τῆς μαλακότητος τῶν σωμάτων καὶ ὑφασμάτων καὶ τῶν φωτοσκιάσεων τῶν καμπύλων ἐπιφανειῶν, ἀπ' ὅ,τι ἦσαν τὰ χάλκινα, δὲν ἦσαν λίγες οἱ δημιουργίαι του καὶ στὸν χάλκον⁶⁵.

56. Shear 1937, 349 κέ.

57. Barr-Sharrar 2008, 185, εἰκ. 168.

58. Αὐτόθι 43, εἰκ. 48.

59. Αὐτόθι 119, εἰκ. 105.

60. Αὐτόθι 130, εἰκ. 117.

61. Plin. *NH* XXXV, 128, Euphranor Isthmius.

62. *LIMC* II, 1, 378, ἀρ. 53, 53a, 53d, σ. 199, ἀρ. 81, *LIMC* II, 2, πίν. 302, εἰκ. 53, 53a, 53d, πίν. 190, εἰκ. 81. Μαχαίρα 2004, 100-106, ἀρ. 24 (ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία), εἰκ. 24, 1-4.

63. Plin. *NH* XXXIV 69-70, βλ. καὶ Overbeck 1959, 234, ἀρ. 1217.

64. Bol P. 1989, 188-191 καὶ πίν. 106-109.

65. Ὁ Καλλίστρατος (Kroh 1972, 343, λ. *Kallistratos*) π.χ. περιέγραψε μετὰ τῶν ἄλλων στίς «Ἐκφράσεις» διασήμων καλλιτεχνικῶν ἔργων τῆς ἀρχαϊότητος ὅτι ἡ σάρκα ἐνδὸς χάλκινου Διονύσου ἦταν τόσο τρυφερή, ὥστε ἔδινε τὴν αἴσθησιν ὅτι μποροῦσε νὰ ἐνδώσει καὶ στὸ παραμικρὸν ἄγγιγμα τῶν δακτύλων τοῦ θεατῆ. Altekamp 1988, 124 κέ. Βλ. καὶ Corso 2004, 232-233.

Πίν. 4. Κατ. 4. Κεφάλι Απόλλωνος (άρ. εύρ. 2374).

Τὸ ἀπότμημα τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως εἶναι μικρὸ καὶ δὲν μᾶς δίνει καμιὰ ἰδέα τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἔκφρασής του. Κρίνοντας ὅμως ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀντίγραφα, ὅπως καὶ ἀπὸ τὸ ὅλο ἔργο τοῦ Πραξιτέλη, πρέπει καὶ αὐτὸ νὰ εἶχε τὴν ἔκφραση τῆς ρέμβης καὶ τῆς ἀπόμακρης εὐδαιμονίας ποὺ εἶχαν ὅλες οἱ δημιουργίες του. Ποῦ ἦταν στημένο τὸ πρωτότυπο τοῦ Σαυροκτόνου εἶναι ἀβέβαιο. Τὸ ἔργο ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πλίνιο⁶⁶ καὶ τὸν Martialis⁶⁷, ὁ ὁποῖος τὸν ἀποκαλεῖ Corinthius, ὅμως μὲ τὸ ἐπίθετο αὐτὸ ὁ Martialis μᾶλλον ἀναφέρεται σὲ κάποιο ἀντίγραφό του ποὺ βρισκόταν στὴν Κόρινθο καὶ ὄχι στὸ πρωτότυπο ποὺ ἴσως βρισκόταν στὴ Ρώμη στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Ἐξ ἄλλου τὰ περισσότερα ἀντίγραφα του προέρχονται ἀπὸ τὴ Ρώμη, ὅπως σημείωνε ἡ Β. Μαχαίρα⁶⁸. Ὁ Α. Corso⁶⁹ διατύπωνε τὴν εἰκασία ὅτι βρισκόταν στὴν Ἀπολλωνία τῆς Μυσίας, ἐπει-

δὴ νομίσματα τῆς πόλεως αὐτῆς ἀπεικονίζουν τὸν ἀγαματικό του τύπο μέσα σ' ἓνα ναό. Πάντως ὁ Corso δὲν παρέλειπε νὰ σημειώσει ὅτι ὁ ἴδιος τύπος ἀπεικονίζεται καὶ σὲ νομίσματα ἄλλων πόλεων, ὄχι ὅμως ἐντεταγμένος σὲ ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο.

Δύσκολη εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ θέματος. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια ἡ σαύρα νὰ λογιζόταν ὡς πηγὴ κακοῦ (ὅπως παλαιότερα καὶ ἡ ἀκρίδα, βλ. τὸν φειδιακὸ Παρνόπιον Ἀπόλλωνα ποὺ βρισκόταν στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη). Στὰ χέρια ὅμως τοῦ Πραξιτέλους ἡ πράξη τοῦ φόνου τῆς σαύρας, ἢ μᾶλλον ἡ ἐνέδρα ποὺ τῆς στήνει ὁ θεός, ἔχει καθαρὰ παιγνιδιάρικο νόημα. Ὁ θεὸς εἶναι ἓνας ἐκτεθηλυμένος ἔφηβος, ποὺ παίζει σχεδὸν μὲ τὴν ἀνύποπτη σαύρα, σὲ ἓνα φανταστικό, ὄνειρικό σχεδὸν χῶρο. Οἱ θεοὶ τὸν προχωρημένο 4ο αἰ. δὲν νοιάζονται πιά γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, ζοῦν μακριὰ τους,

66. Plin. *NH* XXXIV 70, βλ. καὶ Overbeck 1959, 234, ἀρ. 1217.

67. Martialis, *Epigrammaton* XIV 172. Overbeck

1959, 234, ἀρ. 1218.

68. Μαχαίρα 2004, 100.

69. Corso 1998, 408.

άνεμλοι, στην κυριολεξία «θεοὶ ρεῖα ζῶντες», ὅπως τοὺς ὀνόμαζαν ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος⁷⁰.

Τὸ τρυπάνι χρησιμοποιεῖται σὲ ρόλο ἀκόμη δευτερεύοντα. Ἐποχὴ τοῦ ἔργου εἶναι ἡ πρώιμη ἀντωνίνεια.

HPA

5. Τὸ ἐπάνω κολοσσιαίου κεφαλιοῦ Ἑρας. Πίν. 5.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στίς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 4829.
2. Διατηρεῖται μόνον τὸ ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ ἐπάνω τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ. Στὸ σωζόμενο τμήμα ἡ διατήρηση εἶναι καλὴ, ἐκτὸς ἀπὸ φθορὰς στὸ κάτω μέρος τοῦ μετώπου, στὸ κέντρο τῶν μαλλιών τοῦ μετώπου καὶ ἀριστερά τους.
3. Ὑψ. σωζ. 0.19, πλ. 0.305, πᾶχ. 0.145 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό. Ἐργασία μὲ τὴ σμίλη καὶ μὲ τὸ τρυπάνι γιὰ τὸ μεταξὺ τῶν πλαγίων βοστρύχων ξεχώρισμα κάτω ἀπὸ τὴν ταινία. Τὸ τρυπάνι ἔχει ἐπίσης χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ διάνοιξη ὅπων στὴν ταινία καὶ μιᾶς ὁπῆς ποὺ βρίσκεται λίγο πὺδ ἐπάνω ἀπὸ τὴν ταινία, στὸ κέντρο τοῦ μετώπου.
5. Πρόκειται γιὰ τὸ πρόσθιο, ἐπάνω τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ ἐνὸς κολοσσιαίου γυναικείου ἀγάλματος (περίπου διπλασίου ἀπὸ τὸ φυσικὸ μέγεθος). Τὰ μαλλιά εἶναι χτενισμένα ἀκτινοειδῶς σὲ κυματοειδεῖς σχηματισμοὺς ἀπὸ τὴν κορυφὴ πρὸς τὴν ταινία ποὺ περιθεῖ τὸ κεφάλι. Ἡ ταινία, ἐλαφρὰ ἀνυψωμένη στὸ μέσον, ἔφερε ἀσφαλῶς μεταλλικὴ ἐπένδυση. Βαθιὲς καὶ πυκνὲς ὁπὲς παρατηροῦνται σὲ ὅλο τῆς τὸ μήκος. Τὰ μαλλιά κάτω ἀπὸ τὴν ταινία παρουσιάζουν μιὰ κεντρικὴ χωρίστρα καὶ εἶναι χτενισμένα κυματοειδῶς πρὸς τὰ πλάγια. Ἐλαφρὲς ἀσυμμετρίες τόσο στὴν πρόσθια ὥση ὅσο καὶ στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιοῦ δείχνουν ὅτι τὸ κεφάλι ἔστρεφε ἐλαφρὰ πρὸς τ' ἀριστερά του.

6. Τὸ κολοσσικὸ μέγεθος καὶ ἡ ἐξαιρετικὴ δουλειὰ ὅλων τῶν λεπτομερειῶν, ἀκόμη καὶ τῶν μαλλιών τῆς κορυφῆς ποὺ δὲν ἦσαν ὁρατά, ἀλλὰ καὶ τὸ στεφάνι ποὺ περιέθεε τὸ κεφάλι, δηλώνουν ὅτι πρόκειται γιὰ λατρευτικὸ ἄγαλμα θεᾶς. Ἀσφαλῶς ὅμως ὄχι πρωτότυπο. Ὅτι εἶναι ἀντίγραφο τὸ δείχνουν: ἡ (διακριτικὴ πάντως) χρῆση τοῦ τρυπάνου στὰ μαλλιά τῆς πρόσθιας ζώνης καὶ ἡ σχεδὸν «πλακοειδὴς» ἀπόδοση τῶν μαλλιών τῆς κορυφῆς. Ὡς πρὸς τὸ πρωτότυπό του κατὰ μὲν τὸν Δεσπίνη⁷¹ (βλ. πκ., πργφ. 7) «ἡ ἀπόδοση τῆς κόμης τὸ τοποθετεῖ ἀργότερα ἀπὸ τὴ Νέμεση [ἐνν. τοῦ Ραμνοῦντος], κάπου ἀνάμεσα στὴν Ἑρα Borghese καὶ τὴν Δήμητρα τοῦ Καπιτωλίου. Τὸ κεφάλι ἀντιγράφει ἓνα χάλκινο πρωτότυπο ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν Ἀγοράκριτο». Πὺδ ἐπιφυλακτικὸς ὁ Δελήβορριὰς⁷² περιοριζόταν νὰ σημειώσῃ ὅτι στὸ ἴδιο πρωτότυπο ἀνάγεται καὶ ἓνα κεφάλι τοῦ Μουσείου Μπενάκη (βλ. πκ. πργφ. 7), ὑπέθετε ὅμως ἐπίσης ὅτι τὸ πρωτότυπο ἦταν στημένο στὴν Ἀθήνα καὶ παρίστανε μιὰ νεαρὴ πεπλοφόρο θεά, ἴσως τὴν Ἀρτεμη. Προφανῶς ἡ εἰκασία του ὀφείλεται στὴν ὁμοιότητα ποὺ παρουσιάζει τὸ κεφάλι τῆς Ἀκροπόλεως μὲ τὴ λεγόμενη Ἀρτεμη Ariccia τοῦ Museo Nazionale Romano (Terme)⁷³. Ἡ ὁμοιότης εἶναι πράγματι ἐκπληκτικὴ. Τὸ πρωτότυπο ὅμως, ποὺ πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ ἦταν χάλκινο, ἀποκλείεται νὰ παρίστανε τὴν Ἀρτεμη, διότι αὐτὴ στὸν 5ο αἰ. παριστανόταν νεανικὴ, παρθενικὴ, ἐνὼ ἡ Ἀρτεμὶς Ariccia διακρίνεται, ὅπως ἔλεγε ὁ Schuchhardt⁷⁴, γιὰ τὴν «Hoheit» καὶ «matronale Würde». Ἐξ ἄλλου, ἐκεῖνο ποὺ ἰδιαίτερα πρέπει νὰ σημειωθεῖ εἶναι ὅτι ὑπῆρχε μεταλλικὴ στεφάνη στὸ κεφάλι τῆς Ἀκροπόλεως, ἡ ὁποία, ὅπως δείχνουν οἱ βαθιὲς καὶ πυκνὲς ὁπὲς στὴν ταινία, ἔφερε πρόσθετη διακόσμηση προφανῶς φυτικῆ. Στὸ Ἑραῖον τοῦ Ἀργους ὑπῆρχε διάσημο λατρευτικὸ ἄγαλμα, ἔργο τοῦ Πολυκλείτου, ποὺ ἔφερε κατὰ τὸν Πανυσανίαν⁷⁵ «στέφανον Χάριτας ἔχοντα καὶ Ὠρας ἐπιεργασμένας». Στὸ ἴδιο ὅμως τὸ Ἀργος ἡ Ἑρα εἶχε ἓνα ναὸ

70. Βλ. σχετικὰ Rodenwaldt 1943, ἀρ. 13, 6 κέ.

71. Δεσπίνης 1971, 78, σημ. 144.

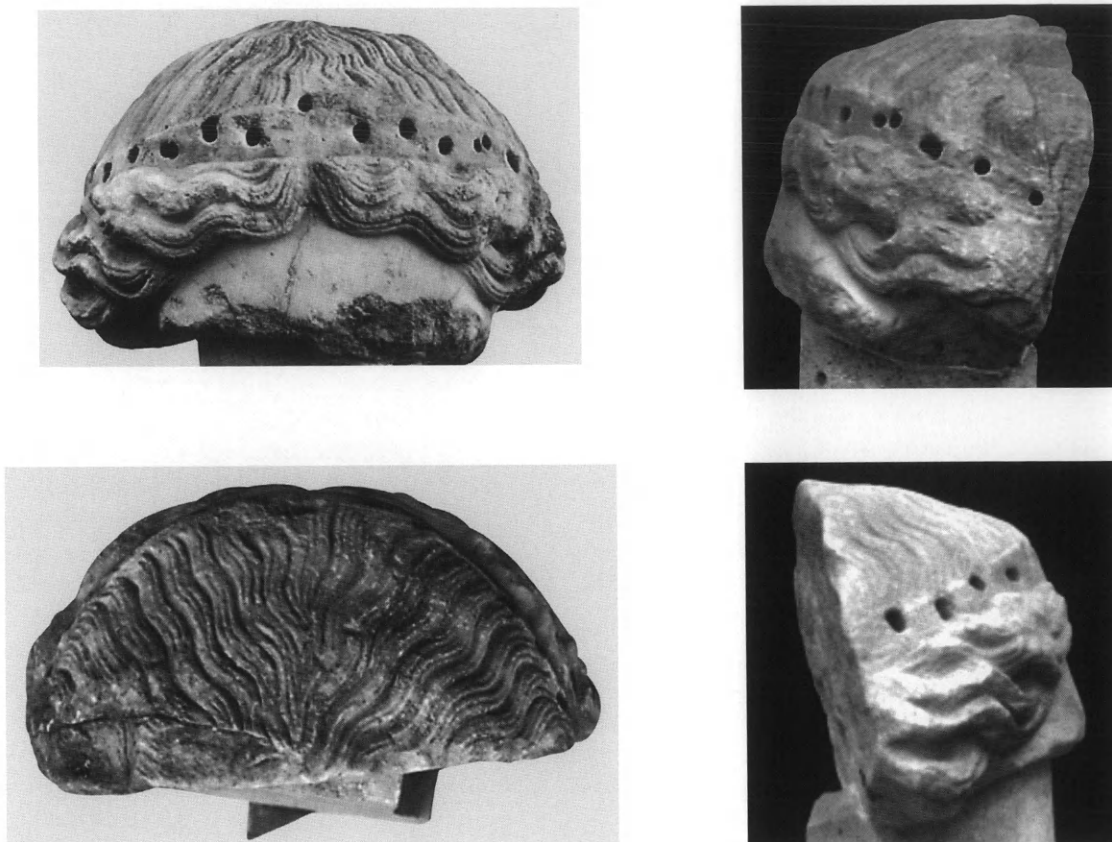
72. Delivorgias 2000, 131, καὶ εἰκ. 1-4, 8 καὶ 16.

73. Museo Nazionale Romano, *Le sculture*, I, 8

(Roma 1985) 160-166, ἀρ. IV, 1 (L. de Lachenal).

74. Schuchhardt 1977, 26-7, εἰκ. 23-5.

75. Πανσ. II 17, 4. Βλ. καὶ Παπαχατζῆ 1976, Κορινθιακὰ 147.

Πίν. 5. Κατ. 5. Κεφάλι Ἡρας (ἀρ. εὐρ. 4829).

ποὺ ἔφερε τὸ προσωνύμιο «Ἀνθεία»⁷⁶, ποὺ μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει, ὅπως ἐδῶ, τὴν παρουσία φυτικής διακόσμησης στὸ λατρευτικὸ τῆς ἁγάλμα. Ἐξ ἄλλου καὶ στὰ νομίσματα τοῦ Ἀργούς ἡ Ἡρα ἔχει ἀπλὴ φυτικὴ διακόσμηση στὸ στεφάνι τῆς⁷⁷, ἔτσι ποὺ διερωτᾶται κανεῖς ἐὰν ἡ θεὰ στὰ νομίσματα εἶναι ὄχι ἡ πολυκλείτεια θεὰ τοῦ Ἡραίου ἀλλὰ ἡ «Ἀνθεία» Ἡρα τοῦ Ἀργούς. Παρόμοια φυτικὴ διακόσμηση ἔχουν τὰ κεφάλια τῆς Ἡρας καὶ σὲ νομίσματα

ἄλλων ἐλληνικῶν καὶ κυπριακῶν πόλεων καὶ σὲ ἀγαλμάτια τῆς Κύπρου⁷⁸. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι τόσο ἡ θεὰ τῆς Ἀκροπόλεως ὅσο καὶ ἡ Ἀρτεμις Argiccia ἡ ὁποία εἶναι τοῦ ἰδίου τύπου, παριστάνουν τὴν Ἡρα ὡς Ἀνθεία. Ἐνα ἄγαλμα τῆς Ἡρας, κατὰ τὸν Πausanias, βρισκόταν σὲ ἓνα ἡμιερειπωμένο ναὸ ποὺ βρισκόταν στὴν Ἀθήνα, στὸν δρόμο ποὺ ὡδηγοῦσε ἀπὸ τὸ Φάληρο στὴν πόλη καὶ καλλιτέχνης τοῦ ἦταν ὁ Ἀλκαμένης⁷⁹. Αὐτὸ τὸ ἄγαλμα ἀντιγράφει

76. Πaus. II 22, 1. Γιὰ τὴν Ἡρα Ἀνθεία βλ. LIMC IV, 1, 662, ἀρ. 3, σ. 680, ἀρ. 182, σ. 681.

77. Βλ. Παπαχατζῆ 1976, Κορινθιακὰ 148, εἰκ. 152, 2 καὶ Walter 1971, 165, εἰκ. 147.

78. Hackens 1979, 63-68, ιδίως 67-8, πίν. 40-41 καὶ Kardara 1960, 346.

79. Πaus. I 1, 5 καὶ X 35, 2.

κατὰ τὸν Schuchhardt ἡ Ἀρτεμις Ariccia καὶ σ' αὐτὸ φαίνεται ἐπίσης ὅτι ἀνάγεται τὸ μεγάλο κεφάλι τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως ἀρ. εὐρ. 4829. Τώρα ἓνα ἐξ ἴσου σπουδαῖο ζήτημα εἶναι ποῦ βρισκόταν τὸ ἀντίγραφο, τὸ κολοσσιαῖο δηλαδή ἄγαλμα, τοῦ ὁποίου σώζεται μόνον μέρος τοῦ κεφαλιοῦ. Ἄν φαντασθοῦμε ὅτι τὸ ἀρχικὸ μέγεθος τοῦ ἀγάλματος ἦταν περίπου δύο φορὲς τὸ φυσικόν, εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο νὰ βρισκόταν στὴν ἴδια τὴν Ἀκρόπολη, ἢ ὅποια στὰ χρόνια τοῦ Πανσανία ἦταν γεμάτη ἀπὸ μεγάλης καλλιτεχνικῆς ἀξίας πρωτότυπα τῶν κλασικῶν καὶ τῶν μετακλασικῶν χρόνων μαζὶ μὲ πολλὰ ὑστερότερα, καὶ εἶναι ἀπίθανο ὅτι περιελάμβανε ἓνα τόσο μεγάλο θεῖκὸ ἄγαλμα-ἀντίγραφο. Στὸν νοῦ μας ἔρχεται λοιπὸν ἡ σκέψη ὅτι τὸ ἄγαλμα ἀρχικὰ βρισκόταν στὴν πόλη, ἀπ' ὅπου μεταφέρθηκε στὰ νεότερα χρόνια στὴν Ἀκρόπολη τὸ κεφάλι. Γιὰ παράδειγμα θὰ μπορούσε νὰ βρίσκεται σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ μεγάλα κτίρια, μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Ἀδριανὸς εἶχε κοσμήσει τὴν ἀγαπημένη του πόλη. Πραγματικὰ ἡ ἐξαιρετικὰ προσεκτικὴ ἐργασία τοῦ κεφαλιοῦ καὶ ἡ πολὺ διακριτικὴ χρῆση τοῦ τρυπάνου παραπέμπει σὲ τούτη τὴ χρονικὴ περίοδο. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἦταν ἡ Ἥρα τοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας καὶ τοῦ Πανελληνίου Διὸς ποὺ ἀναφέρει ὁ Πανσανίας⁸⁰ ὅτι ἔκτισε μεταξὺ ἄλλων μνημειωδῶν κτισμάτων στὴν Ἀθήνα ὁ Ἀδριανός. Ὁ Τραυλὸς τοποθετοῦσε τὸν ναὸ στὰ νότια τοῦ Ὀλυμπίου⁸¹, οἱ διαστάσεις ὅμως τοῦ ναοῦ, τοῦ ὁποίου ἀνέσκαψε ὁ Τραυλὸς τὰ θεμέλια, τὰ ὁποῖα ταντίζει μὲ τὸν ναὸ τοῦ Πανελληνίου Διός, εἶναι πολὺ μικρὰ γιὰ δύο ἀγάλματα, κολοσσιαίων μάλιστα διαστάσεων, ὅπως ἀπαιτοῦσε ἡ «πανελλήνια» σημασία τοῦ ἱεροῦ. Ἔτσι ἡ θέση τοῦ ναοῦ μᾶλλον πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἄλλου, ἴσως πλησιέστερα στὰ μεγάλα ἀδριανεῖα κτίρια ποὺ σώζονται στὴ βόρεια μερὶα τῆς Ἀκρόπολης.

7. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Δεσπίνη (Δεσπίνης 1971, 78, σημ. 144) καὶ τὸν Δελβορριά (Delivorrias 2000, 131, εἰκ. 16).

ΑΘΗΝΑ

6. Κεφάλι Ἀθηνᾶς μὲ ἀττικὸ κράνος. Πίν. 6.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὐρ. 2340.
2. Λεῖπει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ προσώπου καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς βάσης τοῦ λόφου τοῦ κράνους. Διατηρεῖται τὸ ἀριστερὸ μάτι, τμῆμα τῆς ἀριστερῆς παρεῖας, τμῆμα τοῦ μετώπου, τὸ κράνος μὲ τὸ ἐπαυχένιο καὶ τὰ δύο αὐτιά. Φθορὲς στὴν ἐπιφάνεια τῶν μαλλιῶν τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς καὶ στὴ βάση τοῦ ἀριστεροῦ αὐτιοῦ.
3. Ὑψ. συν. τοῦ κεφαλιοῦ μὲ τὸ κράνος 0.40, πλ. 0.255, πᾶχ. 0.31 μ.
4. Μάρμαρο λευκόν, πεντελικόν. Κιτρινωπὴ καὶ κατὰ τόπους κιτρινοκάστανη ὀξείδωση. Ἰχνη φωτιᾶς στὸ δεξιὸ τμῆμα τοῦ κεφαλιοῦ. Ὁργανικὲς οὐσίες σὲ μεγάλη ἔκταση κυρίως στὶς σπασμένες ἐπιφάνειες. Ἐργασία βασικὰ μὲ τὴ σμίλη. Μὲ τὸ τρυπάνι ἔχουν δουλεuten: ὁ ἀκουστικὸς πόρος, ἡ ὀπὴ στὸ ἐπαυχένιο τοῦ κράνους, καθὼς καὶ οἱ δύο μικρὲς ὀπὲς ποὺ βρίσκονται ἐπάνω ἀπὸ τὰ αὐτιά, στὶς πλάγιες ἐπιφάνειες τοῦ κράνους.
5. Κεφάλι Ἀθηνᾶς, μεγέθους μεγαλύτερου τοῦ φυσικοῦ. Φορεῖ κράνος ἀττικοῦ τύπου, μὲ προμετωπίδα, ἐπαυχένιο καὶ λόφο. Στὸ μέσον τῆς προμετωπίδας ἀνάγλυφο γοργόνειο. Ἡ ὀπὴ ποὺ βρίσκεται στὸ ἐπαυχένιο δηλώνει πιθανὸν ὅτι ὑπῆρχε πρόσθετο μεταλλικὸ στέλεχος ποὺ θὰ στήριζε τὸν ἴδιο τὸν λόφο, ὁ ὁποῖος, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν αὐλακοειδὴ διαμόρφωση τοῦ μαρμάρου στὸ πρόσθιο τμῆμα τοῦ κράνους, θὰ ἦταν μεταλλικόν. Οἱ ὀπὲς στὶς πλάγιες ἐπιφάνειες τοῦ κράνους μᾶλλον σημαίνουν τὴ στήριξη μεταλλικῶν παραγναθίδων, ποὺ θὰ ἦσαν ἀνασηκωμένες. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὸ κέντρο τοῦ μετώπου κάτω ἀπὸ τὸ κράνος, εἶναι χτενισμένα σὲ κυματισμοὺς πρὸς τὰ πλάγια. Τὰ αὐτιά εἶναι πάντως ἀκάλυπτα. Τὸ σωζόμενο μάτι, μεγάλο μὲ παχὺ βλέφαρον, ἔχει τὸ

80. Πανσ. I 18, 9.

81. Travlos 1971, 429-431, εἰκ. 547-548. Παπα-

χατζῆς 1976, Ἀττικὰ 277, σημ. 1.

Πίν. 6. Κατ. 6. Κεφάλι Ἀθηνᾶς (ἀρ. εὐρ. 2340).

σχῆμα τῶν ματιῶν τῶν ἔργων τοῦ 5ου αἰ. Τὸ κεφάλι δείχνει μιὰ κίνηση πρὸς τ' ἄριστερά του καὶ λίγο πρὸς τὰ ἐπάνω. Ἡ κίνηση αὕτη προκαλεῖ τέντωμα τοῦ ἀντίστοιχου τένοντος τοῦ λαμποῦ καὶ ἀναδιπλώσεις στὸν λαμῖό. Στὸ μέτωπο ρυτίδα;

6. Ἀντίγραφο Ἀθηνᾶς. Ἡ Ἀθηνᾶ ποὺ ἀπεικονίζεται ἐδῶ ἔχει τὶς ρίζες της στὴν κλασικὴ τέχνη, ἰδίως αὐτὴν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., διαφέρει ὅμως σαφῶς ἀπὸ τὶς μεγάλες κλασικὲς δημιουργίες. Τὰ μάτια μιμοῦνται μόνον τὰ κλασικὰ τοῦ 5ου αἰ., ἐνῶ τὰ μαλλιά, τόσο ὡς πρὸς τὸν σχηματισμό τους, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ὑφή τους, ἔχουν τὴν ἔμπνευσή τους σὲ ἔργα τῶν ὑστεροκλασικῶν, τὸ νωρίτερο, χρόνων. Ἡ ἀπεικόνιση γοργονείου στὴν προμετωπίδα τοῦ ἀττικοῦ κρά-

νους, ἀντὶ τῆς συνήθους στὴν αἰγίδα, εἶναι ἀρκετὰ σπάνια.

Ἡ ἀρχαῖζουσα «Πρόμαχος» Ἀθηνᾶ τοῦ Μουσείου Νεαπόλεως (ἀρ. εὐρ. 6007) ποὺ βρέθηκε στὴ βίλα τῶν Πισώνων (Παπύρων)⁸² στὸ *Herculanum* ἔχει, ὅπως ἐδῶ, γοργόνειο στὴν προμετωπίδα τοῦ κράνους της ἀλλὰ καὶ ἓνα ἀκόμη γοργόνειο στὴν αἰγίδα της. Στὴ δίδυμή της ἀρχαῖζουσα Ἀθηνᾶ τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως (ἀρ. εὐρ. 7181), ποὺ σώζεται σὲ σπαράγματα⁸³, δὲν γνωρίζουμε ἂν ὑπῆρχε στὴν αἰγίδα της γοργόνειο, ἐπεὶδὴ τὸ τμῆμα αὐτὸ εἶναι σπασμένο, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸν ὅτι καὶ σ' αὐτὴν ὑπῆρχε γοργόνειο στὴν αἰγίδα. Στὸ κεφάλι ποὺ βρέθηκε στὴ βόρεια κλιτὸν τῆς Ἀκροπόλεως (Μουσεῖο Ἀγορᾶς S 1064)⁸⁴ λείπει τὸ

82. Mattusch 2005, 147-151, εἰκ. 4.8-4.14 καὶ βιβλιογραφία καὶ σχόλια σὺν σ. 149-151. *LIMC* II, 1, *Athena*, 973, ἀρ. 171 καὶ *LIMC* II, 2, 723, εἰκ. 171.

83. Mattusch 2005, 149-151, εἰκ. 4.15. Μπού-

σκαρη 1986, 77-83.

84. Mattusch 2005, 151, εἰκ. 4.18 καὶ 4.19. Μπούσκαρη 1986, 77-83.

ἐπάνω μέρος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μάτι. Τὸ μάτι τῆς 2340 μοιάζει πολὺ μὲ τὸ μάτι τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ἀγορᾶς, δείχνει δηλαδὴ καὶ αὐτὸ σχεδὸν ἀνόθευτη τὴν ἐπίδραση τῶν ἔργων τῆς μεγάλης τέχνης τοῦ 5ου αἰ.

Γοργόνειο στὸ κρᾶνος ἀπεικονίζεται, ἀπ' ὅσο γνωρίζω, καὶ σὲ πέντε ἀκόμη κεφάλια Ἀθηνᾶς, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ τρία ἀπὸ ἐρμαϊκὲς στήλες: 1) μία ἐρμαϊκὴ στήλη ἀπὸ τὴ βίλα τῶν Πισώων (Παπύρων)⁸⁵ στὸ *Herculanum*, στὸ Μουσεῖο τῆς Νεαπόλεως (MN 6322),

2) μία ἐρμαϊκὴ στήλη ἐπίσης ἀπὸ τὸ *Herculanum*, φυλασσόμενη στὸ Μουσεῖο τῆς Νεαπόλεως (MN 6282)⁸⁶,

3) μία ἐρμαϊκὴ στήλη στὸ *Museo Capitolino*⁸⁷,

4) ἓνα κεφάλι Ἀθηνᾶς στὴ συλλογὴ *Petworth*⁸⁸,

5) ἓνα κεφάλι Ἀθηνᾶς στὴ Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου⁸⁹.

Ἐνα ἀκόμη κεφάλι τοῦ ἰδίου τύπου βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Βατικανοῦ, συλλογὴ *Chiaramonti*⁹⁰, ἀλλὰ αὐτὴ ἔχει ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπό της ὄχι προμετωπίδιον κρᾶνου, ἀλλὰ ὑψηλὴ ταινία μὲ γοργόνειο καὶ ἐκατέρωθεν αὐτοῦ δύο φίδια ποὺ κατευθύνονταν πρὸς αὐτό.

Στὰ παραδείγματα 1, 3, 4, 5, ἐκατέρωθεν τοῦ γοργονείου δηλώνονται οἱ φολίδες τῆς αἰγίδας. Στὸ κεφάλι τῆς Ἀκροπόλεως τὰ ἀνάγλυφα πλαίσια τοῦ προμετωπιδίου γοργονείου φαίνεται ὅτι χρησίμευαν γιὰ τὴ συγκράτηση μεταλλικῶν πλακῶν, ὅπου θὰ δηλώνονταν ἐνδεχομένως ἀνάγλυφες φολίδες.

Τὰ κεφάλια 1 καὶ 5 παρουσιάζουν ἐλαφρὰ στροφὴ πρὸς τ' ἀριστερά (τὸ 5 εἶναι σχεδὸν μετωπικόν), ἐνῶ τὰ κεφάλια 2, 3, 4 πρὸς τὰ δεξιά. Ὁ Wolters, ὁ ὁποῖος γνώριζε μόνον τὶς τρεῖς ἐρμαϊκὲς στήλες, σημείωνε ὅτι ἡ διαφορετικὴ στροφὴ δὲν ἐμποδίζει τὴν ἀπόδοση τῶν

τριῶν ἀντιγράφων στὸ ἴδιο πρωτότυπο, ἀλλὰ ὅτι εἶναι ἀβέβαιο ποῖα ἦταν ἡ σωστὴ στάση, μολονότι ἔκλινε μᾶλλον πρὸς τὴν στάση τῆς πρώτης προτομῆς τῆς Νεαπόλεως, δηλαδὴ ὅτι τὸ πρωτότυπο ἔστρεφε πρὸς τὰ δεξιά τοῦ θεατῆ (ὅπως στὸ κεφάλι τῆς Ἀκροπόλεως). Ἡ δομὴ τῶν κεφαλιῶν παρουσιάζει ἐπίσης διαφορὰς, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἐπισημανθεῖ ἀπὸ τοὺς μελετητὲς τους⁹¹.

Σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις ποὺ προαναφέρθηκαν τὰ μαλλιά εἶναι ὁρατὰ κάτω ἀπὸ τὸ κρᾶνος (στὸ κεφάλι *Chiaramonti* κάτω ἀπὸ τὴν ταινία ποὺ φέρει ἀντὶ κρᾶνου) καὶ εἶναι χτενισμένα κατὰ τὸν κλασικὸ τρόπο. Τὸ παράδειγμα τοῦ *Chiaramonti* θυμίζει τὴν κόμμωση μιᾶς πρώιμης κλασικῆς κόρης στὴν Κοπεγχάγη⁹² καὶ ἐνὸς κεφαλιοῦ ποὺ ἦταν ἄλλοτε στὴ βίλα *Doria-Pamphili*⁹³, παραλλαγὴ τοῦ ὁποίου ὑπάρχει σὲ ἓνα πήλινο κεφάλι τοῦ Μονάχου⁹⁴.

Στὸ κεφάλι 2340 τῆς Ἀκροπόλεως μόνον τὰ πλάγια μαλλιά κάτω ἀπὸ τὸ κρᾶνος ἔχουν δηλωθεῖ καὶ ἡ δομὴ τους εἶναι μὲν ἐλεύθερη ἀλλὰ διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ τῶν ἄλλων παραδειγμάτων ποὺ ἀναφέρθηκαν, μικροκύματη, ρυτιδωτὴ στὸ πρόσθιο μέρος (μήπως προαγγέλλει τὸν πραξιτέλειο τρόπο;), ἐνῶ στὰ πλάγια ἀναγυρίζει. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ διαφορὰ ποὺ παρουσιάζουν τὰ μάτια τῆς ἀπὸ τὰ ἄλλα παραδείγματα: ἐδῶ εἶναι μεγάλα, τὸ σχῆμα τους εἶναι παρόμοιο μὲ αὐτὸ τῶν ματιῶν τῶν ἔργων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Στὴν Ἀθηνᾶ τοῦ Μουσείου Νεαπόλεως (MN 6322) τὰ μάτια εἶναι μικρότερα καὶ μὲ συναισθηματικὰ ἔντονα φορτισμένη ἔκφραση, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν προφανῶς ἡθελημένα ἐπιβλητικὴ ἔκφραση τῆς Ἀθηνᾶς 2340.

Ὁ Flasch⁹⁵ εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι ὁ τύπος παρίστανε τὴν Ἀθηνᾶ Ὑγιεία τοῦ Πύρρου ποὺ βοι-

85. Wolters 1893, 173 κέ., πίν. 3 καὶ Mattusch 2005, 180-1, εἰκ. 4.78-82 καὶ σ. 184 (μάρμαρο Καργάρας) καὶ 185. *EAA* I 762.

86. Wolters 1893, 176, ἀριστερὴ εἰκόνα.

87. Αὐτόθι 176, σημ. 20. Fuchs 1992, 239.

88. Fuchs 1992, 239. Raeder 2000, 111-113, πίν. 44-45.

89. Fuchs 1992, 239-245.

90. Nölke 1967, 41, 46, 48-49, εἰκ. 8-9. Γοργόνειο

φέρει ἀκόμη κεφάλι Ἀθηνᾶς ἀπὸ τραπεζοφόρο ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Καπιτωλίου βλ. *LIMC* II, 1, 1076, ἀρ. 6 καὶ *LIMC* II, 2, 785, ἀρ. 6.

91. Fuchs 1992, 239 κέ. Raeder 2000, 111 κέ.

92. Nölke 1967, 39 κέ. καὶ εἰκ. 2, 4, 6.

93. Αὐτόθι εἰκ. 1, 3, 5.

94. Αὐτόθι εἰκ. 12, 13.

95. Flasch 1873, πίν. 49.

σκόταν στην είσοδο της Ακροπόλεως, αλλά και ο Lippold⁹⁶ χρονολογούσε το πρότυπο των τριών έρμαϊκών στηλών στα χρόνια του Παρθενώνος. Ο P. Wolters⁹⁷ είχε τη γνώμη ότι οι τρείς έρμαϊκές στήλες απέδιδαν ένα κοινό πρότυπο του Κηφισοδότου – ίσως, έλεγε, ήταν ή Αθηνά που βρισκόταν μαζί με τον Δία στον Πειραιά. Η Fuchs⁹⁸ θεωρεί ότι το πρότυπο του κεφαλιού του Μονάχου ανάγεται στα χρόνια 460-450 π.Χ., ότι δεν πρόκειται όμως για έρμαϊκή στήλη, αλλά για αγαλματικό τύπο. Ο Nölke⁹⁹ όμως και ο Παντερμαλής¹⁰⁰ πολύ ορθότερα, κατά την άποψή μου, θεώρησαν ότι οι παραστάσεις αυτές των έρμαϊκών στηλών αποδίδουν μια κλασικιστική δημιουργία. Τέλος, κλασικιστική δημιουργία της πρώιμης αυτοκρατορικής εποχής θεωρεί ο Raeder ότι υπόκειται στο κεφάλι της συλλογής Petworth, το οποίο χρονολογεί στον 1ο μ.Χ. αϊ.¹⁰¹

Έτσι το κεφάλι 2340 της Ακροπόλεως θα μπορούσε, αν ήταν τότε γνωστό, να θεωρηθεί ως επιχείρημα ότι πίσω από όλα αυτά κρύβεται ένα κοινό κλασικιστικό-ύστεροελληνιστικό πρότυπο. Το ότι ένα αντίγραφο αυτής της όψιμης έλληνιστικής παράστασης βρέθηκε στην Αθήνα αποτελεί σοβαρή ένδειξη ότι και το πρωτότυπο ήταν στην Αθήνα.

Έντονα κλασικίζον έργο που δεν μπορεί να χρονολογηθεί μετά τα μέσα του 2ου μ.Χ. αϊ. Ίσως στα χρόνια του Αδριανού.

7. Κεφάλι Αθηνᾶς με κορινθιακό κράνος. Πίν. 7.

1. Προέλευση άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στις αποθήκες του Μουσείου της Ακροπόλεως. Αρ. εύρ. 2338.
2. Λείπει το άριστερό τμήμα του κεφαλιού με τμήμα του άριστερού όφθαλμού. Μύτη και πηγούνι σπασμένα. Αποκομμένη όλη ή επάνω επιφάνεια του κεφαλιού (έργασμένη με το βελόνι), που συμπληρωνόταν από ξύλο που προ-

σαρμολόγεται στο μαρμάρινο τμήμα του με «ξύλινο σφηνοειδή πελεκίνο» κατά τον τρόπο που ανέπτυξε στο βιβλίο του *Ακρόλιθα* ο Γ. Δεσπίνης¹⁰². Η επιφάνεια του προσώπου σε μεγάλη έκταση φθαρμένη (άποφλοιωμένη). Κτυπήματα (έκδορες) σε διάφορα σημεία στα μαλλιά.

3. Ύψ. 0.165, πλ. 0.132, πάχ. 0.22 μ.
4. Μάρμαρο υπόλευκο, μάλλον χονδρόκοκκο, ίσως θασίτικο. Η έπεξεργασία έχει γίνει βασικά με το βελόνι και για τη διάκριση των βοστρύχων με τη λάμα. Τρύπανο έχει χρησιμοποιηθεί για τα ρουθούνια (έχει σωθεί μόνον το άριστερό) και για τις αναδιπλώσεις του έπανχενίου. Έγινε επίσης έργασία με γλωσσάκι και ποντίλι. Στα σημεία εκείνα του προσώπου όπου διατηρείται ή αρχική επιφάνεια, υπάρχει στίλβωση. Το κεφάλι ανήκε σε «άκρόλιθο» επιχρυσωμένο άγαλμα.
5. Γυναικείο κεφάλι με κράνος κορινθιακού τύπου, του οποίου σώζεται μόνον το κάτω, αυτό που κατέβαινε χαμηλά στο μέτωπο. Ο Δεσπίνης δίνει την έξης περιγραφή¹⁰³: «Στην επάνω πλευρά (ένν. του διατηρουμένου) που είναι κτυπημένη με το βελόνι, σώζεται τμήμα από μια λοξή, σφηνοειδή αύλακα (σημ. για την ύποδοχη του «πελεκίνου»). Στην περιφέρεια της κομμένης επάνω πλευράς σχηματίζεται ένας αναβαθμός. Από το κράνος της θεᾶς σώζεται ένα μικρό τμήμα του έπανχενίου και ή αναδίπλωση της έσωτερικής επένδυσης του κράνους, επάνω από τον δεξιό κρόταφο» (βλ. πκ.). Το δεξιό, σωζόμενο, μάτι είναι άμυγδαλόσχημο και ή θέση του έλαφρῶς λοξή, προφανῶς για λόγους προοπτικής (βλ. όμως τα όσα λέγονται πκ. για το κεφάλι 2344, με το όποιον ή 2338 φαίνεται ότι συνανήκε). Τα χείλη είναι σαρκώδη και έλαφρῶς μισάνοικτα. Η σάρκα τρυφερή.
6. Χωρίς άμφιβολία το κεφάλι αντιγράφει έναν αὐστηρορρυθμικό τύπο Αθηνᾶς του 5ου π.Χ. αϊ. Ο Δεσπίνης (στα δύο τελευταία του ἄρθρα¹⁰⁴) υποστήριξε ότι αντιγράφει το κεφάλι του αγάλματος της Αθηνᾶς του πλαστικού

96. Lippold 1950, 181, σημ. 13, και Lippold 1923, 78, 158.

97. Wolters 1893, 178. Βλ. και Πανσ. I 1, 3.

98. Fuchs 1992, 241.

99. Nölke 1967, 46, σημ. 32.

100. Pandermalis 1971, 177, 192, ἄρ. 5.

101. Raeder 2000, 112.

102. Δεσπίνης 1975.

103. Αὐτόθι 28, ἄρ. 4.

104. Δεσπίνης 1998, 47-64 και Despinis 2001, 103-127.

Πίν. 7. Κατ. 7. Κεφάλι Ἀθηνᾶς (ἀρ. εὐρ. 2338).

συντάγματος τοῦ Φειδία ποὺ βρισκόταν στοὺς Δελφοὺς¹⁰⁵. Ἐπίσης διετύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι τὸν τύπο τοῦ σώματός της ἀποδίδει ἓνα ἀκέφαλο αὐστηρορρυθμικὸ ἄγαλμα Ἀθηνᾶς ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Prado τῆς Μαδρίτης¹⁰⁶. Στὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἡ Ἀθηνᾶ ἔχει ὑψωμένο τὸν ἑλλείποντα σήμερα δεξιὸ της βραχίονα, περι-

που κατὰ τὸν τρόπο ποὺ ὑψώνει τὸν δεξιὸ του βραχίονα ὁ γενειοφόρος ἑνὸς μικροῦ χάλκινου συντάγματος τῶν Δελφῶν τοῦ 460 π.Χ., πρὸς τὴν κατεύθυνση μιᾶς νεανικῆς μορφῆς ποὺ βρίσκεται δίπλα του¹⁰⁷. Μάλιστα ὁ Δεσπίνης βασιζόμενος σὲ ἓνα ἄλλο χωρίο τοῦ Πανσανία¹⁰⁸, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὸ πλαστικὸ σύνταγμα τῶν Σπαρτιατῶν ναυάρχων τῆς μάχης στοὺς Αἰγὸς Ποταμούς, ποὺ βρισκόταν δίπλα στὸ ἀνάθημα τῶν Ἀθηναίων καὶ μεταξὺ ἄλλων περιελάμβανε τὸν Ποσειδῶνα καὶ τὸν Λύσανδρο «...στεφανούμενον ὑπὸ Ποσειδῶνος», διετύπωσε τὴν ἄποψη ὅτι ὅπως στὸ σύνταγμα τῶν ναυάρχων ἔτσι καὶ στὸ ἀθηναϊκὸ σύνταγμα ἡ Ἀθηνᾶ πρέπει νὰ στεφάνωνε τὸν πρὸς τ' ἀριστερά της (δεξιὰ τοῦ θεατῆ) εὐρισκόμενο Μιλτιάδη, τὸν τύπο τοῦ ὁποῖου ἀναγνωρίζει στὸ κεφάλι 2344 τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἡ στυλιστικὴ συγγένεια τοῦ κεφαλιοῦ 2338 μὲ τὸ κεφάλι 2344 δὲν εἶναι τόσο στενὴ ὅσο νόμιζε ὁ Δεσπίνης¹⁰⁹, πράγμα ποὺ διαισθάνθηκε

105. Πανσ. X 10, 1-10.

106. Despinis 2001, εἰκ. 11-19, ὅπου καὶ βιβλιογραφία (σ. 112, σημ. 45).

107. Αὐτόθι εἰκ. 20.

108. Πανσ. X 9, 7.

109. Despinis 2001, 111.

ήδη ή E. Harrison, ή όποία διετύπωσε στο συμπλήρωμα του άρθρου του Δεσπίνη¹¹⁰ την παρατήρηση ότι το κεφάλι 2344 έχει «a squarer structure» από ό,τι το κεφάλι της Άθηνάς. Πραγματικά ή Άθηνά είναι περισσότερο εύσαρκη, πλαστικά πλουσιότερη από ό,τι το κεφάλι 2344, του όποιου ή δομή είναι όρθογωνική, έκτος βέβαια εάν ή διαφορά αυτή όφείλεται στη διαφορά του φύλου. Όμως και τα μαλλιά της Άθηνάς είναι πιό πλαστικά δοσμένα, και οι τρίχες τους έχουν «συρματινή» ύπόσταση, ενώ του κεφαλιού 2344 τα μαλλιά είναι δηλωμένα σε πλατιούς βοστρύχους, των όποιων οι περισσότεροι ή λιγότεροι έπίπεδες επιφάνειες διαιρούνται με έγχαράξεις στις έπί μέρους τρίχες. Άν λοιπόν, όπως είναι πιθανότατο, και τα δύο κεφάλια άνήκαν στο άθηναικό σύνταγμα των Δελφών, οι καλλιτέχνες τους ήσαν διαφορετικοί. Και άν ό καλλιτέχνης του χάλκινου πρωτοτύπου του 2344 ήταν ό ίδιος ό Φειδίας, όπως φαίνεται από τη δομή του και τον τρόπο σχηματισμού των μαλλιών του, ό καλλιτέχνης του πρωτοτύπου της Άθηνάς 2338 ήταν κάποιος άλλος. Άν θελήσουμε να συγκρίνουμε τα μαλλιά ό κοντινότερος τύπος είναι αυτός της Άθηνάς Velletri¹¹¹: όμοια ή γρήγορη προς τα πίσω ροή των μαλλιών, με ανεπαίσθητους κυματισμούς. Υπάρχουν όμως και σημαντικές διαφορές: στην Άθηνά Velletri τα μαλλιά αφήνουν ξεσκεπο το μεγαλύτερο μέρος των αυτιών, ενώ εδώ τα αυτιά είναι τελείως σκεπασμένα από τα μαλλιά που κατεβαίνουν χαμηλότερα στην παρειά. Επίσης το κράνος της Velletri είναι άνασηκωμένο και αφήνει ελεύθερο το μεγαλύτερο μέρος του μετώπου. Η Άθηνά της Άκροπόλεως παρου-

σιάζει έπανχένιο, καθώς και άναδίπλωση της έσωτερικής δερμάτινης επένδυσης του κράνου επάνω από τον κρόταφο, που δεν άπεικονίζονται στην Velletri. Συγκρίνοντας τη δική μας Άθηνά με την Άθηνά Giustiniani παρατηρούμε διαφορές ως προς τη διάταξη των μαλλιών, το στόμα που είναι πολύ μεγαλύτερο και τον κύριο άξονα του κεφαλιού της που είναι όριζόντιος και όχι όπως εκεί κάθετος' το κράνος της όμως είναι, όπως σ' αυτήν, κατεβασμένο πολύ χαμηλά στο μέτωπο. Από τις άλλες μεγάλες παραστάσεις Άθηνάς του 5ου αι. ή Ince¹¹² (ή όποία ίσως άποδίδει την Ήφαιστεια του Άλκαμένου¹¹³) είναι έξαρτημένη από την Velletri, μολονότι ό κυματισμός των μαλλιών της είναι πολύ πιό ελεύθερος. Άς σημειωθεί επίσης ότι τα μαλλιά της Άθηνάς 2338 έχουν άμεση συγγένεια και με τα μαλλιά των Λαπιθίδων του δυτικού αετώματος της Όλυμπίας¹¹⁴. Τέλος, όσον άφορά την έκφραση, ενώ της Άθηνάς Velletri είναι άνοικτη, άκτινοβόλα και μεγαλοπρεπής, ή έκφραση της Άθηνάς της Άκροπόλεως είναι «θαμπή» και άποτραβηγμένη στον έαυτό της, σχεδόν μελαγχολική (βλ. λ.χ. τη σκεπτομένη Άθηνά της Άκροπόλεως), όχι πολύ διαφορετική από το σύμπλεγμα Άθηνάς και Μαρσύα του Μύρωνος¹¹⁵. Η έκφραση της θυμίζει επίσης την Άθηνά Giustiniani¹¹⁶. Δεν γνωρίζω άλλα αντίγραφα του τύπου της Άθηνάς Άκροπόλεως 2338. Από όσα όμως ελέχθησαν παραπάνω φαίνεται ότι ό καλλιτέχνης της δεν ήταν άσχετος με τον Κρησίλα, τον δημιουργό της Άθηνάς Velletri, αλλά και της Άμαζόνος Sciarra¹¹⁷ και της Άρτέμιδος Argiccia¹¹⁸, καθώς και της Ήρας Farnese¹¹⁹. Κοινό χαρακτηριστικό όλων αυτών είναι ότι τα μαλ-

110. Harrison, στο Despinis 2001, 126.

111. LIMC II, 1, *Athena/Minerva*, 1085, άρ. 146, 146a, b, LIMC II, 2, 796-797, εικ. 146, 146a, b.

112. LIMC II, 1, *Athena/Minerva*, 1085, άρ. 145, LIMC II, 2, 796, εικ. 145.

113. Βλ. EAA Suppl. II, 1 (1994) 177 και 176, εικ. 208 (Α. Delivorrias).

114. Ashmole - Yalouris 1967, εικ. 78, 79, 81.

115. Βλ. για αυτήν Bol P. 1983, I 55-62, άρ. κατ. 16, εικ. 16, 1-10.

116. Br Br 200. Lippold 1950, 212 και σημ. 15. Delivorrias 1992, πίν. 38, 3. LIMC II, 1, *Athena/Minerva*, 1086, άρ. 154 κέ., LIMC II, 2, 797, εικ. 154, σ. 798, εικ. 154b, c.

117. Βλ. Weber 1976, 30-46, 86-88, ή όποία άντίθετα από τη γενικώς επικρατούσα γνώμη, την απέδιδε στον Πολύκλειτο.

118. Paribeni 1953, 62, άρ. 108, 109, και Schuchhardt 1977, 26-27, εικ. 23-25.

119. Βλ. Delivorrias 2000, 130-1 και εικ. 12-15.

λιά τους εἶναι χτενισμένα με δύναμη πρὸς τὰ πίσω, ἀντίθετα με τὸν χαλαρότερο κυματισμὸ ποὺ δείχνουν τὰ μαλλιά στὰ ἔργα τοῦ φειδιακοῦ κύκλου, βλ. λ.χ. τὴν Ἀρτεμη τῆς ἀλκαμένειας πλάκας τῆς Ἀ. ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος¹²⁰, τὶς Καρυάτιδες¹²¹, τὴν «Δανάη» Barberini τοῦ Λούβρου¹²², ἀλλὰ καὶ τὸ γυναικεῖο κεφάλι ἀπὸ τὸ Ἡραῖον τοῦ Ἀργους¹²³ κ.ἄ.

Τὸ πρωτότυπο τοῦ κεφαλιοῦ τῆς Ἀθηνᾶς ἀρ. 2338 τῆς Ἀκροπόλεως εἶναι πάντως παλαιότερο ἀπὸ τὸ πρωτότυπο τῆς Velletri, πλησιέστερο στὸν αὐστηρὸ ρυθμὸ (βλ. π. τὰ ὅσα εἴπαμε γιὰ τὴ σχέση τῶν μαλλιῶν τῆς με μορφῆς τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία), δὲν φανερώνουν ὅμως τὸν καλλιτέχνη τῆς.

Χρόνοι τοῦ ἀντιγράφου πρέπει νὰ εἶναι, ὅπως καὶ τοῦ κεφαλιοῦ 2344, οἱ πρώτοι ἀντωνίνεοι.

7. Δημοσιευμένο ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν C. Praschniker στὰ *ÖJh* 1948 («Aus dem Depot des Akropolis-museums I. Athene Gestalten»)¹²⁴, ἀπὸ τὸν Γ. Δοντᾶ στὸ *ASAtene* 37/38, 1959/1960, 313¹²⁵ καὶ τὸν Γ. Δεσπίνη στὸ βιβλίο του *Ἀκρόλιθα*¹²⁶. Στὴ συνέχεια ὁ Δεσπίνης διευτύωσε τὶς ἀπόψεις του στὴ μελέτη του «Ἡ κεφαλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης 2344»¹²⁷ στὸν τόμο *Μνείας χάριν*, στὴ μνήμη τῆς Μ. Σιγανίδου (1998), καὶ στὸ ἄρθρο του «Vermutungen zum Marathon-Weihgeschenk der Athener in Delphi»¹²⁸, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ *JdI* 116, 2001.

ΖΕΥΣ

8. Κεφάλι γενειοφόρου θεοῦ (Ζεὺς ἢ Ποσειδῶν;). Πίν. 8.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 2372.
2. Ἡ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ κεφαλιοῦ λείπει ἀπὸ ἐπά-

νω ὥς κάτω καὶ εἶναι τριμμένη σὲ τρόπο ποὺ φανερῶνει ὅτι γιὰ ἓνα μεγάλο διάστημα τὸ κεφάλι χρησίμευε ὡς κατώφλι. Λεῖπει: τὸ κάτω τμήμα τοῦ γενειοῦ, ἀλλὰ καὶ αὐτὸ ποὺ σώζεται εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον φθαρμένο, καὶ τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς μύτης. Φθαρμένο εἶναι ἐπίσης καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ μουστακιοῦ, τὰ χεῖλη, τὰ φρύδια, τὰ μαλλιά τῆς ζώνης τοῦ μετώπου. Μικρὲς ἐκδορὲς καὶ στὰ μάγουλα. Λεῖπει μιὰ φλούδα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ λαμποῦ.

3. Ὑψ. 0.35, πλ. 0.26, πᾶχ. 0.30 μ.
4. Μάρμαρο λευκὸ, με ἑλαφρὰ ὑποκίτρινη ὀξειδωση, πεντελικό, με ἴχνη φθορᾶς ἀπὸ πυρκαγιά στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια. Τὸ κεφάλι ἔχει δουλευτεῖ βασικὰ με τὴ σμίλη. Τὸ τρύπανο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ δήλωση τῶν ἄκρων κάποιων βοστρύχων, στὰ μαλλιά τῆς ζώνης τῶν κροτάφων καὶ τοῦ γενειοῦ, γιὰ τὰ ἄκρα τοῦ μισάνοικτου στόματος καὶ τέλος γιὰ τὴν ἀκουστικὴ κοιλότητα τοῦ σωζόμενου αὐτιοῦ.
5. Κεφάλι λίγο μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ ἐνὸς γενειοφόρου θεοῦ. Ταινία (με τονισμένη τὴν παρυφή ποὺ ὑποδηλώνει ὅτι ὑπῆρχε πρόσθετη μεταλλικὴ ταινία) ζώνει τὰ μαλλιά καὶ δένεται πίσω σὲ ἄμμα, τοῦ ὁποῦ κρέμονται τὰ ἄκρα. Στὸ κέντρο τοῦ μετώπου, ἐπάνω ἀπὸ τὴν ταινία, ἀνυψώνονται «φουσκωτὰ» τὰ μαλλιά. Στὰ πλάγια τὰ μαλλιά κατεβαίνουν σὲ ἔντονες καμπύλες σὲ «φουσκωτὲς» μάξες, χωρισμένες σὲ λεπτὲς τρίχες ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ αὐτί, ποὺ παραμένει ἀκάλυπτο. Τὰ μαλλιά τῆς κορυφῆς τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι διαμορφωμένα σὲ σιγμοειδεῖς βοστρύχους, χωρισμένους σὲ λεπτὰ δηλωμένες τρίχες. Τὰ μαλλιά τοῦ τραχήλου, κάτω ἀπὸ τὴν ταινία, κατεβαίνουν σὲ ἀγκιστροειδεῖς βοστρύχους (ἐπίσης διαιρεμένους σὲ τρίχες). Τὸ γένι ἀποτελεῖται ἐπίσης ἀπὸ συστάδες τριχῶν, ἐπιμελῶς δηλωμένων, ποὺ καταλήγουν σὲ ἀγκιστροῦτὰ ἄκρα. Τὰ μάτια εἶναι μεγάλα καὶ σχετικὰ ρηχά, με παχιά βλέφαρα, τὰ ὁποῖα στὰ

120. Charbonneau - Martin - Villard 1969, εἰκ. 163.

121. Αὐτόθι εἰκ. 175, 176.

122. Αὐτόθι εἰκ. 188.

123. Αὐτόθι εἰκ. 177.

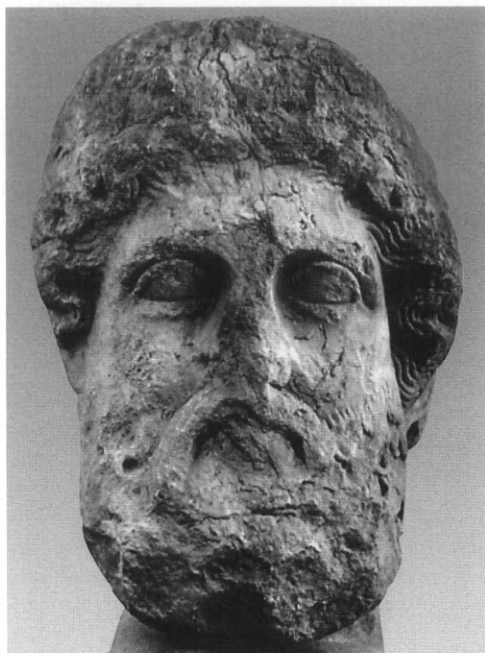
124. Praschniker 1948, 5-6, εἰκ. 1, 2.

125. Dantas 1959/60, 313.

126. Δεσπίνης 1975, 28, ἀρ. 4.

127. Δεσπίνης 1998, 47-64.

128. Despinis 2001, 103-127.

Πίν. 8. Κατ. 8. Κεφάλι γενειοφόρου θεοῦ (ἀρ. εὐρ. 2372).

ἐξωτερικά τους ἄκρα συναντιοῦνται χωρὶς τὰ ἐπάνω νὰ καλύπτουν τὰ κάτω. Τὸ πρόσωπο παρουσιάζει στροφή πρὸς τ' ἄριστερά του καὶ στὴ στροφή αὕτὴ ἀνταποκρίνονται καὶ μερικὰ ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τοῦ προσώπου, λ.χ. τὸ μου-

στάκι, τὸ στόμα καὶ τὰ μάτια.

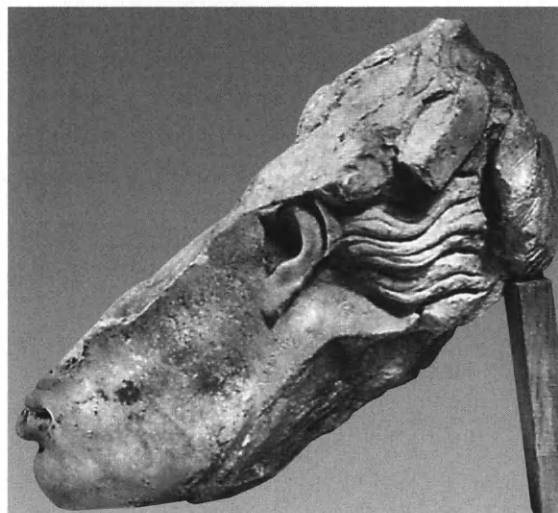
6. Τὸ κεφάλι ἀνήκει σὲ μιὰ μεγάλη κατηγορία γενειοφόρων θεϊκῶν κεφαλιῶν, τὸ πρότυπο τῶν ὁποίων ἀνάγεται στὸν 5ο π.Χ. αἰ. Ἕνα ὄχι ἀσήμαντο μέρος τους χρησιμοποιήθηκε σὲ

έρμαϊκές στήλες¹²⁹. Ότι αυτό ήταν μάλλον περίοπτο ἄγαλμα καὶ ὄχι ἑρμαϊκὴ στήλη φαίνεται ἀπὸ τὴ στροφὴ τοῦ κεφαλίου πρὸς τ' ἄριστερά του, πὺν εἶναι ἄρκετὰ αἰσθητὴ, καὶ ἡ ὁποία ἐξ ἄλλου προδίδεται καὶ ἀπὸ μία πτυχὴ πὺν σχηματίζεται στὸ ἄριστερὸ μέρος τοῦ λαιμοῦ. Τὸ κεφάλι 2372 τῆς Ἀκροπόλεως ἔχει στὴ συνολικὴ ἔκφραση καὶ στὸ βλέμμα του μιὰ ζωντάνια πὺν τὸ κάνουν νὰ ξεχωρίζει ἀπὸ ἄλλα σαφῶς κλασικίζοντα κεφάλια τῆς ἴδιας κατηγορίας¹³⁰. Ἡ ταινία πὺν ἀνυψώνεται ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ αὐτὶ μήπως εἶναι διάδημα σὰν αὐτὸ τοῦ γενειοφόρου θεοῦ τῆς villa Albani¹³¹; Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ κεφάλι 2372 ἀντιγράφει ἓνα χάλκινο ἔργο τῶν κλασικῶν χρόνων. Ότι τὸ πρότυπό του ἦταν ἀπὸ χαλκὸ τὸ δείχνει ἡ «συρμάτινη» καὶ ἐξαιρετικὰ λεπτομερὴς ἀπόδοση τῶν τριχῶν. Τί ἄραγε παρίστανε τὸ γενειοφόρο κεφάλι; Τὸ ἐπιβλητικὸ ὕφος του ὁδηγεῖ στὴν ὑπόθεση ὅτι ἀπεικόνιζε κάποιον ἀπὸ τοὺς μεῖζονες θεοὺς, τὸν ἴδιο τὸν Δία ἢ τὸν Ποσειδῶνα. Καὶ ἡ στέρεη, ὀρθογωνικὴ δομὴ του καὶ τὰ μεγάλα μάτια του, πὺν ἐκφράζουν ἡρεμὴ δύναμη καὶ θεϊκὸ μεγαλεῖο, κατατάσσουν τὸ πρότυπό του στὴ χρονικὴ γειτονία τοῦ χάλκινου «Ποσειδῶνα» τοῦ Ἀρτεμείου. Τὸ ἀντίγραφο εἶναι ἔργο τῆς πρώιμης ἀντωνίνειας ἐποχῆς, ὅπως δείχνει ἡ ἐπιμελημένη ἀλλὰ κάπως στεγνὴ δουλειὰ στὰ μαλλιά καὶ ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν ματιῶν. Γιὰ λόγους καθαρὰ στυλιστικοὺς θὰ εἴμαστε δικαιολογημένοι νὰ χρονολογήσουμε τὸ κεφάλι στὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.

ΔΙΟΝΥΣΟΣ

9. Τμῆμα κεφαλίου Διονύσου. Πίν. 9.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως μὲ τὸν ἀρ. εὗρ. 14641 (παλαιότερος ἀριθμὸς K 95).
2. Σῶζεται μόνον τὸ ἀπὸ τοῦ στόματος καὶ κάτω τμῆμα καὶ ἡ ἄριστερὴ παρειὰ μὲ τὸ ἀντίστοιχο

Πίν. 9. Κατ. 9. Κεφάλι Διονύσου (ἀρ. εὗρ. 14641).

129. Βλ. Curtius 1931 καὶ Harrison 1965, 132 κέ.

130. Βλ. Curtius 1931, σποραδικά.

131. Βλ. αὐτόθι πίν. 6, εἰκ. 14.

πίσω τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ, καθὼς καὶ τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ αὐτιοῦ.

3. Ὑψ. 0.185-0.225, πλ. 0.17, πᾶχ. 0.28 μ.

4. Τὰ γυνὰ μέρη εἶναι δυνατὰ λειασμένα. Ἴχνη ράσπας στὸ αὐτί. Τὸ τρύπανο ἔχει χρησιμοποιοθεῖ γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς ἀκουστικῆς κοιλότητος, γιὰ τὸν διαχωρισμὸ τῶν βοστρύχων καὶ στὸ στόμα γιὰ τὴ διάκριση τῶν χειλίων. Τὸ μάρμαρο εἶναι λευκὸ, οἱ κρύσταλλοι τοῦ λάμπουν περισσότερο ἀπ' ὅ,τι συνήθως στὸ πεντελικό. Ἡ ἀπόχρωσή τους ποικίλλει, στὸ λειασμένο πρόσωπο εἶναι ὠχροκίτρινη, παραπλήσια τῆς ἀποχρώσεως ποὺ ἔχει συνήθως τὸ πεντελικὸ μάρμαρο, στὰ σπασίματα ὅμως εἶναι λευκὸ ἢ τεφρόλευκο, κατὰ τόπους ὑπόλευκο, ἐνῶ ἐπάνω εἶναι κίτρινο ἢ φαιοκίτρινο. Πιθα-

νὸν πρόκειται γιὰ πεντελικὸ μάρμαρο καλῆς ποιότητος.

5. Τὸ κάτω μέρος ἀγενείου, νεανικοῦ κεφαλιοῦ. Τὰ μαλλιά, χτενισμένα πρὸς τὰ πίσω, ἀφήνουν ξέσκεπο τὸ αὐτί. Στεφάνι ἀπὸ φύλλα ἀμπέλου καὶ κισσοῦ. Τὸ στόμα εἶναι μισάνοικτο.

6. Πρόκειται γιὰ φυσικοῦ μεγέθους ἢ λίγο μεγαλύτερο κεφάλι Διονύσου. Θυμίζει πολὺ τὸ κεφάλι τοῦ τύπου Διονύσου Chatsworthhouse¹³² μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι τὰ αὐτιά στὸ δικό μας κεφάλι εἶναι πιὸ ἐλεύθερα. Ὁ τύπος τοῦ σώματος θὰ πρέπει νὰ ἦταν ὁ τοῦ Βάκχου Riche-lieu¹³³ – τὸ ἀντίγραφο τοῦ Prado διατηρεῖ καὶ τὸ κεφάλι. Ἡ δουλειὰ τὸ χρονολογεῖ στὰ ὅσπερ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ ἢ στὰ χρόνια τοῦ Ἀντωνίνου Πίου.

ΤΡΑΠΕΖΟΦΟΡΑ

Στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως βρίσκονται δύο (ἀρ. εὐρ. 3240, 2389), ἀπ' ὅσο γνωρίζω, ἀδημοσίευτα κεφάλια προερχόμενα ἀπὸ στήλες τραπεζοφόρων τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων. Σὲ αὐτὲς συμπεριέλαβα καὶ μία ἀκόμη, τὴν 2390, ἃν καὶ ἔχει μνημονευθεῖ ἀπὸ τὴν Θ. Στεφανίδου-Τιβεριίου στὴ θεμελιώδη μελέτη τῆς «*Τραπεζοφόρα μὲ πλαστικὴ διακόσμηση*» ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1993, ἐπειδὴ θεώρησα ὅτι στὰ ὅσα ἀνέφερε πρέπει νὰ προστεθοῦν παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὸν τύπο τοῦ εἰκονιζομένου Διονύσου.

Ἀπὸ τὶς ἄλλες δύο, ἡ 3240 παριστάνει τὸν Διόνυσσο καὶ μάλιστα τοῦ ἰδίου τύπου ὅπως ἡ 2390, ἐνῶ ἡ ἄλλη, ἡ 2389, τὴν Ἀφροδίτη.

Ἡ σημασία τοῦ Διονύσου στὴ διακόσμηση ἐπίπλων ποὺ χρησίμευαν στὰ συμπόσια (τράπεζα «ἐφ' ἣ τὰ ἐκπώματα κατὰκινεῖται»¹³⁴) εἶναι προφανὴς ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀφροδίτης ἡ παρουσία εἶναι εὐεξήγητη, ἀφοῦ τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο ἦταν ἀπὸ τὰ πολὺ παλιὰ χρόνια συνδεδεμένο μὲ τὸ συμπόσιο¹³⁵.

10. Κεφάλι Διονύσου ἀπὸ τραπεζοφόρο (;). Πίν. 10.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Βρίσκεται σήμερα στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὐρ. 3240.
2. Σῶζεται τὸ κεφάλι μὲ τὸν λαυρό. Κατεστραμμέ-

νη ἡ μύτη, τὸ στόμα, τὸ πηγούνι, τὸ ἀριστερὸ ζυγωματικό. Φθορὲς στὰ μάτια, τὰ φρύδια, τὸ μέτωπο. Φθορὲς καὶ στὸ στεφάνι.

3. Ὑψ. 0.16, ὕψ. κεφαλιοῦ 0.12, πλ. 0.09, πᾶχ. 0.093 μ.

132. Βλ. Rizzo 1932, πίν. CXVI καὶ CXVII. *LIMC* III, 1, 445, ἀρ. 201, *LIMC* III, 2, 320, εἰκ. 201a.

133. Βλ. Rizzo 1932, 76 καὶ πίν. CXV. *LIMC* III,

1, 435, ἀρ. 122 κέ., *LIMC* III 2, 306 κέ., εἰκ. 122a κέ.

134. Πολυδεύκης I 96.

135. Ἰδὲ καὶ Στεφανίδου-Τιβεριίου 1993, 207.

Πίν. 10. Κατ. 10. Κεφάλι Διονύσου (ἀρ. εὗρ. 3240).

4. Δουλεμένο μετὰ τὴν σμίλην. Ράσπα πίσω καὶ στὰ πλάγια τοῦ λαιμοῦ. Μάρμαρο ὑπόλευκο, μᾶλλον χονδρόκοκκο.
5. Μικρὸ κεφάλι Διονύσου. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση τοῦ μετώπου καὶ χτενισμένα σὲ

«νευρικοὺς» σύντομους κυματισμοὺς πρὸς τοὺς κροτάφους, σκεπάζουν τὸ ἐπάνω τμήμα τῶν αὐτιῶν καὶ στὴ συνέχεια κατευθύνονται πρὸς τὰ πίσω. Ἕνας πλόκαμος πέφτει πίσω ἀπὸ καθὲ αὐτὴ κατὰ μῆκος τοῦ λαιμοῦ. Στεφάνι ἀπὸ

φύλλα κισσοῦ περιβάλλει τὰ μαλλιά. Στενή μίτρα στοῦ μέσον τοῦ μετώπου. Οἱ ἀσυμμετρίες τοῦ προσώπου δείχνουν σαφῶς ὅτι τὸ κεφάλι ἔστρεφε πρὸς τὰ δεξιὰ του. Ὅλο τὸ ἐπάνω καὶ τὸ πίσω τῶν μαλλιῶν δὲν δηλώνεται καὶ γενικά τὸ κεφάλι δὲν ἔχει ὄγκο, ἔτσι ποὺ νὰ καθιστᾷ πιθανὴ τὴν ὑπόθεση ὅτι πλησίαζε στὴν κάθετη ἐπιφάνεια καὶ ὅτι τὸ κάτω του τμήμα ἀκουμποῦσε σ' αὐτήν. Δὲν εἶναι λοιπὸν διόλου ἀπίθανο ὅτι τὸ κεφάλι προέρχεται ἀπὸ μορφὴ τραπεζοφόρου.

6. Ὡς πρὸς τὸν τύπο τουλάχιστον τὸ κεφάλι 3240 μοιάζει πολὺ μὲ τὸ κεφάλι 2390 καί, ὅπως καὶ ἐκεῖνο, φαίνεται ὅτι ἀποδίδει ἕναν Διόνυσο τοῦ Λεωχάρους, ποὺ εἶναι πολὺ καλύτερο γνωστὸς ἀπὸ ἕνα κεφάλι καὶ ἕνα ἄγαλμα στὴ Basel καὶ ἀπὸ ἕνα ἄγαλμα – παραλλαγή τοῦ ἀρχετύπου στὸ Woburn Abbey (βλ. σχετικὰ στὸ 2390)¹³⁶. Ἡ δουλειὰ τῶν μαλλιῶν καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς σάρκας χρονολογοῦν καὶ τοῦτο τὸ κεφάλι στὴν πρῶμῃ ἀντωνίνεια περίοδο.

11. Τμήμα κισσοστεφοῦς κεφαλίου Διονύσου ἀπὸ τραπεζοφόρο. Πίν. 11.

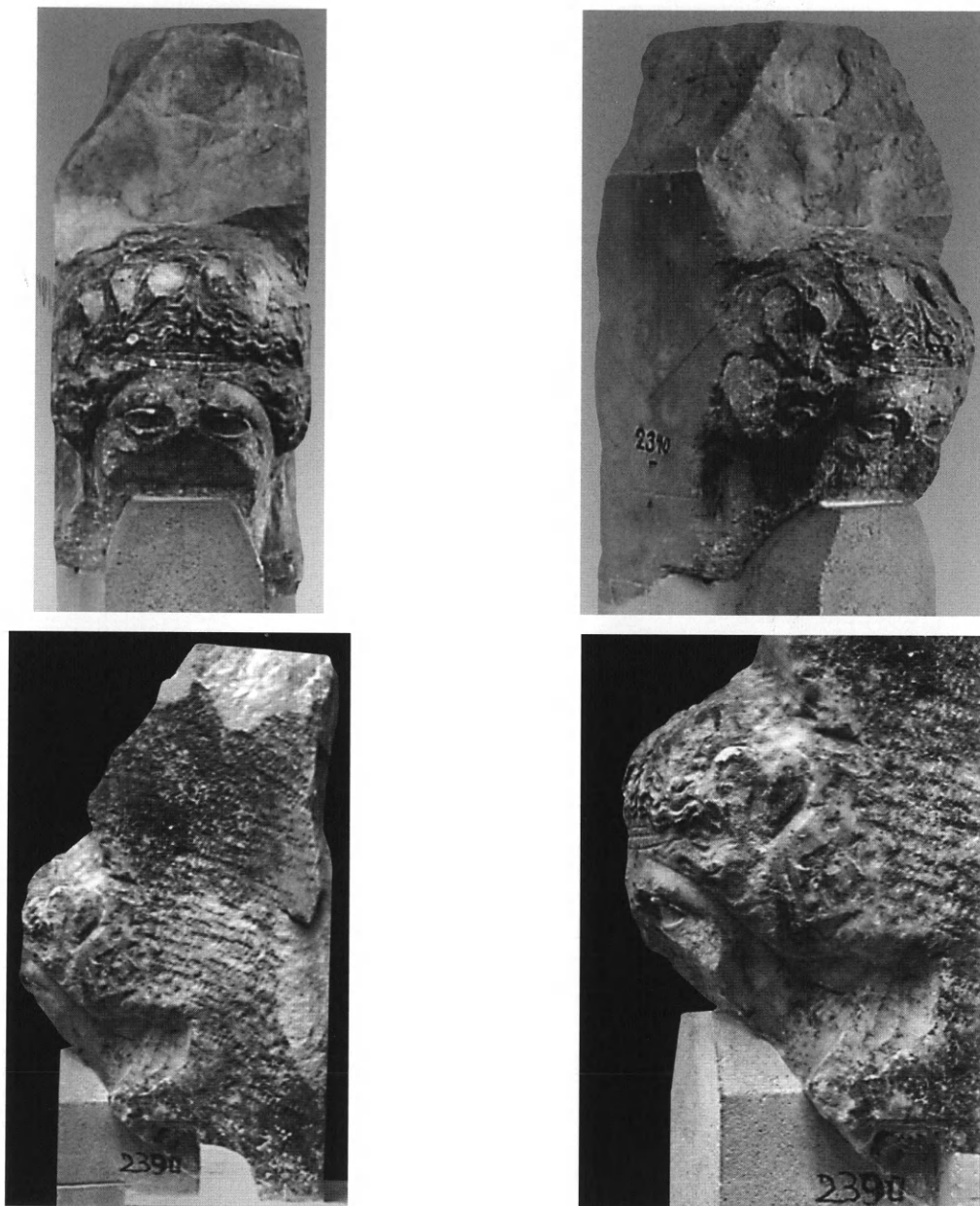
1. Προέλευση ἄγνωστη. Βρίσκεται σήμερα στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὗρ. 2390.
2. Διατηρεῖται τὸ ἐπάνω τμήμα ἀπὸ τὸ πόδι τραπεζοφόρου. Ἀπὸ τὴ μορφὴ ποὺ τὸ κοσμοῦσε σώζεται τὸ ἀπὸ τὰ μάτια καὶ ἐπάνω τμήμα. Φθορὲς σὲ τμήματα τῶν φύλλων τοῦ κισσοῦ.
3. Ὑψ. συν. 0.277, ὕψ. τοῦ ὀριζοντίου τμήματος τοῦ τραπεζοφόρου 0.095, ὕψ. σωζομένου τμήματος τοῦ γλυπτοῦ 0.15, ὕψ. κεφαλίου 0.12, πλ. κεφαλίου 0.104 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, πεντελικό. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι μαυρισμένη ἀπὸ φωτιά. Ἔργασία κυρίως μὲ τὴ σμίλη. Μὲ τὸ λαμάκι ἔγινε ἡ διάκριση τῶν βλεφάρων. Κτένι στὴ δεξιὰ πλάγια ἐπιφάνεια τοῦ πεσσοῦ. Ἡ ἀριστερὴ ἐπιφάνεια τοῦ πεσσοῦ εἶναι λεία.
5. Κεφαλάκι κισσοστεφοῦς Διονύσου, προερχό-

μενο ἀπὸ τραπεζοφόρο. Τὰ μαλλιά, χτενισμένα πρὸς τὰ πλάγια σὲ κυματισμούς, ἐκατέρωθεν μιᾶς κεντρικῆς χωρίστρας, καλύπτουν καὶ τὰ αὐτιά. Μίτρα διακρίνεται στὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ μετώπου, ἡ ὁποία χάνεται στὰ πλάγια μέσα στοὺς κυματισμοὺς τῶν μαλλιῶν. Στεφάνι ἀπὸ μεγάλα φύλλα κισσοῦ περιθεῖ τὸ κεφάλι. Τὰ μάτια, μεγάλα, δὲν φέρουν πλαστικὴ δόλωση, τὰ βλέφαρα εἶναι μᾶλλον παχιά. Πλόκαμοι κατέβαιναν ἀπὸ τὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλίου πρὸς τὸν ὦμο (δὲν σώζονται). Ἡ ἀριστερὴ (ὡς πρὸς τὸν θεατὴ) ἐπιφάνεια τοῦ πεσσοῦ φέρει τὴν τελικὴ τῆς ἐπεξεργασίας (ιδεῖ πλ.), ποὺ σημαίνει ὅτι ἦταν ἐξωτερικὴ, ὁρατὴ, ἀντίθετα ἀπὸ τὴ δεξιὰ (ὡς πρὸς τὸν θεατὴ) πλευρὰ του ποὺ εἶναι δουλεμένη μὲ τὸ κτένι (ιδεῖ πλ.), ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ πλευρὰ αὐτὴ ἦταν ἐσωτερικὴ, λιγότερο ὁρατὴ. Ἐδῶ στὸ κάτω μέρος, σ' ἕνα σημεῖο ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν ὦμο, ὑπάρχει ἕνας ὀρθογώνιος τόρμος (ὕψ. 0.037, πλ. 0.024 καὶ βάθ. 0.02 μ.), ποὺ θὰ χρησίμευε γιὰ τὴν ἐνσφήνωση ὀριζοντίου πήχους ποὺ θὰ κατέληγε σὲ ἀντίστοιχο τόρμο μιᾶς ἀντίστοιχης μορφῆς στὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ τραπεζοῦ. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ τραπεζοφόρου εἶναι δουλεμένη μὲ τὸ βελόνι καὶ μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι σ' αὐτὴν ἀκουμποῦσε ἡ μαρμαρίνη πλάκα τοῦ τραπεζοῦ.

6. Πρόκειται γιὰ μορφὴ Διονύσου, ὅπως δείχνουν τὸ στεφάνι ἀπὸ φύλλα κισσοῦ, ἡ μίτρα ποὺ ζώνει τὸ μέτωπο καὶ τὸ κάτω μέρος τῶν μαλλιῶν. Ὁ σχηματισμὸς τῶν ἀμυγδαλωτῶν καὶ σχετικὰ μεγάλων ματιῶν καὶ ὁ τρόπος ποὺ εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ πλάγια τὰ μαλλιά ἀπὸ τὴν κεντρικὴ χωρίστρα σὲ μικρὰ ἐλαφρὰ κυματάκια, εἶναι χαρακτηριστικὰ τῶν ἔργων τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Σὲ κάποια ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔργα θὰ ἀνέτρεξε ὁ τεχνίτης γιὰ νὰ κοσμήσει τὸ ἐπιπλο ποὺ θὰ βρισκόταν σὲ μιὰ αἴθουσα συμποσίων.

Παρ' ὅλη τὴν ἀποσπασματικὴ κατάσταση τοῦ θραύσματος 2390 νομίζουμε ὅτι δὲν εἶναι δύσκολο νὰ προσδιορίσουμε τὸ ἀρχέτυπο τῆς

136. Πρβ. καὶ Στεφανίδου-Τιβερίου 1993, 243 καὶ πίν. 16. *LIMC* III, 1, 435, ἀρ. 120a, *LIMC* III, 2, 305, εἰκ. 120a.

Πίν. 11. Κατ. 11. Κεφάλι Διονύσου (ἀρ. εὐρ. 2390).

μορφῆς, σὴν ὁποία ἀνέτρεξε ὁ τέκτων τοῦ
τραπεζοφόρου. Πρόκειται γιὰ ἕνα πλαστικὸ

τύπο, ποὺ τὸν γνωρίζουμε ἀπὸ ἕνα κεφάλι στὴ
Basel¹³⁷ καὶ ἀπὸ ὁλόκληρα ἀγάλματα, ὅπως

137. Schefold 1952, 93 κέ., εἰκ. 37-39, Schefold
1960, 87, 105, 258 (ἀρ. VII 333), 251 (εἰκ. 333).
Schefold 1965, 216, B.A. 60. Pochmarski 1974, 174 κέ.,

ἀρ. 46A, εἰκ. 46A καὶ Pochmarski 1990, 347 (Beil. 38,
1, 2). *LIMC* III, 1, 445, ἀρ. 202, *LIMC* III, 2, 321,
εἰκ. 202a.

Πίν. 12. Κατ. 12. Κεφάλι Ἀφροδίτης (ἀρ. εὗρ. 2389).

αὐτὸ τῆς συλλογῆς Ludwig τοῦ Μουσείου τῆς Basel¹³⁸, καὶ μεταπλάσεν τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., ὅπως τὸ ἄγαλμα στὸ Woburn Abbey¹³⁹. Ὁ δημιουργὸς τοῦ ἀρχετύπου θεωρήθηκε κιόλας ἀπὸ τὸν Schefold ὅτι εἶναι ὁ Λεωχάρης. Ἡ Στεφανίδου-Τιβερίου¹⁴⁰ συγκρίνει τὸ 2390 μὲ τοὺς πίνακες τοῦ Πειραιῶς καὶ πιστεύει ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ ἴδιου ἐργαστηρίου.

7. Ἐχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τὴν Στεφανίδου-Τιβερίου 1993, 157 καὶ πίν. 109γ-δ.

ΑΦΡΟΔΙΤΗ

12. Ἐπάνω τμήμα κεφαλίου Ἀφροδίτης ἀπὸ τραπεζοφόρο. Πίν. 12.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Βρίσκεται σήμερα στίς

ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὗρ. 2389.

2. Φθαρμένο ὅλο τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ προσώπου, ἀπὸ τὴ μέση τῆς μύτης ἕως τὸ πηγούνι. Στὴ θέση τῆς μύτης ὀπή. Φθορὲς στὸ ὑπόλοιπο τοῦ προσώπου. Τὰ πλάγια τοῦ κεφαλίου σώζονται καλύτερα. Ρωγμὴ ἀπὸ τὸ πηγούνι ἕως τὸ ἀριστερὸ μάγουλο, κάτω ἀπὸ τὸ αὐτὸ ἕως τὸ ἄκρο τοῦ πεσσοῦ. Σώζεται ἐπιφάνεια ἐπεξεργασμένη στὰ πλάγια καὶ τὸ ἐπάνω τοῦ πεσσοῦ.
3. Ὑψ. συν. 0.282 μ., ὕψ. κεφαλίου 0.165 μ., πλ. συν. ἐπάνω 0.165 μ., πλ. τοῦ κεφαλίου ἐπάνω 0.125 μ., πᾶχ. 0.13 μ. ἐπάνω, πᾶχ. τοῦ κεφαλίου ἐπάνω 0.13 μ., πᾶχ. τοῦ κεφαλίου 0.142 μ., πᾶχ. τῆς πλάκας δίχως τὸ κεφάλι 0.065 μ., διαστάσεις ὀπῆς 0.068×0.068 μ., βάθ. 0.01 μ.
4. Μάρμαρο πεντελικὸ μὲ κιτρινωπὴ ὀξείδωση.

138. Pochmarski 1990, 341, 343, εἰκ. 249. *LIMC* III, 1, 435, ἀρ. 120b, *LIMC* III, 2, 305, εἰκ. 120b.

139. Pochmarski 1990, 344, 347, Beil. 38,4. *LIMC*

III, 1, 435, ἀρ. 120a, *LIMC* III, 2, 305, εἰκ. 120a.

140. Στεφανίδου-Τιβερίου 1993, 157, πίν. 109γ-δ.

Χρήση τῆς σμίλης καὶ τοῦ τρυπάνου (γιὰ τὴν ὁπὴ στὸ κέντρο τῆς μύτης).

5. Τὸ ἐπάνω τμήμα μιᾶς τραπεζοφόρου στήλης μὲ διακόσμηση ἔξεργου γυναικείου προσώπου. Ἡ στήλη ὑψώνεται πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι καὶ καμπυλούμενη πρὸς τὰ ἐπάνω ἀπολήγει σ' ἓνα κυρτῆς διατομῆς κυμάτιο ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴν ἄνω ὀριζόντια ἐπιφάνεια. Ἐπάνω τετράγωνος τόρμος, ποὺ χρησίμευε γιὰ τὴ στερέωση τῆς πλάκας τῆς τράπεζας. Τὰ μαλλιὰ εἶναι χτενισμένα σὲ ἐλεύθερους κυματισμοὺς ἀπὸ μιὰ κεντρικὴ χωρίστρα πρὸς τὰ πλάγια, σκεπάζοντας τὸ ἐπάνω τμήμα τῶν αὐτιῶν. Ἐνα πτυχωτὸ ὕφασμα καλύπτει τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κεφαλίου. Ροῦχο δηλώνεται καὶ πίσω ἀπὸ τὸν

αὐχένα (ἀριστερά του). Ἡ ὁπὴ στὸ κέντρο τῆς μύτης θὰ χρησίμευε γιὰ τὴ στερέωση πρόσθετου κομματιοῦ στὴ θέση παλαιότερης μύτης ποὺ θὰ εἶχε ἀποκοπεῖ. Δουλειὰ ἐλεύθερη, ἀλλὰ ἀμελῆς, βιοτεχνική.

6. Λόγω τοῦ ὕφασματος ποὺ καλύπτει τὸ ἐπάνω μέρος τῶν μαλλιῶν καὶ τοῦ ὕφασματος ποὺ προβάλλει πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι, εἶναι πιθανότατο ὅτι παριστάνεται Ἀφροδίτη, ἴσως μάλιστα Ποντία. Τὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι ἀορίστως ὑστεροκλασικά, πάντως δὲν μπορεῖ νὰ ἀναγνωρίσει κανεὶς σ' αὐτὰ κάποιο συγκεκριμένο πρότυπο. Ἡ δουλειὰ εἶναι τῶν ἀντωνίνειων χρόνων, ἀλλὰ ὅπως ἤδη εἰπώθηκε, εἶναι πρόχειρη, βιοτεχνική.

ΕΡΜΑΪΚΕΣ ΣΤΗΛΕΣ

Δεκατέσσερα κεφάλια¹⁴¹ (ὁλόκληρα ἢ ἀποτμήματα) ἑρμαϊκῶν στηλῶν, ἔνδεκα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν παραλλαγὲς τοῦ γνωστοῦ ἀρχαῖζοντος τύπου τοῦ Ἀλκαμένους, συγκροτοῦν μιὰ ὁμάδα μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον.

Μὲ τὸ θέμα τῶν ἑρμαϊκῶν στηλῶν εἶχε καταπιαστεῖ ἀπὸ νωρὶς ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη¹⁴². Μιὰ ἀπὸ τὶς παλαιότερες συστηματικὲς διαπραγματεύσεις ἦταν τοῦ Ε. Schmidt, ἡ ὁποία περιελήφθη στὸ ἔργο του *Archaische Kunst in Griechenland und Rom*¹⁴³, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1922. Ἀκολούθησε τὸ 1931 ἡ ἐργασία τοῦ L. Curtius, *Zeus und Hermes*¹⁴⁴. Σημαντικὲς γιὰ τὸ ἴδιο θέμα ἦταν καὶ οἱ συμβολὲς τῆς Ε. Harrison¹⁴⁵ καὶ τοῦ W. H. Schuchhardt¹⁴⁶. Ἀκολούθησε ὁ H. Wrede, μὲ τὸ ἔργο *Die antike Herme*¹⁴⁷. Ὡστόσο τὸ ἀποφασιστικότερο ἴσως βοήθημα γιὰ τὴ μελέτη τοῦ εἰδικοῦ τούτου θέματος στάθηκε ἡ διαπραγμάτευσή του ἀπὸ τὸν D. Willers¹⁴⁸ στὸ μακρὸ ἄρθρο του *Zum Hermes Propylaeos des Alkamenes*: ἐκεῖ συγκεντρώθηκε τὸ πολυπληθὲς ὕλικό (ἐπάνω ἀπὸ 150 παραδείγματα) τοῦ ἀλκαμένειου τύπου, κατατάχθηκε σὲ τύπους καὶ ὁμάδες καὶ ἰχνογραφήθηκε ἡ ἐξέλιξή

141. Ἀρ. εὐρ. 1322, 1324, 2163, 2170, 2195, 2281, 2348, 2373, 2375, 2386, 3695, 7282, 7326, 7856 (κατ. 13-26). Τὸ ὑπ' ἀρ. εὐρ. 2281 (κατ. 15) εἶναι δημοσιευμένο ἀπὸ τὴν Μπρούσκαρη 1974, 22-23 καὶ εἰκ. 10. Ἐπίσης ὁ Casson 1921 ἀναφέρει τὰ ὑπ' ἀρ. εὐρ. 1322 καὶ 1324 (κατ. 17 καὶ 22), καὶ οἱ Altmann 1904 καὶ Willers 1967 τὰ 1322, 1324, 2281 καὶ 2375 (κατ. 17, 22, 15 καὶ 16).

142. Βλ. LIMC V, 1, 295 κέ. (ὅπου καὶ παλαιότερη

βιβλιογραφία). Γιὰ τὸν Ἑρμῆ Προπύλαιο τοῦ Ἀλκαμένους εἰδικότερα βλ. LIMC V, 1, 297 κέ., 374 κέ.

143. Schmidt 1922.

144. Curtius 1931.

145. Harrison 1965.

146. Schuchhardt 1977, 30-33.

147. Wrede 1985.

148. Willers 1967, 37-109.

τους, ἀπὸ τὸ ἀρχέτυπό τους ποὺ ἦταν ὁ Ἑρμῆς ποὺ βρισκόταν στὰ Προπύλαια τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκρόπολης, ἔργο τοῦ Ἀλκαμένους.

Ὁ Willers¹⁴⁹ κατ' ἀρχὴν ἀναφέρει τὶς φιλολογικὲς καὶ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες σχετικὰ μὲ τὸ θέμα, παραθέτοντας ἀφ' ἑνὸς τὸ χωρίο τοῦ Πανσανία¹⁵⁰: «Κατὰ δὲ τὴν ἔσοδον αὐτὴν ἤδη τὴν ἐς Ἀκρόπολιν Ἑρμῆν [ἔστιν], ὃν Προπύλαιον ὀνομάζουσι, καὶ Χάριτας Σωκράτην ποιῆσαι τὸν Σωφρονίσκου λέγουσιν, ὃ σοφῶ γενέσθαι μάλιστα ἀνθρώπων ἔστιν ἢ Πυθία μάρτυς...», ἀφ' ἑτέρου δὲ τὶς δύο παρακάτω ἐπιγραφές, ποὺ εἶναι χαραγμένες σὲ δύο πασίγνωστες στήλες ποὺ φέρουν κεφάλια Ἑρμοῦ¹⁵¹. Στὴ μία, ποὺ βρέθηκε στὸ Πέργαμο (σήμερα στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῆς Κωνσταντινουπόλεως) εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή: «Εἰδήσεις Ἀλκαμένους | περικαλλὲς ἄγαλμα | Ἑρμᾶν τὸν πρὸ πυλῶν | εἶσατο Περγάμιος»

Στὴν ἄλλη ποὺ βρέθηκε στὴν Ἑφεσο (σήμερα στο Μουσεῖο Basmahane τῆς Σμύρνης) εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή: «Οὐκ εἰμι τέχνα | τοῦ τυχόντος | ἀλλὰ μου | μορφὰν ἔτευξε[ν], | ἦν σκοπῆ[ι]ς, Ἀ[λκα]μῆνης».

Τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ πρωτότυπα τῶν κεφαλίων τῶν δύο αὐτῶν ἐρμαϊκῶν στηλῶν ποὺ κατὰ τὶς ἐπιγραφές τους ἀποδίδονται στὸν Ἀλκαμένη, ἀνήκουν σὲ δύο διαφορετικοὺς τύπους, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ παραπάνω χωρίο τοῦ Πανσανία, ὁ ὁποῖος δὲν ἀναφέρει καθόλου τὸν Ἀλκαμένη ὡς γλύπτη τοῦ Ἑρμοῦ Προπυλαίου, ἔδωσε λαβὴ γιὰ τὴ διατύπωση ποικίλων θεωριῶν, τὶς ὁποῖες παραθέτει ὁ Willers· ὁ ἴδιος υἱοθετεῖ τὴν ἄποψη ὅτι ἀπλῶς στὸ συγκεκριμένο σημεῖο ὁ Πανσανίας κάνει λάθος, καὶ ὑποστηρίζει ὅτι τὰ κεφάλια τῆς Περγάμου καὶ τῆς Ἑφέσου παρουσιάζουν δύο διαφορετικοὺς τύπους. Ὅμως, παρ' ὅλη τὴν ἀναμφισβήτητη τυπολογικὴ τους ὁμοιότητα, τὰ κεφάλια αὐτὰ παρουσιάζουν ἀξιοπρόσεκτες στυλιστικὲς διαφορὲς μεταξύ τους, οἱ ὁποῖες προδίδουν μιὰ ὄχι ἀσήμαντη χρονολογικὴ ἀπόσταση.

Ὁ τύπος τῆς Ἑφέσου ἀποδίδει πιστότερα, ὅπως τεκμηριώνει ὁ Willers, τὸ ἀρχέτυπο, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἔγινε τὸ 450-440 π.Χ.¹⁵² Πιστὰ ἀντίγραφέα του εἶναι λ.χ. δύο ἀντίγραφα ἀπὸ τὴν Villa Adriana (ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἓνα βρίσκεται στὸ Hermitage¹⁵³ καὶ τὸ ἄλλο στὸ Μουσεῖο τοῦ Καπιτωλίου¹⁵⁴), ἓνα στὸ Μουσεῖο Θερμῶν¹⁵⁵, τὸ ἀντίγραφο Simonetti στὴ Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου¹⁵⁶ κλπ.

Γιὰ τὸν Προπύλαιο Ἑρμῆ ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν οἱ τέσσερις ἐρμαϊκὲς στήλες ποὺ βρέθηκαν στὸ Παναθηναϊκὸ Στάδιο τῆς Ἀθήνας¹⁵⁷, τὸ ὁποῖο κτίστηκε ἀπὸ τὸν Ἡρώδη τὸν Ἀττικό. Τὸ καλύτερο καὶ πλησιέστερο πρὸς τὸ πρωτότυπο εἶναι αὐτὸ τῆς διπλῆς ἐρμαϊκῆς στήλης Α¹⁵⁸, γιὰ τὴν ὁποία μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σμιλεύτηκε ἀπὸ τὸν πρωτομάστορα τοῦ συνεργείου τῶν ἀντιγραφῶν, ἐνῶ τὰ κεφάλια Β καὶ C εἶναι ἔργα

149. Willers 1967, 40-41.

150. Πανσ. I 22, 8.

151. Willers 1967, 40.

152. Αὐτόθι 75, 86. Willers 1975, 34.

153. Willers 1967, εἰκ. 5, 7, 9.

154. Αὐτόθι εἰκ. 6, 8, 10, 11.

155. Αὐτόθι εἰκ. 12, 13.

156. Αὐτόθι εἰκ. 14-15.

157. Gasparri 1974-5, 361-7.

158. Willers 1967, εἰκ. 18-20, 25.

τῶν βοηθῶν τοῦ πρωτομάστορα¹⁵⁹. Τὸ πλαστικὸ σχῆμα ἀναπτύσσεται ἰσορροπα καὶ στὶς τέσσερις ὄψεις, τὰ μάτια εἶναι μεγάλα, ἐντελῶς κλασικά, τὸ στόμα μισάνοικτο, τὸ κάτω χεῖλος προβάλλεται, σαρκῶδες, ὅπως καὶ σὲ ἄλλες κλασικὲς δημιουργίες, ἐνῶ οἱ τρίχες τοῦ γενείου ἔχουν μιὰ ρυθμική, καθοδική φορά. Ὁ προσεκτικὸς παρατηρητὴς θὰ προσέξει ὅτι στὶς ἀναλογίες καὶ τὴν ἔκφρασή του ὁ τύπος τῆς Ἐφέσου παρουσιάζει σημαντικὲς διαφορὲς ἀπὸ τὸν τύπο τῆς Περγάμου, τὸν ὁποῖο ὁ Willers θεωρεῖ¹⁶⁰, δικαίως, ἀττικίζουσα νεοπλασία τοῦ ἀρχετύπου. Τροποποιήσεις πάντως ἄρχισε νὰ ὑφίσταται τὸ ἀρχέτυπο ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. Ἡ κυριότερη ἦταν ἡ προσθήκη στριφτῶν στελεχῶν στὴ στεφάνη τῶν μαλλιῶν τοῦ μετώπου (τύπος μὲ τοὺς στρεπτοὺς βοστρύχους *Korkzieherlockentypus* τοῦ Willers), μὲ τὴν ὁποία συντελεῖται ἡ μετάβαση τῶν μαλλιῶν στὰ σπειροειδῆ ἄκρα ποὺ ἀποτελοῦσαν ἀνέκαθεν τὴ χαρακτηριστικὴ ἀρχαϊστικὴ ἀπόληξή τους στὸ μέτωπο. Ἐνα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ μετασχηματισμοῦ εἶναι ἡ ἐρμαϊκὴ στήλη ἐπὶ τῆς ὁποίας στηρίζεται τὸ ἄγαλμα τοῦ Σισύφου Β' στὸ Δελφικὸ σύνταγμα τοῦ Δαόχου (περὶ τὸ 337/336 π.Χ.)¹⁶¹.

Βασικὲς ἀλλαγὲς συντελοῦνται πολὺ γρήγορα στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια, τόσο στὰ στοιχεῖα τοῦ προσώπου, ὅσο καὶ στὶς μεταξὺ τους ἀναλογίες: τὰ μάτια δὲν εἶναι πιά τόσο μεγάλα ὅσο στὸ ἀρχέτυπο, ἐπίσης τὸ στόμα μικραίνει, τὰ χεῖλη εἶναι λιγότερο ὀγκώδη (αὐτὲς οἱ ἀναλογίες παρατηροῦνται κατ' ἐξοχὴν στὸν τύπο τῆς Περγάμου). Συχνὰ τὸ γένι διευρύνεται σημαντικὰ ἀμέσως μετὰ τὸ ξεκίνημά του στὰ μάγουλα, καμιά φορὰ μάλιστα ἐκτείνεται μὲ δύναμη, σχεδὸν ἐκτινάσσεται πρὸς τὰ ἔμπροσ. Συχνὰ οἱ τρίχες τοῦ γενείου συμπυκνώνονται σὲ ἐνιαία μάζα καὶ δὲν δηλώνονται πιά πλαστικά, ἀλλὰ μόνον γραμμικὰ ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ γενείου. Στὴ ράχη τὰ μαλλιά κατεβαίνουν χαμηλά, καμιά φορὰ μάλιστα φθάνουν ἕως τὴ νοητὴ μέση τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, ἡ ὁποία νοεῖται στὴν παράσταση.

Φυσικὰ οἱ μεταβολὲς αὐτὲς δὲν γίνονται ὅλες μαζί, οὔτε περιορίζονται μόνον σὲ αὐτὲς ποὺ ἐπιλεκτικὰ σημειώθηκαν παραπάνω. Συχνὰ ἀλλάζει καὶ ἡ «ἐκφραση» τοῦ προσώπου, ἀκολουθώντας τὴ γενικότερη μεταβολὴ τῶν χρόνων. Στούς ὕστατους ἐλληνιστικοὺς χρόνους ἡ μορφή δέχεται ἓνα «πάγωμα», ἐνῶ στὴν πρώιμη αὐτοκρατορικὴ περίοδο συνηθίζονταν τὰ «ἀρχαϊστικά» ἢ τὰ «κλασικιστικά» χαρακτηριστικά. Τὰ δεύτερα ἐπικρατοῦν στὴν Ἀθήνα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. καὶ οἱ καλλιτέχνες ποὺ ἐργάσθηκαν στὸ περιβάλλον τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ ἀνέτρεξαν, ὅπως παραπάνω ἀναφέραμε, στὸ σωζόμενο ἀλκαμένειο πρότυπο, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ βρισκόταν ἀκόμη στὰ Μνησίκλεια Προπύλαια, προκειμένου νὰ κοσμήσουν μὲ ἐρμαϊκὲς στήλες τὸ παναθηναϊκὸ στάδιο, ποὺ ἀνοικοδομήθηκε τὰ χρόνια ἐκεῖνα¹⁶².

159. Ὁ Willers 1967, 63, θεωρεῖ ὅτι τὰ κεφάλια ἔγιναν ἀπὸ τέσσερις διαφορετικοὺς γλύπτες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ γλύπτης τοῦ κεφαλιοῦ Α' ἦταν ἐξαίρετος, οἱ γλύπτες τῶν κεφαλιῶν Β καὶ C κατώτερης δεξιότητος, ἐνῶ ὁ γλύπτης τοῦ κεφαλιοῦ D ἦταν

ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ σχολὴ τοῦ Σκόπα.

160. Willers 1967, 81. Willers 1975, 33.

161. Willers 1967, 83, εἰκ. 56.

162. Gasparri 1974-5, 313-392.

Πίν. 13. Κατ. 13. Έρμαϊκή στήλη Έρμου (άρ. εύρ. 2163).

13. Κεφάλι Έρμου από έρμαϊκή στήλη. Πίν. 13.

1. Η προέλευσή του είναι άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στις αποθήκες του Μουσείου της Ακρόπολεως. Άρ. εύρ. 2163.

2. Λείπει το πρόσωπο από τη μύτη και κάτω, καθώς και όλο το πίσω, σπασμένο καθέτως από την κορυφή του κεφαλιού. Σοβαρές φθορές στα μάτια, το μέτωπο, τη μύτη, την πρόσθια ζώνη των μαλλιών μαζί με τα μαλλιά που πέφτουν

ἐμπρὸς καὶ στὸν δεξιὸ κροτάφο. Φθαρμένη καὶ ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια.

3. Ὑψ. συν. 0.285, πλ. 0.19, πάχ. 0.14 μ.
4. Μάρμαρο Πεντέλης. Βασικὰ εἶναι δουλεμένο μετὰ τὴ σμίλη. Ὡστόσο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ τὸ τρυπάνι μετὰ μεγάλη εὐαισθησία: γιὰ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν κοχλιοειδῶν βοστρύχων, γιὰ τὴ διάκριση τῶν τριχῶν τῆς κόμης καὶ τοῦ γενείου. Τέλος μετὰ τὸ τρυπάνι ἔχει ἀποδοθεῖ καὶ ὁ ἀκουστικὸς πόρος.
5. Τὸ κεφάλι προέρχεται ἀπὸ ἐρμαϊκὴ στήλη. Κάτω ἀπὸ τὸ στρόφιον στριφτοὶ βόστρυχοι καταλήγουν στὸ μέτωπο σὲ μιὰ τριπλὴ σειρὰ ἀπὸ στρεπτοὺς βοστρύχους («Korkzieherlockentypus»¹⁶³). Στὸ γένι δηλώνονται ἐμφανῶς οἱ πλόκαμοι μετὰ τὴ βοήθεια τοῦ τρυπανιοῦ, καὶ ὁ καθένas ὑποδιαιρεῖται σὲ λεπτὲς τρίχες, δουλεμένες μετὰ τὴ σμίλη. Τὸ ἴδιο συναντοῦμε καὶ στὰ μαλλιά πίσω ἀπὸ τὸ στρόφιον. Τὰ μάτια εἶναι στενὰ καὶ ἀμυγδαλωτά, καὶ μᾶλλον ἀβαθῆ, δουλεμένα μετὰ εὐαισθησία. Τὰ αὐτιά, ἐλεύθερα ἀπὸ τὰ μαλλιά, ἀποδίδονται ἀπόλυτα φυσιοκρατικά. Ἡ ἐργασία εἶναι ἰδιαίτερα προσεγμένη. Οἱ ἀσυμμετρίες στὸ πρόσωπο δείχνουν ὅτι ἦταν μᾶλλον ἐλαφρὰ πρὸς τὰ δεξιὰ του στραμμένο.
6. Στὸ πρόσωπο εἶναι δοσμένα ἰσόρροπα τὰ μῆματά του, ἡ στεφάνη τῶν πρόσθιων μαλλιῶν, τὸ μέτωπο, τὰ μάτια. Τὸ γένι προβάλλεται λιγότερο ἀπ' ὅ,τι σὲ ἄλλα κεφάλια Ἑρμῶν τῆς Ἀκροπόλεως (π.χ. τὸ ὑπ' ἀρ. 1322). Ἡ ἔκφραση τῶν ματιῶν εἶναι ἥπια. Μοιάζει μετὰ τὸ ὑπ' ἀρ. 163 κεφάλι ἐρμαϊκῆς στήλης τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς ποὺ ἡ Harrison¹⁶⁴ χρονολογοῦσε στὸν 1ο π.Χ. αἰ. Ὡστόσο ὁ κλασικισμὸς τοῦ δικοῦ μας κεφαλίου εἶναι πιὸ ἐντονος καὶ ἡ δουλειὰ στὸ γένι μαρτυρεῖ σαφῶς τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. Σχετικὸ εἶναι καὶ τὸ κεφάλι ἀπὸ ἐρμαϊκὴ στήλη ποὺ βρέθηκε στὸ οἰκόπεδο τῶν ὁδῶν Ἀδριανοῦ καὶ Σέλλεϋ¹⁶⁵. Ἡ γενικὴ ἐντύπωση εἶναι ἐνδὺς συγκρατημένου κλασικισμοῦ. Ὅπως πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο μιᾶς χάλκινης ὑστεροελληνιστικῆς ἢ πρώιμης ρωμαϊκῆς παραλλαγῆς τοῦ Προπυλαίου Ἑρμοῦ.

Χρόνοι τοῦ ἀντιγράφου οἱ πρώτοι ἀντωνίνεοι (140-150 μ.Χ.).

14. Κεφάλι Ἑρμοῦ ἀπὸ ἐρμαϊκὴ στήλη. Πίν. 14.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 2348.
2. Ἰδιαίτερος ταλαιπωρημένο ἀπὸ κτυπήματα καὶ ἀποκρούσεις τμημάτων του, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ διάβρωση καὶ σοβαρὲς φθορὲς τῆς ἐπιφάνειας του. Ἀπὸ τὸ πρόσωπο διακρίνονται: τὰ ἄκρα τῶν βοστρύχων στὸ ἀριστερὸ τοῦ μετώπου, τὸ πρὸς τὴ μύτη τμήμα τῶν ματιῶν, τμήμα τῶν παρειῶν, τὰ ἄκρα τοῦ στόματος, οἱ γενέσεις τοῦ γενείου, τὸ ἐπάνω μέρος τῶν μαλλιῶν τοῦ τραχήλου. Ἰσχυρὸ κτύπημα στὴν περιοχὴ τοῦ δεξιοῦ κροτάφου. Λείπουν οἱ δύο πλόκαμοι στοὺς ὦμους, τὸ κάτω τμήμα τοῦ πίσω μέρους τῆς κόμης, ὅπως καὶ τὸ ἄκρο τοῦ γενείου. Ἀπὸ τὸν λαμὸ διατηρεῖται ἐλάχιστο τμήμα. Διάβρωση σὲ σημαντικὸ μέρος τῶν μαλλιῶν τῆς κορυφῆς.
3. Ὑψ. 0.185, πλ. 0.13, πάχ. 0.145 μ.
4. Μάρμαρο λευκὸ, μετὰ ὑποκίτρινη ὀξείδωση, πεντελικό. Ἀπ' ὅσο εἶναι δυνατόν νὰ συναγάγει κανεῖς, ἐκεῖ ὅπου ἡ φθορὰ τῆς ἐπιφάνειας εἶναι λιγότερη, εἶναι φανερὴ ἡ εὐαίσθητη χρῆση τῆς σμῆλης (βλ. τὶς τρίχες τῶν μαλλιῶν καὶ τοῦ γενείου). Μετὰ τὸ τρυπάνι ἔχουν δουλευτεῖ τὰ αὐτιά, καὶ αὐτὰ μετὰ ἀρκετὴ εὐαισθησία. Ὁ ἀκουστικὸς πόρος δηλώνεται καὶ στὰ δύο αὐτιά μετὰ μιὰ ὀπή.
5. Κεφάλι γενειοφόρου Ἑρμοῦ μετὰ στρόφιον, ἀπὸ ἐρμαϊκὴ στήλη. Στὸ μέτωπο ὑπολείμματα κοχλιοειδῶν βοστρύχων. Τὸ γένι ἀποδίδεται μετὰ κυματιστὲς γραμμὲς (δὲν σώζονται οἱ ἀπολήξεις). Τὰ μαλλιά στὸ κρανίον σχηματίζουν λεπτοὺς κυματισμοὺς, ὅπως ἐπίσης καὶ στὸν τράχηλο, σ' αὐτὸν ὅμως ὄχι τόσο λεπτοὺς ὅσο στὸ κρανίον.
6. Παρ' ὅλη τὴν κακὴ διατήρηση, εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ κεφάλι ἀντιγράφει τὸν Ἑρμῆ Προπύλαιο τοῦ Ἀλκαμένους, καὶ συγκεκριμένα τὸν

163. Βλ. Willers 1967, 102 κέ.

164. Harrison 1965, 131, 148-149, πίν. 44.

165. ΑΔ 17/1, 1961/2, Β, 27, ΑΔ 17/2, πίν. 27β, γ.

Πίν. 14. Κατ. 14. Κεφάλι Ἑρμοῦ (ἀρ. εὐρ. 2348).

τύπο της Περγάμου. Δεν διατηρεῖ καθόλου ἀρχαϊστικά στοιχεῖα, ἀντίθετα ἀντιγράφει καὶ διαφοροποιεῖ τὸν ἀρχικὸ τύπο. Τὰ μάτια δὲν εἶναι βαριά, ἡ ἔκφραση διόλου αὐστηρή.

15. Κεφάλι Ἑρμοῦ ἀπὸ ἐρμαϊκῆ στήλης. Πίν. 15.

1. Ἄγνωστη προέλευση. Σήμερα βρίσκεται ἐκτεθειμένο στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ.

Πίν. 15. Κατ. 15. Κεφάλι Ἑρμοῦ ἀπὸ ἐρμαϊκῆ στήλη (ἀρ. εὐρ. 2281).

ποὺ περιλαμβάνει μέρος ἀπὸ τὸ γένι, τὸ στόμα (ἐκτὸς ἀπὸ τὸ δεξιὸ ἄκρο) μὲ τὸ ἀντίστοιχο μουστάκι καὶ τὴ μύτη. Ἐπίσης λείπουν τμήματα τῶν μαλλιῶν στὸ μέσον καὶ δεξιὰ τοῦ μετώπου, καὶ τὰ τόξα τῶν φρυδιῶν. Μιὰ σύγκριση τῆς φωτογραφίας τοῦ DAI τοῦ 1968 καὶ αὐτῆς ποὺ δημοσιεύει ὁ Willers¹⁶⁶ δείχνει σημαντικὲς διαφορὲς: στὴ φωτογραφία τοῦ 1968 λείπουν οἱ βόστρυχοι τοῦ δεξιοῦ τμήματος τοῦ κεφαλίου, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν κοχλιοειδῶν βοστρύχων τοῦ μετώπου, καὶ ἐκείνοι τοῦ ἀριστεροῦ μέρους, καθὼς καὶ τὸ πλεῖστον τῆς γενειάδος.

3. Ὑψ. 0.35, πλ. 0.195, πάχ. 0.24 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, μὲ ὥχρῃ ὀξειδωσι, πεντελικό. Ἔργασία μὲ τὴ σμίλη. Μὲ τὸ ντεσιλίδικο ἔχουν δηλωθεῖ τό «αὐλάκι» μεταξὺ τῶν ἄνω βλεφάρων καὶ τῆς ζώνης τῶν ὀφρύων, τὰ «αὐλάκια» μεταξὺ τῶν κοχλιῶν τῶν μαλλιῶν τοῦ μετώπου καὶ τὰ μεταξὺ τῶν πλοκάμων τοῦ γενείου, τὸ ἀριστερὸ ρουθούνη καὶ τὰ ἄκρα τοῦ στόματος.

εὐρ. 2281.

2. Λεῖπει τὸ πίσω δεξιὸ τμήμα τοῦ κεφαλίου καὶ ἓνα τμήμα ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου, καθὼς καὶ τὸ κάτω πρόσθιο τμήμα τοῦ προσώπου

166. Willers 1967, 102, σημ. 143, εἰκ. 82.

Τὸ τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὰ ἄκρα τῶν βοστρύχων καὶ γιὰ τὴ διάκριση γενείου καὶ λαμποῦ.

5. Κεφάλι γενειοφόρου Ἑρμοῦ ἀπὸ ἐρμαϊκῆ στήλη. Τέσσερις σειρὲς κοχλιωτῶν βοστρύχων (σήμερα πολὺ κατεστραμμένων) πλαισιώνουν τὸ μέτωπο. Τὸ μουστάκι περιβάλλει τὸ στόμα καὶ τὰ πλάγια τοῦ σὰν ἄγκιστρο, ἐνῶ τὸ γένι, πλούσιο, ἀποτελεῖται ἀπὸ συστάδες κυματιστῶν τριχῶν ποὺ ἀναγυρίζουν σὲ ἐλικοειδεῖς ἀπολήξεις.
6. Πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο ὑστεροελληνιστικῆς παραλλαγῆς τοῦ Προπυλαίου Ἑρμοῦ τοῦ Ἀλκαμένους. Ὁ Willers¹⁶⁷ τὸ κατατάσσει στὴν ὁμάδα τῶν Ἑρμῶν μὲ στρεπτοὺς βοστρύχους (*Korkzieherlockentypus*). Σὲ σύγκριση μὲ τὸ κεφάλι Ἑρμοῦ 2163 τὸ 2281 ἔχει ἐντονότερα ἐκφραστικὰ χαρακτηριστικά. Τὰ μάγουλα εἶναι τονισμένα, ὁ ὄγκος τοῦ γενείου μεγαλύτερος, τὰ μάτια εἶναι μεγάλα ὅπως στὸν τύπο τῆς Ἐφέσου¹⁶⁸. Στὸ κεφάλι ὅμως τῆς Ἀκροπόλεως τὸ ἐπάνω βλέφαρο εἶναι ἀνασηκωμένο καὶ τὸ μέτωπο εἶναι πολὺ πιὸ χαμηλό, τὰ μάγουλα εἶναι πιὸ τονισμένα, ἡ μύτη εἶναι πλατιά, καὶ στὸ ἔστω καὶ ἀποσπασματικὰ διατηρούμενο στόμα προδίδεται μιὰ ἐκφραστικὴ ἔνταση. Τὰ μαλλιά ἔχουν μεταλλικὴ ὑφή, ὅπως καὶ οἱ τρίχες τοῦ γενείου, καὶ ὑποδηλώνουν ὅτι τὸ πρωτότυπο ἦταν ἐκλεκτικὸ ὑστεροελληνιστικὸ ἔργο, προφανῶς μιὰ ἐλληνιστικὴ παραλλαγὴ τοῦ ἀρχετύπου. Ἡ πολὺ προσεγμένη ἀπόδοση τῶν βοστρύχων καὶ ἡ ἐξαιρετικὰ περιορισμένη χρῆσις τοῦ τρυπάνου (μόνον στὶς ἄκρες τῶν βοστρύχων τοῦ γενείου) σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ θερμὸ πλάσμο τῆς σάρκας τῶν παρεῶν, χρονολογοῦν τὸ ἀντίγραφο στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ, ἢ τοῦ Ἀντωνίνου Πίου.
7. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Altmann (Altmann 1904, 186, βρισκόταν στὸ πρόσκτισμα τοῦ παλίου Μουσείου) καὶ τὸν Willers (Willers 1967, 102, ἀρ. 60, εἰκ. 82). *LIMC* V, 1, 298, ἀρ. 50. Δημοσίευση Μπούσκαρη 1974, 22-23, καὶ εἰκ. 10.

16. Κεφάλι Ἑρμοῦ ἀπὸ ἐρμαϊκῆ στήλη. Πίν. 16.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 2375.
2. Σῶζεται τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ προσώπου. Λεῖπει τὸ ἥμισυ τοῦ ἀριστεροῦ ματιοῦ, ἡ ἀριστερὴ παρειά, τὸ πηγούνι καὶ μέρος τοῦ γενείου. Σῶζεται ἐπίσης σημαντικὸ τμήμα τοῦ πίσω μέρους τῆς στήλης μὲ τὰ μακριὰ ἀρχαῖζοντα μαλλιά νὰ κατεβαίνουν χαμηλά. Στὴ σπασμένη ἐπιφάνεια τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς ὑπάρχουν δύο ὁπὲς νεότερες καὶ μιὰ τρίτη μικρότερη, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν λαμῖο.
3. Ὑψ. 0.53, πᾶχ. 0.33 περίπου, πλ. 0.225 μ.
4. Μάρμαρο πεντελικό. Χρῆσις λεπτῆς σμίλης γιὰ τὰ μαλλιά, ἐπάνω ἀπὸ τὸ στρόφιον, καθὼς καὶ γιὰ τὶς τρίχες τοῦ γενείου. Χονδρύτερη σμίλη χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὰ μαλλιά τοῦ πίσω μέρους κάτω ἀπὸ τὸ στρόφιον. Διακριτικὴ χρῆσις τρυπάνου γιὰ τὴ δήλωση τῶν συστρεφόμενων ἄκρων τοῦ γενείου, ἐμφανέστερη γιὰ τὸν ἀκουστικὸ πόρο καὶ τὸ μισάνοικτο στόμα.
5. Διατηρεῖται τὸ ἐπάνω τμήμα ἐρμαϊκῆς στήλης Ἑρμοῦ. Συγκεκριμένα: τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ κεφαλιοῦ, ὁ λαμῖος, μέρος τοῦ στήθους καὶ μακρόστενο τμήμα τῆς ράχης, μὲ τὰ μαλλιά νὰ καλύπτουν ὁλόκληρην τὴν ἐπιφάνειά της καθ' ὕψος καὶ πλάτος. Ἐντονος κυματισμὸς τῶν τριχῶν ἄνω καὶ κάτω στὸ κρανίον, καὶ πρὸς τὰ πλάγια, πιὸ ἥρεμος στὰ μαλλιά τῆς ράχης. Ἐργασία ἐξαιρετικὴ, ἂν καὶ κάπως σκληρή.
6. Πρόκειται γιὰ πολὺ προσεγμένη, κλασικίζουσα παραλλαγὴ τοῦ τύπου τοῦ Ἑρμοῦ Προπυλαίου, ἡ ὁποία ἀποδίδει μὲ ἐπιμέλεια τὰ στοιχεῖα τῆς μορφῆς, ὅπως τοὺς κοχλιωτοὺς βοστρύχους στὸ μέτωπο, τὰ ἔντονα κυματιστὰ μαλλιά στὸ κρανίον καὶ τὰ πολὺ μακριὰ μαλλιά ποὺ πέφτουν χαμηλὰ πίσω στὴ ράχη. Διατηροῦνται πάντως καὶ ἐλληνιστικὰ στοιχεῖα: δυναμικὴ προβολὴ τοῦ κεφαλιοῦ πρὸς τὰ ἔμπροσ, ἀντίστοιχη μὲ τὴν πρὸς τὰ πίσω ἐξοχὴ τοῦ κρα-

167. Willers 1967, 102, ἀρ. 60.

168. Πρβ. αὐτόθι τὰ ἀντίγραφα Hermitage (εἰκ. 5, ἀπὸ τὴ Villa Adriana), καὶ Καπιτωλίου (εἰκ. 6,

ἀπὸ τὴ Villa Adriana), τοῦ Μουσείου τῶν Θερμῶν (εἰκ. 12, 13), τοῦ ἀθηναϊκοῦ Σταδίου Α (εἰκ. 20) καὶ Β (εἰκ. 21).

Πίν. 16. Κατ. 16. Κεφάλι Ἑρμοῦ ἀπὸ ἐρμαϊκῆ στήλη (ἀρ. εὐρ. 2375).

νίου, παρόμοια πρὸς τὰ πρόσω φορὰ τοῦ γενειοῦ, ἔκδηλα ἐπιδεικτική ἐκφραση, μισάνοικτο στόμα καὶ σαρκῶδες κάτω χεῖλος¹⁶⁹. Ἴσως ἀνήκει στὸν 1ο μ.Χ. αἰ.

7. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Altmann (Altmann 1904, 186), ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι ἦταν ἐκτεθειμένο μαζί με τὸ 2281 στὸ πρόσκτισμα (Anbau) τοῦ τότε μουσείου, καὶ τὸν Willers (Willers 1967, 106, ἀρ. 109).

17. Κεφάλι Ἑρμοῦ ἀπὸ ἐρμαϊκῆ στήλη. Πίν. 17.

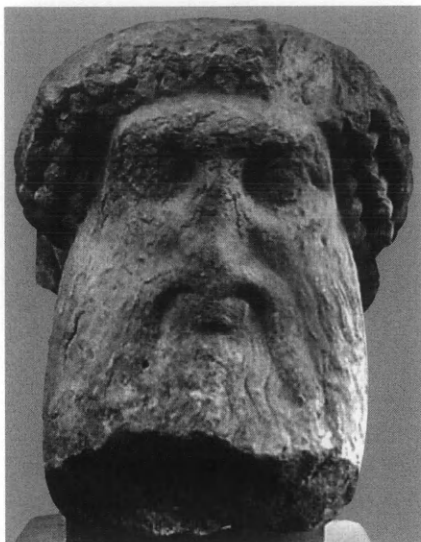
1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως μετὰ τὸν ἀρ. εὐρ. 1322. Ὁ Altmann (βλ. πργφ. 7) ἀναφέρει ὅτι ἦταν ἐκτεθειμένο στὴν πρώτη αἴθουσα τοῦ (πρώτου¹⁷⁰) Μουσείου Ἀκροπόλεως.

2. Λείπει τὸ κάτω μέρος τοῦ γενειοῦ, τὸ κάτω μέρος τῶν μαλλιῶν στὸ πίσω τοῦ κεφαλιοῦ, καὶ ὁλόκληροι σχεδὸν οἱ βόστρυχοι ποὺ πλαισίωναν ἄλλοτε τὸν λαιμό. Λείπει ἐπίσης τμήμα τῶν κοχλιωτῶν βοστρύχων τῆς ζώνης τοῦ μετώπου, ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μάτι καὶ ὅλη σχεδὸν ἡ μύτη. Ἐπιφανειακὲς φθορὲς στὰ μάτια, τὰ φρύδια, τὰ μάγουλα, τὰ χεῖλη, καὶ κατὰ τόπους στὰ μαλλιά τῆς ζώνης τοῦ μετώπου, καὶ στὸ γένι κάτω ἀπὸ τὸ στόμα, τέλος στὰ πτερύγια τοῦ ἀριστεροῦ αὐτιοῦ. Φθορά, πιθανῶς ἀπὸ βροχή, στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ.

3. Ὑψ. 0.315, πλ. 0.245, πάχ. 0.295 μ.
4. Μάρμαρο πεντελικό, μετὰ ὑποκίτρινη ὀξείδωση. Ἡ ἐργασία ἔχει γίνει μετὰ τὴ λεπτὴ σμίλη στὰ μαλλιά τῆς κορυφῆς καὶ στὸ γένι. Τὸ τρύπανο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἀκουστικὴ κοιλό-

169. Πρβ. Willers 1967, 94, τὰ κεφάλια ἀπὸ τὴ Θάσο ἀρ. 13 καὶ 14, καὶ εἰκ. 68-72.

170. Γιὰ τὸ πρῶτο Μουσεῖο Ἀκροπόλεως βλ. Κόκκου 1977, 195 κέ.

Πίν. 17. Κατ. 17. Κεφάλι Ἑρμοῦ ἀπὸ ἐρμαϊκῆ στήλης (ἀρ. εὐρ. 1322).

τητα, ἡ ὁποία ἔχει σχῆμα τριφυλλιοῦ, γιὰ τὶς ἄκρες τοῦ στόματος, γιὰ τὴ διάκριση τῶν κοχλιοειδῶν βοστρύχων τοῦ μετώπου, καθὼς καὶ γιὰ τὴ διάκριση τῶν βοστρύχων ποὺ ἔπεφταν στὸν αὐχένα καὶ τοὺς ὤμους. Τέλος χρησιμο-

ποιήθηκε τὸ τρυπάνι στὸ στρόφιον γιὰ μιὰ σειρὰ ὀπῶν, προκειμένου νὰ τοποθετηθοῦν σ' αὐτὲς χάλκινα κοσμήματα.

5. Κεφάλι Ἑρμοῦ τοῦ ἀλκαμένειου τύπου, προερχόμενο ἀπὸ ἐρμαϊκῆ στήλη. Ἡ στεφάνη τῶν

κοχλιοειδών βοστρύχων κατεβαίνει πολύ χαμηλά στο μέτωπο. Ο θόλος του κρανίου είναι πολύ ρηχός και το επάνω μέρος του προσώπου είναι δυσανάλογα στενό μέσα στο σύνολο του κεφαλιού, μολονότι τα στοιχεία που απαρτίζουν το πρόσωπο έχουν το κανονικό τους μέγεθος. Γενικά επικρατεί σύντηξη των αναλογιών, ενώ αυτό που κυριαρχεί είναι το πολύ μακρύ γένι που προβάλλεται και συγχρόνως διευρύνεται συμμετρικά από το ύψος κιάλας των αυτιών. Οι τρίχες του γενείου έχουν δηλωθεί με πολύ λεπτές κυματοειδείς γραμμές, από τις οποίες όμως απουσιάζει έντελως ή πλαστικότητα. Το μουστάκι περιγράφει, ως συνήθως, επάνω και στα πλάγια το στόμα, το κάτω χείλος του οποίου είναι σχετικά μικρό και σαρκώδες.

6. Άνηκει στην ομάδα των έρμαϊκών κεφαλιών Έρμου με στρεπτούς βοστρύχους (Korkzieherlockentypus, όπως τον αποκαλεί ο D. Willers)¹⁷¹. Ο Casson το θεωρεί αρχαϊστικό, και αναφέρει ότι ένα παρόμοιο βρέθηκε στη Βασιλεία στοά¹⁷². Ίδιαίτερα αξιοπρόσεκτο είναι, όπως ειπώθηκε στην παράγραφο 5, το πολύ στενό μέτωπο, το σαρκώδες αλλά και μικρό στόμα. Εντύπωση προκαλεί ακόμα ότι το κύριο μέρος του κεφαλιού είναι μικρότερο σε αναλογία με το όγκώδες και ισχυρά προτεταμένο γένι, περίπου όπως στην προτομή της έρμαϊκής στήλης που βρίσκεται στο Giardino Barberini στη Ρώμη¹⁷³, ενώ μιὰ ανθρώπινη έκφραση κυριαρχεί σ' ολόκληρο το πρόσωπο. Μοιάζει με το ύπ' αρ. 165 της αρχαίας Άγορās που ή Harrison θεωρεί πως είναι έργο νεότερο από τα έλληνιστικά χρόνια, πιθανώς της ρωμαϊκής περιόδου¹⁷⁴. Έδω πάντως υπάρχει κάποια ένταση στην έκφραση που απουσιάζει από το κεφάλι της Άγορās και είναι προφανώς υστεροελληνιστική κληρονομιά.

Το αντίγραφο είναι μάλλον πρώιμο αντωνίγειο.

7. Αναφέρεται από τον Casson (Casson 1921, 225-226), τον Altmann (Altmann 1904, 186), και

τον Willers (Willers 1967, 106, αρ. 107). Στον τελευταίο αναφέρεται και το ύπ' αρ. εύρ. 1324 (106, αρ. 108).

18. Τμήμα κεφαλιού Έρμου από έρμαϊκή στήλη. Πίν. 18.

1. Προέλευση άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στις αποθήκες του Μουσείου της Ακροπόλεως. Άρ. εύρ. 2386.
2. Σώζεται μόνον τμήμα από το δεξιό του κεφαλιού και του λαϊμού. Ίσχυρες φθορές παρουσιάζονται και στο διασωθέν τμήμα.
3. Ύψ. συν. 0.235, πλ. 0.10, πάχ. 0,155 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, πεντελικό, με κιτρινόφαι οξειδωση. Έργασία με τη σμίλη αρκετά λεπτή, ιδιαίτερα στα μαλλιά του κρανίου και το γένι, με το λαμάκι και τη σμίλη στα μαλλιά του αυχένα. Το τρυπάνι έχει χρησιμοποιηθεί για τη δήλωση του ακουστικού πόρου.
5. Διατηρείται το πίσω δεξιό τμήμα του κεφαλιού με μικρό τμήμα της δεξιάς παρειάς. Στα μαλλιά στρόφιον. Οι βόστρυχοι του μετώπου ήσαν μάλλον κοχλιωτοί.
6. Πρόκειται ασφαλώς για κεφάλι του Προπυλαίου Έρμου, ένδεχομένως του τύπου με τους στρεπτούς βοστρύχους (Korkzieherlockentypus) κατά Willers¹⁷⁵. Έργασία άψυχη, μηχανική, πιθανώς του 2ου μ.Χ. αι.

19. Τμήμα κεφαλιού Έρμου από έρμαϊκή στήλη. Πίν. 19,1-2.

1. Προέλευση άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στις αποθήκες του Μουσείου της Ακροπόλεως. Άρ. εύρ. 7326.
2. Διατηρείται το πίσω του κεφαλιού με το άριστερό τμήμα του λαϊμού και του γενείου. Διατηρείται και το αντίστοιχο αυτί. Η επάνω επιφάνεια είναι φθαρμένη πιθανώς λόγω της μακροχρόνιας έκθεσης του κεφαλιού στο ύπαιθρο. Στο κέντρο της περίπου επίπεδης κάτω επιφάνειας υπάρχει ένας σιδερένιος γόμφος με

171. Βλ. Willers 1967, 102 κέ., 106, αρ. 108.

172. Casson 1921, 225-6.

173. Βλ. Willers 1967, 93, εικ. 64.

174. Harrison 1965, 149-50, αρ. 165, πίν. 46.

175. Willers 1967, 102 κέ.

Πίν. 18. Κατ. 18. Κεφάλι Έρμου από έρμαϊκή στήλη (άρ. εύρ. 2386).

1

2

3

Πίν. 19. 1-2. Κατ. 19. Κεφάλι Έρμου από έρμαϊκή στήλη (άρ. εύρ. 7326). 3. Κατ. 20. Κεφάλι έρμαϊκής στήλης (άρ. εύρ. 2373).

- μολύβδινο περίβλημα, πού μολαταῦτα δὲν ἐμπόδιζε τὴν πρόκληση ἀκτινωτῶν ρηγμάτων στὸ μάρμαρο. Σὲ πολλὰ σημεῖα τῆς ἐπιφάνειας, εἴτε τῆς ἀρχικῆς, εἴτε τῶν σπασμένων σημείων ὑπάρχουν γαιώδεις προσφύσεις ἀπὸ λεπτὸ χαλίκι καὶ ἄμμο, πού σημαίνει ὅτι τὸ κομμάτι εἶχε κάποτε χρησιμοποιηθεῖ (μᾶλλον μετὰ τὸ σπάσιμο τοῦ κεφαλίου) ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό.
3. Ὑψ. 0.34, πλ. 0.22, πᾶχ. 0.205 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, μὲ κιτρινωπὴ ὀξειδωσὴ, πεντελικό. Πολὺ λεπτὴ χρῆσις τῆς σμίλης στὰ μαλλιά. Πολὺ διακριτικὴ χρῆσις τοῦ τρυπάνου στὸν ἀκουστικὸ πόρο, στὰ μαλλιά μετὰ τῶν βοστρύχων τοῦ αὐχένα, καθὼς καὶ γιὰ τὰ ἄκρα τῶν βοστρύχων τοῦ γενείου.
5. Κεφάλι γενειοφόρου, μὲ μαλλιά πού κατεβαίνουν στὸν αὐχένα. Ἡ ἐπιφάνεια τῶν μαλλιῶν εἶναι ἐλαφρὰ κυματοειδὴς καὶ διαιρεῖται σὲ λεπτότατα δηλωμένες τρίχες. Στρόφιον. Τὸ γένι ἔχει ἐξ ἴσου λεπτὲς τρίχες, οἱ ὁποῖες ὅμως συντίθενται σὲ συστάδες βοστρύχων.
6. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀκόμη ἀντίγραφο Προπυλαίου Ἑρμοῦ τοῦ Ἀλκαμένου. Παρουσιάζει ὅμως σημαντικὲς αποκλίσεις, οἱ ὁποῖες ἀπαπέμπουν σὲ νεότερους χρόνους: τὰ λεπτὰ, κυματοειδῆ καὶ κολλημένα στὸ κρανίον μαλλιά, τὰ μακριὰ ρευστὰ μαλλιά πού κατεβαίνουν στὴ ράχη του, καθὼς καὶ τὰ ὅμοια λεπτὰ μαλλιά πού σώζονται ἀπὸ τὸ γένι του, εἶναι τυπικὰ γνωρίσματα μεγάλου ἀριθμοῦ ἐρμαϊκῶν στηλῶν μὲ ἔκδηλα ἀρχαϊστικὸ μανιεριστικὸ χαρακτήρα¹⁷⁶. Ἡ λεπτομερὴς καὶ ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη, ἂν καὶ κάπως ψυχρὴ ἀπόδοσις τῶν τριχῶν φανερῶναι πρῶμῃ ἐποχῇ, ἴσως ἀκόμη καὶ τὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ.

20. Πίσω τμήμα κεφαλίου Ἑρμοῦ ἀπὸ ἐρμαϊκὴ στήλη. Πίν. 19,3.

1. Προέλευσις ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 2373.

2. Διατηρεῖται μόνον τὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλίου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀριστερὸν τμήμα.
3. Ὑψ. 0.30, πλ. περίπου 0.17, πᾶχ. 0.11 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, μὲ κιτρινωπὴ ὀξειδωσὴ, πεντελικό. Ἔργασία βασικὰ μὲ τὴ σμίλη καὶ τὸ στενὸ γλωσσάκι γιὰ τὶς λεπτομέρειες τῶν βοστρύχων. Τὸ τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ διάκρισι μερικῶν βοστρύχων στὰ μαλλιά τοῦ τραχήλου κάτω ἀπὸ τὴν ταινία.
5. Τὸ πίσω μέρος ἐρμαϊκοῦ κεφαλίου. Φέρει μιὰ ταινία πού ὅσο προχωρεῖ πρὸς τὸ (χαμένο σήμερα) πρόσθιο μέρος γίνεται πιδ πλατιά. Τὰ μαλλιά κατεβαίνουν σὲ ἐλικοειδεῖς βοστρύχους πού σχηματίζουν ροζέτα στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλίου κατὰ τὸν πολυκλείτειο τρόπο. Ὅλα τὰ μαλλιά ἔχουν ἀγκιστροειδεῖς ἀπολήξεις καὶ οἱ τρίχες πού ἀπαρτίζουν τοὺς βοστρύχους δηλώνονται ἐσωτερικὰ μὲ παράλληλες μετὰ τὸν γλυφές. Ὁ «χάλκινος» χαρακτήρας τῶν λεπτομερειῶν τοῦ πρωτοτύπου ἔχει ἀποδοθεῖ μὲ ἐπιμέλεια στὸ μάρμαρο. Στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλίου τὰ μαλλιά παρακολουθοῦν τὸ σχῆμα τοῦ κρανίου, ἀλλὰ πιδ κάτω ἢ μάζα τους εἶναι πιδ φουσκωτή. Σώζεται μικρὸ μέρος τοῦ τραχήλου.
6. Πιθανότατα προέρχεται ἀπὸ τὸ κεφάλι μιᾶς ἐρμαϊκῆς στήλης πού ἀνῆκε στὸν τύπο D τοῦ Curtius¹⁷⁷. Ἀντίγραφο τοῦ ἰδίου τύπου ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ βρίσκεται στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (ἄρ. 332), καὶ κατὰ τὸν Χρ. Καρούζο ἦταν ἔργο πιθανῶς τοῦ Εὐφρονοῦ τοῦ Παρίου¹⁷⁸.
- Πρῶμῃ νατουραλιστικὴ ἀπόδοσις κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τῶν μέσων τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. Ἴσως συνδέεται μὲ τὴ δραστηριότητα τῶν ἐργαστηρίων τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ.

21. Τμήμα κεφαλίου Ἑρμοῦ ἀπὸ ἐρμαϊκὴ στήλη. Πίν. 20,1-3.

1. Προέλευσις ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 3695.

176. Willers 1967, 88-89.

177. Curtius 1931, 62 κέ., εἰκ. 21.

178. Βλ. Karouzos 1946, 263-270, πίν. 13. Καρούζου 1967, 41, ἄρ. 332. Curtius 1931, 63, D 10 καὶ εἰκ.

21. Πρβ. ἀκόμη Harrison 1965, 153 κέ., πίν. 49, καὶ τὸ κεφάλι τῆς Κοπεγχάγης Ny Carlsberg, Curtius 1931, 67, D 19, εἰκ. 24.

1

2

3

4

Πίν. 20. 1-3. Κατ. 21. Κεφάλι Έρμου από έρμαϊκή στήλη (άρ. εύρ. 3695). 4. Κατ. 23. Βόστρυχος από έρμαϊκή στήλη (άρ. εύρ. 7856).

2. Σώζεται μόνον τὸ πίσω κάτω τμήμα τοῦ κεφαλίου, μὲ τὸ δεξιὸ αὐτὶ καὶ μέρος τοῦ γενείου.
3. Ὑψ. πίσω 0.14, πλ. 0.155, πάχ. 0.185 μ.
4. Μάρμαρο πεντελικό, μὲ ὑποκίτρινη ὀξειδωση. Δουλεῖα μὲ τὴ σμίλη καὶ μὲ τὸ λαμάκι γιὰ τὴ διάκριση μερικῶν βοστρύχων τοῦ γενείου καὶ τὸ τρυπάνι γιὰ τὴν ἀκουστικὴ κοιλότητα.
5. Τὸ κομμάτι προέρχεται ἀπὸ κεφάλι έρμαϊκῆς στήλης. Σώζεται τμήμα τοῦ αὐχένα μὲ τὸ ἀντί-

στοιχο τμήμα τοῦ κρανίου, τοῦ λαιμοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ γενείου τῆς δεξιᾶς παρειᾶς, καὶ τὸ κάτω τοῦ δεξιοῦ αὐτιοῦ. Τὰ μαλλιά εἶναι λεπτὰ δηλωμένα σὲ κάθετους σχηματισμούς. Στρόφιον. Τὰ γένεια εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ ἔμπρὸς καὶ οἱ ἄκρες τους σχηματίζουν ἀγκιστροειδεῖς βοστρύχους.

6. Ἀνήκει στὸν γνωστὸ τύπο τοῦ Προπυλαίου Έρμου τοῦ Ἀλκαμένου. Προσεκτικὴ ἀλλὰ ἄψυχη

καὶ ἀδρῆ ἐργασία τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. ποῦ ἀντιγράφει ὅμως μιὰν ἐλληνιστικὴ παραλλαγή τοῦ τύπου.

22. Κεφάλι Ἑρμοῦ ἀπὸ ἐρμαϊκῆ στήλη.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Βρισκόταν στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως, σήμερα ὅμως δὲν τὸ βρῆκα¹⁷⁹. Ἀρ. εὐρ. 1324. Ὁ Altmann¹⁸⁰ ἀναφέρει ὅτι βρισκόταν στὴν πρώτη αἶθουσα δεξιὰ δίπλα ἀπὸ τὸν προθάλαμο τοῦ (πρώτου¹⁸¹) μουσείου.
2. Κεφάλι Ἑρμοῦ σὲ καλὴ κατάσταση διατήρησης. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κομμάτια ποῦ ἐφάπτονται διαγωνίως.
3. Ὑψ. 0.3, πλ. 0.26, πᾶχ. 0.27 μ.
4. Μάρμαρο πεντελικό.
5. Κεφάλι Ἑρμοῦ ἰδίου τύπου καὶ τεχνοτροπίας μὲ τὸ ὑπ' ἄρ. εὐρ. 1322 (κατ. 17). Ἐνδεχομένως, κατὰ τὸν Casson (βλ. πργφ. 7), εἶναι τοῦ ἰδίου καλλιτέχνη.
6. Ἴδὲ παράγραφο 5.
7. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Casson (Casson 1921, 226), τὸν Altmann (Altmann 1904, 186) (ὅπως καὶ τὸ 1322) καὶ τὸν Willers (Willers 1967, 106, ἄρ. 108).

23. Τμῆμα μακροῦ βοστρύχου ἀπὸ ἐρμαϊκῆ στήλης. Πίν. 20, 4.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὐρ. 7856.
2. Διατηρεῖται μόνον τμῆμα μακροῦ βοστρύχου ἐπὶ κυρτῆς ἐπιφανείας. Κάτω ἀπὸ τὸν βόστρυχο διάβρωση. Ἰχνη ἀσβέστη στὴν ἐπιφάνεια μαρτυροῦν ὅτι τὸ κομμάτι χρησιμοποιήθηκε ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό.
3. Ὑψ. 0.285, πλ. 0.105, πᾶχ. 0.245 μ.
4. Μάρμαρο λευκὸ μὲ ὑποκίτρινη ὀξείδωση. Ἐργασία μὲ τὴ σμίλη.
5. Τμῆμα μακροῦ βοστρύχου ἐπὶ τῆς κυρτῆς ἐπιφανείας (ἐρμαϊκῆς) στήλης¹⁸².

6. Ψυχρὴ ἐργασία ἀδριάνειας ἐποχῆς.

24. Κεφάλι γενειοφόρου θεοῦ (Διός;) ἀπὸ ἐρμαϊκῆ στήλης. Πίν. 21.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὐρ. 2195.
2. Διατηρεῖται τὸ πρόσωπο, μέρος τῶν μαλλιῶν καὶ τμῆμα τοῦ τραχήλου. Λεῖπουν τὰ αὐτιά καὶ τὸ κάτω μέρος τοῦ γενειοῦ. Σπασμένη ἡ μύτη, τὰ μάτια φθαρμένα. Φθορὰ παρουσιάζουν ἐπίσης τὰ μαλλιά τοῦ μετώπου καὶ οἱ βόστρυχοι τοῦ γενειοῦ. Ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὲς τὶς ζημιὲς τὸ γλυπτὸ ἔχει ὑποφέρει σὲ ὅλη του τὴν ἐπιφάνεια ἀπὸ τὴ μακροχρόνια ἔκθεσή του στὸ ὑπαιθρο, ὅπως γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὶς πολλὲς μικρὲς κοιλότητες ποῦ παρουσιάζει προφανῶς συνεπεία τῆς βροχῆς. Ἐπειδὴ μάλιστα οἱ φθορὲς αὐτὲς εἶναι περισσότερες στὸ πρόσωπο ἀπὸ αὐτὲς ποῦ παρουσιάζονται στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ, πρέπει νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι τὸ γλυπτὸ ἦταν ὕψτιο γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα στὸ ἔδαφος.
3. Ὑψ. 0.30, πλ. 0.16, πᾶχ. 0.17 μ.
4. Μάρμαρο λευκὸ, πεντελικό, μὲ ὀξείδωση. Ἐργασία μὲ τὴ σμίλη ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ τρυπάνι γιὰ τὸ ξεχώρισμα τῶν βοστρύχων (κυρίως τοῦ γενειοῦ) καὶ τῶν χειλῶν. Τέλος χρησιμοποιήθηκε τὸ λουγλούδικο, ποῦ σημαίνει ὅτι ἡ μορφὴ ἀκουμποῦσε σὲ κάποια ἐπιφάνεια.
5. Κεφάλι ἀπὸ ἐρμαϊκῆ στήλης. Λεπτὸ στρόφιον περιθέει τὰ μαλλιά, τὰ ὁποῖα εἶναι χτενισμένα σὲ λεπτοὺς κυματισμοὺς ἀπὸ τὴν κορυφὴ πρὸς τὸ στρόφιον. Στὸ κέντρο τοῦ μετώπου τὰ μαλλιά χωρίζονται καὶ φέρονται πρὸς τὰ πλάγια σὲ κυματισμοὺς ποῦ εἶναι στὰ ἄκρα συνεστραμμένοι. Τὰ μάτια εἶναι σχετικὰ μεγάλα, τὰ βλέφαρα εἶναι λεπτὰ καὶ μὲ ἀκρίβεια δουλεμένα. Τὸ στόμα εἶναι μισάνοικτο, τὸ μουστάκι κρέμεται ἀπὸ τὰ ἄκρα τοῦ στόματος πρὸς τὰ κάτω, ὅπου ἀνακατεύεται μὲ τοὺς σιγμοειδῶς διατυπωμένους πλοκάμους, στοὺς ὁποίους ἀνα-

179. Ἡ περιγραφή ποῦ ἀκολουθεῖ βασίζεται στὸν Casson 1921, 226.

180. Altmann 1904, 186.

181. Γιὰ τὸ πρῶτο Μουσεῖο τῆς Ἀκροπόλεως βλ. Κόκκου 1977, 195 κέ.

182. Πργβ. Curtius 1931, εἰκ. 13-14.

Πίν. 21. Κατ. 24. Κεφάλι γενειοφόρου θεού (Διός;) από έρμαϊκή στήλη (άρ. εύρ. 2195).

λύεται τὸ γένι. Τὸ στόμα εἶναι μισάνοικτο καὶ ἀφήνει νὰ φαίνεται ἡ γλώσσα.

6. Τὸ κεφάλι μοιάζει νὰ εἶναι παραλλαγή ἐνδὸς κλασικοῦ τύπου Διὸς ποὺ χρησιμοποιήθηκε συχνὰ σὲ έρμαϊκὲς στήλες τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων¹⁸³. Ἡ δουλειὰ του εἶναι ζωντανὴ καὶ συνάμα λεπτή. Ὁ τρόπος ποὺ χρησιμοποιήθηκε τὸ τρυπάνι, τὰ τονισμένα αὐλάκια μεταξὺ τῶν πλοκάμων τοῦ γενειοῦ καὶ ἡ ἔμφυχη ἔκφραση φαίνεται νὰ προσδιορίζουν τοὺς χρόνους τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου.

25. Κεφάλι ἐφήβου (μίμηση Ἑρμοῦ) ἀπὸ έρμαϊκῆ στήλης (;). Πίν. 22.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εύρ. 2170.

2. Φθορὲς σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια. Ἡ μύτη εἶναι σχεδὸν τελείως κατεστραμμένη καὶ ἀπὸ τὰ μάτια σώζεται βασικὰ μόνον τὸ περίγραμμα, ἐνῶ ἀπὸ τὸ στόμα μόνον οἱ ἄκρες του. Τὰ μαλλιά στὸ κέντρο τοῦ μετώπου εἶναι ἀποκεκρουμένα.
3. Ὑψ. συν. 0,2, ὕψ. κεφαλίου 0,196, πλ. 0,17, πᾶχ. 0,175 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, πεντελικό. Ἔργασία βασικὰ μὲ τὴ σμίλη. Ράσπα παρατηρεῖται στὰ γυμνά, ιδίως κοντὰ στὰ μαλλιά, τὰ αὐτιά καὶ τὸν τράχηλο. Μὲ τὸ τρυπάνι ἔχει δουλευτεῖ ὁ ἀκουστικός πόρος. Σὲ σημεία ἀναγνωρίζεται καὶ τὸ γλωσσάκι.
5. Κεφάλι μελέφηβου. Ἡ φορὰ τῶν τριχῶν εἶναι κυματοειδὴς καὶ καθοδικὴ ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλίου. Στὸν τράχηλο τὰ μαλλιά σταματοῦν ἀπότομα, ἀφήνοντάς τον ἀκάλυπτο. Βόστρυχοι δηλώνονται στὴ ζώνη τοῦ μετώπου,

183. Βλ. Curtius 1931, 48 κέ., παραλλαγή τοῦ τύπου Α.

Πίν. 22. Κατ. 25. Κεφάλι νέον Ἑρμοῦ ἀπὸ ἐρμαϊκῆ στήλης (ἀρ. εὐρ. 2170).

ἐδῶ ὅμως οἱ φθορὲς εἶναι μεγαλύτερες καὶ γι' αὐτὸ μόνον μὲ κάποιο δισταγμὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ περιγράψῃ τοὺς βοστρύχους ὡς κοχλιοειδεῖς. Ταινία περιθέει τὸ κεφάλι. Ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ αὐτιά κατεβαίνει μιὰ παχιά τούφα μαλλίων, ἡ ὁποία σταματᾷ πρὶν ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ λοβοῦ

τοῦ αὐτιοῦ. Τὸ κεφάλι στρέφει ἐλαφρῶς πρὸς τὰ δεξιὰ του.

6. Ἡ Harrison πραγματεύθηκε ἐκτενῶς παρόμοια κεφάλια νέων ποὺ μιμοῦνται ἐρμαϊκὲς στήλες τῶν κλασικῶν χρόνων¹⁸⁴. Ὁ τύπος τοῦ κεφαλίου καὶ ἡ ταινία ποὺ περιβάλλει τὰ μαλλιά

184. Harrison 1965, 124-129 καὶ 160-162, πίν. 54, 55 καὶ 67.

θυμίζουν ανάλογες μορφές εφήβων, οί όποιες ανάγονται στο τέλος άκόμη του 5ου αι. και οί όποιες συνήθως συγκρίνονται με τον Έρμη, θεό των γυμνασίων. Μιά από τις παλαιότερες έρμαϊκές στήλες είναι τδ έφηβικό κεφάλι που βρέθηκε στην Αθήνα και εκτίθεται σήμερα στο Έθνικό Μουσείο¹⁸⁵. Κεφάλια αυτού του τύπου από την άρχαία Άγορά δημοσιεύει ή Harrison, τδ καλύτερο από τὰ όποία είναι τδ ύπ' άρ. 206, αντίγραφο ένδς έργου του τέλους του 5ου αι. π.Χ.¹⁸⁶ Μιά σύγκριση του 2170 με τὰ παραδείγματα που δημοσιεύει ή Harrison δείχνει ότι στο 2170 ή απόδοση των τριχών δεν έχει την εύλυγισία των παραδειγμάτων της Harrison. Αντίστροφα, τδ πρόσωπο είναι πιο ρεαλιστικό, με τὰ γεμάτα μάγουλα και τή «μαλακή» σάρκα. Τδ περίγραμμα του προσώπου είναι ώοειδές, ένω τδ πλάσιμο είναι τρυφερό, τδ στόμα είναι μικρό και βυθισμένο στη σάρκα των παρειών, στα μάτια, που είναι στενά και βαθιά τοποθετημένα, διακρίνει κανείς μιὰ συναισθηματική έκφραση.

Η Harrison υπογράμμισε ότι τὰ κεφάλια αυτά των εφήβων έως τὰ τέλη των έλληνιστικών χρόνων δεν είναι ούτε πορτραίτα στην κυριολεξία του όρου, άφου δεν είναι έξατομικευμένα, αλλά ούτε και κεφάλια του νεαρού Έρμου, διότι ό τύπος τους διαφοροποιείται ανάλογα με την κατηγορία της ανάθεσης, και υπογράμμισε ότι ή γραμμή μεταξύ έξιδανικευμένου κεφαλιού και πορτραίτου είναι δυσδιάκριτη¹⁸⁷. Στον 1ο π.Χ. αι. και τον 1ο μ.Χ. αι. έξακολουθεί ή ανάθεση έρμαϊκών στηλών με τή μορφή νεαρού Έρμου με τὰ γενικευμένα χαρακτηριστικά, ένω άργότερα επικρατεί στις έρμαϊκές στήλες ή άπεικόνιση εφήβων με άτομικά χαρακτηριστικά¹⁸⁸. Σ' αυτό τδ χρονικό πλαίσιο ανήκει και τδ 2170. Μιά άκριβέστερη χρονολόγηση είναι άδύνατη λόγω της ίσχυρης φθοράς του προσώπου.

26. Κεφάλι εφήβου (μίμηση Έρμου) από έρμαϊκή στήλη (;). Πίν. 23.

1. Προέλευση άγνωστη. Βρίσκεται σήμερα στις άποθήκες του Μουσείου της Ακροπόλεως. Άρ. εύρ. 7282.
2. Κεφάλι άγενείου νέου, λίγο μικρότερο του φυσικού. Η επιφάνεια του προσώπου ίσχυρά φθαρμένη.
3. Ύψ. 0.20, πλ. 0.16, πάχ. 0.17 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο με ίχνη κίτρινης όξειδωσης. Ίσχυρες ρωγμές στο άριστερό του κεφαλιού και του προσώπου.
5. Κεφάλι νέου. Έπιφάνεια ίσχυρά φθαρμένη. Τὰ μαλλιά, σε μικρούς κοχλιοειδείς βοστρύχους πέφτουν στο μέτωπο, ένω πίσω είναι κυματιστά και άκολουθούν τδ σχήμα του κρανίου. Μιά λεπτή πλεξούδα τὰ περιβάλλει δίκην στεφάνης. Πίσω και έμπρός από τὰ αυτιά βόστρυχοι. Όπὴ στα μαλλιά του μετώπου και άλλες μικρότερες δεξιά στα μαλλιά. Τδ κεφάλι ήταν προφανέστατα εκτεθειμένο για μεγάλο χρονικό διάστημα στο ύπαιθρο. Η βροχή έπεφτε επάνω του, στο μέτωπο σχημάτισε νεροσυρμές, σε διάφορα σημεία έλιωσε τδ μάρμαρο σχηματίζοντας βαθουλώματα και γενικά άποφλοιώσει σε μεγάλη έκταση την έπιδερμίδα εκτός από την κορυφή του κεφαλιού, που ήταν κατά κάποιον τρόπο προστατευμένη, ίσως διότι βρισκόταν κάτω από τδ έπιστύλιο μιὰς περιστυλής αύλης.
6. Πρόκειται για κεφάλι που προέρχεται πιθανώς από έρμαϊκή στήλη νέου Έρμου¹⁸⁹, του όποιου πάντως είναι δύσκολο νά βρεί κανείς άκριβή παράλληλα. Είναι προφανές ότι πρόκειται για άρχαϊζουσα και έκλεκτική δημιουργία. Ό διπλός πλοχμός που ζώνει πίσω τδ κεφάλι είναι συνηθισμένος στο τέλος της άρχαϊκής περιόδου, κυρίως όμως στον άυστηρό ρυθμό. Τδ ίδιο και τὰ μαλλιά που κατεβαίνουν μαλακά από την κορυφή. Οί πλόκαμοι πάλι που πέφτουν

185. Harrison 1965, 161, πίν. 67c. Καρούζου 1967, 53, άρ. 468, «γύρω στα 430» και άκόμη Bielefeld 1967, 159, εικ. 8, 9 (ό όποιος αναφέρει όμως ότι προέρχεται από τον Ραμνούντα).

186. Harrison 1965, 128, 160-1, άρ. 206 και πίν. 55.

187. Αυτόθι 126.

188. Αυτόθι 160.

189. Βλ. βιβλιογραφία στο προηγούμενο δελτίο (κατ. 25).

Πίν. 23. Κατ. 26. Κεφάλι ἐφήβου ἀπὸ ἐρμαϊκῆ στήλη (ἀρ. εὐρ. 7282).

πίσω ἀπὸ τὰ αὐτιά στοὺς ὤμους εἶναι τυπικὸ γνῶρισμα τοῦ Προπυλαίου Ἑρμοῦ. Οἱ τοῦφες ποὺ πέφτουν μπροστὰ ἀπὸ τὰ αὐτιά ἀρχίζουν στὰ τέλη τοῦ 5ου αἱ.

Ἡ θέση ὅμως καὶ τὸ σχῆμα καὶ ἡ διατύπωση τῶν ματιῶν θυμίζουν ἔργα τὸ νωρίτερο τῶν ὑστεροκλασικῶν χρόνων. Τὸ ἴδιο καὶ τὸ ἐλάχιστο ποὺ σώζεται ἀπὸ τὰ χεῖλη.

Εἶναι δύσκολο νὰ ἐπιχειρήσει κανεὶς ἀκριβῆ

χρονολογικὸ προσδιορισμὸ τοῦ ἔργου. Τὰ καλύτερα σωζόμενα τμήματα δὲν ἔχουν τὴ «συρμάτινη» ὕψη τῶν χρόνων τοῦ πρώτου αὐτοκρατορικοῦ κλασικισμοῦ, καὶ ὡς ἐκ τούτου εἶναι πολὺ πιθανότερη μιὰ χρονολόγησή του εἴτε στὸ β' μισὸ τοῦ 1ου μ.Χ. αἱ. εἴτε – λιγότερο πιθανὸν – στοὺς πρώτους ἀντωνίνειους χρόνους.

ΑΣΚΛΗΠΙΟΣ

Σε μία ίσως ομάδα ανήκουν δύο ανδρικά γενειοφόρα κεφάλια που θεωρούμε ότι απεικονίζουν τον Άσκληπιό (κατ. 27, 28). Καί τα δύο έχουν τα τυπικά χαρακτηριστικά του ιαματικού θεού, όπως το γένι, την ταινία που περιβάλλει τα μαλλιά, κυρίως όμως τη μείλεια έκφραση που έχει συνήθως ο θεός. Από αυτά το 2286 (κατ. 27) μπορεί χωρίς δυσκολία να ένταχθεί στην παλαιότερη και πολυπληθή ομάδα Giustini¹⁹⁰, για το άλλο, το 2356 (κατ. 28), υπάρχει, λόγω της φθοράς του, κάποιος δισταγμός να αποδοθεί σε μια από τις ομάδες Άσκληπιού. Πάντως τα κεφάλια αυτά, 2286 και 2356, έχουν τυπολογικές ομοιότητες που μοιάζουν να δείχνουν ότι παριστάνουν την ίδια θεότητα.

Στο κεφάλι 2356 τα μαλλιά πίσω και στα πλάγια είναι αρκετά πλούσια. Έπάνω είναι κολλημένα στο κρανίο, έστω και αν οι βόστρυχοι έχουν κάποια εύλυγισία. Άξιοσημείωτο είναι όπωσδήποτε ότι το κεφάλι περιβάλλεται από στρόφιον. Εάν αποκλεισθεί, όπως μάλλον φαίνεται πιθανόν, ή περίπτωση ότι το κεφάλι παριστάνει κάποιον ποιητή, όπως για παράδειγμα τον Όμηρο ή τον Σοφοκλή (τους οποίους ξέρουμε από σίγουρες απεικονίσεις), τις μεγαλύτερες πιθανότητες συγκεντρώνει ή υπόθεση ότι απεικονίζεται ο Άσκληπιός. Είναι αλήθεια ότι ο Άσκληπιός έχει συνήθως πιδ πλούσια μαλλιά και γένεια και ότι τα αυτά του είναι κατά κανόνα σκεπασμένα. Δεν νομίζω όμως ότι αυτός είναι έπαρκης λόγος για να αποκλειστεί ότι το κεφάλι 2356 απεικονίζει τον Άσκληπιό. Στις απεικονίσεις του ιαματικού θεού είναι σχεδόν κανόνας ή διαφοροποίηση του όγκου των μαλλιών και του σχηματισμού των βοστρύχων, ακόμα και μέσα στους επί μέρους τύπους, στους οποίους έχουν αναγνωριστεί οι παραστάσεις του.

Η στυλιστική συνεξέταση των κεφαλιών οδηγεί, παρ' όλη τη φθορά τους, στις έξης παρατηρήσεις: το σχήμα του 2356 εύκολα εντάσσεται σε ένα όρθογώνιο, τα μαλλιά είναι χαλαρά αλλά ήρεμα και τα μάτια κάπως βυθισμένα, έτσι που το κεφάλι αυτό φαίνεται να αντιγράφει ένα πρότυπο των αρχών του 4ου αι. Η μαλακή αλλά αρκετά προσεκτική δουλειά των αντιγράφων τα χρονολογεί στους πρώιμους αντωνίνειους χρόνους.

27. Κεφάλι γενειοφόρου άνδρα, πιθανώς Άσκληπιού. Πίν. 24.

1. Προέλευση άγνωστη. Βρίσκεται σήμερα στις αποθήκες του Μουσείου της Ακροπόλεως. Αρ. εύρ. 2286.
2. Είναι αποκεκρουμένο το μεγαλύτερο μέρος του μετώπου (εκτός από το άκρο άριστερό του), ή μύτη, μεγάλο μέρος του γενειού, ιδιαίτερα το κάτω δεξιό. Αποκεκρουμένο και το δεξιό τμή-

μα του κρανίου. Εκτεταμένες φθορές στην επάνεια του γενειού και των μαλλιών. Βαθιά έγκοπή στο άριστερό τμήμα του γενειού.

3. Ύψ. συν. 0.415, ύψ. προσώπου 0.36, πλ. κεφαλιού 0.30, πάχ. 0.30 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, με υποκίτρινη όξειδωση, πεντελικό. Έργασία με τη σμίλη. Χρήση τρυπάνου ανάμεσα στους πρόσθιους βοστρύχους των μαλλιών.
5. Κεφάλι και λαιμός γενειοφόρου μορφής, στρα-

190. Για τον τύπο Giustini βλ. LIMC II, 2, 879-882, 894 (B. Holtzmann). Βλ. επίσης Berger 1982, 63-

71, πίν. 8-11 και Berger 1990, 183-210, εικ. 233-235 και παρένθ. πίν. 20-24. Meyer 1988, 119-159.

Πίν. 24. Κατ. 27. Κεφάλι Ἀσκληπιοῦ (ἀρ. εὐρ. 2286).

μένης ἐλαφρῶς πρὸς τὰ δεξιὰ της. Τὰ μάτια ἦταν ἐνθετα. Τὰ μαλλιά σχηματίζουν πλούσιους, ἄτακτους, ἐλικοειδεῖς βοστρύχους ποὺ σκεπάζουν καὶ τὰ αὐτιά. Πίσω καλύπτουν μέ-

ρος μόνον τοῦ ἀνχένα. Τὸ γένι εἶναι μᾶλλον κοντὸ καὶ ἀποτελεῖται – ὅσο μπορεῖ κανεὶς νὰ διακρίνει λόγῳ τῶν σοβαρῶν φθορῶν – ἀπὸ λεπτοὺς βοστρύχους. Τὸ μουστάκι ἔχει τὸν ἴδιο

σχηματισμό με τὸ γένι. Τὸ στόμα εἶναι μισάνοικο καὶ τονίζεται τὸ κάτω χεῖλος, ποὺ εἶναι σαρκώδες, ἐνῶ τὸ ἐπάνω καλύπτεται σχεδὸν ἀπὸ τὸ μουστάκι. Ἐνα αὐλάκι ποὺ περιθέει τὸ κρανίον χρησίμευε γιὰ τὴν ἐνθεση μεταλλικῆς ταινίας.

6. Ἡ σπουδαιότης τοῦ παριστανομένου ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ μέγεθος, ἀπὸ τὰ ἐνθετα μάτια καὶ ἴσως ἀκόμη ἀπὸ τὸ αὐλάκι ποὺ περιθέει τὸ κεφάλι, διότι σ' αὐτὸ ἦταν τοποθετημένο μεταλλικὸ στρόφιον¹⁹¹. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ κεφάλι προέρχεται ἀπὸ ἄγαλμα Ἀσκληπιοῦ, ὅπως μαρτυροῦν τὰ μακριὰ μαλλιά ποὺ σκεπάζουν τὰ αὐτιά, τὸ μισάνοικο στόμα καὶ τὸ ἥπιο μειλίχιο βλέμμα, ποὺ ἐκφράζεται ἀκόμη καὶ μέσα ἀπὸ τὶς ἄδειες κόγχες τῶν ματιῶν. Ἐχει μιὰ ἐλαφρότατη στροφή πρὸς τὰ δεξιὰ του, ὅπως γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὴ συντήρηση τοῦ δεξιοῦ μέρους τοῦ προσώπου καὶ τοῦ λαιμοῦ. Μιὰ σύγκριση μὲ τοὺς σωζόμενους τύπους Ἀσκληπιοῦ δείχνει πὼς τὸ ὑπ' ἀρ. 2286 κεφάλι τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως ἀνήκει γενικὰ στὸν τύπο Giustini¹⁹². Πάντως πλήρης ἀντιστοιχία μὲ κάποιαν ἀπὸ τὶς ὑποκατηγορίες τοῦ τύπου Giustini δὲν ὑπάρχει. Τώρα ὡς πρὸς τὸ πρωτότυπο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ στηριχθεῖ στὰ ἐξῆς στυλιστικὰ χαρακτηριστικὰ γιὰ τὴ χρονολόγησή του: τὸ κεφάλι εἶναι κτισμένο ἔτσι ποὺ νὰ μὴ ξεφεύγει βασικὰ ἀπὸ ἓνα παραλληλεπίπεδο σχῆμα, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι διατηρεῖ τὴ δομὴ τῶν πλαστικῶν ἔργων τοῦ 5ου αἰ. Ὑπάρχουν ὥστόσο ἀξιοσημείωτες διαφορές, οἱ ὁποῖες παραπέμπουν σὲ ὑστερότερους χρόνους: τὰ μαλλιά λ.χ. εἶναι δοσμένα μὲ σχετικὴ ἐλευθερία, καὶ ἡ γενικὴ ἔκφραση ἔχει ἓνα συναι-

σθηματικὸ χρῶμα, ἔτσι ποὺ ἡ χρονολογία τοῦ ἀρχετύπου τοῦ 2286 θὰ πρέπει νὰ βρίσκεται ὄχι πρὶν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἀσφαλῶς εἶναι ἔργο τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίων ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ τὸ τρυπὰνι ἔχει δουλέψει τὰ μαλλιά καὶ τὸ γένι¹⁹³.

7. Ἀδημοσίευτο.

28. Κεφάλι γενειοφόρου ἀνδρα, πιθανῶς Ἀσκληπιοῦ. Πίν. 25.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 2356.
2. Εἶναι φθαρμένο ὅλο τὸ πρόσωπο, τὰ μαλλιά ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ. Λεῖπει τὸ κάτω μέρος τοῦ γενειοῦ.
3. Ὑψ. 0.23, πλ. 0.16, πᾶχ. 0.175 μ.
4. Μάρμαρο λευκὸ, μὲ ὑποκίτρινη ὀξείδωση, πεντελικό. Ἔργασία εὐαίσθητη, μὲ τὴ σμίλη. Τὸ τρύπανο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ βασικὰ γιὰ τὴ δήλωση τοῦ ἀκουστικοῦ πόρου καὶ γιὰ τὴ διάκριση μερικῶν βοστρύχων.
5. Κεφάλι γενειοφόρου, ἐλαφρῶς μικρότερο τοῦ φυσικοῦ, μὲ στρόφιον¹⁹⁴. Τὰ μαλλιά μοιάζουν νὰ εἶναι χωρισμένα στὸ κέντρον τοῦ μετώπου. Στὰ πλάγια κατεβαίνουν σὲ πλούσιους ἐλικοειδεῖς κυματισμούς, ἀφήνοντας ὅμως ἐλεύθερα τὰ αὐτιά καὶ ἐπικαλύπτοντας τὸ ἐπάνω τοῦ γενειοῦ. Ἐλικοειδεῖς βοστρύχοι καλύπτουν ὁλόκληρο τὸ κρανίον. Τὸ μουστάκι φαίνεται ὅτι σκέπαζε τὸ ἐπάνω χεῖλος, τουλάχιστον κατὰ τὸ πλεῖστον. Ὁ γενικὸς σχηματισμὸς τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι ὀρθογωνικός. Τὰ μάτια θὰ ἦσαν μικρά, βυθισμένα στὶς κόγχες τους.

191. Krug 1968, 128-9, πίν. III, 12.

192. Τοῦ τύπου Giustini ἔχουν σωθεῖ πολλές παραλλαγές καὶ γιὰ τὸ πρωτότυπό του ὑπάρχουν πολλές διαφορετικὲς γνώμες, τόσο ὡς πρὸς τὴ χρονολογία του, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὸν τόπο ὅπου ἦταν στημένο. Τὴν πολυπλοκότητα τοῦ θέματος εἶχε ἐκθέσει ὁ Berger 1990 σ' ἓνα ἐμπεριστατωμένο ἄρθρο του. Ὁμοιότητες τοῦ κεφαλιοῦ 2286 τῆς Ἀκρόπολης μὲ κάποια ἀπὸ τὰ κεφάλια ποὺ ἀπεικονίζονται στὸ

ἄρθρο τοῦ Berger ὑπάρχουν ἀσφαλῶς ἀρκετές, πλήρης ὅμως ἀντιστοιχία ὄχι. Ἀκόμη Berger 1982, 63-71, πίν. 7-11. Ἰδὲ ἀκόμη Κατάκη 2002, πίν. 20.

193. Πρβ. ΑΔ 17/1, 1961-62, Β, 171 (Δ. Θεοχάρης) 17/2, 1961-2, πίν. 189 καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 3563 κεφάλι τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, βλ. σχετικὰ Ρωμιοπούλου 1997, 109 (ἀρ. 110).

194. Βλ. Krug 1968, 128-130, III, 12, I.

Πίν. 25. Κατ. 28. Κεφάλι Ἀσκληπιοῦ (ἀρ. εὐρ. 2356).

6. Τὸ στρόφιον, στενὸ ἢ παχύ, ἀπαντᾶται σὲ ἀφηρωισμένες μορφές, ὅπως στὸν Ὅμηρο, τὸν Σοφοκλῆ, κυρίως ὅμως στὸν Ἀσκληπιὸ ἢ ἄλλους θεοὺς χθονίου χαρακτήρα, ὅπως τὸν Δία Μειλίχιο, τὸν Σάραπι καὶ ἄλλους. Τὸ κεφάλι μας θυμίζει, χωρὶς ὅμως νὰ ταυτίζεται, τὸν τύπο τοῦ Ἀσκληπιοῦ Giustini, τὸν ὁποῖο μελέτησε διεξοδικὰ ὁ E. Berger¹⁹⁵.
7. Πάντως τὸ ἔργο ποὺ ὑπόκειται στὸ κεφάλι 2356 δὲν εἶναι οὔτε παλαιότερο τοῦ 4ου αἰ. οὔτε πολὺ νεότερο ἀπὸ τὴν ἀρχὴς τοῦ 4ου αἰ. Τὰ μάτια ποὺ μοιάζουν βυθισμένα σὲς κόγχες τοὺς προδίδουν μιὰ χρονικὴ στιγμή στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ., ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως μεριὰ τὸ σὲ γενικὲς γραμμὲς ὀρθογώνιο σχῆμα τοῦ κεφαλίου ἀλλὰ καὶ ἡ ἡρεμία τῶν ἐπιφανειῶν καὶ

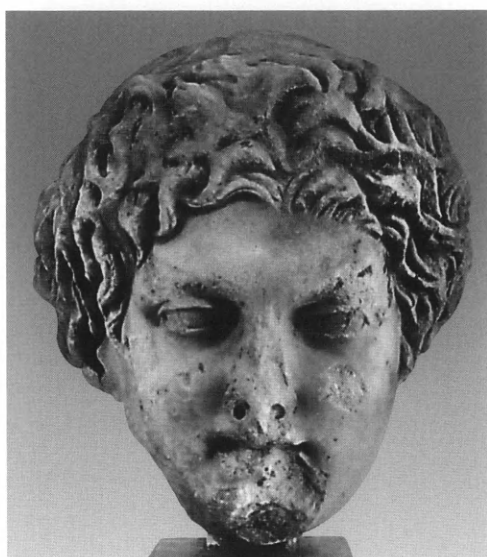
τῆς ἔκφρασης καὶ ἡ «συρμάτινη» ὕψη τῶν μαλλιῶν καὶ τοῦ γενειοῦ, ποὺ εἶναι ἀσφαλῶς μίμηση τοῦ χάλκινου πρωτοτύπου, προσδιορίζουν μιὰ χρονικὴ θέσθι τούτου σὲς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. Ἀπὸ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ποικιλία τῶν ἀντιγράφων ποὺ σώθηκαν τοῦ τύπου αὐτοῦ, τὰ κοντινότερα μοῦ φαίνεται πὼς εἶναι τὰ κεφάλια τῶν ἀγαλμάτων στὴ Μάντουα καὶ τὴ Φλωρεντία¹⁹⁶. Τέλος ἀξίζει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὸ μέτωπο σὰν νὰ διακρίνεται χάραγμα σταυροῦ. Ἐὰν πράγματι ἡ παρατήρηση αὐτὴ εὐσταθεῖ, θὰ πρέπει νὰ ὀφείλεται στοὺς χριστιανούς. Ἡ ἐργασία εἶναι τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων, πιθανῶς τῶν πρώτων ἀντωνόνειων. Τὸ πρότυπο ποὺ ἀποδίδει πρέπει νὰ ἦταν χάλκινος Ἀσκληπιὸς τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ.

195. Berger 1990, 183-210. Γιὰ τὸν τύπο Giustini βλ. τὸ κεφάλι 2286.

196. Ἰδὲ Berger 1990, Beil. 24, 3 καὶ Beil. 20, 4.

ΣΑΤΥΡΟΙ

Οί αποθήκες τοῦ Μουσείου περιέχουν καὶ δύο κεφάλια Σατύρων (1319 καὶ 7333, κατ. 29, 30). Αὐτά, καὶ λόγω τοῦ μικροῦ τους μεγέθους, ἀλλὰ καὶ λόγω τοῦ νοήματός τους, πρέπει νὰ προέρχονται ὄχι ἀπὸ δημόσια κτίρια, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ διακόσμηση πλουσίων ιδιωτικῶν οἰκιῶν, ὅπου θὰ συντρόφευαν τοὺς ιδιοκτῆτες καὶ τοὺς καλεσμένους τους στὰ συμπόσια. Ἡ ἐπιλογή τῶν τύπων ἦταν εὐκόλη, διότι στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, στοὺς ὁποίους ἀνατρέχουν τὰ πρωτότυπα, εἶχε δημιουργηθεῖ πλῆθος τύπων.

Πίν. 26. Κατ. 29. Κεφάλι νεαροῦ Σατύρου (ἀρ. εὗρ. 1319).

29. Τμήμα κεφαλιού νεαρού Σατύρου. Πίν. 26.

1. Προέλευση άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στις αποθήκες του Μουσείου της Ακροπόλεως. Αρ. εύρ. 1319.
2. Λείπουν: τμήμα από το πίσω του κεφαλιού, το μεγαλύτερο μέρος της μύτης (σώζονται τα ρουθούνια), το πηγούνι, το μεγαλύτερο μέρος των χειλέων, τα φρύδια. Φθορές στα μάγουλα, στο πηγούνι και σε μερικούς από τους βοστρύχους.
3. Ύψ. 0.272, πλ. 0.225, πάχ. 0.14, μήκ. ματιού 0.039 μ.
4. Μάρμαρο λευκό πεντελικό με κιτρινωπή όξειδωση. Εκτός από τη σμίλη έχει χρησιμοποιηθεί και το τρυπάνι: στους βοστρύχους του εμπρός τμήματος του κεφαλιού, στα επάνω βλέφαρα για τη δήλωση της κόρης και των εσωτερικών κανθών, στα ρουθούνια και τις άκρες του στόματος.
5. Κεφάλι νεαρού Σατύρου, έντελως μετωπικό. Τα επάνω πέρατα των αυτιών είναι λογχόσχημα. Ταινία περιβάλλει το κεφάλι. Κάτω από την ταινία τα μαλλιά σχηματίζουν στο πρόσθιο τμήμα «τουφές» κυματιστές, στα πλάγια στριφτές. Τα μαλλιά πίσω από την ταινία, είναι «έπιπεδόγλυφα» και χτενισμένα σε κυματισμούς που κατεβαίνουν από την κορυφή του κεφαλιού.
6. Αντίγραφο του «άναπαυομένου Σατύρου» του Πραξιτέλους¹⁹⁷. Η δουλειά του είναι προσεγμένη και ευαίσθητη. Ο τρόπος που δηλώνονται τα μάτια (ίρις εγγάρια, κόρη μικρή σαν στιγμή και άβαθής), ή περιορισμένη χρήση του τρυπάνου για τα μαλλιά, ή επιμέλεια στη διάκριση των τριχών των βοστρύχων και ή επιπεδότης των μαλλιών του επάνω μέρους του κεφαλιού, δηλώνουν ότι το αντίγραφο ανήκει το αργότερο στους πρώτους αντωνίνειους χρόνους. Η Harrison¹⁹⁸ παρατηρούσε ότι το σκάλισμα των ματιών εφαρμόστηκε στην Αθήνα στα τέλη της δεκαετίας 130-140 μ.Χ. Τα πρωιμότερα από τα πορτραίτα της Αγοράς δεί-

χνουν πιδ αποφασιστικό σκάλισμα στα μάτια από ό,τι το αντίγραφο του Σατύρου. Από τους κοσμητές των χρόνων αυτών ο Όνασος δεν έχει ακόμη σκαλισμένα τα μάτια, ενώ τα «τεχνοτροπικά» στοιχεία οδηγούν στα τελευταία χρόνια του Αδριανού¹⁹⁹. Ο Σωσίστρατος²⁰⁰, που χρονολογείται από το περιεχόμενο της στήλης στο 141-142 μ.Χ., έχει πρώτος αυτός από τους κοσμητές ίριδα και μάτια σκαλισμένα. Το σκάλισμα όμως της κόρης είναι πιδ έντονο από ό,τι στον Σάτυρο. Έτσι ο Σάτυρος πρέπει να ανήκει στα τελευταία χρόνια της εποχής των Αντωνίνων.

30. Κεφάλι Σατυρίσκου. Πίν. 27.

1. Προέλευση άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στις αποθήκες του Μουσείου της Ακροπόλεως. Αρ. εύρ. 7333.
2. Σπασμένη ή μύτη και τμήμα του σαγονιού. Κτυπημένες είναι ακόμη οι παρειές και τα φρύδια.
3. Ύψ. 0.103, πλ. 0.083, πάχ. 0.092 μ.
4. Μάρμαρο λευκό πεντελικό. Ίσχυρη στίλβωση της επιφανείας. Μεγάλο μέρος της δεξιάς πλευράς του κεφαλιού είναι σκεπασμένο από γαιώδεις προσφύσεις.
5. Κεφάλι Σατυρίσκου μεγέθους μικρότερου από το ήμισυ του φυσικού. Χαρακτηριστικά είναι τα αυτιά του, τα κερατάκια και ή «πλακουστή» μύτη. Φορεί στεφάνι από φύλλα κισσοῦ και λουλούδια. Το κεφάλι γέρνει πρὸς τ' ἄριστερά του, τα μάτια όμως κοιτάζουν πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση. Συνιζήσεις παρατηρούνται στο πρόσωπο. Το στόμα είναι ανοικτό και φαίνονται τα δόντια του.
6. Το κεφάλι παραπέμπει σε έναν τύπο Σατυρίσκου των ελληνιστικών χρόνων, ἴσως των πρώτων, τὸν ὁποῖο πρέπει νὰ φαντασθούμε χάλκινο. Μήπως ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα «πρόσκληση σὲ χορό»;²⁰¹ Τὸ κεφάλι φέρει τὴ χαρακτηριστικὴ στίλβωση τῶν ἔργων τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.

197. Rizzo 1932, 34 κέ. *LIMC* VIII, 1, Suppl., 1130, ἀρ. 213, *LIMC* VIII, 2, Suppl., 781, εἰκ. 213.

198. Harrison 1953, 36.

199. Ρωμοπούλου 1997, 52-3, ἀρ. 42.

200. Αὐτόθι 55-56, ἀρ. 45.

201. Klein 1921, 45-47, εἰκ. 14. Brinkerhoff 1965, 25-37, πίν. 3-6. Γουλᾶκη-Βουτυρά 2001, 351-362, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

Πίν. 27. Κατ. 30. Κεφάλι Σατυρίσκου
(ἀρ. εὐρ. 7333).

AMAZONES

Στις αποθήκες του Μουσείου της Ακροπόλεως περιέχονται αποτμήματα γυναικείων κεφαλιών (2351, 2357, 7280 και 3246 (;), κατ. 31-34) κλασικής τεχνοτροπίας, τα όποια, μολονότι έλλιπέστατα διατηρημένα, είναι φανερό ότι προέρχονται από αντίγραφα των Άμαζόνων της γνωστής ομάδας αγαλμάτων που βρίσκονταν στο ιερό της Άρτέμιδος στην Έφεσο και έγιναν από κορυφαίους γλύπτες του 5ου π.Χ. αϊ. στο πλαίσιο ενός διαγωνι-

σμοῦ²⁰². Ἡ πληροφορία, ἡ ὁποία παρέχεται ἀπὸ τὸν Πλίνιο²⁰³, εἶναι σαφὴς ὡς πρὸς τοὺς τρεῖς τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς τέσσερις (ἢ μήπως πέντε;) γλύπτες, τοὺς ὁποίους ἀναφέρει ὀνομαστικά: ἦσαν ὁ Φειδίας, ὁ Πολύκλειτος καὶ ὁ Κρησίλας, ἐνῶ στὸ κείμενο ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι δύο, ὁ Φράδμων καὶ ἓνας ἄγνωστος ἀπὸ ἄλλη πηγὴ, ὁ Κύδων. Τὸ ὄνομα τοῦ τελευταίου ὅμως θεωρήθηκε πὺς εἶναι lapsus τοῦ γραφέως τοῦ χειρογράφου, καὶ ὅτι μᾶλλον πρόκειται γιὰ τὸ ἔθνικὸ τοῦ Κρησίλα, ὁ ὁποῖος καταγόταν ἀπὸ τὴν Κυδωνία τῆς Κρήτης, ἐνῶ ὁ Φράδμων ἦταν Ἀργεῖος γλύπτης, σύγχρονος μὲν τῶν ἄλλων τριῶν, ἄγνωστης ὅμως καλλιτεχνικῆς ιδιοσυστασίας. Ἡ ἀπόδοση τῶν ἀγαλματικῶν τύπων ποὺ σώθηκαν σὲ ἀντίγραφα, στοὺς καλλιτέχνες ποὺ κατονομάζονται ἀπὸ τὸν Πλίνιο, ἔγινε γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα πεδίο ἀλληλοσυγκρουόμενων προτάσεων, ιδίως ὅσον ἀφορᾷ τὸν τύπο Sciarra τῆς Κοπεγχάγης²⁰⁴ καὶ τὸν τύπο Σωσικλέους τοῦ Μουσείου τοῦ Καπιτωλίου²⁰⁵. Μόνο ἡ φειδιακὴ πατρότης τοῦ τύπου Mattei²⁰⁶ εἶναι βέβαιη, διότι 1) ὁ χαράκτης L. Natter στὰ 1754 ἀπεικόνισε τὸν τύπο σ' ἓνα σφραγιδόλιθο (σήμερα χαμένο), ὁ ὁποῖος ἀποδίδει μὲ ἐντυπωσιακὴ ἀκρίβεια τὸ ἄγαλμα τῆς φειδιακῆς Ἀμαζόνας, ὅπως τὸ περιέγραφε συνοπτικὰ ὁ Λουκιανὸς στὶς *Εἰκόνες* του²⁰⁷: «τὴν Ἀμαζόνα, τὴν ἐπερειδομένην τῷ δορατίῳ» καὶ 2) ὑπάρχει ἓνα πλαστικὸ ἀντίγραφο ποὺ σώζει καὶ τὸ κεφάλι, ποὺ σήμερα βρίσκεται στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, καὶ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἔπαυλη τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ στὴ Λουκοῦ τῆς Κυνουρίας²⁰⁸. Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ βρέθηκαν τρεῖς θραύσματα ἀπὸ τὸ σῶμα Ἀμαζόνας τοῦ τύπου Mattei, τὰ ὁποῖα δημοσίευσε ἡ E. Harrison²⁰⁹.

Ὅσον ἀφορᾷ στοὺς ἀγαλματικούς τύπους Sciarra-Κοπεγχάγης καὶ Σωσικλέους-Καπιτωλίου ἡ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστὴμη ἔχει πρὶν καταλήξει σήμερα στὸ ὅτι ὁ τύπος Sciarra-Κοπεγχάγης ἀποδίδει τὸ ἄγαλμα τοῦ Πολυκλείτου, ἐνῶ ὁ τύπος Σωσικλέους-Καπιτωλίου, τὸ ἄγαλμα τοῦ Κρησίλα. Ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν ἀποθηκῶν τῆς Ἀκροπόλεως τὸ 2357 (κατ. 31) προέρχεται ἀπὸ μιὰν Ἀμαζόνα τοῦ πολυκλείτειου τύπου, ἐνῶ τὸ 2351 (κατ. 32) ἀπὸ μιὰν Ἀμαζόνα τοῦ Κρησίλα καὶ τὸ 7280 (κατ. 33) ἀπὸ μιὰν Ἀμαζόνα τοῦ Φειδία. Ὅσον

202. Ἡ βιβλιογραφία γιὰ τὶς Ἀμαζόνες ποὺ φιλοτέχνησαν στὸ γ' τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. οἱ ἐπιφανέστεροι γλύπτες τῆς ἐποχῆς εἶναι πλουσιώτατη, ιδιαίτερα ἐπειδὴ οἱ γνώμες τῶν ἀρχαιολόγων δίσταντο μέχρι πρόσφατα ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῶν τύπων τῶν Ἀμαζόνων στὸν ἓνα ἢ στὸν ἄλλο καλλιτέχνη. Σήμερα τὸ πρόβλημα μοιάζει νὰ ἔχει λυθεῖ. Ἡ σημερινή – καὶ πιθανοφανέστερη – ἐκδοχὴ ἐκτίθεται στὸ βιβλίο τῆς R. Bol, *Amazones vulneratae* (Mainz am Rhein 1998) ἀλλὰ καὶ στὸ ἄρθρο τῆς ιδίας Die Amazonen des Polyklet, στὸ *Polyklet, Der Bildhauer der griechischen Klassik*, Ausstellung im Liebighaus Museum alter Plastik (Frankfurt am Main 1990) 213-239, ὅπως καὶ παλαιότερα ἀπὸ τὴν M. Weber, Die Amazonen von Ephesos II, *JdI* 99, 1984, 75-126. Σ' αὐτὰ θὰ βρεῖ κανεὶς καὶ ὅλη τὴν παλαιότερη βιβλιογρα-

φία. Βλ. ἀκόμη LIMC I, 1, 586 κέ. λ. *Amazones*, ιδίως 625. EAA I, λ. *Amazzoni*, 302 κέ.

203. Plin. NH XXXIV 53.

204. Τὸ ὄνομα εἶναι τοῦ συλλογῆς στὸν ὁποῖο ἀνῆκε ἄλλοτε τὸ συγκεκριμένο ἀντίγραφο.

205. Τὸ ὄνομα Σωσικλῆς εἶναι τοῦ ἀντιγραφέα ποὺ ἔκανε τὸ συγκεκριμένο ἀντίγραφο.

206. Ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς συλλογῆς τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὰ καλύτερα ἀντίγραφα ἢ Tivoli ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ τόπου, ὅπου βρίσκεται ἓνα δεύτερο, ἐπίσης καλὸ, ἀντίγραφο.

207. Λοκ. *Εἰκ.* 4.

208. Βλ. Bol R. 1998, 214, πίν. 123-5.

209. Harrison 1982, 73 κέ., πίν. 19e-h. Ἀκόμη Weber 1984, 112, εἰκ. 43.

ἀφορᾷ ἓνα κομμάτι τέταρτου κεφαλίου, τὸ 3246 (κατ. 34), ποὺ μοιάζει σὲ γενικὲς γραμμὲς μὲ τὸ πολυκλείτειο κεφάλι 2357, αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ προέρχεται ἀπὸ ἓναν τέταρτο τύπο, ἴσως τὴν Ἀμαζόνα τοῦ Φράδμονος, ἀλλὰ ἡ παντελὴς ἔλλειψη στοιχείων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ στηρίξουν αὐτὴ τὴν ὑπόθεση ἐπιβάλλει διστακτικὴ στάση.

Ἐνα μείζον πρόβλημα γιὰ τὶς Ἀμαζόνες τοῦ διαγωνισμοῦ θέτει τὸ ἀπόσπασμα τοῦ Λουκιανοῦ ποὺ προαναφέρθηκε. Ὅταν ὁ Λυκίνος (δηλαδὴ ὁ Λουκιανὸς) ἐρωτᾷ τὸν συνομιλητὴ του Πολύστρατο ἂν κατὰ τὶς ἐπισκέψεις του στὴν Ἀκρόπολη εἶδε τὴ Σωσάνδρα τοῦ Καλάμιδος, τὸν ἐρωτᾷ ἐπίσης ἂν εἶδε τὴ Λημνία τοῦ Φειδία, ἡ ὁποία, ὅπως σαφῶς ἀναφέρει ὁ Παυσανίας²¹⁰, ἦταν στὴν Ἀκρόπολη, καὶ ἀμέσως μετὰ τὸν ἐρωτᾷ ἂν εἶδε τὴν «Ἀμαζόνα, τὴν ἐπεριδομένην τῷ δορατίῳ». Θὰ ἦταν ἐντελὼς παράλογος ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ἡ Ἀμαζόνα αὐτὴ ἦταν ἀντίγραφο τοῦ πρωτοτύπου τῆς Ἐφέσου, ὅταν γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Παυσανία ὅτι ἡ Ἀκρόπολη δὲν ἦταν χῶρος ἀνάθεσης ἀντιγράφων ἀλλὰ μόνον πρωτοτύπων ἔργων²¹¹. Ἔτσι ὅμως βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἓνα ἀδιέξοδο. Στὰ χρόνια τοῦ Λουκιανοῦ, στὸν 2ο δηλαδὴ μ.Χ. αἰ., βρισκόταν μιὰ αὐθεντικὴ Ἀμαζόνα τοῦ Φειδία στὴν Ἀκρόπολη, τὴν ὁποία ὅμως δὲν ἀναφέρει ὁ Παυσανίας ὅταν ἔγραφε τὰ *Ἀττικά* του τὰ ἴδια πάνω-κάτω χρόνια.

Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. βρίσκονταν στὴν Ἀθήνα ἀντίγραφα καὶ τῶν τριῶν, ἂν ὄχι καὶ τῶν τεσσάρων Ἀμαζόνων τοῦ διαγωνισμοῦ τῆς Ἐφέσου. Τί μπορεί νὰ σημαίνει αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μάλιστα μὲ τὴν ἰσχυρὴ πιθανότητα ὅτι, ὅπως παραπάνω λέχθηκε, μιὰ ἀκόμη Ἀμαζόνα, πρωτότυπη, βρισκόταν στὴν Ἀκρόπολη; Μήπως ἡ M. Weber²¹² εἶχε δίκιο ὅταν ἔλεγε ὅτι ἀρχικὰ ὑπῆρχαν δύο σειρὲς πρωτοτύπων Ἀμαζόνων, μία στὴν Ἀθήνα καὶ μία στὴν Ἐφεσο, κατὰ μία πρακτικὴ ποὺ δὲν εἶναι ἄγνωστη ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα; Ἄς σκεφθοῦμε λ.χ. τὴ συλλογισμένη «Πηνελόπη», τῆς ὁποίας βρέθηκε τὸ πρωτότυπο στὴν Περσέπολη, ποὺ καταστράφηκε ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο, ἀλλὰ εἶναι γνωστὰ καὶ ὄχι λίγα ἀντίγραφα τοῦ ἴδιου γενικὰ τύπου ρωμαϊκῶν χρόνων, γεγονὸς ποὺ σημαίνει ὅτι πρωτότυπά της ὑπῆρχαν καὶ ἄλλου πλὴν τῆς Περσεπόλεως. Γιὰ τὴν ὥρα τουλάχιστον διέξοδος ἀπὸ τὰ προβλήματα αὐτὰ δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει καὶ ἔτσι περιοριζόμαστε στὴν ἔκθεση ὅσων μπορούμε νὰ συναγάγουμε ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἰδίων τῶν κεφαλιῶν.

Θὰ ξεκινήσω ἀπὸ τὸ κεφάλι ὑπ' ἀρ. 2357 (κατ. 31), στὸ ὁποῖο μπορεί κανεὶς νὰ ἀναγνωρίσει τὸν τύπο Sciatra-Κοπεγγάγη, ὁ ὁποῖος σήμερα ἀποδίδεται στὸν Πολύκλειτο.

Ἐνα δεύτερο κεφάλι Ἀμαζόνος, καὶ αὐτὸ πολὺ ἀποσπασματικὸ, εἶναι τὸ 2351 (κατ. 32). Ἡ ἐπιφάνειά του σώζεται σὲ καλὴτερη κατάσταση καὶ οἱ λεπτομέρειες δείχνουν τὴν ὑψηλὴ ποιότητα τοῦ πρωτοτύπου. Ἡ διάταξη τῶν μαλλιῶν δικαιολογεῖ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ κεφάλι προέρχεται ἀπὸ ἄγαλμα Ἀμαζόνος τοῦ τύπου τοῦ Σωσικλέους καὶ ὁ ὁποῖος σήμερα ἔχει ἐπικρατήσει νὰ θεωρεῖται ὅτι ἀντιπροσωπεύει τὴν Ἀμαζόνα τοῦ Κρησίλα²¹³.

210. Πανσ. I 28, 2.

211. Βλ. σ. 2-3.

212. Βλ. Weber 1984, 119-124.

213. Βλ. Bol R. 1990, 216-218, εἰκ. 73-78. Bol R. 1998, 93.

Τὸ τρίτο γυναικεῖο κεφάλι, τὸ ὑπ' ἀρ. 7280 (κατ. 33), ποὺ εἶναι ἐξ ἴσου ἀποσπασματικό, μοιάζει καὶ αὐτὸ νὰ ἀποδίδει ἓναν ἀγαλματικό τύπο Ἀμαζόνο, ἀλλὰ διαφορετικό ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο. Ἡ διαφορὰ συνίσταται βασικὰ στὸ ὅτι τὰ μαλλιά της εἶναι πολὺ πιὸ ἐλεύθερα, ὅχι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον κολλημένα στὸ κρανίον, ὅπως στὶς ἄλλες δύο. Φαίνεται ὅτι τὸ κεφάλι 7280 προέρχεται ἀπὸ ἄγαλμα τῆς φειδιακῆς Ἀμαζόνο, ποὺ εἶναι γνωστὴ ὡς τύπος Mattei.

Τώρα ὡς πρὸς τὴ χρονολογία τῶν παραπάνω ἀντιγράφων, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν περιορισμένη χρῆση τοῦ τρυπάνου, ἀνήκουν προφανῶς στὰ μέσα περίπου τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.

31. Τμήμα κεφαλιοῦ Ἀμαζόνο. Πίν. 28.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 2357.
2. Ἔχει ὑποστεί σοβαρὲς ζημιὲς ὅχι μόνον ἀπὸ κτυπήματα καὶ φθορὲς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ φωτιά. Μᾶλλον σὲ κτύπημα ὀφείλεται ἡ ἔλλειψη ὀλόκληρου τοῦ ἐπάνω δεξιοῦ τμήματος, καὶ ἴσως καὶ τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τοῦ προσώπου. Ρωγμὲς κάτω ἀπὸ τὴ δεξιὰ παρεῖα. Σώθηκε μόνον ἡ δεξιὰ παρεῖα μὲ τὰ μαλλιά στὸν ἀντίστοιχο κρόταφο. Σὲ φωτιά ὀφείλεται τὸ «ξεφλούδισμα» μεγάλου μέρους τοῦ προσώπου καὶ τοῦ πρόσθιου τμήματος τῶν μαλλιών, ὧν δὲν ἀποκόπηκαν κατὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κεφαλιοῦ. Ἀπὸ τὸ πρόσωπο σώζεται τμήμα τῆς δεξιᾶς παρεῖας, οἱ κοιλότητες τῶν ματιῶν (ποὺ ἦσαν ἐνθετα ἀπὸ ἄλλο ὑλικό), τὸ κάτω βλέφαρο τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ καὶ τὰ μαλλιά τῆς πλευρᾶς αὐτῆς μὲ τὸ αὐτὶ ποὺ τὸ μισοσκεπάζουν.
3. Ὑψ. περίπου 0.28, πλ. περίπου 0.28, πᾶχ. 0.263 μ.
4. Τὸ μάρμαρο εἶναι μᾶλλον πεντελικό, ποὺ ἔχει «ζαχαριαστεῖ» ἀπὸ τὴ φωτιά, καὶ ὅσες ἐπιφάνειές του ἔχουν διατηρηθεῖ περισσότερο ἢ λιγότερο ἀκέραιες ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα εἶναι καὶ αὐτὲς μαυρισμένες ἀπὸ τὴ φωτιά. Στὰ πλάγια μαλλιά χρησιμοποιήθηκαν ἡ σμίλη καὶ τὸ τρυπάνι γιὰ τὸ ξεχώρισμα τῶν βοστρύχων. Ἡ κοιλότης τῶν ματιῶν καὶ τῶν αὐτιῶν ἔχει γίνε μὲ

τὸ τρυπάνι, ἐνῶ μὲ τὸ γλωσσάκι ἔχουν δηλωθεῖ τὰ μαλλιά στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ.

5. Τμήμα γυναικεῖο κεφαλιοῦ, λίγο μεγαλύτερου ἀπὸ τὸ φυσικό. Τὰ μάτια ἦσαν ἐνθετα σὲ κοιλότητες καὶ προφανῶς ἦσαν κατασκευασμένα ἀπὸ ἄλλο ὑλικό. Τὰ μαλλιά χωρίζονται σαφῶς σὲ δύο τμήματα, ἓνα ἐπάνω (α), τοῦ ὁποῖου δύο τμήματα κατεβαίνουν πρὸς μιὰ ζώνη (β), τῆς ὁποίας τὰ μαλλιά εἶναι κυματοειδῶς πρὸς τὰ πίσω χτενισμένα. Πῶς σχηματίζονταν τὰ μαλλιά στὸ κέντρο τοῦ μετώπου δὲν εἶναι σήμερα πιὰ φανερό, ὅπως δὲν εἶναι φανερό οὔτε πῶς σχηματίζονταν τὰ μαλλιά τοῦ τραχήλου, ἐπεὶδὴ τὰ τμήματα αὐτὰ ἔχουν καταστραφεῖ (βλ. ὅμως πκ. πργφ. 6). Ἄν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸν σχηματισμὸ τοῦ πίσω μέρους του, τὸ κεφάλι εἶχε μιὰ ἐλαφρὰ πρὸς τ' ἀριστερά του στροφή. Ἡ ἐργασία εἶναι παντοῦ πολὺ ἐπιμελημένη. Τὰ μαλλιά εἶναι μὲ πολλὴ λεπτότητα δοσμένα, ἀκόμα καὶ στὸ πίσω μέρος, ποὺ εἶναι κάπως πιὸ σχηματοποιημένο, ἐνῶ τὸ κάτω δεξιὸ βλέφαρο, ὅπως καὶ ἡ ἐπιδερμίδα, εἶναι ἰσχυρὰ στιλβωμένα. Τὰ ἐνθετα μάτια φανερώνουν ὅτι τὸ ἔργο ἦταν ὑψηλῶν ἀξιώσεων.
6. Παρὰ τὴν κακὴ διατήρησή του τὸ κεφάλι 2357 φανερώνει ὅτι προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἄγαλμα Ἀμαζόνο, ἐνδεχομένως τοῦ τύπου Sciarra-Koπεγχάγης²¹⁴, καθὼς τὸ σπάσιμο στὸ δεξιὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ ἴσως νὰ μαρτυρεῖ τὸ σημεῖο, ὅπου ἀκουμποῦσε τὸ δεξιὸ χεῖρ τῆς μορφῆς.

214. Ὁ τύπος, ὕστερα ἀπὸ συστηματικὲς καὶ ἐπίπονες ἀναλύσεις κορυφαίων ἐπιστημόνων, ἀποδίδε-

ται σήμερα στὸν Πολύκλειτο, βλ. Bol R. 1990, 222-236 καὶ Bol R. 1998, 73-87.

Πίν. 28. Κατ. 31. Κεφάλι Άμαζόνος (άρ. εύρ. 2357).

Ἡ προσεκτικὴ ἀπόδοση τῶν πλάγιων μαλλιῶν τοῦ ἀντιγράφου, ἡ ἀποφυγὴ τοῦ τρυπάνου, ποὺ θὰ δημιουργοῦσε ἀσύμβατες μετὰ τὴν τέχνη τοῦ πρωτοτύπου φωτοσκιάσεις, καὶ ἡ ἰσχυρὴ στίλβωση, μαρτυροῦν ὅτι τὸ ἀντίγραφο 2357 ἔγινε στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ ἢ τοῦ Ἀντωνίνου Πίου.

32. Τμήμα κεφαλιού Άμαζόνος. Πίν. 29,1.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εύρ. 2351.
2. Διατηρεῖται τὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅμως λείπει τμήμα (φλούδα) τῶν μαλλιῶν ἐπάνω ἀπὸ τὸν τράχηλο.
3. Ὑψος 0.264, πλ. 0.24, πᾶχ. 0.145 μ.
4. Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, μετὰ ὠχρὴ ὀξειδωσὴ, πεντελικό. Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν χρησιμοποιήθηκαν ἡ σμίλη, ἡ λάμα καὶ ποὺ καὶ ποὺ τὸ τρύπανο. Ἰχνη ἐργασίας μετὰ τὸ χοντρὸ βελόνι καὶ τὸ γλωσσάκι στὸν τράχηλο, τῆς ράσπας στὸν λαιμό.
5. Διατηρεῖται τὸ πίσω μέρος τῶν μαλλιῶν γυναικείου κεφαλιοῦ. Τὰ μαλλιά εἶναι χτενισμένα

πρὸς τὰ πίσω σὲ κυματιστοὺς σχηματισμοὺς καὶ ἀνασηκώνονται ἐπάνω ἀπὸ τὸν αὐχένα σὲ ἓνα μικρό, σήμερα κατεστραμμένο, κότσο. Ἐργασία πολὺ καλὴ.

6. Προφανῶς προέρχεται ἀπὸ κεφάλι Ἀμαζόνος τοῦ τύπου τοῦ Σωσικλέους, ὁ ὁποῖος σήμερα πιά ἐπεκράτησε νὰ ἀποδίδεται στὸν Κρησίλα²¹⁵. Τὸ κεφάλι 2351 τῆς Ἀκροπόλεως εἶναι πολὺ καλὸ ἀντίγραφο τῶν ἀντωνίνειων χρόνων.

215. Ὀνομάσθηκε ἔτσι ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἀντι-

33. Ἐπάνω μέρος κεφαλιού Ἀμαζόνος. Πίν. 30.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στίς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. ἐρ. 7280.
2. Τὸ μόνο ποῦ σώζεται εἶναι τὸ ἐπάνω, πρόσθιο μέρος ἐνὸς γυναικείου κεφαλιού, χωρὶς τὰ μάτια, καθὼς καὶ τμήμα τοῦ πηγύος τοῦ δεξιού τῆς βραχίονος, ποῦ ἀκουμπᾷ στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κεφαλιού. Σὲ μερικὰ σημεῖα οἱ βόστρυχοι παρουσιάζουν πρόσφατα σπασίματα.
3. Ὑψ. 0.21, πλ. 0.21, π. 0.24 μ.
4. Μάρμαρο λευκὸ, χονδρόκοκκο, μὲ κυανότεφρες φλέβες, ὄχι ἀττικό, μᾶλλον θασιακό. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σμίλη ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ τὸ τρύπανο γιὰ τὴ διάκριση τῶν βοστρύχων.
5. Σώζεται τὸ ἐπάνω μέρος γυναικείου κεφαλιού, καὶ ὁ πηγύς τοῦ δεξιού τῆς χειρὸς ποῦ ἀκουμπᾷ σὲ αὐτό. Τὰ μαλλιά εἶναι χωρισμένα στὴ μέση καὶ χτενισμένα σὲ ἡρεμὸν κυματισμὸν πρὸς τὰ πλάγια.
6. Μοιάζει νὰ ἀποδίδει ἓναν ἀγαλματικὸν τύπον Ἀμαζόνος διαφορετικὸν ἀπὸ αὐτοὺς τῶν 2351 καὶ 2357. Ἡ διαφορὰ συνίσταται βασικὰ στὸ ὅτι στὰ μαλλιά τῆς φαίνεται νὰ ἀκουμπᾷ ἐγκάρσια μέρος τοῦ δεξιού τῆς βραχίονος. Καὶ ἀκόμη τὰ μαλλιά τῆς εἶναι πιὸ ἐλεύθερα καὶ ὄχι κολλημένα στὸ κρανίον. Φαίνεται ὅτι τὸ κεφάλι 7280 προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀγαλμα τῆς φειδιακῆς Ἀμαζόνος ποῦ εἶναι γνωστὴ ὡς τύπος Mattei²¹⁶. Ὁ τύπος Mattei μᾶς εἶναι κυρίως γνωστός:
(α) ἀπὸ ἓνα πολὺ ἐλεύθερα δοσμένο ἀντίγραφο Ἀμαζόνος, συμφυὲς μὲ ἀρχιτεκτονικὸν πεσσό, ποῦ βρέθηκε στὴν ἑπαυλὴ τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ στὴ Λουκοῦ, καὶ εἶναι σήμερον ἐκτεθειμένο στὸ Ἐθνικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον Ἀθηνῶν²¹⁷ καὶ
(β) ἀπὸ τὸ κεφάλι μιᾶς ἐρμαϊκῆς στήλης ποῦ

βρίσκεται στὴν Villa Albani²¹⁸. Συγκρινόμενο μὲ αὐτό, τὰ πλάγια μαλλιά τοῦ κεφαλιού τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως ἔχουν μεγαλύτερη εὐλυγισία, λιγότερη ὅμως τὰ μαλλιά τῆς κορυφῆς, τὰ ὅποια δὲν ἔχουν τὴν κυματοειδὴ διάπλαση τῶν ἀντίστοιχων μαλλιῶν τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης Albani. Ἡ R. Bol²¹⁹ ἀπορρίπτει τὴν παλιὰ πρόταση ὅτι ὁ τύπος κεφαλιού Abati-Petworth, ὁ ὁποῖος σώζεται σὲ πέντε ἀντίγραφα, εἶναι φειδιακός, διότι, ὅπως σημειώνει, δὲν μαρτυρεῖται κλασικὸς τύπος Ἀμαζόνος μὲ κοντὰ μαλλιά. Στὸ ἀπότμημα 7280 ὁ δεξιὸς βραχίονας ἦταν πιθανότατα κολλημένος στὸ κεφάλι, ἐνῶ στὴν Ἀμαζόνα τῆς χαλκογραφίας Natter αὐτὸς εἶναι κάπως ἀνασηκωμένος ἀπὸ τὸ κεφάλι. Ὅμως τὰ λείψανα τῶν ἀνασηκωμένων δεξιῶν βραχιόνων τῶν σωμάτων τοῦ τύπου Mattei, ιδίως στὸ ἀντίγραφο τοῦ Βατικανοῦ, δείχνουν ὅτι στὸ πρωτότυπο ὁ δεξιὸς βραχίονας ἦταν σχεδὸν κάθετος καὶ ὁ πηγύς ὀριζόντιος, ἔτσι ποῦ θὰ ἀκουμπούσε σχεδὸν στὸ κεφάλι περίπου ὅπως στὸ ἀπότμημα 7280. Ἄλλωστε μόνον ἔτσι ἦταν δυνατόν ἢ πληγωμένη Ἀμαζόνα νὰ στηρίζεται στὸ δόρυ τῆς, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Λουκιανός (ἐπεριδομένην τῷ δορατίῳ). Εἶναι πάντως ἀξιοσημείωτο ὅτι στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ βρέθηκαν τρία κομμάτια τοῦ σώματος μιᾶς Ἀμαζόνος τοῦ τύπου Mattei, τὰ ὅποια δημοσιεύθηκαν ἀπὸ τὴν E. Harrison²²⁰. Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ κομμάτια, ποῦ περιλαμβάνει τὴ μέση τῆς Ἀμαζόνος, ἀπεικονίζεται ἤδη στὸ ἄρθρον τῆς M. Weber, ἐνῶ ἡ ἴδια δίνει φωτογραφία τοῦ ἀντίστοιχου τμήματος τῆς Ἀμαζόνος τοῦ Βατικανοῦ τοῦ ἴδιου τύπου Mattei (σὲ γύψινον ἀντίγραφόν τῆς ποῦ βρίσκεται στὸ Freiburg)²²¹. Ἡ Weber τόνιζε ὅτι πρόκειται γιὰ τὰ πρῶτα κομμάτια περιόπτου ἀντιγράφου τῆς Mattei ποῦ βρέθηκαν στὴν

γραφῆς ποῦ ὑπέγραψε τὸ ἀντίγραφο τοῦ Μουσείου τοῦ Καπιτωλίου. Bol R. 1990, 216-218, εἰκ. 73-78 καὶ 90a-d καὶ 91a-b. Bol R. 1998, 49-58, 93, 187-206, εἰκ. 71-104.

216. Βλ. Bol R. 1990, 218-222 καὶ κυρίως Bol R. 1998, 58-71, 92, 206-215.

217. Βλ. Bol R. 1998, 214, πίν. 123-5.

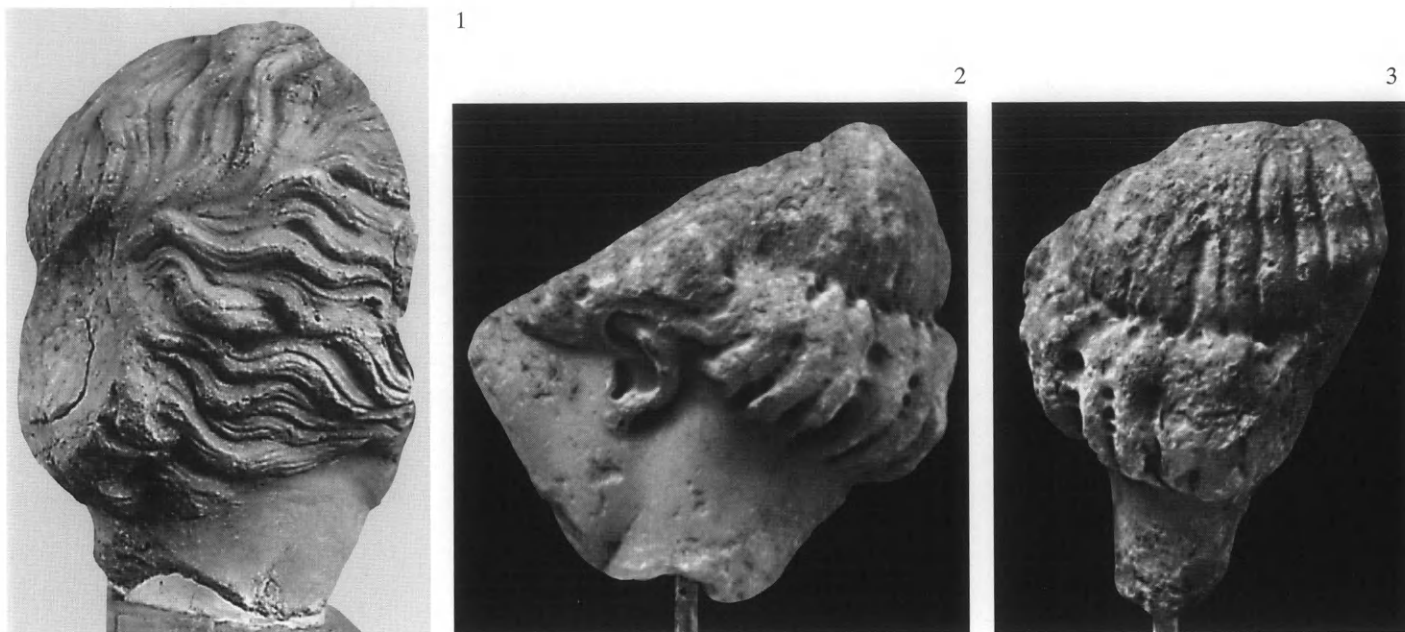
218. Villa Albani II, 1990, 185-187, ἀρ. 207, πίν.

122, 123 (A. Linfert) καὶ Bol R. 1998, 68 καὶ 214, πίν. 126, 127a.

219. Bol R. 1998, 214-5.

220. Harrison 1982, 73 καὶ πίν. 19e-h. Βλ. καὶ Bol R. 1998, 210 καὶ πίν. 117. Ἀκόμη Weber 1984, 112, εἰκ. 43.

221. Weber 1984, 112, εἰκ. 44.

Πίν. 29. 1. Κατ. 32. Κεφάλι Ἀμαζόνος (ἀρ. εὐρ. 2351). 2-3. Κατ. 34. Κεφάλι Ἀμαζόνος (ἀρ. εὐρ. 3246).

Ἑλλάδα. Ἔως τότε μόνον ἀρχιτεκτονικὰ γλυπτὰ εἶχαν βρεθεῖ στήν Ἑλλάδα, λ.χ. στή Λουκοῦ (βλ. ππ.), καθὼς καὶ στή Μ. Ἀσία²²², στήν Ἔφεσο. Δὲν μποροῦμε νὰ ἀποφανθοῦμε ἐὰν τὸ ἀπότμημα τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως ἀνήκε στὸ ἴδιο ἄγαλμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχονται τὰ κομμάτια τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς ἢ ἐὰν τὸ κομμάτι τῆς Ἀκροπόλεως προέρχεται ἀπὸ ἄλλο ἀντίγραφο τοῦ ἴδιου πλαστικοῦ τύπου.

Τὴν Weber ὅμως εἶχε ἰδιαίτερα προβληματίσει ὁ τόπος ὅπου βρισκόταν τὸ πρωτότυπο τῆς Ἀμαζόνος Mattei. Ἐπείσημανε ὅτι σὲ ἓνα γνωστὸ χωρίο τοῦ Λουκιανοῦ²²³, ὁ Λυκίνος (δηλαδὴ ὁ Λουκιανὸς) ἐρωτᾷ τὸν Πολύστρατο ἐὰν ἀνέβηκε στήν Ἀκρόπολη καὶ θαύμασε τὴ Σωσάνδρα τοῦ Καλάμιδος, ὅταν δὲ ἀμέσως ὕστερα τὸν ἐρωτᾷ «τῶν δὲ Φειδίου ἔργων τί μάλιστα ἐπήνεσας;» ὁ Πολύστρατος τοῦ ἀπαντᾷ: «τί δ' ἄλλο

ἢ τὴν Λημνίαν... καὶ νῆ Δία, τὴν Ἀμαζόνα, τὴν ἐπερειδομένην τῷ δορατίῳ». Ἄν καὶ ὁ Λουκιανὸς δὲν προσδιορίζει ποῦ βρισκόταν ἡ Λημνία, ἀπὸ τὸν Παυσανία²²⁴ ξέρουμε θετικὰ ὅτι ἦταν στήν Ἀκρόπολη. Γιὰ τὴν Ἀμαζόνα ὅμως τοῦ Φειδία δὲν ἔχουμε ἄλλον τοπογραφικὸ προσδιορισμό. Ἐπειδὴ ὅμως στὸν Λουκιανὸ αὐτὴ ἀναφέρεται στήν ἴδια φράση μαζί με τὴν Λημνία, εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ Ἀμαζόνα βρισκόταν στήν Ἀκρόπολη. Ἡ Weber ὅμως σημείωνε²²⁵ ὅτι ἐὰν ἡ Ἀμαζόνα τοῦ Φειδία ποῦ ἀναφέρει ὁ Λουκιανὸς ταυτίζεται με αὐτὴν ποῦ βρισκόταν 100 χρόνια πρωτύτερα στήν Ἔφεσο, τότε τίθεται τὸ ἐρώτημα μήπως στὰ χρόνια τοῦ Λουκιανοῦ (120-180 μ.Χ.) βρισκόταν στήν Ἀθήνα μιὰ Ἀμαζόνα, ἰδιόχειρο ἔργο τοῦ Φειδία (θεωρῶντας ἀπίθανο ὅτι ὁ Λουκιανὸς μιλοῦσε γιὰ κάποιο ἀντίγραφο τῆς,

222. Weber 1984, 112, σημ. 162.

223. Λουκ. Εἰκ. 4.

224. Παυσ. I 28, 2.

225. Weber 1984, II 120-124.

Πίν. 30. Κατ. 33. Κεφάλι Ἀμαζόνος (ἀρ. εὐρ. 7280).

ἀφοῦ ὅλα τὰ ἄλλα ἔργα ποὺ ἀναφέρει στὸ ἀπόσπασμά του ἦταν πρωτότυπα). Ἀλλὰ μιὰ ἄλλη ὑπόθεση δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ ἀποκλεισθεῖ: μήπως οἱ Ἀμαζόνες εἶχαν τὴν ἀρχικὴ τους θέση στὴν Ἀθήνα, οἱ δὲ Ἀμαζόνες, οἱ ὁποῖες κατὰ τὸν Πλίνιο βρισκόνταν στὴν Ἔφεσο, ἦσαν Duplikate τῶν ἀθηναϊκῶν, κατὰ μία ὄχι σπάνια συνήθεια τῶν ἀρχαίων ἀγαματοποιῶν. Ὡς πρὸς τὸ ἀντίγραφο 7280 τοῦτο πρέπει, ἐξ αἰτίας τῆς ἐλεύθερης ἀκόμῃ ἀπόδοσης τῆς πλαστικότητος τῶν μαλλιῶν τῆς καὶ τῆς συγκρατημένης χρήσης τοῦ τρυπάνου, νὰ χρονολογηθεῖ στὰ μέσα περίπου τοῦ 2ου μ.Χ. αἱ.

34. Τμῆμα κεφαλίου Ἀμαζόνος (;). Πίν. 29,2,3.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὐρ. 3246.
2. Σώζεται μόνον τὸ πίσω ἀριστερὸ μέρος τοῦ κεφαλίου, μὲ πολὺ μικρὸ μέρος τοῦ λαμποῦ καὶ τῆς παρεΐας. Σώζεται καὶ τὸ ἀριστερὸ αὐτί. Φθαρμένη εἶναι λίγο ἢ πολὺ ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τῶν μαλλιῶν. Κτυπήματα μὲ χονδρὸ βελόνι στὴν ἐπάνω, σπασμένη ἐπιφάνεια.
3. Ὑψ. 0.183, πλ. 0.12, πᾶχ. 0.195 μ.
4. Μάρμαρο λευκὸ, μὲ ὑποκίτρινη ὀξείδωση, πεν-

τελικό. Μὲ τὴ σμίλη ἔχουν δηλωθεῖ τὰ μαλλιά τοῦ πίσω τμήματος τοῦ κεφαλιοῦ. Μὲ τὸ τρυπάνι ἔχουν ξεχωρισθεῖ οἱ συστάδες τῶν μαλλίων τοῦ αὐχένα, καὶ ἔχουν ἀνοιχθεῖ τρύπες ἐκεῖ ὅπου περνοῦσε ἡ ταινία ποὺ περιέβαλλε τὴν κόμη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα γιὰ τὴ συγκράτηση μεταλλικῆς ταινίας.

5. Προέρχεται ἀπὸ ἓνα γυναικεῖο κεφάλι, κλασικοῦ τύπου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ποὺ θὰ ἦταν λίγο πρὶν μεγάλο ἀπὸ τὸ φυσικό. Τὰ μαλλιά εἶναι χτενισμένα ἀπὸ τὴν κορυφὴ πρὸς τὰ κάτω, πρὸς μιὰ ταινία, ἡ ὁποία χρησίμευε γιὰ τὸ ἀναγύρισμα τῶν πλάγιων μαλλίων καὶ αὐτῶν ἐπάνω ἀπὸ τὸν αὐχένα ποὺ σχηματίζουν «ρολό», ἀφήνοντας τὸ αὐτὸ ἀκάλυπτο.
6. Ἡ κατάσταση τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι τόσο ἐλλιπής – διατηροῦνται μόνον τὰ τμήματα ἐκείνα τοῦ κεφαλιοῦ, τὰ ὁποῖα ἀπαντοῦν σὲ πολλοὺς πλαστικούς τύπους τοῦ προχωρημένου 5ου αἰ. π.Χ., καὶ ἀκόμη καὶ αὐτὰ τὰ τμήματα εἶναι πολὺ φθαρμένα – ὥστε εἶναι παρακινδυνευμένο νὰ ἐπιχειρήσει κανεὶς νὰ ἀναγνωρίσει κάποιον συγκεκριμένο τύπο. Μὲ πολὺ δισταγμὸ θὰ μπορούσα νὰ προτείνω ὅτι καὶ ἐδῶ παριστάνεται κάποιος τύπος Ἀμαζόνος (βλ. τὸν πρόλογο τοῦ κεφαλαίου).
Ἡ χρῆση τοῦ τρέχοντος τρυπάνου χρονολογεῖ τὸ ἀντίγραφο στὸν 2ο μ.Χ. αἰ., πιθανῶς στὸ β' μισό του.

ΓΟΡΓΩ

35. Τὸ ἐπάνω τμήμα γυναικείου κεφαλιοῦ μὲ μισόκλειστα μάτια. Πίν. 31.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 2365.
2. Λεῖπει ὅλο τὸ κάτω τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ ἀπὸ τὴν ἄκρη τῆς μύτης. Μέρος τῶν μαλλίων στὸ ἐπάνω μέρος εἶναι κτυπημένο, καθὼς καὶ τὸ

ἀριστερὸ αὐτί. Ξεφλουδίσματα στὸ μέτωπο καὶ στὸ ἀριστερὸ ζυγωματικό.

3. Ὑψ. 0.15, πλ. 0.165, πᾶχ. 0.21 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, μὲ υποκίτρινη ὀξειδωση, πεντελικό. Ἐργασία μὲ τὴ σμίλη καὶ τὸ γλωσσάκι γιὰ τὸ ξεχώρισμα μερικῶν ἀπὸ τοὺς βοστρύχους, στὰ πλάγια τοῦ κεφαλιοῦ. Χονδρὸ βελόνι ἀναγνωρίζεται στὴν ἐπεξεργασία τοῦ σωζόμενου ἀριστεροῦ αὐτιοῦ.
5. Κεφάλι γυναίκας ποὺ γέρνει ἐλαφρὰ πρὸς τ' ἀριστερά της. Τὸ δεξιό της μέρος εἶναι καλύπτεται δουλεμένο ἀπὸ τ' ἀριστερό. Τὰ μαλλιά εἶναι χωρισμένα στὴ μέση καὶ χτενισμένα στὰ πλάγια, ἐνῶ ἓνα μέρος τους, ἐπάνω ἀπὸ τὰ αὐτιά, εἶναι βίαια πρὸς τὰ ἐπάνω τραβηγμένο. Πίσω καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸν τράχηλο εἶναι συνεστραμμένα σὲ κόρυμβο. Στὴ μέση ἀκριβῶς τοῦ πίσω μέρους τοῦ κεφαλιοῦ ὑπάρχει, λίγο λοξὰ ὡς πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ κεφαλιοῦ, ἓνας στενὸς καὶ βαθὺς τόρμος, βάθ. 0.039 μ., καὶ ἀνοίγματος ἐπάνω 0.025-0.009 μ. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν τόρμο, ἀδρὰ δουλεμένη καὶ ἐλαφρὰ κυρτή.
6. Ἐνα πρῶτο ἐρώτημα θέτουν τὰ μισόκλειστα μάτια: ἄραγε δηλώνουν κοιμισμένη ἢ θνήσκουσα μορφή; Οἱ κοιμισμένες μορφές παριστάνονται ἄλλοτε μὲ κλειστὰ τὰ μάτια (βλ. π.χ. τὸ κεφάλι μιᾶς κοιμισμένης κοπέλας στὸ Μουσείο τῶν Θερμῶν στὴ Ρώμη²²⁶, ἢ τὸ κεφάλι τοῦ Ἐνδυμίωνος στὴ Στοκχόλμη²²⁷), ἄλλοτε ὅμως μὲ μισόκλειστα, ὅπως λ.χ. ὁ Ὑπνος στὸ Μουσείο τῶν Θερμῶν²²⁸, τὸ κλασικίζον ἄγαλμα τοῦ Ὑπνου στὸ Βατικανό²²⁹, ποὺ ἀντιγράφει ἓνα χάλκινο ἔργο τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ὅπου ὅμως τὸ ἐπάνω βλέφαρό του, ἔστω καὶ κανονικὰ σχηματισμένο, «βαραίνει», μαρτυρώντας ὅτι ἡ μορφή μισοκοιμᾶται. Ἀλλὰ καὶ οἱ νεκροὶ ἔχουν τὰ βλέφαρά τους πότε ἐντελῶς κλειστὰ καὶ πότε μισόκλειστα. Τὸ κομμένο κεφάλι τῆς Γοργοῦς, ποὺ κρατεῖ στὸ ἓνα τοῦ χέρι ὁ Περσέας σ' ἓνα κλασικὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὴν Ὄστια²³⁰, ἔχει ἐπίσης τὰ μάτια ἐντελῶς κλειστά. Τὰ μάτια ὅμως ἐνδὸς

226. Museo Nazionale Romano, *Le sculture* I, 1 (Roma 1979) 113-115, ἀρ. 84 (L. de Lachenal).

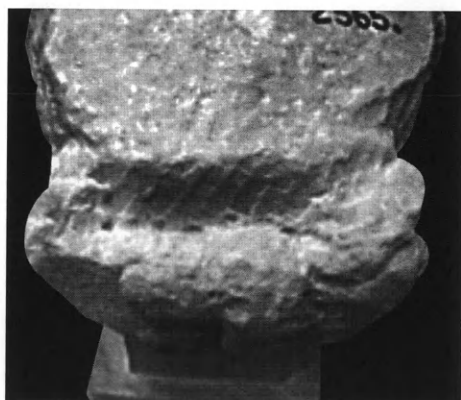
227. Zanker 1974, πίν. 83, 5.

228. Museo Nazionale Romano, *Le sculture* I, 1

201-202, ἀρ. 125 (J. Papadopoulos).

229. Zanker 1974, πίν. 83, 4.

230. Αὐτόθι πίν. 79, 1, 3, βλ. τὸ κεφάλι τῆς Γοργοῦς στὸν πίν. 82, 4.

Πίν. 31. Κατ. 35. Κεφάλι Γοργούς (άρ. εύρ. 2365).

κεφαλιού θνήσκοντος Πέρση στὸ Μουσείο τῶν Θερμῶν, ποὺ ἀποδίδει μιὰ μορφὴ τοῦ λεγομένου μικροῦ ἀτταλικοῦ ἀναθήματος²³¹, εἶναι μισόκλειστα καὶ δείχνουν τὴ μετάβαση ἀπὸ τὴ ζωὴ στὸν θάνατο. Πρότυπο τῶν μισόκλειστων ματιῶν μορφῶν ποὺ νοοῦνται θνήσκουσες, στάθηκε ἴσως τὸ φειδιακὸ πρότυπο τῆς Γοργούς ποὺ κοσμοῦσε τὸ κέντρο τῆς ἀσπίδος τῆς

231. Museo Nazionale Romano, *Le sculture* I, 1, 116-118, ἀρ. 86, εἰκ. στὴ σ. 119 (L. de Lachenal).

χρυσελεφάντινης Ἀθηνᾶς στὸν Παρθενώνα²³². Τὰ μάτια εἶναι ἀνοιχτά, τὸ πρόσωπο ὅμως εἶναι, κατὰ τὸν Walter²³³, «ein im Tode mild gewordenes Dämonengesicht». Τὸ βλέμμα τῶν μορφῶν ποὺ θνήσκουν ἀποδίδεται πιδ ρεαλιστικὰ στὰ ὑστερότερα ἔργα, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴ θνήσκουσα Γοργώ (Rondanini) ποὺ προαναφέραμε. Ἔτσι καὶ τὸ ὑπ' ἀρ. 2365 κεφάλι τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως μοιάζει νὰ ἀνήκει ὄχι σὲ μιὰ μορφὴ κοιμισμένη ἀλλὰ σὲ μιὰ μορφὴ θνήσκουσα. Ἡ πιθανότερη ἐρμηνεία εἶναι ὅτι τὸ κεφάλι εἶναι τῆς Γοργοῦς. Ἡ προσεκτικὴ ἐξέταση τῶν μαλλιῶν ἀποκαλύπτει ὅτι τὰ μαλλιά τοῦ δεξιοῦ κροτάφου εἶναι σὲ σύγκριση μὲ αὐτὰ τοῦ ἀριστεροῦ μὲ δύναμη τραβηγμένα πρὸς τὰ ἐπάνω, ἀλλὰ καὶ ἡ μάζα τους εἶναι ἰδιαίτερα παχιά. Ὁ λόγος ἴσως εἶναι ὅτι ἐδῶ ἦταν τὰ λείψανα τοῦ δεξιοῦ χειροῦ τοῦ Περσέα ποὺ κρατοῦσε τὸ κεφάλι τῆς Μέδουσας ἀπὸ τὰ μαλλιά, ὅπως στὸ ἄγαλμα τῆς Ὑστίας ποὺ προαναφέραμε.

Ἡ χρῆση τῶν συγκεκριμένων ἐργαλείων (σιμίλη καὶ γλωσσάκι) τὸ χρονολογοῦν στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.

ΕΥΒΟΥΛΕΥΣ

36. Τμήμα κεφαλιοῦ Εὐβουλέως. Πίν. 32.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὐρ. 2394.
2. Λεῖπει τὸ ἐπάνω ἀριστερὸ τμήμα μὲ τὸν ἀριστερὸ ὀφθαλμὸ καὶ τμήμα τῆς ἀριστερῆς παρειᾶς. Ἡ μύτη σπασμένη. Ἐπιφανειακὲς φθορὲς στὰ φρύδια, στὸ πηγούνι, στὸ δεξιὸ ζυγωματικό, σὲ μερικὸν βοστρύχους τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς καὶ στὸ ἐπάνω χεῖλος. Ἔχει συγκολληθεῖ ἀπὸ τρία κομμάτια: τὸ πρόσωπο καὶ δύο κομμάτια ἀπὸ τὰ μαλλιά.

3. Ὑψ. 0.271, πλ. 0.238, πάχ. 0.11 μ.
4. Σιμίλη καὶ γλωσσάκι. Χρῆση τοῦ τρυπάνου στὰ μαλλιά καὶ γιὰ τὴ δήλωση τῆς κόρης τῶν ὀφθαλμῶν.
5. Κεφάλι ἀγένειον νέου ἄνδρα μὲ μαλλιά ποὺ πέφτουν πλούσια στὸ μέτωπο, τὰ πλάγια καὶ πίσω. Ἕνας ἀγκιστροειδὴς βόστρυχος μὲ τὴν ἄκρην του στραμμένη πρὸς τὸ κέντρο τοῦ μετώπου φθάνει λίγο πιδ ἐπάνω ἀπὸ τὸ δεξιὸ φρύδι. Παρόμοιος βόστρυχος, ἀντίθετης φορᾶς, θὰ ὑπῆρχε δεξιά. Τὸ πρόσωπο εἶναι γεμάτο, τὰ χεῖλη σαρκώδη. Ἡ ἔκφραση εἶναι σοβαρὴ.
6. Πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο τοῦ λεγομένου «Εὐβουλέως»²³⁴. Εὐβουλεύς εἶχε ὀνομασθεῖ ἕνα κεφάλι (μὲ τοὺς ὦμους) ποὺ εἶχε βρεθεῖ παλαιότερα στὴν Ἐλευσίνα καὶ βρίσκεται σήμερα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο (ἀρ. εὐρ. 181), καθὼς καὶ δύο ἄλλα ἀντίγραφα (ἀρ. 1839 καὶ 2650) τοῦ ἰδίου τύπου ποὺ βρίσκονται στὸ ἴδιο μουσεῖο. Ἡ Harrison²³⁵ εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι ὁ λεγόμενος «Εὐβουλεύς» παριστάνει στὴν πραγματικότητα τὸν Ἀλέξανδρο, λόγῳ τῆς ἐντονης στροφῆς τοῦ κεφαλιοῦ καὶ τῆς ἥρωικῆς ἔκφρασης ποὺ ἔβλεπε σ' αὐτόν. Ἡ Καρούζου ὅμως σημείωνε ὅτι τὰ δύο κεφάλια ἀρ. 1839 καὶ 2650²³⁶ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο δὲν ἔχουν κανένα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῶν ἄλλων γνωστῶν κεφαλιῶν ἐκείνου. Τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὸ κεφάλι τῆς Ἀκροπόλεως, ὅτι δηλαδὴ εἶναι Εὐβουλεύς. Ἡ ἐρμηνεία τῆς Καρούζου ὅτι εἰκονίζεται ὁ Εὐβουλεύς ἢ ἄλλος ἐλευσινιακὸς δαίμων τοῦ κάτω κόσμου ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ἢ πιθανότερη. Ἐποχὴ τοῦ ἀντιγράφου οἱ πρώτοι ἀντωνίνειοι χρόνοι, ὅπως δείχνει ἡ περιορισμένη χρῆση τοῦ τρυπάνου καὶ γενικότερα ἡ χυμώδης διάπλαση τῆς μορφῆς.
7. Ἀναφέρεται στὸ LIMC IV, 1, 44, ἀρ. 3c (G. Schwarz), ἀπὸ τὴν Harrison 1960, 383, σημ. 57a, καὶ ἀπὸ τὸν Pfuhl 1926, 41, σημ. 1.

232. Βλ. Buschor 1958, 30-31 καὶ Walter 1971, 246, εἰκ. 222.

233. Walter 1971, 246, εἰκ. 222.

234. LIMC IV, 1, 43 κέ. (G. Schwarz). Καρούζου

1967, 165, ἀρ. εὐρ. 181. Rizzo 1932, 103 κέ.

235. Harrison 1960, 382 κέ. Bieber 1964, 26, πίν. V.

236. Καρούζου 1967, 166.

Πίν. 32. Κατ. 36. Κεφάλι Εὐβουλέως (ἀρ. εὐρ. 2394).

37. Κεφάλι Εὐβουλέως. Πίν. 33.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὐρ. 7285.
2. Λεῖπει ὅλο το πρόσωπο.
3. Ὑψ. 0.34, ὕψ. τοῦ κεφαλίου περίπου 0.29, πλ. 0.285, πάχ. 0.23 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ λίγες φαιᾶς φλεβώσεις, πεντελικό. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ σμίλη χρησιμοποιοῦντο καὶ τὸ τρύπανο γιὰ νὰ ξεχωρίσουν οἱ συστάδες τῶν βοστρύχων.
5. Τὸ κεφάλι εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικό, μὲ ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τ' ἄριστερά του. Ἕνα στρόφιον κυκλικῆς τομῆς περιβάλλει τὰ μαλλιά. Τὰ μαλλιά τοῦ μετώπου, ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ στρόφιον, εἶναι πλούσια, ἀνακατεμένα, καὶ πέφτουν χαμηλὰ στὸ μέτωπο. Δύο συστάδες βοστρύχων στὸ κέντρο τοῦ μετώπου σχηματίζουν ἀγκιστροειδεῖς πρὸς τὰ μέσα ἀπολήξεις. Τὰ αὐτιά εἶναι σκεπασμένα ἀπὸ τὰ μαλλιά. Στὸν τράχηλο τὰ μαλλιά κάτω ἀπὸ τὸ στρόφιον εἶναι πλούσια, ἐνῶ ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸ εἶναι πολὺ

πιὸ ρηχά, μολονότι καὶ αὐτὰ σχηματίζουν πλούσιες συστάδες κυματιστῶν βοστρύχων.

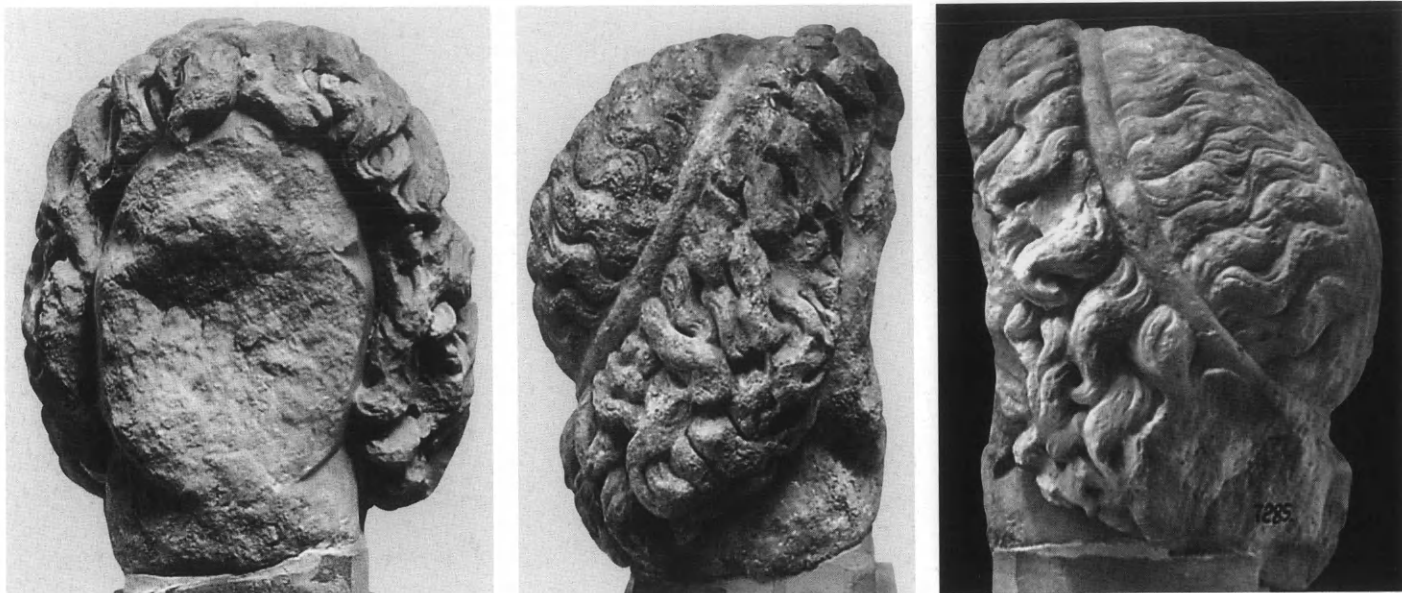
6. Πρόκειται γιὰ ἓνα ἀκόμη ἀντίγραφο τοῦ ἀγαλματικοῦ τύπου τοῦ Εὐβουλέως. Πρὸβ. τὸ ἀντίγραφο τῆς Ἀγορᾶς²³⁷, ὅπου ἡ ὁμοιότης εἶναι ἐντυπωσιακή. Βλ. ἀκόμη τὸ ἀντίγραφο ἀρ. εὐρ. 2394, ἐπίσης τῆς Ἀκροπόλεως. Χρόνοι του εἶναι οἱ ἀντωνίνειοι.
7. Ἀναφέρεται στὸ LIMC IV, 1, 44, ἀρ. 3d (G. Schwarz), ἀπὸ τὴν Harrison 1960, 383, σημ. 57a (χωρὶς ἀρ. εὐρ.) καὶ ἀπὸ τὸν Pfuhl 1926, 41, σημ. 1.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

38. Κεφάλι Ἀλεξάνδρου. Πίν. 34.

1. Ἄγνωστης προέλευσης. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὐρ. 2279.
2. Ἀποκεκρουμένο σημαντικὸ μέρος τοῦ προσώπου: τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ματιῶν, τὸ πλεῖ-

237. Bieber 1964, πίν. V.

Πίν. 33. Κατ. 37. Κεφάλι Εὐβουλέως (ἀρ. εὐρ. 7285).

στον τοῦ μετώπου καὶ τοῦ στόματος, ἡ μύτη, τὸ πηγούνι, καθὼς καὶ μέρος τῆς δεξιᾶς παρειᾶς του. Τὸ ἐπάνω καὶ τὸ πίσω τμήμα εἶναι διαβρωμένα ἀπὸ τὴ βροχή, ποὺ σημαίνει ὅτι ἦταν ἐκτεθειμένο στὸ ὑπαιθρο.

3. Ὑψ. συν. 0.36, ὕψ. μόνον τοῦ κεφαλίου 0.305, πλ. 0.275, πᾶχ. 0.275 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, μὲ φαιοκίτρινη ὀξειδωση, πεντελικό. Τὸ τρυπάνι ἔχει χρησιμοποιηθεῖ μὲ τραχύτητα γιὰ τὴ διάκριση τῶν βοστρύχων, σχηματίζοντας σκληρὰ αὐλάκια μεταξὺ τους. Τὸ βελόνι χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὸ ξεχόντρισμα τῆς μάζας τοῦ μαρμάρου, στὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλίου, πίσω ἀπὸ τὴν ταινία. Τὰ γυμνὰ μέρη ἔχουν ὑποστῇ πολὺ δυνατὴ στίλβωση. Πίσω ἐντορμία μὲ τὸ ὑπόλοιπο μολύβδινου γόμφου· ἐπάνω ἀπὸ τὴν ἐντορμία ὑπάρχει μικρὴ ὀπή.

5. Κεφάλι καὶ λαίμδος μιᾶς νεανικῆς ἀνδρικῆς μορφῆς ποὺ στρέφει ἐλαφρὰ πρὸς τ' ἀριστερά της. Ἡ βαθιὰ καὶ σχετικὰ πλατιὰ ἐγκοπὴ ποὺ περιθέει τὸ κεφάλι προοριζόταν γιὰ νὰ δεχθεῖ μεταλλικὸ διάδημα. Τὰ μαλλιά, ἄτακτα καὶ φλογωτὰ στὴ ζώνη τοῦ μετώπου, πέφτουν στὸν τράχηλο σὲ στριφογυριστοὺς πλοκάμους, ἀφήνοντας ἀκάλυπτα τὰ αὐτιά.

6. Ὑπάρχει μιὰ φυσιογνωμικὴ ὁμοιότης μὲ παραστάσεις Ἀλεξάνδρου, ὅπως μὲ τὸν τύπο Rondanini, ποὺ ἀποδίδεται στὸν Λεωχάρη²³⁸, ἢ τὸν τύπο τοῦ Μουσείου Καπιτωλίου²³⁹.

Ἡ ἐντελὴς χαρακτηριστικὴ βίαιη χρῆση τοῦ τρυπάνου, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἰσχυρὴ στίλβωση τῶν γυμνῶν, χρονολογοῦν τὸ ἔργο στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., στὰ χρόνια τοῦ Σεπτιμίου Σεβήρου.

238. Βλ. Bieber 1964, πίν. VI, εἰκ. 6-7.

239. Αὐτόθι πίν. XLV, εἰκ. 90-91.

Πίν. 34. Κατ. 38. Κεφάλι Ἀλεξάνδρου (ἀρ. εὐρ. 2279).

39. Κεφάλι ἀγενείου νέου, προφανῶς Ἀλεξάνδρου. Πίν. 35.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται σὺς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὐρ. 2162.
2. Σώζεται ὡς λίγο κάτω ἀπὸ τὸν λαμβό. Λεῖπει

ὁλόκληρο τὸ πρόσωπο ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δεξιὰ παρεῖα καὶ τὸ πηγούνι. Σώζονται ἐπίσης καὶ τὰ δύο αὐτιά. Γενικὰ ἔχει φθορὲς σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια, ἐνῶ καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου εἶναι εὐθρυπτη.

3. Ὑψ. 0.25, ὕψ. κεφαλίου 0.13, πλ. 0.18, πάχ. 0.175 μ.

Πίν. 35. Κατ. 39. Κεφάλι Ἀλεξάνδρου (ἀρ. εὐρ. 2162).

4. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο με ὀξειδωση κιτρινοκάστανη, προφανῶς πεντελικό. Κατὰ τόπους ἰζήματα. Εἶναι δουλεμένο με τὴ σμίλη καὶ τὸ γλωσσάκι. Τὸ τρύπανο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὸν ἀκουστικὸ πόρο (;), γιὰ τὶς ἄκρες τοῦ στόματος (σώζεται μόνον ἡ δεξιὰ), καὶ γιὰ τὴ διάκριση μερικῶν βοστρύχων.
5. Κεφάλι με τμήμα τοῦ λαμποῦ ἐνδὸς ἀγένειου νεανία ποῦ φοροῦσε στρόφιον (ὄρατὸ πίσω). Τὰ μαλλιά κάτω ἀπὸ τὸ στρόφιον εἶναι πλούσια καὶ μακριὰ καὶ σκέπαζαν τὸν τράχηλο, ἀλλὰ ἄφηναν ἀκάλυπτο τὸ πίσω μέρος τῶν αὐτιῶν. Τὸ κεφάλι στρέφει πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ θεατῆ. Ἀπὸ τὴν καμπύλη διαμόρφωση τοῦ κάτω μέρους τοῦ λαμποῦ ἐπιτρέπεται ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ κεφάλι ἦταν ἀρχικὰ προσαρμοσμένο σὲ ἀντίστοιχη κοιλότητα ἀγάλματος ἢ προτομῆς.
6. Παρ' ὅλον ὅτι λείπει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ προσώπου, εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ πιθανὸν ὅτι τὸ κεφάλι παριστάνει τὸν Ἀλέξανδρο. Σὲ αὐτὸ συνηγοροῦν: 1) τὰ μαλλιά ποῦ πέ-

φτουν στὸν τράχηλο σὲ σύντομους σχηματισμούς, 2) τὸ στρόφιον ποῦ περιβάλλει τὰ μαλλιά, 3) ἡ στάση τοῦ κεφαλοῦ, τὸ ὁποῖο εἶναι ἔντονα πρὸς τ' ἀριστερὰ του στραμμένο καὶ ἀνασηκωμένο.

Ὁ γενικὸς τύπος δὲν εἶναι διαφορετικὸς ἀπὸ αὐτὸν τοῦ πρώτου ρωμαϊκοῦ κεφαλοῦ Ἀλεξάνδρου ποῦ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Κα-

πιτωλίου²⁴⁰. Ωστόσο ή δομή είναι έδω έντελώς διαφορετική, μάλλον στεγνή, όχι μπαρόκ, όπως είναι αυτή του κεφαλιού στο Μουσείο του Καπιτωλίου.

Από τον τρόπο της χρήσης του τρυπάνου συνάγεται μιὰ χρονολογία στο τέλος του 2ου μ.Χ. αϊ.

ΑΝΤΙΝΟΟΣ

40. Έπάνω τμήμα κεφαλιού. Πίν. 36,1.

1. Προέλευση άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στις αποθήκες του Μουσείου της Ακροπόλεως. Αρ. εύρ. 7975.
2. Διατηρείται τὸ ἑπάνω μέρος ἑνὸς κεφαλιού, ποὺ προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ ἀνάγλυφο, ἐπειδὴ τὸ πίσω μέρος εἶναι πεπλατυσμένο καὶ συμπιεσμένο στὶς ἀναλογίες του. Ἐκδορὲς σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ἐπιφάνειας τῶν μαλλιών. Ἄφθονα ὑπολείμματα ἀσβέστη καὶ χαλίκων μαρτυροῦν ὅτι τὸ κομμάτι εἶχε κάποτε χρησιμοποιοῦνθαι ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό.
3. Ὑψ. 0.09, πλ. 0.175, πάχ. 0.053 μ.
4. Μάρμαρο λευκὸ μὲ ὑποκίτρινη ὀξειδωση, πεντελικό. Χρήση σμίλης γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν, καὶ τοῦ τρυπάνου γιὰ τὶς τρύπες ποὺ σημαδεύουν τὰ ἄκρα κάποιων σπειροειδῶν βοστρύχων.
5. Πρόκειται γιὰ τὸ ἑπάνω μέρος ἑνὸς κεφαλιού, διαστάσεων μικρότερων τοῦ φυσικοῦ, ποὺ ἴσως προέρχεται ἀπὸ ἀνάγλυφο. Ἡ ὑπόθεση στηρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ἀναλογίες εἶναι πλατιὲς καὶ συμπιεσμένες ἀπὸ τὴν πρόσθια ἐπιφάνεια πρὸς τὰ πίσω. Τὰ μαλλιά κατεβαίνουν ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κεφαλιού πρὸς τὸ μέτωπο σὲ βοστρύχους σχήματος S, τὰ ἄκρα τῶν ὁποίων συστρέφονται σὲ μορφὴ ἀγκίστρων. Οἱ βόστρυχοι ὑποδιαίρονται σὲ μικρότερες μονάδες.
6. Τὸ ἀπότμημα προέρχεται ἀπὸ νεανικὴ ἀνδρική μορφὴ ποὺ παριστανόταν κατὰ κρόταφον (;). Τὰ μαλλιά θυμίζουν κλασικὲς μορφές, ἀλλὰ ἡ

1

2

Πίν. 36. 1. Κατ. 40. Ἀντίνοος (άρ. εύρ. 7975).
2. Κατ. 49. Κεφάλι ἀθλητῆ ἢ ἥρωος; (άρ. εύρ. 3250).

δουλειὰ εἶναι σαφῶς τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ. Ἀντίνοος²⁴¹ (;).

41. Κεφάλι γερόντισσας (Εὐρύκλεια;). Πίν. 37.

1. Προέλευση άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στις αποθήκες του Μουσείου της Ακροπόλεως. Αρ. εύρ. 2167.
2. Ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κομμάτια: α) τὸ πρόσθιο, μεγαλύτερο μέρος τοῦ κεφαλιού καὶ β) τὸ πίσω ποὺ συγκολλήθηκε τὴ δεκαετία τοῦ 1970 καὶ

240. Bieber 1964, πίν. XLV, εἰκ. 90-91.

241. Meyer 1991, ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιο-

γραφία. Πρβ. ιδίως τὸ I 6 (ἀπὸ τὴν Ακρόπολη), σ. 29 καὶ πίν. 4.4.

περιλαμβάνει μέρος του σάκκου που τύλιγε τα μαλλιά. Αποκεκρουμένα: τὸ στόμα, τὸ πηγούνι, ἡ μύτη καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ. Ἐκτεταμένες φθορὲς σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια.

3. Ὑψ. 0.26, πλ. 0.175, πάχ. 0.165 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, μὲ ἴχνη φαιᾶς ὀξειδωσής, προφανῶς πεντελικό. Χρήση τρυπάνου στὸν κανθὸ τῶν ματιῶν καὶ στὸν ἀκουστικό πόρο.
5. Κεφάλι γερόντισσας ἀνασηκωμένο. Τὰ μαλλιά της εἶναι καλυμμένα ἀπὸ τὸν «σάκκο», ὅπως αὐτὸν ποὺ φοροῦν οἱ θεραπεαινίδες. Τρεῖς ρυτίδες αὐλακώνουν ὀριζόντια τὸ μέτωπο. Θύλακες κάτω ἀπὸ τὰ μάτια. Παραρρινικὲς ρυτίδες κατεβαίνουν ἀπὸ τὴ μύτη λοξὰ πρὸς τὶς ἄκρες τοῦ μικροῦ καὶ σφιγμένου στόματος δηλώνοντας συγχρόνως τὸ χαλαρὸ τῶν παρειῶν. Στόμα μικρὸ καὶ σφιγμένο. Λόγω τῆς φθορᾶς τοῦ βολβοῦ τῶν ματιῶν δὲν εἶναι σαφὲς ἂν αὐτὰ ἀποδίδονταν πλαστικά.
6. Τὸ κεφάλι αὐτὸ αὐτόματα φέρνει στὸ νοῦ ἓνα παρόμοιου ρεαλισμοῦ κεφάλι γερόντισσας ποὺ σήμερα βρίσκεται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο²⁴². Ἐνα λιγότερο καλὰ διατηρημένο κεφάλι τοῦ ιδίου τύπου βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῶν Θερμῶν στὴ Ρώμη²⁴³. Ὁ τύπος τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου καὶ τοῦ Μουσείου τῶν Θερμῶν παριστάνει, λόγω τῆς ταινίας ποὺ τὸ περιθέει, ἰέρεια, ἐνῶ τὸ κεφάλι τῆς Ἀκροπόλεως παριστάνει λόγω τοῦ σάκκου θεραπαινίδα. Ὁ πρῶτος τύπος ἔχει σωστὰ ὑποτεθεῖ ὅτι παριστάνει τὴ Λυσιμάχη, ἡ ὁποία ἦταν ἰέρεια τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος στὴν Ἀκρόπολη. Ὁ Πλίνιος²⁴⁴ δίνει τὴν πολύτιμη πληροφορία ὅτι μεταξὺ τῶν ἔργων τοῦ γλύπτη Δημητρίου (ποὺ γιὰ τὸν ρεαλισμὸ του ἀποκλήθηκε ἀνθρωποποιὸς) ἦταν ἡ Λυσιμάχη, ποὺ ἐπὶ 64 χρόνια ἦταν ἰέρεια τῆς

Πολιάδος Ἀθηνᾶς στὴν Ἀκρόπολη. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸν ἡ ἰέρεια Λυσιμάχη νὰ εἰκονιζόταν γερόντισσα. Τὴν ἰέρεια Λυσιμάχη ὑπαινίσσεται κατὰ τὸν Lewis ὁ Ἀριστοφάνης μὲ τὴ Λυσιστράτη²⁴⁵. Στὸ Μουσεῖο τῆς Basel βρίσκεται ἓνα φυσικοῦ περίπου μεγέθους ἀκέφαλο ἄγαλμα γερόντισσας ποὺ βαδίζει μὲ κόπο²⁴⁶ καὶ ἔγινε ἡ σκέψη νὰ συνδεθεῖ μὲ τὸν τύπο τοῦ κεφαλοῦ τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου-Μουσείου Θερμῶν.

Ὅμως ὁ Πανσανίας, σ' ἓνα χωρίο τῶν Ἀττικῶν του²⁴⁷, ἀναφέρει ὅτι κοντὰ στὸ Ἐρέχθειο «πρὸς τῷ ναῷ τῆς Ἀθηνᾶς» βρισκόταν «Εὐήρις πρεσβύτις, ὅσον τε πήχεος μάλιστα», ἄγαλμα δηλαδὴ γερόντισσας ποὺ εἶχε ὕψος 1.30 μ.

Κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ἀκροπόλεως ἤρθαν στὸ φῶς δύο ἐνεπίγραφες βάσεις, ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὶς φιλολογικὲς πηγές: α) ἡ μία, ποὺ βρίσκεται ἀκόμη στὴν Ἀκρόπολη²⁴⁸, ἔφερε, ὅπως μαρτυρεῖ ἡ ἐπιγραφή της²⁴⁹, τὸ ἄγαλμα τῆς Λυσιμάχης ποὺ ἀναφέρει ὁ Πλίνιος. Ἡ βάση εἶναι στρογγυλὴ καὶ στὴν ἐπάνω ἐπιφάνειά της διατηροῦνται οἱ κοιλότητες ποὺ ἐχρησίμευαν γιὰ τὸ στερέωμα τῶν ποδιῶν μιᾶς χάλκινης μορφῆς καὶ οἱ ὁποῖες δείχνουν ὅτι τὸ μέγεθός της ἦταν περίπου κανονικό, ἂν καὶ ὁ Lewis²⁵⁰ ὑποστηρίζει ὅτι τὸ μέγεθός της ἦταν 3/4 τοῦ φυσικοῦ. Ὁ λόγος ποὺ ὁ Πανσανίας δὲν ἀνέφερε τὸ ἄγαλμά της εἶναι προφανῶς διότι στὰ χρόνια του δὲν βρισκόταν πιά στὴ θέση του (πιθανότατα εἶχε μεταφερθεῖ στὴ Ρώμη) καὶ β) ἡ ἐπιγραφή μιᾶς ἄλλης βάσης ποὺ σήμερα βρίσκεται στὸ Ἐπιγραφικὸ Μουσεῖο²⁵¹ μαρτυρεῖ ὅτι τὸ ἄγαλμα ποὺ ἔφερε, καὶ ποὺ ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς κοιλότητες τῶν ποδιῶν ἦταν μικρότερο τοῦ φυσικοῦ, παρίστανε μιὰ θεραπαινίδα τῆς Λυσιμάχης ποὺ ὀνομαζόταν Συήρις. Τὸ ὄνομα ποὺ ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή

242. Smith 1904, III, 188, ἀρ. 2001 καὶ Richter 1965, I, 155-6 καὶ εἰκ. 877-9. Ridgway 1984, 52, πίν. 59.

243. Richter 1965, I, 155-6 καὶ εἰκ. 880-1.

244. Plin. *NH* XXXIV 76.

245. Βλ. Lewis 1955, 4 κέ.

246. Berger 1968/1, 67-70, Berger 1968/2, 124 καὶ

πίν. 31, 1 καὶ 33.

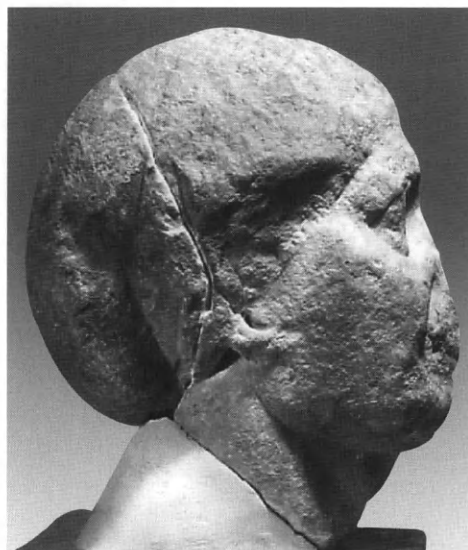
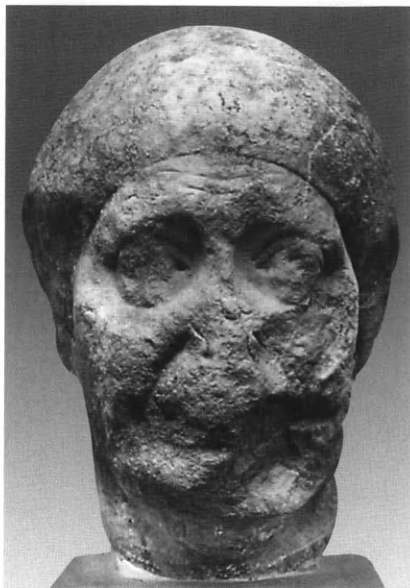
247. Πανσ. I 27, 4.

248. Βλ. Berger 1968/1, 68 καὶ σημ. 63.

249. *IG*² II 3453.

250. Lewis 1955, 5.

251. *IG*² II 3464, συγκολλημένη ἀπὸ δύο κομμάτια.

Πίν. 37. Κατ. 41. Κεφάλι γράας (ἀρ. εὐρ. 2167).

ἀποκατέστησε στὸ ὀρθὸν τὸ χωρίο τοῦ Πανσανία: ἡ γερόντισσα ὀνομαζόταν ὄχι Εὐήρις (ὄνομα ἄλλωστε ἀμάρτυρο), ἀλλὰ Σνήρις, καὶ ὁ γλύπτης τοῦ ἀγάλματος ἦταν κάποιος Νικόμαχος, καλλιτέχνης τῶν πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων²⁵². Μικρὸ χάλκινο ἀντίγραφο, ἐλληνιστικοῦ τύπου, ὑπάρχει στὸ Μουσεῖο τῆς Βιέννης²⁵³. Πάντως τὸ κεφάλι 2167 τῆς Ἀκροπόλεως ἔχει διαστάσεις φυσιολογικῆς καὶ ὄχι τόσο μικρῆς ὅσο αὐτὲς ποὺ προδίδει ἡ βάση τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου.

Ἄς προσπαθήσουμε τώρα νὰ προχωρήσουμε πρὸς πέρας: τὸ κεφάλι 2167 τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως ἀποκλείεται νὰ εἶναι ἀντίγραφο τοῦ ἀγάλματος τῆς Λυσιμάχης, διότι, ὅπως εἴπαμε, τὰ μαλλιά τῆς εἶναι πιασμένα σὲ σάκκο, ποὺ ἦταν συνηθισμένο κάλυμμα τοῦ κεφαλιοῦ τῶν θεραπεινιδῶν, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀντίγραφο οὔτε καὶ τῆς Σνήριδος, διότι, ὅπως εἴπαμε, ἐκεῖνο

ἦταν μικρότερο ἀπὸ αὐτὸ τῆς Ἀκροπόλεως, καὶ τὸ κάλυμμα τοῦ κεφαλιοῦ τοῦ χάλκινου ἀγάλματος τῆς Βιέννης εἶναι διαφορετικό.

Ἐξ ἄλλου τὸ κεφάλι τῆς Ἀκροπόλεως 2167 ἀπὸ τὴν στάση του εἶναι φανερό ὅτι ἦταν ἀνασηκωμένο καὶ ὄχι προτεταμένο, ὅπως εἶναι τὸ

252. Γιὰ τὸν τύπο τῆς βλ. Bankó 1919, 296-299, πίν. 6. Neugebauer 1921, 90, εἰκ. 49. RE XVII 467, ἀρ. 23. Lippold 1950, 332, πίν. 119, 2.

253. Neugebauer 1921, 90, εἰκ. 49. RE XVII 467, ἀρ. 23. Lippold 1950, 332, εἰκ. 119, 2.

κεφάλι της Λυσιμάχης (αν αυτό πράγματι αποδίδεται από τον τύπο του Βρετανικού Μουσείου και του Μουσείου των Θερμών). Παράλληλα, έντονες ρυτίδες του μετώπου του κεφαλιού της Ακροπόλεως (που είναι μάλιστα τρεις και όχι δύο, όπως στη Λυσιμάχη), το ταραγμένο βλέμμα και τα φρύδια που ήταν κατά πάσαν πιθανότητα συνεσπασμένα, φανερώνουν μια συγκίνηση, και μια δύσκολα συγκρατημένη ταραχή. Στόν νοῦ μας ἔρχεται ἡ τροφὸς τοῦ Ὀδυσσεὺς Εὐρύκλεια τῇ στιγμῇ ποὺ ἀναγνωρίζει τὸν κύριό της ὕστερα ἀπὸ τὴν πολὺχρονη ἀπουσία του, ἀπὸ τὴν οὐλὴ ποὺ τοῦ εἶχε προξενήσει παλιὰ ἓνας κάπρος στὸ πόδι²⁵⁴. Ἔτσι πράγματι ἡ σκηνὴ ἀπεικονίζεται στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ἀρ. 1914²⁵⁵ ἀλλὰ καὶ στὸ γνωστὸ Campanarelief, τῶν πρώιμων αὐτοκρατορικῶν χρόνων, ποὺ βρίσκεται στὴ Ρώμη στὸ Μουσεῖο τῶν Θερμῶν²⁵⁶. Τὸ κεφάλι τοῦ Μουσείου Ακροπόλεως ἀρ. 2167 θὰ μπορούσε νὰ ἀποδίδει τὸ πρόσωπο τῆς Εὐρύκλειας. Ἡ γερόντισσα ποὺ ἔχει γονατίζει γιὰ νὰ πλύνει τὰ πόδια τοῦ Ὀδυσσεὺς, ἀνασηκώνει, τῇ στιγμῇ τῆς ἀναγνώρισης, ἀπότομα καὶ μὲ ταραχὴ τὸ κεφάλι της, ἀντιλαμβανόμενη τὴν οὐλή, ἐνῶ ὁ Ὀδυσσεὺς, θέλοντας νὰ κρατήσει ἀκόμη μυστικὴ τὴν ἐπιστροφή του τῆς κλείνει τὸ στόμα μὲ τὸ χέρι του γιὰ νὰ μὴν φωνάξει²⁵⁷. Ἔχω μάλιστα τὴ γνώμη ὅτι ἓνα μέρος τουλάχιστον τῆς φθορᾶς ποὺ ἔχει ὑποστεί τὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ προσώπου τοῦ κεφαλιοῦ τῆς Ακροπόλεως ὀφείλεται στὸ ὅτι ἐκεῖ ἀκουμποῦσε κάποτε τὸ χέρι τοῦ Ὀδυσσεὺς καί, ὅπως προδίδει τὸ βαθὺ ὀριζόντιο «τραῦμα» ποὺ ἔχει καταφερθεῖ στὴν ἀριστερὴ παρειὰ τοῦ κεφαλιοῦ καὶ κατευθύνεται πρὸς τὸ στόμα, ἀποσπᾶστηκε βίαια ἀπὸ τὸ κεφάλι κατὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ συμπλέγματος. Τὸ

σύμπλεγμα λοιπόν, τοῦ ὁποῖου σώζεται μόνον τὸ κεφάλι τῆς γερόντισσας, περιελάμβανε τὴν Εὐρύκλεια καὶ τὸν Ὀδυσσεὺς.

Δὲν ὑπάρχει καμία ἐνδειξὴ ὅτι τὸ σύμπλεγμα αὐτὸ περιελάμβανε ἀρχικὰ καὶ ἄλλες μορφές, ὅπως λ.χ. τῇ «βαδίζουσα γοαία», τῆς ὁποίας ἓνα πολὺ καλὸ, ἀκέφαλο ὅμως ἀντίγραφο, βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Basel²⁵⁸ ἢ τὴν περὶ φημὴ «Πηνελόπη»²⁵⁹.

Ὑποθέσεις μόνον μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν ὡς πρὸς τὸν καλλιτέχνη τοῦ πρωτοτύπου τοῦ 2167. Μὴ σύγκρισή του μὲ τὸ κεφάλι τῆς Λυσιμάχης (ἀντίγραφο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου καὶ τοῦ Μουσείου τῶν Θερμῶν) παρουσιάζει ἀναμφισβήτητες ρεαλιστικὲς ὁμοιότητες, ἀλλὰ καὶ μὴ ἄμελητέα διαφορὰ στὴ δομῇ, ἡ ὁποία εἶναι ἐδῶ πιδ αὐστηρῇ, ὀρθογωνικῇ, ἀν καὶ αὐτὴ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴ διαφορὰ τοῦ χρόνου ἐκτέλεσης τοῦ πρωτοτύπου ἢ στὴ διαφορὰ τοῦ θέματος καὶ ὄχι ἀναγκαστικὰ στὴ διαφορὰ τοῦ καλλιτέχνη. Ὁ καλλιτέχνης τοῦ τύπου τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου καὶ τοῦ Μουσείου τῶν Θερμῶν ἦταν ὁ Δημήτριος ὁ Ἀλωπεκῆθεν, ὁ ἀνθρωποποιός, ἦταν ὅμως ἄραγε αὐτὸς καὶ ὁ καλλιτέχνης τοῦ τύπου Ακροπόλεως; Ὁ J. Dörig²⁶⁰ ἀπέδιδε τὸ σύμπλεγμα Ὀδυσσεὺς-Εὐρύκλειας στὸν Θράσωνα, Ἴωνα καλλιτέχνη ποὺ ἀναφέρει ὁ Στράβων²⁶¹ ὅτι εἶχε ἰδεῖ στὴν Ἐφεσο κήρινον ἄγαλμα τῆς Πηνελόπης καὶ τὴν πρεσβύτιν Εὐρύκλεια.

Εἶναι δύσκολο, λόγῳ τῶν ἐκτεταμένων φθορῶν, νὰ χρονολογηθεῖ τὸ ἴδιο τὸ κεφάλι, τὰ μάτια ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ προσφέρουν σίγουρη χρονολόγηση, εἶναι φθαρμένα, καὶ μόνον τὸ αὐλάκι ποὺ ξεχωρίζει τὰ βλέφαρα παρέχει μία – ἔστω ἀβέβαιη – ἐνδειξὴ ὅτι ἡ ἐργασία ἔγινε τὸν 2ο μ.Χ. αἰ.

7. Ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Dörig 1980, 92.

254. Βλ. Ὁμ. Ὀδ. υ 479-480: «αὐτὰρ Ὀδυσσεὺς ἰ χεῖρ' ἐπιμασσάμενος φάρυγος λάβε δεξιτερῆφι, τῇ δὲ ἐτέρῃ ἔθεν ἄσπον ἐρύσσατο φώνησέν τε...».

255. Καρούζου 1967, 151 καὶ πίν. 46 (ἀπὸ τοὺς Γόννους τῆς Θεσσαλίας, μετὰ τὸ 350 π.Χ.). Svoronos 1937, 633, ἀρ. 333 (ἀρ. εὐρ. 1914) καὶ πίν. CXXXIV. LIMC IV, 1, 101, ἀρ. 7.

256. Βλ. Hiller 1972, 51, εἰκ. 4.

257. Ἰδὲ Καρούζου 1967, 151 καὶ πίν. 46.

258. Βλ. Hiller 1972, εἰκ. 2,7 καὶ 8. Berger 1968/1, 67-70, Berger 1968/2, 124 καὶ πίν. 31, 1 καὶ 33.

259. Hiller 1972, εἰκ. 1, 5, 6.

260. Dörig 1980, 92.

261. Στράβ. XIV I 22-23.

42. Κεφάλι νέας γυναίκας (Κόριννα); Πίν. 38.

1. Προέλευση άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στις αποθήκες του Μουσείου της Ακροπόλεως. Αρ. εύρ. 2174.
2. Ίσχυρὴ φθορὰ στὸ ἀριστερὸ μάτι, τὸν ἀντίστοιχο κρόταφο καὶ τὸ ζυγωματικὸ. Σπασμένο τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς μύτης καὶ τμήμα τοῦ πηγουνιοῦ. Ρηγματώσεις στὸν λαϊμό. Λείπει τὸ πίσω τμήμα. Γενικὰ ἡ διατήρηση τῶν ἐπιφανειῶν εἶναι πολὺ καλὴ.
3. Μέγ. ὕψ. 0.29, ὕψ. κεφαλίου 0.27, πλ. 0.202, πᾶχ. 0.21 μ.
4. Μάρμαρο λευκότεφρο, κατὰ τόπους σκουρότερο, ἴσως ἐξ αἰτίας πυρκαγιάς. Ὑπολείμματα ἱζημάτων στὴν ἐπιφάνεια. Ἡ ἀρχικὴ ἐπιφάνεια ἦταν δυνατὰ στιλβωμένη. Ἐργασία μὲ τὴ σμίλη καὶ τὸ ντισιλίδικο. Τὸ τρυπάνι χρησιμοποιήθηκε γιὰ τὰ ρουθούνια καὶ τὸν ἀκουστικὸ πόρο.
5. Κεφάλι νέας γυναίκας. Τὸ στόμα τῆς εἶναι μισάνοικτο, δηλώνεται καὶ ἡ γλώσσα. Ἡ κόμμωση εἶναι πεπονοειδῆς (*Melonenfrisur*). Δύο ταινίες, ἡ μία πολὺ λεπτὴ, ἡ ἄλλη πλατύτερη, περιβάλλουν τὰ μαλλιά, οἱ δὲ παρυφές τους εἶναι ἐλαφρῶς ἑξεργες. Στὴν πίσω ταινία ὀπὴ (;). Τὰ μάτια εἶναι μᾶλλον μικρὰ καὶ τὰ βλέφαρα στενά, δηλωμένα μὲ εὐκρίνεια. Τὸ στόμα, μισάνοικτο, εἶναι σαρκῶδες.
6. Τὰ ἰδιαίτερος ἐξιδανικευμένα χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου δυσκολεύουν τὴν ἀπόδοση σὲ νεαρὴ θεὰ ἢ θνητὴ. Τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς κόμμωσης εἶναι πολὺ συνηθισμένο σὲ γυναικεῖα πορτραῖτα τοῦ 4ου καὶ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., τῶν ὁποίων τὰ πιδὸ πολλὰ εἶναι ἰσχυρὰ ἐξιδανικευμένα, ἀπαντᾷ ὅμως καὶ σὲ κεφάλια γυναικείων θεοτήτων τῶν ἰδίων χρόνων, ὅπως λ.χ. στὴ μεγάλη χάλκινη Ἀρτέμιδα τοῦ Πειραιῶς, ἔτσι ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς μὲ βεβαιότητα σὲ ποῖα ἀπὸ τὶς δύο κατηγορίες ἀνήκει τὸ ὑπ' ἀρ. 2174 κεφάλι. Ὡστόσο κά-

ποιες ἐνδείξεις δείχνουν πρὸς τὴν κατεύθυνση ἐνὸς ἰσχυρὰ ἐξιδανικευμένου πορτραίτου. Ἡ πεπονοειδὴς κόμμωση καὶ ὁ γενικὸς τύπος θυμίζουν τὸ κεφάλι ἐνὸς ἀγαλματίου στὸ Μουσεῖο τῆς Compiègne (ὑψ. 0.48 μ.), ποὺ, ὅπως ἀναφέρει ἡ βάση του, παριστάνει τὴν ποιήτρια Κόριννα²⁶². Παρόμοιος τύπος κεφαλίου καὶ σὲ τρία ἀκόμη κεφάλια-ἀντίγραφα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀποκλείεται νὰ παριστάνουν ἐπίσης τὴν Κόριννα²⁶³. Ἀπὸ αὐτὰ τὸ κεφάλι τοῦ Μουσείου Chiaramonti τοῦ Βατικανοῦ²⁶⁴ εἶναι πολὺ ὅμοιο μὲ τὸ κεφάλι τῆς Αἰκροπόλεως, ἔχει ὅμως κάποια παγερότητα στὴν ἔκφραση, ὅπως καὶ στὴ δουλειά, ὅπως λ.χ. ἐπανάληψη καὶ ἀκαμψία τῶν στοιχείων τῆς κόμης, ἐνῶ τὸ κεφάλι τῆς Αἰκροπόλεως διατηρεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ὀργανικὴ θέρμη τοῦ κλασικοῦ ἀρχετύπου, ὅχι πάντως καὶ τὴν ἴδια καλλιτεχνικὴ στάθμη. Ἀπὸ τὸν Πανσανία²⁶⁵ μαθαίνομε ὅτι στὴν Τανάγρα, τὴ γενέθλιο πόλιν τῆς Κόριννας, ποιήτριας σύγχρονης μὲ τὸν Πίνδαρο, ὑπῆρχε μνημα τῆς πιθανῶς μὲ ἄγαλμα καὶ ζωγραφικὴ ἀπεικόνισή της. Ὁ Τατιανὸς²⁶⁶ ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχε ἄγαλμα τῆς Κόριννας, ἔργο τοῦ διάσημου γλύπτη τοῦ 4ου αἰ. Σιλανίωνα. Ἔτσι, παρ' ὅλο τὸν δισταγμὸ ποὺ εἶναι φυσικὸ νὰ ἔχει κανεὶς ἀντικρίζοντας ἕνα τόσο τυποποιημένο κεφάλι, εἶναι πιθανὸν ὅτι τοῦτο πράγματι εἰκονίζει τὴν Κόριννα, καὶ ἂν τὸ συμπεριλαμβάνω σὲ τοῦτο τὸν κατάλογο, εἶναι διότι τὰ χαρακτηριστικὰ του εἶναι τόσο γενικὰ ποὺ μπορεῖ κανεὶς ἀβίαστα νὰ τὸ ἐντάξει στὴν ὁμάδα τῶν ἰδεαλιστικῶν μορφῶν. Τὸ πρωτότυπο τοῦ κεφαλίου τῆς Αἰκροπόλεως πρέπει νὰ ἦταν τῶν μέσων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Ὡς πρὸς τοὺς χρόνους τοῦ ἀντιγράφου, ἡ κλασικίζουσα μορφή μαζὶ μὲ τὴ θερμότητα τῆς ἐπεξεργασίας του καὶ τὴ σχεδὸν μηδενικὴ χρῆση τρυπάνου, τὸ ἐντάσσουν στὴν ἀδριάνεια φάση τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ.

262. Ἀνακεφαλαίωση τῶν συμπερασμάτων τῆς μέχρι σήμερα ἐρευνας γιὰ τὴν Κόριννα βλ. στὴν Fuchs 2010, 12-15, πίν. 3. Richter 1965, I, 144, εἰκ. 780-1. Linfert-Reich 1971, 65-70.

263. Richter 1965, I, 144. Βλ. καὶ Linfert-Reich 1971, 71-76.

264. Richter 1965, I, εἰκ. 782.

265. Πανσ. IX 22, 3. Βλ. καὶ Schefold 1997, εἰκ. 162.

266. Τατιανός, *Oratio ad Graecos* 33 στ. 16. Βλ. καὶ Schmidt 1932, 281.

Πίν. 38. Κατ. 42. Κόριννα; (αρ. εύρ. 2174).

43. Τὸ πίσω τμήμα κεφαλιού Ἀπακανθιζόμενον (;).
Πίν. 39.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Βρίσκεται σήμερα στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εύρ. 7273.
2. Διατηρεῖται τὸ πίσω καὶ ἐν μέρει τὰ πλάγια ἀνδρικοῦ κεφαλιοῦ.
3. Ὑψ. 0.23, πλ. 0.18, πάχ. 0.12 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό. Δουλειὰ μὲ τὴ γλώσσα καὶ ὥς καὶ μὲ τὸ λουχλούδικο.
5. Τὰ μαλλιά ποὺ φθάνουν μέχρι τὸν αὐχένα σχηματίζουν κυματοειδῆς βοστρύχους ποὺ καταλήγουν σὲ ἀγκιστροειδῆ ἄκρα.
6. Ἡ ἀποσπασματικότης τοῦ 7273, ἡ διατήρηση δηλαδὴ μόνον τοῦ πίσω καὶ μέρους τῶν πλαγίων προβάλλουν σοβαρὰ προσκόμματα γιὰ μιὰ ἀνεπίδεκτη ἀμφισβήτησης ἐκτίμηση τοῦ θραύσματος. Ὡστόσο δύο στοιχεῖα θὰ πρέπει

νὰ κρατήσουν τὴν προσοχή μας: τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι τὸ πίσω μέρος του παρουσιάζει, ὅπως δείχνει ἡ πλαγία ὄψη, μακριὰ μαλλιά νὰ πέφτουν ἀπὸ τὴν κορυφή, χωρὶς οὐσιαστικὰ βύθισμα πρὸς τὸν τράχηλο. Τὸ δεύτερο εἶναι ὅτι τὸ ἐπάνω μέρος τῶν μαλλιῶν εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἴσιο καὶ μόνον τὸ κάτω διαμορφώνεται σὲ ἀραιᾶς ὀφιοειδεῖς ἀπολήξεις. Ἡ στάση αὐτὴ τοῦ κεφαλιοῦ καὶ ὁ συγκεκριμένος αὐτὸς σχηματισμὸς τῶν μαλλιῶν θυμίζουν ἔντονα τὸν τύπο τοῦ λεγόμενου Spinarío, μὲ τὸν ὁποῖο πολλοὶ ἔχουν ἀσχοληθεῖ συστηματικά²⁶⁷. Εἶναι δύσκολο γιὰ τὸν μελετητὴ τοῦ 7273 νὰ βρεῖ πλήρη ἀντιστοιχία τῶν μαλλιῶν του μὲ τὰ μαλλιά γνωστῶν ἀντιγράφων τοῦ Spinarío, δεδομένου ὅτι τὰ μαλλιά τοῦ Spinarío δὲν ἐπαναλαμβάνονται πιστὰ στὰ ἀντίγραφα του. Ἔτσι ἡ πρόταση ὅτι τὸ θραῦσμα 7273 προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἀντίγραφο τοῦ διάσημου κλασικίζοντος ἐλληνιστικοῦ ρωπογραφικοῦ τύπου τοῦ

267. Zanker 1974, 71 κέ. καὶ πίν. 61-63. Fuchs 1958.

Πίν. 39. Κατ. 43. Ἀπακανθιζόμενος; (ἀρ. εὐρ. 7273).

Spinario²⁶⁸, πού βρίσκεται στὴ Ρώμη στὸ Palazzo Conservatori εἶναι τουλάχιστον πιθανή, ἂν καὶ ἡ ἀποσπασματικὴ κατάσταση δὲν ἐπιτρέπει πὺδ συγκεκριμένο παραλληλισμὸ μὲ κάποια ἀπὸ τὶς πολυάριθμες παραλλαγές του. Πάντως τὴ χρονολογία τοῦ ἴδιου τοῦ κομματιοῦ δηλώνει μὲ ἄρκετὴ πιθανότητα ἡ νατουραλιστικὴ ἀπόδοση τῶν τριχῶν, πὺδ σημαίνει ὅτι τὸ ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παλαιότερο ἀπὸ τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι ἀνήκει στὰ μέσα τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., καθὼς ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν μαλλιῶν θυμίζει τὰ πορτραῖτα τοῦ Πολυδευκίωνος²⁶⁹.

ΑΘΛΗΤΕΣ

44. Κεφάλι ἀθλητῆ. Πίν. 40.

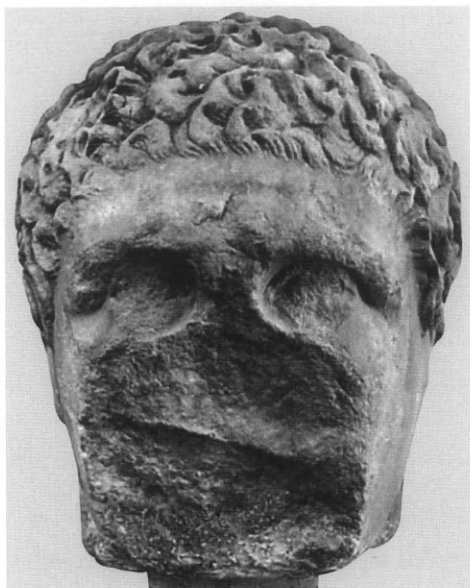
1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὐρ. 2359.

2. Λείπει τὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ προσώπου ἀπὸ τὰ μάτια καὶ κάτω (διατηρεῖται ὅμως τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν παρειῶν). Χτυπημένα εἶναι τὰ μάτια, τὰ φρύδια, τὸ κέντρο τοῦ μετώπου καὶ τὸ ἄριστερὸ αὐτί.
3. Ὑψ. 0.275, πλ. περίπου 0.205, πάχ. 0.23 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, μὲ ὑποκίτρινη ὀξειδωση, ἀσφαλῶς πεντελικό. Μὲ τὴ λεπτὴ σμίλη ἔχουν ἀποδοθεῖ οἱ τρίχες τῶν μαλλιῶν τοῦ μετώπου, μὲ χονδρύτερη σμίλη οἱ τρίχες τῶν ἄλλων μαλλιῶν καὶ ἰδίως αὐτῶν τοῦ πίσω μέρους τοῦ κεφαλίου καὶ τοῦ τραχήλου. Μὲ τὸ τρύπανο ἔχουν δουλευτεῖ οἱ περισσότεροι βόστρυχοι τῆς κορυφῆς καὶ τοῦ πίσω μέρους τοῦ κεφαλίου.
5. Κεφάλι ἀθλητῆ. Ἡ κόμη σχηματίζει βοστρυχίδια πὺδ καλύπτουν ἅτακτα ὁλόκληρο τὸ κεφάλι. Λεπτότερα βοστρυχίδια στὸ μέτωπο καὶ τὸν τράχηλο. Τὰ μάτια βυθισμένα στὶς κόγχες. Τὸ μέτωπο σχετικὰ χαμηλό, παραλληλόγραμμο σχεδὸν σὲ σχέση μὲ τὰ μάτια καὶ τὰ φρύδια, τὰ ἄκρα τοῦ ἐπάνω περιγράμματος εἶναι ἀποστρογγυλεμένα. Στὸ μέτωπο ἀβαθὴς ὀριζόντια

268. Zanker 1974, πίν. 57, 1 καὶ 3 καὶ πίν. 62, 1.

269. Ποβ. Stavridis 1986, 255-256 (πίν. 115) καὶ

Dontas 2004, 61, ἀρ. 37 καὶ πίν. 30.

Πίν. 40. Κατ. 44. Κεφάλι ἀθλητῆ (ἀρ. εὐρ. 2359).

ρντίδα. Οἱ γνάθοι ἦσαν πιθανότατα φαρδιές. Τὸ γενικὸ σχῆμα εἶναι ὀρθογώνιο, ὁ ὀριζόντιος ἄξονας φρυδιῶν καὶ ματιῶν εἶναι καθοριστικός. Ἡ φόρμα εἶναι σφικτή.

6. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ κεφάλι προέρχεται ἀπὸ ἀντίγραφο ἐνὸς χάλκινου ἀγάλ-

ματος ἀθλητῆ τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Καθοριστικὸ γιὰ τὴν τεχνοτροπία τοῦ πρωτοτύπου εἶναι τὸ σφικτὸ σχῆμα τοῦ προσώπου καὶ ὁ τονισμὸς τοῦ ὀριζοντίου ἄξονος, τὸ βλέμμα ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὰ βυθισμένα στίς κόγχες μάτια, ἀλλὰ τοξεύει μακριά, τὰ μαλλιά

που ξεπετιούνται σαν σπίθες από το μέτωπο. Όλα αυτά είναι χαρακτηριστικά που θυμίζουν έργα του Σκόπα, όπως λ.χ. τα κεφάλια της Αλέας Αθηνάς στην Τεγέα²⁷⁰, ή τα κεφάλια της ζωφόρου του Μανσωλείου της Αλικαρνασσού, που αποδίδονται στον ίδιο²⁷¹, το κεφάλι του Βρετανικού Μουσείου 1013²⁷² ή το κεφάλι του Ήρακλη Lansdowne, το πρωτότυπο του οποίου επίσης αποδίδεται στον Σκόπα²⁷³. Αλλά και με το κεφάλι του νέου από το επιτύμβιο ανάγλυφο του Ίλισου στο Έθνικδ Αρχαιολογικό Μουσείο, αλλά και με το κεφάλι του Ήρακλέους Genzano συγγενεύει το κεφάλι μας²⁷⁴. Πάντως οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν σημαίνουν ότι το πρωτότυπο ήταν όπωςσδήποτε ιδιόχειρο έργο του Σκόπα. Εκείνο όμως που είναι αναμφίβολο είναι ότι ο καλλιτέχνης του ήταν κάποιος που άνηκε στη σχολή του. Βέβαιο είναι επίσης ότι στο χάλκινο πρωτότυπο οι άκρες των βοστρυχιδίων πρέπει να ήταν πολύ πιδέλευθρες.

Το αντίγραφο, κρίνοντας από τη δουλειά του (λεπτή χρήση της σμίλης, διακριτική χρήση τρυπάνου) μπορεί να χρονολογηθεί στους πρώιμους αντωνίνειους χρόνους.

45. Πίσω τμήμα κεφαλιού (άθλητής). Πίν. 41.

1. Προέλευση άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στις αποθήκες του Μουσείου της Ακροπόλεως. Αρ. εύρ. 3696.
2. Διατηρείται το πίσω και κάτω μέρος κεφαλιού με το αντίστοιχο τμήμα του τραχήλου. Φθαρμένο το κέντρο της επιφάνειας της «περιειλγμένης» κόμης. Διατηρείται και τμήμα του δεξιού αυτιού.
3. Ύψ. 0.185, πλ. 0.17, πάχ. 0.08 μ.

4. Μάρμαρο λευκό, με υποκίτρινη οξείδωση, πεντελικό. Έργασία με το λαμάκι για τα αυλάκια που χωρίζουν τους βοστρύχους του επάνω μέρους του κεφαλιού. Με τη σμίλη για τη διάκριση των τριχών των βοστρύχων του τραχήλου που ελίσσονται γύρω από μία ταινία.

5. Το πίσω και κάτω μέρος κεφαλιού. Τα μαλλιά κατεβαίνουν σε παράλληλους, ελαφρά κυματοειδείς βοστρύχους από τη (μη σωζόμενη) κορυφή του κεφαλιού προς τα κάτω. Μία (μη δηλούμενη) ταινία επέτρεπε στο κάτω μέρος των μαλλιών να αναγυρίσουν, κατά ομάδες, και να σχηματίσουν στεφάνι γύρω-γύρω. Ο τράχηλος είναι γυμνός, στιβαρός, άθλητικός. Υπόλεμμα ορθογωνίου τέρμου γομφώσεως στο κάτω μέρος του λαιμού πλ. 0.045, βάθ. 0.048 μ. (μᾶλλον σύγχρονων χρόνων).

6. Το κεφάλι είναι ενός τύπου που γνωρίζουμε καλά από άθλητικά αγάλματα των χρόνων του αὐστηροῦ ρυθμοῦ. Το πλησιέστερο παράδειγμα είναι ο κοῦρος τοῦ Ἀκράγαντος²⁷⁵.

Το πιδέγνωστο όμως παράδειγμα του τύπου αὐτοῦ είναι τό «ἀγόρι τοῦ Κριτίου»²⁷⁶ από την Ἀκρόπολη, στο ὅποιο ὅμως μικρὰ τριχίδια ἀπελευθερώνονται ἀπὸ τὴ «στεφάνη» καὶ πέφτουν στὸν τράχηλο, ὅχι ὅπως ἐδῶ ποὺ ὁ τράχηλος εἶναι ἐλεύθερος. Τὰ μαλλιά τῆς «στεφάνης» στὸ κεφάλι 3696 ἀποδίδονται ὅπως στὴν Ἀθηνᾶ²⁷⁷ τοῦ συμπλέγματος τοῦ Μύρωνος με τὸν Μαρσύα, ποὺ βρισκόταν στὴν Ἀκρόπολη.

Δὲν μποροῦμε νὰ ξέρουμε θετικὰ ἂν τὸ πρωτότυπο ποὺ ἀντιγράφηκε ἦταν μαρμάρινο ἢ χάλκινο, τὸ δεύτερο ὅμως εἶναι πιθανότερο, λόγω τῆς «μεταλλικῆς» ὑφῆς τῶν τριχῶν. Ἀκόμα πιδέβεβαιη εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῆς μορφῆς. Πρόκειται ἄραγε γιὰ ἀθλητικὴ μορφὴ ἢ μήπως

270. Βλ. Stewart 1977, 22 κέ., πίν. 13-18. Calcani 2009, 85 κέ.

271. Stewart 1977, 95-98 καὶ πίν. 38-39, 41b-d. Βλ. καὶ Buschor 1950, 7, 19-21 καὶ στοραδικὰ Calcani 2009, 79 κέ. Lucchese 2009, 48 κέ., ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία.

272. Buschor 1950, εἰκ. 12, 13.

273. Βλ. Stewart 1977, 98-99, πίν. 42a-d. Ἐπίσης Calcani 2009, 65 κέ.

274. Lullies - Hirmer 1956, εἰκ. 226. Γιὰ τὸ κεφάλι τοῦ Ἁρακλέους Genzano βλ. Stewart 1977, 90-91, πίν. 30.

275. Βλ. Richter 1960, 145, ἀρ. 182, εἰκ. 547-549 καὶ Ridgway 1970, εἰκ. 92.

276. Richter 1960, 149, ἀρ. 190, εἰκ. 566-569 καὶ Ridgway 1970, εἰκ. 43 καὶ 44, καθὼς καὶ Despinis 2001, 107, σημ. 16.

277. Βλ. λ.χ. Bol P. 1983, I, 63, εἰκ. 16, 8.

Πίν. 41. Κατ. 45. Κεφάλι ἀθλητῆ (ἀρ. εύρ. 3696).

για μυθολογική; Τὸ πρῶτο εἶναι λιγότερο πιθανὸν ἀπὸ τὸ δεύτερο, εἶναι ὅμως τόσο λίγο αὐτὸ ποὺ ἀπέμεινε ἀπὸ τὸ κεφάλι ποὺ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ διατυπώσει καμιά τεκμηριωμένη πρόταση.

46. Ἀνδρικό κεφάλι (ἀθλητῆς). Πίν. 42.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εύρ. 2172.

Πίν. 42. Κατ. 46. Κεφάλι ἀθλητῆ (ἀρ. εὐρ. 2172).

2. Σπασμένο: μεγάλο τμήμα τοῦ μετώπου με τὸν ἀριστερὸ κρόταφο καὶ τὸ ἐπάνω μέρος τῆς ἀριστερῆς παρειᾶς καὶ μεγάλο τμήμα τοῦ στόματος. Μεγάλη ἡ διάβρωση τῆς ἐπιφανείας τοῦ προσώπου.
3. Ὑψ. συν. 0.27, ὕψ. κεφαλίου 0.245, πλ. 0.19, πάχ. 0.21 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, με κιτρινόφαιη ὀξειδωση (στὸ πρόσωπο), πεντελικό. Ἔργασία με τὴ σμίλη στὸ κοντὸ γενάκι, καὶ με τὸ χοντρὸ βελόνι στὰ κοντὰ μαλλιά. Με τὸ τρυπάνι ἔχουν γίνει οἱ ὀφθαλμικὲς κοιλότητες καὶ ὁ ἀκουστικὸς πόρος. Ὑπολείμματα ράσπας κάτω ἀπὸ τὸ αὐτὶ καὶ στὸν αὐχένα.
5. Ἀνδρικό κεφάλι με τμήμα τοῦ λαμποῦ. Τὰ μαλλιά εἶναι πολὺ κοντὰ καὶ παρακολουθοῦν τὸ σχῆμα τοῦ κρανίου. Τὸ γένι, πολὺ κοντὸ, ἀκολουθεῖ τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου καὶ καταλήγει στὸν λαμπό. Τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου εἶναι πλατὺ καὶ τονίζεται ὁ ὀριζόντιος ἄξονάς του στὸ ὕψος τῶν ματιῶν. Τὰ μάτια, ἔνθετα ἀπὸ ἄλλη ὕλη, ὅπως γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὶς κόγχες. Τὸ σωζόμενο αὐτὶ κτυπημένο.
6. Ὁ τύπος τοῦ ὀρθογωνικοῦ κεφαλίου, τὰ κοντοκουρεμένα μαλλιά καὶ ὁ ρεαλισμὸς τῶν χα-

ρακτηριστικῶν μαρτυροῦν τὰ χρόνια τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλιανοῦ, πιθανότατα ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσβολὴ τῶν Ἑρούλων. Ἴσως νὰ εἶναι παράσταση κάποιου ἀθλητῆ.

47. Τμήμα κεφαλίου (ἀθλητῆς). Πίν. 43.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Βρίσκεται σήμερα στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὐρ. 2387.
2. Διατηρεῖται μόνον τὸ κάτω καὶ τὸ πίσω μέρος τοῦ ἡμίεργου κεφαλίου με τμήμα τοῦ λαμποῦ. Τὸ πρόσθιο λείπει (σπασμένο). Ἡ ἐπίπεδη ἐπάνω ἐπιφάνεια, δουλεμένη με τὸ βελόνι, καθὼς καὶ ἡ παρουσία ὀρθογωνικῆς ὀπῆς (0.04×0.03 μ.) δείχνουν ὅτι τὸ κεφάλι ἐπρόκειτο νὰ συμπληρωθεῖ με ἄλλο κομμάτι.
3. Ὑψ. 0.39, πλ. 0.32, πάχ. 0.285 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, πεντελικό, με ὑποκίτρινη ὀξειδωση καὶ φλέβες σχιστολίθου. Ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ διάφορα ἐργαλεῖα: τὸ τρύπανο γιὰ τὸ ξεχόντρισμα τῶν κυρίων ἀυλάκων τῶν μαλλιών, τὸ κοπίδι γιὰ τὴν προετοιμασία τῆς ἀπόδοσης τῶν λεπτότερων μαλλιών τῆς ζώνης τοῦ τραχήλου, γιὰ τὴ διάκριση τῶν μαλλιών τοῦ

Πίν. 43. Κατ. 47. Κεφάλι ἀθλητῆ (ἀρ. εὐρ. 2387).

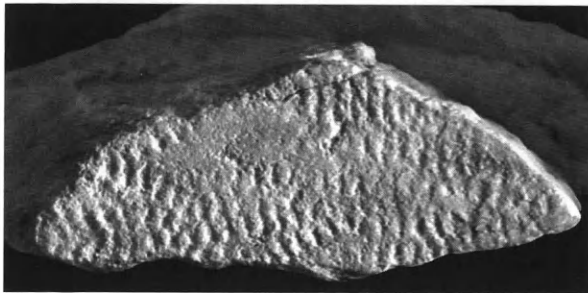
τραχήλου ἀπὸ τὰ γυνὰ τοῦ τραχήλου, γιὰ τὴν ὑποδιαίρεση τοῦ πτερυγίου τοῦ αὐτιοῦ, γιὰ τὴ διάκριση τοῦ μυδς τοῦ λαμποῦ ἀπὸ τὴν παρειά. Ἡ ράσπα ἔχει χρησιμοποιηθεῖ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ λαμποῦ, τὸ τρύπανο γιὰ τὴ δήλωση τῆς ἀκουστικῆς κοιλότητος.

5. Κρίνοντας ἀπὸ τὶς διαστάσεις τοῦ γλυπτοῦ θὰ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ ἔργο μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ. Ἡ ἡμιτελὴς κατάστασή του δὲν ἐπιτρέπει τὴ συναγωγή κατηγορηματικῶν συμπερασμάτων: πάντως τὸ φούσκωμα τῶν μαλλιῶν στὸν τράχηλο, καὶ τὰ ἴχνη ποὺ ἔχει ἀφήσει ἐκεῖ τὸ κοπίδι, καθὼς καὶ ἡ σαφὴς τομὴ ἀνάμεσα στὰ μαλλιά αὐτὰ καὶ ἐκεῖνα τοῦ ἐπάνω μέρους τοῦ κεφαλοῦ, θυμίζουν τὰ μαλλιά τοῦ Ξανθοῦ ἐφήβου. Ἡ αὐλακία στὸν λαιμό, ἀνάμεσα στὸν τράχηλο καὶ τὴν παρειά, φανερώνει ὅτι τὸ κεφάλι ἦταν ἔντονα στραμμένο πρὸς τὰ δεξιὰ του. Γενικὰ τὰ χαρακτηριστικά του εἶναι τέτοια ποὺ πρέπει κανεὶς νὰ ὑποθέσει ὅτι τὸ ἔργο ἦταν προορισμένο νὰ παραστήσει μιὰ ἀνδρική ἀθλητικὴ μορφή τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.
6. Εἶναι σαφὲς ὅτι πρόκειται γιὰ ἡμιτελὲς ἀντίγραφο ἀθλητικῆς μορφῆς τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Ἡ χρονολογία τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιορισθεῖ. Μὲ κάθε ἐπιφύλαξη θὰ

μποροῦσε κανεὶς νὰ τὸ χρονολογήσει στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. καὶ νὰ ἀποδώσει τὴν ἐγκατάλειψή του στὴν εἰσβολὴ τῶν Ἑρούλων τὸ 267 μ.Χ.

48. Πίσω τμήμα ἀνδρικοῦ κεφαλοῦ (ἀθλητῆς ἢ θεός). Πίν. 44.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὐρ. 4213.
2. Σώζεται μιὰ «φλούδα» ἀπὸ τὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλοῦ καὶ τμήμα τοῦ αὐχένα. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐπιφάνειας τοῦ αὐχένα, καθὼς καὶ δύο σημεία τῆς ἐπιφάνειας τῶν μαλλιῶν κτυπημένα. Ἡ ἐπιφάνεια θραύσεως πίσω εἶναι σχεδὸν ἐπίπεδη καὶ παρουσιάζει κάθετες γλυφές ποὺ μοιάζουν νὰ ἔχουν γίνει μὲ ἐργαλεῖο (ἢ μήπως ὀφείλονται στὸ σπάσιμο;). Ἴσως τὸ πρόσθιο μέρος νὰ ἀντικαταστάθηκε σὲ ὕστερότερα χρόνια.
3. Ὑψ. 0.173, πλ. 0.146, πάχ. 0.04 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, μὲ ὠχρότεφρη ὀξειδωση, πεντελικό. Ἔργασία μὲ τὴ σμίλη καὶ τὸ λαμάκι. Ἡ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια στὸ κάτω μέρος τοῦ τραχήλου εἶναι δουλεμένη μὲ «κτένι»;
5. Τὸ πίσω μέρος ἐνὸς ἀνδρικοῦ κεφαλοῦ μὲ δια-

Πίν. 44. Κατ. 48. Κεφάλι ἀθλητῆ ἢ θεοῦ (ἀρ. εὐρ. 4213).

σταυρούμενες πλεξοῦδες μαλλιών. Ἡ κόμμωση αὐτὴ εἶναι πολὺ συνηθισμένη στὸν αὐστηρὸ ρυθμὸ, ἀλλὰ ἐμφανίζεται κιόλας στὰ τέλη τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων καὶ διαρκεῖ καὶ ἕως τὰ πρῶτα κλασικὰ χρόνια. Τὰ στοιχεῖα ποὺ τὴν ἀπαρτίζουν στὴν περίπτωσή μας εἶναι: α) μιὰ πλατιά, ἐγκάρσια πλεξοῦδα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλες καὶ ἔντονες συστροφές μαλλιών, ποὺ μοιάζουν νὰ ἔχουν κίνηση ἀπὸ δεξιὰ πρὸς τ' ἀριστερά (δεξιὰ ἢ πλεξοῦδα εἶναι στενότερη). Ἀμέσως ἀπὸ ἐπάνω εἶναι β) μιὰ δεύτερη, μικρότερου πλάτους πλεξοῦδα, ποὺ μοιάζει νὰ ἔχει ἀντίστροφη φορά. Ἐπάνω ἀπὸ τὸν τράχηλο (γ) πολλὰς κάθετες καὶ μεταξύ τους παράλληλες τρίχες, ποὺ φανερῶνουν χτένισμα τῶν

μαλλιών πρὸς τὰ ἐπάνω. Κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη (γ) ὁ τράχηλος (δ) εἶναι τόσο πολὺ ἀνώμαλα χτυπημένος, ὥστε δύσκολα μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς μὲ βεβαιότητα ἂν ἦταν γυμνὸς ἢ τὸν σκέπαζε κάποιο ὕφασμα (χλαμύδα;). Στὸ κάτω μέρος τοῦ κεφαλίου μιὰ ἐπίπεδη, ὀριζόντια ἐπιφάνεια φανερῶνει ὅτι τὸ κεφάλι ἦταν καμωμένο χωριστὰ ἀπὸ τὸν κορμὸ, καὶ θὰ στερεωνόταν σ' αὐτὸν μὲ τὴ βοήθεια γόμφου.

6. Ἀντίγραφο ἀγάλματος τῶν ὕστατων ἀρχαϊκῶν χρόνων ἢ τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, ὅπως δείχνει ἡ κόμμωση. Παρόμοια κόμμωση ἔχουν κεφάλια ἀθλητῶν στοὺς χρόνους τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, ὅπως λ.χ. ὁ ξανθὸς ἔφηβος τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως ἀρ. εὐρ. 689, ἕνας ἀθλητὴς στὸ Μουσεῖο τῆς Κορίνθου²⁷⁸ καὶ ἄλλα. Εἶναι ριψοκίνδυνο νὰ ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι τὸ κεφάλι ἀποδίδει θεὸ ἢ νεαρὸ ἀθλητὴ, ἀφοῦ μόνον τὸ πίσω του μέρος ἔχει διασωθεῖ. Ἐξ ἴσου δύσκολη εἶναι καὶ ἡ χρονολόγησις τοῦ ἴδιου τοῦ κεφαλίου, ἰδιαίτερα ἐπειδὴ ἡ ἐργασία του εἶναι

278. Richter 1960, 157, ἀρ. 163a, εἰκ. 640, τοῦ 490-480 π.Χ.

ἀδρῆ. Πάντως δὲν φαίνεται νὰ εἶναι παλαιότερη ἀπὸ τὸν 2ο αἰ. μ.Χ.

49. Πίσω τμήμα ἀνδρικοῦ κεφαλίου (ἀθλητῆς ἢ ἥρωας). Πίν. 36,2.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Βρίσκεται σήμερα στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 3250.
2. Σώζεται μόνον τὸ πίσω τμήμα τοῦ κεφαλίου.
3. Ὑψ. 0.14, πλ. 0.145, πᾶχ. 0.055 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, μὲ ὑποκίτρινη ὀξειδωση, πεντελικό. Ἔργασία μὲ τὴ σμίλη καὶ τὸ λαμάκι.
5. Τὸ πίσω τμήμα τοῦ κεφαλίου μιᾶς ἀνδρικοῦ μορφῆς. Μιὰ ταινία περιβάλλει τὰ μαλλιά. Τὰ μαλλιά εἶναι διαμορφωμένα σὲ «τούφες» βοστρύχων, ἀγκιστροειδοῦς σχήματος, ποὺ κατευθύνονται ἀπ' ἐδῶ καὶ ἀπ' ἐκεῖ, κολλημένες κατὰ τὸ πλεῖστον στὴν ἐπιφάνεια τοῦ κρανίου. Σὲ κάθε «τούφα» δηλώνονται σαφῶς οἱ τρίχες. Ὁ σχηματισμὸς τῶν μαλλίων τοῦ τραχήλου δείχνει ὅτι ὁ τράχηλος ἦταν γυμνός. Κάποιες ἀσυμμετρικὲς δείχνουν ὅτι τὸ κεφάλι ἔστρεφε ἐλαφρῶς πρὸς τὰ δεξιὰ του.
6. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ νεανικὴ μορφή, ἀφοῦ ὅπως ἐλέχθη, ὁ τράχηλος ἦταν ἀκάλυπτος ἀπὸ μαλλιά. Ἡ ταινία ποὺ περιβάλλει τὸ κεφάλι δὲν εἶναι πλατιά, ὅπως αὐτὴ τῶν νικητῶν ἀθλητῶν, ἀλλὰ οὔτε ἔχει, ὅπως αὐτές, δέσιμο στὸ πίσω μέρος. Εἶναι μίμηση μεταλλικοῦ στεφάνου²⁷⁹. Ἡ διάταξη καὶ ὁ σχηματισμὸς τῶν μαλλίων θυμίζουν ἐφηβικὲς μορφὲς τοῦ κύκλου τοῦ Πολυκλείτου ἢ καὶ ἀττικὲς τοῦ κύκλου τοῦ Φειδία, οἱ ὁποῖες συχνὰ χρησιμοποιήθηκαν, στὰ πρώιμα ἰδίως ρωμαϊκὰ χρόνια, σὲ κλασικιστικὲς παραλλαγὲς γιὰ τὴ διακόσμηση πλουσίων ἐπαύλεων²⁸⁰. Ἐπειδὴ ὅμως σώζεται μόνον τὸ πίσω τμήμα τοῦ κεφαλίου, κάθε πρόταση εἶναι ἀβέβαιη: μήπως ἦταν κάποιος ἐφηβος ἥρωας ποὺ θὰ προσέφερε κάποια σπονδὴ μὲ τὸ προτεταμένο δεξιὸ χέρι, ὅπως ἄλλωστε ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὴ στροφὴ τοῦ κεφαλίου; Πρόκειται γιὰ ἀντίγραφο χάλκινου πρωτοτύ-

που τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. ποὺ παρίστανε νικητὴ ἀθλητὴ, ὅπως δηλώνει ἡ ταινία. Ἡ ἀπόδοση τῶν τριχῶν εἶναι προσεκτικὴ ἀλλὰ βιοτεχνικὴ, μετρίου αἰσθητικοῦ ἀποτελέσματος. Ἐποχὴ ἀντιγράφου: πρῶμο ἀντωνίνειο.

50. Κεφάλι νηπίου. Πίν. 45.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 7276.
2. Λεῖπει: ἡ μύτη μὲ τμήμα τοῦ μετώπου καὶ τοῦ στόματος, καθὼς καὶ τῆς ἀριστερῆς παρεῖας. Γενικὰ ὁλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια εἶναι φθαρμένη. Μαλλιά πολὺ κοντὰ σὲ ἀραιὲς κυματοειδεῖς τούφες, σὲ πολὺ χαμηλὸ ἀνάγλυφο.
3. Ὑψ. 0.18, πλ. 0.14, πᾶχ. 0.19 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, λεπτόκοκκο, πεντελικό (:).
5. Κεφάλι νηπίου. Μάγουλα παχουλά, στόμα μικρό, παχὺ καὶ μισάνοιχτο, μάτια ὀρθάνοιχτα ποὺ κοιτάζουν πρὸς τὰ ἐπάνω. Τὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ προσώπου δείχνει σύντηξη, ποὺ σημαίνει ὅτι ἡ μορφὴ στρεφόταν πρὸς τὰ δεξιὰ της.
6. Ἀντίγραφο ἑνὸς τύπου νηπίου τῶν πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων, τοῦ ὁποῦ ὁ τύπος ὁλόκληρος σώζεται σὲ ἓνα ἀντίγραφο ἀπὸ τὴν Ἐφεσο, ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Βιέννης²⁸¹. Τὸ παιδί πιέζει ἀσύνειδα στὸ ἔδαφος μὲ τὸ ἀριστερὸ του χέρι ἓνα πουλί, ἐνῶ ἀπλώνει τὸ δεξιὸ του χέρι πρὸς τὸν θεατὴ του, ποὺ νοεῖται κάπου μπροστά του, ψηλότερα. Κατὰ τὸν Ν. Σβορώνο²⁸², τὸ παιδί δὲν προσπαθεῖ νὰ πνίξει τὸ πουλί ἀλλὰ εἴτε θέλει νὰ τὸ σώσει ἀπὸ κάποιον ἀνεπιθύμητο ἐχθρό, εἴτε μὲ τὴ φωνή του καὶ τὴ χειρονομία του ἀναζητεῖ κάποιον δῶρο. Ἡ συνηθισμένη ἀποψη εἶναι ὅτι τὸ νήπιο εἶναι αὐτὸ ποὺ περιγράφει ὁ Ἡρόνδας στὸν 4ο μιμιάμβο του ὅτι βρισκόταν μαζὶ μὲ ἄλλα ἀναθήματα στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ (στ. 31): «τὴν χηναλώπεκα ὥς τὸ παιδίον πνίγει». Δύσκολα ὅμως μπορεῖ νὰ συμφωνήσῃ κανεὶς ὅτι ἡ παράσταση ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν περιγραφὴ τοῦ Ἡρόνδα²⁸³. Ὅτι μπορεῖ μὲ τὸ

279. Zanker 1974, 33.

280. Αὐτόθι XVIII, 3 κέ.

281. Lippold 1950, 308 (ὅπου καὶ παλαιότερη βιβλιογραφία), πίν. 117, 1. Ἴδὲ ἀκόμη Rühfel 1984,

258, καὶ εἰκ. 110.

282. Σβορώνος 1903, 300 κέ. Σβορώνος 1909, 142.

283. Γιὰ τὸν Ἡρόνδα ἰδὲ πρόχειρα Lesky 1964, 1017-1018. Ἴδὲ ἀκόμη Rühfel 1984, 258 κέ., καὶ εἰκ.

Πίν. 45. Κατ. 50. Κεφάλι νηπίου (άρ. εύρ. 7276).

άριστερό του χέρι τὸ παιδί νὰ προκαλεῖ δυσφορία στὸ πουλί, ναί. Ὅχι ὅμως ὅτι τὸ πνίγει, ποὺ εἶναι πράξη θεληματική. Κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ ἔργο ποὺ ἦταν στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Κῶ ἦταν ἓνας ἄλλος ἀγαλαμτικός τύπος, γιὰ τὸν ὁποῖο κάνει λόγο ὁ Πλίνιος²⁸⁴, ποὺ ἦταν ἔργο τοῦ Βόηθου, καὶ εἶχε μεταφερθεῖ στὴ Ρώμη στὰ χρόνια τοῦ Βεσπασιανοῦ. Ὁ ἀγαλαμτικός τύ-

πος τοῦ νηπίου μας ἔχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικά τῆς τέχνης τῶν πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων (χρονολογία πρωτοτύπου: 320-280 π.Χ.): εἶναι «κλειστή» μορφή, ποὺ ὅμως «ἀνοίγει» ἀπὸτομα μὲ τὴν ἀνύψωση τοῦ κεφαλιοῦ. Τὸ ἀντίγραφο 7276 τῆς Ἀκροπόλεως ἔχει γερὴ δομὴ καὶ ἐκφραστικὴ δύναμη. Δὲν ἀποκλείεται νὰ χρονολογεῖται ἀκόμη στὸ β' μισὸ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ.

Γυναικεῖα κεφάλια μὲ πόλο (άρ. εύρ. 206, 2196, κατ. 51, 52) ἢ ἐπίθημα (άρ. εύρ. 7259, 7268, κατ. 53, 54)

Ὁ πόλος²⁸⁵, σὲ ποικίλο ὕψος καὶ εὗρος, κοσμημένος ἢ ἀκόσμητος, χαρακτηρίζει πολλὰς γυναικεῖες θεότητες (ἀλλὰ συχνὰ καὶ ἀνδρικές, ἰδιαίτερα σὲ ἐορταστικὲς ἐκδηλώσεις).

110. Ἐπίσης Vorster 1983, 194 καὶ πίν. 21, 1 (παρόμοιο ὄχι ὅμοιο). Πρβ. ἀκόμη Raftoroulou 2000, 54-56, ἀρ. 31, πίν. 60.

284. Plin. NH XXXIV 84. Βλ. τὸ ἀντίγραφο στὴ Γλυπτοθήκη τοῦ Μονάχου. Ἴδὲ ἀκόμη Rühfel 1984, 254 κέ. καὶ Lippold 1950, 329 καὶ σημ. 3, ὅπου ἀναφέρονται καὶ ἄλλα ἀντίγραφα τοῦ ἰδίου τύπου, πίν. 117, 2. Γιὰ τὰ πολὺπλοκα ζητήματα ποὺ συνδέονται

μὲ τὸν Βόηθο καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸν ἀγαλαμτικὸν τύπο τοῦ ὄρθου καὶ μεγαλύτερου σὲ ἡλικία παιδιοῦ ποὺ πράγματι προσπαθεῖ νὰ πνίξει τὸ πουλί, βέβαια μὲ παιγνιώδη διάθεση, βλ. H. Gallet de Santerre 1953, 85, 136, 268-269 (σημ. 10).

285. Ὁ πόλος ἔχει πανάρχαια τὴν καταγωγὴν του στὴ Μέση Ἀνατολή, ἀπὸ τὴν ὁποία διαδόθηκε στὸν μινωικὸ καὶ μυκηναϊκὸ κόσμο, καὶ ἀπὸ αὐτὸν στὸν

Εδῶ ὅμως λείπει κάποιο ιδιαίτερο γνώρισμα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ διευκολύνει τὴν ταύτισή τους.

Ὁ πόλος τῆς 2196 (κατ. 52), τῆς ὁποίας σώζεται μόνον τὸ δεξιὸ τμήμα, εἶναι εὐρὺς καὶ χαμηλός. Ἡ κόμωση, μὲ κυματοειδῆ πρὸς τὰ πίσω φορὰ, εἶναι ἡ συνήθης τῶν κλασικῶν κεφαλῶν τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. καὶ τοῦ α' μισοῦ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὰ μαλλιά, τὰ ὁποῖα μόλις ποὺ σκεπάζουν τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ αὐτιοῦ (σημειώνουμε ιδιαίτερα ὅτι ὁ λοβός του εἶναι τρυπημένος γιὰ τὴ στερέωση ἐνωτίου) ἔπεφταν πίσω στὸν αὐχένα (ἂν καὶ δὲν ξέρουμε πῶς ἀκριβῶς, ἀφοῦ τὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι σπασμένο), ἐνῶ δύο πλεξοῦδες κατεβαίνουν κατὰ μῆκος τοῦ λαμποῦ.

Εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὴν ἐργασία του ὅτι τὸ κεφάλι αὐτό, ἐνῶ ἐμπνέεται ἀπὸ κλασικὲς δημιουργίες, ἀνήκει στὸν 2ο μ.Χ. αἰ. Ἀβέβαιη εἶναι πάντως ἡ ἐρμηνεία του.

Μορφολογικὰ καὶ στυλιστικὰ ἐντελῶς διαφορετικὸ εἶναι τὸ γυναικεῖο κεφάλι ἀρ. 206 (κατ. 51), ποὺ ὅμως ἐπίσης φέρει πόλο. Ἀλλὰ ἐδῶ ὁ πόλος εἶναι στενότερος καὶ ὑψηλότερος καὶ τὸ ἐπάνω τμήμα του (ποὺ λείπει) φαίνεται ὅτι διευρυνόταν ἀρχικὰ ὅπως περιπνύει στὸ γυναικεῖο κεφάλι τῆς Ἀγορᾶς ἀρ. S 926²⁸⁶. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὅμως καὶ τὸ ἴδιο τὸ κεφάλι ἀρ. 206, ἐντελῶς διαφορετικὸ ἀπὸ τὸ 2196, εἶναι περισσότερο χυμῶδες, τὰ μάτια του εἶναι μικρότερα καὶ βυθισμένα στὴ σάρκα, τὸ στόμα μικρό. Δυστυχῶς ὅμως εἶναι τέτοια ἡ φθορὰ τῆς ἐπιδερμίδας του, ποὺ δὲν ἐπιτρέπει βέβαιη χρονολόγησή του.

Τὰ ἄλλα δύο γυναικεῖα κεφάλια, τὸ 7259 καὶ τὸ 7268 (κατ. 53, 54), μοιάζουν σὲ γενικὲς γραμμὲς μὲ τὸ 2196, ἀλλὰ εἶχαν ἀσφαλῶς διαφορετικὸ προορισμό. Δὲν φέρουν πόλο ἀλλὰ ἀντ' αὐτοῦ πάνω στὰ κεφάλια ἀκουμποῦσε μέσῳ κυρτοῦ κυματίου στὸ 7259 (κατ. 53), καὶ ἀπλοῦ κυματίου στὸ 7268 (κατ. 54), μιὰ πλάκα ποὺ εἶναι σήμερα καὶ στὰ δύο κεφάλια σπασμένα. Τὴ σημασία τῆς πλάκας ἀποκαλύπτουν οἱ ἐσοχὲς ποὺ εἶναι λαξευμένες στὸ ἀριστερὸ καὶ τὸ δεξιὸ σωζόμενο ἄκρο τῆς πλάκας τοῦ 7259. Αὐτὲς χρησίμευαν

ἐλληνικό. Γιὰ τὸν πόλο ἰδὲ Müller 1915. Ἰδὲ ἀκόμη *Der neue Pauly-Enzyklopädie der Antike* τ. 10, σ. 39, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ὁ Σβορώνος 1903, 553 γράφει γιὰ τὸν πόλο: «ὁ πόλος οὗτος, κατ' ἐμέ, οὐδεμίαν ἔχει χαρακτηριστικὴν τοῦ ὀνόματος ἢ τῆς χθονίας φύσεως τοῦ θεοῦ σημασίαν, ἀλλὰ εἶναι ἀπλοῦν γένημα τεχνικῆς ἀνάγκης χρησιμοποιηθὲν κυρίως πρὸς δήλωσιν τοῦ θείου χαρακτῆρος νέων ἢ ξένων θεῶν». Ἀκόμη Svoronos 1937, πίν. XXX, ἀρ. 216 (Μοῦσα), πίν. XLVIII, ἀρ. 1377, LXVI, ἀρ. 1416, LXXX, ἀρ. 1746, LXXXVII, ἀρ. 1513, CXII, ἀρ. 1485, CXIII, ἀρ. 1487 (ἀνδρικὴ μορφή), CXVI, ἀρ. 1988, 1555, CXVII (Κυβέλη) - CXX, CXXVII, ἀρ. 1524, 1516 κλπ. ἀνδρικὴ θεότης, CXXXIX, ἀρ. 2331, γυναικεῖα μορφή, CLXXI, ἀρ. 2756. ΑΕ 1842, 517, ἀνάγλυφο ἀρ. 852: «παριστάνει γέροντα ἐπὶ κλίνης... ἢ παράσταση ἔχει ἀναφορὰν πρὸς τὸν ἀρχαῖον Χάρωνα... ὅστις φέρει πηλὶον ἐπὶ τῆς κεφαλῆς».

Φίλιος 1885, 177, πίν. 8,4 (κοινὲς θνητές).

Ἐνδεικτικὰ ἰδὲ ἀκόμη LIMC II 2, 705, 21, 23b λ. Ἀθηνᾶ. Hermann 1999, 75, εἰκ. 4. Summerer - Atasöy 2002, 1, 6, 248. Szidat 2004, 111, εἰκ. 111, νόμισμα ὅπου ἡ θεὰ φορεῖ πόλο. Ridgway 1984, 70-71, πίν. 84 (Ἐκάτη). Karakasi 2001 (κόρες μὲ πόλο): πίν. 87-88, πίν. 111-113 (Berlin ἀρ.1800), πίν. 130 (κόρη τῆς Lyon, Musée des Beaux Arts, ἀρ. 269), πίν. 180 (Ἀκρόπολη ἀρ. 696). Μπρούσκαρη 1974, 68, ἀρ. 696, πίν. 123.

Roller 1994, πίν. 56b, ἀνάγλυφο Μητρὸς καὶ Ἄττιδος. Μοιάζει πάρα πολὺ μὲ τὴν Μητέρα τὸ ὑπ. ἀρ. 206 (κατ. 51). Marcadé 1952, 613, πλαστικὰ ἀγγεῖα μὲ πόλο. Picard 1944-5, 266, εἰκ. 14 ἀνάγλυφο Ἀγαθοδαίμονος, Ἰσις-Τύχη, Σέραπιδες μὲ πόλο. Simon 1972, 205-220. Themelis 1992, 49-72. Kyrieleis 1981, 19, εἰκ. 6-7 καὶ σ. 33, εἰκ.20. Παλαγγιά 2004, 276, εἰκ. 80.1-80.5.

286. Παλαγγιά 2004, 276, εἰκ. 80.1.

για τη στερέωση παρακείμενων τμημάτων της πλάκας, ή όποια πρέπει να έκτεινόταν και πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ 7259. Στὴν περίπτωση ὅμως τοῦ κεφαλιοῦ 7268, ἐπειδὴ ἡ πλάκα ποὺ ἐπικάθεται ἔχει λάξευμα μόνον στὴ δεξιὰ πλευρά του, τοῦτο σημαίνει ὅτι τὸ κεφάλι αὐτὸ ἦταν τὸ ἀκραῖο δεξιὸ μιᾶς σειρᾶς κεφαλιῶν ποὺ διακοσμοῦσαν τὸ μέτωπο κάποιας ἀρχιτεκτονικῆς κατασκευῆς. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς πλάκας καὶ τῶν δύο κεφαλιῶν εἶναι ἀδρὰ δουλεμένη, εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐπάνω σὲ αὐτὴν ἀκουμποῦσε μιὰ ἄλλη πλάκα, λεία, ποὺ θὰ ὁλοκλήρωνε τὴ μορφὴ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς κατασκευῆς.

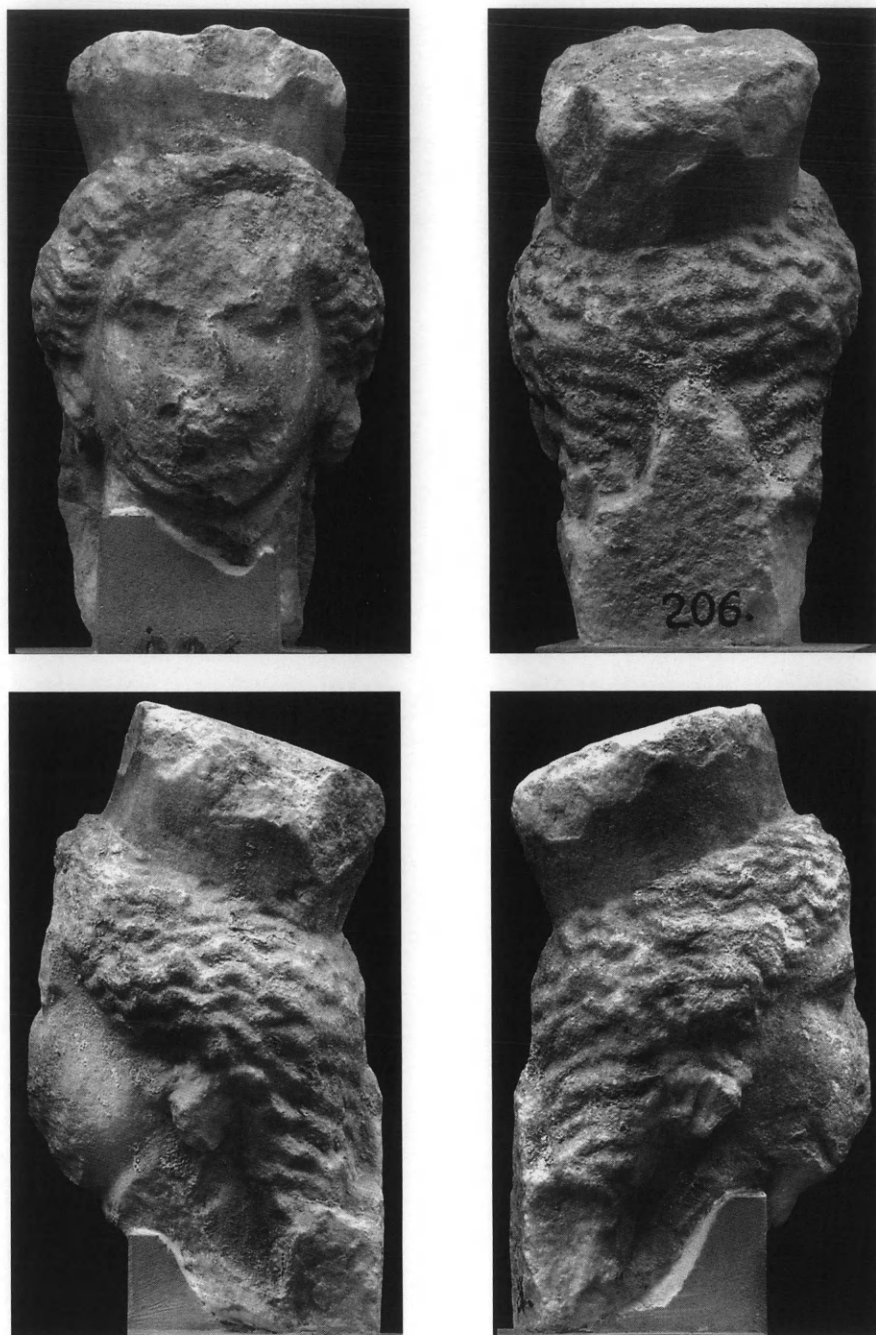
Τοῦ κεφαλιοῦ 7268 (κατ. 54) τὸ πίσω μέρος εἶναι στοιχειδῶς δηλωμένο μὲ χοντρὸ βελόνι, ἐνῶ τὰ πλάγια εἶναι δηλωμένα μὲ χοντρὸ βελόνι καὶ τρυπάνι. Πρὸς μιὰ κεντρικὴ χωρίστρα συγκλίνουν τὰ πλάγια μαλλιά καὶ αὐτὰ σχηματίζουν πίσω κάτω-κάτω ἓναν ἀνεπεξέργαστο κρωβύλο, σήμερα ἐν μέρει σπασμένο. Τὸ πρόσωπο εἶναι πολὺ φθαρμένο, τὰ ὅσα ὅμως ἔχουν διαφύγει τῇ φθορᾷ δείχνουν ἀρκετὴ εὐαισθησία καὶ λεπτομερὴ ἀπόδοση τῶν τριχῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ πίσω τμήμα. Κρίνοντας ἀπὸ τὸ πρόσωπο εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ κεφάλι εἶχε μιὰ ἐλαφρὰ πρὸς τ' ἀριστερὰ του στροφὴ, ποὺ ταιριάζει μὲ αὐτὸ ποὺ προηγουμένως εἰπώθηκε, ὅτι τὸ 7268 ἀνῆκε σὲ ἀκραία δεξιὰ μορφή. Ἄν τώρα συσχετισθοῦν καλλιτεχνικὰ τὰ 7259 καὶ 7268, θὰ βεβαιωθεῖ κανεὶς ὅτι καὶ τὰ δύο μμοῦνται μορφὲς τῆς κλασικῆς τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 5ου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

51. Γυναικεῖο κεφάλι μὲ πόλο. Πίν. 46.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 206.
2. Μεγάλο μέρος τοῦ προσώπου εἶναι χτυπημένο, ἐπιφάνεια γενικὰ φθαρμένη. Ἱζήματα στὶς ἀρχικὲς ἐπιφάνειες ἀλλὰ καὶ στὶς σπασμένες. Λεῖπουν οἱ δύο πλόκαμοι ποὺ θὰ κατέβαιναν ἐκατέρωθεν τοῦ λαμποῦ.
3. Ὑψ. συν. 0.15, ὕψ. κεφαλιοῦ χωρὶς τὸν πόλο 0.103, πλ. 0.095, πᾶχ. 0.093 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, πεντελικό. Σαφὴ ἴχνη σμίλης καὶ τρυπάνου. Βελόνι στὶς ἀδούλευτες ἐπιφάνειες, π.χ. στὴν πίσω μάζα τῶν μαλλιῶν.
5. Γυναικεῖο κεφάλι, διαστάσεων μικρότερων τοῦ φυσικοῦ, ποὺ φέρει πόλο. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα προφανῶς στὴ μέση τοῦ μετώπου (τὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι κατεστραμμένο), εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ πλάγια, σὲ μικροὺς κυματοειδεῖς σχηματισμούς, ποὺ ἀφήνουν ἐλεύθερο τὸ κάτω μέρος τῶν αὐτιῶν καὶ ἐνώνονται πίσω σὲ μιὰ ἀκατέρωστη μάζα ποὺ πέφτει στὸν αὐχένα. Πίσω ἀπὸ κάθε αὐτὴ διατηρεῖται ἡ ἀρχὴ ἐνὸς πλοκάμου ποὺ ἀρχικὰ κατέβαινε ἐμπρὸς στὸ στήθος. Τὸ πρόσωπο εἶναι ὡοειδές, τὰ μάτια

μικρά, εἶναι «βυθισμένα» στὸ πρόσωπο, τὰ χεῖλη στενά, ἀπ' ὅσο μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπεράνει ἀπ' ὅ,τι σώζεται.

6. Ἐπειδὴ πολλὲς γυναικεῖες θεότητες φέρουν πόλο, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ Ἥρα, ἡ Δήμητρα, ἡ Κυβέλη, ἡ Ἀφροδίτη καὶ ἄλλες, εἶναι ἀδύνατο, λαμβανομένης μάλιστα ὑπ' ὄψης τῆς ἀποσπασματικῆς διατήρησης, νὰ ὀνοματίσει κανεὶς τὴν εἰκονιζόμενη θεότητα καὶ νὰ προχωρήσει σὲ εὐρύτερα συμπεράσματα. Παρόμοιο πόλο ἔχει καὶ τὸ κεφάλι 2196, ἀλλὰ καθὼς λείπει ὁλόκληρο τὸ πρόσωπο, ἀποκλείεται κάθε σύγκρισή του μὲ τὸ κεφάλι 206. Τὸ μόνο ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ πεῖ γιὰ τὸ ὑπ' ἀρ. 206 εἶναι ὅτι τὸ παχουλὸ του πρόσωπο, οἱ ἀναλογίες του, ὁ ὀριζόντιος κύριος ἄξονας στὸ ὕψος τῶν ματιῶν, τὰ μικρὰ καὶ σάμπως βυθισμένα στὶς κόγχες τοὺς μάτια, τὸ μικρὸ του στόμα καὶ ἡ ρυτιδωτὴ κόμμωση προδίδουν ὅτι ἐμπνέεται ἀπὸ ἓνα ὑστεροελληνιστικὸ πρότυπο. Ἡ διαφαινόμενη «ἀχνάδα» μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ μὲ δύο τρόπους. Ἡ ὅτι ὀφείλεται στὴν κακὴ διατήρηση ἢ – τὸ καὶ πιθανότερο – στὴν ἀναβίωση τοῦ ἐλληνιστικοῦ ἱμπερессиονισμοῦ, ὁ ὁποῖος ὡς γνωστὸν ἐπικράτησε στὴν τέχνη τὸ β' μισὸ τοῦ 1ου μ.Χ. αἰ., ἰδίως στὰ χρόνια τῶν Φλαβίων.

Πίν. 46. Κατ. 51. Γυναικείο κεφάλι με πόλο (άρ. εύρ. 206).

52. Τμήμα γυναικείου κεφαλιού με πόλο. Πίν. 47.

ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εύρ. 2196.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στῖς

2. Λείπει ὁλόκληρο τὸ πρόσωπο. Διατηρεῖται μι-

Πίν. 47. Κατ. 52. Γυναικείο κεφάλι με πόλο (άρ. εύρ. 2196).

κρὸς τμήμα τῆς δεξιᾶς παρειᾶς μὲ τὸ ἀντίστοιχο αὐτὶ καὶ λαιμὸ. Διατηρεῖται καὶ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ κεφαλίου. Στὸ αὐτὶ ὀπῇ, προφανῶς γιὰ τὴν ἀνάρτηση ἐνωτίου (πιθανῶς μεταλλικοῦ). Ἡ σωζόμενη ἐπιφάνεια εἶναι κατὰ τόπους φθαρμένη ἀπὸ νεροσυρμῇ.

3. Ὑψ. 0.265, πλ. 0.18, πάχ. 0.20 μ.
4. Μάρμαρο λευκὸ, λεπτόκοκκο, πεντελικό, μὲ ὀξειδωσὴ καὶ μερικὲς ρωγμὲς.
5. Τμῆμα γυναικείου κεφαλίου μὲ μέρος τοῦ λαιμοῦ. Φορεῖ πόλο. Τὰ μαλλιά εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ πίσω σὲ γρήγορους κυματισμούς. Πίσω ἀπὸ τὸ σωζόμενο αὐτὶ ἔχνη βοστρύχων, ἐπίσης κυματιστῶν. Στὸ κάτω μέρος τοῦ κεφαλίου διατηρεῖται σιδερένιος γόμφος (νεότερος) μέσα σὲ μολύβδινη ἐπένδυση. Πίσω ἄδρᾶ δουλεμένο, προφανῶς γιὰ νὰ τοποθετηθεῖ ἔμπρὸς σὲ κόγχη ἢ τοῖχο.
6. Ὁ πόλος δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ νὰ ὀνομάσουμε τὴ μορφή. Ὁ τρυπημένος λοβὸς ὅμως δηλώνει ὅτι σὲ αὐτὸν ἦταν ἀνηρτημένο ἓνα ἐνώτιο καὶ ὅτι ἐπομένως δὲν πρόκειται γιὰ τυχαῖο ἔργο. Τὸ εἶδος τοῦ κυματισμοῦ τῶν μαλλιῶν ἐπιτρέπει τὸν στυλιστικὸ καὶ χρονολογικὸ προσδιορισμὸ τοῦ πρωτοτύπου. Ὁ κυματισμὸς εἶναι

αὐτὸς ποὺ προηγήθηκε τοῦ «φρίσοντος» πραξιτελείου, ὁ ἐλεύθερος ἀλλὰ συγκρατημένος ὕστεροκλασικὸς ποὺ χαρακτηρίζει τὰ ἔργα τοῦ Κηφισοδότου (λ.χ. τὴν Εἰρήνην, τὸν Διόνυσο Σαρδανάπαλο²⁸⁷), ποὺ ὅμως ἐδῶ ἀδικεῖται ἀπὸ τὸ σφιγμένο χέρι τοῦ ἀντιγραφέα, ἐνὸς τεχνίτη τοῦ 2ου μᾶλλον μ.Χ. αἰ. Πρβ. τὴ διαφορὰ στὸ 206.

53. Γυναικείο κεφάλι μὲ ἐπίθημα. Πίν. 48.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εύρ. 7259.

287. Βλ. γι' αὐτὸν τὸν τρόπο στὸν Corso 2004, 90-91.

Πίν. 48. Κατ. 53. Γυναικείο κεφάλι (άρ. εύρ. 7259).

2. Τὸ πλεῖστον τοῦ προσώπου εἶναι χτυπημένο με νύσσον ἐργαλεῖο, ἐνῶ ἄλλες φθορὲς ὀφείλονται σὲ πτώση τοῦ κομματιοῦ. Μόλις ποὺ διακρίνονται οἱ κανθοὶ τῶν ὀφθαλμῶν. Φθαρμένη εἶναι ἐπίσης ἡ ἐπιφάνεια τῶν βοστρύχων, τῶν δύο αὐτιῶν καὶ μέρους τοῦ λαιμοῦ.

3. Ὑψ. συν. 0.325 μ., ὕψ. μόνον τοῦ κεφαλιοῦ 0.244, πλ. 0.23, μέγιστο πάχος στὸ ὕψος τοῦ μετώπου 0.24, ὕψ. πλάκας 0.075 μ.
4. Μάρμαρο λευκὸ, πεντελικό. Χρήση τῆς σμίλης γιὰ τὴ δήλωση τῶν τριχῶν, τοῦ τρυπάνου γιὰ τὴ διάκριση τῶν βοστρύχων, τῆς ράσπας στὰ γυμνὰ μέρη.
5. Ἀντίγραφο γυναικείου κεφαλιοῦ τῶν κλασικῶν χρόνων. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, κατευθύνονται με μικροὺς κυματισμοὺς πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω, ὅπου ταινία (διατηρεῖται στὰ δεξιὰ) τὰ δένει (πρβ. ἀρ. εύρ. 7268) σὲ κρωβύλο ἀφήνοντας ἐλεύθερα τὰ αὐτιά. Τὰ μαλλιά τοῦ πίσω μέρους εἶναι ἀδρὰ δουλεμένα. Στὸ κεφάλι ἀκουμπᾷ μιὰ ὀριζόντια πλάκα, μέσῳ ἐνὸς κυματίου στρογγυλῆς τομῆς. Τὸ δεξιὸ μέρος τῆς πλάκας σώζει μιὰ ἐσοχή, δουλεμένη με τὸ βελόνι, στὴν ὁποία, ὅπως φαίνεται, σφηνωνόταν τὸ παρακείμενο τμήμα τῆς ἴδιας πλάκας. Λείψανο παρόμοιας ἐσοχῆς καὶ στὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς πλάκας;
6. Ὅπως δείχνει ἡ πλάκα ποὺ πατοῦσε στὸ κεφάλι καὶ οἱ ἐσοχὲς ποὺ ἔχουν λαξευθεῖ ἐκατέ-

Πίν. 49. Κατ. 54. Γυναικείο κεφάλι (άρ. εύρ. 7268).

ρωθεν του κεφαλιού, είναι πιθανόν ότι το κεφάλι ανήκε σε πλαστική διακόσμηση στηθαίου. Από ένα παραπλήσιο στηθαίο προέρχεται και το κεφάλι 7268.

Το κεφάλι 7259 εμπνέεται σαφώς από ένα πλαστικό πρότυπο του φειδιακού εργαστηρίου. Αν κρίνει κανείς από την περιορισμένη χρήση τρυπάνου, πρέπει να λαξεύθηκε στους πρώι-

μους αντωνίνειους χρόνους.

54. Γυναικείο κεφάλι με πλάκα επ' αυτού. Πίν. 49.

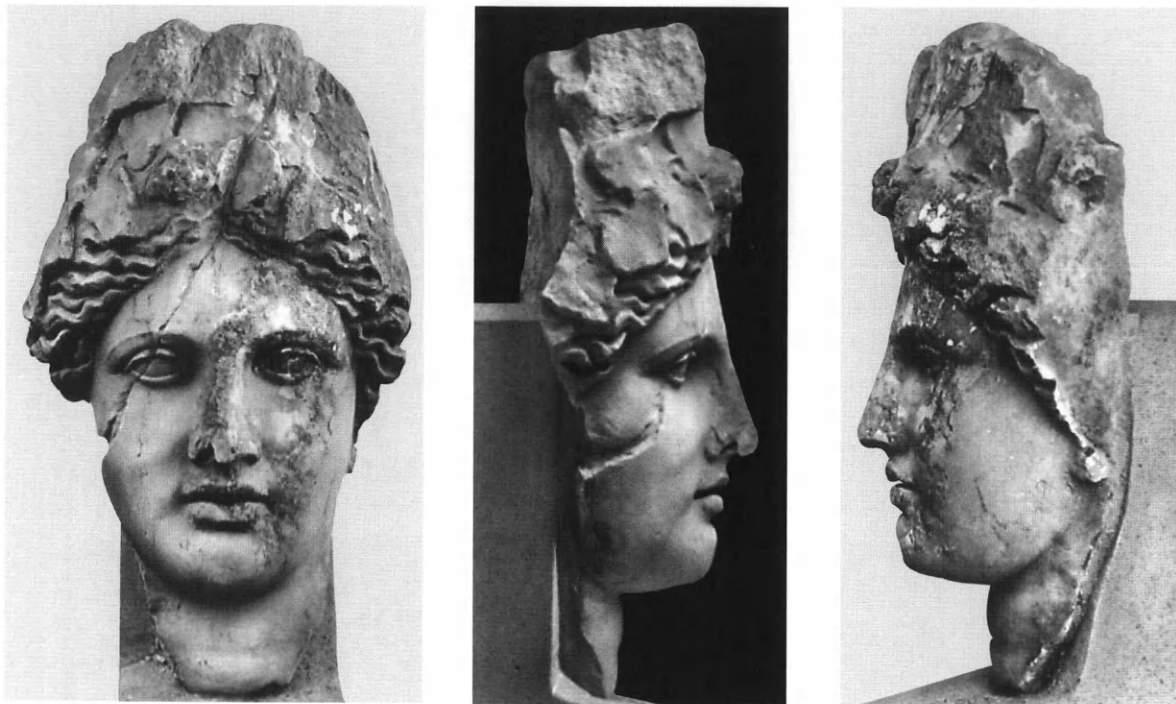
1. Προέλευση άγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στις αποθήκες του Μουσείου της Ακροπόλεως. Άρ. εύρ. 7268.

2. Λείπει τμήμα της δεξιᾶς παρειᾶς με τμήμα τοῦ δεξιοῦ αὐτιοῦ. Ἰσχυρότατα φθαρμένο σ' ὅλη τὴν ἐπιφάνεια τοῦ προσώπου ἀλλὰ καὶ τῶν μαλλιών.
3. Ὑψ. συν. 0.255, ὕψ. μέγιστο τοῦ κεφαλιοῦ (χωρὶς τὴν πλάκα ποὺ πατεῖ στὸ κεφάλι) 0.22, ὕψ. πλάκας 0.072, πλ. 0.0215, πάχ. 0.235 μ.
4. Μάρμαρο λευκὸ Ὑμηττοῦ. Τὰ μαλλιά τῆς πρόσθιας ὄψης εἶναι δουλεμένα μετὰ τὴ σμίλη, τὰ μαλλιά τῶν πλαγίων ὄψεων καὶ τὸ πίσω τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ εἶναι πολὺ ἀδρὰ δουλεμένα μετὰ τὸ ντεσιλίδικο, καὶ χωρισμένα μετὰ χοντρὲς αὐλακίδες καμωμένες μετὰ τὸ τρυπάνι. Μετὰ τὸ τρυπάνι εἶναι δουλεμένη καὶ ἡ κοιλότης τοῦ ἀριστεροῦ αὐτιοῦ.
5. Κεφάλι γυναικεῖο, στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ὁποίου πατεῖ, μέσῳ μιᾶς σκοτίας, μιὰ ὀριζόντια πλάκα. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση, εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω σὲ πολὺ ἀδρὰ δουλεμένους κυματισμούς, καλύπτοντας μέρος τῶν αὐτιῶν. Στὸ πίσω μέρος τοῦ κεφαλιοῦ τὰ μαλλιά, ἐπίσης χωρισμένα στὴ μέση, εἶναι διαμορφωμένα σὲ ὀριζόντιους κυματισμούς, στοὺς ὁποίους μεταβαίνουν οἱ κυματισμοὶ τοῦ προσθίου μέρους ἐρχόμενοι ἀπὸ τὰ πλάγια. Τὸ κάτω μέρος τῶν μαλλιών, πίσω, εἶναι σχηματισμένο σὲ ἓνα λεῖο ἀδιαμόρφωτο «κρωβύλο» ἢ μήπως ἦταν δεμένο μετὰ μιὰ ταινία (πρβ. 7259); Στὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ κεφαλιοῦ ὑπάρχει κάθετη ζώνη λαξευμένη μετὰ τὸ βελόνι, ποὺ προδίδει ὅτι τὸ κεφάλι πλησιάζει σὲ μιὰ κάθετη ἐπιφάνεια.
6. Ἡ πλάκα ποὺ πατεῖ στὸ κεφάλι, ἢ πολὺ ἀδρὴ ἐπεξεργασία τοῦ ὀπισθίου μέρους καὶ ἡ κάθετη ζώνη τῆς ἀριστερῆς πλευρᾶς ποὺ εἶναι δουλεμένη μετὰ τὸ βελόνι, μαρτυροῦν ὅτι τὸ κεφάλι, ὅπως καὶ τὸ 7259, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι διακοσμητικὸ στοιχεῖο ἀρχιτεκτονικῆς κατασκευῆς, πιθανῶς στηθαίου καὶ ὅτι θὰ ἦταν μάλιστα τὸ γωνιαῖο δεξιό. Λόγῳ τῆς ἰσχυρῆς φθορᾶς τῆς ἐπιφανείας του, δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ διαγνώσει μετὰ ἀκρίβεια ποιᾶς ἐποχῆς πρότυπο ἀκολουθεῖται. Πιθανὸν τὸ πρότυπο νὰ ἦταν τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.
- εὗρ. 7290.
2. Λείπει ὅλο τὸ πίσω τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ, καθὼς καὶ τὰ δύο αὐτιά (τοῦ ἀριστεροῦ σώζεται ὁ λοβός). Ἀποκεκρουμένο τὸ πλεῖστον τῆς κόμης καὶ μέρος τῆς ἐπιφανείας τῆς μύτης. Διάβρωση στὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ προσώπου.
3. Ὑψ. μέγ. 0.46, ὕψ. κεφαλιοῦ μαζί μετὰ τὸ στεφάνι 0.39, πλ. 0.273, πάχ. περίπου 0.145 μ.
4. Μάρμαρο πεντελικό. Χρήση τῆς σμίλης. Ἀφθονὴ χρήση τῆς ράσπας, κατὰ μία συνήθεια τῶν ἀθηναϊκῶν ἐργαστηρίων τοῦ 2ου καὶ 3ου αἰ. μ.Χ., στὰ γυνᾶ, ἀρκετὴ ἀλλὰ διακριτικὴ χρήση τοῦ τρυπάνου γιὰ τὴ δήλωση τοῦ μισάνοικτου στόματος, γιὰ τὸ αὐλάκι μεταξὺ τῶν ἄνω βλεφάρων καὶ τῆς ζώνης τῶν φρυδιῶν, γιὰ τὰ ρουθούνια, γιὰ τὴ διάκριση τῶν βοστρύχων καὶ τῶν φύλλων τοῦ κισσοῦ.
5. Γυναικεῖο κεφάλι μεγαλύτερο τοῦ φυσικοῦ. Τὰ μαλλιά εἶναι χωρισμένα στὴ μέση καὶ χτενισμένα πρὸς τὰ πλάγια, σὲ μικροὺς, ρυτιδωτοὺς κυματισμούς. Τὸ μέτωπο ἔχει τριγωνικὸ σχῆμα. Τὰ αὐτιά πρέπει νὰ σκεπάζονταν στὸ μεγαλύτερο μέρος τους ἀπὸ τὰ μαλλιά, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα στὸ ἀριστερὸ αὐτί. Στεφάνι ἀπὸ φύλλα καὶ καρποὺς κισσοῦ. Μικρὲς στενὲς ἐγκοπὲς ἐπάνω ἀπὸ μερικὰ φύλλα θὰ χρησίμευαν γιὰ τὴ στερέωση πρόσθετων φύλλων. Πρόσωπο ὠοειδές, μάτια ἀμυγδαλωτά, μετὰ πολὺ μικρὴ ἱριδα, σκαλισμένη ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ ἐπάνω βλέφαρο. Τὸ μέτωπο καὶ ἡ μύτη σχηματίζουν τὸ λεγόμενο ἑλληνικὸ προφίλ. Ἡ μύτη εἶναι λεπτή. Οἱ παρειὲς δροσερὲς, νεανικές, καὶ ἡ σάρκα μεταξὺ μύτης καὶ παρειῶν ἔχει ἀποδοθεῖ μετὰ εὐαισθησία. Ὅπῃ γιὰ τὴν ἀνάρτηση ἐνωτίου στὸ ἀριστερὸ αὐτί. Στόμα σαρκώδες. Στὸν λαϊμό «πτυχὴ Ἀφροδίτης». Ἐπάνω ἀπὸ τὸ στεφάνι ὑπάρχει μιὰ ἐπίπεδη, πλακοειδὴς (σπασμένη) ἐπιφάνεια. Γενικὰ ἡ ἐργασία εἶναι ἐξαιρετικὴ, ἐπιμελημένη καὶ δροσερή.
6. Ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια ὑποδηλώνει ὅτι τὸ κεφάλι προέρχεται ἀπὸ μιὰ μορφὴ ποὺ στηρίζε κάποια στέγη ἐν εἴδει Καρνάτιδος²⁸⁸, ὅπως πολὺ παλαιότερα οἱ κόρες τοῦ θησαυροῦ τῶν Σιφνίων στοὺς Δελφοὺς καὶ οἱ κόρες στὸ ἀθηναϊκὸ Ἐρεχθεῖο. Ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ ἄγαλμα χρησίμευε

55. Γυναικεῖο κεφάλι. Πίν. 50.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ.

288. Βλ. πρόχειρα Schmidt-Colinet 1977, 19 κέ.

Πίν. 50. Κατ. 55. Γυναικείο κεφάλι (ἀρ. εὐρ. 7290).

ὡς στήριγμα (εἴτε πραγματικὸ εἴτε διακοσμητικὸ) ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ μορφή ἔχει ἔντονη ἀξονικότητα ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν ξεφεύγουν παρὰ ἐλάχιστα οἱ συνήθεις στὰ ἀρχαῖα γλυπτὰ ἀσυμμετρίες (λ.χ. οἱ ἀποκλίνοντες ἄξονες τῆς χωρίστρας καὶ τῆς μύτης, ἡ διαφοροποίηση τῶν ὄγκων τῶν μαλλιῶν τῶν δύο πλευρῶν, καθὼς καὶ τῶν ματιῶν).

Ἡ μορφή εἶναι προφανῶς διονυσιακή, ὅπως τὸ δείχνουν τὰ φύλλα κισσοῦ καὶ οἱ «κόρυμβοι» ποὺ περιβάλλουν τὰ μαλλιά, παριστάνει δηλαδή κάποιο μέλος τοῦ διονυσιακοῦ θιάσου. Πάντως ὄχι Μαινάδα διότι ἡ ἔκφρασή της εἶναι ἡρεμῆ, ὅπως εἶναι καὶ τὰ μαλλιά της καὶ ἡ ὅλη στάση τοῦ κεφαλιοῦ, ποὺ δηλώνουν ὅτι ἡ κίνηση τῆς μορφῆς ἦταν κάθε ἄλλο παρὰ ἔντονη. Θὰ μπορούσαμε νὰ τὴ φαντασθοῦμε ὄχι πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὶς χορεύτριες τοῦ κίονος τῶν ἀκανθῶν στοὺς Δελφούς, ποὺ εἶναι

ἓνα ἀπὸ τὰ πρωιμότερα ἔργα τοῦ Πραξιτέλου²⁸⁹. Ὁ τρόπος ἀπόδοσης τῶν μαλλιῶν εἶναι πραξιτέλειος²⁹⁰, ἀλλὰ τὸ ὡοειδὲς τοῦ προσώπου, ἡ ἀπόλυτη κανονικότης τῶν χαρακτηριστικῶν καὶ ἡ κάπως παγωμένη ἔκφραση δείχνουν ὅτι εἶναι μιὰ νεοαττικὴ μετάπλαση τῶν πρώιμων ρωμαϊκῶν χρόνων ἐνὸς πραξιτέλειου ἔργου. Τίνος ὅμως εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ υποθέσει κανεῖς. Τὸ ἴδιο τὸ ἔργο ἀνήκει στοὺς ἀδριάνειους χρόνους, ὅπως δείχνει ὁ τρόπος ποὺ δηλώνεται ἡ ἴρις, καθὼς καὶ ἡ διακριτικὴ χρῆση τῆς ράσπας στὰ γυνά.

56. Τμῆμα γυναικείου κεφαλιοῦ. Πίν. 51,1.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὐρ. 6764.

289. Corso 2004, 115-125, εἰκ. 60-61. Σχεδιαστικὴ ἀναπαράσταση Martinez 1997, 35-46, εἰκ. 3.

290. Βλ. λ.χ. τὸ κεφάλι τοῦ Διονύσου στὸ Chats-

worth House, Rizzo 1932, πίν. CXVI. Γιὰ τὶς Μαινάδες βλ. Corso 2004, 172-175.

1

2

3

4

Πίν. 51. 1. Κατ. 56. Γυναικεῖο κεφάλι (ἀρ. εὐρ. 6764). 2. Κατ. 57. Γυναικεῖο κεφάλι (ἀρ. εὐρ. 2179). 3-4. Κατ. 58. Γυναικεῖο (;) κεφάλι (ἀρ. εὐρ. 7269).

2. Διατηρεῖται μόνον τὸ πίσω καὶ δεξιὸ μέρος κεφαλίου μὲ ἐλάχιστο τμήμα τοῦ αὐχένα. Φθαρμένη ἢ ἐπιφάνεια τῶν μαλλίων τῆς πρώτης ζώνης (βλ. πκ.), μικρότερες φθορὲς στὰ μαλλιά τοῦ ἐπάνω μέρους.
3. Ὑψ. 0.19, πλ. 0.08, πάχ. 0.135 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, Πεντέλης, μὲ ὠχρότερη ὀξείδωση. Ἔργασία μὲ τὸ λαμάκι καὶ τὸ τρυπάνι γιὰ τὴ διάκριση καὶ τὴν ἀπόδοση τῶν βοστρυχῶν τῶν μαλλίων.

5. Θραῦσμα γυναικείου κεφαλίου. Φορεῖ στεφάνη ἢ μήπως διάδημα; Τὰ μαλλιά τῆς ζώνης τοῦ μετώπου εἶναι χτενισμένα πρὸς τὰ πίσω, σὲ κυματισμοὺς ποὺ σκεπάζουν μέρος τοῦ αὐτιοῦ. Ἀμέσως ἐπάνω ἀπὸ τὴ ζώνη αὐτὴ διάδημα (ἢ στεφάνη) ποὺ λεπταίνει στὰ πλάγια καὶ τελικὰ χάνεται πίσω μέσα στὰ μαλλιά τῆς πρώτης ζώνης. Ἐπάνω ἀπὸ τὴ στεφάνη τὰ μαλλιά τοῦ κεφαλίου εἶναι χτενισμένα σὲ κυματισμοὺς πρὸς τὰ κάτω, ποὺ νοοῦνται νὰ ξεκινοῦν ἀπὸ μιὰ

κεντρικὴ χωρίστρα. Στὸ πίσω μέρος τὰ μαλλιά μοιάζουν νὰ ἦσαν μαζεμένα σὲ κρωβύλο. Γενικὰ ἡ ἐργασία εἶναι πρόχειρη καὶ σκληρή.

6. Τὸ κεφάλι παρουσιάζεται συμπίεσμένο, ἔτσι ποὺ παρέχεται ἡ ἐντύπωση ὅτι προέρχεται ἀπὸ κάποιο ἀνάγλυφο ἢ ὅτι τὸ γλυπτὸ ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται ἦταν σὲ κάποια κόγχη τοποθετημένο. Ὅπωςδήποτε κύριά του ὄψη ἦταν αὐτὴ ποὺ παρουσιάζει τὸ κομμάτι ποὺ σώζεται. Ἐπομένως ἡ μορφή στρεφόταν πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἡ στεφάνη (ἢ διάδημα) ὑποδηλώνει θεότητα ὅπως ἡ Ἥρα ἢ ἡ Ἀφροδίτη, χωρὶς βέβαια νὰ αποκλείεται ἡ περίπτωση νὰ πρόκειται γιὰ θεοποιημένη θνητή. Ἡ ἐργασία δείχνει τὸ τέλος τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., ἀν ὅχι ἀργότερα.

57. Τὸ ἀπὸ τὰ μάτια καὶ ἐπάνω τμήμα γυναικείου κεφαλιοῦ. Πίν. 51,2.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 2179.
2. Τὸ ἀπὸ τὰ μάτια καὶ ἐπάνω τμήμα κεφαλιοῦ, συμπεριλαμβανομένων τῶν ματιῶν. Ἰχνη ἀσβεστοκονιάματος σώζονται σὲ διάφορα σημεῖα τῆς ἐπιφάνειας, ὅπως καὶ στὴν ἐπιφάνεια θραύσης πίσω.
3. Ὑψ. 0.11, πλ. 0.15, πάχ. 0.14 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, πεντελικό, μὲ ὡχρότεφρη ὀξείδωση. Ἐργασία μὲ τὴ σμίλη καὶ κατὰ τόπους μὲ λαμάκι.

5. Σώζεται τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ κεφαλιοῦ. Τὰ μαλλιά, χωρισμένα στὴ μέση καὶ χτενισμένα πρὸς τὰ πλάγια σὲ κυματισμούς. Ταινία στὸ μέτωπο κάτω ἀπὸ τὰ μαλλιά, καὶ μιὰ δεύτερη ἐπάνω ἀπὸ αὐτά. Τὸ σύνολο σκεπάζει ἱμάτιο. Πιθανῶς τὸ ἱμάτιο τὸ κρατοῦσε ἡ μορφή μὲ τὸ ἀριστερὸ τῆς χερί, ὅπως γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὶς τραβηγμένες πτυχές ποὺ δηλώνονται στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ ἱματίου καὶ ἀπὸ τὴ φορὰ ποὺ ἔχουν ἄλλες ἀναδιπλώσεις τοῦ ἰδίου ὑφάσματος. 2ος αἰ. μ.Χ.

58. Γυναικεῖο (ἢ μήπως παιδιοῦ) κεφάλι.

Πίν. 51,3-4.

1. Προέλευση ἄγνωστη. Σήμερα βρίσκεται στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως. Ἀρ. εὔρ. 7269.
2. Λεῖπει τὸ ἐπάνω ἀριστερὸ τμήμα τῶν μαλλιῶν. Ὀλόκληρο τὸ πρόσωπο φθαρμένο ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μάτια, ποὺ πάντως διατηροῦνται καλύτερα. Ἐπίσης φθαρμένη καὶ ἐν πολλοῖς ἀποκεκρουμένη καὶ ἡ πίσω ἐπιφάνεια τῶν μαλλιῶν.
3. Ὑψ. 0.245, πλ. 0.21, πάχ. 0.195 μ.
4. Μάρμαρο λευκό, πεντελικό, μὲ φαιὰ ὀξείδωση. Χρήση τρυπάνου.
5. Κεφάλι γυναικεῖο (ἢ μήπως παιδιοῦ;). Ταινία περιθέει τὰ μαλλιά, ποὺ πλούσια καὶ φουντωτά, περιβάλλουν τὸ πρόσωπο. Χρήση τρυπάνου. Ἡ κόρη τῶν ματιῶν σκαλισμένη. Τέλος 2ου αἰ. μ.Χ.

ΜΑΡΙΑ Σ. ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ

SUMMARY

IDEALISTIC HEADS OF THE ROMAN PERIOD,
COPIES OF CLASSICAL WORKS
FROM THE ACROPOLIS MUSEUM

A. INTRODUCTION

Of the incredibly large number of ancient Greek works of sculpture, painting and the minor arts which the Roman generals beheld in the lands of the Hellenic world, as they were conquering them one by one from the end of the third to the first century BC, many were transferred to Rome by the victors. Many others, however, perhaps most, remained in Athens. Such was the Romans' admiration for Greek artworks that the rich and powerful adorned, literally "invested" with these their villas, palaces, large public buildings – theatres, odeas, agoras, bathhouses, libraries, and so on. Wherever authentic works did not suffice, they completed the decoration with copies of the originals.

However, in those places too where the original sculptural masterpieces had remained in Athens from the Roman period, even in Athens itself, the public edifices, the villas of the wealthy and the buildings housing the philosophical schools of the past were decorated with copies of famous works (*opera nobilia*), regardless of whether the old sculptural masterworks still stood beside them.

The idealistic heads discussed below are copies, and for this reason they do not come from the Acropolis. Because there, as Pausanias (V 21, 1) states explicitly in his book on Elis, "For whereas on the Athenian Acropolis statues are votive offerings like everything else, in the Altis some things only are dedicated to the gods". This means that since they were *ex-votos*, they were original works not copies for, as is well known, copies are of decorative character and not cultic, as were the sculptures on the Acropolis.

These works do not come from the free spaces of the ancient Agora either, because on the one hand all the statues in these were closely linked with sacred buildings, such as the Apollo Alexikakos by Kalamis (type of omphalos) and the Apollo by Leochares (Belvedere type), which were set up in front of the temple of Apollo Patroos, while on the other a host of other free-standing statues were "monuments" of illustrious persons. The purpose of the idealistic statues in this catalogue was completely different. They were first and foremost adornments of buildings which were founded in the period of Roman rule.

Athens, as metropolis of the ancient world, became one of the most important centres of copying well-known works of the past. The Athenian copyists (as well as the artists who created variations of earlier works) were dubbed "Neo-Attic". Even though some of them migrated to Rome, city of the rulers of the world, particularly after the destruction of Athens by Sulla in 86 BC, many remained in Athens, from where they sent to Rome and to other cities in the Italian peninsula either ready-made works, as we know from the literary and the epigraphic sources, as well as from the not inconsiderable number of ship-

wrecks brought up from the seabed of the maritime routes leading to Italy, or the plaster casts that were used to create copies of famous works, and which have come to light in the excavations of workshops that were installed in Italy, as branches of the Athenian ones.

The long sculptural tradition of Athens and its organized workshops, which were in continuous and close contact with the clientage of Rome and the other Italian cities, secured a special place for the city's products.

The heyday of the activity of the Neo-Attic workshops was the second and the early third century AD, as is clearly attested by the large number of sculptures of those years which have been found in Athens, in its environs and other places which were influenced in these years by Attic art. This phenomenon took on the dimensions of a sculptural renaissance of Athens, which had very specific and well-known causes. First of all, the "adulation of Athens" by certain Roman emperors, paramount among them Hadrian, with his "passionate philhellenism", but also his successor Antoninus Pius and, of course, the Greek-educated Stoic philosopher of the *Meditations*, Marcus Aurelius, not to mention Commodus and some of the members of the Severan dynasty, such as Alexander Severus, even Gallienus later, as well as wives of emperors, among them Plotina, wife of Trajan and Julia Domna, wife of Septimius Severus.

To Hadrian Athens owes many of its magnificent buildings, which can be seen today as one wanders through the historic city, such as the temple of Zeus Olympios, the Library of Hadrian, which Pausanias notes was decorated with statues which must have been copies of Classical sculptures, the Pantheon in Adrianou Street, and the Arch that was built in his honour on the east side of the city, as well as the reservoir of drinking water high up in the present neighbourhood of Kolonaki, which until 1930 was still used to supply water to the citizens of modern Athens. Athens enjoyed good fortune again, in the next generation of the second century AD, in the person of a splendid and equal emulator of Hadrian, Herodes son of Atticus from Marathon, wealthy magnate and gifted orator of the "Second Sophist School", who through his wife Regilla was connected to the aristocracy of Rome and who was also a personal friend of the emperor Marcus Aurelius. To Herodes Athens owes the Odeum, which he built *ca* AD 160 in memory of his wife Regilla and which was admired by Pausanias. Almost certainly, the splendour of the Athenian Odeum was enhanced by the host of copies of ancient statues that decorated it, very few of which, however, have been identified. To Herodes Athens owes also the Stadium, in the same location as its precursor had been first built by Lykourgos in the fourth century BC.

Inevitably, this plethora of monuments was accompanied by mass production of statues, either for purely religious purposes, as for example the colossal statue of Zeus in the Athenian Olympieion, which imitated the Zeus by Pheidias in Olympia, or for decorative purposes, as was the habit in the opulent buildings of the Roman period, such as the Library of Hadrian mentioned above.

Athenian architects, artists and artisans working in the ideal conditions of the second century AD gave back to their birthplace some of the brilliance that had glorified Athens in the sixth and primarily the fifth century BC.

What are the traits of the Athenian renaissance of Roman times? First of all, as in the

earlier Neo-Attic works, there is the complete domination of the sculptural form, the precision of line, the balance of sculptural volumes, the avoidance of Hellenistic extravagance. The immortal works of Classical Athens were still there, before their eyes, and guided their hand. However, in the second century AD a new "warm breath" re-vitalized the sculptural volumes and their expression seems to take on again something of the divine light of the great works of the past.

However, other signs indicate that a profound change is beginning to take place gradually in art; new technical modes are slowly but surely undermining the corporeality of the figures. First there is the working with the running drill, which becomes increasingly visible from the beginning of the second century AD onwards, since this finally ruptures the cohesion of essential component elements of the figure, such as the hair, the beard, etc. Second trait of the mainly Athenian works of the second century AD is the rasp marks kept intentionally on the surfaces of the nudes. Third characteristic is the replacement of the painted details of the eyes (the iris and the pupil) by the more realistic incised rendering of these, which takes away the poetry from the gaze of the sculpted figure in the closing years of the Classical past. In the portraits this appears already in the reign of Hadrian, whereas in the idealistic works it is noted considerably later.

Thus, the works of this century, although struggling to resuscitate the great models of the Classical past, move further and further away from the vitality of the sculptural form of the models they aspire to imitate.

Around the beginning of the third century AD, a shrinking of the production of sculptural copies in the ancient world commences, a phenomenon that has puzzled researchers into Late Antiquity. Although idealistic copies continue to be produced, their number is reduced, their dimensions are frequently limited, whereas, on the contrary, the production of portraits continues without interruption until the end of Antiquity. The barbarian incursions in the third century AD and the ascent of the so-called soldier emperors to the throne were considered responsible for the diminished production of idealistic sculptures. In Athens in particular, the decisive blow to artistic activities was dealt by the Heruls' dramatic destruction of the city in AD 267. The settlement was confined to a small area around the Acropolis, which not long after was protected by a fortification wall constructed of all manner of materials and *spolia* pilfered from the ruined buildings. Then all artistic activity ceased, the workshops closed and, for a moment, it seemed as if Athens had entered its Middle Ages.

Even so, Athens enjoyed a new heyday in the fourth century AD, as well as in the first half of the fifth. Outside the post-Herulian fortification new schools of rhetoric began to operate once again, while on the south side of the Acropolis the Athenian Neoplatonic School, where Proklos (5th c. AD) taught, was founded. Concurrently, many opulent villas were built, indicating that Athens had regained, albeit temporarily, its old extent and glory.

However, the recovery in the cultural life of Athens during the fourth and the first half of the fifth century AD proved unable to turn the Athenians' interest once more towards copying significant artworks of the past, to adorn the villas being built in the city. It should be noted that in the Roman world in general, in these years, the sculptural figure was

drained of its old mythological content, mythological figures took on an allegorical meaning which was gradually to hold sway in the Medieval world.

The heads published below all belong to the “golden autumn” of Athenian art in the second century AD, before the marauding Heruls and before the gradual conceptual shift that took place in art in the final years of Antiquity.

B. CATALOGUE

The present catalogue includes fifty-eight heads of idealistic works of mainly imperial times, which are kept in the storerooms of the Acropolis Museum (except the herm cat. no. 15, inv. no. 2281, which is exhibited in the Museum).

Their provenance is unknown, since in the Acropolis inventory there is no mention of when and how they came into the storerooms of the then Acropolis Museum. It is known that in the nineteenth century not only were finds from the Acropolis excavations kept on the Acropolis, but also excavated finds or stray finds from other sites. In any case, the view that these heads do not come from the Acropolis is corroborated, as mentioned above, by Pausanias’ testimony that only original works graced the Sacred Rock.

The heads differ considerably from one another, both in the quality of the works they copy and in the quality of their copying. There are cases, such as cat. no. 5 (inv. no. 4829), where an excellent copyist has copied a top-class work of the fifth century BC. There are also copies of other important Classical and Late Classical works, as well as remodellings of these, made by competent craftsmen of the Athenian artistic renaissance of the second century AD. There are, of course, copies of mediocre execution and even diminutive forms of works of purely utilitarian purpose.

The material presented is heteroclit in composition too. It includes usual types of gods (Apollo Lykeios, Hermes Propylaios, etc.), as well as less common types, such as Athena with gorgoneion on the helmet (cat. no. 6, inv. no. 2340). There are also individual heads of rare types, such as of an old woman (cat. no. 41, inv. no. 2167), which comes from the sculptural group of Odysseus and Eurykleia, or of little known ones, such as a head of Gorgo with half-open eyes (cat. no. 35, inv. no. 2365), which Perseus will have held by the hair, a female head from the Dionysiac cycle (cat. no. 55, inv. no. 7290), etc. There are even heads which could be considered portraits, such as that of the poetess Korinna (cat. no. 42, inv. no. 2174) and of Alexander (cat. nos 38 and 39, inv. nos 2279, 2162), if their features were not so markedly idealized.

The material has been grouped in the following categories: a) Gods and demi-gods (Apollo, Hera, Athena, Dionysos, Aphrodite, Hermes, Asklepios, etc.), b) Mythical creatures and heroes (Amazons, Eubouleus, etc.), c) Mortals (Alexander, Eurykleia, Korinna, athletes, Apokanthizomenos, male and female heads).

The heads come from statues in the round, *trapezophora* (table consoles), herms, parapets, etc.

For the most part, the material presented here is unpublished. Nonetheless, some pub-

lished heads have been included, either to supplement the original publication (table console cat. no. 11), or because another artist is proposed for the original (Athena cat. no. 7). Last, in order to achieve an integrated presentation, among the herms there is reference also to those which have simply been mentioned by other researchers.

We shall now consider briefly the principal works:

Four heads of Apollo (cat. nos 1-4, inv. nos 2287, 2341, 2374, 7262) are among the choicest examples of Athenian Classicism of the second century AD. The craftsmen who made them copied creations by foremost artists of the fourth century BC, namely Leochares, Euphranor and Praxiteles.

One piece, cat. no. 1 (inv. no. 2287), copies the head of Apollo Patroos by Euphranor, the headless authentic colossal torso of which is exhibited today in the Stoa of Attalos Museum. The upturned pose of the head of the original can be seen clearly in the fragment 2287 and befits the almost triumphant pose evident from the original torso in the Agora, which will have held conspicuously the lyre, as the copies indeed show.

We identify a completely different type of Apollo in the head cat. no. 2 (inv. no. 7262). This displays close artistic similarity to the head type of the Apollo Belvedere, which renders the Apollo Alexikakos by Leochares that stood in the Agora. There are, however, certain essential differences, such as in the hairstyle, and in all probability the work copies the Apollo that stood likewise in the Agora, close to the temple of Ares.

Fragment cat. no. 3 (inv. no. 2341) preserves the upper left part of the face of Apollo Lykeios, as is confirmed moreover by the point-worked surface immediately behind the fillet, because it was exactly there that the god's right hand rested. The original statue was set up in the grove of the sanctuary of Apollo Lykeios, to the east of the Asty.

Last, the head cat. no. 4 (inv. no. 2374), copies the Apollo Sauroktonos by Praxiteles.

At the top of the evaluative scale is fragment cat. no. 5 (inv. no. 4829), the upper part of a colossal female head, the original of which certainly dates from the mid-fifth century BC, work of a paramount sculptor of the golden age; its copyist was equally excellent. The goddess will have had a metal circlet, which, as the holes indicate, had applied decoration, possibly vegetal. On the basis of this diadem, as well as of the size and the outstanding craftsmanship of the copy, the head is identified as Hera Antheia, whose statue probably stood in the sanctuary of Hera and Zeus Panhellenios, which according to Pausanias was built by Hadrian.

Of the two heads of Athena, cat. no. 6 (inv. no. 2340) represents a relatively rare type of the goddess, with gorgoneion on the helmet. Six other examples of this type are known, three of which come from Herculaneum. The Hadrianic head is based possibly on a Classicistic-Late Hellenistic model, which may well have stood in Athens.

The second head, cat. no. 7 (inv. no. 2338), represents Athena with Corinthian helmet. G. Despinis considers it to be a copy from the sculptural group by Pheidias, which was at Delphi. However, in my view the artist of the original could be Kresilas.

The head cat. no. 8 (inv. no. 2372), which is dated around the middle of the second century AD, surely copies a head of Zeus of the Classical period.

Fourteen heads (whole or fragments) of herms, eleven of which are variations of the well-known archaizing type by Alkamenes (cat. nos 13-23, inv. nos 2163, 2348, 2281, 2375, 1322, 2386, 7326, 2373, 3695, 1324, 7856), constitute a particularly interesting group. In addition to the herms of Hermes, this group includes also a head of Zeus from a herm (cat. no. 24, inv. no. 2195), as well as two heads of ephebes (imitations of Hermes) with idealized features (cat. nos 25, 26, inv. nos 2170, 7282).

Two heads of bearded males, thought to be Asklepios (cat. nos 26, 27, inv. nos 2286, 2356), perhaps belong to one group. Both have the typical features of the healing god, such as the beard, the fillet around the hair and, primarily, the god's usual gentle expression. Of the two, inv. no. 2286 can be easily included in the earlier and populous Giustini group. For the other, inv. no. 2356, there is some hesitation, due to its erosion, in attributing it to one of the Asklepios groups. Its shape fits easily into a rectangle, the hair is loose but unruffled and the eyes are somewhat sunken, so that this head appears to copy an original of the early fourth century BC. Nevertheless, these heads, inv. nos 2286 and 2356, show typological similarities which seem to indicate that they represent the same deity. The soft, rather careful workmanship of the copies dates them to the Antonine period.

Two heads of Satyrs (cat. nos 29 and 30, inv. nos 1319, 7333) are probably not from civic buildings but from the decoration of opulent private houses, in which they will have kept the owners and their guests company at banquets and symposia. We believe that they are copies of the "resting Satyr" and of the Satyr from the statue group "Invitation to the Dance".

Four fragments of female heads of Classical style (cat. nos 31-34, inv. nos 2357, 2351, 7280, 3246), although poorly preserved, obviously come from copies of the Amazons in the well-known group of statues in the sanctuary of Artemis at Ephesos, which were made by paramount sculptors of the fifth century BC on the occasion of a competition. The information given by Pliny is clear with regard to at least three of the four (or maybe five?) sculptors, whom he names: they were Pheidias, Polykleitos and Kresilas, while there is reference in the text to two others, Phradmon and Kydon, that last unknown from any other source. The attributing of the statue types preserved in the copies to the artists named by Pliny was for many years a field of conflicting proposals. Noteworthy is the fact that three fragments of the torso of an Amazon of Mattei type were found in the ancient Agora and were published by E. Harrison.

One major problem concerning the Amazons is where they were located. Lucian refers to the "Amazon leaning on her spear" on the Acropolis. It would be absurd to argue that this Amazon was a copy of the original at Ephesos, when we know from Pausanias that no copies were dedicated on the Acropolis, only original works. This, however, brings us

to an impasse. In Lucian's time, the second century AD, there was an authentic Amazon by Pheidias on the Acropolis, but which was not mentioned by Pausanias when he wrote his book on Attica in more or less the same years.

It is a fact, nonetheless, that in the second century AD there were in Athens copies of three, if not of the four Amazons of the Ephesos competition. What might this mean, in combination with the strong possibility that, as said above, one other Amazon, an original, existed on the Acropolis? Is M. Weber perhaps correct in saying that there were initially two series of original Amazons, one in Athens and one in Ephesos, in accordance with a practice not unknown from other examples? For the present, at least, there is no apparent way out of these intractable problems and so we confine ourselves to presenting what we can extract from studying the actual heads.

Head cat. no. 31 (inv. no. 2357) comes from an Amazon of the Polykleitan type (Sciarra-Copenhagen type).

A second head of an Amazon, cat. no. 32 (inv. no. 2351), is also in very fragmentary state. Its surface is preserved in better condition and the details bespeak the high quality of the original. From the hairstyle it is possible to assume that the head is from a statue of an Amazon of Sosiklean type (so named after the copyist, whose name survives on a copy in the Capitoline Museum) and for which the prevailing view today is that it represents the Amazon by Kresilas.

The third female head, cat. no. 33 (inv. no. 7280), which is equally fragmentary, appears too to render a statue type of an Amazon, but different from the other two. The difference lies basically in her much freer hair, in comparison with the other two, on which the hair is more or less stuck to the scalp. It seems that head 7280 comes from a statue of the Pheidian Amazon known as the Mattei type.

A fragment of a fourth head, cat. no. 34 (inv. no. 3246), which in general resembles the Polykleitean head inv. no. 2357, could come from a fourth type, perhaps the Amazon by Phradmon. However, the total lack of evidence to support this hypothesis counsels caution.

As far as the dating of the above copies is concerned, judging from the limited use of the drill, they were produced in the middle years of the second century AD.

Of particular interest are the head of an old woman (cat. no. 41, inv. no. 2167), which we identify as Odysseus' nurse Eurykleia, of the second century AD, and the upper part of a female head with half-open eyes (cat. no. 31, inv. no. 2365), which in our view represents Gorgo, held by Perseus. Notable too is the female head from the Dionysiac cycle (cat. no. 55, inv. no. 7290), displaying outstanding workmanship of the Hadrianic period, which copies an original sculpture by Praxiteles.

Four female heads carry a polos (cat. nos 51, 52, inv. nos 206, 2196) or epithema (cat. nos 53, 54, inv. nos 7259, 7268), but there is no distinctive trait that could facilitate their identification.

The polos of cat. no. 52 (inv. no. 2196), only the right part of which is preserved, is wide and low. The hairstyle is typical of Classical heads of the second half of the fifth and the

first half of the fourth century BC. It is clear from the workmanship that although this head was inspired by Classical creations it dates to the second century AD.

Completely different in form and style is the female head cat. no. 51 (inv. no. 206), which too carries a polos. Here, however, the polos is narrower and taller, and seems to have flared upwards initially. Apart from this feature, the head itself is totally different from inv. no. 2196, being sappier, with smaller eyes sunk in the flesh and a small mouth. Unfortunately, however, its skin is so eroded that it cannot be dated securely.

The other two female heads, cat. nos 53, 54 (inv. nos 7259 and 7268), resemble in general inv. no. 2196 but served a completely different purpose. They do not carry a polos but in its stead a slab, now broken in both cases, rested upon the heads. Obviously the heads adorned parapets or logea, like those that were common in imperial times.

Although head cat. no. 54 (inv. no. 7268) has a badly eroded face, on those parts that have escaped damage the rendering of the hair is quite sensitive and meticulous, in contrast to the back part. Judging by the face, the head clearly turns slightly to the left, indicating that it belonged to the end right figure on a parapet. If heads 7259 and 7268 are now correlated artistically, we shall confirm that both imitate figures of Classical art of the late fifth or the early fourth century BC.

Included among the published heads are two heads of Eubouleus (cat. nos 36, 37, inv. nos 2394, 7285), two heads of Alexander (cat. nos 38, 39, inv. nos 2279, 2162), one of which (cat. no. 38) is dated to the early third century AD, part of a relief possibly representing Antinoos (cat. no. 40, inv. no. 7975), part of a head of an Apakanthizomenos (cat. no. 43, inv. no. 7273), a head of a child (cat. no. 50, inv. no. 7276), which is a copy of the familiar Hellenistic type of the child pushing a goose to the ground. There is also part of a female head (cat. no. 42, inv. no. 2174) with idealized features, which could be attributed to Korinna. Presented too are three heads of Dionysos (cat. nos 9-11, inv. nos. 14641, 3240, 2390), two of them from table consoles, and one head of Aphrodite (cat. no. 12, inv. no. 2389), as well as heads of athletes (cat. nos 44-49, inv. nos. 2359, 3696, 2172, 2387, 4213, 3250).

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AbhBerlin	<i>Abhandlungen der (Königlich-) Preussischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse</i>
ΑΔ	<i>Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον</i>
AE	<i>Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς</i>
AJA	<i>American Journal of Archaeology: The Journal of the Archaeological Institute of America</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung</i>
AnnCorArch	<i>Annali dell'Istituto di Corrispondenza Archeologica</i>
AntK	<i>Antike Kunst</i>
ASAtene	<i>Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente</i>
BCH	<i>Bulletin de Correspondence Hellénique</i>
BJb	<i>Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande</i>
Boreas	<i>Boreas. Münstersche Beiträge zur Archäologie</i>
BSA	<i>The Annual of the British School at Athens</i>
BSR	<i>The Annual of the British School at Rome</i>
CRAI	<i>Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres</i>
EAA	<i>Enciclopedia dell'arte antica</i>
Hesperia	<i>Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
JdI	<i>Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts</i>
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i>
MonInst	<i>Monumenti inediti pubblicati dall'Istituto Archeologico</i>
MusH	<i>Museum Helveticum</i>
ÖJh	<i>Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien</i>
Pantheon	<i>Pantheon. Internationale Zeitschrift für Kunst</i>
QuadTic	<i>Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche</i>
RA	<i>Revue archéologique</i>
RE	<i>Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i>
RM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung</i>
SB Wien	<i>Sitzungsberichte, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse</i>

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βλίζος 2008	Βλίζος, Στ. (έπιμ.), <i>Ἡ Ἀθήνα κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Πρόσφατες ἀνακαλύψεις, νέες ἔρευνες</i> (Μουσεῖο Μπενάκη, 4ο παράρτημα, Ἀθήνα 2008).
Γουλάκη-Βουτυρά 2001	Γουλάκη-Βουτυρά, Ἀ., Παρατηρήσεις στὴν «πρόσκληση σὲ χορὸ», στὸ <i>Ἄγαλμα. Μελέτες γιὰ τὴν ἀρχαία πλαστικὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Γ. Δεσπίνης</i> (Θεσσαλονίκη 2001) 351-362.
Δεσπίνης 1971	Δεσπίνης, Γ., <i>Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου</i> (Ἀθήνα 1971).
Δεσπίνης 1975	Δεσπίνης, Γ., <i>Ἀκρόλιθα</i> (Ἀθήναι 1975).
Δεσπίνης 1998	Δεσπίνης, Γ., <i>Ἡ κεφαλὴ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης 2344, στὸ Μνείας χάριν, τόμος στὴ μνήμῃ Μ. Σιγανίδου</i> (Θεσσαλονίκη 1998) 47-64.
Καρούζου 1967	Καρούζου, Σ., <i>Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Συλλογὴ γλυπτῶν, περιγραφικὸς κατάλογος</i> (Ἀθήναι 1967).

- Κατάκης 2002 Κατάκης, Στ., *Επίδαυρος. Τὰ γλυπτὰ τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ* (Ἀθήνα 2002).
- Κόκκου 1977 Κόκκου, Ἀ., *Ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιοτάτες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα μουσεῖα* (Ἀθήνα 1977).
- Κυριακίδης 1986 Κυριακίδης, Σ., *Ρωμαϊκὴ εὐαισθησία* (Θεσσαλονίκη 1986).
- Lesky 1972 Lesky, A., *Ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας* (Θεσσαλονίκη 1972).
- Μαχαίρα 2004 Μαχαίρα, Β., *Κεφαλὴ Ἀπόλλωνα, στὸ Στ. Βλίζος (ἐπιμ.), Ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ γλυπτικὴ ἀπὸ τὶς συλλογὲς τοῦ Μουσείου Μπενάκη* (Ἀθήνα 2004) 100-106.
- Μπρούσκαρη 1974 Μπρούσκαρη, Μ. Σ., *Μουσεῖον Ἀκροπόλεως. Περιγραφικὸς κατάλογος* (Ἀθήνα 1974).
- Παλαγγιά 2004 Παλαγγιά, Ὁ., *Κεφαλὴ θεᾶς μὲ κάλαθο ἢ πόλο, στὸ Στ. Βλίζος (ἐπιμ.), Ἑλληνικὴ καὶ ρωμαϊκὴ γλυπτικὴ ἀπὸ τὶς συλλογὲς τοῦ Μουσείου Μπενάκη* (Ἀθήνα 2004) 276-277.
- Παπαχατζῆς 1976 Παπαχατζῆς, Ν., *Παυσανίου Ἑλλάδος περιήγησις* (Ἀθήνα 1976).
- Ρωμιοπούλου 1997 Ρωμιοπούλου, Αἰκ., *Ἑλληνορωμαϊκὰ γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου* (Ἀθήνα 1997).
- Σβορῶνος 1903 Σβορῶνος, Ι. Ν., *Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον* (1903).
- Σβορῶνος 1909 Σβορῶνος, Ι. Ν., *Ἰανίσκος, Ἀσκληπιδὸς Ἀρτίτοκος, κοράσιον Ἀσκληπιοῦ καὶ ἀνδρίσκος, ΑΕ 1909, 132-178.*
- Σπυρόπουλος 2000 Σπυρόπουλος, Γ., *Ἡ ἔπαυλη τοῦ Ἡρώδη τοῦ Ἀττικοῦ στὴν Εὔα Κυνουρίας* (2000).
- Στεφανίδου-Τιβεριίου 1993 Στεφανίδου-Τιβεριίου, Θ., *Τραπεζοφόρα μὲ πλαστικὴ διακόσμηση: ἡ ἀττικὴ ομάδα* (Ἀθήνα 1993).
- Φίλιος 1885 Φίλιος, Δ., *Εὐρήματα ἐν Ἐλευσίνι, ΑΕ 1885, 170-183.*
- Χωρέμη - Τιγγινάγκα 2008 Χωρέμη-Σπετσιέρη, Ἀ. - Τιγγινάγκα, Ι., *Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἀθήνα. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα, στὸ Στ. Βλίζος (ἐπιμ.), Ἡ Ἀθήνα κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Πρόσφατες ἀνακαλύψεις, νέες ἔρευνες* (Μουσεῖο Μπενάκη, Ἀθήνα 2008) 115-132.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Altekamp 1988 Altekamp, St., *Zu der Statuenbeschreibung des Kallistratos, Boreas 11, 1988, 77-154.*
- Altmann 1904 Altmann, W., *Die Arbeiten zu Pergamon 1902-3, Die Einzelfunde, AM 29, 1904, 177-207.*
- Ashmole - Yalouris 1967 Ashmole, B. - Yalouris, N., *Olympia: The sculptures of the temple of Zeus* (London 1967).
- Bankó 1919 Bankó, J., *Bronzestatuetten einer alten Frau im Wiener Hofmuseum, ÖJh 19/20, 1919, 296-298.*
- Barr-Sharrar 2008 Barr-Sharrar, B., *The Derveni Krater, Masterpiece of Classical Greek Metalwork* (Princeton 2008).
- Berger 1967 Berger, E., *Antikenmuseum Basel, Skulpturenhalle. Museumsbestand, Schenkungen, Neuerwerbungen, Leihgaben, Skulpturhalle, AntK X, 1967, Heft 1, 65-69.*
- Berger 1968/1 Berger, E., *Die Hauptwerke des Basler Antikenmuseums zwischen 460 und 430 v. Chr., AntK XI, 1968, Heft 1, 62-81.*

- Berger 1968/2 Berger, E., Antikenmuseum Basel, Skulpturhalle. Bericht über die Zeit von September 1967 bis Februar 1968, *AntK* XI, 1968, Heft 2, 122-124.
- Berger 1982 Berger, E., Zwei neue Skulpturfragmente im Basler Ludwig-Museum, Zum Problem des Asklepios Giustini, στὸ B. von Freytag - D. Mannsperger - Fr. Prayon (ἐπιμ.), *Praestant Interna, Festschrift für Ulrich Hausmann* (1982) 63-71.
- Berger 1990 Berger, E., Zwei Köpfe und ein Torso von Asklepiosstatuen, στὸ *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig III, Skulpturen* (Mainz am Rhein 1990) 183-210.
- Bieber 1964 Bieber, M., *Alexander the Great in Greek and Roman Art* (Chicago 1964).
- Bielefeld 1967 Bielefeld, E., Ein griechischer Marmorkopf, *Pantheon* XXV, 1967, Heft 3, 153-159.
- Bol P. 1983 Bol, P. C., *Bildwerke aus Stein und aus Stuck: von archaischer Zeit bis zur Spätantike, Liebighaus Museum alter Plastik, Antike Bildwerke I* (1983).
- Bol P. 1989 Bol, P. C., Bronzestatuetten des Sauroktonos nach Praxiteles, στὸ *Forschungen zur Villa Albani, Katalog der antiken Bildwerke I* (Berlin 1989) 188-191.
- Bol R. 1984 Bol, R., *Das Statuenprogramm des Herodes Attikus Nymphäums* (Berlin 1984).
- Bol R. 1990 Bol, R., Die Amazone des Polyklet, στὸ *Polyklet, Der Bildhauer der griechischen Klassik*, Ausstellung im Liebighaus, Museum alter Plastik (Frankfurt am Main 1990) 213-239.
- Bol R. 1998 Bol, R., *Amazones vulneratae. Untersuchungen zu den ephesischen Amazonenstatuen* (Mainz am Rhein 1998).
- Bonini 2003 Bonini, P., "Erat Athenis spatiosa et capax domus..." Architettura domestica di Atene romana, *ASAtene* 81, 2003, 1, 197-248.
- BrBr Brunn, H. - Bruckmann, F. - Arndt, P., *Denkmäler griechischer und römischer Skulptur* (München 1897).
- Brinkerhoff 1965 Brinkerhoff, D. M., New examples of the Hellenistic Statue Group, "The Invitation to the Dance" and their Significance, *AJA* 69, 1965, 25-37.
- Buschor 1950 Buschor, E., *Mausolos und Alexander* (München 1950).
- Buschor 1958 Buschor, E., *Die Medusa Rondanini* (Stuttgart 1958).
- Cain - Dräger 1994 Cain, H. U. - Dräger, O., Die sogenannten neuattischen Werkstätten, στὸ G. Hellenkemper-Salies (ἐπιμ.), *Das Wrack, der Schiffsfund von Mahdia*, 2, Ausstellung im Rheinischen Landesmuseum Bonn, 8.9.1994-29.1.1995 (Köln 1994) 809-829.
- Cain 1995 Cain, H. U., Neoatticismo, *EAA* 2, 3 (1995) 893-896.
- Calcani 2009 Calcani, G., *Skopas di Paros* (Roma 2009).
- Casson 1921 Casson, St., *Catalogue of the Acropolis Museum, II, Sculpture and architectural fragments* (Cambridge 1921).
- Charbonneau - Martin - Villard 1969: Charbonneau, J. - Martin, R. - Villard, Fr., *Grèce classique* (Paris 1969).
- Corso 1998 Corso, A., Prassitele. L'arte dell'ideale, *QuadTic* 27, 1998, 389-446.
- Corso 2004 Corso, A., *The Art of Praxiteles, The Development of Praxiteles' Workshop and its Cultural Tradition until the Sculptor's Acme (364-1 BC)* (Roma 2004).
- Curtius 1931 Curtius, L., *Zeus und Hermes, Studien zur Geschichte ihres Ideals und seiner Überlieferung* (RM Ergänzungsheft 1, München 1931).
- Delivorrias 1992 Delivorrias, A., Doppeldeutigkeiten und Missdeutungen. Über den Widerstand der Monumente in den Denkmöglichkeiten der archäologischen Interpretation und die ursprüngliche Bestimmung eines eleusinischen Reliefs, στὸ *Kotinos*,

- Delivorrias 2000 Festschrift für Erika Simon (Mainz am Rhein 1992) 181-187.
Delivorrias, A., Une tête féminine inédite et le problème de l'identification de son type statuaire, *Ἀγαθὸς δαίμων, Mythe et cultes. Études sur l'iconographie en l'honneur de Lily Kahil* (BCH Suppl. 38, Paris 2000) 125-134.
- Despinis 2001 Despinis, G., Vermutungen zum Marathon-Weihgeschenk der Athener in Delphi, *JdI* 116, 2001, 103-127.
- Deubner 1979 Deubner, O. R., Der Gott mit dem Bogen. Das Problem des Apollo im Belvedere, *JdI* 94, 1979, 223-244.
- Dörig 1980 Dörig, J., Quelques remarques sur l'origine ionienne du portrait grec, στὸ R. A. Stucky - I. Jucker (ἐπιμ.), *Eikones: Studien zum griechischen und römischen Bildnis, Hans Jucker zum sechzigsten Geburtstag gewidmet* (Bern 1980) 89-95.
- Dontas 1959/1960 Dontas, G., Un'opera del giovane Fidia, *ASAtene* 37/38, 1959/60, 309-320.
- Dontas 2004 Dontas, G., *Les portraits attiques au Musée de l'Acropole, Grèce I* (Athènes 2004).
- Fittschen 2008 Fittschen, K., Über den Beitrag der Bildhauer in Athen zur Kunstproduktion im römischen Reich, στὸ Στ. Βλίζος (ἐπιμ.), *Ἡ Ἀθήνα κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Πρόσφατες ἀνακαλύψεις, νέες ἔρευνες* (Μουσεῖο Μπενάκη, 40 παράρτημα, Ἀθήνα 2008) 325-336.
- Flasch 1873 Flasch, A., Statua di Igia nel Belvedere del Museo Vaticano, *AnnCorArch* 45, 1873, 5-19, καὶ πίν. 49, στὸ *MonInst.* 9, 1873.
- Flashar 1992 Flashar, M., *Apollon Kitharodos. Statuarische Typen des musischen Apollon* (Köln 1992).
- Frantz 1988 Frantz, A., *Late Antiquity AD 267-700, The Athenian Agora XXIV* (Princeton 1988).
- Fuchs 1958 Fuchs, W., *Der Dornauszieher* (Bremen 1958).
- Fuchs 1959 Fuchs, W., *Die Vorbilder der neuattischen Reliefs* (Berlin 1959).
- Fuchs 1992 Fuchs, M., *Glyptothek München. Katalog der Skulpturen, VI. Römische Idealplastik* (München 1992).
- Gallet de Santerre 1953 Gallet de Santerre, H., *Plin l'Ancien, Histoire Naturelle, livre XXXIV* (Paris 1953).
- Gasparri 1974-5 Gasparri, C., Lo Stadio panatenaico. Documenti e testimonianze per una riconsiderazione dell'edificio di Erode Attico, *ASAtene* 36-37, 1974-5, 313-392.
- Gasparri 1994 Gasparri, C., Copie e copisti, *EAA Suppl.* 2, 2 (Roma 1994) 267-280.
- Hackens 1969 Hackens, T., A propos de la couronne fleurie de la déesse Héra, στὸ O. Mørholm - N. M. Waggoner (ἐπιμ.), *Greek numismatics and archaeology, Essays in honour of Margaret Thompson* (1979) 63-69.
- Harrison 1953 Harrison, E., *Portrait Sculpture, The Athenian Agora I* (Princeton 1953).
- Harrison 1960 Harrison, E., New Sculpture from the Athenian Agora, 1959, *Hesperia* 29, 1960, 369-392.
- Harrison 1965 Harrison, E., *Archaic and Archaistic Sculpture in the Athenian Agora, The Athenian Agora XI* (1965).
- Harrison 1982 Harrison, E., Two Pheidian Heads: Nike and Amazon, στὸ D. Kurtz - B. Sparkes (ἐπιμ.), *The Eye of Greece: Studies in the art of Athens* (Cambridge - New York 1982) 53-88.
- Heilmeyer 2002 Heilmeyer, W. D. (ἐπιμ.), *Die griechische Klassik: Idee oder Wirklichkeit* (Berlin/Mainz 2002).
- Hellenkemper-Salies 1994 Hellenkemper-Salies, G. (ἐπιμ.), *Das Wrack, der Schiffsfund von Mahdia, 2, Ausstellung im Rheinischen Landesmuseum Bonn, 8.9.1994-29.1.1995* (Köln 1994).

- Herrmann 1999 Herrmann, J. J., Jr., Demeter-Isis or the Egyptian Demeter?, *JdI* 114, 1999, 65-123.
- Hiller 1972 Hiller, H., Penelope und Eurykleia? Vorbemerkungen zur Rekonstruktion einer Statuengruppe, *AA* 87, 1972, 47-67.
- Hoff - Rotroff 1997 Hoff, M. C. - Rotroff, S. (ἐπιμ.), *The Romanization of Athens. Proceedings of an international conference held at Lincoln, Nebraska (April 1996)* (Oxford 1997).
- Karakasi 2001 Karakasi, K., *Archaische Koren* (München 2001).
- Kardara 1960 Kardara, Chr., Problems of Hera's Cult Images, *AJA* 64, 1960, 342-358.
- Karouzos 1946 Karouzos, Chr., En feuilletant les vieilles publications, *BCH* 70, 1946, 263-270.
- Kenner 1972 Kenner, H., Der Apoll von Belvedere, *SB Wien*, Band 279, Abhandlung 3, Wien 1972, 1-40.
- Klein 1921 Klein, W., *Vom antiken Rokoko* (Wien 1921).
- Kousser 2008 Kousser, R. M., *Hellenistic and Roman Ideal Sculpture* (Cambridge University Press 2008).
- Kroh 1972 Kroh, P., *Lexikon der antiken Autoren* (Stuttgart 1972).
- Krug 1968 Krug, A., *Binden in der griechischen Kunst: Untersuchungen zur Typologie (6.-1. Jh. v. Chr.)* (Mainz 1968).
- Kyrieleis 1981 Kyrieleis, H., *Führer durch das Heraion von Samos* (Athen 1981).
- Landwehr 1985 Landwehr, Chr., *Die antiken Gipsabgüsse aus Baiae: griechische Bronzestatuen in Abgüssen römischer Zeit* (Berlin 1985).
- Lewis 1955 Lewis, D. M., Notes on Attic Inscriptions (II). XXIII. Who was Lysistrata?, *BSA* 50, 1955, 1-36.
- Linfert-Reich 1971 Linfert-Reich, J., *Musen- und Dichterinnenfiguren des vierten und frühen dritten Jahrhunderts* (Köln 1971).
- Lippold 1923 Lippold, G., *Kopien und Umbildungen griechischer Statuen* (München 1923).
- Lippold 1950 Lippold, G., *Griechische Plastik, Handbuch der Archäologie* (München 1950).
- Lucchese 2009 Lucchese, C., *Il Mausoleo di Alicarnasso e i suoi maestri* (Roma 2009).
- Lullies - Hirmer 1956 Lullies, R. - Hirmer, M., *Griechische Plastik von den Anfängen bis zum Ausgang des Hellenismus* (München 1956).
- Marcadé 1952 Marcadé, J., Hermès doubles, *BCH* 76, 1952, 596-624.
- Martinez 1997 Martinez, J. L., La colonne des danseuses de Delphes, *CRAI* 1997, 35-46.
- Mattusch 2005 Mattusch, C., *The Villa dei Papiri at Herculaneum. Life and afterlife of a sculpture collection* (Los Angeles 2005).
- Meyer 1988 Meyer, M., Erfindung und Wirkung. Zum Asklepios Giustini, *AM* 103, 1988, 119-159.
- Meyer 1991 Meyer, M., *Antinoos. Die archäologischen Denkmäler unter Einbeziehung des numismatischen und epigraphischen Materials sowie der litterarischen Nachrichten: Ein Beitrag zur Kunst- und Kunstgeschichte der hadrianisch-früh-antoninischen Zeit* (München 1991).
- Milleker 1986 Milleker, E. J., *The Statue of Apollo Lykeios in Athens* (δ.δ. New York University 1986).
- Müller 1915 Müller, *Der Polos, die griechische Götterkrone* (δ.δ. Berlin 1915).
- Nagele 1984 Nagele, M., Zum Typus des Apollon Lykeios, *ÖJh* 55, 1984, 77-105.
- Neugebauer 1921 Neugebauer, K. A., *Antike Bronzestuetten* (Berlin 1921).
- Nölke 1967 Nölke, P., Zum Kopf der "Meter Doria-Pamfili", *BJb* 167, 1967, 38-57.
- Özgan 1995 Özgan, R., *Die griechischen und römischen Skulpturen aus Tralleis* (Bonn 1995).
- Overbeck 1959 Overbeck, J., *Die antiken Schriftquellen zur Geschichte der bildenden Künste bei den Griechen* (Hildesheim 1959).

- Pandermalis 1971 Pandermalis, D., Zum Programm der Statuenausstattung in der Villa dei Papiri, *AM* 86, 1971, 173-209.
- Pape 1975 Pape, M., *Griechische Kunstwerke als Kriegsbeute und ihre öffentliche Ausstellung in Rom von der Eroberung von Syrakus bis in augusteische Zeit* (δ.δ. Hamburg 1975).
- Papini 2002 Papini, M., Der Hadrianische Klassizismus, στὸ W.-D. Heilmeyer (ἐπιμ.), *Die griechische Klassik: Idee oder Wirklichkeit* (Berlin/Mainz 2002) 659-662.
- Paribeni 1953 Paribeni, E., *Museo Nazionale Romano, Sculture greche del V secolo, Originali e repliche* (Roma 1953).
- Pfeiff 1943 Pfeiff, K. A., *Apollon. Die Wandlung seines Bildes in der griechischen Kunst* (Frankfurt am Main 1943).
- Pfuhl 1926 Pfuhl, E., Artemis von Ariccia, Athena von Velletri und die Amazonen, *JdI* 41, 1926, 1-50.
- Picard 1944-5 Picard, Ch., Statues et ex-voto du "Stibadeion" dionysiaque de Délos, *BCH* 68-69, 1944-5, 240-270.
- Pochmarski 1974 Pochmarski, E., *Das Bild des Dionysos in der Rundplastik der klassischen Zeit Griechenlands* (Wien 1974).
- Pochmarski 1975 Pochmarski, E., Zum Kopf vom Südabhang, *AM* 90, 1975, 145-162.
- Pochmarski 1990 Pochmarski, E., Torso einer Dionysosstatue vom Typus "Basel-Woburn Abbey", *Antike Kunstwerke aus der Sammlung Ludwig III* (Mainz am Rhein 1990) 339-350.
- Praschniker 1948 Praschniker, C., Aus dem Depot des Akropolismuseums I. Athene-Gestalten, *ÖJh* 37, 1948, Beiblatt, 3-30.
- Raeder 2000 Raeder, J., *Die antiken Skulpturen in Petworth House (West Sussex), Monumenta artis romanae XXVIII* (Mainz am Rhein 2000).
- Raftopoulou 2000 Raftopoulou, E. G., *Figures enfantines du Musée National d'Athènes* (München 2000).
- Richter 1960 Richter, G. M. A., *Kouroi. Archaic Greek Youths* (London 1960).
- Richter 1965 Richter, G., *The Portraits of the Greeks* (London 1965).
- Ridgway 1970 Ridgway, B. S., *The Severe Style in Greek Sculpture* (Princeton 1970).
- Ridgway 1984 Ridgway, *Roman Copies of Greek Sculpture* (Ann Arbor 1984).
- Rizzo Rizzo, G. E., *Prassitele* (Milano-Roma 1932).
- Rodenwaldt 1943 Rodenwaldt, G., ΘΕΟΙ ΠΕΙΑ ΖΩΟΝΤΕΣ, *AbhBerlin* 1943, ἀρ. 13, 1-24.
- Roller 1994 Roller, L. E., Attis on Greek Votive Monuments: Greek God or Phrygian?, *Hesperia* 63, 1994, 245-262.
- Rühfel 1984 Rühfel, H., *Das Kind in der griechischen Kunst: von der minoischen-mykenischen Zeit bis zum Hellenismus* (Mainz am Rhein 1984).
- Schefold 1952 Schefold, K., Der Basler Dionysos, *ÖJh* 39, 1952, 93-101.
- Schefold 1960 Schefold, K., *Meisterwerke griechischer Kunst* (Basel 1960).
- Schefold 1965 Schefold, K., *Klassisches Griechenland* (Baden Baden 1965).
- Schefold 1997 Schefold, K., *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker* (Basel 1997).
- Schmaltz 1982 Schmaltz, B., Zum Apollon im Belvedere, *Marburger Winckelmann-Programm* 1982.
- Schmidt 1922 Schmidt, E., *Archaistische Kunst in Griechenland und Rom* (München 1922).
- Schmidt 1932 Schmidt, E., Silanion, der Meister des Platonbildnisses, *JdI* 47, 1932, 239-303.
- Schmidt-Colinet 1977 Schmidt-Colinet, A., *Antike Stützfiguren: Untersuchung zu Typus und Bedeutung der menschengestaltigen Architekturstütze in der griechischen und römischen Kunst* (Frankfurt am Main 1977).

- Schröder 1986 Schröder, St. F., Der Apollon Lykeios und die attische Ephebie des 4. Jhdts, *AM* 101, 1986, 167-184.
- Schuchhardt 1977 Schuchhardt, *Alkamenes*, 126. *Winckelmannsprogramm* 1977 (Berlin 1977).
- Shear 1937 Shear, L., The campaign of 1936, *Hesperia* 6, 1937, 333-381.
- Simon 1972 Simon, E., Hera und die Nymphen. Ein boeotischer Polos in Stockholm, *RA* 1972, 205-220.
- Sisson 1929 Sisson, M. A., The Stoa of Hadrian at Athens, *BSR* 11, 1929, 50-72.
- Smith 1904 Smith, A. H., *A catalogue of sculpture in the Department of Greek and Roman Antiquities, British Museum*, III (London 1904).
- Spyropoulos 2001 Spyropoulos, G., *Drei Meisterwerke der griechischen Plastik aus der Villa des Herodes Atticus zu Eva-Loukou* (Frankfurt am Main 2001).
- Squarciapino 1943 Squarciapino Floriani, M., *La scuola di Afrodizia* (Roma 1943).
- Stavridis 1986 Stavridis, A., Römische Porträts aus dem Nationalmuseum in Athen, *RM* 93, 1986, 253-256.
- Stewart 1977 Stewart, A., *Skopas of Paros* (New Jersey 1977).
- Stewart 2003 Stewart, P., *Statues in Roman Society* (Oxford 2003).
- Summerer - Atasöy 2002 Summerer, L. - Atasöy, S., Die Tyche von Amisos, *AA* 119, 2002, 1, 247-258.
- Svoronos 1937 Svoronos, I. N., *Das Athener Nationalmuseum* (Athen 1908-1937).
- Szidat 2004 Szidat, S., Die "Buckel" der Artemis Ephesia, *JdI* 111, 2004, 83-129.
- Themelis 1992 Themelis, P. G., The Cult Scene on the Polos of the Siphnian Caryatids at Delphi, στὸ R. Hägg (ἐπιμ.), *The Iconography of Greek Cult in the Archaic and Classical Periods* (Athènes-Liège 1992) 49-72.
- Tobin 1997 Tobin, J., *Herodes Atticos and the city of Athens* (Amsterdam 1997).
- Tölle 1966 Tölle, R., Zum Apollon des Leochares, *JdI* 81, 1966, 142-172.
- Travlos 1971 Travlos, J., *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen* (Tübingen 1971).
- Vorster 1983 Vorster, Ch., *Griechische Kinderstatuen* (8.δ. Köln 1983).
- Walter 1971 Walter, H., *Griechische Götter* (München 1971).
- Weber 1976 Weber, M., Die Amazonen von Ephesos, *JdI* 91, 1976, 28-96.
- Weber 1984 Weber, M., Die Amazonen von Ephesos II, *JdI* 99, 1984, 75-126.
- Willers 1967 Willers, D., Zum Hermes Propylaeus des Alkamenes, *JdI* 82, 1967, 37-109.
- Willers 1975 Willers, D., Zu den Anfängen der archaischen Plastik in Griechenland, *AM* 4. Beih. (Berlin 1975).
- Willers 1990 Willers, D., *Hadrians Panhellenisches Programm. Die Neugestaltung Athens durch Hadrian*, Beih. zur Halbjahresschrift *AntK* 16 (Basel 1990).
- Willers 1996 Willers, D., Das Ende der antiken Idealstatue, *MusH* 53, 1996, 169-186.
- Winter 1904 Winter, Fr., Zum Hermes des Alkamenes, *AM* 29, 1904, 208-211.
- Wolters 1893 Wolters, P., Athena des Kephisodot, *JdI* 8, 1893, 173-180.
- Wrede 1985 Wrede, H., *Die antike Herme, Trierer Beiträge zur Altertumskunde I* (Mainz am Rhein 1985/6).
- Zanker 1974 Zanker, P., *Klassizistische Statuen* (Mainz am Rhein 1974).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΑΤ' ΑΥΞΟΝΤΑ ΑΡΙΘΜΟ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

Αρ. εύρ.	Αρ. κατ.	Περιγραφή
206	51	γυναικείο κεφάλι με πόλο
1319	29	Σάτυρος
1322	17	Έρμης
1324	22	Έρμης
2162	39	Άλέξανδρος
2163	13	Έρμης
2167	41	γερόντισσα (Εὐρύκλεια)
2170	25	κεφάλι νέου (μίμηση Έρμου;)
2172	46	κεφάλι ανδρικό (άθλητής;)
2174	42	Κόριννα
2179	57	κεφάλι γυναικείο
2195	24	γενειοφόρος θεός (Δίας;)
2196	52	γυναικείο κεφάλι με πόλο
2279	38	Άλέξανδρος
2281	15	Έρμης
2286	27	Άσκληπιός
2287	1	Άπόλλων (Κιθαρωδός;)
2338	7	Άθηνᾶ
2340	6	Άθηνᾶ
2341	3	Άπόλλων Λύκειος (:)
2348	14	Έρμης
2351	32	Άμαζών
2356	28	Άσκληπιός
2357	31	Άμαζών
2359	44	άθλητής
2365	35	Γοργώ
2372	8	γενειοφόρος θεός (Δίας ή Ποσειδών;)
2373	20	Έρμης
2374	4	Άπόλλων Σαυροκτόνος (:)
2375	16	Έρμης
2386	18	Έρμης
2387	47	κεφάλι ανδρικό ήμίεργο (άθλητής;)

Αρ. εύρ.	Αρ. κατ.	Περιγραφή
2389	12	Άφροδίτη
2390	11	Διόνυσος
2394	36	Εὐβουλεύς
3240	10	Διόνυσος
3246	34	Ἄμαζών
3250	49	κεφάλι ἀνδρικό (ἀθλητῆς ἢ ἥρωας;)
3695	21	Ἑρμῆς
3696	45	κεφάλι ἀνδρικό (ἀθλητῆς)
4213	48	κεφάλι ἀνδρικό (ἀθλητῆς ἢ θεός;)
4829	5	Ἥρα Ἀνθεία
6764	56	κεφάλι γυναικεῖο (θεά;)
7259	53	γυναικεῖο κεφάλι μὲ πόλο
7262	2	Ἀπόλλων
7268	54	γυναικεῖο κεφάλι μὲ πόλο
7269	58	κεφάλι γυναικεῖο
7273	43	Ἀπακανθίζόμενος
7276	50	νήπιο
7280	33	Ἄμαζών
7282	26	κεφάλι ἐφήβου (Ἑρμῆς;)
7285	37	Εὐβουλεύς
7290	55	κεφάλι γυναικεῖο (διονυσιακὴ μορφή)
7326	19	Ἑρμῆς
7333	30	Σάτυρος
7856	23	Ἑρμῆς
7975	40	κεφάλι ἀνδρικό (Ἀντίνοος;)
14641 (Κ 95)	9	Διόνυσος

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ - ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

Πίνακες	Φωτογραφία	Άρ. εύρ.	Άρ. κατ.	Περιγραφή
1,1	DAI 68/251	2287	1	Άπόλλων Κιθαρωδός (;)
1,2	DAI 68/258	2287	1	Άπόλλων Κιθαρωδός (;)
2,1	DAI 68/160	7262	2	Άπόλλων
2,2	DAI 68/161	7262	2	Άπόλλων
2,3	DAI 68/162	7262	2	Άπόλλων
2,4	M. Μπρούσκαρη (P 227014)	7262	2	Άπόλλων
3,1	Α. Άναγνώστου	2341	3	Άπόλλων Λύκειος (;)
3,2	DAI 68/298	2341	3	Άπόλλων Λύκειος (;)
3,3	M. Μπρούσκαρη (P 227017)	2341	3	Άπόλλων Λύκειος (;)
4,1	DAI 68/249	2374	4	Άπόλλων Σαυροκτόνος (;)
4,2	DAI 68/250	2374	4	Άπόλλων Σαυροκτόνος (;)
5,1	DAI 68/290	4829	5	Ήρα Άνθεία
5,2	M. Μπρούσκαρη (P 2270130)	4829	5	Ήρα Άνθεία
5,3	DAI 68/297	4829	5	Ήρα Άνθεία
5,4	M. Μπρούσκαρη (P 227013)	4829	5	Ήρα Άνθεία
6,1	DAI 68/238	2340	6	Άθηνᾶ
6,2	DAI 68/239	2340	6	Άθηνᾶ
7,1	DAI 83/61	2338	7	Άθηνᾶ
7,2	DAI 68/248	2338	7	Άθηνᾶ
7,3	DAI 83/126	2338	7	Άθηνᾶ
8,1	DAI 68/232	2372	8	γενειοφόρος θεός (Ζεύς ἢ Ποσειδών;)
8,2	Σ. Μαυρομάτης 2461	2372	8	γενειοφόρος θεός (Ζεύς ἢ Ποσειδών;)
8,3	Σ. Μαυρομάτης 2452	2372	8	γενειοφόρος θεός (Ζεύς ἢ Ποσειδών;)
8,4	DAI 68/233	2372	8	γενειοφόρος θεός (Ζεύς ἢ Ποσειδών;)
9,1	Α. Άναγνώστου	14641(K 95)	9	Διόνυσος
9,2	Α. Άναγνώστου	14641(K 95)	9	Διόνυσος
9,3	Σ. Μαυρομάτης 2483	14641(K 95)	9	Διόνυσος
10,1	Σ. Μαυρομάτης 2052	3240	10	Διόνυσος
10,2	Σ. Μαυρομάτης 2059	3240	10	Διόνυσος
10,3	Σ. Μαυρομάτης 2055	3240	10	Διόνυσος
10,4	Σ. Μαυρομάτης 2060	3240	10	Διόνυσος
11,1	DAI 68/158	2390	11	Διόνυσος
11,2	DAI 68/159	2390	11	Διόνυσος
11,3	Σ. Μαυρομάτης 2505	2390	11	Διόνυσος
11,4	Σ. Μαυρομάτης 2509	2390	11	Διόνυσος
12,1	DAI 68/205	2389	12	Άφροδίτη
12,2	DAI 68/203	2389	12	Άφροδίτη

Πίνακες	Φωτογραφία	Άρ. εύρ.	Άρ. κατ.	Περιγραφή
12,3	Σ. Μαυροομάτης 2496	2389	12	Άφροδίτη
13,1	Σ. Μαυροομάτης 2368	2163	13	έρμαϊκή στήλη Έρμου
13,2	DAI 68/192	2163	13	έρμαϊκή στήλη Έρμου
13,3	DAI 68/193	2163	13	έρμαϊκή στήλη Έρμου
13,4	Μ. Μπούσκαρη (PB 160339)	2163	13	έρμαϊκή στήλη Έρμου
14,1	DAI 68/293	2348	14	έρμαϊκή στήλη Έρμου
14,2	DAI 68/218	2348	14	έρμαϊκή στήλη Έρμου
14,3	DAI 68/216	2348	14	έρμαϊκή στήλη Έρμου
14,4	DAI 68/217	2348	14	έρμαϊκή στήλη Έρμου
15,1	DAI 68/219	2281	15	έρμαϊκή στήλη Έρμου
15,2	DAI 68/220	2281	15	έρμαϊκή στήλη Έρμου
15,3	DAI 68/284	2281	15	έρμαϊκή στήλη Έρμου
16,1	Σ. Μαυροομάτης 2395	2375	16	έρμαϊκή στήλη Έρμου
16,2	DAI 68/187	2375	16	έρμαϊκή στήλη Έρμου
16,3	DAI 68/186	2375	16	έρμαϊκή στήλη Έρμου
17,1	DAI 68/150	1322	17	έρμαϊκή στήλη Έρμου
17,2	DAI 68/149	1322	17	έρμαϊκή στήλη Έρμου
17,3	DAI 68/151	1322	17	έρμαϊκή στήλη Έρμου
17,4	Μ. Μπούσκαρη (PB 160337)	1322	17	έρμαϊκή στήλη Έρμου
18,1	Σ. Μαυροομάτης 2049	2386	18	έρμαϊκή στήλη Έρμου
18,2	Σ. Μαυροομάτης 2051	2386	18	έρμαϊκή στήλη Έρμου
18,3	DAI 68/300	2386	18	έρμαϊκή στήλη Έρμου
19,1	Σ. Μαυροομάτης 2408	7326	19	έρμαϊκή στήλη Έρμου
19,2	Σ. Μαυροομάτης 2410	7326	19	έρμαϊκή στήλη Έρμου
19,3	DAI 68/247	2373	20	έρμαϊκή στήλη Έρμου
20,1	Μ. Μπούσκαρη (PB 190311)	3695	21	έρμαϊκή στήλη Έρμου
20,2	Μ. Μπούσκαρη (PB 190317)	3695	21	έρμαϊκή στήλη Έρμου
20,3	Μ. Μπούσκαρη (PB 190313)	3695	21	έρμαϊκή στήλη Έρμου
20,2	Μ. Μπούσκαρη (P 2270166)	7856	23	έρμαϊκή στήλη Έρμου
21,1	DAI 68/211	2195	24	έρμαϊκή στήλη (Ζεύς;)
21,2	Σ. Μαυροομάτης 2306	2195	24	έρμαϊκή στήλη (Ζεύς;)
21,3	Σ. Μαυροομάτης 2313	2195	24	έρμαϊκή στήλη (Ζεύς;)
22,1	DAI 68/208	2170	25	έρμαϊκή στήλη (μίμηση Έρμου;)
22,2	DAI 68/237	2170	25	έρμαϊκή στήλη (μίμηση Έρμου;)
22,3	Σ. Μαυροομάτης 2389	2170	25	έρμαϊκή στήλη (μίμηση Έρμου;)
22,4	DAI 68/209	2170	25	έρμαϊκή στήλη (μίμηση Έρμου;)
23,1	Σ. Μαυροομάτης 2154	7282	26	έρμαϊκή στήλη (μίμηση Έρμου;)
23,2	Σ. Μαυροομάτης 2163	7282	26	έρμαϊκή στήλη (μίμηση Έρμου;)
23,3	Σ. Μαυροομάτης 2170	7282	26	έρμαϊκή στήλη (μίμηση Έρμου;)

Πίνακες	Φωτογραφία	Αρ. εύρ.	Αρ. κατ.	Περιγραφή
23,4	Σ. Μαυρομάτης 2162	7282	26	έρμαϊκή στήλη (μίμηση Έρμου;)
	—	1324	22	έρμαϊκή στήλη Έρμου
24,1	Σ. Μαυρομάτης 2414	2286	27	Άσκληπιός
24,2	Σ. Μαυρομάτης 2419	2286	27	Άσκληπιός
24,3	Σ. Μαυρομάτης 2430	2286	27	Άσκληπιός
24,4	Σ. Μαυρομάτης 2423	2286	27	Άσκληπιός
25,1	DAI 68/198	2356	28	Άσκληπιός
25,2	DAI 68/199	2356	28	Άσκληπιός
26,1	DAI 68/228	1319	29	Σάτυρος
26,2	DAI 68/229	1319	29	Σάτυρος
26,3	Μ. Μπρούσκαρη (PB 160355)	1319	29	Σάτυρος
26,4	Μ. Μπρούσκαρη (PB 160358)	1319	29	Σάτυρος
27,1	Σ. Μαυρομάτης 2046	7333	30	Σάτυρος
27,2	Σ. Μαυρομάτης 2047	7333	30	Σάτυρος
27,3	DAI 68/264	7333	30	Σάτυρος
28,1	DAI 68/241	2357	31	Άμαζών
28,2	DAI 68/242	2357	31	Άμαζών
28,3	DAI 68/256	2357	31	Άμαζών
29,1	DAI 68/272	2351	32	Άμαζών
29,2	Σ. Μαυρομάτης 2065	3246	34	Άμαζών
29,3	Σ. Μαυρομάτης 2071	3246	34	Άμαζών
30,1	DAI 68/289	7280	33	Άμαζών
30,2	Σ. Μαυρομάτης 2291	7280	33	Άμαζών
30,3	Σ. Μαυρομάτης 2295	7280	33	Άμαζών
30,4	Μ. Μπρούσκαρη (PB 160338)	7280	33	Άμαζών
31,1	Σ. Μαυρομάτης 2037	2365	35	Γοργώ
31,2	Σ. Μαυρομάτης 2042	2365	35	Γοργώ
31,3	Σ. Μαυρομάτης 2044	2365	35	Γοργώ
31,4	Σ. Μαυρομάτης 2038	2365	35	Γοργώ
31,5	Μ. Μπρούσκαρη (PB 160384)	2365	35	Γοργώ
32,1	DAI 68/166	2394	36	Εύβουλεὺς
32,2	DAI 68/167	2394	36	Εύβουλεὺς
33,1	DAI 83/13	7285	37	Εύβουλεὺς
33,2	DAI 83/14	7285	37	Εύβουλεὺς
33,3	Σ. Μαυρομάτης 2369	7285	37	Εύβουλεὺς
34,1	DAI 68/260	2279	38	Ἀλέξανδρος
34,2	DAI 68/259	2279	38	Ἀλέξανδρος
34,3	DAI 68/262	2279	38	Ἀλέξανδρος
34,4	Μ. Μπρούσκαρη (PB 160374)	2279	38	Ἀλέξανδρος

Πίνακες	Φωτογραφία	Άρ. εύρ.	Άρ. κατ.	Περιγραφή
35,1	DAI 68/240	2162	39	Ἀλέξανδρος
35,2	DAI 83/74	2162	39	Ἀλέξανδρος
35,3	DAI 68/280	2162	39	Ἀλέξανδρος
36,1	DAI 83/104	7975	40	ἀνδρικό κεφάλι (Ἀντίνοος;)
36,2	DAI 68/282	3250	49	ἀνδρικό κεφάλι (ἀθλητῆς ἢ ἥρωας;)
37,1	Α. Ἀναγνώστου	2167	41	γερόντισσα (Εὐρύκλεια)
37,2	Α. Ἀναγνώστου	2167	41	γερόντισσα (Εὐρύκλεια)
37,3	Α. Ἀναγνώστου	2167	41	γερόντισσα (Εὐρύκλεια)
38,1	DAI 68/226	2174	42	Κόριννα
38,2	DAI 68/227	2174	42	Κόριννα
38,3	Α. Ἀναγνώστου	2174	42	Κόριννα
39,1	Α. Ἀναγνώστου	7273	43	Ἀπακανθιζόμενος
39,2	Α. Ἀναγνώστου	7273	43	Ἀπακανθιζόμενος
39,3	Α. Ἀναγνώστου	7273	43	Ἀπακανθιζόμενος
40,1	DAI 68/224	2359	44	ἀθλητῆς
40,2	DAI 68/225	2359	44	ἀθλητῆς
40,3	Σ. Μαυρομαμάτης 2305	2359	44	ἀθλητῆς
40,4	DAI 68/223	2359	44	ἀθλητῆς
41,1	Σ. Μαυρομαμάτης 2102	3696	45	ἀνδρικό κεφάλι (ἀθλητῆς)
41,2	Σ. Μαυρομαμάτης 2108	3696	45	ἀνδρικό κεφάλι (ἀθλητῆς)
41,3	Σ. Μαυρομαμάτης 2107	3696	45	ἀνδρικό κεφάλι (ἀθλητῆς)
41,4	Σ. Μαυρομαμάτης 2113	3696	45	ἀνδρικό κεφάλι (ἀθλητῆς)
42,1	DAI 68/170	2172	46	ἀνδρικό κεφάλι (ἀθλητῆς;)
42,2	DAI 68/171	2172	46	ἀνδρικό κεφάλι (ἀθλητῆς;)
43,1	Σ. Μαυρομαμάτης 2390	2387	47	ἀνδρικό κεφάλι (ἀθλητῆς;)
43,2	DAI 68/296	2387	47	ἀνδρικό κεφάλι (ἀθλητῆς;)
44,1	Σ. Μαυρομαμάτης 2121	4213	48	ἀνδρικό κεφάλι (ἀθλητῆς ἢ θεός;)
44,2	Σ. Μαυρομαμάτης 2131	4213	48	ἀνδρικό κεφάλι (ἀθλητῆς ἢ θεός;)
44,3	Σ. Μαυρομαμάτης 2141	4213	48	ἀνδρικό κεφάλι (ἀθλητῆς ἢ θεός;)
45,1	DAI 68/157	7276	50	νήπιο
45,2	Σ. Μαυρομαμάτης 2145	7276	50	νήπιο
46,1	Σ. Μαυρομαμάτης 2033	206	51	γυναικεῖο κεφάλι με πόλο
46,2	Σ. Μαυρομαμάτης 2035	206	51	γυναικεῖο κεφάλι με πόλο
46,3	Σ. Μαυρομαμάτης 2036	206	51	γυναικεῖο κεφάλι με πόλο
46,4	Σ. Μαυρομαμάτης 2034	206	51	γυναικεῖο κεφάλι με πόλο
47,1	Σ. Μαυρομαμάτης 2363	2196	52	γυναικεῖο κεφάλι με πόλο
47,2	DAI 83/21	2196	52	γυναικεῖο κεφάλι με πόλο
47,3	Σ. Μαυρομαμάτης	2196	52	γυναικεῖο κεφάλι με πόλο
48,1	DAI 83/19	7259	53	γυναικεῖο κεφάλι με ἐπίθημα

Πίνακες	Φωτογραφία	Αρ. εὐρ.	Αρ. κατ.	Περιγραφή
48,2	Μ. Μπρούσκαρη (PB 160364)	7259	53	γυναικεῖο κεφάλι με ἐπίθημα
48,3	Σ. Μαυρομμάτης 2301	7259	53	γυναικεῖο κεφάλι με ἐπίθημα
49,1	DAI 68/200	7268	54	γυναικεῖο κεφάλι με ἐπίθημα
49,2	DAI 68/202	7268	54	γυναικεῖο κεφάλι με ἐπίθημα
49,3	DAI 68/201	7268	54	γυναικεῖο κεφάλι με ἐπίθημα
49,4	Σ. Μαυρομμάτης 2296	7268	54	γυναικεῖο κεφάλι με ἐπίθημα
50,1	DAI 68/172	7290	55	γυναικεῖο κεφάλι
50,2	DAI 68/173	7290	55	γυναικεῖο κεφάλι
50,3	Σ. Μαυρομμάτης 2377	7290	55	γυναικεῖο κεφάλι
51,1	DAI 68/134	6764	56	γυναικεῖο κεφάλι
51,2	DAI 83/103	2179	57	γυναικεῖο κεφάλι
51,3	Μ. Μπρούσκαρη (P 2270145)	7269	58	γυναικεῖο κεφάλι
51,4	Μ. Μπρούσκαρη (P 2270150)	7269	58	γυναικεῖο κεφάλι

«Η ΣΙΚΥΩΝΙΑ MARTYRIA»

Ο έντοπισμός, σὲ μία ἐπίσκεψή μου στὸ Μουσεῖο τῆς Σικυώνας, τοῦ πῆλινου εἰδωλίου (εἰκ. 1α-β, ἀρ. εὐρ. 379 - Μ.Σ. 2367)¹, ἦταν μία εὐτυχὴς σύμπτωση, καθὼς προσφέρει μὲ τὴν ἀναγνώρισή του μία νέα μαρτυρία καὶ μία καθαρὴ εἰκόνα τῆς παράδοσης ἐνὸς τύπου τῆς μεγάλης πλαστικῆς. Πρόκειται γιὰ ἓνα εἰδῶλιο μιᾶς ὄρθιας, γυναικείας μορφῆς, ποὺ φορεῖ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο καὶ κρατεῖ φίδι (ἢ κεφαλὴ δὲν σώζεται). Τόσο ἡ μετωπικὴ στάση τῆς μορφῆς, μὲ τὴν ἐλαφρὴ κλίση τοῦ πάνω σώματος πρὸς τὰ δεξιὰ του, ὅσο καὶ ἡ ἐπιμήκυνση τῶν ἀναλογιῶν, εἶναι στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὶς μορφὲς γύρω στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ τὸ γενικὸ σχῆμα συναντιέται ἤδη μέσα στὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα². Κλειστὸ περίγραμμα ποὺ διαγράφει ἓνα ὑψηλὸ τετραγωνικὸ σχῆμα· τὸ πάνω μέρος τοῦ σώματος χαρακτηρίζεται ἀπὸ πλατιές, ὀγκώδεις μορφές. Τὸ κεφάλι θὰ στρεφόταν πρὸς τὰ δεξιὰ (στάσιμο σκέλος). Τὸ ὑψηλὸ ζώσιμο τοῦ χιτῶνα, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπίμηκες, ἄξονικὸ μοτίβο τοῦ ἱματίου ἀνάμεσα στὰ σκέλη ἀπὸ διαδοχικὲς, γωνιασμένες πρὸς τὰ κάτω, ὀξυκόρυφες πτυχές, ποὺ πλαισιώνεται ἀπὸ ἀπλές, λεῖες ἐπιφάνειες, ὅπως καὶ ἡ σκαλωτὴ πτώση τοῦ ἱματίου (εἰκ. 1α) κατὰ μῆκος τοῦ ἀριστεροῦ περιγράμματος τοῦ σώματος, συνιστοῦν πρῶιμα στοιχεῖα τῆς ἐλληνιστικῆς τεχνοτροπίας³.

1. Ἄγνωστη προέλευση. Ὑψ. 0.26, πλ. 0.095. Ἀπὸ τῆς Μουσειακῆς συλλογῆς ὅπου «εὐρήματα περισυλλογῆς ἀπὸ μικρὲς παλιὲς ἀνασκαφές» [βλ. C. Krystalli-Votsi, *Hesperia*, Suppl. XXVII (1994) 113 κέ., N. Φαράκλας, *Σικωνία* (1971) 31 κέ.]. Καλὰ διατηρημένη ἀλλὰ ἀκέφαλη μορφή. Τετραγωνικὴ βάση (μὲ κλίση τῆς πρόσθιας ἐπιφάνειας). Σχηματικὴ ἀπόδοση τῶν πλάγιων καὶ τῆς πίσω ὀψης τοῦ εἰδωλίου, ὅπου καὶ κυκλικὴ ὀπὴ ἀερισμοῦ. Ἐλαφρὸ πορτοκαλὶ ἐπίχρσμα στὴν ἐπιφάνεια τοῦ πηλοῦ.

Εὐχαριστῶ τὸν προϊστάμενο τῆς ΛΖ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Κ. Κίσα γιὰ τὴν ἄδεια δημοσίευσης καὶ τὸν ἀρχαιολόγο Β. Παπαθανασίου γιὰ τὶς φωτογραφίες τοῦ εἰδωλίου.

2. Βλ. ἀττικὲς ἀναφορές: L. E. Baumer, *Vorbilder und Vorlagen. Studien zu klassischen Frauenstatuen u. ihrer Verwendung für Reliefs u. Statuetten des 5 u. 4 Jahrh. v. Chr.* (1997), π.χ. σ. 127, R19 Athen, N. M. Inv. 1396, «Hygieia» (πίν. 28,4) «320/310 v. Chr.» σμμ.

893. Ἀλλὰ καὶ μακρινὲς ἀρχὲς τοῦ σχήματος μέσα στὸν ἀττικὸ χῶρο: σ. 155, K2 Athen N. M. Inv. 176 (πίν. 39,3-5): «im vorletzten Jahrhundert des 5. Jh. v. Chr.». Μέσα στὸν 4ο αἰ. π.Χ. ἀναγνωρίζονται συγγενικὰ στοιχεῖα καὶ στὸ ἄγαλμα τοῦ Μητροπολιτικοῦ Μουσείου τῆς Νέας Ὑόρκης, G.M.A. Richter, *Metrop. Mus. Catalogue* (1954) 75, ἀρ. 126 (πίν. 96), R. Kabus-Jahn, *Studien zu Frauenfiguren des 4. Jahrh. v. Chr.* (1963) 43 κέ.

3. Βλ. γιὰ τὴν γενικὴ σύνθεση: A. Linfert, *Kunstzentren hellenistischer Zeit* (1976) 79, Kos 86, σμμ. 244 (πίν. 32, εἰκ. 167): διακρίνονται ἐδῶ ὀρισμένες ἀντιστοιχίες «um 280 u. 240». R. Kabus-Preissshofen, *Die hellenistische Plastik der Insel Kos*, AM 14 Beih. (1989) 118 κέ. καὶ 236 κέ. Kat. ἀρ. 52 (πίν. 37,1-3) «Kos, Mus., Nr 20 (früher 86)», «um 270 v. Chr.», περιορισμὸς τῆς σύνθεσης στὴν πρόσθια ὄψη, σύμφωνα μὲ ἓνα γεωμετρικὸ σχέδιο. Εἰκ. 2α-β.

Εικ. 1α-β. Ειδώλιο αρ. εύρ. 379, Μ.Σ. 2367 Μουσείου Σικυώνας.

Χαρακτηριστική είναι ακόμη η στάση με τὸ ἄνετο πόδι ποὺ φαίνεται νὰ πατεῖ με ὅλο τὸ πέλμα στὸ ἔδαφος, ἐνῶ τὸ βάρος τοῦ σώματος ζυγίζεται (χωρὶς ἔμφαση) ἀνάμεσα στὰ σκέλη· ὁ ἀριστερὸς ὤμος ἐλαφρὰ ὑψωμένος, λυγισμένοι βραχίονες.

Στὴ σύνθεση αὐτή, ὅπου διακρίνεται ἀναμφίβολα ἡ ἀναφορὰ σὲ ἀττικά σχήματα τῆς

Εἰκ. 2α-β. Γυναικεῖο ἄγαλμα ἀπὸ τὴν Κῶ (R. Kabus-Preisshofen, *Die hellenistische Plastik der Insel Kos*, AM 14 Beih. (1989) Kat. ἀρ. 52, πίν. 37,2-3).

περιόδου (βλ. καὶ σημ. 2), ὅπως καὶ στὶς Μοῦσες τῆς βάσης τῆς Μαντίνειας⁴, ἡ ἀπλὴ γενικὰ ὄψη τοῦ εἰδωλίου παρουσιάζει ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ μιᾶς πρὶν προχωρημένης

4. Ἀρ. εὐρ. 215-217 Ἐθν. Μουσείου, βλ. πλάκα ἀρ. 217, μεσαία Μούσα: ἀναλογίαι στάσης, πτυχολογίας, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ μέρους μοτίβων (ἡ κεφαλὴ στρέ-

φεται πρὸς τὸ δεξιὸν στάσιμον). B. Sismondo Ridgway, *Hellenistic Sculpture I* (1990) 253 (πίν. 132a-c): «third quarter of the 4th c. B.C.». Baumer ὅ.π. (σημ. 2).

Εἰκ. 3. Ἀνάγλυφο ἀθλητοῦ ἀπὸ τὴν Κῶ (Kabus-Preisshofen ὁ.π. Kat. ἀρ. 20, πίν. 31,1).

Εἰκ. 4. «Ἡ Ὑγεία τοῦ Βερολίνου» (B. Andreae, Skulptur des Hellenismus, 2001, πίν. 85).

τυπολογικῆς ἀνέλιξης ἀλλὰ καὶ ἀπόδοσης⁵. Ἔτσι π.χ. ἡ κυλινδρική ἀναδίπλωση στὸ πάνω κρᾶσπεδο τοῦ ἱματίου (βασικὸ θέμα τῆς ἐλληνιστικῆς πτυχολογίας)⁶ καμπυλώνεται

122 κέ., R12 (πίν. 27,2). Ν. Καλτσᾶς, Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Τὰ γλυπτά (2001) ἀρ. 513 (ἀρ. εὗρ. 215-7) «γύρω στὸ 320 π.Χ.»

5. Βλ. σχετικὰ Α. Borbein, *JdI* 88, 1973, 134 κέ.

6. Τόσο σὲ ἀνδρικές, ὅσο καὶ γυναικεῖες μορφές, βλ. π.χ. P. Themelis, *Attic Sculpture from Kallipolis*, στὸ O. Palagia - W. Coulson (ἐπιμ.), *Regional Schools in Hellenistic Sculpture* (1998) 56 κέ.

ἐδῶ, στὸ ὕψος τῆς κοιλιᾶς, μὲ πυκνὴ συστροφὴ τοῦ ὑφάσματος (ἐνῶ συγκρατεῖται καὶ πιέζεται ἀπὸ τὸν λυγισμένο ἀριστερὸ βραχίονα). Ἡ ἐγκάρσια ἀναδίπλωση τοῦ ἱματίου, ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἐπιμήκυνση τῶν ἀναλογιῶν τοῦ σώματος καὶ τὴν κίνησή του⁷, σκεπάζεται ἐδῶ ἐν μέρει ἀπὸ τὴ θέση τῶν βραχιόνων. Ἀναλογία στάσης καὶ σχετικῆς πτύχωσης ἔχει π.χ. τὸ ὑστερότερο ἀνάγλυφο ἀθλητοῦ ἀπὸ τὴν Κῶ⁸ (εἰκ. 3).

Ἀναγνωρίζεται ἄμεσα ἡ τέλεια ἀντιστοιχία τοῦ εἰδωλίου μὲ τὸν τύπο τοῦ ρωμαϊκοῦ ἀντίγραφου τῆς λεγόμενης «Υγείας τοῦ Βερολίνου»⁹ (εἰκ. 4). Ἐλάχιστες εἶναι οἱ μεταξὺ τους ἀποκλίσεις, ὅπως ὁ χειριδωτὸς χιτῶνας τοῦ ἀντιγράφου τοῦ Βερολίνου (σὲ ἀντίθεση μὲ τὸ εἰδῶλιο καὶ τὸ ἀντίγραφο τῆς Υγείας τοῦ Palazzo dei Conservatori¹⁰ (εἰκ. 5α-β). Ἡ βασικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ μορφὴ τοῦ εἰδωλίου καὶ ἐκείνης τῶν δύο πιδὲ σημαντικῶν ἀντιγράφων τοῦ τύπου, ποὺ ἀναφέρθηκαν, εἶναι ἡ γενικὰ ἀπλούστερη ἀπόδοση¹¹, ἀπόρροια βέβαια τοῦ μικροῦ μεγέθους τοῦ εἰδωλίου¹², ἀλλὰ καὶ μιᾶς διαφορετικῆς ἀντίληψης, ποὺ περιορίζεται στὶς βασικὲς μορφὲς καὶ ποὺ θὰ σχετίζεται μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀρχέτυπου. Στὴ σύμπτωση τῶν μορφῶν πρωταρχικὴ εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν τύπο, ἡ ἀπεικόνιση τοῦ θέματος τοῦ φιδιοῦ, ἀναμφισβήτητου στοιχείου ἀναφορᾶς στὸ ἴδιο πρότυπο, ἐνῶ ὁ τύπος τῆς κεφαλῆς παραμένει ἀδιευκρίνιστος¹³ (εἰκ. 7). Τὰ ὑστεροκλασικὰ στοιχεῖα τοῦ τύπου τῆς «Υγείας τοῦ Βερολίνου» ὁδήγησαν καὶ στὴ συσχέτισή του μὲ τὴ Θέμιδα τοῦ Χαιρεστράτου (ἀρ. εὐρ. 231, Ἐθν. Μουσείου)¹⁴, μὲ κοινὰ χαρακτηριστικὰ τὸ παραλλη-

7. Αὐτόθι σημ. 6.

8. Διαφορετικῆς ὅμως ἀπόδοσης τῶν μορφῶν, βλ. Linfert ὅ.π. (σημ. 3) 77 κέ. (πίν. 3, εἰκ. 161-2): «Palästriten-Stele», Kos 77, σημ. 237. Kabus-Preiss-hofen ὅ.π. (σημ. 3) 188. Kat. ἀρ. 20 «Kos, Mus. Nr. 5; Inv. Rhodos Mus. E 704» (πίν. 30,1- 31,1-3): «um 230 v. Chr.»

9. Βλ. LIMC V, 1², s.v. Hygieia (F. Croissant) σ. 566: «Type Belvedere, ἀρ. 193, Staatl. Mus. SK 353 (R38)». «De Frascati – II s. ap. J.C.», καὶ σ. 571. C. Blümel, *Römische Bildnisse* (1933) 16 κέ., ἀρ. 38 (πίν. 19, 21). Kabus-Jahn ὅ.π. (σημ. 2) 54 κέ. σημ. 106 (πίν. 8). H. Sobel, *Hygieia, Die Göttin der Gesundheit* (1990) 102, ἀρ. 1. Berlin, «H. 2,13 m. Typus Zara». Ἰ. Κ. Λεβέντη, Ἡ Ὑγεία τοῦ Νικηράτου τοῦ Ἀθηναίου, στὸ O. Palagia - W. Coulson (ἐπιμ.), *Regional Schools in Hellenistic Sculpture* (1998) 101 κέ. σημ. 5 (εἰκ. 5-6). B. Andreae, *Skulptur des Hellenismus* (2001) 108 κέ. σημ. 205, ἀρ. 72, 84-85 (πίν. 72, 84-85).

10. Stuart Jones, *Pal. Conservatori* (1926) 112, ἀρ. 64 (πίν. 38). Helbig⁴ II, ἀρ. 1724, LIMC ὅ.π. (σημ. 9) ἀρ. 192, Λεβέντη ὅ.π. (σημ. 9) 101γ σημ. 4 (εἰκ. 3-4).

11. Πρβ. τὴν πολὺπλοκὴ ἀπόδοση τῆς πτώσης τοῦ ἱματίου στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ τὴν πίσω

ὄψη τῶν ἀντιγράφων. M. Bieber, *Griechische Kleidung* (1928) 81 «Hygieia Berlin, Altes Mus. Nr. 353» (πίν. LII, 1). Εἰκ. 6.

12. Ὅπως καὶ οἱ ἐντελῶς σχηματικὲς πλάγιες καὶ πίσω ὀψεις. Κλειστὰ ὑποδήματα, σύμφωνα μὲ τὴν ἐλληνιστικὴ ἀπόδοση, ιδιαίτερα στὶς τετρακότες.

13. Ὅψη τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀντιγράφου τοῦ Βερολίνου (εἰκ. 7): ὑψηλὴ κόμμωση, μὲ τὸ «ἐλληνιστικὸ» περίπλοκο δέσιμο τῶν πλοκάμων στὴν κορυφὴ Ἰδιάζουσα ὀπισθοσφενδόνη, τυπικά, ἀδιάφορα χαρακτηριστικὰ προσώπου. Βλ. H. J. Kruse, *Römische weibliche Gewandstatuen des zweiten Jahrhunderts n. Chr.* (1975) 360, ἀρ. D 65, σημ. 753, 755-6. Λεβέντη ὅ.π. (σημ. 9) 102 καὶ 105 κέ. σημ. 14. Andreae ὅ.π. (σημ. 9) 108 (πίν. 72) καὶ 112. Σχετικὰ μὲ τὸ ἀρχέτυπο θὰ μπορούσε νὰ ὑποθεθεῖ ἕνας ἀπλούστερος, ἐνιαίος ἔμπνευσης τύπος κεφαλῆς, σύμφωνος μὲ τὸν πρόωμο, ἐλληνιστικὸ χαρακτήρα τῆς μορφῆς.

14. R. Horn, *Stehende weibliche Gewandstatuen in der hellenistischen Plastik* (1931) 19 κέ. (πίν. 6,3). Themelis ὅ.π. (σημ. 6) 55 κέ. Καλτσᾶς ὅ.π. (σημ. 4) 272 κέ. ἀρ. 568, ἀρ. εὐρ. 231: «γύρω στὸ 300 π.Χ.».

Εἰκ. 5α-β. Ἡ Ὑγεία τοῦ Palazzo dei Conservatori, Museo Nuovo 899 (Andreae ὁ.π. πίν. 84).

λόγραμμο σχῆμα¹⁵, τὴν ἐπιμήκυνση τοῦ κάτω μέρους τοῦ σώματος, τὴν ἀναλογία στάσης (ὅπως καὶ μικρὴ μετατόπιση τοῦ βάρους τοῦ σώματος), καθὼς καὶ τὴ σχετικὴ διαμόρφωση τῆς πτυχολογίας. Τὰ θέματα αὐτά, καθὼς καὶ τὸ λοξὸ κάτω κράσπεδο τοῦ ἱματίου (στὸ ὕψος τοῦ γόνατος), ἀποδίδονται στὴν εἰκονογραφία τῆς Ὑγείας ἤδη ἀπὸ τὸ β' μισὸ

15. Μὲ μικρὴ διαπλάτυνση τῆς βάσης τῆς μορφῆς σχετικὰ μὲ τοὺς ὅμους (ἀντίγραφα Βερολίνου καὶ Σικυῶνας) βλ. ἀντίθετα τὴν πλατιὰ κάτω ἀπόληξη,

τυπικὸ ὕστεροελληνιστικὸ στοιχεῖο, π.χ. D. Pinkwart, *AntPl* XII (1973) 150 κέ. «Typus der Saufeia»: ἀρ. 2 (πίν. 52-53).

Εἰκ. 7. Ἡ κεφαλή τῆς «Υγείας τοῦ Βερολίνου»
(Andreae ὁ.π. πίν. 72).

Εἰκ. 6. «Υγεία τοῦ Βερολίνου» (M. Bieber, Griechische Kleidung, 1928, πίν. LII, 1), πίσω ὄψη.

τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁶ Ἡ ἀναγωγή (τόσο στήν περίοπτη γλυπτική, ὅσο καὶ στὰ ἀνάγλυφα ποὺ ἀναφέρονται στὴ θεὰ) ἀφορᾷ ἀκόμη καὶ λεπτομέρειες, ὅπως π.χ. τὸ μικρὸ μάζεμα τοῦ ὑφάσματος στὸ γώνιασμα τοῦ ἀριστεροῦ βραχίονα τοῦ εἰδωλίου, θέμα ποὺ διαμορφώνεται συχνὰ σὲ χονδρὸ κόμπο πτυχῶν, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ γειτονικὴ πτύχωση, τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.¹⁷ Ἡ ἀπόδοση τῶν μοτίβων διαφοροποιεῖται

16. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.: I. Leventi, *Hygieia in Classical Greek Art* (2003) 58, π.χ. σ. 131, ἀρ. R 6 – ἀνάγλυφο, ἀρ. εὐρ. 1338 Ἐθν. Μουσ. (πίν. 11) καὶ σ. 140, ἀρ. 29 – ἀνάγλυφο ἀρ. εὐρ. 2926 Ἐθν. Μουσ. (πίν. 23). Καλτσᾶς ὁ.π. (σημ.

4) 141, ἀρ. 268, ἀρ. εὐρ. 1338: «420-410 π.Χ.»

17. Βλ. π.χ. B. Schlörb-Vierneisel, *Glypt. München* III (1988) 26, ἀρ. 5: «Rhodos, um 370 v. Chr.» (πίν. 11) σ. 19, ἀρ. 4: «Στήλη Μνησαρέτης»: «um 380 v. Chr.» (πίν. 9).

βέβαια στο πέρασμα της ελληνιστικής περιόδου¹⁸ (εἰκ. 8), ἐνῶ τυποποιῶνται στὸ α' μισό τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., ὅπως αὐτὸ ποὺ ἀναπτύσσεται στὴν περιοχὴ τῶν σκελῶν¹⁹ ἢ ἐκεῖνο τῆς κάθετης πτώσης τοῦ ἱματίου. Ἔτσι, παρὰ τὴν ἀπόκλιση τῶν ἀναλογιῶν τοῦ σώματος στὶς γυναικεῖες ὑστεροελληνιστικὲς μορφές, καὶ τὴν ὅλο καὶ πιὸ ἐλευθερωμένη ἀπὸ αὐτὸ πτυχολογία, διαγράφεται ἡ ἔμμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὰ ὑστεροκλασικὰ καὶ πρῶμα ἐλληνιστικὰ θέματα. Στὸ κεντρικὸ μοτίβο τοῦ φιδιοῦ, ὅπως εἰκονίζεται στὴν «Υγεία τοῦ Βερολίνου»²⁰ καὶ σ' ἐκείνη τοῦ εἰδωλίου, ποὺ τυλίγεται στὸν πήχυ τοῦ δεξιοῦ λυγισμένου βραχίονα τῆς θεᾶς, κουλουριάζεται πάνω στὸ στήθος της²¹, ὅπου συγκρατεῖται ἀπὸ τὰ χέρια της, ἀναγνωρίζεται ἡ σίγουρη ἀναφορὰ στὸ ἀρχέτυπο τοῦ ἀγάλματος τῆς Ὑγείας, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ ἀπόδοση τοῦ μοτίβου στὸ σικωνίον εἰδῶλιο. Μία ἀνάλογη διαμόρφωση τοῦ θέματος παρουσιάζει καὶ τὸ ὑστερότερο διαφορετικοῦ τύπου ἄγαλμα Ὑγείας τοῦ Μουσείου τῶν Συρακουσῶν²². Ὁ τύπος μας ἀναγνωρίσθηκε καὶ ἀποδόθηκε εὐλόγα ἀπὸ τὴν Ἰ. Λεβέντη²³ στὸν Ἀθηναῖο γλύπτη Νικήρατο, σὰν προῖον περγαμηνοῦ ἐργαστηρίου τοῦ γ' τετάρτου τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Θετικὴ εἶναι ἡ προσέγγισή του μὲ τὴν περγαμηνὴ τέχνη, ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴ συσχέτιση τοῦ συγγενικοῦ ἀπλούστερου σχήματος τῆς Ὑγείας «Broadlands»²⁴, ἐνὸς πρῶμου ἐλληνιστικοῦ τύπου, μὲ ἔργα Ἀσιατικῆς καὶ ἰδιαίτερα περγαμηνῆς τέχνης, ὅπως σημειώνει ἤδη ὁ Mustilli²⁵. Δυνατὲς εἶναι ἀκόμη κάποιες συσχετίσεις μὲ περγαμηνῆς μορφές, ὅπως μὲ τὸ ἄγαλμα ἀρ. 69 τοῦ Μουσείου Βερολίνου²⁶ (εἰκ. 9), ἐνὸς συγγενικοῦ σχήματος μὲ διαφορετικὴ ὅμως ἀπόδοση²⁷. Μετὰ ἀπὸ μία πιὸ στενὴ παρατήρηση τοῦ τύπου, σὲ ἀναφορὰ μάλιστα μὲ τὸ

18. Καὶ ἀπὸ τὴν ὑστερὴ κλασικὴ περίοδο βλ. π.χ. στὴν ἀττική εἰκονογραφία, Καλτσᾶς ὅ.π. (σημ. 4) 196 κέ., ἀρ. 392, ἀρ. εὐρ. 966: «γ' τέταρτο 4ου αἰ. π.Χ.» εἰκ. 8.

19. Ἀπὸ διαδοχικῆς, τριγωνικῆς ὀξυκόρυφης, πρὸς τὰ κάτω, πτυχῆς. Βλ. σχετικῆς πτυχώσεως σὲ μορφές τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. C. Blümel, *Römische Kopien griechischer Skulpturen des fünften Jahrhunderts v. Chr.* (1931) 33, K 172 (πίν. 62), καθὼς καὶ τὴν ἐλληνιστικὴ καὶ τὴ ρωμαϊκὴ ἀπόδοση. Horn ὅ.π. (σημ. 14) 86 κέ. (πίν. 26,2), LIMC II 1² σ. 883, λ. *Asklepios* (B. Holtzmann) ἀρ. 246, Paris Louvre, CA 385 (D1123). «Fin de la période hellénistique ou Haut-Empire».

20. Ἐνῶ λείπει ἀπὸ τὰ ἄλλα ἀντίγραφα τοῦ τύπου, εἴτε ἀπὸ κακὴ διατήρηση ἢ διαφορετικὴ συμπλήρωση μὲ παραλλαγές τοῦ μοτίβου, βλ. Λεβέντη ὅ.π. (σημ. 9) 101 κέ. (εἰκ. 1-5).

21. Βλ. καὶ τὸ ἀποσπασματικὸ ἄγαλμα τῆς Ὑγείας, M. Hamiaux, *Musée du Louvre. Les sculptures grecques*, II. IIIe-Ier s. av. J.-C. (1998) 105, ἀρ. 109. Hygie Ma 4613, Cyrénaïque. «IIIe s. av. J.-C.». Στὸ εἰδῶλιό μας τὸ σῶμα τοῦ φιδιοῦ καλύπτεται ἀπὸ ἐγχάρακτο πλέγμα γραμμῶν.

22. Horn ὅ.π. (σημ. 14) 85: «späte zweite Jahrh.»

(πίν. 30,3). LIMC V, I², λ. *Hygieia*, σ. 563 (F. Croissant) ἀρ. 124 – «Syracuse, Mus. Reg. 21687» – «Ile s. av. J.-C.»

23. Λεβέντη ὅ.π. (σημ. 9) 106 κέ., ὅπου καὶ χρονολόγηση τῆς δράσης τοῦ Νικήρατου, σημ. 46.

24. Βλ. LIMC V, I² λ. *Hygieia* σ. 560 κέ. ἀρ. 63 καὶ σ. 571. Sobel ὅ.π. (σημ. 9) 29 κέ. καὶ σ. 99 κέ. ἀρ. 1 (πίν. 11α, β).

25. D. Mustilli, *Il Museo Mussolini* (1939) 68 κέ. ἀρ. 10 (πίν. XLIII, 174). Helbig II⁴ σ. 491, ἀρ. 1708: «Das Original muss etwa dem beginnenden 3 Jh. v. Chr. stammen».

26. Τοῦ α' μισοῦ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. Horn ὅ.π. (σημ. 14) 59 κέ.: «Perg. Nr. 69, Höhe 2,20 m.» (πίν. 22,1) εἰκ. 9.

27. Ὅπως ἡ ἀνήσυχη, ἐντονα ταραγμένη πτύχωση τοῦ ἱματίου, τὰ ἐλαφρὰ λυγισμένα σκέλη, βλ. καὶ ὀρισμένα τυπολογικὰ στοιχεῖα στὴ μορφή τῆς Ὑγείας ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια, U. Hausmann, *AM* 69-70, 1954-55, 130: «in reichem pergamenischem Stil», σημ. 13 (εἰκ. 52,1) LIMC V, I² λ. *Hygieia* σ. 563, ἀρ. 125: «St. acéphale, Worcester Art Mus. 1936, 36», «Ile s. av. J.-C.»

Εἰκ. 8. Γυναικεία μορφή ἐπιτυμβίου, ἀρ. εὐρ. 966 Ἐθν. Μουσείου (Ν. Καλτσᾶς, Τὰ γλυπτὰ τοῦ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου, 2001, 196 κέ. ἀρ. 392). Εἰκ. 9. Ἀγαλμα ἀπὸ τὴν Πέργαμο (R. Horn, *Stehende weibliche Gewandstatuen*, 1931, πίν. 22,1).

σικυνώνιο εἰδώλιο, ξεχωρίζουν στοιχεῖα πελοποννησιακῆς τεχνοτροπίας. Γνωστὲς εἶναι ἐξάλλου οἱ πελοποννησιακὲς ἀρχὲς τῆς λατρείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας μὲ τὸ ἀρχαιότατο λατρευτικὸ κέντρο τῆς Τιτάνης στὴν περιοχὴ τῆς Σικυνώνας²⁸. Οἱ «πελοπον-

28. F. Imhoof-Blumer - P. Gardner, *JHS* VI, 1885, 79,9. A. Koerte, *AM* 8, 1893, 250. L. Curtius, *JdI* 19,

1904, 84, σημ. 87. *LIMC* ὅ.π. (σημ. 27) σ. 554 καὶ σ. 568 κέ. ἀρ. 227. Leventi ὅ.π. (σημ. 16) 35 (T1) καὶ

νησιακές» αὐτὲς ρίζες, ποὺ ἀναγνωρίσθηκαν πάνω σὲ γυναικεῖα συγγενικὰ σχήματα²⁹, ἐντοπίζονται καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ, ὅπως στὴ μορφὴ τῆς «Ἑνοπλῆς Ἀφροδίτης»³⁰ τῆς Ἐπιδάουρου, ὅπου σχῆμα καὶ διευθέτηση τοῦ ἐνδύματος διαγράφουν ἓνα σχηματικὸ καμβὰ τοῦ τύπου³¹. Στὸ «δωρικὸ» στοιχεῖο θὰ πρέπει νὰ ὀφείλεται καὶ ὁ σχετικὰ «ἀφηρημένος»³² χαρακτήρας τοῦ σχεδιασμοῦ τῶν πτυχῶν, καθὼς καὶ ἡ «Geschlossenheit»³³ τῆς μορφῆς, ποὺ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν κλίση τῆς κεφαλῆς πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ στάσιμου σκέλους. Αἰσθητὴ εἶναι καὶ ἡ ἀναφορὰ σὲ λυσιπικρὲς στυλιστικὲς³⁴ ἀρχές, μὲ τὶς ὑψηλὲς ἀναλογίες, τὰ μακρὰ σκέλη καὶ τοὺς λυγισμένους ἐμπρὸς στὸ σῶμα βραχίονες (στὸ ὕψος τῆς μέσης), κίνηση ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἀπόδοση τοῦ βάθους τῆς μορφῆς. Τὰ στοιχεῖα αὐτά, ποὺ συνδυάζονται μὲ τὴν ἀττική ἐπίδραση, ἀποτελοῦν ἴσως ἐνδείξεις μιᾶς σχέσης μὲ τὸ πελοποννησιακὸ περιβάλλον, ἐνῶ ὁ τύπος ἔχει τὸν χαρακτήρα παράγωγου τῆς κλασικῆς παράδοσης ἐνὸς ἔργου τοῦ ὕστερου 4ου - πρῶμου 3ου αἰ. Ἐνδεικτικὴ εἶναι ἴσως καὶ ἡ παρουσία στὴν Ἐπίδαυρο τοῦ ρωμαϊκοῦ ἀντίγραφου μιᾶς «παραλλαγῆς»³⁵ τοῦ τύπου τῆς «Υγείας τοῦ Βερολίνου», καθὼς, παρὰ τὶς εἰκονογραφικὲς παρεκκλίσεις, ἄμεση εἶναι ἡ παραλληλία τῶν βασικῶν θεμάτων³⁶.

Ἀκόμη, ἡ σύνδεση ἀπὸ τὸν B. Andreae³⁷ τοῦ τύπου αὐτοῦ τῆς Ὑγείας μὲ τὸν «Ἀσκληπιὸ Giustini»³⁸, σχετικὰ μὲ τὸ ἀσκληπιακὸ ζεῦγος τῶν θεοτήτων τοῦ συντάγματος τοῦ

111 κέ. LIMC II I² (1984) λ. Asklepios (B. Holtzmann) σ. 863 κέ. J. W. Riethmüller, Asklepios: Heiligtümer u. Kulte (2005) τ. 2/1, 130 κέ., τ. 2/2 63 κέ.: Ἀσκληπιεῖα Σικυῶνος καὶ Τιτάνης (Kat. 23-24).

29. Ὅπως στὸν τύπο τῆς «Μεγάλης Ἡρακλειώτισσας», βλ. Kabus-Jahn ὅ.π. (σημ. 2) 93 κέ.: S. Karusu, AM 84, 1969, 150 κέ. (πίν. 69-76): γιὰ τὸ ἀρχετύπο, «gerade in der Nordpeloponnes geschafften werden musste». B. Vorneisel-Schlörb, Klassische Skulpturen des 5 u. 4 Jahrhunderts v. Chr. Glyptothek München, Katalog II (1979) 440 κέ., σημ. 4. A. Filges, Standbilder Jugendlicher Göttinnen (1997) 105, σημ. 419. Καλτσᾶς ὅ.π. (σημ. 4) 242, ἀρ. 508, ἀρ. εὐρ. 3622.

30. Καλτσᾶς ὅ.π. (σημ. 4) 125, ἀρ. 236, ἀρ. εὐρ. 262.

31. Βλ. Vorneisel-Schlörb ὅ.π. (σημ. 29) 208 κέ., ἀρ. 19: «polykletische Kontrapost», ἀνάλογη κίνηση τοῦ κορμοῦ καὶ τῶν μελῶν, καὶ συγγενικὴ μὲ τὸν τύπο μας διαμόρφωση τῆς πυχολογίας.

32. Βλ. Kabus-Jahn ὅ.π. (σημ. 2) 81 κέ. A. Linfert, Von Polyklet zu Lysipp (1966) 6 κέ. D. Arnold, Die Polykletnache (1969) 151 κέ. (J1· πίν. 20a). A. Borbein, JdI 88, 1973, 133 «um 380» (εἰκ. 52).

33. Βλ. Kabus-Jahn ὅ.π. (σημ. 2) 82.

34. Βλ. Arnold ὅ.π. (σημ. 32) 155 κέ. γιὰ τὸν χάλκινο Ἀποξυόμενο Ἐφέσου στὴ Βιέννη (K1· πίν. 20c·

24b). W. Fuchs, Die Skulptur (1983) 114 κέ. (εἰκ. 109-110): «Zweifelloos steht die Statue in argivisch-sikyoni-scher Tradition». Br. Sismondo-Ridgway, Hellenistic Sculpture I (1989) 77 κέ. (πίν. 38a-b). Ἀλλὰ καὶ στὸν κλασικὸ ἀττικὸ τύπο τῆς «Υγείας Hope», ἀναγνωρίστηκαν ἴχνη πελοποννησιακῆς τεχνοτροπίας, βλ. Helbig⁴ III σ. 166, ἀρ. 2258: «festen u. geschlossenen Formen verraten die peloponnesische Schule».

35. Σ. Ε. Κατάκη, Ἐπίδαυρος. Τὰ γλυπτὰ τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεᾶτα καὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ I-II (2002) 33 κέ., ἀρ. 31 (πίν. 37, 38): «Ἀγαλμα Ὑγείας ME 16». Sobel ὅ.π. (σημ. 9) 30: «römische Variante... schönsten Exemplar» (πίν. 13b) καὶ σ. 102, Kat. ἀρ. 2 (ἀκέφαλο, κλειστὰ ὑποδήματα).

36. Βλ. Κατάκη ὅ.π. (σημ. 35) 222 κέ. σημ. 720, 721, «Βασικὸ κοινὸ στοιχεῖο» τὸ μοτίβο κατὰ τὰ σκέλη, ὅπου διακρίνεται καὶ ἡ μεταλλικὴ ὕφή τοῦ ἐνδύματος, τυπικὴ τῆς «πελοποννησιακῆς» ἀπόδοσης· ἀλλὰ καὶ λεπτομέρειες, ὅπως τὸ μᾶζμα τῶν πτυχῶν στὸ ὕψος τοῦ ἀριστεροῦ ἀγκῶνα.

37. Skulptur des Hellenismus (2001) 108, 111 κέ., ἐνῶ Λεβέντη ὅ.π. (σημ. 9) 108: σύνδεση Ὑγείας Conservatori-Berolin, μὲ τὸν τύπο τοῦ Ἀσκληπιοῦ Pitti» (εἰκ. 13-14).

38. Helbig⁴ II σ. 547, ἀρ. 1774, LIMC ὅ.π. (σημ. 28) σ. 879 κέ., ἀρ. 154, καὶ σ. 894 κέ.

Νικηράτου στὸν ναὸ τῆς Ὁμονοίας τῆς Ρώμης, ἀποτελεῖ ἔμμεση ἀναφορὰ σὲ δύο ἔργα συγγενικῆς τεχνοτροπίας. Ἡ ἔντονα «ἀφηρημένη» σύνθεση τοῦ τύπου «Giustini» ἀναγνωρίζεται «βορειο-πελοποννησιακῆς» σικυώνιας καταγωγῆς³⁹, ἐνῶ ἀντίγραφα καὶ ἐπαναλήψεις τοῦ «Ἀσκληπιοῦ Giustini» σημειώνονται τόσο στὴ Σικυώνα⁴⁰, ὅσο καὶ γενικὰ στὴν Πελοπόννησο⁴¹.

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς παραπάνω παρατηρήσεις καὶ προσεγγίσεις, ἓνα ἀπὸ τὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου, ὅπως ἡ μορφὴ τῆς «Υγείας τοῦ Palazzo dei Conservatori», Museo Nuovo 899, χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὴν Chr. Vorster⁴² ὡς «Neuschöpfung eines späthellenistischer Künstlers», καὶ μάλιστα μιᾶς «überragenden Qualität». Πραγματικά, διακρίνεται γενικὰ στὰ ἀντίγραφα αὐτὰ ἓνας ἐμπλουτισμὸς ἀπόδοσης, καθὼς καὶ μία μνημειακὴ ἀπόχρωση, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ὀφείλεται σ' ἓνα συγκεκριμένο καλλιτέχνη. Ἀλλὰ καὶ ἡ τάση μιᾶς ἐξεζητημένης δεξιότητις, ὅπως καὶ αὐτῆς τοῦ μαρμάκου⁴³, ἰδιαίτερα στὰ πολύπλοκα θέματα πτυχολογίας, εἶναι αἰσθητές, ἐνῶ σὲ ὀρισμένα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα διαγράφεται ἀμυδρὰ καὶ ἡ πρόθεση τοῦ ἀντιγραφέα⁴⁴. Ὁ τύπος διατηρεῖ ὅπωςδῆποτε τὸ βασικὸ σχῆμα τοῦ ἀρχέτυπου⁴⁵, ἐνὸς ἀγάλματος Ὑγείας ποὺ θὰ εἶχε πιθανὸν σχέση μετὰ τὸν πελοποννησιακὸν περιγυρο, ὅπως ὑποβάλλεται τώρα ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ εἰδωλίου μας⁴⁶. Τὸ νέο αὐτὸ πῆλινον παρὰδειγμα τοῦ τύπου (γνωστοῦ μόνο ἀπὸ ρωμαϊκὰ ἀγαλματικά ἀντίγραφα)⁴⁷, τόσο ἀπὸ τὴν προέλευσή του, ὅσο καὶ τὴν ἀπλή, ἐλεύθερη (ἀπὸ κάθε εἶδους θεματικὴ ἢ ἄλλη προσθήκη) ὄψη του, ἀλλὰ καὶ μετὰ ἀκέραιο τὸ μοτίβο τοῦ συμβολικοῦ ζώου τῆς θεᾶς, συμβάλλει στὴν ταύτιση τοῦ ἀρχικοῦ πυρήνα τοῦ ἀγάλματος τῆς Ὑγείας.

Στὶς μεγάλες, μεγαλόπρεπες μορφὲς τῶν ἀντιγράφων τοῦ τύπου ἀναγνωρίζεται μία τελικὴ δημιουργία, ποὺ ἀποδόθηκε στὸν Νικήρατο⁴⁸, καὶ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ σὰν

39. Βλ. Kabus-Jahn ὁ.π. (σημ. 2) 83 κέ.: «Streng mathematisch Grundschema». L. Beschi, *ASAtene* 47-48, N.S. 31/12, 1969/70 (1972), 108 κέ. (εἰκ. 13). J. Dörig, *AntPl.* IX (1969) 20 (εἰκ. 5-6).

40. Βλ. Ἀ. Ὁρλάνδο, *ΠΑΕ* 1935, 77: «εὐρέθη ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Ρωμαϊκοῦ κτηρίου» (εἰκ. 5-6). U. Hausmann, *AM* 69/70, 128 κέ. (εἰκ. 51,3).

41. J. Marcadé, *BCH* 110, 1986, 324 κέ. (εἰκ. 4). Κατάκης ὁ.π. (σημ. 35) 5 κέ. ἀρ. 1-16 (πίν. 1-15).

42. Στὸ M. Cima - E. La Rocca, *Horti Romani* (*Boll. della Commissione Archeol. Comunale di Roma*, Suppl. 6) (1998) 283 κέ., σημ. 58 (εἰκ. 5-6) καὶ σ. 284: «die bravouröse Gestaltung der Faltenkaskaden...».

43. Προσεγγίζοντας τὸ περιγυρὸν ρεῦμα, βλ. π.χ. Horn ὁ.π. (σημ. 14) 51 κέ.: «Fragment aus Rhodos, Brit. Museum» (πίν. 19,2), ἐντατικὴ, ἐξαιρετικὰ πολυπλοκὴ ἀπόδοση τῆς πτυχολογίας σὲ σχέση μετὰ τὴ δυναμικὴ τῶν μορφῶν.

44. Ὅπως π.χ. στὴ διαμόρφωση τῆς κόμης τῆς

«Ὑγείας τοῦ Βερολίνου», ὅπου διακρίνεται ἓνας μετασχηματισμὸς τῶν γνωστῶν ἐλληνιστικῶν θεμάτων (βλ. καὶ σημ. 13).

45. Χάλκινου, ὅπως θεωρεῖται γενικὰ ἀπὸ τὴν ἔρευνα.

46. Ἡ ἀπόδοση τῆς μορφῆς τῆς θεᾶς Ὑγείας σὲ πῆλινα εἰδώλια σημειώνεται σὰν ἐξαιρετικὰ σπάνια, βλ. Sobel ὁ.π. (σημ. 9) 42 καὶ σ. 110 κέ.

47. Καθὼς καὶ τὸ χάλκινο ἀγαλμάτιο (ὑψ. 16,5 ἐκ.) τῆς Συλλογῆς Fleischman, ἐπανάληψη «ἐν σιμικρῷ» τοῦ ἀντιγράφου «τῆς Ὑγείας τοῦ Βερολίνου», βλ. M. True - K. Hamma (ἐπιμ.), *A Passion for Antiquities, Ancient Art from the Coll. of B. and L. Fleischman* (1994) 298, ἀρ. 156.

48. Βλ. σ. 128, σημ. 23: ὅμοια ταύτιση καὶ ἀπὸ τὸν Andreae ὁ.π. (σημ. 9) 40 κέ., καὶ 108 κέ. (πίν. 72, 84-85), θεωρώντας τὴν ὁμοίαν: «nicht unproblematisch». «Vorbid 200 v. Chr.»

κατάληξη ἀλλεπάλληλων προσαρμογῶν⁴⁹ ἐνὸς ἀρχικοῦ, ἀπλούστερου σχήματος τῶν ὕστερων κλασικῶν - πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων, ἀποτέλεσμα μιᾶς κατεργασίας σύμφωνης μὲ τὸ πνεῦμα τῆς τέχνης, ὅπως διαγράφεται μέσα στὴν προχωρημένη ἐλληνιστικὴ περίοδο.

ΕΛΛΗΑΝΝΑ Γ. ΡΑΥΤΟΠΟΥΛΟΥ

49. Ἡ ὁμαλὴ ἀνάπτυξη τῶν διαφορῶν τάσεων καταλήγει ἐδῶ σὲ μία αὐτόνομη δημιουργία καὶ ὄχι σ' ἓνα «ἐκλεκτικὸν» ἔργο, βλ. Kabus-Jahn ὅ.π. (σημ. 2) 54 κέ., ὅπου τὴν ἐπιλογὴ καὶ σύνδεση διαφορε-

τικῶν στυλιστικῶν στοιχείων, ἀκολουθεῖ ἡ τυπικὴ ἀδυναμία ἀπόδοσης μιᾶς ἀνεξάρτητης, αὐτοτελοῦς ἔκφρασης.

ΤΑ ΜΙΚΡΑ ΙΕΡΑ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Ο τίτλος *μικρὰ ἱερὰ τῆς Ἀθήνας* χρειάζεται κάποιες διευκρινίσεις. Ὡς γνωστόν, τὸ ὄνομα Ἀθῆναι ἐχρησιμοποιεῖτο συχνὰ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἄστεως ἀλλὰ καὶ τῆς πόλεως-κράτους¹. Ἀλλωστε καὶ σήμερα ὑποδηλώνει τὸν δῆμο τῆς Ἀθήνας ἀλλὰ καὶ τὸ σύνολο τῶν δήμων τῆς Ἀττικῆς². Οἱ δῆμοι τοῦ ὀχυρωμένου ἄστεως ἦσαν πέντε: Κοίλη, Κόλλυτος, Κυδαθῆναιον, Μελίτη, Σκαμβωνίδαι³ (εἰκ. 1). Ἡ σημερινὴ ἔρευνα θεωρεῖ ὅτι οἱ ἀττικοὶ δῆμοι ἀμέσως μετὰ τὴν κλεισθένεια μεταρρυθμίσθη ἕως τὸ τέλος τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων ἀνέρχονταν σὲ 139 ἕως 141⁴. Ὁ χαρακτηρισμὸς *μικρὰ γιὰ ἱερὰ* τοῦ κράτους τῆς Ἀθήνας ἀναφέρεται βέβαια στὸ μικρὸ μέγεθός τους ἀλλὰ ὄχι στὴ σημασία τους σὲ σχέση μὲ τὰ μεγάλα ἱερά. Ἐξίσωση μεγέθους καὶ σημασίας δὲν ὑπῆρχε γιὰ τὴν ἀθηναϊκὴ κοινωνία, ἀλλὰ καὶ γενικότερα δὲν ἴσχυε στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὶς θρησκευτικὰς ἀντιλήψεις. Μάλιστα, πολλὰ ἀπὸ τὶς διαπιστώσεις ποὺ θὰ προκύψουν ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῶν μικρῶν ἱερῶν τῆς Ἀθήνας, μποροῦν νὰ ἰσχύουν καὶ γιὰ τὰ *μικρὰ ἱερὰ* τῆς ὑπόλοιπης Ἑλλάδος.

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιὰ τὴ σημασία ποὺ εἶχαν ὁρισμένα *μικρὰ ἱερὰ* ἀποτελεῖ κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ Ἑρέχθειο, ἓνα ἰδιαίτερης πολυτέλειας κτίριο λατρείας τοῦ β' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ποὺ χτίστηκε μὲ σκοπὸ νὰ συστεγάσει *μικρὰ ἱερά*, μαρτύρια τῆς παλαιᾶς προϊστορικῆς λατρείας. Ἴσως σὲ καμία ἄλλη πόλη-κράτος δὲν φανερώνεται ἡ σημασία τῶν μικρῶν ἱερῶν, ἀντιστικτικὰ μὲ τὰ μεγάλα ἱερά, ὅσο στὴν Ἀθήνα, καὶ μάλιστα ἡ συνύπαρξή τους στὸ ἴδιο τὸ κύριο ἱερὸ τῆς πόλης, τὴν Ἀκρόπολη. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀποκοπὴ τῶν κεφαλῶν τῶν ἐρμαϊκῶν στηλῶν στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ⁵ τὴν παραμονὴ τῆς ἀναχώρησης τοῦ

Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Γ. Δεσπίνη γιὰ ἰδιαίτερα χρήσιμες ἐπισημάνσεις.

1. Γιὰ τὴ χρῆση τῆς λέξης Ἀθῆναι ὡς συνώνυμο τῆς Ἀττικῆς: Welwei 1992, 77. Ταυτοσημία τῆς πόλης μὲ τὸ κράτος: Herman Hansen 1997, 9-11, 13-14. Γιὰ τοὺς ὄρους ἄστυ καὶ πόλις, ξεχωριστοὺς στὸν Ὀμηρο (Russel Cole 1976, 7-142, 151-154), ἀλλὰ καὶ συχνὰ ἀλληλοκαλυπτόμενους στὴν Ἀθήνα τοῦ 5ου αἰ. βλ. αὐτόθι 255-385.

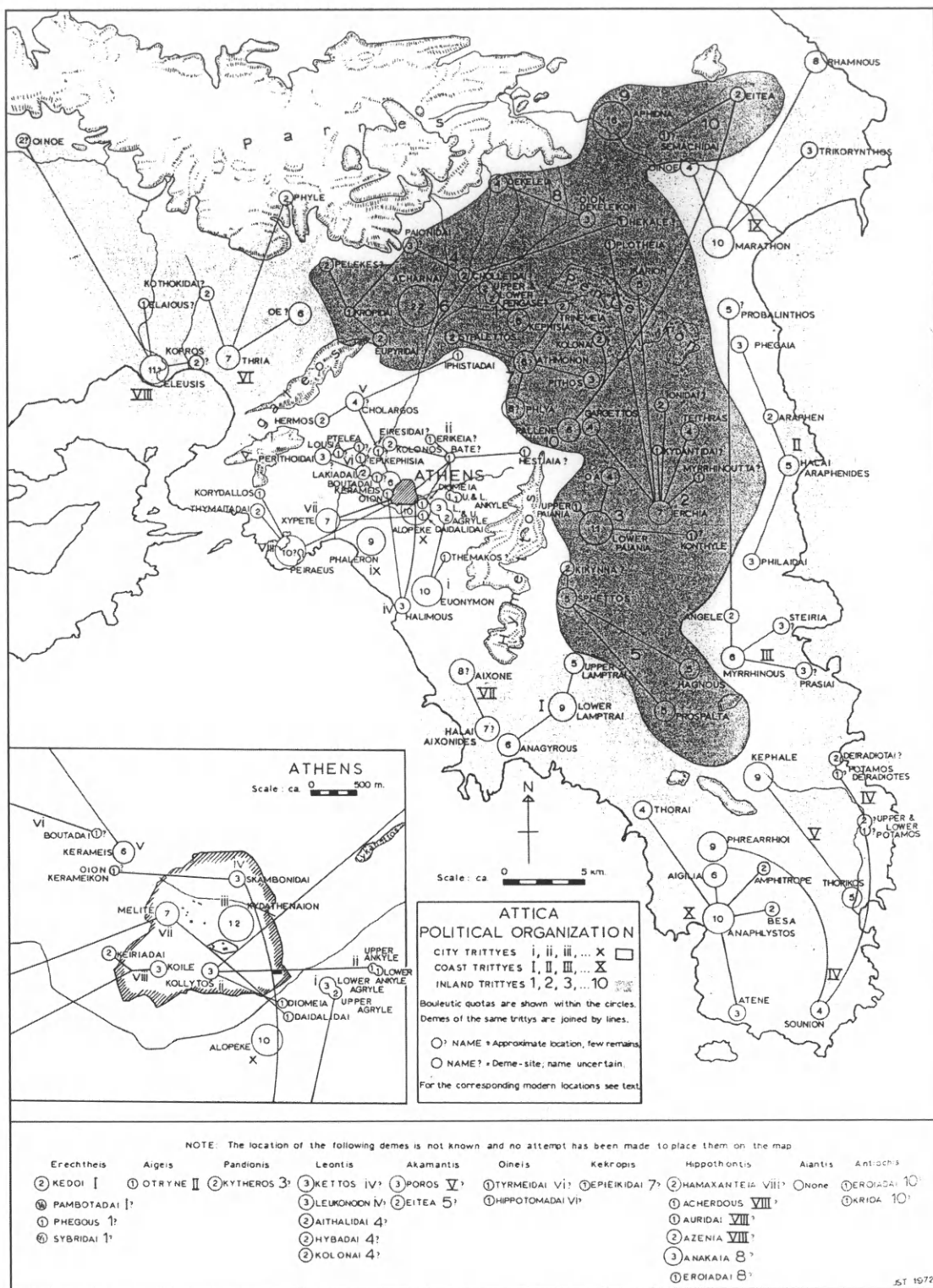
2. Ἡ λέξη δῆμος, συνώνυμη κάποτε στὸν Ἡρόδοτο τῶν λέξεων πολίχνη ἢ χωριό (Eliot 1962, 79. Lalonde 2006β, 93-94), ἀποκτᾷ εἰδικὴ σημασία μὲ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένη, ὡς γεωγραφικὰ καὶ πολιτικὰ προσδιορισμένο διαμέρισμα τῆς Ἀττικῆς (Traill 1975, 73), ὁπότε δῆμος, κώμη ἢ χωριὸ δὲν

συμπίπτουν κατὰ κανένα τρόπο: Lauter 1991, 136-138. Παραδόξως, συναντᾶται κάποτε στὴν ἀρχαία γραμματεία ἡ παλαιὰ ἔννοια τοῦ μικροῦ οἰκισμοῦ χωρὶς τὸν πολιτικὸ χαρακτήρα (Traill 1975, 73).

3. Κάποιοι δῆμοι θεωροῦνταν προάστεια τοῦ ἄστεως, ὅπως ἡ Διόμεια, οἱ Κειριάδαι, ὁ Κεραμεικός: Whitehead 1986, 26. Γιὰ τὴν ἐδαφικὴ ἔκταση τῶν ἀστικῶν δήμων: Lalonde 2006β, 93-100.

4. Traill 1975, 75-77· πρβ. 103. Στὸν 3ο αἰ. π.Χ. ἰδρύονται δύο νέες φυλές (ἡ Πτολεμαῖς τὸ 224/223 καὶ ἡ Ἀτταλὶς τὸ 201/200). Μία τρίτη, ἡ Ἀδριανίς, ἰδρύεται στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ.

5. Γιὰ τὸ ζήτημα τῆς θέσης καὶ τοῦ ρόλου τῶν τιμητικῶν καὶ ἀναθηματικῶν ἐρμαϊκῶν στηλῶν στὴν Ἀγορὰ βλ. Harrison 1965, 108-117. Πρβ. Rückert

Εικ. 1. Η δημογραφική διαίρεση της Ἀττικής (J. S. Traill, The Political Organization of Attica, Hesperia Suppl. XIV, 1975).

ἀθηναϊκοῦ στόλου γιὰ τὴν ἐκστρατεία τῆς Σικελίας ἀποτέλεσε ὕβρι, γιὰ τὴν ὁποία ἡ πόλις ἀναστατώθηκε καὶ ἀναζήτησε τοὺς ἐνόχους. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποτελεῖ ὄχι μόνον ἓνα παράδειγμα τῆς ταύτισης θρησκείας καὶ πόλης⁶, ἀλλὰ καὶ τῆς ἴσης σημασίας μικρῶν καὶ μεγάλων ἱερῶν γιὰ τὴν Ἀθήνα, ὅπως καὶ γιὰ ἄλλες ἐλληνικὲς πόλεις.

Γενικά, ὅσον ἀφορᾷ στὴν Ἀθήνα, δὲν πρέπει νὰ λησμονεῖ κανεὶς τὴ βαθιὰ θρησκευτικότητα ποὺ χαρακτήριζε τοὺς ἀρχαίους Ἀθηναίους. Ὁ Οἰδίπους φθάνοντας τυφλὸς στὴν Ἀθήνα, ὅπου καὶ θὰ πεθάνει, ἀποφαίνεται ὅτι πουθενὰ ἄλλοῦ δὲν βρῆκε τόσο εὐσεβεῖς ἀνθρώπους, ὅπως στὴν πόλιν αὐτή⁷. Καὶ ἡ εὐσέβεια αὐτὴ ἐκδηλωνόταν ὄχι μόνον πρὸς τὴν προστάτιδα θεὰ καὶ τοὺς ἄλλους ὀλύμπιους θεοὺς ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς χθόνιους καὶ πρὸς τοὺς ἥρωες. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς ὑπῆρχαν λαμπρὰ μεγάλα ἱερά, ἀλλὰ καὶ μικρὰ καὶ ταπεινά, ποὺ εἶχαν τὴν ἴδια ἀπήχηση στὴ λατρευτικὴ πρακτικὴ τῶν κατοίκων, ὅπως τουλάχιστον ἀφήνουν νὰ ἐννοήσουμε τὰ ἐορτολόγια τῶν λίγων δῆμων τῆς Ἀθήνας ποὺ σώθηκαν⁸.

Ἡ ἱερότητα ποὺ ἐξέπεμπε ἓνας χώρος καὶ ὁ σεβασμὸς ποὺ ἐκδήλωναν οἱ πιστοὶ σὲ αὐτὸν δὲν εἶχε νὰ κάνει μὲ τὴ θέση ποὺ εἶχε ἡ συγκεκριμένη μορφή στὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πάνθεο, ἂν δηλαδὴ ἦταν μία τοπικὴ θεότητα μὲ περιορισμένη ἐμβέλεια ἢ εἶχε ὑπερτοπικὸ χαρακτήρα, ἢ ἀκόμα ἂν ἦταν θεότητα τοῦ Ἄνω ἢ τοῦ Κάτω κόσμου, ἂν δηλαδὴ ἦταν θεότητα τοῦ Ὀλύμπου, ἢ χθόνια, ἢ ἥρωικὴ μορφή, ἢ ἂν ἦταν γηγενὴς ἢ εἶχε εἰσαχθεῖ⁹. Ἐξάλλου, ἱερὸ καὶ τέμενος εἶναι λέξεις ποὺ χρησιμοποιοῦνταν καὶ γιὰ μικρὰ καὶ γιὰ μεγάλα ἱερά μὲ κοινὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τὴν ἀντίθεσή τους πρὸς τὸν ἀνευλαβή, τὸν ἀνίερο, τὸν βέβηλο χώρο.

Πρὶν ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν μικρῶν ἱερῶν τῆς Ἀθήνας, ἐπιβάλλεται νὰ συζητηθοῦν ὀρισμένα ἄλλα ζητήματα. Κατ' ἀρχὴν πρέπει νὰ γίνῃ ἀναφορὰ στὶς ἐπίσημες λατρεῖες, στὶς πολιοῦχες θεότητες τῶν ἐλληνικῶν πόλεων καὶ στὴ μορφή τῶν μεγάλων ἱερῶν τῶν δῆμων, ὥστε μὲ τὴν ἀντιπαράβολή νὰ ξεχωρίσουν τὰ μικρὰ καὶ ἀνεπίσημα ἱερά. Ὡστόσο, ἡ ἔννοια τῆς «ἐπισημότητας», μὲ σχετικότητα βέβαια, πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ καὶ στὴ μικροκλίμακα, διότι ὀρισμένα ἀπὸ τὰ μικρὰ ἱερά ἦσαν κύρια ἱερά δῆμων ἢ φυλῶν. Στὴ συνέχεια, πρέπει νὰ διασαφηνιστεῖ ἡ ἔννοια καὶ ὁ ρόλος τῶν μικρῶν ἀνεπίσημων ἱερῶν, κυρίως δημόσιων, ὅπως καὶ λίγων μικρῶν ιδιωτικῶν, στοὺς δῆμους καὶ στὸ ἄστυ. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ θὰ θιγοῦν διάφορα θέματα, ὅπως ἡ χωροθεσία τῶν μικρῶν ἱερῶν, οἱ αἰτίες ἐπιλογῆς τῆς θέσης τους στὸν ἱστὸ τῆς πόλης, ἡ μορφολογία τους, οἱ χρόνοι ἵδρυσης τῶν

1998, 87-89, 97-103. Δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε στοὰ γιὰ τὶς Ἑρμῆς: αὐτόθι 89-90. Camp 2004, 101.

6. Sourvinou-Inwood 1991, 305. Χαρακτηριστικὴ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Θουκυδίδου VII 27, 4, ὅπου ἡ ἀγανάκτηση γιὰ τὸν ἀκρωτηριασμὸ ἀφοροῦσε τόσο τὶς Ἑρμῆς τῶν ἱερῶν ὅσο καὶ αὐτὲς ποὺ βρῖσκονταν μπροστὰ στὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν.

7. Σοφ. *Οἶδ. ἐπὶ Κολ.* 1125-1126.

8. *LSCGS* 1-2 ἀρ. 1 καὶ *LSCG* 2-3 ἀρ. 2 γιὰ τὰ ἐορτολόγια τοῦ α' μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. *LSCG* 33-36 ἀρ. 17 καὶ *LSCGS* 27-31 ἀρ. 9-10 γιὰ τὸ ἐορτολόγιο τῆς

Ἀθήνας τοῦ Σόλωνα στὴν ἀναθεώρηση ποὺ ἐγίνε μεταξὺ 410-404 καὶ 403-399. Ἀναλυτικά: Jeffery 1948, 106-111. Robertson 1990, ἰδ. 67-71. Parker 1996, 43. Γιὰ τὸ ἐορτολόγιο τῆς Ἑρχιᾶς καὶ τοῦ Μαραθῶνα: Daux 1963. *LSCG* 37-44 ἀρ. 18' 46-50 ἀρ. 20. Γιὰ τοῦ Θεορικοῦ: Daux 1983. *SEG* 33, 147 (= *IG* I³ 256 bis). Γενικά γιὰ τὰ ἐορτολόγια τῶν δῆμων: Whitehead 1986, 185-204. Parker 2005a, 65-68.

9. Ἀσφαλῶς, μόνον ὁ ἀριθμὸς προσέλευσης τῶν πιστῶν σ' ἓνα μικρὸ τοπικὸ ἱερὸ σὲ σχέση μὲ ἓνα μεγάλο κεντρικὸ ἱερὸ ἐνδὸς δῆμου συνιστοῦσε διαφορὰ.

μικρῶν ἱερῶν, καθὼς καὶ ἡ δημογραφικὴ παρουσία τους πρὶν καὶ μετὰ τὴν κλεισθένεια μεταρρύθμιση, ἡ ἄσκησις λατρείας σὲ αὐτὰ καὶ τὰ ἀναθήματα ποὺ προσφέρονταν ἀπὸ τοὺς ἐπισκέπτες τους. Ἀκόμη, θὰ ἐπιχειρηθεῖ μία διάκρισὴ τους σὲ κατηγορίες μὲ γνώμονα τὶς λατρευόμενες θεότητες. Τέλος, θὰ γίνῃ ἀναφορὰ στὰ οἰκιακὰ ἱερά, τὴ σημασίαν τους καὶ τὸν συσχετισμὸ τους μὲ τὰ μικρὰ ἱερά.

I. ΕΠΙΣΗΜΑ ΙΕΡΑ ΠΟΛΕΩΝ – ΙΕΡΑ ΠΟΛΙΑΔΩΝ ΘΕΟΤΗΤΩΝ

Ἡ ἐπίσημη λατρεία μιᾶς πόλης (state ἢ civic cult) καὶ τῆς πολιούχου θεότητάς της βρίσκεται στὴν κορυφὴ τῆς ἱεραρχίας τῶν ἱερῶν¹⁰. Μία ἀργὴ διαδικασία παράλληλα μὲ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν πόλεων ὁδηγοῦσε στὴν παγίωση μιᾶς θεότητος στὴ θέση αὐτή¹¹. Τὸ μέγεθος μιᾶς πόλης, καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν πραγματικὴ της ἔκτασις ἀλλὰ καὶ τὸν ρόλο ποὺ ἔπαιξε στὰ πολιτικὰ πράγματα, ἐπηρέαζε τὴν ἐπιλογὴ καὶ τὴν ἀνάδειξις τῶν συγκεκριμένων ἱερῶν. Εἶναι φανερὸ ὅτι ἐπιλέγονταν σημεῖα ἐξέχοντα τῶν πόλεων, ὅπως ἀκροπόλεις ἢ ἄλλα, φορτισμένα ὅμως μὲ ἰδιαίτερα μαρτύρια. Στὰ πλαίσια τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ἡ ἐπίσημη λατρεία ὁρισμένης θεότητος κατεῖχε τὴν πρωτοκαθεδρίαν ὡς ἀντιπροσωπευτικὴ τῆς ἱστορίας, τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ κύρους τῆς πόλης. Γιὰ τὶς νεοϊδρυθεῖσες πόλεις, κυρίως κατὰ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια, ἡ ἐπιλογὴ στηριζόταν συνήθως σὲ ὁρισμένο μυθολογικὸ αἶτιο ποὺ δικαιολογοῦσε τὴν προβολὴ τῆς συγκεκριμένης θεϊκῆς μορφῆς¹², προκειμένου νὰ ἐξαρθεῖ ἡ φυσιογνωμία τῆς νέας πόλης. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσις ἔχουμε καὶ τὶς προσωποποιήσεις τῶν πόλεων, ὅπως τῆς Μεσσήνης ἢ τῆς Μεγαλόπολης, οἱ ὁποῖες ἀνάγονται σὲ ἐπίσημες θεότητες¹³. Ὡστόσο, παρουσιάζεται καὶ τὸ φαινόμενο τῆς μετακίνησης μιᾶς θεότητος ἀπὸ τὴν κύρια θέση τῆς προστατίδας τῆς πόλης σὲ δευτερεύουσα θέση, ὅταν εἰσάγεται μία ἄλλη θεϊκὴ μορφή καὶ προγραμματικὰ ἀνυψώνεται, ὅπως λ.χ. ὁ Ἀσκληπιός, ὁ ὁποῖος ὑποσκέλισε τὴ λατρεία τοῦ παλαιότερου θεοῦ καὶ πατέρα του, Ἀπόλλωνα Μαλεάτα, στὸ Κυνόρτιο ὄρος τῆς Ἐπιδαύρου¹⁴. Βέβαια, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς

10. Γιὰ τὴ σημασίαν καὶ τὴ χρῆσις τοῦ ἐπιθέτου πολιοῦχος καὶ τὴ σχέση του μὲ τὰ προσωνύμια Πολιάς καὶ Πολιεὺς βλ. Brackertz 1976, 191-211, ἰδ. 195, 205, 211 καὶ 235. Guettel Cole 1995, 301-305, ἰδ. 301-302. Μὲ τὸν ὅρο λατρεία, ὅπως ἔχει προσδιοριστεῖ (Freitag - Funke - Haake 2006, 9), ἐννοεῖται ὅχι μόνον ἡ τελετουργία ποὺ ἀπευθύνεται πρὸς τὴ θεότητα, ἡ ὁποία εἶναι ὁ ἀποδέκτης, ἀλλὰ καὶ οἱ συμμετέχοντες πιστοὶ σὲ αὐτήν, ὅπως καὶ ὁ χώρος τῆς διαδικασίας, δηλαδὴ τὸ ἱερό.

11. Brackertz 1976, 93.

12. Ἡ ἀρχικὴ λατρεία στὸ Πέργαμο, ὅπως τουλάχιστον τεκμηριώνεται ἀπὸ τὰ νομίσματα (*BMC Mysia* 110 ἀρ. 1-2), ἦταν τοῦ Ἀπόλλωνα. Μὲ τοὺς Ἀτταλίδες προβάλλεται ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς. Στὴν

ἴδρυσιν ἱερῶν ἔπαιζαν ρόλο καὶ τὰ μαντεῖα καὶ τὰ θεϊκὰ σημάδια, ὅπως ἀποκαλύπτονταν ἀπὸ τὰ θαύματα: Burkert 1996, 27-28.

13. Πανσ. IV 27, 6 καὶ VIII 30, 10. Brackertz 1976, 84, 87. Ἡ Μεσσήνη ἦταν τοπικὴ ἡρώιδα: Πανσ. IV 1, 1-2.

14. Γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα Μαλεάτα βλ. πρόσφατα Rocchi 2002-2003. Ἦδη ὁ Ἀπόλλων Μαλεάτας ἦταν ὁ διάδοχος τοῦ Μαλεάτα, ἡ λατρεία τοῦ ὁποῖου εἶχε ἀφετηρίαν τὴν Μυκηναϊκὴν περίοδο: Παπαδημητρίου 1948, 97-101, 110-111. Παπαδημητρίου 1949, 94-97. Lambrinoudakis 1980. Ἐπιγραφικά, τὸ ἐπωνύμιο Μαλεάτας γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα μαρτυρεῖται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. (Rocchi 2002-2003, 421, 430), ἐνῶ ἡ λατρεία του ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 8ου αἰ. (αὐτόθι 420).

πολιάδες θεότητες, συνέβαιναν καὶ ἄλλες μεταθέσεις στὴν ἱεράρχηση ἀπὸ διαδικασίες ποὺ προέρχονταν φυσικὰ ἢ προκαλοῦνταν ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ συγκυρία¹⁵, ὅπως π.χ. εἶναι ἡ ἀνάδειξη τῆς φρυγικῆς θεᾶς Κυβέλης σὲ κατεξοχὴν Μητέρα Θεῶν, ὑποσκελίζοντας σὲ φήμη τὴ Μητέρα Ρέα¹⁶.

Στοὺς Ὀλύμπιους θεοὺς ἦσαν ἀφιερωμένα τὰ μεγάλα ἐπίσημα ἱερὰ κάθε ἐλληνικῆς πόλης, ποὺ χτίζονταν μὲ ἀπόφαση τῆς πολιτείας καὶ ἀντιπροσώπευαν τοὺς προστάτες θεοὺς τῆς καθεμιᾶς, ἀποτελώντας συγχρόνως καὶ σῆμα κατατεθὲν τῶν πόλεων, τόσο στὰ μάτια τῶν κατοίκων τους ὅσο καὶ σὲ αὐτὰ τῶν συμμάχων ἢ τῶν ἀντιπάλων τους. Στὰ μεγάλα, ἐπίσημα ἱερὰ κύριο στοιχεῖο ἦταν ὁ ναὸς μὲ τὸν βωμό του, κατασκευὲς ποὺ διακρίνονταν κατὰ κανόνα γιὰ τὸ μέγεθός τους¹⁷. Συνήθως, γύρω ἀπὸ τὸν ναὸ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι μικρότεροι ναοὶ ἢ βωμοί, ἢ ἄλλα κτίρια βοηθητικά. Στὸ σύνολο τοῦ ἱεροῦ καταγράφονταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἡ ἱστορικὴ ταυτότητα τῶν πόλεων-κρατῶν, ἡ πολιτικὴ-θηρησκευτικὴ συνείδηση ποὺ εἶχε διαμορφωθεῖ καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας ποὺ εἶχε κατακτηθεῖ στὴ ροὴ τοῦ χρόνου. Τὰ μεγάλα, ἐπίσημα ἱερὰ λειτουργοῦσαν ὡς ἐμβληματικὲς παρουσίες τῶν πόλεων στὰ μάτια τῶν κατοίκων τους καὶ σὲ αὐτὰ τῶν ξένων. Στὰ ἱερὰ αὐτὰ στήνονταν ἐξάλλου καὶ ψηφίσματα τῆς πόλης, ὅπως συνέβαινε καὶ μὲ τὶς ἀγορές. Κατανοοῦμε, ἔτσι, γιατί στὴν Ἀκρόπολη βρέθηκε ἓνα μεγάλο μέρος τῶν ψηφισματικῶν ἀναγλύφων τῆς πόλης-κράτους τῆς Ἀθήνας¹⁸. Καὶ ἀκριβῶς τὸ στοιχεῖο αὐτὸ τοῦ δημόσιου, ἀντιπροσωπευτικοῦ χαρακτήρα μὲ «ὑπερτοπικὴ ἐμβέλεια» κατηύθυνε καὶ τὴν ἐπιθυμία γιὰ μέγεθος καὶ πολυτέλεια στὴν κατασκευὴ τῶν μεγάλων ἱερῶν σὲ περισσότερες πόλεις-κράτη.

Τὰ κριτήρια ποὺ ἔθεσε πρὶν ἀπὸ χρόνια στὴν ἔρευνα ἡ Ursula Brackertz γιὰ τὴν ἐκτίμηση μιᾶς θεότητας καὶ τῆς λατρείας της ὡς ἐπίσημης ἦσαν τὰ ἑξῆς: ἡ λατρεία τῆς θεότητας νὰ εἶναι ἀνοιχτὴ σὲ ὅλους, νὰ ἐγγυᾶται τὴν ἀσφάλεια καὶ νὰ διασφαλίζει τὴ συνοχὴ τῆς πόλης, ἡ ἴδια ἡ πόλις νὰ ἀποτελεῖ περιουσία τῆς θεότητας αὐτῆς, ὥστε μὲ τὴ βοήθειά της νὰ στηρίζεται ἡ πολιτικὴ ἐπιτυχία τῆς πόλης-κράτους ὡς ἐκπροσώπου της¹⁹. Παράλληλα, ἡ Brackertz καθόρισε καὶ μία σειρὰ ἐπιπλέον διακριτικῶν στοιχείων ποὺ συνερ-

15. Πρβ. π.χ. τὰ παραδείγματα: α) τῶν Μεγάρων μὲ τὴν πρωταρχικὴ λατρεία τῆς Δήμητρας, ποὺ ὡς κάποιο βαθμὸ, παραμερίστηκε ἀπὸ τὸν Ἀπόλλωνα (Brackertz 1976, 32. Δεσπίνης 2010, 33 καὶ σημ. 71)· β) τῆς νέας πόλης τῆς Κολοφώνας, τοῦ 4ου αἰ. Ἡ σύνδεσή της μὲ τὴν παλαιὰ πόλη ὁδήγησε στὴν ἰσοτίμη σχέση μετὰ τὴν θεοτήτων τῆς πόλης καὶ θεοτήτων τῆς ὑπόλοιπης χώρας: Brackertz 1976, 296-297· γ) τῶν Θηβῶν, ὅπου ἡ ἱεραρχία τῶν ἐξίσου παλαιῶν λατρειῶν, τοῦ θεϊκοῦ ζεύγους Ἄρη καὶ Ἀφροδίτης (ὅπως ὑποδηλώνεται ἀπὸ τὶς πηγὲς γιὰ τὸν Ἄρη [Τλ. Δ 407] ἢ ἀπὸ τὰ λατρευτικὰ ἀγάλματα γιὰ τὴν Ἀφροδίτη [Παυσ. IX 16, 3]) καὶ, ἀντίστοιχα, τοῦ Διονύσου καὶ τῆς Δήμητρας (Simon 1998⁴, 89-90 καὶ Brackertz 1976, 75), ἀνατράπηκε, μὲ τὸν παρα-

μερισμὸ στὸν 2ο αἰ. π.Χ. τοῦ πρώτου δυαδικοῦ σχήματος ἀπὸ τὸ δεύτερο. Ἰδιαίτερα, ἡ προβολὴ τοῦ Διονύσου ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. (Brackertz 1976, 74, 77).

16. Στὸ θέμα τῆς σχέσης: Roller 1999, 170-172.

17. Ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνα Πατρῶου, χωρὶς νὰ εἶναι ἐπίσημη λατρεία, ὅπως αὐτὴ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Ἀκρόπολη, εἶχε ἐντούτοις πολιτικὸ περιεχόμενο, καθὼς οἱ Ἀθηναῖοι μέσῳ αὐτῆς πρόβαλαν τὴν πολιτογράφηση στὴν Ἀθήνα τοῦ Ἰῶνα, γιοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ γενάρχη τῶν Ἰώνων. Γιὰ τὸν ναὸ τῆς Ἀγορᾶς βλ. Camp 2004, 191-193 εἰκ. 132-134. Hedrick 1988β. Knell 1994. Lawall 2009.

18. Lawton 1995, 14-15.

19. Brackertz 1976, 155.

γοῦν, ὅταν μαρτυροῦνται συνοδευτικά, σὸν χαρακτηρισμὸ μιᾶς θεότητας ὡς πολιοῦχου, ὅπως ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ἱεροῦ τῆς σὲ ἀναθήματα σὲ σχέση μετὰ τὰ ἄλλα ἱερά, ἡ σχέση τῆς θεότητας μετὰ τοὺς τοπικοὺς ἥρωες, ἡ ἀπεικόνισή τῆς σὲ νομίσματα, τὸ κύρος τῆς στὶς ἀποικίες τῆς πόλης κ.ἄ.²⁰

Ἀργότερα, τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ ἀμφισβητήθηκαν ἀναφορικὰ μετὰ τὴν ἐγκυρότητά τους καὶ τὴν ἰσχὺ τους γιὰ ὅλες τὶς ἐλληνικὲς πόλεις. Ἡ Susan Guettel Cole ἔφερε ἀρκετὰ παραδείγματα ποὺ ἔδειξαν τὴ σχετικότητα τῶν ἀπόλυτων κανόνων²¹. Στὶς ἐξαιρέσεις αὐτές, ποὺ δὲν εἶναι λίγες, ὑπάρχει ἡ περίπτωση ὅπου ἡ ἀποκλειστικότητα μιᾶς πολιοῦχου θεότητας ἀμφισβητεῖται, ὅπως στὴν Σπάρτη ὅπου ὑπῆρχε πλῆθος ἄλλων λατρειῶν²², ἢ εἶναι ἀμφίσημη, ὅπως στὴν Κόρινθο, μετὰ τὴ λατρεία τῆς Ἀφροδίτης σὸν Ἀκροκόρινθο καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴν ἀγορά, ἢ στὴν Ἐρέτρια μετὰ τὸν ναὸ τῆς Ἀρτεμῆς Ἀμαρυσίας καὶ τὸν ναὸ τὸν Ἀπόλλωνα Δαφνηφόρου²³ ἢ, ὅπως στὴ Θάσο, ὅπου, παράλληλα μετὰ τὸν Ἀπόλλωνα Πύθιο καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Πολιοῦχο²⁴, ὑπῆρχε ὁ Ἡρακλῆς, ἴσως ὁ μεγαλύτερος θεὸς τῆς Θάσου²⁵. Φυσικά, παράλληλα μετὰ τὸ ἐπίσημο ἱερό, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα σημαντικὰ ἱερά σὲ κάθε πόλη, συχνὰ καὶ ἀπὸ ἀπόψεως μεγέθους ὑπολογίσιμα, ἀνάλογα μετὰ τὴν πόλη καὶ τὴν ἱστορία τῆς.

Στὴν Ἀθήνα, ἡ εἰκόνα εἶναι σαφὴς ἀπὸ κάθε ἄποψη: τὸ ἐπίσημο ἱερό ἦταν ἡ Ἀκρόπολις καὶ ἡ προστάτιδα θεὰ ἦταν ἡ Ἀθηνᾶ ποὺ λατρευόταν ἐκεῖ. Ἐδῶ, βέβαια, χρειάζεται μία ὑπενθύμιση γιὰ τὸ Ἐρέχθειο, ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἐφόσον, παράλληλα μετὰ τὶς χθόνιες λατρεῖες, συλλατρευόταν καὶ ἡ Ἀθηνᾶ Πολιάς σὸ ἀνατολικὸ τμήμα του. Αὐτὴ ἦταν ἡ ἐπίσημη θεὰ τῆς πόλης καὶ ὄχι ἡ Ἀθηνᾶ Παρθένος σὸν Παρθενῶνα. Ἀλλὰ τὸ Ἐρέχθειο ἀποτελεῖ μία εἰδικὴ περίπτωση, ἡ ὁποία θὰ σχολιαστεῖ καὶ παρακάτω. Ἡ ταύτιση τῆς πόλης μετὰ τὴν Ἀθηνᾶ τεκμηριώνεται στὴν ἀρχαία γραμματεία, καθὼς καὶ στὰ ψηφισματικὰ ἀνάγλυφα μετὰ τὸν καλύτερο τρόπο. Στὰ ἐπίσημα αὐτὰ ἔγγραφα τῆς πόλης, τὰ ὁποία ἐπιστέφονται μετὰ ἀνάγλυφες παραστάσεις, ἡ Ἀθηνᾶ εἰκονίζεται νὰ ὑποδέχεται τοὺς τιμώμενους, νὰ ἐπισφραγίζει νόμους καὶ ἀποφάσεις τῆς πόλης²⁶.

20. Brackertz 1976, 156-157 ἀρ. 1-14.

21. Guettel Cole 1995. Burkert 1995, ἰδ. 207-208.

22. Ἀναφορὰ στὶς λατρεῖες παραθέτει ἡ Brackertz 1976, 64-68, ποὺ διακρίνει ὅμως τὴν προτεραιότητα τῆς Ἀθηνᾶς Χαλκιοῖκου.

23. Κάτω ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα σώζονται ἴχνη παλαιότερου κτίσματος (Gruben 2000, 113). Ὁ κλασικὸς ναὸς τῆς Ἀφροδίτης σὸν Ἀκροκόρινθο πιθανολογεῖται ὅτι πῆρε τὴ θέση ἀρχαῖου πρβ. καὶ τὰ ἀναφερόμενα γιὰ τὸ Ἄργος καὶ τὴ Θάσο (Guettel Cole 1995, 309-312, ἰδ. 310).

24. Ὁ θεὸς τῶν Δελφῶν εἶχε δώσει τὴν ἐντολὴ τοῦ ἀποικισμοῦ τῆς νήσου σὸν Τελεσικλῆ, πατέρα τοῦ Ἀρχίλοχου. Τὸ Πύθιο στὴν ἀκρόπολη τῆς Θάσου πρέπει νὰ ἀνάγεται σὸ γ' τέταρτο τοῦ 7ου αἰ. (πρβ. Holtzmann σὸ Grandjean - Salviat 2000, 239). Τὸ ἱερό τῆς Ἀθηνᾶς Πολιοῦχου, σὸ δεύτερο ὕψωμα τῆς

ἀκρόπολης, χρονολογεῖται στὰ μέσα τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. (αὐτόθι 115). Ἡ ὀνομασία τῆς Ἀθηνᾶς Πολιοῦχου ἐμφανίζεται σὲ ἐπιγραφὰς καὶ ἀναθηματικὰ ἀγγεῖα: αὐτόθι 114, ἐνῶ καὶ οἱ δύο θεοὶ μαζί στὴν ἐπιγραφὴ *EtThas* III 7 (480-470 π.Χ.).

25. Grandjean - Salviat 2000, 142. Ἡ ἄποψη τῆς Brackertz 1976, 95-96 γιὰ τὴ συγγένεια τοῦ Θάσιου Ἡρακλῆ μετὰ τὸν θρακικὸ ἥρωα-ἱππέα δὲν στηρίζεται οὔτε στὶς πηγὰς οὔτε στὴν εἰκονογραφία. Γιὰ τὸν Θάσιο Ἡρακλῆ καὶ τὴ φοινικικὴ καταγωγὴ του βλ. Vikela 1994a, 124-134. 142-143.

26. Σὲ ἀρκετὰ ἀνάγλυφα τὴ θέσῃ τῆς Ἀθηνᾶς παίρνει ὁ Δῆμος, σὲ δύο μόνον ἡ Βουλὴ: Ἀθήνα, Ἐπιγρ. Μουσ. 2811 (Meyer 1989, 300-301 ἀρ. 125 πίν. 35,2. Lawton 1995, 105-106 ἀρ. 49 πίν. 26). Ἀθήνα, EAM 1473 (Meyer 1989, 303-304 ἀρ. A 136 πίν. 41,1. Lawton 1995, 142-143 ἀρ. 142 πίν. 75) καὶ σὲ ἓνα ἡ

II. ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΙΕΡΑ ΤΩΝ ΔΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Στους 141 κλεισθένειους δήμους ὑπῆρχαν ἱερὰ μεγαλύτερα καὶ ἱερὰ μικρότερα, καὶ ἀσφαλῶς πολλὲς ἀπὸ τὶς λατρεῖες τῶν δήμων ἦσαν παλαιότερες ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ μεταρρύθμιση²⁷. Λίγα ἱερὰ δήμων, ἀφιερωμένα σὲ Ὀλύμπιες θεότητες, ξεχωρίζουν γιὰ τὸ μέγεθός τους, τὴν ιδιοτυπία τῆς λατρείας, τὰ σημαντικὰ τους ἀναθήματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικὰ ἦσαν μνημειώδη, τὸ πλῆθος τῶν ἐπισκεπτῶν ποὺ δέχονταν, τὶς ἐορτές τους ἢ ἀκόμη καὶ γιὰ τὴν πανελλήνια ἀκτινοβολία τους. Σὲ αὐτὰ ἀνήκει κατὰ κύριο λόγο τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Ἐλευσίνα, τοῦ Ποσειδῶνα στὸ Σούνιο, τῆς Ἄρτεμις στὴ Βραυρώνα. Τὰ ἱερὰ αὐτὰ ἦσαν σημαντικὰ καὶ κύρια γιὰ τοὺς δήμους στοὺς ὁποίους ἀνήκαν.

Ἀλλά, ὅπως καὶ στοὺς ἄλλους δήμους τῆς Ἀττικῆς, ἔτσι καὶ σὲ αὐτοὺς τοῦ ἄστεως²⁸, ἡ προβολὴ τῆς Ἀθηνᾶς δὲν ἐμπόδιζε οὔτε τὴν παράλληλη ὑπαρξὴ ἄλλων λατρειῶν, οὔτε τὴν κατασκευὴ ἄλλων ἱερῶν, κάποτε μάλιστα ἰδιαίτερα πολυτελῶν, ὅπως τοῦ Ἡφαιστείου. Καὶ αὐτό, ἀλλὰ καὶ ὁ κολοσσιακοῦ μεγέθους ναὸς τοῦ ὕψιστου θεοῦ, τοῦ Διὸς Ὀλυμπίου ἀπὸ τὰ ἀδριάνεια χρόνια, δὲν ἀντικατέστησε τὴν Ἀθηνᾶ ὡς σύμβολο προβολῆς τῆς Ἀθήνας. Τὰ μεγάλα ἱερὰ τῶν δήμων τῆς Ἀθήνας δὲν συναγωνίζονταν τὴν Πολιάδα Ἀθηνᾶ καὶ τὸ ἱερὸ τῆς στὴν Ἀκρόπολη, ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἀποτύπωση καὶ τὴν ἔκφραση τῆς συνολικῆς εἰκόνας τῆς πόλης-κράτους τῆς Ἀθήνας.

Ὡστόσο, μεγάλα σὲ μέγεθος ἱερὰ ἀποτελοῦσαν ἐξαίρεση στοὺς ἀττικοὺς δήμους. Ἀκόμη καὶ τὰ κύρια ἱερὰ τῶν δήμων, τὰ ἐπίσημα, ὅπου στήνονταν τὰ τοπικὰ ψηφίσματα γιὰ τοὺς δημότες, ἦσαν στὴν πλειονότητά τους μικρά· ἐξάλλου τὰ περισσότερα, λόγω εὐτελοῦς κατασκευῆς, δὲν διατηρήθηκαν²⁹. Ἀκόμη, δὲν ἦταν ἡ προστάτις θεὰ ἀπὸ τὸ ἐπίσημο ἱερὸ τῆς στὴν Ἀκρόπολη, ἡ ὁποία πάντα ἔσωζε τὴν πόλη. Στὶς πλέον κρίσιμες στιγμὲς γιὰ τὴν πόλη, στὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνα καὶ στὴ ναυμαχία τῆς Σαλαμίνας, ἦσαν οἱ ἐπιφάνειες τοῦ Πάνα καὶ τῆς Ἄρτεμις ἀντίστοιχα, καὶ ὄχι τῆς Ἀθηνᾶς, ποὺ θαυματουργήσαν³⁰. Ἀκόμη, ὁ μικρὸς καὶ διόλου πολυτελὴς ναὸς τοῦ Πατρῶου Ἀπόλλωνα στὴν

Δημοκρατία: Ἀθῆνα, Μουσ. Ἀγορᾶς I 6524 (Meyer 1989, 293 ἀρ. Α 97 πίν. 30,2. Lawton 1995, 99-100 ἀρ. 38 πίν. 20).

27. Whitehead 1986, 177.

28. Τὸ ἄστυ περιελάμβανε τὴν περιοχὴ κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, ἐντὸς τοῦ θεμιστοκλείου τείχους (Curtius 1877, 53-56. Russell Cole 1976, 286 καὶ σποράδην). Ἡ λέξις πόλις χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν Ἀκρόπολη (Θουκ. II 15 κ.ά.), ὅπως καὶ σὲ ἀντικατάσταση τῆς λέξεως ἄστυ, ἥδη στὸν Ὅμηρο (π.χ. B 332)· πρβ. καὶ Russell Cole 1976, 287 καὶ σποράδην.

29. Ὁ Traill 1975, 74-75 σημ. 10 ἀναφέρει ψηφίσματα ποὺ ἔχουν ἔλθει στὸ φῶς ἀπὸ 25 δήμους, τοὺς ὁποίους κατονομάζει, καὶ μερικὰ ἀκόμη ἀπὸ ἀταύτιστους ἢ ἀβέβαιους δήμους.

30. Ἡρόδ. VI 105. Πaus. I 28, 4. Γιὰ τὴ σχέση τῆς Ἄρτεμις μὲ τὴ νίκη στὴ Σαλαμίνα βλ. Πλούτ. Ἡθ. II 22, 7 καὶ Παλαιοκρασσά 1991, 35-36. Μὲ τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνα συνδέεται ἡ λατρεία τοῦ Πάνα στὴν Ἀθῆνα, στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης καὶ στὸ σπήλαιο στὴν Οἶνῃ τοῦ Μαραθῶνα (βλ. σημ. 81 ἀρ. 1. 8). Ἄν καὶ τὸ σπήλαιο τοῦ Μαραθῶνα ἦταν σὲ χρῆση ἀπὸ τὰ προϊστορικὰ χρόνια, τὰ εὐρήματα, ποὺ ξεκινοῦν μόλις τὸν 5ο αἰ., σχετίζονται μὲ τὴ νέα λατρεία καὶ ταυτίζονται τὸ σπήλαιο μὲ τὴν ἀναφορὰ στὸν Πανσανία I 32, 7 (Wickens 1986 II, 223-233 ἀρ. 43 [Oinoe II]. Travlos 1988, 218, 246, εἰκ. 302-303. Πετράκος 1995, 86-91 εἰκ. 1 ἀρ. 1· σ. 36-37. Mersch 1996, 151 ἀρ. 38,3. Baumer 2004, 92-93 Att 15 εἰκ. 15).

ἀρχαία Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, ναὸς τοῦ 4ου αἰ. στὴ θέσῃ παλαιότερου ἀρχαϊκοῦ³¹, εἶχε μεγάλη πολιτικὴ σημασία, καθὼς μέσῳ τοῦ Ἀπόλλωνα Πατρῶν, πατέρα τοῦ Ἰωνα, γενάρχη τῶν Ἰώνων, οἱ Ἀθηναῖοι θεωροῦσαν ὅτι εἶχαν τὴν πρωτοκαθεδρία μεταξὺ τῶν Ἰώνων³².

III. ΤΑ ΜΙΚΡΑ ΙΕΡΑ ΤΩΝ ΔΗΜΩΝ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

Ὁ ὁρισμὸς ἐνὸς ἱεροῦ ὡς μικροῦ παρουσιάζει κάποτε δυσκολίες, γιὰ τὸν λόγο ὅτι ὑπάρχει μεγάλη ἀνομοιομορφία στὴν τυπολογία τους. Ἐνα σταθερὸ γνώρισμα εἶναι, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς μορφολογίας τους, ἡ μικρὴ κλίμακα τοῦ χώρου, τῶν κτισμάτων καὶ τοῦ βωμοῦ, στοιχείου ποὺ ὑπάρχει ἀπαραίτητα σὲ κάθε ἱερό, μικρὸ ἢ μεγάλο.

Μία ἄλλη δυσκολία προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ περισσότερα μικρὰ ἱερὰ δὲν ἔχουν σωθεῖ. Σὲ πολλὰς περιπτώσεις δὲν ὑπάρχει δυνατότητα ταύτισης τῶν ἀνασκαμμένων ἱερῶν γιὰ τὸν λόγο ὅτι τὰ εὐρήματα δὲν βοηθοῦν τὴν ταύτιση. Γνωρίζουμε ἀπὸ τὶς πηγὲς πολλοὺς θεοὺς καὶ ἥρωες ποὺ ἦσαν ἀποδέκτες λατρείας³³, ἀλλὰ, ἐφόσον δὲν μπορούμε νὰ τοὺς συνδέσουμε μὲ τοὺς χώρους τῶν ἱερῶν τους, ἀγνοοῦμε κατὰ συνέπεια καὶ τὴ μορφὴ τῆς λατρείας, ἢ τὴν κατηγορίαν τῶν πιστῶν ποὺ σύχναζαν σὲ αὐτά. Οὔτε καὶ ἡ εἰκονογραφία τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων βοηθᾷ στὸ πρόβλημα, ἀφοῦ πολλὰς ἀπὸ τὶς μορφὲς ποὺ ἀπεικονίζονται δὲν εἶμαστε σὲ θέση νὰ τὶς ταυτίσουμε. Συχνὰ χρησιμοποιοῦνται ὁρισμένοι εἰκονογραφικοὶ τύποι γιὰ περισσότερες θεότητες³⁴, ἐνῶ ἄλλοτε δὲν γνωρίζουμε καὶ σὲ ποῖο ἱερό εἶχαν ἀνατεθεῖ τὰ ἀνάγλυφα³⁵.

A. Μορφολογία

Ἡ μορφὴ τῶν μικρῶν ἱερῶν παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία. Συχνὰ ὁ ἴδιος ὁ τύπος, ὅπου εἶχε καταγραφεῖ ἡ ἱερὴ μαρτυρία, παρέμενε ὡς εἶχε, ὅπως συνέβαινε μὲ τὰ φυσικὰ σπή-

31. Γιὰ τὸν ναὸ καὶ τὴ λατρεία τοῦ Πατρῶν βλ. Hedrick 1988β. Σὲ πρόσφατη δημοσίευση προτείνεται χρονολόγησις τοῦ ναοῦ στὸ τέλος τοῦ 4ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.: Lawall 2009, ἰδ. 388, 401.

32. Ἡ ἀντίληψις γιὰ τὴν Ἀθῆνα ὡς πρεσβυτάτη γῆ Ἰωνίας ὑπάρχει ἤδη στὸν Σόλωνα, ἀπ. 4α (West).

33. Δύσκολος εἶναι ὁ διαχωρισμὸς μεταξὺ δευτερευουσῶν θεοτήτων καὶ ἡρώων: Kearns 1989, 139. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς ἀναγνώρισης τῆς ἡρωικῆς λατρείας, καθὼς καὶ τῆς λεπτῆς διαφοροποίησης μεταξὺ λατρείας προγόνων, νεκρῶν καὶ ἡρώων βλ. πρόσφατα τὸ ἄρθρο τοῦ Bravo III 2009, ἰδ. 18-23. Πρβ.

Ekroth 2009, ἰδ. 122-126. Γιὰ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν ἡρώων ποὺ λατρεύονταν στὴν Ἀττικὴ πρβ. Kearns 1989, 139-207 (App. 1).

34. Vikela 1994α, 63 καὶ σημ. 45· 73-74 καὶ σποράδην.

35. Ὅπως π.χ.: Λονδίνο, Βρετ. Μουσ. 770 (Kosatz-Deissmann 1988, 689 ἀρ. 259 καὶ εἰκ. Vlizos 1999, 127 WR 12 πίν. 10,2. Leventi 2003α, 75, 122 R 8 πίν. 11.). Βοστώνη, MFA 1977.171 (Comstock - Vermeule 1988, 22-23 ἀρ. 10. Yalouris *et al.* 1990, 1031 ἀρ. 382 καὶ εἰκ. Edelmant 1999, 136 G 20). Βερολίνο, Staatl. Mus. SK 690 (Simon 1997, 750 ἀρ. 23. Werth 2006, 469 ἀρ. 408). Βερόνα, Mus. Maffei (Holtz-

λαιο ποὺ ἔχουν ἀκανόνιστη μορφή ἢ μὲ τὶς φυσικὲς πηγὲς νεροῦ³⁶. Γενικά, ἡ διαμόρφωση τῶν μικρῶν ἱερῶν ἦταν κατὰ κανόνα ἀπλή, καὶ γι' αὐτὸ τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτά, γνωστὰ ἀπὸ τὶς πηγές, δὲν ἔχουν διατηρηθεῖ. Τὸ γεγονὸς τῆς πρόχειρης κατασκευῆς ποὺ χαρακτηρίζε τὰ περισσότερα μικρὰ ἱερὰ ὀφειλόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν αὐθεντικὴ καὶ ἄμεση θρησκευτικὴ ἀνάγκη ποὺ ὑπῆρχε ἡ ἀφετηρία γιὰ πολλὰ ἀπὸ αὐτά, στὸν τοπικὸ χαρακτηριστὴρ, στὴ μικρὴ ἢ τὴ σχετικὰ εὐρύτερη κλίμακα πιστῶν στὴν ὁποία ἀπευθύνονταν, ὅποτε δὲν χρειαζόταν καὶ ὁ χώρος νὰ πάρει τὸν χαρακτηριστὴρ τοῦ μεγαλοπρεποῦς μνημείου. Οἱ πιστοί, ἄλλωστε, ἦσαν κυρίως οἱ κατοικοῦντες περὶ αὐτὰ δημότες καὶ πολὺ λιγότερο, ἢ καθόλου, ἐπισκέπτες ἀπὸ ἄλλους δήμους³⁷. Ἀποτελοῦσαν χώρους ἐκδήλωσης σεβασμοῦ τῶν πιστῶν, ἀποκομμένους ἀπὸ τὸν περίγυρο καὶ γι' αὐτὸ στὶς περισσότερες περιπτώσεις ὀρίζονταν ἀπὸ ἓναν περίβολο χτιστό, ἢ ἀκόμη καὶ ἓναν ὄρο³⁸.

1. Πυρήνας ἐνὸς ἱεροῦ ἦταν πάντα ὁ βωμός. Βωμοὶ ὑπῆρχαν παντοῦ, τόσο στὴν ὑπαιθρο ὅσο καὶ στὸν δομημένο ἱστό, μπροστὰ ἀπὸ ναοὺς, σὲ δημόσιους χώρους ἀλλὰ καὶ σὲ οἰκίαι. Στὰ μικρὰ ἱερὰ ὁ βωμὸς γιὰ τὶς θυσίαι καὶ τὶς προσφορὰς μπορούσε νὰ εἶναι τὸ μοναδικὸ συστατικὸ τοῦ ἱεροῦ. Μποροῦσε νὰ εἶναι χτιστός, ὅπως δὴποτε μικρῶν ἢ μετρίων διαστάσεων, ὅπως λ.χ. τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας στὴν Ἀγορά³⁹, ἢ ἓνας ἀγροτικὸς βωμός, μία πρόχειρη κατασκευὴ ἀποτελούμενη ἀπὸ ἀκανόνιστες πέτρες, ὅπως συχνὰ εἰκονίζεται σὲ ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα Νυμφῶν ἢ ἡρώων⁴⁰, ἢ μία ἐσχάρα, ἀπλή, χαμηλὴ κατα-

mann 1984, 888 ἀρ. 360 καὶ εἰκ. Ritti 1981, 52 ἀρ. 19. Leventi 2003α, 64, 125 R 62 πίν. 39). Ἀθήνα, ΕΑΜ 1460 (Mitropoulou 1977, 73 ἀρ. 148 εἰκ. 207. Simantoni-Bournia 1992, 5 ἀρ. 32 καὶ εἰκ.). Παρίσι, Λοῦβρο Ma 744 (Hamiaux 1992, 223 ἀρ. 236 καὶ εἰκ.).

36. Γενικά γιὰ τὰ σπήλαια τῆς Ἀττικῆς, τὴ σύσταση τοῦ ἐδάφους τους καὶ τὴ μορφολογία τους, βλ. Wickens 1986 I, 46-65, 79-87. Ἰδιαίτερα γιὰ τὴ δυνατότητα ἀναγνώρισης σπηλαίων μὲ χρῆση λατρευτικῆς αὐτόθι 79-84.

37. Ἡ προσέλευση πιστῶν ἀπὸ ἄλλους δήμους σὲ ἓνα ἱερὸ ἦταν δυνατὴ, ἐφόσον τὸ ἱερὸ αὐτὸ ἦταν κέντρο θρησκευτικῶν ὁμίλων ἢ ἡ λατρεία ποὺ ἀσκοῦνταν ἦταν σεβάσμα, ὅπως τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα Ζωστήρα ἢ τῆς Ἀθηνᾶς Παλληνίδος (Lauter 1993, 138-139). Παραδείγματα ἀπὸ τὰ ἐορτολόγια ἐπιβεβαιώνουν θυσίαι σὲ ἱερὰ δήμων ἀπὸ γείτονες δημότες (αὐτόθι 139).

38. Ekroth 2009, 127, π.χ.: 1) Ἀθήνα: περίβολος στό «ἱερὸ στὸ σταυροδρόμι», στὴν ἀρχαία Ἀγορά (Camp 2004, 103-106 εἰκ. 55-58). 2) Περίβολος Ἀμυνείου (Travlos 1971, 76 καὶ εἰκ. 98. Greco *et al.* 2010, 265-267 ἀρ. 3. 8 εἰκ. 153-154 [S. Savelli]). 3) Ὅρος ἱεροῦ Νύμφης (Travlos 1971, 362 εἰκ. 465· γιὰ τὸ ἱερὸ βλ. καὶ Greco *et al.* 2010, 200-203 ἀρ. 1. 41 εἰκ. 107 [C. Bernardini - D. Marchiandi]). 4) Ὅροι Τριτοπα-

τρείου (Stroszeck 2009, 58-59 πίν. 27, 1-4). Γιὰ τοὺς ὄρους ποὺ σημάδευαν τὰ σύνορα ἰδιοκτησιῶν δημοσίων καὶ ιδιωτικῶν, θρησκευτικῶν καὶ μὴ, δήμων καὶ τριττύων, φρατριῶν κ.ἄ. βλ. περιληπτικὰ Lauter 1982, 300-301. Ἐπίσης, γιὰ φυσικὰ σύνορα: αὐτόθι 304-305. Ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς δήμους καὶ τὶς τριττύες βλ. Siewert 1982, 25 σημ. 116, σ. 85. Traill 1986, 116-118. Κάποτε ἀνευρίσκονται ὄροι ποὺ βεβαιώνουν τὴν ὑπαρξὴ ἱεροῦ, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρουν τὸ ὄνομα τῆς λατρευόμενης θεότητος (πρβ. Κωστάκη 2008, 149-150).

39. Γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας: Leslie Shear, Jr. 1984, 24-33. Ossana 1988-89, ἰδ. 80-86. Pirenne-Delforge 1994, 21-25. Rosenzweig 2004, 61-63 εἰκ. 44a-b. Μαχαίρα 2008, 131-132. Ὁ βωμὸς χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν κεραμικὴ στὰ 500 π.Χ. Πέραν τοῦ βωμοῦ δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε ἄλλη κατασκευὴ: οὔτε τὰ ὄρια τοῦ τεμένους εἶναι μὲ ἀκρίβεια γνωστά, ἀλλὰ καὶ ἂν ὑπῆρχε ἐπιπλέον κτίσμα, αὐτὸ θὰ ἦταν τὸ πολὺ ἓνας ναῖσκος ἢ κάτι παραπλήσιο (Leslie Shear, Jr. 1984, 32. Ossana 1992, 220). Κατὰ τὴν Rosenzweig 2004, 62 ὁ βωμὸς, λόγω τῆς θέσης του, ὥστε ἀποτελοῦσε καὶ τὸ κύριον ἱερὸ τῆς θεᾶς στὸ ἄστυ.

40. Π.χ. Ἀθήνα, ΕΑΜ 3874 (Isler 1981, 23 ἀρ. 185. Edwards 1985, 703-707 ἀρ. 71. Travlos 1988, 90 εἰκ. 101. Καλτσὰς 2001, 221 ἀρ. 458 καὶ εἰκ.). Ἀθήνα,

σκευή, ἢ μία λακκοειδὴς ἔσοχὴ ποὺ συνήθως προοριζόταν γιὰ θυσίαι σὲ χθόνιες θεότητες, ἀλλὰ κάποτε καὶ σὲ ὀλύμπιες, ὅπως καὶ ἀντίστροφα⁴¹. Οἱ πιστοὶ πρόσφεραν ταπεινά, μικρὰ ἀναθήματα δίπλα στὸν βωμό, τὰ ὁποῖα, ἂν ἡ λατρεία εἶχε συνέχεια στὸν χρόνον, συσσωρεύονταν, καὶ τότε ἓνα μέρος καταχωνόταν σὲ βόθρον, ποὺ ἀνοιγόταν γι' αὐτὸν τὸν σκοπό.

Σὲ πολλὲς θέσεις, δὲν ἔχει γίνεи δυνατὴ ἡ ταύτιση τῆς λατρευόμενης θεότητας, ἐπειδὴ, ἐνῶ διατηρήθηκε ὁ βωμός, τὰ εὐρήματα δὲν ὀδήγησαν σὲ ὑπόθεση ταύτισης⁴². Ἀλλοτε πάλι, ἐνῶ ὁ βωμὸς ἐξαφανίστηκε, λόγῳ τῆς πρόχειρης κατασκευῆς του, ἡ λατρεία ἀπὸ τὰ εὐρήματα καὶ τὴ συνεκτίμηση τῶν στοιχείων θεωρεῖται βέβαιη⁴³ ἢ πιθανή⁴⁴.

2. Ὁ βωμός, συχνά, περιβαλλόταν μὲ ἓνα τοιχίον, ὅποτε ἐδημιουργεῖτο ἓνα τέμενος, συχνὰ δενδροφυτεμένο⁴⁵. Πρόκειται γιὰ ἐξαιρετικὰ ἀπλὴ μορφὴ ἱεροῦ, ἀποτελούμενη ἀπὸ βωμὸ καὶ περιβόλον. Ἡ μορφὴ τοῦ ὑπαίθριου τεμένους ἦταν ποικίλη, ἀνάλογα μὲ τὸν χώρον καὶ τὴ θέση ποὺ καταλάμβανε⁴⁶. Ὁ χώρος προσφερόταν γιὰ τὰ ταπεινὰ ἀναθήματα

EAM 1859 (Edwards 1985, 503-509 ἀρ. 26. Isler 1981, 23 ἀρ. 186 καὶ εἰκ. Καλτσὰς 2001, 221 ἀρ. 460. Πλάτωνος-Γιώτα 2004, 400). Γιὰ τὰ ἀγροτικὰ ἱερὰ τῆς Ἀττικῆς (1050-600) D'Onofrio 1995.

41. Ὅπως ὁ βωμὸς τοῦ Διὸς Ἀστραπαίου, μπροστὰ ἀπὸ τὸ σπήλαιό του, στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης (Travlos 1971, 91. Πρβ. Greco *et al.* 2010, 152 εἰκ. 74 [S. Savelli]). Στὸ θέμα τοῦ τύπου τῶν βωμῶν: Ekroth 2009, 136-137. Στὸ ἱερὸ τοῦ Παγκράτη, θεοῦ τοῦ Κάτω κόσμου, ὑπάρχουν καὶ οἱ δύο τύποι βωμῶν: πρβ. π.χ. Γ' Εφορεία P 56 B (Vikela 1994α, 13-14 A 4 πίν. 4. van Straten 1995, 90 R 97 εἰκ. 96. Edelmann 1999, 117 F 10)· P 46 B (Vikela 1994α, 25 A 16 πίν. 4. Vlizos 1999, 127 WR πίν. 9,2)· P 81 A (Vikela 1994α, 33-34 B 6 πίν. 20,1. Edelmann 1999, 149 F 11)· P 17 A (Vikela 1994α, 38-39 B 12 πίν. 23,2. Edelmann 1999, 115 F 7. Nolte 2006, 59 σημ. 109).

42. Πρβ. ἱερὰ στὰ ὁποῖα διατηρήθηκαν μόνον ὑπολείμματα πυρᾶς μὲ ἢ χωρὶς βωμό: 1) στὸ πρὸς Β. καὶ Ν. ὕψωμα τῆς Μεγάλης Μαυρινόρας στὴν Πεντέλη, 7ου-5ου αἰ. καὶ 5ου αἰ. (Langdon 1976, 102 [Mavrounionia]. Lauter 1985α, 135. D'Onofrio 1995, 85 ἀρ. 54. Mersch 1996, 173 ἀρ. 56,3. Baumer 2004, 15. 94 Att 20), 2) στὸ Ἀγριελίκι (Langdon 1976, 104-105. Lauter 1985α, 135. Travlos 1988, 217. D'Onofrio 1995, 67-68, 72, 84 ἀρ. 23. Mersch 1996, 231 ἀρ. 78,6. Mazarakis-Ainian 1997, 316. Baumer 2004, 15, 115 Att 45). Πρβ. καὶ σ. 162 σημ. 197.

43. Στὸ Πανί (Langdon 1976, 102-103. Lauter 1985α, 135. D'Onofrio 1995, 85 ἀρ. 58. Mersch 1996, 139 ἀρ. 52,1. Baumer 2004, 136-137 Att 15). Στὴ

Μερέντα (Langdon 1976, 103. Lauter 1985α, 135. Mersch 1996, 155 ἀρ. 40,6. Baumer 2004, 136 Att 12). Πρβ. κατάλογο θέσεων ἀπὸ ἐπιφανειακὲς ἔρευνες (Baumer 2004, 135-138 Att 1-21).

44. Π.χ. στὸ Κερατοβούνι (Langdon 1976, 103. Lauter 1985α, 135. Wickens 1986 II, 138-146 ἀρ. 25. D'Onofrio 1995, 85 ἀρ. 41. Mersch 1996, 139 ἀρ. 31,5. Baumer 2004, 136 Att 9), στὴ Λεοντοσπηλιά στὸ Κορακοβούνι (Wickens 1986 II, 175-183 ἀρ. 33. Travlos 1988, 192. Mersch 1996, 133 ἀρ. 26,6. Baumer 2004, 87-88 Att 8. D'Onofrio 1995, 70-71 86 ἀρ. 79) ἢ στὸ σπήλαιον στὸν Προφήτη Ἡλία στὸν Ὑμηττό (Κοτζίδης 1950, 158-165 εἰκ. 12-18. Wickens 1986 II, 138-146 ἀρ. 25. Mersch 1996, 132 ἀρ. 26,2. Mazarakis-Ainian 1997, 315-316. Baumer 2004, 88 Att 9).

45. Πρβ. τὴν ἀρχαϊκὴ φάση τοῦ Ἐλευσινίου τῆς Ἀγορᾶς (Miles 1998, 26-26 εἰκ. 4) ἢ τὸ τμήμα τοῦ Τριτοπατρείου μὲ περιβόλον (Stroszeck 2009, 61-64). Ὁ πρῶμος κλασικὸς περιβόλος πάνω ἀπὸ τὸν προϊστορικὸ οἰκισμὸ στὸ Πλάσι (Travlos 1988, 216, 223-234 εἰκ. 271-272. Πετράκος 1995, 55-56 εἰκ. 17) ἔχει ἐρμηνευθεῖ ὡς τέμενος ἱεροῦ (Mersch 1996, 179-180 ἀρ. 63,3. Baumer 2004, 93 Att 16 εἰκ. 16). Γιὰ τὴ σύσταση κήπου σὲ ὑπαίθρια ἱερὰ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ γιὰ δενδροφύτευση στὸ ἱερὸ τῶν Κόδρου, Νηλέως καὶ Βασίλης (IG I³ 84).

46. Εἰδικὰ τὸ σχῆμα τῶν παρόδιων ἱερῶν στοὺς οἰκισμοὺς διέφερε, ἐφόσον ἀναγκαστικὰ προσαρμολόγαντο μὲ τὸ σημεῖο ποὺ καταλάμβαναν στὸν πολεοδομικὸ ἱστό. Συχνὰ ἦταν τριγωνικὸ ἢ τραπεζιόσχημο (Κωστάκη 2008, 149). Βλ. καὶ παρακάτω σ. 149-150 καὶ σημ. 89.

τῶν πιστῶν. Σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις δὲν ἔχει διατηρηθεῖ ὁ περίβολος, ὡστόσο ἡ διαμόρφωση τοῦ χώρου σὲ ἄνδρo⁴⁷ πιθανότατα προϋποθέτει καὶ πρόχειρο φράχτη.

3. Ὁ βωμὸς μποροῦσε νὰ βρίσκεται ὄχι μόνον μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο ἐνὸς μικροῦ ναοῦ, ἀλλὰ μπροστὰ καὶ ἀπὸ ἓνα σπήλαιο, ἐφόσον αὐτὸ συνιστοῦσε τὸν ἀφιερωμένο χώρο στὴ θεότητα⁴⁸. Ὁ ναὸς ἦταν κατὰ κανόνα ἀπλός, μονόχωρος⁴⁹. Ἐσωτερικά, τὸ σπήλαιο ἐνδεχομένως νὰ εἶχε ὑποστεῖ κάποια ἐπέμβαση⁵⁰, ἢ ἀκόμη καὶ νὰ περιλάμβανε καὶ ἐσωτερικὰ βωμό⁵¹. Τὰ ἀναθήματα τὰ ἐναπέθεταν μέσα στὸ σπήλαιο, στὸν ναὸ ἢ στὸν περιβάλλοντα χώρο.

4. Σὲ διευρυμένη μορφή τὸ τέμενος περιλάμβανε καὶ ἄλλες ἀπλές κατασκευές⁵². Ἐνδεχομένως, ἂν καὶ σπανιότερα, ὑπῆρχε δεύτερος ναός, στοὰ ἢ καὶ μνημεῖα στημένα στὸν χώρο⁵³. Ἔτσι, τὸ μικρὸ ἱερὸ ἀποτελοῦσε μία κατὰ κάποιο τρόπο μικρογραφία ἐνὸς μεγάλου.

47. Ἄνδρoι ἔχουν παρατηρηθεῖ π.χ.: σὲ ἱερὸ τῆς Βάρκιζας (Lauter - Lauter-Buffe 1986, Mersch 1996, 216 ἀρ. 74,13. Baumer 2004, 15, 107-108 Att 41 εἰκ. 52), σὲ ἱερὸ τῆς Πεντέλης, στὸ ὕψωμα κοντὰ στὸν Προφήτη Ἡλία (Langdon 1976, 102, Mersch 1996, 173 ἀρ. 56,2. Baumer 2004, 14, 94 Att 19). Πρβ. καὶ τὶς διευθετήσεις στὴ βραχὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διὸς στὴ Μελίτη (βλ. σημ. 52. Βλ. καὶ σ. 149 σημ. 85).

48. Σὲ σπήλαια ὑπῆρχε λατρεία καὶ χθονίων (π.χ. τοῦ Πάνα καὶ τῶν Νυμφῶν) καὶ Ὀλυμπίων θεοτήτων (π.χ. τοῦ Ἀπόλλωνα, τοῦ Δία, τῆς Ἀφροδίτης, βλ. παρακάτω σ. 148-178 καὶ σημ. 81, 325-326, 328, 342).

49. Γιὰ τὸν ναῖσکو τῆς Ἀφροδίτης στὸ Δαφνί (Μαχαίρα 2008, 28, εἰκ. 11 πίν. 10β) ἔχει διατυπωθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι πρόκειται περὶ θησαυροῦ (Wide 1910, 43). Παρόμοια, ὡς θησαυροί, ἔχουν ἐρμηνευθεῖ καὶ τὰ δύο μικρὰ κτίσματα τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. στὰ Πονσιπέλια (βλ. σημ. 204). Ὁ μικρὸς ναός (4x7) μὲ πρόδομο καὶ σηκό, ποὺ βρέθηκε νοτιότερα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτεμῆς Ταυροπόλου στὴ σημερινὴ Λούτσα (δήμος Ἀλῶν Ἀραφινίδων) σχετίζεται μὲ ναὸ τῆς Ἀρτεμῆς (βλ. Travlos 1988, 211, Mersch 1996, 112 ἀρ. 13,2. Despinis 2004, 311-312. Baumer 2004, 92 Att 14). Τὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωα Ἀρχηγέτη στὸν Ραμνούντα διέθετε σηκό μονόχωρο, ἐνδεχομένως στεγασμένο μόνον κατὰ τὸ νότιο τμήμα του. Στὸν 5ο αἰ. χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ κεραμικὰ εὐρήματα (ὄστρακα καὶ εἰδῶλια) ἓνας μικρὸς σηκὸς μὲ βωμὸ μπροστὰ ἀφιερωμένος σὲ ἄγνωστη γυναικεῖα θεότητα στὸν Ραμνούντα (Πετράκος 1999 I, 322 καὶ εἰκ. 229· ὁ Baumer 2004, 100 Att 30 περιέργως τὸν ὀνομάζει περίβολο· πρβ. καὶ Mersch 1996, 184 ἀρ. 65,7).

50. Τὸ ἔδαφος στὸ σπήλαιο τῆς Πεντέλης ἦταν στρωμένο μὲ πλάκες (Travlos 1988, 322 εἰκ. 416. Wickens 1986 II, 202-211 ἀρ. 39. Baumer 2004, 94-96

ἀρ. Att 21· ἰδ. 95 σημ. 809)· ἀργότερα, σὲ πρόχειρο πόδιο, τοποθετήθηκε μαρμαρίνη λεκάνη (Ζορίδης 1977, 6. Wickens 1986 II, 204-205. Πρβ. Baumer 2004, 95).

51. Π.χ. στὸ σπήλαιο τῆς Βάρης καὶ στὸ σπήλαιο τῆς Πεντέλης (Baumer 2004, 50. Πρβ. καὶ παρακάτω σημ. 81 ἀρ. 4. 6).

52. Πρότυπο καὶ «στοὰ» μὲ δύο προσαρτημένα δωμάτια, κτίσμα ποὺ ἐρμηνεύεται ὡς χώρος γιὰ ἀνάπαυση καὶ καθαρμούς (Μαχαίρα 2008, 97), στὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης στὸ Δαφνί (αὐτόθι 15 εἰκ. 5, 18-19 εἰκ. 7,25-28 πίν. 9). Ναὸς καὶ βωμός, καθὼς καὶ δεξαμενὴ, στὸ ἱερὸ στὰ Τραπεζοῦρια, στὴν κορυφὴ τοῦ Λαυρεωτικοῦ Ὀλύμπου, πάνω ἀπὸ τὸν Ἄγ. Δημήτριο καὶ πίσω ἀπὸ τὴν παραλία τοῦ Λαγονησιοῦ (Eliot 1962, 72. Travlos 1988, 15. Baumer 2004, 93 Att 17 εἰκ. 17-20). Φρέαρ μὲ ἄφθονο ὕδωρ, στὸ κέντρο τοῦ Ἀμυνείου (βλ. σημ. 38), τὸ ὁποῖο διοχετευόταν μὲ ὑδροσωληνὲς ἀρχαϊκῶν χρόνων, καθὼς καὶ τράπεζα προσφορῶν ἀποτελοῦσαν τὰ κύρια στοιχεῖα τοῦ τεμένους (Körte 1896, 288-289). Ὁ Körte 1896, 289 ὑποθέτει καὶ ὑπαρξὴ ναῖσκου, τὴν ὁποία ἀμφισβητεῖ ὁ Travlos 1971, 76, συμπεραίνοντας ὡς μοναδικὸ στεγασμένο οἰκοδόμημα στοὰ μὲ ξύλινους κίονες. Τὸ ἱερὸ τοῦ Δία Μελίχιου στὴ Μελίτη (βλ. καὶ σημ. 89) εἶχε πέραν τοῦ βωμοῦ F1-F2, τοῦ διαμορφωμένου χώρου F3 γιὰ τοὺς πιστοὺς, καὶ τοῦ περιβόλου (Lalonde 2006β, 16-19, ἰδ. εἰκ. 18 καὶ πτυσσόμενο σχ.), ἓναν μικρὸ σηκό G (εἴτε ναὸς εἴτε χώρος τῶν ἱερέων: αὐτόθι 19-21), δεξαμενὴ νεροῦ H, προφανῶς γιὰ καθαρμούς (αὐτόθι 21-21) καὶ διάφορες φυσικὲς διαμορφώσεις στὸν βράχο γιὰ προσφορὰς (αὐτόθι 22-25, I καὶ J), ὅπως καὶ ἄλλους βοηθητικοὺς χώρους μεταγενέστερους (αὐτόθι 27-33).

53. Ἀντιπροσωπευτικὸ ἱερὸ στὴν περίπτωση αὐτὴ

λου ιεροῦ. Στὴν περίπτωση αὐτὴ μποροῦσε καὶ νὰ ἀποτελεῖ τὸ κύριο ἱερὸ ἐνὸς δήμου⁵⁴.

5. Μαζὶ μὲ τὸν βωμὸ μποροῦσε νὰ συννυπάρχει καὶ λατρευτικὸ ἄγαλμα⁵⁵, ὅταν δὲν ὑπῆρχε ναός. Τὸ ἄγαλμα ἦταν στὸ ὑπαιθρο, κοντὰ στὸν βωμό, ὅπως π.χ. τῆς Ἀθηνᾶς Ὑγείας στὴν Ἀκρόπολη⁵⁶ ἢ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Πεντέλη⁵⁷.

6. Πολλὲς μορφὲς ἱερῶν ἦσαν ἄτυπες, ἰδιαίτερα μάλιστα τῶν ἱερῶν ποὺ ἦσαν ἀφιερωμένα σὲ ἥρωες ἢ σὲ θεοὺς θεραπευτές⁵⁸. Ὁ βωμὸς μποροῦσε ἐπομένως νὰ συννυπάρχει μὲ ἓνα κτίσμα⁵⁹, τὸ ὁποῖο διέθετε ἓναν⁶⁰ ἢ περισσότερους χώρους⁶¹, ἢ περισσότερα,

εἶναι τὸ ἱερὸ τοῦ δήμου τοῦ Ἰκαρίου (Travlos 1988, 85-86 εἰκ. 96-100. Mersch 1996, 69-70, 120-121 ἀρ. 20,4). Γιὰ τὸν δήμο τοῦ Ἰκαρίου: Arrigoni 1971, 48.

54. Ἱερὸ Κυβέλης στὸ Μοσχάτο, κέντρο τοῦ δήμου τῆς Ξυτετῆς (Παπαχριστοδοῦλου 1973. Travlos 1988, 288-290 εἰκ. 364-373. Mersch 1996, 157 ἀρ. 42,1. Baumer 2004, 97-98 Att 25 εἰκ. 23-24). Ἱερὸ Διονύσου στὴν πλαγιά τοῦ Πεντελικοῦ, κύριο ἱερὸ τοῦ δήμου τοῦ Ἰκαρίου (βλ. σημ. 53).

55. Στὴν ἀγγειογραφία παριστάνονται καὶ ἐρμαῖκὲς στήλες κοντὰ σὲ βωμούς: π.χ. μελανόμορφος κρατήρας, Λονδίνο, Βρετ. Μουσ. Β 362 (Cromme 1935-36, πίν. 108).

56. Γιὰ τὸ ἱερὸ καὶ τὸν τύπο τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἀθηνᾶς Ὑγείας: Leventi 2003a, 36 T 6, 39-45 πίν. 1. Vikela 2005, 133 καὶ σημ. 178. Despinis 2008, 288-295 πίν. 44,3. Greco *et al.* 2010, 91-92 ἀρ. 1, 7 εἰκ. 20 (M. C. Monaco). Ὑπόθεση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος στὸ ὑπαιθρο, λόγω μικρῶν διαστάσεων τοῦ υπάρχοντος ναοῦ, ἔχει ἐκφραστεῖ καὶ γιὰ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀφροδίτης στὸ Δαφνί (Μαχαίρα 2008, 97). Γιὰ ἥρωα ἱδρυμένα σὲ σημεία προγενέστερων ταφῶν: Thompson 1978 (ἡ ταύτιση τοῦ «ἱεροῦ στὸ σταυροδρόμι» μὲ τὸ Λεωκόρειο δὲν ἰσχύει. Camp 2004, 103-106. Πρβ. ὅμως καὶ Batino 2001. Γιὰ τὸ ἱερὸ: βλ. σημ. 38, 210).

57. Ἱερὸ στὴν κορυφὴ τῆς Πεντέλης, κοντὰ στὸν Προφήτη Ἡλία: Πανσ. Ι 32, 2 (βλ. σημ. 47).

58. Vikela 2006, 43-45. Τὸ ἥρωα μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ πραγματικὸς τάφος τοῦ ἥρωα ἢ ὄχι (Kearns 1989, 3). Γενικὰ γιὰ τὰ ἥρωα παρατηρεῖται ἀπλούστερη κατασκευὴ ἀπ' ὅ,τι γιὰ τὰ ἱερὰ τῶν ἄλλων θεοτήτων (αὐτόθι). Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μορφή εἶναι ἄτυπη ἢ στοιχειώδης (Ekroth 2009, 128). Πρβ. τὸ ἥρωα στὸν Ραμνούντα, τοῦ τέλους τοῦ βου ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. (Mersch 1996, 184 ἀρ. 65,5. Πετράκος 1999 I, 117-119 εἰκ. 67-69. Baumer 2004, 98 Att 26 εἰκ. 25-28). Ἀλλὰ καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Κροπίου (βλ. πρόσφατα Δεσπίνη 2009β, 354-361)

ξεφεύγει ἀπὸ τὸν κανόνα. Πρβ. καὶ σημ. 59-60.

59. Οἴκοι, κτίσματα κυκλικά, ἐλλειψοειδῆ ἢ ἀκανόνιστου σχήματος (βλ. καὶ σημ. 60). Ἡ ὀνομαζόμενη Θόλος τῆς Λαθουρέζας («Tholos») εἶχε ἐσωτερικὰ θρανίον (Travlos 1988, 446, 458-459 εἰκ. 575-577. Lauter 1985β, 43-50 εἰκ. 6 πίν. 9b. D'Onofrio 1995, 84 ἀρ. 20. Mersch 1996, 45-47, 214-215 ἀρ. 74,8. Parker 1996, 39-40. Mazarakis-Ainian 1997, 235-239 καὶ στοράδην, εἰκ. 139-153. Baumer 2004, 105 Att 39a εἰκ. 43-45), ἐνῶ δὲν συνδεόταν ἐξωτερικὰ μὲ βωμό. Ἡ εὐρεση πάντως στάχτης καὶ ὀστέων ζώων στὸ ἐσωτερικὸ ὑποδηλώνει λατρεία ἐντός (Lauter 1985β, 49). Ἡ «Θόλος» ἐρμηνεύεται ὡς χώρος ἱερὸς, εἶδος ἱερᾶς οἰκίας, πιθανότατα γιὰ τὸν ἥρωα-ἀρχηγέτη τῆς κοινότητος (αὐτόθι 50). Γιὰ τὸν οἰκισμὸ τῆς Λαθουρέζας: Lauter 1993, 7-42.

60. Ἀνατολικὸ κτίσμα (Ostbau), ἐλλειψοειδοῦς σχήματος (Ovalhaus), στὸ ἱερὸ στὸ Τουρκοβούνι (Lauter 1985a, ἰδ. 122-139 καὶ στοράδην, εἰκ. 20. D'Onofrio 1995, 66, 72, 84 ἀρ. 20. Mersch 1996, 6-67, 123-124 ἀρ. 23,3. Mazarakis-Ainian 1997, 87-89, 284, 315 εἰκ. 133-135. Baumer 2004, 14-15, 103-104 Att 38 εἰκ. 38-40). Ὁρισμένοι ἀμφισβήτησαν ὅτι ἦταν στεγασμένο κτίριο καὶ τὸ ταύτισαν μὲ περιβόλο (βλ. Fagerström 1988, 161. De Polignac 1995, 81. Baumer 2004, 104 καὶ σημ. 878). Βλ. ὅμως Lauter 1985a, 124-126 γιὰ τὸ πάχος τῶν τοίχων καὶ τὴν ὑπαρξὴ θρανίου. Ὁ ἴδιος (αὐτόθι 136-137) ἐρμηνεύει τὸ κτίσμα ὡς τελετουργικὸ οἶκο (Kulthaus), καὶ ἔτσι αἰτιολογεῖ καὶ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ σχήματος. Ὁ χώρος λειτουργοῦσε γιὰ ἐστιάσεις μετὰ τίς θυσίες (ἴχνη πυρᾶς διαπιστώθηκαν στὸν τύμβο, στὸν ἀπέναντι νότιο λόφος: βλ. σημ. 114) πρὸς τιμὴν τοῦ τιμώμενου ἥρωα (:). «Θόλος» στὸ ἱερὸ τῆς Λαθουρέζας (βλ. σημ. 59).

61. Στὸν τειχισμένο οἰκισμὸ τῆς Λαθουρέζας ὑπάρχει ὁ ναὸς μὲ δύο χώρους, στὸν ἄξονα ἐνὸς ἐκ τῶν ὁποίων ἀντιστοιχεῖ ὁ βωμός (Lauter-Bufe 1979, 163-164 ἀρ. a' 166-168 ἀρ. d' εἰκ. 2 ἀρ. A. B). Στὸ ἐλληνιστικὸ Μητρώο τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς, ὁ λα-

μεταξύ τους ἀνεξάρτητα, κτίσματα⁶².

Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς ἰδιαιτερότητας ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ τὴ λειτουργία ἀποτελεῖ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Μερέντα ἀπὸ τὸν 4ο αἰ.⁶³ Ἐνας περιβόλος περικλείει σειρὰ δωματίων, τρία μεγάλα στὴ βόρεια καὶ τέσσερα στὴν ἀνατολικὴ πλευρά. Ξεχωρίζει στὴν ἀνατολικὴ ἓνας μικρὸς χώρος μὲ δύο λουτήρες λαξευμένους στὸ ἔδαφος καὶ ἐπενδυμένους μὲ κονίαμα. Πλάκα μὲ χαραγμένο τὸ ὄνομα Νάννιον βρέθηκε σὲ αὐτό⁶⁴. Φρεατοειδὲς ὄρυγμα σὲ δωμάτιο περιεῖχε εὐρήματα ἀγγείων προσφορῶν, ἐνῶ στὴ μεγάλη αὐλὴ ἐντοπίστηκε μικρὴ δεξαμενὴ καὶ σειρὲς ἀπὸ λάκκους λαξευμένους στὸ ἔδαφος. Τὸ Ἀφροδίσιο αὐτὸ θὰ πρόσφερε ψυχαγωγία καὶ ἀνακούφιση στοὺς ταξιδιωτὲς, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ μία ἄγκυρα ναυτικοῦ μὲ ἐπιγραφὴ Λυσιμάχου⁶⁵.

Δωμάτια συνοδεύουν στὴν αὐλὴ καὶ τὸν ναῖσκο στὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης στὸν Ραμνούντα τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου ἢ τοῦ 5ου αἰ. Στὸ δυτικὸ δωμάτιο ἀνακαλύφθηκαν τρεῖς μαγειρικὲς ἐστίες⁶⁶.

Ἄτυπη μορφή εἶχαν καὶ οἱ διάφοροι χώροι, οἰκίαι ἢ τεμένει ἢ κῆποι, ποὺ μισθώνονταν ἀπὸ ιδιώτες ἢ ὁμάδες θρησκευτικὲς ἀπὸ ιδιώτες ἢ τὸ κράτος γιὰ νὰ χρησιμεύσουν ὡς ἱερά. Γιὰ τὴν πρακτικὴ αὐτὴ ἔχουμε ἐπιγραφικὲς πληροφορίες⁶⁷. Τὰ ἱερὰ αὐτὰ ἦσαν, φυσικά,

τρεπτικὸς χώρος τῆς θεᾶς περιοριζόταν στὸ δεῦτερο στὴ σειρὰ ἀπὸ νότον δωμάτιο μὲ τὴ μορφή ναῖσκου, ἀνάμεσα στοὺς χώρους τῶν ἀρχείων (Camp 2004, 120 εἰκ. 151. Βλ. Valavanis 2002, ἰδ. 232-235 εἰκ. 10-114 γιὰ τὴ διάθροση τῶν δωματίων ἀρχείων).

62. Δύο ἱερὰ στὸν Ὑμηττό: 1) Ἱερὸ ἀταύτιστης λατρείας στὸν Προφήτη Ἡλία, στὴν ἀνατολικὴ πλαγίᾳ τοῦ Ὑμητοῦ, μὲ δύο ναοὺς τοῦ 6ου αἰ. καὶ βωμό: (Κοτζίδης 1949, ἰδ. 53-64. Κοτζίδης 1950, ἰδ. 144-158. Langdon 1976, 5-6. Lauter 1985a, 152 πίν. 13,4, 14,1. Travlos 1988, 191 εἰκ. 246-248. Δ'Ονοφρίο 1995, 72, 83 ἀρ. 16. Mersch 1996, 132-133 ἀρ. 26,3. Parker 1996, 18, 29-33. Baumer 2004, 14, 89-90 Att 10 εἰκ. 11). 2) Ἱερὸ τοῦ Διὸς Ὀμβρίου στὴ θέση Εὐζωνας, στὴν κορυφὴ τοῦ Ὑμητοῦ (Young 1940, Langdon 1976. Lauter 1985a, 135-136. Travlos 1988, 191 εἰκ. 245. Mersch 1996, 131-132 ἀρ. 26,1. Baumer 2004, 89 Att 11 εἰκ. 8-10. Scholl 2006, 42-43 καὶ σημ. 170). Στὸν χώρο, ἐκτὸς τῆς πρωτογεωμετρικῆς καὶ γεωμετρικῆς κεραμικῆς, ἐντοπίστηκαν: 1) Θεμέλια ἐνὸς ὀρθογώνιου κτίσματος (Young 1940, 3. Langdon 1976, 1 εἰκ. 1. Baumer 2004, 89 [B] εἰκ. 9. Πρβ. Mersch 1996, 59 ἀναπαράσταση στὴν εἰκ. 24) ποὺ ταυτίζεται μὲ τὸν βωμὸ τοῦ Διὸς Ὀμβρίου (Παυσ. I 32, 2). Τὸ ὄνομα τοῦ Διὸς ἐμφανίζεται σὲ ὄστρακα (κατάλογος στὸν Langdon 1976, 11-41)· σὲ ἕνα φέρει καὶ τὴν ἐπωνυμία Σήμιος (Langdon 1976, 13-14 ἀρ. 2 εἰκ. 6 πίν. 2), ἐνῶ ἡ ἐπωνυμία Ὀμβριος λείπει (γιὰ τὴν ταύτιση πρβ.

Langdon 1976, 3-4). Χρονολογοῦνται στὸν 7ο αἰ./ ἄρχ. 6ου καὶ ἀποτελοῦν πρῶμα δείγματα ἀττικοῦ ἀλφαβήτου (αὐτόθι 41-50). Βρέθηκαν κυρίως ἀπέναντι τοῦ βωμοῦ. 2) Δύο παράλληλοι τοῖχοι ἐνὸς κτίσματος (Langdon 1976, 1 εἰκ. 2. Baumer 2004, 89 [A]· ὁ Young 1940, 3 τὸ εἶχε ἐρμηνεύσει ὡς βωμὸ ἢ ἱερὸ τοῦ Ἡρακλῆ, μὲ ἀφορμὴ τὰ πρῶτα τρία γράμματα τοῦ ὀνόματός του χαραγμένα σὲ πώρινο λίθο). 3) Θεμέλια μιᾶς ἀψιδωτῆς κατασκευῆς (Langdon 1976, 1, 51 εἰκ. 3. Baumer 2004, 89 [C] εἰκ. 10) ποὺ θεωρήθηκε ὡς εἶδος βόθρου γιὰ ἀποθήκευση ἀναθημάτων. Δύο, περίπου τετράγωνοι χώροι μὲ αὐλὴ ἀνάμεσά τους, ὅπου καὶ ὁ βωμός, ἀποτελοῦσαν τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνούντα. Θρανίον ὑπῆρχε σὲ μίαν πλευρὰ τῆς αὐλῆς καὶ ἐσωτερικὰ σὲ δύο πλευρὲς στὸ ἀνατολικὸ κτίσμα (Travlos 1988, 389, 400 εἰκ. 502. Πετράκος 1999, 306-308 εἰκ. 214-227. Baumer 2004, 98-99 Att 28 εἰκ. 30-31).

63. Κακαβογιάννη - Νταβίνου 2003.

64. Αὐτόθι 34 καὶ εἰκ. 2.

65. Αὐτόθι 35 καὶ εἰκ. 5.

66. Πετράκος 1999 I, 131-134, εἰκ. 77-80, ἰδ. 133 εἰκ. 78. Τὸ τρίτο χρησίμευε ὡς λουτρον, ἐνῶ ἕνα μικρὸ στὴ νότια πλευρὰ ὡς ἀποθήκη (αὐτόθι 132-133). Goette 1999, 162 εἰκ. 2 M. Baumer 2004, 98 Att 29 εἰκ. 29.

67. Βλ. π.χ. Wallbank 1983 γιὰ τὶς ἐπιγραφὰς τῆς Ἀγορᾶς.

διαφορετικά μεταξύ τους. Ἡ ιεροότητά τους προέκυπτε ἀπὸ τὴν ἀφιέρωση τοῦ χώρου στὴ θεότητα καὶ ὅπωςδήποτε ἀπὸ τὴ χρήση βωμοῦ ἢ καὶ κάποιου ἀγαλματίου τῆς λατρευόμενης θεότητας.

7. Μικρὰ ἱερὰ ἦσαν καὶ ὀρισμένα αὐτόνομα μνημεῖα, ὅπως τὰ Ἑκαταῖα⁶⁸, οἱ ἐρμαϊκὲς στήλες⁶⁹, οἱ ναῖσκοι τῆς Κυβέλης⁷⁰ καὶ οἱ ἀνεικονικὲς μορφὲς τοῦ Ἀπόλλωνα Ἀγυιέα⁷¹. Αὐτὰ δὲν συνοδεύονταν κατ' ἀνάγκη ἀπὸ βωμό⁷². Ὅλα αὐτὰ τὰ μνημεῖα εἶχαν συγκεκριμένη τυπολογία, ἢ ὅποια ποίκιλλε ἀνάλογα μὲ τὶς ἐποχές.

Β. Χωροθέτηση

Γενικά, ὁ προσδιορισμὸς ἐνὸς ἱεροῦ στὴν ἀρχαιότητα ἦταν συνυφασμένος μὲ τὸ τοπίο καὶ τὴ μορφή τοῦ θείου. Ἄν ὀριοθετήσῃ κανεὶς τὴν ἔννοια τοῦ ἱεροῦ ὡς τόπου ὅπου ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται σὲ ἐπικοινωνία μὲ μία ὑπερφυσικὴ δύναμη, τότε ἡ ἀρχικὴ ἐπιλογή ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴ φόρτιση ποὺ ὁ τόπος αὐτὸς ἐξέπεμπε στὰ μάτια τοῦ πιστοῦ. Ἡ σχέση ποὺ ἀναπτυσσόταν μὲ τὸν χώρο μποροῦσε νὰ ἔχει ἀφετηρία ἕναν ἢ περισσότερους πιστούς, ὁπότε ἡ διεύρυνσή της νὰ ἀφοροῦσε στὴ συνέχεια μία ὁλόκληρη τοπικὴ κοινωνία ἢ καὶ ἀκόμη ὅλη τὴν πόλη. Τὰ «μαρτύρια» ποὺ συντελοῦσαν στὸ κάλεσμα αὐτὸ μποροῦσαν

68. Στὰ Ἑκαταῖα προσφέρονταν θυσίαι (πρβ. Ἀριστοφ. Πλ. 594-597): συχνά, ἐὰν δὲν ὑπῆρχε βωμὸς κοντά, τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο ἦταν καὶ ὑποδοχῆς θυσιῶν (Simon 1985, 274. Rückert 1998, 224). Ἡ τρίμορφη Ἑκάτη εἶναι ἀττική ἐφεύρεση, δημιουργία τοῦ Ἀλκαμένη (Παυσ. II 30, 2), καὶ γι' αὐτὸ στὴν Ἀττικὴ ὑπῆρχαν τὰ περισσότερα Ἑκαταῖα (Harrison 1965, 86). Παλαιότερη ἀπεικόνιση Ἑκαταίου: σὲ ὄστρακο ἀπὸ τὸν Κεραμεϊκό, ποὺ χρονολογεῖται στὸ 420-410 π.Χ. (Simon 1985, ἰδ. 271-272 πίν. 49,1). Γιὰ τὰ Ἑκαταῖα βλ. αὐτόθι 272-273. Ἑκαταῖα θὰ ὑπῆρχαν καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀλκαμένη, προφανῶς ἀπὸ ξύλο καὶ δὲν διατηρήθηκαν (αὐτόθι 273 καὶ σημ. 11). Μὲ τὶς τρεῖς ἰστάμενες μορφὲς τῆς Ἑκάτης, συνδυάζονται συχνὰ καὶ οἱ Χάριτες ποὺ χορεύουν καὶ εἶτε περιβάλλουν τὴν τρίμορφη Ἑκάτη (ἄλλοτε μόνον οἱ τρεῖς κεφαλὲς τῆς θεᾶς δηλώνονται μὲ εὐκρίνεια, οἱ κορμοὶ διακρίνονται μὲ σχετικὴ ἀσάφεια ἢ ἐλάχιστα, ἐνὼ ἄλλοτε ἡ θεὰ ἀποδίδεται σὲ πλήρη ἀνάπτυξη), εἶτε ἐγγράφονται στὸ σῶμα τῆς τρίμορφης θεᾶς ποὺ παριστάνεται μὲ μορφὴ ἐρμαϊκῆς στήλης (Kraus 1960, 129-152).

69. Οἱ ἐρμαϊκὲς στήλες ἀναφέρονται γιὰ πρώτη φορὰ ὡς ὅροι τῶν δρόμων ποὺ ὀδηγοῦν ἀπὸ τὸ ἄστυ στοὺς ἀττικοὺς δήμους τῆς ὑπαίθρου στὰ χρόνια τοῦ Ἰππάρχου: Πλάτ. Ἱππαρχ. 228D-229A. Rückert 1998, 57-64. Ἦσαν ἀντικείμενα ἀνάθεσης δημόσιας ἢ ἰδιω-

τικῆς, ἀλλὰ καὶ λατρευτικὰ «ἀγάλματα» (Crome 1935/36, 307. Rückert 1998, 189). Ὡς ἱερὰ: Rückert 1998, 185-189. Κυρίως, δημιουργήματα τῆς ἀττικῆς τέχνης: Θουκ. VI 27. Rückert 1998, Στήλες ἢ παραστατικὲς μορφὲς τοῦ Ἑνόδιου Ἑρμῆ ὑπῆρχαν καὶ στὶς ἀγροτικὲς ὁδοὺς: Kuhnert 1885, 288. Ἑρμεῖα, ναῖσκόμορφες μικρὲς κατασκευὲς μὲ παραστάσεις τοῦ θεοῦ ἀναφέρονται στὴν Ἡλίδα (Στράβ. VIII C343). Γιὰ μορφὲς ἄλλων θεῶν καὶ μορφὲς θνητῶν στὸν τύπο τῆς ἐρμαϊκῆς στήλης βλ. Harrison 1965, 125-129, 136-139. Rückert 1998, 148-156, 160-167 (γιὰ τὴν Ἀφροδίτη καὶ τὸν Διόνυσο). Γιὰ τὰ Ἑκαταῖα καὶ τὶς ἐρμαϊκὲς στήλες: Harrison 1965, 120. Siebert 1990, 374-378.

70. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα, ἥδη ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια, ἀποτελεῖ τὸ ἱερὸ στὴ Δασκαλόπετρα τῆς Χίου (Βικέλα 2001, 59-60). Ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς μεταγενέστερους ναῖσκους συμπεραίνεται καὶ ἡ αὐτόνομη λατρευτικὴ λειτουργία (αὐτόθι 67-68· πρβ. καὶ 72-75, 121).

71. Προστάτης ὁδῶν καὶ οἰκιῶν: Nilsson 1967, 203 καὶ σημ. 3. Fehrentz 1993, 126-196.

72. Βλ. ὅμως τὸ ἀνάγλυφο Μουσ. Πειραιᾶ 1165 (Naumann 1983, 343, 194-195. 209 K 425. Πετρόχειλος 1992, 42-43, 50 A 1 εἰκ. 2. Vikela 1997, 234 καὶ σημ. 278 πίν. 31,1. Lindner 1997, 737 ἀρ. 5 καὶ εἰκ.).

νὰ σχετίζονται μὲ τὴν τοπικὴ ἱστορία, μὲ τοὺς μύθους ποὺ εἶχαν ἀναπτυχθεῖ γύρω ἀπὸ αὐτὸν τὸν ἱερὸ χῶρο, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς ιδιότητες τῆς θεότητας καὶ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τῆς λατρείας τῆς, ποὺ τὴ διαφοροποιοῦσαν ἀπὸ μία ἄλλη θεότητα καὶ ποὺ ἀπαιτοῦσαν συχνὰ ἰδιαίτερο τοπίο καὶ συγκεκριμένη «χωροταξία». Τὸ ἰδιαίτερο τοπίο, λοιπόν, «ἀναζητοῦσε» τὸν κατάλληλο κύριό του, θεὸς ἢ ἥρωα στὰ μάτια τοῦ εὐαίσθητου πιστοῦ καὶ αὐτὸς ἀνταπέδιδε τὸ μήνυμα μὲ τὴν ἐπιλογὴ ἀνάλογα, εἴτε ἐπρόκειτο γιὰ σημεῖο ἐντὸς ἐνὸς οἰκισμοῦ εἴτε στὴν ὑπαιθρο χώρα. Διαμορφώνονται ἔτσι καταρχὴν δύο μεγάλες κατηγορίες, ἱερὰ οἰκισμῶν⁷³ καὶ ἱερὰ ἀγροτικά⁷⁴. Κοινὸ χαρακτηριστικὸ ὡς πρὸς τὴ χωροθεσία εἶναι ὅτι, ἐκτὸς ἄλλων σημείων ἰδιαίτερων γιὰ τὴν καθεμία κατηγορία, ἐπιλέγονταν συχνὰ τὰ σταυροδρόμια καὶ γενικὰ τὰ καίρια σημεῖα δρόμων, ἀγροτικῶν ἢ τοῦ ἄστεως⁷⁵.

Οἱ δύο μεγάλες αὐτὲς κατηγορίες διαφέρουν ὡς πρὸς τὴν ἀπήχηση, τὴ σημασία καὶ τὴν ἐπισκεψιμότητα: τὰ ἀγροτικά ἱερὰ, ἐξαιρετικὰ σημαντικὰ γιὰ τὶς μικρὲς ομάδες στὴν ὑπαιθρο χώρα, δὲν μποροῦσαν νὰ ἀνταγωνιστοῦν τὰ ἱερὰ τῶν οἰκισμῶν, ποὺ ἐντασσόμενα στὸν ἱστὸ τῆς πόλης ἀποκτοῦσαν καὶ ἐννοιολογικὲς προεκτάσεις, συχνὰ καὶ πολιτικὸ χαρακτήρα, σύμφωνα καὶ μὲ τὴ θέση τους στὸν χῶρο καὶ τὴ θεότητα ποὺ λατρευόταν. Ἦσαν εὐκόλα προσιτά, ἀκόμη καὶ σὲ ξένους ἐπισκέπτες, ἐπομένως διακινούνταν μέσῳ αὐτῶν καὶ στοιχεῖα προπαγάνδας πρὸς τὰ ἔξω, ἀνάλογα καὶ μὲ τὴν προγραμματικὴ ἐπένδυση πολιτικοῦ χαρακτήρα ποὺ εἶχε ἀσκηθεῖ σὲ συγκεκριμένα ἀπὸ αὐτά.

Κορυφαῖο παράδειγμα ἀποτελεῖ ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνα Πατρώου. Τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε ἰδρυθεῖ στὴν Ἀγορά, στὴν καρδιὰ τῆς πόλης, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄξονα κοντινὸ μὲ τὸ σπήλαιο τῆς Ἀκρόπολης, ὅπου ἡ γέννηση τοῦ θεικοῦ τέκνου, τοῦ Ἰωνα, ἔλαβε χώρα, δὲν ἦταν τυχαῖο. Ἡ παράδοση τοῦ νεογέννητου Ἰωνα στὶς Νύμφες γιὰ νὰ τὸν ἀναθρέψουν παρουσία τοῦ πατέρα Ἀπόλλωνα, καθὼς καὶ ἄλλων θεῶν μὲ ὅμορες λατρεῖες, ἀποτελεῖ μάλιστα τὸ κεντρικὸ ἐπεισόδιο στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Νεοπτολέμου ἀπὸ τὴν Ἀγορά, ὅπως ἐρμηνεύθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὸν Γ. Δεσπίνη⁷⁶. Ὁ κάθε περαστικὸς πολίτης ἢ ξένος, καὶ ἦσαν πολλοὶ αὐτοὶ στὴν Ἀγορά, συνειδητοποιοῦσε εὐκόλα τὸν ἰσχυρισμὸ τῶν Ἀθηναίων ὅτι ἦσαν αὐτόχθονες καὶ τὴν ἀξίωση νὰ εἶναι οἱ πρῶτοι τῶν Ἰώνων.

1. *Ἱερὰ ἀγροτικά*. Στὸ φυσικὸ τοπίο, χωρὶς ἀνθρώπινη ἐπέμβαση ἢ μὲ πρόχειρες, μικρῆς κλίμακας, προσθήκες⁷⁷, ἀφιερώνονταν μικρὰ ἱερὰ. Μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμὸς κοντὰ σὲ

73. Προτιμῶ τὸν ὄρο «ἱερὰ οἰκισμῶν» ἀπὸ τὸν ὄρο «ἀστικά ἱερὰ», ποὺ χρησιμοποιοῖ ἡ Ἀνδρέου 1994, 203 – παρόλο ὅτι τὸν χρησιμοποιοῖ μὲ εἰσαγωγικά –, διότι μὲ τὸν ὄρο αὐτὸν συνδέονται καλύτερα καὶ ἱερὰ σὲ οἰκισμοὺς, χωρὶς τείχιση, καὶ περιοχὲς δομημένες ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τειχῶν, καθὼς καὶ ἱερὰ σὲ νεκροταφεῖα, ὅπως τὸ ἱερὸ τῶν Τριτοπατέρων ἢ τῆς Ἑκάτης στὸν Κεραμεϊκὸ (Knigge 1990, 103 ἀρ. 14· 129 ἀρ. 32. Stroszeck 2009, ἰδ. 56-59).

74. Στὴν κατηγορία αὕτὴ ἀνάγονται καὶ ἀρκετὰ ἑλληνικὰ ἱερὰ σὲ συνοριακὲς θέσεις. Ἐκεῖ εἶναι συ-

χνὰ τὰ ἱερὰ τῆς Ἀρτεμῆς, θεότητας ποὺ σημάδευε τὴν ἡλικιακὴ μετάβαση καὶ τὴν οὐσιαστικὴ ἐτοιμότητα τῶν νέων σὲ ἓνα ἄλλο στάδιο τῆς ζωῆς τους, τῶν μικρῶν κοριτσιῶν στὸ στάδιο τοῦ γάμου, τῶν ἐφήβων στὴν πολιτικὴ ὠριμότητα. Γιὰ τὴ σχετικότητα τῆς ἐννοίας τοῦ ὄρου ἀγροτικά ἱερὰ: Humphreys 2004, 133.

75. Κωστάκη 2008, ἰδ. 146, 147 καὶ σημ. 11.

76. Δεσπίνης 2009α, ἰδ. 13-14.

77. Π.χ. ἡ εἴσοδος τοῦ κάτω σπηλαίου στὸ ὕψωμα Καστέλλα ἢ Σπηλιά, στὴν Παλαιὰ Φώκαια, εἶναι

φυσικὲς πηγὲς νεροῦ, σὲ κορυφὲς βουνῶν καὶ λόφων⁷⁸, ἢ σὲ σπήλαια. Γιὰ τὴν ἰδιαίτερότητα τοῦ τοπίου τῆς Ἀττικῆς ἔχουμε πληροφορίες ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς⁷⁹. Στὶς πηγὲς κοντὰ λατρεύονταν οἱ κουροτρόφοι θεοί, θεοὶ μὲ θεραπευτικὲς ιδιότητες, ἐφόσον τὸ νερὸ ἔχει καθαρτήριο δύναμη⁸⁰, ἀλλὰ καὶ οἱ Νύμφες καὶ ὁ Πάνας, ποὺ ἐπίσης σύχναζαν σὲ σπήλαια⁸¹. Στὰ ὑψώματα καὶ στὶς κορυφὲς τῶν βουνῶν ταίριαζε νὰ κατοικοεδρεύει ὁ Δίας, θεὸς τῶν καιρικῶν συνθηκῶν⁸², ἐνῶ ὁ Χθόνιος Δίας, ὁ Πλούτωνας, μπο-

κλεισμένη με τοῖχο, στὸν ὁποῖο ἔχει ἀνοιχτεῖ πόρτα (Φιλίππου-Ἀγγέλου 1993, 323 κέ.)

78. Ὁ ὅρος «ἱερὸ κορυφῆς» χρησιμοποιεῖται κάποτε καὶ καταχρηστικά, χωρὶς νὰ εἶναι πάντοτε τὸ ἱερὸ στὴν κορυφὴ ὄρους, ἀλλὰ σὲ κάποιο ἀπὸ τὰ ὑψώματά του, ἢ σὲ ὕψωμα λόφου ἢ καὶ σὲ λοφοειδὲς ἔξαρμα. Γενικὰ γιὰ τὰ ἱερὰ αὐτά: Parker 1996, 29-33.

79. Γιὰ τὴν ἀνομοιογένεια ἀλλὰ καὶ τὴν ποικιλία τοῦ ἀττικοῦ τοπίου, τὶς διαφορὲς μὲ τὴ σημερινὴ πραγματικότητα, καθὼς καὶ γιὰ τὶς καλλιέργειες κατὰ δήμους στὴν κλασικὴ ἐποχὴ μὲ ἀναφορὰ σὲ κείμενα καὶ ἐπιγραφὲς βλ. Arrigoni 1971. Osborne 1985, 98-100 (γιὰ τὴ μειωμένη παραγωγὴ σίτου στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν ἐξάρτησή της ἀπὸ τὸ εἰσαγωγικὸ ἐμπόριο). Osborne 1996, ἰδ. 49-54 (μὲ σχόλια γιὰ τὶς ἀπόψεις στὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν ρόλο τοῦ ἀγρότη, τῆς γεωργικῆς καλλιέργειας καὶ τοῦ ἐμπορίου στὴν οἰκονομία τῆς Ἀττικῆς).

80. Ninck 1921, 26-27 καὶ σποράδην. Pfister 1922, 2178-2179.

81. Σπήλαια Ἀττικῆς: 1) στὴ βόρεια κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης (Travlos 1971, 417 καὶ εἰκ. 536-539. Wickens 1986 II, 369-372 ἀρ. 66. Greco *et al.* 2010, 152-153 ἀρ. 1. 24 [S. Savelli]) καὶ 2) στὸ Δαφνί, τοῦ Πάνα (Travlos 1988, 177 εἰκ. 235-236. Mersch 1996, 117 ἀρ. 17,2. Baumer 2004, 86 Att 5 εἰκ. 4-5), 3) στὴν Ἐλευσίνα, τοῦ Πάνα (Wickens 1986 II, 275-279 ἀρ. 51. Travlos 1988, 96 εἰκ. 105, 182-183. Baumer 2004, 87 Att 7 εἰκ. 7), 4) στὴ Βάρη, ὅπου ἐκτὸς τοῦ Πάνα καὶ τῶν Νυμφῶν, μαρτυρεῖται λατρεία καὶ τοῦ Ἀπόλλωνα, τῶν Χαρίτων, τοῦ Ἑρσους καὶ τῆς Κυβέλης (Wickens 1986 II, 90-121, ἰδ. 95-97 ἀρ. 20. Travlos 1988, 447-448 εἰκ. 581-586. Schörner - Goette 2004, ἰδ. 111-119. Baumer 2004, 108-109 Att 42, εἰκ. 53-54), 5) στὴ Λυχνόσπηλιά τῆς Φυλῆς, ἀπὸ τὸν 5ο αἰ., τοῦ Πάνα (Wickens 1986 II, 245-269 ἀρ. 47. Travlos 1988, 319 εἰκ. 408-409. Mersch 1996, 177-178 ἀρ. 61,2. Baumer 2004, 96-97 Att 23. Gschwantler 2008, ἰδ. 352-359. Πλάτωνος-Γιώτα 2004, 397-406), 6) στὴν Πεντέλη, τῶν Νυμφῶν ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. (Ζορίδης 1977, 4-11 πίν. Δ-Ι. Wickens 1986 II, 202-211 ἀρ. 39. Travlos

1988, 329 εἰκ. 416-420. Mersch 1996, 173-174 ἀρ. 56,4. Baumer 2004, 94-96 Att 21 εἰκ. 21), 7) στὴν Ραπεντόζα, τῶν Νυμφῶν (500 μ. περ. ΒΑ. τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διονύσου στὸν δῆμο τοῦ Ἰκαρίου. Wickens 1986 II, 212-218 ἀρ. 40), 8) στὴν Οἰνὴ, στὸν Μαθαθῶνα, τοῦ Πάνα (βλ. σημ. 30), 9), στὸν δῆμο τῶν Λαμπτρῶν, 3 χλμ. Α. τοῦ δήμου τοῦ Ἀναγυροῦντος (ΑΔ 1965, Α, 80-83. Arrigoni 1971, 54-55). Σὲ ὅλες τὶς περιόδους μαρτυρεῖται καὶ ἄλλη χρῆση τῶν σπηλαίων ἐκτὸς τῆς θρησκευτικῆς γιὰ τοῦτο ὁ Wickens 1986 I, 239-241 καὶ σποράδην ἐπισημαίνει τὴ δυσκολία ἀναγνώρισης λατρείας στὰ σπήλαια, ἰδιαίτερα σὲ αὐτὰ ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὰ προϊστορικὰ χρόνια: ἡ λατρευτικὴ χρῆση κατὰ τὶς προϊστορικὲς περιόδους εἶναι εἴτε προβληματικὴ εἴτε ἀποκλείεται. Γενικὰ γιὰ τὴ λατρεία στὰ σπήλαια καὶ τὸ φυσικὸ τοπίο βλ. Kuhnert 1885, 282-287.

82. Ἀγαλμα τοῦ Διδὸς Ἀγχεσμοῦ (Παυσ. I 32, 2) ὑπῆρχε στὸ ὁμώνυμο ὄρος: ὁ Ἀγχεσμός (σημ. Τουρκοβούνια), Δ. τῶν ἀρχαίων δήμων Φλύας καὶ Ἀθμόνου. Ἐνδεχομένως, τὸ ἱερὸ στὴ βόρεια κορυφὴ τοῦ ὄρους (βλ. σημ. 60), ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰ., νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Διδὸς Ἀγχεσμοῦ [Lauter 1985a, 149-154]. Ἴσως καὶ ἄλλα, ἀνώνυμα μικρὰ ἱερὰ ποὺ ἔχουν ἀνασκαφεῖ σὲ ἄλλες κορυφὲς καὶ εἶναι σήμερα ἀταύτιστα νὰ ἀνῆκαν στὸν Δία μὲ τὴ συγκεκριμένη ιδιότητα (Parker 1996, 30). Ὑποθετικὰ στὸν Δία ἀποδίδονται τὰ ἔχνη ναῖσκου μὲ εὐρήματα ἀπὸ τὸν 7ο-4ο αἰ. στὸ ὕψωμα τοῦ Προφήτη Ἡλία στὸν Χάρακα (Lohmann 1993, 415-416 PH 5 πίν. 20. 52,7 123, 1-2. D'Onofrio 1995, 85 ἀρ. 60. Mersch 197 ἀρ. 71,30. Baumer 100 Att 32 εἰκ. 35). Ὁ Παυσ. I 32, 1 ἀναφέρει, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν βωμὸ τοῦ Διδὸς Ὀμβρίου (βλ. σημ. 62 ἀρ. 2 γιὰ τὴ θέσις Εὔζωνας στὸν Ὑμηττὸ) καὶ ἄγαλμα τοῦ Διδὸς Ὑμηττίου στὸν Ὑμηττό (Langdon 1976, 96-97). Ὁ βωμὸς τοῦ Ἀπόλλωνα Προοπίου, ἐπίσης στὸν Ὑμηττό (Παυσ. I 32, 2), προφανῶς σχετίζεται μὲ τὴ δυνατότητα τοῦ θεοῦ γιὰ πρόγνωση ἐν γένει, ὁπότε καὶ τοῦ καιροῦ. Ἡ ὑποθετικὴ ταύτιση τοῦ Κοτζίᾶ 1950, 157 γιὰ βράχο-βωμό, κοινὸ τοῦ Ἀπόλλωνα καὶ τοῦ Δία Ὀμβρίου, δὲν στηρίζεται

ροῦσε νὰ λατρεύεται κοντὰ σὲ ρωγμὲς τοῦ ἐδάφους⁸³. Τὰ ἀγροτικὰ ἱερὰ, καὶ μάλιστα αὐτὰ τῶν θεραπευτῶν θεῶν, προέκυπταν ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν αὐθόρμητη σύνδεση μὲ τὸ τοπίο καὶ μὲ τὰ μηνύματα, ὄνειρικά καὶ θαυματουργά, ποὺ δέχονταν ὅσοι σύχναζαν σὲ αὐτά⁸⁴.

Κάποτε ὁ χώρος γύρω ἀπὸ τὸν βωμὸ δεχόταν μία στοιχειώδη διαμόρφωση, ποὺ συνίστατο σὲ ἐξομάλυνση τῆς γύρω ἐπιφάνειας καὶ σχηματισμὸ ἀνδρήρων, ἐπιπέδων ποὺ διευκόλυναν τὴν πρόσβαση καὶ σηματοδοτοῦσαν τὸ ἱερό⁸⁵. Τὰ ἀγροτικὰ ἱερὰ ἦσαν κατὰ κανόνα ἀπομονωμένα⁸⁶, καὶ ἐπομένως τόποι προσέλευσης γεωργῶν καὶ βοσκῶν, ἀλλὰ κάποτε, καὶ περιπτωσιακά, τόποι λατρείας κοντινῶν δημοτῶν, ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ γιὰ τὰ δύο ἱερὰ κοντὰ στὸ σημερινὸ χωριὸ Κίτσι, αὐτὸ στὴν ἀκρόπολη τῆς Κιάφα Θίτη

(Langdon 1976, 98). Ἐπίσης, ὁ Πανσανίας (I 32, 2) ἀναφέρει στὴν Πάρνηθα χάλκινο ἄγαλμα τοῦ Παρνηθίου Διός, βωμὸ τοῦ Διδὸς Σημαλέου καὶ βωμὸ γιὰ τὸν Δία Ὁμβριο ἢ Ἀπῆμιο (βλ. σημ. 62). Ἡ εὕρεση μεγάλης πυρᾶς στὴν κορυφὴ Ὁξέα τῆς Πάρνηθας καὶ ἀντίστοιχης σὲ σπήλαιο χαμηλότερα συνδέονται πιθανότατα μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Διδὸς Παρνηθίου ἢ Ἰκεσίου, ἐπωνυμίες χαραγμένες σὲ ὄστρακα (Μαστροκώστας 1983, 341. Wickens 1986 I, 159 II, 243-245 ἀρ. 46 (ὀνομασία Καράμπολα). Baumer 2004, 14, 93-94 Att 18. Ἀντίθετα: Ὁ Langdon 1976, 101-102 συσχετίζει τοὺς χώρους μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Διδὸς Ὁμβρίου καὶ Διδὸς Ἀπῆμίου (Πανσ. I 32, 2: κοινὸς βωμός). Οἱ δύο χώροι πρέπει νὰ συνδέονταν μεταξὺ τους μὲ πομπικὸ δρόμο (Μαστροκώστας 1983, 339 μὲ σχετικὴ ἐπιφύλαξη. Mersch 1996, 167 ἀρ. 53,1-2). Ναδς γιὰ τὸν Δία Ἐπάκριο στὴν Πάρνηθα μαρτυρεῖται καὶ στὸ ἡμερολόγιο τοῦ δήμου τῆς Ἐρχιάς (LSCG 41 ἀρ. 18 E 58-64), ἀλλὰ δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ, ὅπως καὶ ὁ βωμὸς στὴν ἴδια θεότητα στὸν Ὑμηττό, κατὰ τὸ *Etym. Magnum* (s.v.): Langdon 1976, 99. Ὁ κανόνας εἶχε καὶ ἐξαιρέσεις: ἱερὰ Ἀθηνᾶς στὴν κορυφὴ τῆς Πεντέλης (Πανσ. I 32, 2).

83. Χάσμα γῆς ἔχουμε στὸ Πλουτώνιο τῆς Ἐλευσίνας (Mylonas 1961, 148) καὶ στὸ Παγκράτιο τοῦ Ἰλισοῦ (Μηλιάδης 1954, 42 ἀρ. II εἰκ. 1). Στὸ πρῶτο ἱερὸ ὑπῆρχε καὶ ναὸς πλὴν τοῦ βωμοῦ, στὸ δεύτερο μόνον ὁ βωμὸς (Vikela 1994a, 2 καὶ παραπληρ. πίν. 2). Πολλὰ χάσματα ὑπῆρχαν καὶ στὰ διάφορα Θεομοφόρια. Ἀνοίγονταν λακκοῦβες ἢ γινόταν χρήσιμη φυσικῶν ἀνοιγμάτων σὲ βράχους ἀπὸ τὶς γυναῖκες ποὺ συμμετεῖχαν ἀποκλειστικά στὰ δρώμενα τῆς τελετουργίας μὲ σκοπὸ τὴν ἀπόκρυψη μικρῶν ζώων. Γιὰ τὴν τελετουργία βλ. Parker 2002, 270-278. Στὴν Ἀττικὴ ὑπῆρχαν ἀρκετὰ Θεομοφόρια: τὸ ἱερὸ στοὺς Τράχωνες (ἀρχ. δῆμος Εὐωνύμου) ἔχει συνδεθεῖ, ὄχι

ἀδιαφιλονέικητα, μὲ τὸ Θεομοφόριο ποὺ ἀναφέρεται στὸν Πανσ. I 31, 1 (Travlos 1988, 6-7, 14 εἰκ. 19-20. Mersch 1996, 101-102 ἀρ. 7,3. Baumer 2004, 85-86 Att 3). Θεομοφόριο ἀναφέρεται καὶ στὸν ἀρχαῖο δῆμο τοῦ Ἀλμοῦντος (Arrigoni 1972, 51). Στὸν Ραμνούντα, δύο περίβολοι ἔχουν ὑποθετικὰ ταυτισθεῖ μὲ Θεομοφόριο (Mersch 1996, 184 ἀρ. 65,8. Πετράκος 1999 I, 320-321 εἰκ. 228. Baumer 2004, 99-100 Att 29a-b εἰκ. 32. Βλ. καὶ παρακάτω σημ. 93).

84. Ἀκόμη καὶ ἡ θέση τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Ἀθήνας ἐπιλέχθηκε ἀπὸ τὸν Τηλέμαχο κατὰ κύριο λόγο ἐξαιτίας τῆς ὑπαρξῆς τῆς ἀρχαϊκῆς κοήνης (πρβ. Beschi 2002a, 25, 28· γιὰ τὴν κοήνη βλ. Travlos 1971, 138-142 εἰκ. 187-193. Greco *et al.* 2010, 185-186 ἀρ. 1. 32 εἰκ. 93 [M. C. Monaco]).

85. Τέτοιες ἀπλὲς διαμορφώσεις ἔχουν παρατηρηθεῖ σὲ ἱερὰ ποὺ βρίσκονται σὲ ὑψώματα πεδινῶν οἰκισμῶν ἢ σὲ ἱερὰ κορυφῆς (γιὰ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο: Baumer 2004, 72), ὅπως π.χ. στὴν Κιάφα Θίτη (Lauter 1993, 91. Γενικὰ γιὰ τὸ ἱερό: Lauter *et al.* 1989· γιὰ τὴν ὀνομασία: αὐτόθι 9· ἐπίσης βλ. De Polignac 1995, 88. D'Onofrio 1995, 70, 85 ἀρ. 42. Mersch 1996, 198 ἀρ. 72,2. Christiansen 1996, ἰδ. 81-83 πίν. 1-2 συμπλ. πίν. 1-2. Baumer 2004, 101-102 Att 34 εἰκ. 36), τὴν Παναγία Θίτη (Goette 1995, 239-240. Ἐπίσης βλ. Lauter 1982, 301 σημ. 12· 306 σημ. 34· 312 εἰκ. 5. Lauter *et al.* 1989, 20. Mersch 1996, 199 ἀρ. 72,3. Baumer 2004, 102 Att 35 εἰκ. 37) καὶ στὸ ἱερὸ κορυφῆς τῆς Βάρκιζας (Lauter - Lauter-Bufe 1986, 185-309, ἰδ. 186. D'Onofrio 1995, 70, 71, 186 ἀρ. 79. Lauter 1993, 123. Mersch 1996, 216 ἀρ. 74,13. Baumer 2004, 107-108 Att 41 εἰκ. 52).

86. Ἰδιαίτερα τὰ ἱερὰ κορυφῆς (π.χ. τὸ ἱερὸ τῆς Βάρκιζας [βλ. σημ. 85] ἢ τὸ ἱερὸ τῆς Φυλῆς [βλ. σημ. 81 ἀρ. 5]).

καὶ τὸ ἄλλο, στὴν προσφορότερη ὡς πρὸς τὴν πρόσβαση, τῆς Παναγίας Θίτη, νότια ἀπὸ τὸ Κορωπί⁸⁷.

2. *Τερὰ οἰκισμῶν*. Διάσπαρτα μέσα στὸν ἀστικό ἰστό, κατὰ μῆκος ὁδῶν (ιερὰ παρόδια)⁸⁸, στοὺς οἰκισμοὺς τῶν ἀπτικῶν δήμων, ἀνάμεσα σὲ σπίτια⁸⁹, στὴν ἀρχαία Ἀγορά⁹⁰, στὰ Γυμνάσια, στὰ Στάδια καὶ στὶς Παλαιστρες⁹¹, γενικὰ στὰ δημόσια κτίρια⁹², ἀλλὰ καὶ στὰ νεκροταφεῖα τῶν οἰκισμῶν ὑπῆρχαν μικρὰ ιερά⁹³, ἐφόσον βέβαια οἱ λατρευόμενες θεότητες ἦσαν χθόνιες καὶ σχετιζόνταν μὲ τὸν θάνατο⁹⁴. Τὶς περισσότερες φορὲς πάντως, ἂν δὲν πρόκειται γιὰ ιερὰ νεκροταφείων, δὲν ξεχωρίζει ὁ ταφικός, ὁ χθόνιος ἢ ὁ ἥρωικός χαρακτήρας λόγῳ κοινῆς λατρευτικῆς πρακτικῆς⁹⁵. Ἰδρύνονταν μέσα στὸ τειχισμένο ἄστυ,

87. Lauter 1993, 87-93, ἰδ. 91-93. Καὶ στὰ δύο ιερὰ προσέρχονταν οἱ δημότες τοῦ ἀρχαίου οἰκισμοῦ ποὺ ἐντοπίζεται στὸ σημερινὸ χωριὸ Κίτσι (αὐτόθι 92: χάρις στὸν πίν. 35). Στὸν δῆμο τῶν Ἄνω Λαμπρῶν ἐντάσσει ὁ Lauter 1993, 144, 149 τὴν περιοχὴ τῶν ιερῶν περὶ τὸ Κίτσι, δηλαδή τῆς Κιάφα Θίτη καὶ τῆς Παναγίας Θίτη (βλ. σημ. 85). Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς χωροθέτησης τῶν δήμων Αἰξωνῆς, Ἀλῶν, Ἀναγυροῦντος καὶ Λαμπρῶν (Ἄνω καὶ Παραλίων βλ. αὐτόθι 143-155). Πρβ. καὶ τὴ διαμόρφωση δρόμου γιὰ τὴν προσέγγιση στὸ ἱερὸ τοῦ Βρανᾶ στὸν Μαραθῶνα, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ὁρους Ἀγριελίκι (Σωτηριάδης 1935, 155. Langdon 1976, 104-105. Wickens 1986 II, 218-223 ἀρ. 41. Travlos 1988, 217. D'Onofrio 1995, 67-68, 72, 84 ἀρ. 53. Mersch 1996, 231 ἀρ. 78,6. Mazarakis-Ainian 1997, 316. Baumer 2004, 115 Att 45).

88. Ὅπως π.χ. ὁ ναὸς τῆς Ἀρτεμῆς Ἀριστοβούλης (βλ. σ. 159 καὶ σημ. 174). Πρβ. τὰ ιερὰ τῆς Βούλας: Ἀνδρέου 1994, 203. Περιληπτικὰ γιὰ τὸν Ραμνούντα καὶ τὴ Βούλα: Baumer 2004, 70-71. Πρβ. ἐπίσης τὸ κυκλικὸ ἱερὸ στὴ Λαθουρέζα (βλ. σημ. 59).

89. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ ἦσαν κατὰ τέτοιο τρόπο ἐνταγμένα στὸν οἰκισμό ἢ τόσο μικρὰ ποὺ μπορούσαν νὰ περάσουν ἀπαρατήρητα ἀπὸ τὸν περαστικό, ὅπως λ.χ. στὸν Ραμνούντα, Θορικό, Αἰξωνή, Ἀλῆς Αἰξωνίδες (Goette 1999, 162, 166). Τὰ παρόδια ιερὰ ἦσαν κατὰ μῆκος δρόμων ἢ στὰ σταυροδρόμια οἰκισμῶν (ὅπως καὶ ἀγροτικῶν περιοχῶν): Κωστάκη 2008, 152-153. Τὸ ἱερὸ τοῦ Δία Μειλίχιου (βλ. σημ. 52), ὑπαίθριο, καὶ μὲ πολλὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηρίσουν ἕνα ἀγροτικὸ ἱερὸ, βρισκόταν στὸν δῆμο τῆς Μελίτης, ὅπου ὁ ὅρος IG I³ 1055 A-B (τέλους 6ου - ἀρχῶν 5ου: Lalonde 2006a, 1-7), BA. τῆς ἀπόληξης τοῦ λόφου τῶν Νυμφῶν, κοντὰ στὴν ὁδὸ Νυμφῶν-Πνυκός (αὐτόθι 10-11).

90. Στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ ἔχουν καταμετρηθεῖ ἀρκετὰ ιερὰ ἀνώνυμων ἡρώων (Kearns 1989, 140 λ. *Agora, anonymous heroes of*).

91. von Heintze 1965, 24-25. Πολλὰ Ἡράκλεια ἦσαν κοντὰ σὲ Γυμνάσια (αὐτόθι). Παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἀρχαία γραμματεία βλ. Kuhnert 1885, 305-308. Ἡρακλῆς καὶ Ἑρμῆς ἦσαν ἐξίσου ἀγαπητοὶ στὰ Γυμνάσια, ἐπίσης εἰκονίζονταν καὶ σὲ ἐνιαῖα μορφὴ (Ἑρμρακλῆς). Τὸ ὅτι τέτοιου εἶδους στήλες ὑπῆρχαν στὴν Ἀθήνα μαρτυρεῖται στὸν Κικέρωνα, *Ad Atticum* I 10,3, ὁ ὁποῖος ἀγόρασε μία τέτοια στήλη.

92. Ἀγάλματα θεοτήτων ἀναφέρονται σὲ Πρυτανεῖα, Βουλευτήρια κλπ., χωρὶς νὰ διευκρινίζεται ἂν ὑπῆρχε καὶ βωμός, ὁ ὁποῖος θὰ μπορούσε νὰ εἶναι καὶ ἀπλός, κινητός. Ὅπως ὅποτε, πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ θὰ ἦσαν ἀναθηματικά. Γενικὰ γιὰ ἀγάλματα σὲ δημόσια κτίρια διαφόρων πόλεων βλ. Kuhnert 1885, 292-295.

93. Π.χ. τὰ ιερὰ στὸν Κεραμεικὸ: ἱερὸ ἄγνωστης θεότητας, Τριτοπατρεῖον, ἱερὸ Ἑκάτης (Knigge 1990, 103 ἀρ. 13 καὶ 14, 129 ἀρ. 32. Κωστάκη 2008, 159 εἰκ. 1 ἀρ. 34-35). Ἰδιαίτερα γιὰ τὸ Τριτοπατρεῖον βλ. Stroszeck 2009. Τὸ ὑποθετικὰ ταυτιζόμενο ὡς Θεομοφόριο στὸν Ραμνούντα βρίσκεται 80 μέτρα περίπου δυτικὰ τῆς ταφικῆς ὁδοῦ (Πετράκος 1999 I, 320-322).

94. Ἡ Ἑκάτη ὡς θεὰ τοῦ Κάτω κόσμου: Kraus 1960, 104, 128. Οἱ νεκροὶ πρόγονοι, οἱ Τριτοπάτορες, ἀσκοῦσαν τὴν εὐεργετικὴ τους προστασία σὲ ὅλους τοὺς «νεοεισερχόμενους» νεκρούς. Γιὰ τοὺς Τριτοπάτορες ἰδ.: Kearns 1989, 76-77 καὶ κυρίως Stroszeck 2009, 70-72, ἰδ. 72: χθόνια λατρεία, κοινὴ γιὰ τοὺς προγόνους ὅλων τῶν Ἀθηναίων, γιὰ τὴν προκοπὴ τῆς πόλης, συμπεριλαμβανόμενη μάλιστα στὸ τελετουργικὸ τοῦ γάμου (αὐτόθι 79-80).

95. De Polignac 1995, 82.

ὅπως λ.χ. τὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωα Ἀμύνου, στὴ νότια πλαγιά τοῦ Ἀρείου Πάγου⁹⁶, ἢ τῆς Νύμφης, στὴ νότια κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης ἢ τοῦ Δία Μειλίχιου στὴ Μελίτη⁹⁷, ἀλλὰ καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ ἄστυ, σὲ κοντινὴ ἀπόσταση, ὅπως τὸ ἱερὸ τῶν Τριτοπατέρων ἢ αὐτὸ μιᾶς ἄγνωστης θεότητας, στὸν ἔξω Κεραμεικὸ⁹⁸, ἢ τοῦ Παγκράτη, στὸν Ἴλισό⁹⁹, ἢ καὶ λίγο ἔξω ἀπὸ ἕναν οἰκισμὸ¹⁰⁰ καὶ φυσικὰ σὲ κάθε μακρινὸ δῆμο, ἢ καὶ σὲ μικρὸ οἰκισμὸ στὶς ἐσχατιές τῆς Ἀττικῆς¹⁰¹.

Ἀκόμη, σὲ ἕνα ἱερὸ ἐντὸς οἰκισμοῦ μποροῦσε νὰ ἀντιστοιχεῖ ἕνα ἄλλο ἐκτὸς οἰκισμοῦ, καὶ τὰ δύο περιίπου τῆς ἴδιας χρονολογίας¹⁰². Ἡ θέση, ἄλλωστε, δὲν ἦταν τυχαία, ἀλλὰ ἀποτέλεσμα τῆς παραδόσης τοῦ τόπου ἢ ἦταν προγραμματικὴ ἐπιλογή ποὺ ἀπέδιδε σημειολογικὰ καλύτερα τὴν αἰτία τῆς ἀφιέρωσης, ὅπως εἰπώθηκε παραπάνω.

Σὲ ἄλλες περιπτώσεις, συνέτρεχαν διαφορετικοὶ λόγοι, καθαρὰ πρακτικοί, γιὰ τὴν ἐπιλογή τῆς θέσης, ὅπου θὰ ἰδρύνετο ἕνα ἱερὸ. Στὸν Πειραιά, ὅπου ὑπῆρχαν πολλοὶ ξένοι, ἰδρῦθηκαν λατρεῖες ξένων θεῶν ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ., ὅπως αὐτὴ πρὸς τιμὴν τῆς θρακικῆς θεότητος Βενδίδας¹⁰³. Ἡ πόλη δὲν καθόριζε μόνον τὸ ἐπίσημο ἱερὸ ἢ τὰ μεγάλα ἱερὰ τῶν δῆμων, ἀλλὰ χάρασσε τὴν ἐσωτερικὴ τῆς καὶ τὴν ἐξωτερικὴ τῆς πολιτικὴ ἐξίσου καὶ μὲ τὰ πολλὰ μικρά.

Πολλὰ μικρὰ ἱερὰ ἦσαν ἐνταγμένα σὲ μεγαλύτερα ἱερά. Συνήθης πρακτικὴ ἀποτελοῦσε ἡ φιλοξενία μικρῶν σὲ μεγάλα ἱερὰ δῆμων, ὡς ἐντεμένιων ἱερῶν. Τὸ Κεκρόπιο, τὸ τέμενος μὲ τὸν τάφο τοῦ Κέκροπα, ἀνῆκε στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς¹⁰⁴, ἐφόσον αὐτός, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι Μυκηναῖοι βασιλεῖς κατοικοῦσαν στὴν Ἀκρόπολη, ἢ Ἐκάτη Ἐπιπυργιδία ταίριαζε στὴν περιοχὴ τῶν Προπυλαίων, ἐφόσον λογιζόταν ὡς θυραία θεά, προστάτις τῶν θυρῶν καὶ τῶν εἰσόδων¹⁰⁵. Ἄλλοτε εἶναι οἱ λόγοι φανεροί, ἄλλοτε ὄχι μὲ τὴν πρώτη ματιὰ, ἐνῶ ἄλλοτε λείπουν τὰ ἀναγνωρίσιμα στοιχεῖα καὶ ἐξαντλεῖται κανεὶς σὲ ὑποθέσεις.

96. Γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμύνου: Körte 1896, 287-290. Kutsch 1913, 12-16. Travlos 1971, 76-58 εἰκ. 98-101. Kearns 1989, 147. Riethmüller 2005, 2/1, 275-276 2/2, 12-17 ἀρ. 4. Vikela 2006, 43 σημ. 20 48 σημ. 57. Greco *et al.* 2010, 265-267, ἀρ. 3.8 εἰκ. 153-154 (E. Carando - F. Longo). Ἐπίσης πρβ. IG II² 4365, 4385, 4424, 4435, 4457 (= Kutsch 1913, 8, 10, 12, 17, 20): ἀναθέτες τοῦ ἱεροῦ.

97. Γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Νύμφης: Μηλιάδης 1953, 51-52. Ἔργον 1957, 5-12. Travlos 1971, 361 εἰκ. 464-467. Κωστάκη 2008, 156 εἰκ. 1 ἀρ. 19. Greco *et al.* 2010, 200-203 ἀρ. 1. 41 εἰκ. 107 (C. Bernardini - D. Marchiandi). Γιὰ εὐρήματα πρωτοαττικῆς κεραμικῆς βλ. Κύρκου 1997. Γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Μειλίχιου: Lalonde 2006β, 16-26, 61 ἰδ. εἰκ. 11-14 καὶ πτυσσόμενο σχέδιο.

98. Βλ. σημ. 93.

99. Γιὰ τὸ ὅτι ὁ Παγκράτης συνιστᾷ μορφὴ τοῦ Δία τοῦ Κάτω κόσμου καὶ ὅτι σὲ αὐτὸν ἀνῆκε τὸ παραλίσιον ἱερὸ βλ. Vikela 1994α, 57-80, ἰδ. 79-80.

100. Μικρὸς ναῖσκος ἐκτὸς οἰκισμοῦ Λαθουρέζας «suburbaner Naiskos» (Eliot 1962, 41. Lauter 1985β,

57-63, ἰδ. 57-60. Lauter 1993, 58-59 πίν. 12-13. Mersch 1996, 216 ἀρ. 74,14. Mazarakis-Ainian 1997, 144 εἰκ. 153. Baumer 2004, 107 Att 39b εἰκ. 49).

101. Πρβ. τὴν περίπτωσιν τοῦ ναῖσκου στὸν πολὺ μικρὸ οἰκισμὸ τῆς Λαθουρέζας (βόρειο ὕψωμα). Λόγω τοῦ τείχους ποὺ τὸν περιέκλειε, ὁ οἰκισμὸς θὰ λειτουργοῦσε ὡς μικρὸ ὄχυρό: «Wehrdorf» (Eliot 1962, 41-42. Lauter-Bufe 1979, ἰδ. 163-175. Lauter 1993, 81-82. Baumer 2004, 107 Att 40 εἰκ. 50-51).

102. Πρβ. τὸ ἱερὸ («Θόλος») ἐντὸς τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Λαθουρέζας (περὶ τὸ 700 π.Χ.: βλ. σημ. 59) καὶ αὐτὸ ἐκτὸς (βλ. σημ. 100) καὶ τὰ δύο ἱερὰ στὸ Κίτσι, Κιάφα Θίτη καὶ Παναγίας Θίτη (βλ. σημ. 85).

103. Garland 1987, 118-122, 231-233 (μὲ τίς σχετικὰς ἐπιγραφικὰς μαρτυρίες συγκεντρωμένες).

104. Γιὰ τὸ Κεκρόπιο βλ. Κορρὲ 1996α, 82-83 εἰκ. 23 ἀρ. 9 καὶ ἰδ. Korres 1997. Πρόσφατα: Δεσπίνης 2009β, 354-361.

105. Kraus 1960, σποράδην. Werth 2006, 41-44 πρβ. σημ. 120 (ἀρχαῖες πηγές).

Καταχρηστικά, ὥς ἓνα βαθμό, μποροῦν καὶ οἱ πρόωμες μορφές ναῶν σὲ κατοπινὰ μεγάλα τεμένη νὰ καταταχθοῦν ἐδῶ. Ἡ περίπτωση τοῦ μικροῦ ἀψιδωτοῦ, γεωμετρικοῦ κτίσματος σὲ περίβολο τῆς ἴδιας ἐποχῆς στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Ἐλευσίνα¹⁰⁶ ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα.

3. *Αὐτόνομα μικρὰ ἱερά*. Πρόκειται γιὰ τὶς τέσσερις γνωστὲς κατηγορίες μνημείων¹⁰⁷, τὰ Ἑκαταῖα, τὶς ἐρμαϊκὲς στήλες¹⁰⁸, τοὺς ναῖσκους τῆς Κυβέλης καὶ τὶς ἀνεικονικὲς παραστάσεις τοῦ Ἀπόλλωνα Ἀγυῖα¹⁰⁹. Στήνονταν σὲ ἱερά, σὲ οἰκισμούς, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀπόσταση ἀπὸ αὐτοὺς, στὴν ὑπαιθρο χώρα¹¹⁰. Ἰδιαίτερα σὲ ἀπομονωμένες περιοχὲς τὰ μικρὰ αὐτὰ λατρευτικὰ μνημεῖα λειτουργοῦσαν καὶ ὡς ἀποτροπαϊκὰ σύμβολα¹¹¹.

4. *Τάφοι ἡρώων*. Ὁ τάφος ἑνὸς ἥρωα συνιστοῦσε ἱερό. Τὰ ἡρῶα ἀφοροῦσαν ἐποχὲς ἀπώτερες¹¹² καὶ ἐπομένως μποροῦσαν νὰ εἶναι διασπαρμένα, ἐνταγμένα σὲ οἰκισμούς, σὲ μεγαλύτερα ἱερά¹¹³, ἢ στὴν ὑπαιθρο χώρα¹¹⁴. Ἀκόμη, ὁρισμένα δὲν ἦσαν πάντα μόνο σ' ἓνα γεωγραφικὸ σημεῖο χωροθετημένα, ἐπεὶδὴ ἀξίωση γιὰ τάφο ἥρωα μποροῦσαν νὰ ἐγείρουν πόλεις ἢ μικροὶ οἰκισμοί¹¹⁵. Τὰ περισσότερα ἡρῶα ὅμως, λόγῳ ἀπλούστατης κατασκευῆς, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐντοπισθοῦν¹¹⁶.

5. *Ἰδιωτικὲς οἰκίες*. Οἱ ἰδιωτικὲς οἰκίες μποροῦν – κατὰ σύμβαση – νὰ νοηθοῦν καὶ ὡς μικρὰ ἱερά, ἰδιωτικῆς χρήσης, ἐφόσον ὑπῆρχαν βωμοὶ μικροὶ καὶ στίς ἰδιωτικὲς οἰκίες¹¹⁷. Ἦσαν φορητοὶ ἢ στημένοι στίς αὐλές¹¹⁸. Παράλληλα, ἀσκοῦνταν λατρεῖα καὶ μέσα στὸ σπίτι, ἰδιαίτερα γύρω ἀπὸ τὴν ἐστία, καὶ σὲ διάφορες θεότητες, προστάτες τοῦ

106. Mylonas 1961, 57-58 εἰκ. 23 ἀρ. Ε3 (κτίσμα) καὶ Ε5 (περίβολος).

107. Βλ. παραπάνω σ. 140-146 τὶς κατηγορίες μικρῶν ἱερῶν ἀναφορικὰ μὲ τὴ μορφολογία.

108. Βλ. σημ. 68-69.

109. Βλ. σημ. 70-71.

110. Γιὰ τὰ Ἑκαταῖα καὶ τὶς ἐρμαϊκὲς στήλες: Harrison 1965, 120. Οἱ ἐρμαϊκὲς στήλες ὡς ἀγροτικὰ ἱερά (συνήθως μὲ τὸν ὄρο ἐρμαῖον, ἐρμαῖα) συναντῶνται ὅμως καὶ στὸ ἀστικὸ περιβάλλον: Rückert 1998, 188-189. Γιὰ τοὺς ναῖσκους: Πετρόχειλος 1992.

111. Γιὰ τὰ Ἑκαταῖα: Kraus 1960, 107. Werth 2006, 85. Γιὰ τὶς ἐρμαϊκὲς στήλες: Nilsson 1967, 507-508, ἰδιαίτ. Rückert 1998.

112. Abramson 1979, 5-8, 12-14.

113. Ἀντιπροσωπευτικὸ παράδειγμα: τὸ Κεχροῖο στὴν Ἀκρόπολη (βλ. σημ. 104). Παραδείγματα σὲ οἰκισμούς: τὸ ἡρῶο τοῦ Πειρίθου, τοῦ Θησέα καὶ τοῦ Οἰδίποδα στὸν Ἰππιο Κολωνό (Παυσ. I 30, 4), τὰ Ἀνάκεια στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαϊκῆς Ἀγορᾶς καὶ σὲ

ἄλλους δήμους (Kearns 1989, 148).

114. Ὑποτιθέμενο ἡρῶο-κενοτάφιο στὸ νότιο ὕψωμα στὸ Τουρκοβοῦνι (Lauter 1985a, 41-45, 136-138). Ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴν ἐρμηνεία: Antonaccio 1995, 193. Mazarakis-Ainian 1997, 88-89^α πρβ. καὶ παραπάνω σημ. 60. Ἐπίσης: θολωτὸς τάφος στὸ Μενίδι, θαλαμωτὸς τάφος καὶ τύμβος στὸν Θορικὸ (βλ. σημ. 198).

115. Μόνο γιὰ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις ἡρώων, ὅπως ὁ Ἡρακλῆς ἢ ὁ Οἰδίπους^α οἱ περισσότεροι δὲν εἶχαν παραπάνω ἀπὸ ἓνα τάφο, τὸ πολὺ δύο (Kearns 1998, 3).

116. Ὡστόσο, ὑπῆρχαν ναοὶ καὶ γιὰ ἥρωες: Abramson 1979, 13-14^α πρβ. σημ. 99. Οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς εἶναι πολὺ περισσότερες ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς μαρτυρίες: Parker 1996, 35^α πρβ. καὶ Kearns 1989, App. I.

117. Yavis 1949, 175-176. Γιὰ τὶς ἱερὲς οἰκίες γίνεται ἰδιαίτερος λόγος παρακάτω.

118. Παραδείγματα: Jameson 1990, 104-105.

οἴκου καὶ τῆς συνοχῆς τῶν ὁμοθάλαμων¹¹⁹. Ἐνας βωμός, κτιστὸς ἢ φορητὸς στὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ, εἶναι ἄλλωστε συνήθεια γνωστὴ ἀπὸ τὸν Ὅμηρο¹²⁰ καὶ ὑπηρετοῦσε τὴ λατρεῖα τοῦ θεοῦ, προστάτη.

Γ. Δημογραφικὴ διάταξη καὶ ἰδρυτικὲς ομάδες

1. *Τερὰ γενῶν*. Στὴν Ἀθήνα ἡ ἀλλαγὴ στὸ θρησκευτικὸ μωσαϊκὸ γίνεται ἐμφανὲς μὲ τὶς πολιτικὲς μεταρρυθμίσεις τοῦ Κλεισθένη, ὅταν ὁργανώνεται ἡ δημογραφία τῆς Ἀττικῆς καὶ ἱεραρχεῖται σὲ ἄλλη βάση καὶ τὸ λατρευτικὸ πλαίσιο¹²¹. Οἱ κλεισθένειοι δῆμοι πῆραν ὀνόματα ἀπὸ τὸ γεωγραφικὸ σημεῖο ἢ ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς τους κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἄρα προφανῶς ἀπὸ τὰ γένη, ποὺ τὰ μέλη τους ἔμεναν στὴν περιοχὴ ἢ εἶχαν μείνει ἐκεῖ παλαιότερα¹²². Τὰ γένη ἦσαν συγγενικὲς ομάδες, μὲ κοινὴ καταγωγὴ τὴν ὁποία, ὁρισμένα, ἀνήγαγαν σὲ πρόγονο, μυθικὸ πρόσωπο ἢ ἥρωα¹²³, μορφὴ μὲ τὴν ὁποία ταυτίζονταν. Ἀπὸ τὰ γένη προέρχονταν συχνὰ ἱερεῖς γιὰ δημόσιες λατρεῖες¹²⁴. Εἶχαν διάφορες θρησκευτικὲς εὐθύνες, ὁρισμένα μάλιστα ἐπωμίζονταν καὶ περισσότερες, ὅπως τὸ γένος τῶν Σαλαμινίων τοῦ Σουνίου¹²⁵, ἃν καὶ ἡ κύρια λατρεῖα τους ἀπευθυνόταν στὸν

119. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὴν οἰκιακὴ λατρεῖα βλ. παρακάτω σ. 180 κέ.

120. Ὁδ. γ 333-335. Σούδα λ. *Ἐρκεῖος Ζεύς*, *Ety-mologicum Magnum*. Πaus. V 14, 7 γιὰ τὴν οἰκία τοῦ Οἰνομάου.

121. Sourvinou-Inwood 1991, 311.

122. Ἀριστ. *Ἀθ. Πολ.* XXI 5, 4-5. Καροῦζος 1923, 90. Ἀναλυτικὰ γιὰ τὰ γένη, ομάδες μὲ κοινὴ καταγωγὴ βλ. Ferguson 1938, 43-44 καὶ σημ. 2 (σ. 44). Parker 1996, 56-66. Ἰδιαίτερα γιὰ τὴ σχέση γενῶν καὶ φρατριῶν αὐτόθι 64-66.

123. Ἀναλυτικὰ: Kearns 1989, 65-72. Ὑπῆρχαν καὶ γένη χωρὶς ἀναγωγὴ σὲ ἥρωα: π.χ. Ἀλκμαιωνίδες. Πρβ. Kearns 1989, 71. Τὰ γένη δὲν ἦσαν ἀναγκαστικὰ ἀριστοκρατικά: ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα δὲν στηρίζει πλέον τὴν παλαιότερη ἄποψη (Stahl 1987, 80-81. Bleicken 1994, 438-440. Πρβ. Scholl 2006, 85-86). Κατὰ τὸν Brulé 1995, 163-166 ὑπῆρχαν πολλῶν εἰδῶν γένη, στὴν κλασικὴ περίοδο, πάντως ἡ λέξη σηματοδοτοῦσε τὶς μεγάλες οἰκογένειες μὲ καταγωγὴ ἀπὸ συγκεκριμένο πρόγονο καὶ ἐκεῖνες ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἐκλέγονταν ἱερεῖς (ἱερατικὰ γένη).

124. Π.χ. οἱ Ἐτεοβουτάδες γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ Πολιάδα καὶ τὸν Ποσειδῶνα Ἐρεχθεά, οἱ Εὐμολπίδες γιὰ τὸν ἱεροφάντη τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων (Parker 1996, 58). Γιὰ κατάλογο τῶν γενῶν, τῶν ἡρώων καὶ τῶν λατρεῶν ποὺ εἶχαν ἀναλάβει νὰ ἐποπτεύουν βλ. Kearns 1989, 78-79.

125. Γιὰ τὸ γένος αὐτὸ γνωρίζουμε περισσότερα ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο: ἀναλυτικὸς σχολιασμὸς τῶν δύο ἐπιγραφῶν ποὺ ἔχουν σωθεῖ (363/2 καὶ μέσων 3ου αἰ. π.Χ. [265/4;]): Ferguson 1938. Lambert 1997. Οἱ Σαλαμῖνιοι προέρχονταν ἀπὸ μετοίκηση Σαλαμινίων στὴν Ὑπομηκναϊκὴ περίοδο (Osborne 2003. Πρβ. Ferguson 1938, 15). Ἀντίθετα (ὄχι πειστικὴ ἄποψη): Ἀθηναῖοι ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴ Σαλαμίνα μετὰ 6ου αἰ. π.Χ. καὶ πρῶμων ἐλληνιστικῶν χρόνων (Lambert 1997, 96-103). Ὑπῆρχαν δύο γένη: Σαλαμῖνιοι Ἐπὶ τὰ Φυλῶν (διεσπαρμένοι στοὺς δήμους Βουταδῶν, Ἀγρυλῆς, Ἀχαρνῶν, Ἐπικηφισιάς), καὶ Σαλαμῖνιοι Σουνίου (γένος ποὺ εἶχε εὐθύνη γιὰ τὰ ἱερατεῖα Ἀθηνᾶς Σκιράδος, Ἡρακλῆ Πορθμοῦ, Εὐρυσακείου, Ἀγλαύρου, Πανδρόσου, Κουροτρόφου): Osborne 2003, 154-159, ἰδ. 157-159. Ἡ διαίρεση σὲ δύο κλάδους μπορεῖ νὰ εἶχε συμβεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν Κλεισθένη ἢ μετὰ (Ferguson 1938, 15). Στὸν Πορθμὸ τοῦ Πειραιᾶ, ἀπέναντι ἀπὸ τὸ στενὸ τῆς Σαλαμίνας, ὑπῆρχε τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ δύο τεμένη ποὺ εἶχαν ἀφιερῶσει οἱ Σαλαμῖνιοι στὸν Ἡρακλῆ (Lohmann - Schaefer 2000, 91, 101), ἀδιαίρετο καὶ γιὰ τὰ δύο γένη (αὐτόθι 93): τὸ δεύτερο Ἡράκλειο δὲν πρέπει νὰ ὑπῆρχε στὴν Πουνταξέζα, ἀλλὰ στὸ Σούνιο, στὴν περιοχὴ τοῦ ἀκρωτηρίου (αὐτόθι 101). Ὅλη ἡ περιοχὴ ἦταν γεωργικὴ (Arrigoni 1971, 57). Γιὰ τὸν οἰκισμὸ: Goette 1999, 166-167. Γιὰ τοὺς δρυμῶνες τοῦ Σουνίου: Σοφ. *Αἶας* 1220.

ἥρωα τοῦ γένους Εὐρυσάκη, γιὰ τοῦ Αἴαντα, καὶ στὸ ἱερό του στὸν δῆμο τῆς Μελίτης, ὅπου καὶ ἔστηναν τὰ ψηφίσματά τους¹²⁶.

2. *Ἰερὰ φυλῶν*. Ὅλοι οἱ δημότες ἐντάχθηκαν σὲ 10 φυλές, γιὰ τὶς ὁποῖες ἐπιλέχθηκαν δέκα ἥρωες ὡς ἐπώνυμοι τῶν φυλῶν, ἀπὸ μία λίστα περίπου ἑκατὸ ὀνομάτων ποὺ ὑποβλήθηκε στὸ Μαντεῖο τῶν Δελφῶν ἀπὸ τὴν πολιτεία¹²⁷. Οἱ φυλές τιμοῦσαν τοὺς ἐπώνυμους ἥρωες μὲ θυσίες σὲ μικρὰ ἱερά¹²⁸, ἀνεξάρτητα ἂν οἱ δῆμοι στοὺς ὁποῖους οἱ φυλές ἦσαν διεσπαρμένες εἶχαν καὶ ἄλλα μικρὰ ἢ μεγάλα ἱερά. Μάλιστα ὁ κάθε δῆμος εἶχε τοὺς δικούς του, τρόπον τινὰ ἐπώνυμους ἥρωες, ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴ σύμπτωση πολλῶν ὀνομάτων δῆμων μὲ ὀνόματα ἡρώων¹²⁹. Οἱ περισσότεροι ἐπώνυμοι τῶν δῆμων ἢ ἀρχηγέται¹³⁰ θὰ προὔπηρχαν τῆς κλεισθέειας μεταρρύθμισης καὶ θὰ λατρεύονταν στὰ ἱερὰ τῶν κωμῶν, οἰκισμῶν καὶ δῆμων¹³¹ ποὺ ἀπετέλεσαν ἀργότερα τοὺς κλεισθέειους δήμους¹³². Τὰ παραδοσιακὰ ἱερὰ τῶν δῆμων, καὶ ἰδιαίτερα τὰ ἱερὰ τῶν ἐπωνύμων τους, δὲν ἦσαν ἀνταγωνιστικὰ πρὸς τὰ ἱερὰ τῶν ἐπωνύμων τῶν φυλῶν, ἐφόσον τὰ δεύτερα ὄριζαν καὶ ταυτοποιοῦσαν μία εὐρύτερη, μὲ σαφὴ πολιτικὴ χροιά, ὁμάδα πολιτῶν¹³³.

Ὡς ἱερὸ τοῦ ἐπώνυμου ἥρωα μιᾶς φυλῆς μποροῦσε νὰ ἰσχύει ὁ τάφος του, τὸ ἥρωα του¹³⁴. Ἐὰν ἓνα γένος σὲ μία ἀπὸ τὶς κλεισθέειες φυλές λάτρευε ἤδη τὸν ἐπώνυμο ἥρωα τῆς φυλῆς, τότε ἡ φυλὴ υἱοθετοῦσε τὸ ὑπάρχον αὐτὸ ἱερό¹³⁵. Κάποτε, τὸ ἀντιπροσωπευτικὸ ἱερὸ τῶν φυλῶν δὲν ἦταν ἀναγκαστικὰ σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς δήμους ποὺ τοὺς εἶχαν καταχωρηθεῖ, ἀφοῦ τὰ κριτήρια ἐπιλογῆς τῆς θέσης εἶχαν σχέση μὲ τὴ ζωὴ τοῦ ἥρωα, τοῦ ὁποῖου ἡ δράση ἐντοπιζόταν σὲ ἄλλη περιοχὴ τῆς Ἀττικῆς¹³⁶. Τὰ ἱερὰ αὐτὰ ἦσαν μικρὰ καὶ εἶχαν μεγάλη σημασία γιὰ τὰ μέλη τῆς φυλῆς. Εἶχαν μορφὴ ἐπίσημου ἱεροῦ καὶ ἐκεῖ στήνονταν τὰ ψηφίσματα τῶν δέκα φυλῶν¹³⁷.

126. Ὁ Εὐρυσάκης ἔζησε στὴ Μελίτη, ἀφοῦ μὲ τὸν ἀδελφό του Φιλαῖο παραχώρησε τὴ Σαλαμίνα στοὺς Ἀθηναίους (Πλούτ. *Σόλων* 10).

127. Kron 1979, 27-28. Kearns 1989, 80-92. Parker 1996, 118-121. Λατρεία τῶν ἐπωνύμων κατὰ δήμους: Whitehead 1986, 210-211.

128. Γιὰ τὴ θέση τῶν ἱερῶν τῶν φυλῶν βλ. Parker 1996, 119 σημ. 62.

129. Πρβ. τὸν συσχετισμὸ ὀνομάτων ἡρώων μὲ γνωστὰ ὀνόματα δῆμων: Kearns 1989, 101.

130. Parker 1996, 120. Γιὰ τοὺς ἐπωνύμους τῶν δῆμων βλ. ἀναλυτικὰ Kearns 1989, 92-100.

131. Whitehead 1986, 16-30. Parker 1996, 115.

132. Kearns 1989, 92. Ἡ κλεισθέεια μεταρρύθμιση δὲν κατάργησε παλαιότερες λατρεῖες, μάλιστα ἄφησε πολλὰς ἀρμοδιότητες στὰ γένη καὶ τὶς φρατρίες (Lalonde 2006β, 95-96).

133. Kearns 1989, 86-87.

134. Harrison 1965, 118 σημ. 80. Ἐφόσον δὲν ἦταν γνωστὸς ὁ τόπος ταφῆς, τότε ἐπέλεγαν χῶρο ποὺ συνδεόταν κατὰ κάποιο τρόπο μὲ τὸν ἥρωα (αὐτόθι).

135. Schlaifer 1940, 256-257. Σὲ ὀρισμένες φυλές δὲν ὑπῆρχε λατρεία τοῦ ἐπώνυμου ἥρωα, γιὰ τὴ γένη δὲν εἶχαν ἀπὸ παλιὰ θεοπίσει λατρεία γιὰ συγκεκριμένη μορφὴ (αὐτόθι 255). Ἐπίσης, ὑπῆρχαν δῆμοι χωρὶς ἐπώνυμους ἥρωες (Ἀριστ. *Ἀθ. Πολ.* 21,5), καθὼς καὶ δῆμοι μὲ ἐπώνυμους στοὺς ὁποῖους δὲν ἀποδιδόταν λατρεία: Whitehead 1986, 209-210.

136. Harrison 1965, 119 καὶ σημ. 92. Μάλιστα, μπορεῖ νὰ συνέπιπταν περισσότερα τοῦ ἐνὸς ἥρωα στὸν ἴδιο δῆμο (αὐτόθι). Ἀναλυτικὰ οἱ δῆμοι ποὺ ἀναλογοῦσαν σὲ κάθε φυλὴ: Traill 1975, 5-24.

137. Parker 1996, 119.

3. *Δημοτικά ἱερά*. Ἐναν ἐντυπωσιακὸ κατάλογο τῶν δημοτικῶν ἱερῶν προσφέρουν συνολικὰ ὁρισμένα ἐορτολόγια ἀττικῶν δήμων τοῦ ἀθηναϊκοῦ κράτους, ποὺ ἔχουν σωθεῖ, τῆς τετράπολης τοῦ Μαραθῶνα, τῆς Ἐρχιάς, τοῦ Θορικοῦ, τῆς Ἐλευσίνας, τῆς Τεΐθρας, καὶ ἐνὸς γένους, αὐτοῦ τῶν Σαλαμινίων¹³⁸. Περιλαμβάνουν τὸ ὄνομα τῆς θεότητας, τὸ σφαγιαζόμενο ζῶο καὶ τὴν τιμὴ του. Κατονομάζονται οἱ ἐτήσιες θυσίαι στὶς ὁποῖες ὁ δῆμος συμμετεῖχε οἰκονομικά, ἄρα μπορούμε νὰ φαντασθοῦμε τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλων, στὶς ὁποῖες ὁ δῆμος δὲν συμμετεῖχε ἢ ποὺ ὀργανώνονταν ἀπὸ συλλόγους θρησκευτικούς ἢ τοπικὲς οἰκογένειες. Ἐξάλλου, γιὰ τὶς περισσότερες θυσίαι δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη ἱερέα, οἱ ἰδιῶτες μόνοι τους ἢ τὰ γένη μπορούσαν νὰ ἐκτελέσουν τὴ θυσία¹³⁹. Ἡ δαπάνη τότε ἀφοροῦσε βέβαια τοὺς ἰδιῶτες ἢ τὰ γένη¹⁴⁰. Γιὰ τὰ ἔξοδα ὅμως ποὺ ἀπαιτοῦσαν τὰ δημοτελῆ ἱερὰ οἱ δῆμοι ἐπέβαλλαν φορολογία κατὰ περίπτωσιν στοὺς δημότες ἢ σὲ ὁρισμένους ὁμάδες. Ὅπωςδήποτε οἱ δημότες μπορούσαν νὰ ἐπισκέπτονται καὶ ἱερὰ ἄλλων δήμων, ἐφόσον ἄλλωστε καὶ ἡ ὑποχρέωσις αὐτὴ ἦταν καταγεγραμμένη στὸ ἐορτολόγιό τους¹⁴¹.

Τὰ ἐορτολόγια εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικά, γιατί ἀποκαλύπτουν καὶ τὴν αὐτονομία τῶν δήμων σὲ θέματα λατρείας. Στὸ ἐορτολόγιο ἀπὸ τὸν δῆμο τῆς Ἐρχιάς στὰ Μεσόγεια, ποὺ εἶναι τὸ πληρέστερα διατηρημένο, ἀναφέρονται σαράντα τρεῖς θεοὶ καὶ ἥρωες γιὰ τοὺς ὁποῖους προβλέπονταν θυσίαι, ἐνῶ ξεχωρίζουν τὸ λιγότερο τριάντα πέντε ἱεροὶ χῶροι¹⁴². Τὰ διαφορετικὰ ἐπίθετα ὁρισμένων ὀλύμπιων θεῶν πολλαπλασιάζουν τὸν ἀριθμὸ τῶν λατρειῶν τους. Ὁ Ἀπόλλων λ.χ. ἀναφέρεται ὡς Ἀποτρόπαιος, Δελφίνιος, Λύκειος, Νυμφαγέτης, Παιών, Πύθιος, ἐνῶ ὁ Δίας διακρίνεται ὡς Ἐπάκριος, Ἐποπαίτης, Ὀριος, Μειλίχιος, Πολιεύς καὶ Τέλειος¹⁴³. Οἱ δημότες ὅμως π.χ. τῆς Ἐρχιάς συμμετεῖχαν καὶ στὶς θρησκευτικὰς ἐκδηλώσεις τῆς Ἀθήνας, ἐνῶ παράλληλα τιμοῦσαν μὲ τὴν παρουσία τους καὶ τὶς προσφορὰς τους καὶ τὶς τοπικὰς δικὰς τους ἐορτὰς¹⁴⁴.

Ἀσφαλῶς, οἱ τοπικὰς ἐορτὰς ἀπηχοῦσαν τὸν αὐτοπροσδιορισμὸ τῶν δήμων καὶ ὀριοθετοῦσαν τὴν ἀνεξαρτησία τους ἀπὸ τὸ κέντρο. Μάλιστα, ὁρισμέναι δημοτικὰς ἐορτὰς συνέπιπταν μὲ τὶς ἐορτὰς τοῦ ἅστεως καὶ κατὰ κάποιον τρόπο ἦσαν καὶ ὑποκατάστατα αὐτῶν, ὅπως λ.χ. ὑπῆρχαν Ἀρρηφόρια ἢ Διάσια στὴν Ἐρχιά καὶ στὸν Θορικό, τὴν ἴδια χρονικὴ στιγμὴ μὲ τὴν Ἀθήνα. Τότε οἱ δημότες ἦσαν ἐλεύθεροι νὰ ἐπιλέξουν τὴ συμμετοχὴ

138. Συνολικὴ εἰκόνα: Dow 1968, Whitehead 1986, 185-208 (ἐπιπλέον καὶ τοῦ Θορικοῦ). Ἴδ. γιὰ τὴν τοπογραφίαν τῆς Ἐρχιάς: Vanderpool 1965.

139. Sourvinou-Inwood 1988, 261 καὶ σημ. 8, 265. *LSCG* 214 ἀρ. 119, 2-9.

140. Μέρους τῶν δαπανῶν ἀναλάμβανε τὸ κράτος: Schlaifer 1940, 238.

141. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἐορτολόγιο τοῦ Θορικοῦ (*SEG* 33, 147 στ. 19-20) καὶ τῆς Ἐρχιάς (*LSCG* 41 ἀρ. 18E στ. 59-64) γιὰ τὸν Ποσειδῶνα στὸ Σούνιο καὶ γιὰ τὸν Δία Ἐπάκριον στὸν Ὑμηττό (βλ. σημ. 82 ἀρ. 2), ἀντίστοιχα. Στὸ θέμα: Lauter 1993: 138-139. Πρβ. Hymphreys 2004, 140-144 σχετικὰ μὲ τὸν ξεχωριστὸ χρόνον ἐορτασμοῦ τῆς ἰδίας ἐορτῆς

στοὺς διάφορους δήμους καὶ τὶς προσπάθειες τῶν δήμων νὰ ἐλκύσουν ξένους ἐπισκέπτες καὶ ἰδιωτικούς οἰκονομικοὺς πόρους ἐκτὸς τῶν ὁρίων τοῦ δήμου (αὐτόθι 135-137, 139-140): γενικότερα, σὲ σχέση καὶ μὲ τὰ ἐορτολόγια, γιὰ τὶς προσπάθειες τῶν δήμων γιὰ συγκέντρωση πόρων καὶ οἰκονομικὴ διοίκηση: αὐτόθι 145-188.

142. Mikalson 1977, 424-425. Γιὰ τὴν εὐφορία τοῦ ἀρχαίου δήμου τῆς Ἐρχιάς βλ. Arrigoni 1971, 80-81. Τὸ ὄνομα προέρχεται ἀπὸ τὸν ἐπώνυμον ἥρωα Ἐρχιο, ὁ ὁποῖος φιλοξένησε τὴν Δήμητρα: Στέφ. Βυζ. λ. Ἐρχιά.

143. Daux 1963, 617-618, 620-622, 633.

144. Osborne 1985, 178-181.

τους¹⁴⁵. Βέβαια, σὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς δήμους δὲν ὑπῆρχε ἱερὸ θεότητας μὲ τὴν ὁποία ἡ πόλις-κράτος τῆς Ἀθήνας νά «ἐκπροσωπεῖται» στὴν ἐξωτερικὴ τῆς πολιτικῆς, πλὴν τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀκρόπολης. Ἐπίσης, κανένα ἀπὸ τὰ μικρὰ δημόσια ἱερὰ δὲν συνδεόταν μὲ τέλεση μεγάλων ἐορτῶν τοῦ κράτους τῆς Ἀθήνας¹⁴⁶. Ἔτσι, ἡ κοινὴ παρακολούθηση τῆς ἐορτῆς τῶν Παναθηναίων ἀπὸ τοὺς δήμους ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο στὴ χρονικὴ συνύπαρξη ἄλλων ἐορτῶν στὰ τοπικὰ ἐορτολόγια. Στὰ Παναθηναία, ἐορτὴ-σύμβολο μεταξὺ ἄλλων καὶ τῆς ἐνότητος τοῦ κράτους τῆς Ἀθήνας, οἱ δήμαρχοι ἔπαιρναν τὸ μερίδιό ἀπὸ τὴ μεγάλη θυσία, αὐτὸ ποὺ ἀναλογοῦσε στοὺς δημότες τους, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ ὀρισμένες ἐπιγραφές¹⁴⁷.

4. *Ἱερὰ φρατριῶν*. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γένη¹⁴⁸, τὶς φυλὲς καὶ τοὺς δήμους, μικρὰ ἱερὰ, γιὰ τὰ ὁποία ἔχουμε κατὰ κύριο λόγο γνώση ἀπὸ ἐπιγραφές, ἀνῆκαν καὶ σὲ φρατρίες. Ὅπως καὶ τὰ γένη, ἦσαν ὁμάδες ποὺ προϋπῆρχαν τῆς δημοκρατικῆς μεταρρύθμισης¹⁴⁹, ὅταν οἱ κάτοικοι τῆς Ἀττικῆς ἦσαν χωρισμένοι σὲ τέσσερις ἰωνικὲς φυλές, καὶ κάθε φυλὴ σὲ φρατρίες καὶ αὐτὲς σὲ γένη¹⁵⁰. Οἱ φρατρίες, ὅπως καὶ τὰ γένη, δὲν καταργήθηκαν μὲ τὴν κλεισθένεια νομοθεσία, ἀπλῶς ὑπερίσχυσε τῆς καταγωγῆς τὸ διευρυμένο γεωγραφικὸ κριτήριο στὴν ταξινόμηση τῶν πολιτῶν, μὲ βάση τὶς τριττὺς καὶ τὶς φυλές. Ἡ σημασία ὁμῶς τῶν φρατριῶν μειώθηκε, ἐφόσον κριτήριο γιὰ τὴ σύσταση κάθε φυλῆς ἀποτέλεσε πλεόν ἡ διευρυμένη γεωγραφικὴ ἀνάπτυξη τῶν δημοτῶν. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη οἱ φρατρίες ἦσαν δώδεκα, ἀλλὰ στὴ σύγχρονη ἔρευνα δὲν ὑπάρχει ὁμοφωνία γιὰ τὸν ἀριθμὸ¹⁵¹. Οἱ φρατρίες ἦσαν ἀδελφότητες¹⁵² ποὺ συνδέονταν μὲ δεσμοὺς κοινῆς καταγωγῆς καὶ κοινῆς θρησκευτικῆς παραδόσεως. Εἶχαν σημαντικὲς διοικητικὲς δικαιοδοσίες, ἐφόσον μόνον ἡ ἔγκριση ἐκ μέρους τους καὶ ἡ ἐγγραφὴ στοὺς καταλόγους τους κατοχύρωνε τὴν ἀθηναϊκὴ

145. Osborne 1985, 180. Πρβ. Whitehead 1986, 179. Γιὰ τὴ σχέση τῶν τοπικῶν λατρειῶν καὶ αὐτῶν τῆς πόλεως: Osborne 1985, 181-182.

146. Ἡσύχιος λ. *ἱεροφάντης*. Συμμετοχὴ βέβαια στὰ Μεγάλα Μυστήρια εἶχε τὸ Ἐλευσίνιο στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ μὲ τὴν ἐναπόθεση σὲ αὐτὸ τῶν ἱερῶν συμβόλων σφραγισμένων σὲ κίστις ποὺ μεταφέρονταν τὴ 14ῃ Βοηδρομιῶνος ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἐλευσίνας, μερικὲς ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὴν πομπή. Τὰ ἱερὰ ἀπὸ τὸ ἐν ἅστει Ἐλευσίνιο ἐπέστρεφαν πάλι ἀπὸ τὶς ἱέρειες τῆς Δήμητρας στὸ μεγάλο ἱερὸ τῆς θεᾶς στὴν Ἐλευσίνα κατὰ τὴ μεγάλη πομπή τῶν μυστῶν, τὴ 19ῃ Βοηδρομιῶνος.

147. Osborne 1985, 179.

148. Βλ. παραπάνω σ. 153 σημ. 122-124.

149. Ἦδη στὴν *Ἰλιάδα* Β 362-363· Ι 63. Πρέπει νὰ ἦσαν δημιουργημὰ τῆς ἀριστοκρατικῆς κοινωνίας (Andrews 1961, 15). Ἡ διάκριση σὲ φρατρίες σβήνει

στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια, ἐνῶ τὰ γένη ἐπιζοῦν στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια (αὐτόθι 14-15). Γενικὰ γιὰ τὶς φρατρίες καὶ τὰ σχετικὰ προβλήματα στὴν ἔρευνα βλ. Lambert 1993, 3-21.

150. Lambert 1993, 17-18, 59-64, 77-94 (γένος ἢ γένη, καθὼς καὶ ἄλλες ὁμάδες ὡς συστατικὰ μέλη μιᾶς φρατρίας) καὶ 65-68 (γιὰ ἐξαιρέσεις). Brulé 1995, 160-161: ὁμάδες ποὺ ἀνῆκαν σὲ διάφορα γένη ἢ ποὺ γενικὰ τὶς διεῖπε συγγενικὴ σχέση. Parker 1996, 64: ὡς προϋπόθεση ἐγγραφῆς σὲ φρατρία ἢ ἀναγωγή σὲ γένος.

151. Ἀριστ. *Ἀθ. Πολ.* F 3. Βλ. Hedrick 1991, 250-251. Στὴ σύγχρονη ἔρευνα ὁ ἀριθμὸς καὶ μεγαλύτερος εἶναι καὶ ποικίλλει: Hedrick 1991, 251 καὶ σημ. 55-56· 259. Γιὰ καταλόγους φρατριῶν βλ. Hedrick 1983, 301 καὶ σημ. 10.

152. Lambert 1993, 3, 8-11.

ἰθαγένεια τῶν πολιτῶν¹⁵³. Ἡ ἐγγραφή λάμβανε χώρα κατὰ τὰ Ἀπατούρια¹⁵⁴, ποὺ ἐορτάζονταν σ' ὅλη τὴν Ἀττικὴ καὶ διαρκοῦσαν τρεῖς ἡμέρες, σὲ μικρὰ ἱερὰ ἀφιερωμένα στὸν Δία Φράτριο καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Φρατρία¹⁵⁵. Τὰ μέλη τῆς φρατρίας κατοικοῦσαν στὸν ἴδιο δῆμο, στὸν ὁποῖον ἀνῆκε τὸ ἱερό τους ἢ σὲ γειτονικοὺς μὲ αὐτόν, σπάνια κάποια μέλη ἀνῆκαν σὲ ἄλλους ἀπομακρυσμένους δήμους¹⁵⁶. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς φράτριους θεοὺς, ἡ κάθε φρατρία λάτρευε καὶ ἄλλες θεότητες ἢ ἥρωες, χωρὶς ἀξιώσεις καταγωγῆς ἀπὸ αὐτοὺς, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν γενῶν¹⁵⁷.

Τὸ ὅτι τὰ ἱερὰ τῶν φρατριῶν θὰ ἦσαν μικρὰ ἢ καὶ πολὺ μικρά, ὅπως καὶ τῶν γενῶν καὶ τῶν ἐπωνύμων ἡρώων τῶν φυλῶν, εἶναι λογικὸ νὰ τὸ ὑποθέσει κανεὶς, ἂν ὄχι γιὰ ὅλα, τουλάχιστον γιὰ τὴν πλειονότητά τους, ἐφόσον οὔτε ἀνασκαφικά, οὔτε ἀπὸ ἄλλη πηγὴ ἢ ἀπὸ τυχαῖα εὗρηματα ὑπάρχουν ἐνδείξεις γιὰ τὸ μέγεθός τους. Ἄλλωστε, ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἐπιγραφὲς προκύπτει ὅτι κατὰ κανόνα ἕνας μόνον βωμὸς συνιστοῦσε τὸ ἱερὸ τῶν φρατριῶν. Σὲ δύο ἐπιγραφὲς ἀναφέρονται οἰκίαι ὡς τόποι συνάντησης¹⁵⁸, ἐνῶ γιὰ μία μόνο, ἀνώνυμη φρατρία, κοντὰ στὴν Παιανία, κέντρο ἦταν ναός, ὁ ναὸς τοῦ Διὸς Φρατρίου καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Φρατρίας¹⁵⁹. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ πληροφορία ὅτι ἡ φρατρία τῶν Ἐλασιδῶν εἶχε στὴν κατοχὴ τῆς ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα Πατρώου στὴν Κηφισιά¹⁶⁰, ἐνῶ ἱερὸ γιὰ τὸν ἴδιο θεὸ κατεῖχε καὶ ἡ φρατρία τῶν Θεορικλιδῶν¹⁶¹. Γιὰ τὶς θεότητες αὐτὲς ὑπῆρχε ὅμως, ὡς γνωστόν, ἱερὸ στὴν ἀρχαία Ἀγορά. Ἴδιο παράδειγμα συνιστοῦν ἱερὰ φρατριῶν πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Φρατρίας, ἐνῶ ὑπῆρχε καὶ ὁ ναὸς τους στὴν ἀρχαία Ἀγορά¹⁶². Πιστοποιεῖται λοιπὸν ὅτι δὲν ὑπῆρχε μονοπώλιο τοῦ διοικητικοῦ κέντρου ἀναφορικὰ μὲ τὶς κατηγορίες τῶν θεοτήτων ποὺ λατρεύονταν στὸ ἄστυ ἢ στὴν

153. Ἡ ἐνταξὴ στὴ φρατρία ἀποτελοῦσε καὶ τὴν ταυτότητα τῶν μελῶν τῆς (πρβ. Kearns 1989, 75-77. Ἰδιαίτερα βλ. Lambert 1993, 237-242, 261-267 καὶ σποράδην).

154. Τὰ Ἀπατούρια, πάντως, ἀποτελοῦσαν τὴν κυριότερη ἐορτὴ γιὰ ὅλες τὶς φρατρίες (Hedrick 1991, 251-252. Ἀναλυτικά: Lambert 1993, 143-189. Ἦσαν ἐορτὴ δημοτελής, ἐκαλύπτετο δηλαδὴ οἰκονομικὰ ἀπὸ τὸ κράτος (πρβ. καὶ παρακάτω σημ. 173). Ἐορτάζονταν σὲ ὅλες τὶς ἰωνικὲς πόλεις (Ἡρόδ. I 147).

155. Τὰ ἱερὰ τους εἰκάζεται ὅτι θὰ ἦσαν ἀπλοὶ βωμοί: γιὰ τὸ θέμα: Parker 1996, 104-106. Ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἐπιγραφὲς προκύπτει ὅτι ἡ βάση τοῦ ἱεροῦ τῶν φρατριῶν ἦταν ὁ βωμὸς (Hedrick 1991, 256).

156. Ἀρχικὰ ὁ διαχωρισμὸς τῶν φρατριῶν ἦταν πολιτικὸς καὶ τοπικὰ προσδιορισμένος: Hedrick 1991, 267 (ὅπου καὶ ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὴ θέση τους μετὰ τὴν κλεισθένεια μεταρρυθμίσῃ ἢ σύμπτωσιν φρατρίας-δήμου δὲν ἦταν χωρὶς ἐξαιρέσεις: αὐτόθι 262-266). Lambert 1993, 11-14: γιὰ τὰ κέντρα τῶν φρατριῶν (βλ. αὐτόθι σημ. 42) καὶ τὴ σχετικὴ ἀπροσδιοριστία γιὰ τὸν κοινὸ τόπο κατοικίας ὅλων τῶν

μελῶν καθεμιάς.

157. Βλ. παραπάνω σ. 153 καὶ σημ. 122-123.

158. IG II² 1241, 18. 32. 41. IG II² 2622, 2 (Hedrick 1991, 255).

159. IG II² 2344, 6 (Hedrick 1991, 255). Γιὰ τὶς οἰκίαι ὡς τόπους συνάντησης τῶν διαφόρων ὁργανώσεων βλ. Lauter 1985a, 160-162. Πρβ. καὶ παρακάτω σ. 186 καὶ σημ. 354-355.

160. IG II² 2602. Ἐνδεχομένως νὰ ἐπρόκειτο καὶ γιὰ γένος: Hedrick 1991, 244 ἀρ. 5. Τὸ ὄνομα φυλῆς μποροῦσε νὰ ταυτίζεται καὶ μὲ ὄνομα γένους: Hedrick 1991, 245 καὶ σημ. 19. Παρόμοια περίπτωσις μὲ τοὺς Ἐλασίδαι συνάγεται καὶ ἀπὸ τὶς δύο ἐπιγραφὲς μιᾶς ἀνώνυμης φρατρίας: SEG III-IV, 1929, 121 καὶ IG II² 2344 (Hedrick 1991, 246 ἀρ. 12).

161. IG II² 4973.

162. Hedrick 1991, 246 ἀρ. 12: πρβ. καὶ αὐτόθι 246-247 ἀρ. 15-16 σχετικὰ μὲ τὴν ἐπιγραφὴ καὶ τὸν ὄρο τῆς Ἀγορᾶς, ποὺ πιθανῶς νὰ ἀναφέρονται σὲ ἱερὸ τοῦ Δία Φρατρίου καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Φρατρίας, γειτονικὸ τοῦ ὁμώνυμου ἱεροῦ τῆς Ἀγορᾶς.

ὑπαιθρο τῆς Ἀττικῆς. Οἱ ἴδιες θεότητες μποροῦσαν νὰ λατρεύονται στὸ κέντρο καὶ στὴν ὑπαιθρο, ὅπωςδὴποτε μὲ διαφορετικῆς κατασκευῆς κτίσματα καὶ ὄχι μὲ μνημειώδη λατρευτικὰ ἀγάλματα ἢ ἄλλα πολυτελῆ ἀναθήματα.

Τὸ μόνο ἱερὸ ἀττικῆς φρατρίας ποὺ ἔχει ἀνασκαφεῖ εἶναι τὸ ἱερὸ ποὺ ἐντασσόταν κατὰ πᾶσα πιθανότητα στὸν ἀθηναϊκὸ δῆμο τῶν Σκαμβωνιδῶν, δηλαδὴ στὸ ἄστυ, πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς Φρατρίου καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Φρατρίας¹⁶³. Βρέθηκε ὁ βωμὸς καὶ τοῖχοι τοῦ τεμένους σὲ οἰκόπεδο τῆς πλατείας Καραμάνου. Συνολικὰ ἑπτὰ ἱερὰ φρατριῶν τοποθετοῦνται στὴν Ἀθήνα¹⁶⁴.

Οἱ φρατρίες μποροῦσαν νὰ ἔχουν καὶ δύο χώρους γιὰ τὸ στήσιμο τῶν ψηφισμάτων τους, ὅπως π.χ. εἶχε ἡ φρατρία τῶν Δημοτιονιδῶν¹⁶⁵. Ὡς παλαιότερος ἀναφέρεται τὸ ἱερὸ τῆς Λητοῦς στὴ Δεκέλεια, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καὶ μοναδικὴ μνεῖα γιὰ νὰ τῆς θεᾶς στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα μόνης, χωρὶς δηλαδὴ τὰ διάσημα παιδιὰ της, τὴν Ἄρτεμη καὶ τὸν Ἀπόλλωνα¹⁶⁶. Κοντὰ στὴ Δεκέλεια, καὶ σὲ μέρος ποὺ ἀναφέρεται μόνον ὡς «χώρος ποὺ σύχναζαν οἱ Δεκελιεῖς», ὑπῆρχε τὸ δεύτερο σημεῖο ἵδρυσης ἐπιγραφῶν τῶν Δημοτιονιδῶν¹⁶⁷. Συνάγεται, ἐπομένως, ὅτι καὶ τὰ μικρὰ ἱερὰ τῶν φρατριῶν ἦσαν χώροι γιὰ τὸ στήσιμο ψηφισμάτων, ἀλλὰ αὐτὰ ἀφοροῦσαν τὰ μέλη τους καὶ ὄχι ἀποφάσεις τῶν δήμων στοὺς ὁποίους ἀνῆκαν οἱ φρατρίες¹⁶⁸. Ἐπίσης, φαίνεται ὅτι οἱ φρατρίες ἀγροτικῶν περιοχῶν διατηροῦσαν καὶ χώρους στὸ κέντρο τῆς πόλης, καὶ μάλιστα κοντὰ στὴν Ἀγορά, ὅπως προκύπτει ἀπὸ δύο ἐπιγραφές τῆς φρατρίας τῶν Θυματιδῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἱερὸ της, πρὸς τιμὴν τοῦ Διὸς Ξενίου καὶ τοῦ Ἡρακλέους, τὸ ὁποῖο ἐντοπίζεται κοντὰ στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Ἀρείου Πάγου¹⁶⁹.

5. *Τερὰ ιδιωτῶν*. Παράλληλα μὲ τὰ πολλὰ μικρὰ ἱερὰ ποὺ ἡ ἀφιέρωσή τους ἀνάγεται σὲ χρόνους συχνὰ ἀπροσδιόριστους καὶ σὲ ἰδρυτικὲς ὁμάδες ἄγνωστες, μαρτυρεῖται σὲ πολὺ μικρότερο βαθμὸ – τουλάχιστον ἡ γνώση μας γιὰ τέτοιες πρωτοβουλίες εἶναι μικρὴ

163. Hedrick 1991, 246 ἀρ. 14, 256-258 καὶ πίν. 80. Σχετικὰ μὲ τὸν κανονισμὸ θυσιῶν τοῦ δήμου τῶν Σκαμβωνιδῶν βλ. *LSCG* 18-21 ἀρ. 10.

164. Hedrick 1991, 261.

165. Αὐτόθι 243-244 ἀρ. 3. Πρβ. Lambert 1993, 12. Ἡ *IG* II² 1237 περιλαμβάνει τρία ψηφίσματα τῆς φρατρίας, τὰ ὁποῖα ἐκτείνονται στὸ διάστημα 396/5-360 (Hedrick 1990, viii. 55-60). Γιὰ τοὺς Δημοτιονίδες, αὐτόθι 36.

166. *IG* II² 1237, 125. Ἀναφορὰ πάντως γιὰ λατρεῖα χωρὶς νὰ ὑπάρχει καὶ στὴν ἐπιγραφὴ *IG* II² 240 ποὺ βρέθηκε στὴν Ἀγορά. Πιθανότατα ὑπῆρχε βωμὸς τῆς Λητοῦς στὴν περιοχὴ τοῦ Βραυρωνίου.

167. *IG* II² 1237, 123-124 (ᾧπου ἂν Δεκελεῖς προσφοιτῶσι). Γιὰ ἄλλα παράλληλα, βοηθητικὰ ἱερὰ τῶν φρατριῶν βλ. Hedrick 1991, 261. Μὲ τὸν πρωτοφανῆ ὄρο οἶκος τῶν Δεκελειῶν (*IG* II² 1237, 34, 43) χαρα-

κτηρίζεται μία ὁμάδα τῆς φρατρίας (Hedrick 1990, 44). Οἶκος, ὡς ὀνομασία ἐπίσημη συλλόγου, εἶναι σπάνια (αὐτόθι 48). Προφανῶς νοεῖται τὸ οἶκημα συνάντησης τῶν δημοτῶν τῆς Δεκέλειας καὶ κατ' ἐπέκταση ὀρισμένων δημοτῶν, συγγενῶν μεταξὺ τους, ἢ καὶ ὅλων τῶν Δεκελειῶν (πιθανότερο), ποὺ ἦσαν μέλη τῆς φρατρίας (πρβ. αὐτόθι 51-52, 80-81, 84-85). Ὁ Lambert 1993, 94-141, ἰδ. 106-107, 141 ἐρμηνεύει τὸν ὄρο ὡς ὄνομα ἐνὸς εὐρύτερου γένους τῆς φρατρίας τῶν Δημοτιονιδῶν.

168. Οἱ φρατρίες, ὅπως καὶ ἄλλες ἐταιρεῖες, εἶχαν τὴ δυνατότητα σύνταξης νόμων γιὰ τὴ λειτουργία τους, ἐφόσον οἱ διατάξεις τους δὲν θὰ προσέκρουαν στοὺς νόμους τοῦ κράτους (Hedrick 1990, 36 καὶ σημ. 89).

169. *IG* I² 886. Hedrick 1991, 245.

καὶ ὁπωσδήποτε ὄχι πρὶν ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ.¹⁷⁰ – καὶ ἡ περίπτωσις τῶν ἀτόμων-ἰδρυτῶν μιᾶς λατρείας¹⁷¹ καὶ συνακόλουθα ἐνὸς μικροῦ ἱεροῦ. Σὲ αὐτοὺς τοὺς ἰδρυτὲς ἐνὸς ἰδίου¹⁷², προσωπικοῦ ἱεροῦ, ἐνὸς ἱεροῦ ποὺ δὲν ἀνῆκε στὰ «δημοτελῆ» ἢ στὰ «δημοτικά», ἐλεγχομένου δηλαδὴ ἀπὸ κάποιον δῆμο ὡς πρὸς τὴ συντήρησίν του, τὰ οἰκονομικά του ἢ τὴ μορφὴ τῆς τελούμενης λατρείας¹⁷³, συγκαταλέγονται λ.χ. ὁ Θεμιστοκλῆς ποὺ ἱδρυσε τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτεμῆς Ἀριστοβούλης¹⁷⁴, ἡ Ξενοκράτεια γιὰ τὸ ἱερὸ στὸ Φάληρο¹⁷⁵, ὁ Τηλέμαχος, ἰδρυτὴς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ¹⁷⁶, ὁ Σοφοκλῆς, ἰδρυτὴς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἡρακλῆ Μηνυτῆ¹⁷⁷. Στὴν κατηγορίᾳ αὕτῃ πιθανότατα ἀνήκουν πολλὰ μικρὰ ἱερὰ οἰκισμῶν καὶ ἀγροτικά, γιὰ τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἔχουμε στοιχεῖα. Κατὰ κάποιο τρόπο συναντᾷ στὴν ἴδια ὁμάδα καὶ ὁ Ἀρχέδαμος ἀπὸ τὴ Θήρα, ὁ ὁποῖος χωρὶς νὰ εἶναι ἰδρυτὴς λατρείας, πάντως ἐργάστηκε γιὰ τὴν ἀναδιαμόρφωσι τοῦ ἱεροῦ τοῦ Πάνα καὶ τῶν Νυμφῶν στὴ σπηλιὰ τῆς Βάρης, στὸν ἀρχαῖο ἀττικὸ δῆμο τοῦ Ἀναγυροῦντος, στὸ β' μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.¹⁷⁸

Ἀπὸ τὸν Πλάτωνα προκύπτει ἡ συχνὴ ἴδρυσις ἱερῶν ἀπὸ ἰδιῶτες, γεγονόςς ὅμως τὸ ὁποῖο καταδικάζει ὁ ἴδιος, λόγῳ τῆς κατάχρησις ποὺ γινόταν¹⁷⁹. Στὰ ἱερὰ αὐτὰ δὲν ἀπο-

170. Στὴν κατηγορίᾳ αὕτῃ πιθανότατα ἀνήκουν πολλὰ μικρὰ ἱερὰ, οἰκισμῶν καὶ ἀγροτικά, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουμε στοιχεῖα.

171. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῶν ἰδρυτῶν ἀτομικῶν λατρειῶν βλ. Jost 1998, 302-304. Purvis 2003. Γιὰ τὶς διαφορὰς μεταξὺ δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν ἱερῶν βλ. Jost 1998, 301-304, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς συγκλίσεις ἰδιαίτερα στὰ ἐλληνιστικά χρονία βλ. αὐτόθι 303-305.

172. Στὴν *Αθ. Πολ.* 1319b 24-25 ὁ Ἀριστοτέλης ξεχωρίζει τὰ ἴδια ἀπὸ τὰ κοινά. Στὸν Πλάτωνα, *Νόμ.* 717B τὰ ἱερὰ ἴδια εἶναι τὰ οἰκιακά (ἢ ἴσως τῶν φρατριῶν κατὰ τὸν Parker 1996, 7 σημ. 23). Γιὰ τὰ οἰκιακά ἱερὰ βλ. παρακάτω σ. 180-185.

173. Οἱ δῆμοι ἐπέβαλλαν φορολογίες στοὺς δημότες γιὰ τὰ ἔξοδα ποὺ ἀπαιτοῦσαν τὰ δημοτελῆ ἱερὰ, ὅπως συμπεραίνει κανεὶς ἀπὸ ὀρισμένες ἐπιγραφές. Γιὰ τὸν ὅρο δημοτελῆ καὶ γιὰ τὴ διαφορὰ τους μὲ τὰ δημοτικά βλ. Parker 1996, 5-7. Ἀναφορικά μὲ τὰ οἰκονομικά τῶν ἱερῶν βλ. Linders 1992. Μία συνήθης μορφὴ νέων λατρειῶν ἦταν ἡ προσθήκη νέου ἐπιθέτου σὲ προϋπάρχουσα θεότητα, π.χ. Ἀθηνᾶ Ὑγιεία, Ἀρτεμὶς Εὐκλεία. Γιὰ τὸ θέμα: Parker 1996, 154-156.

174. Travlos 1971. Κωστάκη 2008, 158 καὶ σημ. 70.

175. *IG* I³ 987. Ἡ Guarducci 1949-51, 128 (πρβ. καὶ Guarducci 1974, 58-59) δὲν δέχεται ὅτι ἡ Ξενοκράτεια ἱδρυσε τὸ ἱερὸ τοῦ Κηφισοῦ, διότι τότε θὰ εἶχε προστεθεῖ καὶ τὸ ἄρθρο «τὸ» στὴ συγκεκρωμένη ἐπιγραφὴ: τὸ ἱερό. Ἡ ἀνάθεσις ἀφορᾷ τὸν ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο πίνακα, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποκλείει

καὶ προγενέστερη ἀνάθεσις βωμοῦ (Guarducci 1949-51, 128).

176. Beschi 1967-68a, ἰδ. 412-416. Γιὰ τὸ ἱερὸ βλ. παρακάτω σημ. 318. Τὸ Ἀσκληπιεῖο περιῆλθε στὸν ἔλεγχον τοῦ δήμου περὶ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. (Beschi 1967-68a, 436 καὶ σημ. 4. Aleshire 1989, 14 καὶ σημ. 5). Ἀντίθετα, ὁ Riethmüller 2005, 2/1, 249 καὶ τόμ. 2/2, 33-34, βασιζόμενος στὸ Ἀσκληπιεῖο τοῦ Πειραιῶς, δημοτικὸ ἱερὸ κατὰ τὴν *IG* II² 47 (ἀρχὲς 4ου αἰ.), συμπεραίνει ὅτι καὶ τὸ ἀθηναϊκὸ ἱερὸ ἦταν εὐθὺς ἐξαρχῆς ἱερὸ δημόσιο. Ἄν τὸ πειραικὸ ἱερὸ ἦταν ἐξαρχῆς δημόσιο, εἶναι ἄγνωστο, ὁπωσδήποτε ὅμως, ἐφόσον ὑπῆρξε μετατροπὴ διοικητικῆ, θὰ συντελέστηκε σύντομα, καθὼς δὲν μαρτυροῦνται καθυστερήσεις ἀπὸ πλευρᾶς ἐγκατάστασής του, ὅπως συνέβη στὴ νότια κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν Κηρύκων. Ἀπὸ τὸ ἀμφίγλυφο τοῦ Τηλέμαχου (400-390) προκύπτει μόνον ὅτι ὁ ἰδιώτης αὐτὸς ὑπῆρξε ὁ ἰδρυτὴς τὸ 420/19. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο στὸ ὁποῖο ἐντάσσεται ἡ πρωτοβουλία τοῦ Τηλέμαχου βλ. Camponetti 2005.

177. *Vita Soph.* I 129, 45-51 (Westermann).

178. Schörner - Goette 2004, 107-108, 118-119. Γιὰ τὴ χρονολόγησις τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἀρχέδαμου (*IG* I³ 980) βλ. Schörner - Goette 2004, 42-44 ἀρ. 1a, πίν. 29, συμπλ. πίν. 3. Γιὰ τὴ θέση τοῦ σπηλαίου: αὐτόθι 2-4. Ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τοῦ σπηλαίου καὶ τῶν εὐρημάτων: Wickens 1986 II, 90-121 ἀρ. 20. Γιὰ τὴ μορφολογία τῆς περιοχῆς βλ. Arrigoni 1971, 54.

179. Πλάτ. *Νόμ.* 909C-910D.

κλείονταν κατὰ κανένα τρόπο ἢ ἐπίσκεψη ἄλλων πιστῶν καὶ ἡ ἔκφραση τῆς λατρείας τους μὲ θυσίαι καὶ ἀφιερώματα¹⁸⁰. Ὁ Ξενοφῶν ἵδρυσεν ἱερὸν μὲ ναὸν γιὰ τὴν Ἀρτεμὶν στὸν Σκιλλοῦντα, ὅπου ἔστησε καὶ στήλη μὲ διατάξεις γιὰ τὸν ἐπισκέπτη, νὰ θυσιάζει τὴ δεκάτη κατ' ἔτος καὶ ἀπὸ τὰ περισσευούμενα νὰ ἐπισκευάζει τὸν ναόν¹⁸¹. Γιὰ τὸν σκοπὸ τῆς συντήρησης τοῦ ἰδιωτικοῦ τοῦ ἱεροῦ, ὁ Διομέδων ἀπὸ τὴν Κῶ, περὶ τὸ 300 π.Χ., ἐδώρισε ἔκταση ἰδιωτικὴ, μὲ κῆπο καὶ ξενῶνες στὸν δοῦλο του, τὸν ὁποῖο καὶ ἀπελευθέρωσε γιὰ νὰ ἐργάζεται καὶ νὰ ἀμείβεται, προκειμένου νὰ ἀνταποκριθεῖ στὰ ἔξοδα τοῦ ἱεροῦ, κυρίως στὶς ἀπαραίτητες θυσίαι¹⁸². Βέβαια, οἱ ἰδιῶτες δὲν εἶχαν τὸ δικαίωμα γιὰ εἰσαγωγὴ νέων λατρεῶν, ἄλλωστε ὁ Σωκράτης εἶχε κατηγορηθεῖ γιὰ εἰσαγωγὴ νέων θεῶν¹⁸³.

6. *Θρησκευτικοὶ σύλλογοι*. Ἐπιγραφικὰ γνωστοὶ εἶναι καὶ διάφοροι ἰδιωτικοὶ θρησκευτικοὶ σύλλογοι, γνωστοὶ ὡς θιασῶτες, ἐρανιστὲς καὶ ὀργεῶνες¹⁸⁴. Αὐτοὶ ἦσαν ὑπεύθυνοι γιὰ τὴ συντήρηση ὀρισμένων μικρῶν ἱερῶν, στὰ ὁποῖα καὶ σύχναζαν. Τέτοια ἱερὰ ὑπῆρχαν στὴν Ἀθήνα καὶ οἱ σύλλογοι αὐτοὶ ἀναφέρονται στὶς τοπικὲς ἐπιγραφές καὶ τὰ ψηφίσματα ποὺ στήνονταν σὲ αὐτά. Ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴ φροντίδα ἀγνώστου ἱεροῦ – ποὺ πρέπει νὰ ἔδρευε στὸν δῆμο Ἀλωπεκῆς – ἦσαν θιασῶτες ποὺ ἀνήκαν σὲ φρατρία ἀμάρτυρη¹⁸⁵, ἐνῶ θιασῶτες ἀναφέρονται καὶ στὴ φρατρία τῶν Δημοτιονιδῶν¹⁸⁶. Ὀργεῶνες ἀναφέρονται στὸ ἱερὸ τοῦ Δεξίωνος, στὸ Ἀμύνειο στὸ ἄστυ¹⁸⁷, στὸ Βενδίδειο τοῦ Πειραιᾶ¹⁸⁸ καὶ στὸ

180. Purvis 2003, 3. Οἱ ἐπιγραφές τοῦ ἀθηναϊκοῦ Ἀσκληπείου ποὺ ἵδρυσεν ὁ Τηλέμαχος εἶναι διαφωτιστικὲς γιὰ τὴν ιδιότητα τῶν πιστῶν ἀναθετῶν, ἢ πλειονότητα τῶν ὁποίων, παρόλη τὴν ἔλλειψη ἀναφορᾶς πατρωνυμικοῦ ἢ δημοτικοῦ, πιστεύεται ὅτι ἦσαν Ἀθηναῖοι πολῖτες (Aleshire 1992, 89).

181. *Ἀνάβ.* V 3, 13.

182. *LSCG* 307-313 ἀρ. 177, ἰδ. στ. 1-6. Linders 1992, 12.

183. Ὁ Διομέδων ὅμως ὁ Κῶος βρῆκε τὴ λύση γιὰ τὴν ξεχωριστὴ μορφή τοῦ Ἑρακλῆ καὶ παράλληλα τὴ διαιώνιση τοῦ ὀνόματός του: ὀνόμασε τὸν Ἑρακλῆ Διομεδόντειο! (*LSCG* 307-313 ἀρ. 177).

184. Γενικὰ γιὰ τοὺς συλλόγους αὐτοὺς: Poland 1909, 8-34. Ferguson 1989, 143-146. Πρβ. Parker 1996, 333-342. Blok 2009, 105-106. Γιὰ τοὺς θιασῶτες βλ. παρακάτω σημ. 186. Γιὰ τοὺς ἐρανιστὲς δὲν ὑπάρχουν πολλὲς πληροφορίες, ἦσαν παρόμοιοι μὲ τοὺς θιασῶτες (Ferguson 1989, 146). Ὀργεῶνες καὶ θιασῶτες πρέπει νὰ ὑπῆρχαν ἤδη πρὶν ἀπὸ τὸν Σόλωνα (Ferguson 1944, 68), ὅπως καὶ τὰ γένη (βλ. σημ. 122), ἀποτελοῦσαν μία ὑποκατηγορία τῶν φρατριῶν (Lambert 1993, 18, 74-77. Parker 1996, 109). Ξεχωρίζουν ὡς ομάδα μὲ περισσότερα προνόμια, καθὼς ἦσαν ἀτοχοὶ τοῦ ἱεροῦ ἐνδὲς ἥρωα, τὸ ὁποῖο καὶ φρόντιζαν (Kearns 1989, 73-74. Parker 1996, 333). Ἡ ιδιότητα ἦταν κληρονομικὴ, ὅπως πιθανότατα καὶ τῶν θια-

σῶτων (Ferguson 1944, 72. Parker 1989, 333). Τὰ μέλη τοὺς μπορούσαν νὰ προέρχονται ἀπὸ διαφορετικὰ γένη (Kearns 1989, 73-74. Ustinova 1996, 237). Ἦσαν σχετικὰ εὐποροὶ (Andrews 1961, 15. Ferguson 1989, 144).

185. *IG* II² 2345. Hedrick 1991, 247-248 ἀρ. 18.

186. *IG* II² 1237, 13-18. Hedrick 1990, 78-80. Οἱ θιασῶτες ἦσαν ἐνταγμένοι σὲ φρατρίες (Hedrick 1990, 78). Θιασῶτες: 1) γιὰ Διόνυσον καὶ Ἑρακλῆ ἤδη ἐπὶ Σόλωνα (Ferguson 1944, 66, 67), 2) γιὰ Ἀθηνᾶ καὶ Δία Φράτριο πιθανῶς ἐπὶ Κλεισθέους, 3) γιὰ ἄλλες λατρεῖες ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. καὶ μετὰ, καὶ κυρίως ἀπὸ ξένους (αὐτόθι 67-68).

187. *IG* II² 1252, 1253, 1259. Οἱ ὀργεῶνες δὲν ἦσαν κοινοὶ (Riethmüller 2005, 2/1, 276. Ferguson 1944, 87). Γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Δεξίωνος βλ. σημ. 248, γιὰ τὸ Ἀμύνειο βλ. σημ. 96.

188. *IG* II² 1283-1284, 1324. Σταϊνχάουερ 1993, 38-46 γιὰ τοὺς θιασῶτες τῆς Βενδίδας στὴ Σαλαμίνα στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια. Στὸν Πειραιᾶ ὑπῆρχαν γιὰ τὴ Βενδίδα ὀργεῶνες Θοῶκες καὶ ὀργεῶνες ντόπιοι: *LSCG* 83 ἀρ. 45: σχόλιο στὸν κανονισμό τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. πρβ. καὶ *LSCG* 84-85 ἀρ. 46, τοῦ β' μισοῦ τοῦ 3ου αἰ. π.Χ. Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ ἀλλαγὴ στὸ Μητρώο τοῦ Πειραιᾶ, ὅπου τοὺς θιασῶτες διαδέχθηκαν οἱ ὀργεῶνες (αὐτόθι 107-115).

ἱερὸ τοῦ ἥρωα Ἐχελου στὸν δῆμο τῶν Ἐχελιδῶν, κοντὰ στὸ Νέο Φάληρο¹⁸⁹. Στὸ ἱερὸ τοῦ Παγκράτη στὸν Ἴλισσὸ ἀναφέρονται καὶ οἱ τρεῖς ὀργανώσεις¹⁹⁰.

7. *Πολίτες Ἀθηναῖοι ἢ μέτοικοι*. Ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω¹⁹¹ γῆ ἢ οἶκημα μίσθωναν σὲ μεμονωμένους ιδιώτες ἢ σὲ ὀργανώσεις θρησκευτικές, τὸ κράτος ἢ ἄλλοι ιδιοκτῆτες, προκειμένου νὰ χρησιμεύσει ὡς χῶρος λατρείας μιᾶς θεότητας, εἴτε ὀλύμπιας εἴτε δευτερεύουσας¹⁹². Ὁ χῶρος ἀνῆκε πλέον στὴ θεότητα¹⁹³. Ἡ ἴδια θεότητα, χάρις στὴ δυνατότητα αὐτῇ, μπορούσε νὰ κατέχει πολλὰ ἱερά, διάσπαρτα στὴν Ἀττικὴ¹⁹⁴.

Α. Χρονικὴ ἐξέλιξη

Ἔνας ἄλλος λόγος τῆς ἀπλῆς μορφολογίας τῶν μικρῶν ἱερῶν ἔχει σχέση καὶ μὲ τὴ χρονολογικὴ τους ἀφετηρία. Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ μικρὰ ἱερά ἰδρύθηκαν σὲ ἐποχὲς προγενέστερες τῆς ἐμφάνισης τῶν λίθινων ναῶν, στὴν Ἀττικὴ, ἐπομένως πρὶν ἢ καὶ πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸν 6ο αἰ.¹⁹⁵ Πολλὰ εἶναι αὐτὰ τὰ ἱερά, στὰ ὁποῖα διαπιστώνεται ἡ ἑναρξὴ τῆς λατρείας στὴ γεωμετρικὴ ἐποχὴ¹⁹⁶, συχνὰ χωρὶς νὰ ἔχουν διασωθεῖ λείψανα οἰκοδομικῶν

189. *LSCGS* 49 ἀρ. 19, στ. 4-5.

190. Καλογεροπούλου 1987, 303. Ἐπίκειται ἡ ἐκδοσις τῆς μονογραφίας *Τὸ ἱερὸν τοῦ Παγκράτους*, τῆς Α. Καλογεροπούλου, ποὺ λόγῳ θανάτου της δὲν ὀλοκληρώθηκε. Συμπληρωμένη, θὰ περιλαμβάνει καὶ τὸ σύνολο τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ ἱεροῦ.

191. Βλ. σ. 144-146 σχετικὰ μὲ τὶς ἄτυπες μορφὲς ἱερῶν.

192. Πρβ. τὶς ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἀγορὰ μὲ μισθώσεις τεμενῶν (Wallbank 1983). Ἀφορῶν τὴν περίοδο 340-330 (αὐτόθι 100-101).

193. Αὐτόθι 134.

194. Π.χ. ὀρισμένες ἐπιγραφὲς τῆς ἀρχαίας Ἀγορᾶς (αὐτόθι σποράδην) ἀναφέρονται σὲ ἐκμισθώσεις ἐκ μέρους τῆς πόλεως πρὸς ιδιώτες ἐκμισθωτὲς τεμενῶν σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἀττικῆς, τὰ ὁποῖα ἀνῆκαν σὲ ποικίλες θεότητες, ὅπως λ.χ. τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος, τῆς Ἀρτεμῆς Ἀγροτέρας ἢ τῆς Ἀρτεμῆς Βραυρωνίας, τοῦ Ἡρακλῆ Ἀλεξιάκου. Ἐγγυητὲς ἦσαν Ἀθηναῖοι πολῖτες (αὐτόθι 101).

195. Στὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Ὁμβρίου στὴ θέσις Εὐζωνας στὸν Ὑμηττό (βλ. σημ. 62 ἀρ. 2), ἡ λατεῖα στὰ ἱστορικὰ χρόνια ξεκινᾷ ἤδη στὸ β' μισθ τοῦ 10ου αἰ. π.Χ. (Langdon 1976, 74) καὶ διαρκεῖ καθ' ὅλη τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ἕως τὸν 6ο αἰ., ὁπότε σημειώνεται παρακμὴ, μὲ ἀναθέσμανση ὅμως κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, τὸν 4ο-5ο αἰ. μ.Χ. Κύριο παράδειγμα πρώιμης λατρείας ἀποτελεῖ τὸ μυκηναϊκὸ μέγαρο τῆς

Ἐλευσίνας (Kourouniotes 1936, 60-61 εἰκ. 19, Β. Β'Β'. Mylonas 1961, 33-49 εἰκ. 11, 13α. Travlos 1988, 91-92 εἰκ. 108-112). Κατὰ πόσον ὑπῆρξε καὶ ναὸς γεωμετρικὸς ἀψιδωτοῦ σχήματος (Mylonas 1961, 57-59 εἰκ. 23, Ε3), ἐκτὸς τοῦ γεωμετρικοῦ περιβάλλοντος ποὺ ἀντικατέστησε τὸν μυκηναϊκόν (Kourouniotes 1936, 62 εἰκ. 21β. Mylonas 1961, 56-57 εἰκ. 13-15. Travlos 1988, 92 εἰκ. 114-118), ἀμφισβητεῖται ἀπὸ τὸν Τραυλὸ (Travlos 1988, 92). Γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ ἥρωα Ἀκάδημου μὲ συνεχὴ λατεῖα ἀπὸ τὰ πρωτογεωμετρικὰ χρόνια βλ. παρακάτω σημ. 196 καὶ σ. 169. Γιὰ τὸν ἀρχαιολογικὸν χάρτη τῶν ἱερῶν τοῦ 8ου καὶ τοῦ 7ου αἰ. βλ. Osborne 2003, 149-150 εἰκ. 6.1-6.2. Πρβ. καὶ παρακάτω σημ. 196-197.

196. «Θόλος» τῆς Λαθουρέζας (βλ. σημ. 59), ἱερὸ στὴν Κιάφα Θίτη, ἀπὸ τὰ μέσα ἢ τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰ. (βλ. σημ. 85). Τὸ λεγόμενο ἀνατολικὸ κτίσμα, ἐλλειψοειδοῦς σχήματος στὸ Τουρκοβούνι (βλ. σημ. 60) χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. καὶ γνωρίζει ἀκμὴ στὸν 7ο (Lauter 1985a, 138). Στὴν ὕστερογεωμετρικὴ περίοδο ἀνήκει καὶ ἡ «ἱερὰ οἰκία» τῆς Ἀκαδημίας (αὐτόθι 159-163. Travlos 1971, 44 εἰκ. 52. Travlos 1988, 42. Kearns 1989, 157. De Polignac 1995, 82. Parker 1996, 33-34 καὶ σημ. 19) καὶ αὐτὴ τῆς Ἐλευσίνας (Lauter 1985a, 163-169. Travlos 1988, 92 εἰκ. 119-120. Fagerström 1988, 43. 161 [ἀγρόκτημα]). De Polignac 1995, 82). Γιὰ τὸν χαρακτῆρα τῶν οἰκίων αὐτῶν βλ. παρακάτω σ. 183-184. Πα-

κατασκευῶν, ποὺ ἄλλωστε ἴσως νὰ μὴν ὑπῆρχαν. Πιθανότατα νὰ γινόταν χρήση μόνον πρόχειρου βωμοῦ¹⁹⁷. Στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους συμπίπτει καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ φαινομένου τῆς ἡρωολατρείας¹⁹⁸ ἀλλὰ καὶ τῆς οἰκιστικῆς ἀνάπτυξης τῆς Ἀττικῆς¹⁹⁹, γεγονός ποὺ συντελεῖ στὴν ἰδρυση μικρῶν ἱερῶν²⁰⁰. Κατὰ τὸν 7ο αἰ. στὴν Ἀττικὴ δὲν ὑπάρχουν μεγάλα ἱερά, ὅμως διαπιστώνεται μία κίνηση γιὰ ἱερὰ ἀγροτικά, ἔξω ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τῆς πόλης²⁰¹. Μὲ βάση μία ἀναφορὰ στὸν Διογένη τὸν Λαέρτιο (I 110. *FGrH* 457)

ράλληλη εἶναι ὅμως καὶ ἡ πορεία τῆς λατρείας ποὺ διαπιστώνεται στὰ μεγάλα ἱερά, ὅπως π.χ. στὸν ὕστερο 8ο καὶ κυρίως στὸν 7ο αἰ., στὴν Ἀκρόπολη, ὅπου ἐμφανίζεται πληθώρα ἀναθημάτων χάλκινων (De Polignac 1995, 80-81. Holtzmann 2003, 38-40. Scholl 2006, 49-61, 64-67, 90-110), ἢ στὴν Ἐλευσίνα (Mylonas 1961, De Polignac 1995, 80). Γιὰ ἄλλα ἱερά: Scholl 2006, 44.

197. Τὰ ἴχνη ἀπὸ πυρὸς ὑποδηλώνουν χρήση πρόχειρων βωμῶν ποὺ φυσικὰ δὲν σώζονται (π.χ. πυρὸς στὴν Κιάφα Θίτη [ἐνδεχομένως ὅμως καὶ λίθινος βωμός: Lauter 1996, 9-10], ὑπολείμματα στάχτης καὶ ὀστέων στὴ «Θόλο» τῆς Λαθουρέζας [βλ. σημ. 59]) ἢ στὸ σπήλαιο τῆς κορυφῆς Ὁξέα, στὴν Πάρνηθα (βλ. σημ. 82), ὅπου πέραν τῶν προϊστορικῶν ὀστράκων, ἡ λατρεία ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο (κεραμική, ὅσα ζῶων, σιδερένια ἐγγειρίδια, χάλκινα μαχαίρια) καὶ συνεχίζεται ἕως τὸν 6ο αἰ. π.Χ. Πολλοὶ εἶναι καὶ οἱ «ἀδιευκρίνιστοι» μικροὶ ἱεροὶ χώροι, ποὺ φέρουν ἴχνη θυσιῶν ἢ καὶ εὐρημάτων, ποὺ ἐνδεχομένως μποροῦν νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς ἀφιερωματικοί: βρίσκονται κάποτε κάτω ἀπὸ μεταγενέστερες κατασκευές ἢ πλησίον τους, π.χ. στὴν Ἐλευσίνα (Mylonas 1961, 56-57), ὅπως λ.χ. μεταξὺ τοῦ ἀναλημματικοῦ τοίχου (αὐτόθι εἰκ. 4 ἀρ. 51) καὶ τῆς βάσης τοῦ περικλείου κίονα III 6 (αὐτόθι εἰκ. 12, p) ἢ στὸ κτίσμα κοντὰ στὴ ΒΑ. γωνία τῆς Στοᾶς τοῦ Φίλωνα, συγγενικὸ μὲ τὴν ἱερὰ οἰκία, μὲ πυρὸς καὶ χρήση ἀπὸ τοὺς ὕστερους μυκηναϊκοὺς ἕως τὸ τέλος τῆς γεωμετρικῆς περιόδου (αὐτόθι 60).

198. Στὸν ὕστερο 8ο αἰ. ξεκινᾷ καὶ ἡ λατρεία στὸν δρόμο τοῦ θολωτοῦ τάφου στὸ Μενίδι (Hägg 1987, 94-96. Travlos 1988, 1 εἰκ. 1-3. Whitley 1988, 173-177. De Polignac 1994, 82-83. D'Onofrio 1995, 65, 85 ἀρ. 50. Mersch 1996, 64-65, 95 εἰκ. 25-26, 93 ἀρ. 1, 11. Parker 1996, 33, 34 καὶ σημ. 21. Boehringer 2001, 48-54, 94-102. Baumer 2004, 84-85 εἰκ. 1) καὶ στὰ μέσα τοῦ 7ου στὸν θαλαμωτὸ τάφο I (D'Onofrio 1995, 86 ἀρ. 77. Mersch 1996, 66, 207 ἀρ. 73, 9. Parker 1996, 33-34. Boehringer 2001, 54-57. Baumer 2004, 102-103 Att 36) καὶ στὸν τύμβο V τοῦ Θορικοῦ

(Antonaccio 1995, 109-110. Mersch 1996, 207 ἀρ. 73, 10. Boehringer 2001, 57-59. Baumer 2004, 103 Att 37). Ὡς κενοτάφιο ἥρωα θεωρεῖται καὶ ὁ τύμβος στὸ νότιο ὕψωμα, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ οἰκία στὸ Τουρκοβούνι (βλ. σημ. 114). Γιὰ τὴν ἡρωολατρεία βλ. σ. 168-176. Γενικὰ γιὰ τὴ λατρεία ἡρώων σὲ τάφους τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἡρώων τοῦ ἔπους, ἢ νεκρῶν ποὺ ἡρωοποιήθηκαν εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατό τους, ἰδ. γιὰ τὴν Ἀττικὴ, βλ. Antonaccio 1995, 102-126.

199. Ὁ Lohman 1993, 67 τονίζει τὴ βελτίωση τῶν ὁρῶν διαβίωσης, τὴ διεύρυνση τῆς γεωργικῆς καλλιέργειας καὶ τὴν αὐξηση τῶν ταφικῶν προσφορῶν ποὺ σημειώνονται στὶς νεκροπόλεις, καθὼς καὶ τὴν ἰδρυση τῶν ἱερῶν κορυφῆς κατὰ τὸ β' μισὸ τοῦ 8ου αἰ.

200. Πρβ. σημ. 195-196, 198. Ἐπίσης, ἀπὸ τὸν 8ο αἰ. τὰ εὐρήματα στὰ ἱερά: Ἀγριελίκι (βλ. σημ. 42, 60, 85), Τουρκοβούνι (ἀνατολικὸ κτίριο), Κιάφα Θίτη.

201. Osborne 1989, 308 καὶ σποράδην. De Polignac 1994, 42-43, 154-155. De Polignac 1995, 81. Mersch 1996, 58. Ὁ 7ος αἰ. εἶναι γιὰ μικρὰ ἱερὰ τῆς Ἀττικῆς ἐποχῆς ἐμφάνισης ἢ ἀκμῆς (Osborne 1989, ἰδ. 307-309. Lauter 1993, 91). Γιὰ τὴ δυναμικὴ ποὺ ἀναπτύσσεται στὸν 7ο αἰ. γύρω ἀπὸ τὴ λατρεία: αὐτόθι. Σύνδεση μὲ τὶς ποικίλες ἀλλαγές ποὺ μαρτυροῦνται στὴν Ἀττικὴ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 8ου αἰ. (κεραμική, ταφικὰ ἔθιμα κ.ἄ.): Osborne 1989, ἰδ. 319· πρβ. καὶ Osborne 2003, 159-160. Τὸ ἱερὸ στὴν Παναγία Θίτη (βλ. σημ. 85) χρονολογεῖται τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 7ο αἰ. (Lauter 1993, 92. Baumer 2004, 101), ὅπως καὶ τὸ ἱερὸ κορυφῆς στὴ Βάρκιζα (βλ. σημ. 85), σὲ λοφοσειδὴ ἀπόληξη τοῦ Ὑμηττοῦ: μεγάλος βωμὸς 2x4 μὲ πρόθυση (D'Onofrio 1995, 70, 71, 86 ἀρ. 79. Mersch 1996, 216 ἀρ. 74, 13. Baumer 2004, 107-108 Att 41 εἰκ. 52), καθὼς καὶ ὁ μικρὸς ναῖσκος, ἐκτὸς τοῦ οἰκισμοῦ τῆς Λαθουρέζας ("suburbaner Naiskos" βλ. σημ. 100). Ὁ 7ος αἰ. εἶναι ἐπίσης ἀφετηρία τῶν εὐρημάτων τοῦ ἱεροῦ στὴ βόρεια κορυφὴ τῆς Μεγάλης Μαυρινόρας (Langdon 1976, 102, s.v. *Mavrovounia*. Mersch 1996, 173 ἀρ. 3. Baumer 2004, 94 Att 20). Γιὰ τὴν Ἀττικὴ τοῦ 7ου αἰ. βλ. Osborne 1989. Τὰ ἀναθήματα τοῦ

ἀφορμή γιὰ ἴδρυση βωμῶν ἔδωσαν οἱ καθαρτήριες τελετὲς γιὰ τὸν ἐξιλασμό ἀπὸ τὸ Κυλώ-
ναιο ἄγος στὸ τέλος τοῦ 7ου αἰ.²⁰² Μὲ τὴν ἐξέλιξη τῆς πόλης καὶ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἱστορικοῦ
πλαίσιου ἐμφανίζονται καὶ νέα μικρὰ ἱερὰ²⁰³, ἐνῶ μία ἀναθέρεμανση στὶς λατρεῖες τοὺς ση-
μειώνεται στὸν 4ο αἰ.²⁰⁴ Οἱ δημότες ἐπανέρχονται ἀκόμη καὶ στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια σὲ πα-
λαιότερα ἱερὰ ποὺ εἶχαν περιπέσει σὲ ἀχρηστία²⁰⁵. Γενικότερα, ὅταν ἡ πόλις συγκροτεῖται
καὶ βαθμηδὸν μεγαλύνεται, τότε τὰ μικρὰ ἱερὰ παραμένουν ὡς ἔχουν, εἴτε ἀποκοτῶν νέα
οἰκοδομικὰ χαρακτηριστικά, κυρίως ἀπὸ τὰ ὑστεροαρχαϊκὰ χρόνια²⁰⁶, εἴτε ἀνακαινίζονται
καὶ προβάλλονται μὲ κάποια διαμόρφωση²⁰⁷, εἴτε ἀντικαθίστανται ἀπὸ μεγαλύτερα²⁰⁸, εἴτε

ὄψιμου 8ου/πρώιμου 7ου αἰ. ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη βε-
βαίωνουν γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς σημασίας τοῦ ἱεροῦ
(Scholl 2006, 128-130 παρόμοια καὶ γιὰ ἄλλα ἀττικὰ
ἱερὰ πρβ. D'Onofrio 1995, 60, 72 εἰκ. 2, 4). Γιὰ τὴ
σχέση οἰκισμῶν καὶ ἱερῶν στὴν Ἀττικὴ κατὰ τὸν 8ο-
7ο αἰ., ἡ ὁποία δὲν ἦταν πάντα σὲ ἄμεση ἀνταπό-
κριση, βλ. De Polignac 1995, 86-88 καὶ σποράδην.

202. Κωστάκη 2008, 161. Ἡ ὑπαρξὴ ἀρχαικοῦ
τείχους στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ συγγραφέας (αὐ-
τόθι) δὲν ἐπιβεβαιώνεται.

203. Ἰερὰ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων (α' μισὸ τοῦ
3ου αἰ.) ὑπῆρξε τὸ ἀγροτικὸ ἱερὸ στὰ Τραπεζοῦρια
(βλ. σημ. 52).

204. Πρβ. τὸ ἱερὸ στὰ Πουσιπέλια, στὴν κοιλάδα
τῶν Λεγραινῶν (Θέμελης 1975. Lohmann 1993 I, 93
εἰκ. 10· II πίν. 79, 80, 1. Baumer 2004, 90-91 Att 12
εἰκ. 12-13). Διαμορφώθηκε στὸν 4ο αἰ. μὲ βωμὸν καὶ
περίβολο κυκλικό, ἐνῶ σὲ δύο φάσεις, μέσα στὸν 2ο
αἰ. π.Χ. (α' καὶ β' μισό), προστέθηκαν δύο οἰκοὶ γιὰ
στέγασιν τῶν ἀναθημάτων (Θέμελης 1975, 51) καὶ ὁ
κυκλικὸς περίβολος ἀντικαταστάθηκε μὲ εὐθύγραμ-
μα ἀναλήμματα. Ἀμφιβολίες διατυπώθηκαν γιὰ τὴ
φάση τοῦ 4ου αἰ. (Lohmann 1993 I, 93· πρβ. Baumer
2004, 91), ὅτι δηλαδὴ ὁ περίβολος μᾶλλον ὄριζε ἓνα
ἁλῶνι καὶ ὄχι ἓνα τέμενος, διότι καὶ βωμὸς δὲν
βρέθηκε (Baumer 2004, 91). Τὸ ἐπιχείρημα εἶναι ὅμως
σχετικό, ἐφόσον θὰ μπορούσε ὁ βωμὸς, ὡς πρόχειρη
κατασκευή, νὰ ἔχει ἐξαφανιστεῖ. Ἐπειτα, ἡ σχέση
τοῦ ναοῦ, μὲ εἴσοδο προσανατολισμένη στὸ κέντρο
τοῦ περιβόλου, συνηγορεῖ γιὰ περίβολο τεμένους,
καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ δύο ἁδρῶν λίθων κατὰ χώραν,
μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο, ποὺ ἐνδεχομένως
(Θέμελης 1975, 51) νὰ ἀποτελοῦσαν ὄρους (ἀμφιβο-
λίες ἐκφράζει ὁ Baumer 2004, 91).

205. Τὸ σπήλαιο τῆς Πεντέλης (βλ. σημ. 81 ἄρ. 6),
μετὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., ξαναζωντανεῖ στὰ ρωμαϊκὰ
χρόνια. Στὴν Ὁζέα τῆς Πάρνηθας (βλ. σημ. 82) κατὰ
τὴ ρωμαϊκὴ περίοδο, μετὰ ἀπὸ παύση αἰῶνων (ἀπὸ

τὸν 6ο αἰ. π.Χ.), γίνεται ἐπαναφορὰ στὸν λατρευτι-
κὸ χῶρο τοῦ Δία, ὅπως ὑποδηλώνουν ρωμαῖκοι λύ-
χνοι. Στὸν 1ο αἰ. π.Χ. κατασκευάζεται στὰ Πουσιπέ-
λια (βλ. σημ. 204) μικρὸς ναὸς ἐν παραστάσι.

206. Baumer 2004, 5-6.

207. Τὸ τέμενος τοῦ Ἐλευσινίου τῆς Ἀγορᾶς
ἀποκτᾷ ναὸ στὸν 5ο αἰ. (Miles 1998, 35-52 εἰκ. 6-8),
ἐνῶ στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια πρόπυλο, στοὰ καὶ ἓνα
κυκλικὸ κτίριο (αὐτόθι 71-84 εἰκ. 9). Τὸ ἱερὸ στὴ ΝΔ.
γωνία τῆς Ἀγορᾶς διευρύνθηκε μὲ περίβολο στὴν
ἀνατολικὴ πλευρά του στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. (Κω-
στάκη 2008, 151 καὶ σημ. 26). Στὸ Ἀμφιάρειο τοῦ
Ὁρωποῦ ἀναφέρονται ἐπισκενὲς στὸ β' μισὸ τοῦ 3ου
αἰ. π.Χ. (IG II² 1322). Στὸ τέλος τοῦ 4ου αἰ. ὑψώνεται
τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἱεροῦ χώρου στὸ Τουρκοβοῦνι,
διαμορφώνεται ἓνα εἶδος βάθρου, οἰκοδομεῖται πε-
ρίβολος καὶ βωμὸς στὰ ἀνατολικά, ἐνῶ ἰδιαίτερη
ὑπερύψωση προβλέφτηκε γιὰ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα
στὰ δυτικὰ τοῦ περιβόλου (Lauter 1985a, 140-148, ἰδ.
146 εἰκ. 21. Baumer 2004, 14-15, 104 Att 38). Πρβ.
καὶ τὴν πολιτικὴ τοῦ Λυκούργου γιὰ τὴν ἐνίσχυση
τῶν χθόνιων λατρειῶν (Vikela 1994a, 70-71 σημ. 104-
105. Hintzen-Bohlen 1997, 119-126). Τὸ τριγωνικὸ
ἱερὸ τῆς Ἀγορᾶς, ἴσως ἱερὸ τῆς Ἑκάτης, σὲ χρῆση
ἀπὸ τὸν 7ο αἰ., ἀποκτᾷ περίβολο στὸ γ' τέταρτο τοῦ
5ου αἰ. (Camp 2004, 103 εἰκ. 54).

208. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀντικατάστα-
σης ἀποτελεῖ τὸ ἐλληνιστικὸ Μητροῶ στὴ θέση τοῦ
Παλαιοῦ Βουλευτηρίου, ποὺ στέγαζε τὴ λατρεῖα τῆς
Κυβέλης. Πρβ. καὶ τὶς πρώιμες μορφὲς τῶν μεγάλων
ἱερῶν, ὅπως τῆς μυκηναϊκῆς καὶ γεωμετρικῆς Ἐλευ-
σίνας (βλ. σημ. 197) ποὺ γνωρίζει μνημειακὲς ἀντικα-
ταστάσεις ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. κέ. (Travlos 1988, ἰδ. 93-98
καὶ εἰκ. 126-133, 136-173, 186-203), ἢ τοῦ Ἀσκλη-
πείου τοῦ Τηλεμάχου στὸ β' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. (Beschi
2002a, 21. 24. 25) καὶ τὴ νέα διαμόρφωση στὸ Τουρ-
κοβοῦνι (βλ. σημ. 207).

ἐμφανίζονται νέα²⁰⁹, ἐνῶ ἄλλα προσωρινὰ ἐγκαταλείπονται²¹⁰ ἢ ἐκλείπουν²¹¹.

Πέρα ἀπὸ τὴ μορφὴ τους, μεταλλάσσεται συχνὰ καὶ ἡ σημασία τους, ἐφόσον παράλληλα μὲ τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς πόλης ἀναδιατάσσεται καὶ ἡ σημασία τῶν ἱερῶν ποὺ παρακολουθοῦν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τὴν πορεία τῆς πόλης²¹², καὶ ἐντάσσονται ἀνάλογα στὸ πλέγμα τῆς θρησκευτικῆς πολιτικῆς τῶν δήμων²¹³.

Ε. Ἀσκήση λατρείας – Ἀφιερῶματα

Οἱ τελετουργίες στὰ μικρὰ ἱερὰ ἀποτελοῦσαν στοιχεῖο τῆς καθημερινότητος τοῦ ἀρχαίου Ἀθηναίου. Ἦδη τὰ ἐορτολόγια τῶν δήμων δίνουν τὴν εἰκόνα γιὰ τὰ δημοτικὰ ἱερὰ· ἂν σὲ αὐτὰ προστεθοῦν καὶ οἱ θρησκευτικὲς ὑποχρεώσεις τῶν φρατριῶν καὶ τῶν γενῶν, ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι σὲ κάθε ἡμέρα ἀντιστοιχοῦσε μία πράξη λατρείας περὶ-που²¹⁴. Ἡ προσέλευση στὰ ἱερὰ γινόταν σὲ τακτὲς ἡμερομηνίες, ὅπως ἄλλωστε διαφαίνεται ἀπὸ τὰ ἐορτολόγια τῶν δήμων ποὺ διασώθηκαν. Ἀσφαλῶς, στὰ ἱερὰ τῶν οἰκισμῶν ἡ ἐπίσκεψη ἦταν εὐκόλη ὅποιαδήποτε ἡμέρα γιὰ τὸν καθένα, ἐνῶ στὰ περισσότερα ἀγροτικά, καὶ ἰδιαίτερα στὰ ἱερὰ κορυφῆς ποὺ δὲν σχετίζονταν μὲ οἰκισμούς, θὰ πραγματοποιοῦνταν ἐπισκέψεις σὲ τακτὲς ἡμέρες καὶ ὁμαδικά²¹⁵.

209. De Polignac 1995, 88. Κιάφα Θίτη (βλ. σημ. 85: ἱερὸ ὑπαίθριον στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, ὅταν ὁ οἰκισμὸς ἀπομακρύνεται [Lauter 1982, 305-306, 313]). Τὰ Ἐκαταῖα ἐμφανίζονται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (Kraus 1960, 84. Werth 2006, 36 καὶ σημ. 82).

210. Τὸ ἀνατολικὸ κτίσμα στὸ Τουρκοβοῦνι παύει νὰ χρησιμοποιεῖται λίγο μετὰ τὸ 600 π.Χ. καὶ καταστρέφεται· στὸν 5ο αἰ. παρατηρεῖται μία νέα, περιορισμένη χρῆση τοῦ χώρου μὲ ταπεινὰ ἀναθήματα (Lauter 1985a, 138-139). Στὰ ἐλληνιστικὰ χρόνια καὶ μετὰ τὴν ἀνακατασκευὴ τοῦ χώρου σὲ ἱερὸ μὲ περίβολο, βωμὸ καὶ λατρευτικὸ ἄγαλμα, περιέργως σταματοῦν τὰ ἀναθήματα, ἕως τὰ ρωμαϊκὰ χρόνια (2ος-3ος αἰ. μ.Χ.), ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν θραύσματα λύχνων (αὐτόθι 148-149). Τό «ἱερὸ στὸ σταυροδρόμι» τῆς Ἀγορᾶς ἔζησε μόνο ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου ἕως τὸ τέλος τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (βλ. σημ. 38).

211. De Polignac 1995, 86. Στὸ ἱερὸ τοῦ Δία στὸν Ὑμηττὸ ἡ λατρεία ὑποχώρησε στὸν 6ο αἰ. π.Χ. καὶ τὸ ἱερὸ ἔπαυσε νὰ λειτουργεῖ ἕως τὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια (Langdon 1976, 87· πρβ. σημ. 62 ἄρ. 2). Τὸ Αἰάκειο στὴν ἀρχαία Ἀγορά (βλ. σημ. 261) ἔπαυσε νὰ λειτουργεῖ ὡς ἱερὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Στὸν 6ο αἰ. π.Χ. σβήνει τὸ φαινόμενο τῶν λατρεῶν στὶς ἱερὲς οἰκίαι· De Polignac

1995, 99. Σὲ ἀρκετὰ ἀγροτικὰ ἱερὰ, Κιάφα Θίτη (βλ. σημ. 85) καὶ στὸν Ὑμηττὸ οἱ μαρτυρίες λατρείας σβήνουν στὸν 5ο αἰ. π.Χ. (Lauter 1996). Συνολικὰ γιὰ τὰ μικρὰ ἱερὰ τῆς Ἀγορᾶς βλ. Κωστάκη 2008, 150-151.

212. Τὸ χρονικὸ κενὸ στὸ ἱερὸ τοῦ Δία στὸν Εὐζῶνα τοῦ Ὑμηττοῦ (βλ. σημ. 195) ἐρμηνεύεται μὲ τὴν ἐναρξη τῶν εἰσαγωγῶν σίτου στὴν Ἀττικὴ, προκειμένου νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα τῆς περιορισμένης ἐγγῶριας σιτοπαραγωγῆς, γεγονὸς ποὺ ὀδήγησε στὴ μετατόπιση τοῦ βάρους τῆς γεωργικῆς πολιτικῆς πρὸς τὴν ἐλαιοκαλλιέργεια καὶ τὴν ἀμπελοκαλλιέργεια. Ἐπομένως, ἡ ἐπὶ κληση στὸν θεὸ τῶν καιρικῶν συνθηκῶν καὶ τῆς βροχῆς δὲν ἦταν πλέον τόσο ἀπαραίτητη μὲ τὴ μεταβολὴ τῆς παραγωγῆς, ἡ ὁποία πλέον εὐνοοῦνταν ἀπὸ τὸ ἀττικὸ κλίμα (Langdon 1976, 91-92). Ὅμως, ὁ Osborne 1989, 316 ὁρθὰ παρατηρεῖ ὅτι εἰσαγωγὲς σίτου τόσο νωρὶς ἀποκλείονται.

213. Ἡ Alcock 1993, 198 ἀναφέρεται στὴν πολυσημία ποὺ αποκτοῦν τὰ ἱερὰ κατὰ τὴν «ἀνακύκλωσή τους» – ὅπως καὶ οἱ τάφοι ἢ καὶ οἱ οἰκιστικοὶ χώροι – σὲ σχέση μὲ τὴν ἀρχικὴ τους λειτουργία. Γιὰ τὸν ρόλο τῆς πόλης στὴ διαμόρφωση τῆς ἐπίσημης θρησκείας βλ. Burkert 1995· Osborne 2003, 145-146.

214. Baumer 2004, 7 καὶ σημ. 20.

215. Πρβ. Lauter 1985a, 135.

Οἱ τρόποι λατρείας στὰ μικρὰ ἱερὰ ἦσαν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἴδιοι μὲ αὐτοὺς ποὺ ἀκολουθοῦνταν στὰ μεγάλα. Ὁ πιστὸς προσερχόταν γιὰ θυσία καὶ προσευχή. Ἐκτὸς ἀπὸ θυσίες καὶ σπονδές²¹⁶, λάμβαναν χώρα καὶ ὁμαδικὰ γεύματα²¹⁷ σὲ καθορισμένες ἡμέρες, τὰ ὁποῖα συντελοῦσαν στὴν ἐπαναβεβαίωση τῶν στενῶν σχέσεων μεταξὺ τοῦ γένους, τῶν φρατριῶν ἢ τῶν θρησκευτικῶν συλλόγων. Ἐφόσον ὑπῆρχε ἄγαλμα σὲ ναὸ ἢ σὲ ὑπαίθριο χώρο, ὁ πιστὸς εἶχε ἀπτὴ τὴν παρουσία τοῦ θεοῦ μέσῳ τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος καὶ μπορούσε νὰ νιώσει τὸ δέος ποὺ τοῦ προκαλοῦσε ἢ εἰκόνα του²¹⁸. Ὅπωςδήποτε ὁ βαθμὸς εὐαισθητοποίησης ἀλλὰ καὶ οἱ προσφορὲς διέφεραν ἀπὸ ἄτομο σὲ ἄτομο καὶ ἀπὸ τὴν ἀμεσότητα ἐνὸς αἰτήματος.

Συνήθως στοὺς βωμοὺς γινόταν θυσία ζώου ἢ ἐναπόθεση ἀπαρχῶν ἢ ἄλλων ἐδεσμάτων σὲ τράπεζες²¹⁹. Σὲ ἐσχάρες γίνονταν ἐναγισμοί²²⁰, ποὺ ἄρμοζαν στοὺς ἥρωες καὶ τὶς χθόνιες θεότητες, ἂν καὶ στὴν ἔρευνα ἀπὸ νωρὶς ἔχουν παρατηρηθεῖ πολλές ἐξαιρέσεις²²¹. Πρόσφατα ἡ Ekroth θεωρεῖ ὅτι, ὅπως καὶ οἱ θυσίες, καὶ οἱ βωμοὶ διαφοροποιοῦνταν σπᾶνιὰ σύμφωνα μὲ τὴ θεϊκὴ ἢ τὴν ἥρωικὴ ἱεραρχία²²². Ἐξάλλου, καὶ οἱ Ὀλύμπιες θεότητες

216. Σπονδὲς πρέπει νὰ λάμβαναν χώρα καὶ στὸ χάσμα τοῦ Παγκρατίου (Vikela 1994a, 2, ἐνθ. πίν. 2 c), ὅπως καὶ στὴν ὑστερογεωμετρικὴ *ἱερὰ οἰκία* (ἀνατολικό, ἐλλειψοειδὲς κτίσμα: βλ. σημ. 60) στὸ Τουρκοβούνι (Lauter 1985a, 149). Γιὰ τὶς παραστάσεις θυσιῶν καὶ σπονδῶν στὴν εἰκονογραφία τῶν ἀγγείων βλ. Blok 2009, 92-98: δὲν ὑπάρχουν ἀσφαλὴ κριτήρια διαχωρισμοῦ τῶν δημόσιων θυσιῶν ἀπὸ τὶς θυσίες ποὺ τελοῦνταν ἀπὸ ἰδιῶτες (Blok 2009, 97).

217. Πρβ. σημ. 220-221, 232 καὶ τὴ λειτουργία τοῦ ἀνατολικοῦ κτίσματος στὸ Τουρκοβούνι (βλ. σημ. 60).

218. Μικροὶ ναοὶ μὲ ἀγάλματα εἶναι λίγοι: πρβ. Baumer 2004, 11 καὶ σημ. 62. Ἄγαλμα ὑπῆρχε στὸν ὑπαίθριο χώρο, πάνω σὲ χτιστὸ βᾶθρο, κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἀνακατασκευὴ τοῦ τεμένους στὸ Τουρκοβούνι (Lauter 1985a, 145-146, πρβ. καὶ παραπάνω σημ. 207). Γιὰ ἀγάλματα σὲ βουνά: Πaus. I 32, 2.

219. Πρβ. τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο στὸν Παγκράτη, Ἀθήνα, Γ' Ἐφορεία Ρ 8 Α (Vikela 1994a, 21-22 ἀρ. Α 12 πίν. 10. Tagalidou 1993, 228-229 ἀρ. 30. Edelmann 1999, 198 C 6. Nolte 2006, 59-60 ἀρ. 57).

220. Κατὰ τὸν ἐναγισμό, τὸ θυσιαζόμενο ζῶο καταστρεφόταν τελείως καὶ τὸ κρέας του ἐθεωρεῖτο ἀκάθαρτο καὶ ἀκατάλληλο γιὰ βρώση (Ekroth 2009, 135-136). Ὡστόσο, γιὰ τὴν Ἀττικὴ ὑπάρχουν πολλὲς ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες γιὰ συνεστιάσεις ποὺ ἀκολουθοῦσαν θυσίες πρὸς τιμὴν ἡρώων: Parker 2005β, 40 (καὶ τότε τὸ ρῆμα ποὺ χρησιμοποιεῖται εἶναι θύειν ἢ κάποιον ἄλλο, ἀλλὰ ποτὲ τὸ ἐναγίζειν). Ὁ Stroszeck 2009, 77 ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴ θυσία στὸ Τριτοπα-

τρεῖον τὸ μὲν αἷμα τοῦ σφάγιου κατέληγε σὲ βόθρο, τὸ κρέας ὅμως μοιραζόταν στοὺς πιστοὺς.

221. Πρβ. θυσία ὀλοκαυτώματος στὸν Δία Ἐποπαίτη: ἐορτολόγιο τοῦ Θεορικοῦ (Daux 1983, 153, στ. 15) καὶ τῆς Ἐρχιάς (Daux 1963, 608 Γ 20-24, 629. LSCG 39 ἀρ. 18 Γ I. 20-24). Στὶς δύο φύσεις τοῦ Ἀσκληπιοῦ, πάντως, ἀναλογοῦσαν καὶ οἱ δύο τρόποι θυσίας, γιὰ τὴν ἥρωικὴ, στὸν βόθρο τῆς δωρικῆς στοᾶς, γιὰ τὴ θεϊκὴ, στὸν βωμό (Riethmüller 1999, 137, σημ. 62 καὶ σ. 141. Riethmüller 2005, 2/1, 267-273. Vikela 2006, 54 καὶ σημ. 122-125. Papaefthymiou 2009a, 70. Greco *et al.* 2010, 182 [M. Saporiti]). Γιὰ τοὺς τρόπους θυσίας στοὺς χθόνιους καὶ τοὺς Ὀλύμπιους καὶ τὴν ἔλλειψη αὐστηροῦ διαχωριστικοῦ κανόνα βλ. Ekroth 2002, 140-169, 179-206, 293-301. Ekroth 2009, 130-138, ἰδ. 130-132 βλ. κυρίως Parker 2005β (καὶ μάλιστα τὴ συζήτηση μὲ τὴν Ekroth 2009, 44). Στὶς περιπτώσεις ἐπικάλυψης τῆς ἥρωικῆς ἢ χθόνιας λατρείας μὲ τὴ λατρεία τῶν Ὀλυμπίων ἐντάσσεται καὶ ἡ συνεστίαση: τότε δηλαδὴ δὲν ὑπῆρχε ὀλοκαύτωμα, ὅπως συνήθως γινόταν μὲ τὰ σφάγια στὶς ἐσχάρες, καὶ ἐπομένως τὸ κρέας μοιραζόταν στοὺς πιστοὺς, κατὰ τὴν τελετουργία ποὺ ἀντιστοιχοῦσε στοὺς Ὀλύμπιους. Γιὰ τὴν Ἀθήνα πρβ. ψηφίσματα ὀργεῶνων: IG II² 1259. LSCS 20. Γιὰ τὶς προσφορὲς τροφῶν καὶ τὰ θεοξένεια γιὰ τοὺς ἥρωες βλ. Ekroth 2009, 132-134.

222. Kearns 1989, 3-4. Ekroth 2009, 136-138. Βλ. καὶ Vikela 2006, 52-53 σημ. 108-110.

δὲν εἰσέπρατταν πάντα τὶς ἴδιες θυσίαις²²³, ἐνῶ προσφορὰς μεγάλων ζώων γιὰ θυσία δέχονταν καὶ οἱ χθόνιοι θεοὶ καὶ οἱ ἥρωες²²⁴. Οἱ ἀποκλίσεις βέβαια σχετίζονταν μὲ τὴ σημασία καὶ τὴ θέση ποὺ λάμβαναν οἱ τοπικὲς θεότητες, ὁλύμπιες ἢ μὴ, στὴ μυθολογικὴ παράδοση κάθε περιοχῆς.

Ἰδιαιτερότητα ἀποτελοῦσαν οἱ μυστικὲς νυκτερινὲς λατρεῖες ποὺ συνδέονταν μὲ ὀρισμένα ἱερά, ὅπως μὲ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρωτα καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ βόρεια κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης²²⁵. Οἱ Ἀρρηφόροι, τὰ μικρὰ κορίτσια ποὺ κατοικοῦσαν στὴν Ἀκρόπολη, κοντὰ στὸν ἀρχαῖο ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς, μετέφεραν μὲ τὴν ἐποπτεία τῆς ἱέρειας τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδας ἄρρητα σὲ κιβωτίδια στὸ ἱερὸ τῆς βόρειας κλιτύος, σὲ νυκτερινὴ ὥρα²²⁶. Στὴν ἐπιστροφή τοὺς ἔφερναν πίσω ἄλλα καλυμμένα σύμβολα γονιμότητας. Μία σειρὰ ἀπὸ φυσικὲς κόγχες στὸν βράχο ἀποτελοῦσαν τὸ κάτω ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης ἐν κήποις, περιβόλος δὲν διαπιστώθηκε ἐκτὸς ἀπὸ ἓναν, ἴσως, προκλασικὸ τοῖχο κάτω ἀπὸ δύο ρωμαϊκοὺς²²⁷. Ἐπιγραφὰς καὶ εὐρήματα μὲ ἀπεικόνιση γεννητικῶν ὀργάνων βεβαιώνουν γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ἱεροῦ²²⁸. Οἱ μυστικὲς λατρεῖες δὲν ἀποτελοῦσαν ἀποκλειστικότητα τῶν μικρῶν δημόσιων ἱερῶν, ἀν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὴν τελετουργία στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας στὴν Ἐλευσίνα, ὅπου ὁ ἱεροφάντης στὴν κορυφαία στιγμή τῶν Μυστηρίων ἐμφανιζόταν ἔξω ἀπὸ τὸ Ἀνάκτορο, τὴν κατασκευὴ ποὺ ὑπῆρχε στὸ κέντρο τοῦ Τελεστηρίου, γιὰ νὰ ἐπιδείξει τὰ ἱερά σύμβολα στοὺς πιστοὺς²²⁹.

Σημαντικὲς ἐορτὲς ἀναλογοῦσαν καὶ σὲ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ μικρὰ ἱερά. Γιὰ τὰ Βενδίδεια μάλιστα, ὅχι μόνον τὸ κράτος πρόσφερε τὰ πρὸς θυσίαν ζῶα (ἐκατόμβη), ἀλλὰ ἡ πομπὴ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὸ Πρυτανεῖο γιὰ τὸν Πειραιά²³⁰. Ὁ ἐορτασμός, ἢ παννυχίς, ἦταν ἐντυπωσιακὸς καὶ περίφημος²³¹, καθὼς περιλάμβανε καὶ δαδοφορία. Τὰ ἐορτολόγια ποὺ σώθηκαν περιλαμβάνουν ἀναρίθμητες ἡμέρες θυσιῶν πρὸς τὶς τιμώμενες τοπικὲς θεότητες, κάποιες ἀπὸ τὶς ὁποῖες πιθανότατα νὰ εἶχαν ἐορταστικὸ χαρακτήρα ποὺ νὰ ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια μιᾶς τοπικῆς συνάθροισης.

223. Στὸν βωμὸ τῆς Ἀφροδίτης Οὐρανίας στὴν Ἀγορά (βλ. σημ. 39) βρέθηκαν ὑπολείμματα ὀστῶν αἰγῶν καὶ προβάτων, ἐνῶ στὸ ἱερὸ τῆς βόρειας κλιτύος τῆς Ἀκρόπολης καὶ στὸ Δαφνί (βλ. σημ. 236) ἡ θεὰ δεχόταν ἀναίμακτες προσφορὰς (Rosenzweig 2004, 62).

224. Ἀνάλογα παραδείγματα προσφέρουν καὶ τὰ ἐορτολόγια.

225. Βλ. σημ. 236. Οἱ λύχνοι (π.χ. στὸ Παγκράτιο) μαρτυροῦν νυκτερινὲς τελετές.

226. Σχ. Ἀριστοφ. Λυσ. 642. Πανσ. I 27, 3.

227. Broneer 1932, 35-36, 41.

228. Travlos 1971, 228-232, ἰδ. εἰκ. 294-296, 299. Forsén 1996, 57 ἀρ. 4.1-2 εἰκ. 45-46.

229. Mylonas 1961, 273-279. Burkert 1985, 287-288.

230. LSCGS 20-22 ἀρ. 6, στ. 4 = IG I³ 136, 11. Ἡ θέσπιση τῶν Βενδιδείων, σὲ σχέση μὲ τὴν IG I³ 136, τοποθετεῖται περὶ τὸ 412 (Simms 1988, 61, 63-66) ἢ νωρίτερα 429/28 (Planeaux 2000-01, 172-182)· βλ. καὶ παρακάτω σημ. 344-345. Ἀναλυτικὰ γιὰ τοὺς ὀργεῶνες τῆς Βενδίδας καὶ τὰ Βενδίδεια: Ferguson 1944, 96-105. Simms 1988, 61-62, 70-76. Planeaux 2000-01, 172-182 καὶ 186-189. Ὡς πρὸς τὴ θέση τοῦ Πρυτανείου στὴν ἀρχαῖκὴ Ἀγορὰ βλ. Leslie Shear, Jr. 1994, ἰδ. 227-228 εἰκ. 1.

231. LSCGS ὁ.π. στ. 13 = IG ὁ.π. στ. 27. Γιὰ τὴ λαμπαδηδρομία καὶ τὸ ἀγώνισμα τῆς λαμπάδος ἀφ' ἱππων βλ. Θέμελη 1989, 25, ἐνῶ γιὰ τὴ λαμπρότητα τῆς γιορτῆς βλ. Σταϊνχάουερ 1993, 38 σημ. 26, καθὼς καὶ γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς λατρείας μὲ τὸν Πειραιά (αὐτόθι 38 καὶ σημ. 24).

Φυσικά, λόγω τοῦ μεγέθους τῶν ἱερῶν αὐτῶν τὰ ἀφιερώματα ποὺ ἀνατίθεντο ἦσαν ἀναγκαστικὰ μικρά, κυρίως κεραμικά²³². Περίοπτα μαρμάρινα ἔργα ἦσαν σπάνια²³³, ἀναθηματικά ἀνάγλυφα ὅμως ἀφιερώνονταν στὶς Νύμφες καὶ στοὺς ἱαματικούς θεοὺς²³⁴. Τὰ ποικίλα ἀφιερώματα ἐναποθέτονταν ἐλεύθερα στὸν χώρο, ἀκουμπισμένα σὲ φυσικὸ στήριγμα ποὺ πρόσφερε ἢ διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους, ἢ σὲ βάσεις. Συχνὰ τὰ ἀφιερώματα θάβονταν σὲ λάκκο, ὁ ὁποῖος, ἀπὸ τὸ περιεχόμενό του καὶ μόνον, συνιστοῦσε στὴ συνέχεια ἱερὸ καὶ περιβαλλόταν μὲ τοιχίον ἢ ἐνσωματωνόταν σὲ μεταγενέστερη λατρεία²³⁵. Ἄλλοτε πάλι στήνονταν σὲ κόγχες ποὺ σκαλίζονταν γιὰ τὸν σκοπὸ αὐτὸ στὶς πλευρὲς τοῦ βράχου ποὺ περιέβαλλε τὸν χώρο²³⁶. Ἐφόσον ἓνα μικρὸ ἱερὸ ἀποτελοῦσε ἄβατο²³⁷, τὰ ἀφιερώματα ρίχνονταν μέσα, ἔξω ἀπὸ τὸν περίβολο ποὺ τὸ ἀπομόνωνε²³⁸.

Στὴ θεότητα προσκόμιζαν οἱ λατρευτὲς τὶς προσφορὲς τους. Συνήθως τὰ ἀναθήματα²³⁹, ἰδιαίτερα στὰ ἀγροτικὰ ἱερά, ἦσαν ἀπλά, ἀγγεῖα, πῆλινα εἰδῶλια καὶ μικροαντικείμενα²⁴⁰, ποὺ ὀρισμένες φορὲς ὅμως βοηθοῦν στὴν ἀναγνώριση τῆς θεότητος καὶ τῆς

232. Σημαντικὴ πρωτοαττικὴ κεραμικὴ τοῦ 7ου αἰ. ἔδωσε τὸ ἱερὸ τῆς Νύμφης. Δείγματα ἔχουν δημοσιευθεῖ: Κύρκου 1997. Ἀπὸ τὸν 8ο ἕως τὸν 6ο αἰ. ἡ πλειονότητα τῶν κεραμικῶν ἀγγείων στὰ ἱερά ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀπλά ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης (Lauter 1985a, 128), γεγονὸς ὅμως ποὺ δὲν εἶναι ἀπὸ μόνον του καθοριστικὸ γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα ἐνὸς κτίσματος ὡς κοσμικοῦ, μὴ θρησκευτικοῦ. Ἄλλωστε, ἡ χρῆση τῶν ἀγγείων αὐτῶν μαρτυρεῖται γιὰ λατρευτικὲς συνεστιάσεις (Lauter 1985a, 133-134). Πρβ. τὰ σχετικὰ εὐρήματα στὸ Τουρκοβοῦνι καὶ τὰ ἄλλα ἱερά κορυφῆς (στὸ Μαυροβοῦνι, τὸ Πανί, τὸ Κερατοβοῦνι, τὴ Μερέντα, τὸ Ἀγριελίκι: βλ. σημ. 42-44). Γενικὰ γιὰ τὰ εὐρήματα στὰ ἱερά βλ. Hägg 1987.

233. Π.χ. ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνοῦντα ξεχωρίζουν δύο μικρὰ κεφάλια (Πετράκος 1999 I, 314-315 εἰκ. 218-219), ἐνῶ ἀπὸ τὸ Παγκράτιο δύο κολοσικὲς κεφαλές (Vikela 1994b, 167 ἀρ. 3-4 καὶ εἰκ.).

234. Πρβ. τὸν μεγάλο ἀριθμὸ (59) τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων στὸ ἱερὸ τοῦ θεραπευτῆ θεοῦ Παγκράτη (Vikela 1994a).

235. Camp 2004, 103 καὶ εἰκ. 56.

236. Ὅπως στὸ ἱερὸ τοῦ Διδὸς Ὑψίστου στὴν Πνύκα (Travlos 1971, 569 εἰκ. 714-715, 570), στὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης καὶ τοῦ Ἑρώτα στὸ Δαφνί (Travlos 1988, 177, 184 εἰκ. 232. Dally 1977, 6-7. Rosenzweig 2004, 41 εἰκ. 29b. Μαχαίρα 2008, 19-25, ἰδ. 22-24 εἰκ. 9) καὶ στὴ βόρεια κλιτὸν τῆς Ἀκρόπολης (Broneer 1932, ἰδ. 50-52. Travlos 1971, 228, 230-31 εἰκ. 297-298. Dally 1997, 3 εἰκ. 1. Μαχαίρα 2008, 105-107 εἰκ. 102 πίν. 41-44. Greco *et al.* 2010, 154-156 ἀρ. 1. 25 εἰκ. 77), καθὼς καὶ σὲ αὐτὸ στὸ νότιο ἄκρο τῆς δυτικῆς

κλιτύος, ὅπου ἡ θεὰ μὲ τὴν ἐπωνυμία Πάνδημος σὺλ-λατρευόταν μὲ τὴν Πειθώ (Παυσ. I 22, 3. Beschi 1967-68b, 518 κέ. Shapiro 1996, 130-131. Vikela 1997, 197-199. Μαχαίρα 2008, 133. Greco *et al.* 2010, 190-191 ἀρ. 1. 36 εἰκ. 98 [E. Santaniello]).

237. Λιγοστὰ ἱερά ἀποτελοῦσαν ἄβατο, χώροι ὑπαίθριοι χθονίων θεοτήτων ἢ σημαδεμένοι ἀπὸ κεραυνὸ ἢ ἀκόμη καὶ ξεχωριστὰ ὀριοθετημένα τμήματα ἐντὸς ἱερῶν γιὰ τὴν ἀπαγόρευση εἰσόδου ἢ τοὺς περιορισμοὺς βλ. Stroszeck 2009, 60.

238. Ὅπως π.χ. ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ «ἱεροῦ στὸ σταυροδρόμι» (Κωστάκη 2008, 149). Γιὰ τὸ ἱερὸ βλ. σημ. 38.

239. Παρουσίαση κατὰ ομάδες μὲ βάση τὰ σωζόμενα ἐπιγράμματα: Baumer 2004, 10-11.

240. Στὰ ἀπλά ἀγγεῖα οἰκιακῆς χρήσης ἀπὸ τὸ Τουρκοβοῦνι (βλ. σημ. 82) καὶ τὰ ἄλλα ἱερά σὲ κορυφῆς βουνῶν (βλ. σημ. 42-44, 62, 82, 201) παρατηροῦνται ὁμοιότητες (Lauter 1985a, 135). Στὸ ἱερὸ τοῦ Διδὸς Ὁμβρίου στὸν Εὐζῶνα τοῦ Ὑμηττοῦ ξεχωρίζουν τὰ χαράγματα (graffiti) στὰ κεραμικά δοῦρακα (βλ. σημ. 62 ἀρ. 2). Ἀλλὰ καὶ ἡ ποιότητα τῆς κεραμικῆς ξεχωρίζει σὲ σχέση μὲ τὰ ἄλλα ἀντίστοιχα ἱερά σὲ ὑψώματα (πρβ. αὐτόθι). Ἐντυπωσιακὴ εἶναι ἡ συλλογὴ 3.000 περίπου σιδερέων μαχαιριῶν ἀπὸ τὴν πυρὰ τοῦ βωμοῦ στὸ ἱερὸ τοῦ Διδὸς στὴν Ὀξεία τῆς Πάρνηθας (βλ. σημ. 82, 197, καθὼς καὶ *ArchRep-Lon* 1960-61, 5. Langdon 1976, 100. Baumer 2004, 94). Ἐπίσης, ξεφεύγουν ἀπὸ τὰ συνηθισμένα εὐρήματα καὶ τὰ μαρμάρινα ἀναθηματικὰ ἀνάγλυφα ἀπὸ τὰ ἱερά τῶν σπηλαίων στὴν Πεντέλη, τὴν Πάρνηθα καὶ τὴ Βάρη.

λατρείας της²⁴¹. Στην ταύτιση π.χ. τοῦ Θεσμοφορίου τοῦ Ραμνοῦντος βοήθησαν τὰ πολλὰ εἰδώλια καθιστῶν γυναικῶν²⁴². Ὅπωςδήποτε, μόνον ἡ ὑπαρξὴ ἐπιγραφῶν ἀποτελεῖ ἀδιάσειστο τεκμήριο ἀναγνώρισης τῆς λατρείας²⁴³.

Λατρεία δέχονταν καὶ τὰ μικρὰ αὐτόνομα ἱερά. Μάλιστα, ὅπως συχνὰ ἀπεικονίζεται στὴν ἀγγειογραφία, ὁ ἱκέτης κατὰ τὴν προσευχὴ ἄγγιζε τὴν ἐρμαῖκὴ στήλη, στὴν κεφαλὴ, στὸ γένι ἢ στὸ ἀνδρικό μῦρο, ἐκτὸς τῶν προσφορῶν ποὺ ἐναπέθετε²⁴⁴. Στὰ Ἑκαταῖα ἄφηναν οἱ πιστοὶ προσφορὰς καὶ τὰ στόλιζαν συχνὰ μὲ στεφάνια, ὅπως καὶ τὶς ἐπιτύμβιες στήλες²⁴⁵. Ὅπως καὶ οἱ ναῖσχοι τῆς Κυβέλης, ἀποτελοῦσαν καὶ τὰ Ἑκαταῖα ἀπὸ μόνους ἀναθήματα τῆς εὐλάβειας τῶν πιστῶν ἢ τῆς δημόσιας θρησκευτικῆς πράξης, ἐνῶ παράλληλα δέχονταν καὶ λατρεία²⁴⁶. Πρόκειται γιὰ μία ἐπικάλυψη λειτουργιῶν, τοῦ ἀναθηματικοῦ καὶ τοῦ λατρευτικοῦ.

ΣΤ. Λατρενόμενες θεότητες

Ἀνάλογα μὲ τὶς λατρενόμενες θεότητες τὰ μικρὰ ἱερὰ ἐπιτρέπουν μία ταξινόμηση σὲ ἐνότητες, διότι ἡ πολυμορφία καὶ ἡ ἄγνοια τοῦ χρόνου ἰδρυσῆς τους δυσκολεύουν τὴν κατάταξή τους σὲ τυπολογικὰ ἢ χρονολογικὰ σχήματα.

1. Μία πρώτη κατηγορία συνιστοῦν τὰ ἱερὰ τῶν τοπικῶν θεοτήτων ἢ ἡρώων. Ὡς τοπικὲς μπορεῖ νὰ ἐννοηθοῦν οἱ δευτερεύουσες θεότητες ἢ οἱ ἥρωες ποὺ σύμφωνα μὲ τὶς μυθολογικὲς παραδόσεις ἦσαν γηγενεῖς καὶ εἶχαν μία συγκεκριμένη, τοπογραφικὰ ὁριοθετημένη, σχέση μὲ τὴν πόλη. Ἡ ἀφιέρωση ἐνὸς μικροῦ ἱεροῦ ἐξασφάλιζε τὴν ὑπενθύμιση

241. Κρατηρίσχοι στὸ μικρὸ ναὸ τῆς Ἄρτεμης στὴ Λούτσα, στὸν ἀρχαῖο δῆμο τῶν Ἀλῶν Ἀραφηνίδων (Kahil 1977, 88. Travlos 1988, 211. Mersch 1996, 112 ἀρ. 13,2. Baumer 2004, 92 Att 14) ἢ στὸν ναὸ τῆς Ἄρτεμης Ἀριστοβούλης (βλ. σημ. 144) φανερῶνουν ὡς ἀναθέτριες κορίτσια ποὺ εἶχαν ἤδη ὑποστῇ τὴ μύση τῆς Ἀρκτείας. Ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴ λατρεία τῆς θεότητος εἶναι καὶ τὰ εὐρήματα στὸν δρόμο τοῦ μυκηναϊκοῦ τάφου στὸ Μενίδι: πήλινες ἀσπίδες, μορφὲς ἰππέων καὶ ἡνιόχων (Antonaccio 1995, ἰδ. 107. Boehringer 2001, 52. Baumer 2004, 84 Att 1). Ὁμοιώματα μελῶν τοῦ σώματος ἀνατίθεντο στὶς ἱαματικὲς θεότητες ἢ στὶς θεότητες ποὺ προστάτευαν τὴ γονιμότητα: π.χ. στὸν ἥρωα Ἄμυνο (Travlos 1971, 76-78 εἰκ. 100-101. Forsén 1996, 54-56 ἀρ. 2.1 εἰκ. 40-42), στὸν Ἡρώα Ἰατρό (Forsén 1996, 56 ἀρ. 3.1 εἰκ. 44), τοῦ ὁποίου τὸ ἱερὸ δὲν ἔχει ἐντοπισθεῖ (Vikela 2006, 50 καὶ σημ. 88 [βιβλ.]. Κωστάκη 2008, 155), στὸν Παγκράτη τοῦ Ἰλισοῦ (Vikela 1994α, 55-56 ἀρ. S 3-S 4 πίν. 33,2-3. Forsén 1996, 59-60 ἀρ. 7.1-2 εἰκ. 50-51), στὴν Ἄρτεμη Ἀρίστη καὶ Καλλίστη (Travlos

1971, 301 εἰκ. 424. Forsén 1996, 57-58 ἀρ. 5.1 εἰκ. 47), λίγο ἔξω ἀπὸ τὸ Δίπυλο (Κωστάκη 2008, 148 καὶ σημ. 12), στὴν Ἀφροδίτη, στὸ ἱερὸ τῆς στὸ Δαφνί (Forsén 1996, 78-82 ἀρ. 11.1-9 εἰκ. 78-82. Μαχαίρα 2008, 52-54, 71-72, 89-90 ἀρ. 4-6. 22-23, πίν. 22, 1-6. πρβ. καὶ σημ. 236) καὶ στὸ ἱερὸ τῆς μὲ τὸν Ἑρῶτα στὴ βόρεια κλιτὸν τῆς Ἀκρόπολης (βλ. σημ. 236).

242. Πετράκος 1992, 27.

243. Ἀπὸ ἐπιγραφὰς ταυτίστηκε τὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης (Πετράκος 1991, I 134 II 39-42 ἀρ. 32) καὶ τοῦ Ἀριστομάχου-Ἀμφιάραου στὸν Ραμνοῦντα (*IG* II² 1322). Ἐπίσης, ἀπὸ πολυάριθμες ἐπιγραφὰς τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμύνου (Körte 1896, 235 κέ.)

244. Crome 1935-36, 308. Rückert 1998, 202-205. 207-210. Λατρεία μὲ στολισμοὺς καὶ μουσική: Rückert 1998, 205-207, 210-211.

245. *FGrH* 115 F 344.

246. Πρβ. τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο, Ἀρχ. Μουσ. Πειραιᾶ 1165 (Naumann 1983, 194-195 343 K 425. Πετρόχειλος 1992, 42-44, 50 A1 εἰκ. 2. Vikela 1997, σημ. 278 πίν. 31,1. Lindner 1997, 737 ἀρ. 5 καὶ εἰκ.).

τῆς παρουσίας τους καὶ τῆς προσφορᾶς τους. Συνήθως ἀπαντῶνται μόνον σὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς δήμους. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὅμως ἀπόδοση λατρείας ἀπαντᾶ σὲ ἴδιες μορφές καὶ σὲ ἄλλους ἀττικούς δήμους²⁴⁷. Πάντως, γιὰ τὰ περισσότερα τοπικὰ ἱερὰ, εἴτε μᾶς διαφεύγει ἢ ὀνομασία τῆς τιμώμενης θεότητας, εἴτε ἀγνοεῖται ἢ θέση τους, ἂν καὶ τὰ ὀνόματά τους εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὶς πηγές. Ἀποτελοῦν καὶ ἀριθμητικὰ τὴ μεγαλύτερη κατηγορία ἱερῶν. Στὰ σωζόμενα ἐορτολόγια ἀναφέρονται οἱ ἡμερομηνίες καὶ οἱ προσφερόμενες θυσίες.

Σὲ αὐτὴ τὴν ομάδα ἀντιπροσωπευτικὰ εἶναι στὸ ἄστυ τὸ ἱερὸ τοῦ Σοφοκλῆ-Δεξιῶνα²⁴⁸, τῆς Νύμφης²⁴⁹, ἢ τὸ ἱερὸ τοῦ θεραπευτῆ ἥρωα Ἀμυνου²⁵⁰. Ὅρισμένα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι ἀμάρτυρα σὲ πηγές, ὅπως τῆς Νύμφης ἢ τοῦ Παγκράτη. Ὁ ἥρωας Ἐκάδημος λατρευόταν στὴν Ἀκαδημία, στὸ προάστειο τῆς Ἀθήνας, στὸ ὁποῖο ὁδηγοῦσε τὸ Δημόσιον Σῆμα, ὁ δρόμος ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ Διπύλου στὸν Κεραμεικὸ πρὸς τὴν Ἀκαδημία²⁵¹. Ὁ ἥρωας πιστεύεται ὅτι εἰκονίζεται σὲ μελανόμορφο ὄστρακο τῆς Ἀγορᾶς²⁵², ἐνῶ γιὰ τὸ ἱερὸ του ἐπιβεβαιώνει ὁ ὅρος ποὺ βρέθηκε στὴ διασταύρωση Αἰώνος καὶ Τριπόλεως²⁵³. Σὲ κάποια μικρὰ ἱερὰ ὑπάρχει συλλατρεία μὲ ἄλλες θεότητες, ὅπως στὸ Παγκράτιο στὸν Ἰλισό²⁵⁴.

Ἰδιαίτερη εἶναι ἡ περίπτωση ἡρώων ποὺ λατρεύονται στὸν τόπο τοῦ θανάτου τους, ὅπως π.χ. ἡ Ἀγλαυρος. Ἡ ἀφιέρωση τοῦ σπηλαίου στὴν ἀνατολικὴ κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης στὴν ἡρωίδα αὐτὴ²⁵⁵ ὀφείλεται στὸν τόπο ὅπου ἔπεσε, μετὰ τὸ ἀνοιγμα τοῦ ἀπαγορευμένου κιβωτίου, ποὺ εἶχε ἐμπιστευθεῖ ἡ Ἀθηνᾶ σὲ αὐτὴν καὶ τὶς ἀδελφές της, καὶ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ Ἐριχθόνιου. Ὁ Φρόντις, γιὸς τοῦ Ὀνήτορος, ἀναφέρεται ἤδη στὴν Ὀδύσεια γ 278 ὡς κυβερνήτης τοῦ πλοίου τοῦ Μενελάου. Πέθανε καὶ τάφηκε στὸ Σούνιο. Τὸ τέμενος τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. μὲ ἐλλειψοειδὴ περίβολο στὸ βόρειο τμήμα τοῦ λόφου, ὅπου ἀργότερα ἰδρύθηκε τὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς Σουνιάδας²⁵⁶, πιστεύεται ὅτι ἀποτελοῦσε τὸν

247. Ἱδρυση ἱερῶν γιὰ τὸν ἴδιο ἥρωα καὶ σὲ ἄλλους δήμους μνημονεύονται, π.χ. γιὰ τὴν Ἀγλαυρο, τὸν Αἴαντα, τὸν Ἀκάμαντα, τοὺς Διόσκουρους, τὸν Ἐρεχθέα κ.ἄ. (βλ. Kearns 1989, App. I s.v.).

248. Ὁ ποιητὴς ὀνομάστηκε Δεξιῶν, γιατί ὑποδέχθηκε στὸ σπίτι του τὸν Ἀσκληπιὸ κατὰ τὴν ἔλευσίν του στὴν Ἀθήνα τὸ 421/420, καὶ ἡρωοποιήθηκε μετὰ τὸν θάνατό του. Τὸ ἱερὸ του εἶναι ἀταύτιστο, ἴσως κοντὰ στὸ Ἀμύνειο (Kearns 1989, 154. Aleshire 1989, 10. Beschi 2002a, 25 καὶ σημ. 60-63. Vikela 2006, 48 καὶ σημ. 57. Greco *et al.* 2010, 265 [E. Carando - F. Longo]). Κατὰ τὸν Riethmüller 2005, 2/1, 273-274, 276-278 ὁ τάφος τοῦ Σοφοκλῆ ἀποτελοῦσε καὶ τὸ ἱερὸ του. Ἀναλυτικὰ: Ferguson 1944, 88-91.

249. Travlos 1971, 361 εἰκ. 464-467 καὶ σημ. 38.

250. Βλ. σημ. 96.

251. Travlos 1971, 42-43, ἰδ. εἰκ. 53, 62. Scholl 2006, 43 καὶ σημ. 171.

252. Travlos 1971, 47 εἰκ. 58. Shapiro 1996, 131 καὶ εἰκ. 2.

253. Travlos 1971, 47 εἰκ. 56-57, 318 εἰκ. 417.

254. Ὁ Δίας Παγκράτης μὲ τὸν Ἡρακλῆ Παγκράτη καὶ τὸν Παλαίμονα. Βλ. περιληπτικὰ γιὰ τὶς θεότητες αὐτές: Vikela 1994a, 79-80, 106-108, 169-171.

255. Δοντὰς 1983. Kearns 1989, 139-140. Greco *et al.* 2010, 159 ἀρ. 1. 27 εἰκ. 80.

256. Τὸ θέμα τῆς ταύτισης τῆς θεότητας τοῦ λόφου, ἂν δηλαδὴ ὄντως πρόκειται γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ, ἢ ἂν μόνον γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ, συνδέθηκε μὲ τὶς δύο ἐπιγραφές στὰ γλυπτὰ θραύσματα κούρου (ἢ κούρων) ΕΑΜ 3449 καὶ ΕΑΜ 3450 (Goette 2000, 34-35 πίν. 37 εἰκ. 70), ὅπου στὸ πρῶτο θραῦσμα διαβάζεται τὸ ὄνομα τοῦ Διὸς Ἀρχηγέτου (μὲ ἐπιφύλαξη: Goette 2000, 35). Ὁ Εὐστάθιος, σὲ σχόλιο στὴν Ὀδύσεια, ἀναφέρει μάλιστα τὸ ἱερὸ τοῦ Διὸς Σουνιέως.

περίβολο τοῦ ταφικοῦ τύμβου καὶ ἡρώου του²⁵⁷. Εὐρήματα τοῦ χώρου ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 8ου αἰ. ἕως τὰ μέσα τοῦ 6ου π.Χ.²⁵⁸, ἀπὸ βόθρο θυσιῶν καὶ ἀπὸ τεχνητὴ ἐπίχωση τῶν κλασικῶν χρόνων γιὰ νὰ διευρυνθεῖ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς, ὑποδηλώνουν «ἀνδρική πολεμικὴ λατρεία μὲ ναυτικὸ χαρακτήρα», ὅπως εἶχε παρατηρήσει ἡ Μ. Σαλλιώρα-Οἰκονομάκου²⁵⁹, ἀναφερόμενη καὶ στὸν πῆλινο ἀναθηματικὸ πίνακα μὲ παράσταση πλοίου πολεμικοῦ, μὲ κυβερνήτη καὶ ὀπλισμένους κωπηλάτες²⁶⁰. Ἄν ἡ μορφὴ τοῦ πηδαλιούχου πίσω ἀπὸ τοὺς κωπηλάτες ἀπεικονίζει τὸν ἴδιο τὸν Φρόντι, τότε πρόκειται γιὰ τὴν παλαιότερη παράσταση ἥρωα²⁶¹. Στὸν ἥρωα Φρόντι ἀποδίδεται ἀπὸ πολλοὺς ἐρευνητὲς καὶ ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ ἱεροῦ²⁶², ποὺ χρονολογεῖται περὶ τὸ 480 π.Χ.

Ἀλλὰ καὶ ὁ χώρος ἀνακομιδῆς τῶν ὀστέων ἐνὸς ἥρωα ἀποτελοῦσε τόπο λατρείας, ὅπως τὸ Θησεῖο, ὅπου στὸ προϋπάρχον ἱερὸ τοῦ ἥρωα στὸ ἴδιο τέμενος, ἢ κοντὰ σὲ αὐτό, ὁ Κίμων μετέφερε τὰ ὀστὰ τοῦ Θησέα ἀπὸ τῆ Σκύρο²⁶³. Ἀποτελοῦσε χώρο ἀσύλου καὶ γιὰ δούλους, καὶ σ' αὐτὸ γιορτάζονταν καὶ τὰ Θησεῖα τὴν 8ῃ τοῦ Πανοψιώνος²⁶⁴. Γενικά, στὴν κατηγορία αὐτὴ κυριαρχοῦν οἱ λατρεῖες ἡρώων, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς στὴν Ἀττικὴ εἶναι πολὺ μεγάλος²⁶⁵. Ἀρκετὲς ἡρωικὲς λατρεῖες θὰ προῆλθαν ἀπὸ μικρὲς ὁμάδες πληθυσμοῦ, παρέμειναν ὅμως χωρὶς ἀπήχηση. Δείγματα ἡρωολατρείας ἔχουμε ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 8ου καὶ κυρίως στὸν 7ο αἰ. π.Χ.²⁶⁶ Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους χρίσθηκαν ἥρωες θὰ

257. Mersch 1996, 190 ἀρ. 66,15. Goette 2000, 34.

258. Ζίφη, αἰχμὲς δοράτων, ἓνας μικρὸς κοῦρος ἀπὸ μολύβι καὶ θραύσματα κούρων ἀπὸ τὸ β' μισὸ τοῦ 8ου αἰ. ἕως τὰ μέσα τοῦ 6ου π.Χ.: Goette 2000, 32. Ἀναλυτικὰ τὰ εὐρήματα καὶ συγκριτικὰ μὲ ἀντίστοιχα ἀπὸ ἄλλα ἥρωα: Abramson 1979, 9-11.

259. Σαλλιώρα-Οἰκονομάκου 2004, 116. Πρβ. καὶ Goette 2000, 34.

260. Ἰδιαίτερη ἀπεικόνιση, σχετικὴ μὲ τὸν τοπικὸ μῦθο, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ παράσταση πολεμικοῦ πλοίου, μὲ κυβερνήτη καὶ ὀπλισμένους κωπηλάτες στὸν πῆλινο ζωγραφιστὸ πίνακα τοῦ ζωγράφου τοῦ Ἀναλάτου, ἀνάθημα στὸ ἱερὸ (Goette 2000, 34 πίν. 34 εἰκ. 65. Σαλλιώρα-Οἰκονομάκου 2004, 36 εἰκ. 17). Πρβ. καὶ τὸν ἀνθρωπόμορφο, σὲ σχῆμα κεφαλῆς ὀπλίτη, ἀρύβαλλο (Goette 2000, 33 πίν. 36 εἰκ. 68) καὶ τὸν κοῦρο ἀπὸ μολύβι (Goette 2000, 33 πίν. 32 εἰκ. 61. Σαλλιώρα-Οἰκονομάκου 2004, 116 εἰκ. 108). Γιὰ τὰ ἀρχαῖα εὐρήματα τοῦ ἱεροῦ βλ. Goette 2000, 32-35 πίν. 32-38 εἰκ. 61-72. Σαλλιώρα-Οἰκονομάκου 2004, 116 εἰκ. 106-107.

261. Πρβ. Bravo III 2009, 24.

262. Abramson 1979, 8-15. Parker 1996, 35 καὶ σημ. 24. Goette 2000, 34, 36 καὶ βιβλιογραφία στὶς σημ. 200 καὶ 204-205.

263. Πλούτ. Θησ. 36,4.

264. Ἀριστ. ἀπ. 577 K-A. Γιὰ τὰ Θησεῖα: Deubner

1966, 224-226.

265. Κατάλογος ἀλφαβητικὸς: Kearns 1989, 139-207 (App. I).

266. Parker 1996, 33. Στοιχεῖα ὅμως τῆς ἡρωικῆς λατρείας προϋπήρχαν τοῦ 8ου αἰ. κατὰ τὴν Kearns 1989, 4 (πρβ. εὐρήματα πρωτογεωμετρικῶν χρόνων σὲ ἱερά: βλ. σημ. 195). Ὁ Parker 1996, 36 θέτει, σωστὰ κατὰ τὴ γνώμη μου, μία λεπτὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὴ λατρεία τῶν πρώτων γεωμετρικῶν χρόνων, ὅπως διαπιστώνεται στὸ ἥρωο τοῦ Λευκαντί, καὶ τὴν ἡρωολατρεία τῶν ὀψιμων γεωμετρικῶν - ἀρχαϊκῶν χρόνων, ἐφόσον στὸ Λευκαντί πρόκειται γιὰ λατρεία ποὺ ἐκφράζεται «ταυτόχρονα» μὲ τὸν θάνατο τοῦ ἥρωα. Συνεπῶς, διαφέρει ἀπὸ τὴν ἀναγωγὴ σὲ μορφὲς τοῦ μῦθου καὶ φυσικά, ἀκόμη περισσότερο, ἀπὸ τὴν ἐφεύρεση προτύπων ἡρωικῶν μορφῶν. Ἡ Antonaccio (1995, ἰδ. 109 καὶ 2003, 90, 101 σημ. 86) ἐπισημαίνει ὅτι τὰ δείγματα λατρείας στοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους τῆς Ἀττικῆς, στοὺς δρόμους ποὺ ὀδηγοῦσαν στὴν εἴσοδο τῶν θολωτῶν τάφων στὸ Μενίδι καὶ στὸν Θορικὸ (βλ. παραπάνω σημ. 198) ἀπευθύνονταν πιθανότατα σὲ νεκροὺς προγόνους (ἀντίθετα γιὰ ἡρωικὴ λατρεία βλ. Hägg 1987. Whitley 1988). Γιὰ τὶς ἀπόψεις στὴν ἐρευνα βλ. Parker 1996, 35-39. Γιὰ τὴ διάκριση τῆς ἡρωικῆς ἀπὸ τὴ λατρεία τῶν νεκρῶν προγόνων: Antonaccio 2003, 90.

πρέπει νὰ ἦσαν ποικίλοι καὶ δὲν περικλείονται ὅλοι σὲ μία θεωρία, ὅπως ὅτι ἡ ἀναζήτηση δόξας καὶ κύρους ἀπὸ τοὺς ἀριστοκράτες τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων ἦταν αὐτὴ ποὺ ὁδήγησε στὴν ἥρωοποίηση, προκειμένου ν' ἀναχθεῖ σ' αὐτοὺς ἡ καταγωγή τους²⁶⁷. Ἀπὸ τὰ παλαιότερα δείγματα εἶναι τὰ εὐρήματα στοὺς μυκηναϊκοὺς τάφους τῆς Ἀττικῆς, στοὺς δρόμους ποὺ ὁδηγοῦσαν στὴν εἴσοδο τῶν θολωτῶν τάφων, στὸ Μενίδι καὶ στὸν Θορικὸ²⁶⁸.

Ἡ σημασία τῶν ἡρώων ἦταν μεγάλη γιὰ τὴν Ἀθήνα, ὅπως καὶ γιὰ κάθε ἄλλη πόλη, ποὺ μποροῦσε νὰ ἐγείρει ἀπαίτηση ἀποκλειστικῆς σχέσης μὲ ὀρισμένη πανελλήνια γνωστὴ ἥρωικὴ μορφή. Τὸ ὅτι ὁ Θησέας εἶχε ἱερὸ στὴν Ἀθήνα, βόρεια τῆς Ἀκρόπολης, στὴν ἀρχαϊκὴ Ἀγορὰ²⁶⁹, εἶναι εὐλόγο, ἐφόσον σὲ αὐτὸν ἀποδίδεται ἡ ἰδέα τῆς συνένωσης τῶν οἰκισμῶν τῆς Ἀττικῆς σὲ ἐνιαίᾳ πόλιν μὲ κέντρο τὴν Ἀθήνα. Ὅπωςδήποτε, ξεχωρίζουν οἱ ἥρωες ποὺ ἔζησαν στὴν πόλιν, τὴν ὁποία τίμησαν καὶ ἔδωσαν καὶ τὴ ζωὴ τους πρὸς χάριν τῆς. Ὡς πρότυπα συμπεριφορᾶς ἐξέφραζαν τὸ ἦθος καὶ τὸν πατριωτισμὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ διακρίνει τοὺς ζῶντες. Ὅτι ὁ Κόδρος ἔσωσε τὴν πόλιν μὲ τὸν θάνατό του²⁷⁰, τὸ ὅτι οἱ κόρες τοῦ Κέκροπα αὐτοτιμωρήθηκαν λόγῳ τῆς ἀσέβειάς τους νὰ παραβιάσουν τὸ κιβώτιο μὲ τὸν Ἐριχθόνιο ποὺ τοὺς εἶχε ἐμπιστευθεῖ ἡ Ἀθηνᾶ, ὁδήγησε στὸ νὰ θεωρηθοῦν ἀκόμη καὶ αὐτὲς παραδειγματικὲς μορφὲς γιὰ τὴν πόλιν καὶ νὰ τοὺς ἀφιερωθοῦν ἱερὰ²⁷¹. Ὁ Λεῶς ὑπῆρξε ὁ ἥρωας ποὺ ὄχι μόνο βοήθησε τὴν πόλιν, ἀλλὰ καὶ τὸν κύριο ἥρωά της, τὸν Θησέα, ὅταν αὐτὸς κινδύνευσε ἀπὸ τοὺς Παλλαντίδες καὶ φρόντισε νὰ τὸν πληροφορήσει γιὰ τὰ σχέδιά τους²⁷². Τὸ Λεωκόρειο ὑπῆρχε στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ, παραμένει ὁμως ἄγνωστὴ ἡ θέσις του²⁷³.

Σὲ πολλοὺς ἀπὸ αὐτοὺς ἀναγνωρίσθηκαν θεραπευτικὲς ιδιότητες, θεωροῦνταν γιατροὶ καὶ τὰ ἱερὰ τους ἦσαν διασκορπισμένα σὲ ὅλη τὴν Ἀττικὴ²⁷⁴. Ὁ Ἡρώς Ἱατρός – ἡ ὀνομασία παραδίδεται ἐπιγραφικὰ²⁷⁵ –, ἦταν γνωστὸς στὴν Ἀθήνα πρὶν ἀπὸ τὴν ἔλευση τοῦ Ἀσκληπιοῦ²⁷⁶ καὶ στὸ ἱερὸ του, στὴν Ἀγορὰ ἢ στὴν περιοχὴ τῆς, ὑπῆρχαν πολλὰ ἀναθή-

267. Kearns 1989, 4. Parker 1996, 39.

268. Βλ. σημ. 198.

269. Οἱ λατρευτικοὶ τόποι, ὅπως καὶ οἱ τάφοι ἡρώων καὶ οἰκιστῶν πόλεων, συχνὰ βρίσκονταν στὶς ἀγορὲς (Brackertz 1976, 188-189). Γιὰ τοὺς λατρευτικούς χώρους τοῦ Θησέα: Kearns 1989, 168-169.

270. Στὸ Νηλεῖο, συγχρόνως μὲ τὸν Νηλεῖα καὶ τὴν Βασίλιν, λατρευόταν ὁ Κόδρος: IG I³ 84. Γιὰ τίς πιθανὲς ταυτίσεις τοῦ ἱεροῦ βλ. Kearns 1989, 178. Κωστάκη 2008, 150 καὶ σημ. 20.

271. Γιὰ τὴν Ἀγλαυρὸ (βλ. σημ. 255) καὶ τὴν Πάνδροσο (Kearns 1989, 192-193) ὑπῆρχαν χωριστὰ ἱερὰ στὴν Ἀκρόπολιν καὶ ἄλλοι στὴν Ἀττικὴ. Ἡ Ἔρση δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι εἶχε χωριστὸ ἱερὸ στὴν Ἀκρόπολιν (αὐτόθι 161-162).

272. Πλούτ. Θησ. 13, 3.

273. Camp 2004, 70. Στὸ ἴδιο ἱερὸ λατρεύονταν καὶ οἱ κόρες του ποὺ ἔδωσαν τὴ ζωὴ τους γιὰ τὴ σωτηρίαν τῆς πόλης (Kearns 1989, 181 λ. *Λεῶς* [*the herald*] καὶ *Λεῶ κόραι*). Συζητήσιμο εἶναι ἂν ὁ ἐπώνυμος ἥρωας εἶναι διαφορετικὸ πρόσωπο, ὅπως πιθανολογεῖ ἡ Kearns: βλ. αὐτόθι λ. *Λεῶς* (*the eponymos*).

274. Kutsch 1913. Vikela 2006, ἰδ. 45-51. Γενικά, ὅλοι οἱ θεοὶ μποροῦσαν μιὰ δεδομένη στιγμή νὰ λειτουργήσουν θεραπευτικά (Kearns 1989, 14), ἀλλὰ ὀρισμένοι ἦσαν ἀποκλειστικὰ θεραπευτὲς καὶ στὴν κατηγορίαν αὐτὴ πλεονάζουν οἱ ἥρωες.

275. IG II² 839, 840. Περὶ τοῦ ὀνόματος βλ. Kutsch 1913, 8. Kearns 1989, 171. Vikela 2006, 51.

276. Δημ. XIX (= *Περὶ Παραπρ.*) 249. Περὶ τοῦ Ἡρώα Ἱατροῦ βλ. σημ. 241.

ματα²⁷⁷. Ἦδη ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. ἔχουμε ἐνδείξεις γιὰ τὸ Ἀμύνειο²⁷⁸. Πιθανῶς ἄλλα ἱερὰ νὰ ἦσαν παλαιότερα. Ὁ Ἄλκων ἢ Ἄλων, ἐνδεχομένως συντόμευση τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀλιγρόθιου²⁷⁹, λατρευόταν στὴ νότια κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης, εἴτε, σύμφωνα μὲ ὁρισμένους ἐρευνητές, στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαϊκῆς κρήνης²⁸⁰, εἴτε στὸ λεγόμενο Ἀγίασμα, τὴν πηγὴ νεροῦ ποὺ ἐντάχθηκε στὸ πίσω μέρος τῆς δωρικῆς στοᾶς τοῦ Ἀσκληπιδίου²⁸¹. Τὸ ἱερὸ τῆς Ἄρτεμης Κολαινίδας, ἐπίσης θεᾶς ἱαματικῆς ποὺ μνημονεύεται ἐπιγραφικά, δὲν ἔχει ταυτισθεῖ²⁸². Ὁ ἥρως ἱατρὸς Ἀριστόμαχος ὑπῆρξε θεότητα ἱαματικὴ στὸν Ραμνούντα ἕως καὶ τὸν 4ο αἰ., ὁπότε καὶ ἀντικαθίσταται στὸ ἴδιο τοῦ τὸ ἱερὸ ἀπὸ τὸν ἰσχυρότερο ἥρωα καὶ μετέπειτα θεό, τὸν Ἀμφιάραο²⁸³, γνωστὸ θεὸ θεραπευτὴ μὲ μεγάλο ἱερὸ στὸν γειτονικὸ Ὠρωπό.

2. Ὡς μία δεύτερη ἐνότητα, ἀκολουθοῦν θεότητες μὲ προγενέστερη λατρεῖα ἐκτὸς Ἀττικῆς, καθὼς καὶ ἥρωες, ὁρισμένοι μάλιστα πανελλήνια γνωστοί. Ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἄλλες πόλεις, σημειώνεται ὅμως ἡ παρουσία τους στὴν Ἀττικὴ καὶ στὸ ἄστυ μὲ ἱερὰ. Ἡ θέση τῶν ἱερῶν τους, μάλιστα στὴν τελευταία περίπτωση, εἶναι σὲ κεντρικὸ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, σημεῖο.

Κατὰ τὸν Πausanias τὸ ἱερὸ τῶν Ἑρινύων βρισκόταν στὸν Ἄρειο Πάγο, ἐπομένως κοντὰ στὸν Ἴππιο Κολωνό, καθὼς ὁ Οἰδίπους τάφηκε ἐκεῖ, παρὰ ταῖς Σεμναῖς καλουμέναις θεαῖς, κατὰ προτροπὴ θεῖα²⁸⁴. Ἰσως τὸ ὅτι οἱ Ἑρινύες εἶχαν τὸ ἱερὸ τους στὸν Ἄρειο Πάγο νὰ αἰτιολογεῖται ἀπὸ τὴ σχέση τους μὲ τὸ δικαστήριον ποὺ δίκαιζε φόνους ἀνθρωποκτονίας. Ὁ Pausanias σημειώνει ὅτι τὰ ἀγάλματά τους δὲν εἶχαν τίποτε τὸ φοβερό. Οἱ Διόσκουροι, γέννημα θρέμμα τῆς Λακωνίας, εἶχαν ἱερὸ καὶ στὴν Ἀθήνα, τὸ Ἀνάκειο

277. Κανονισμὸς γιὰ τὸ ξαναχύσιμο τῶν ἀναθημάτων τοῦ ἱεροῦ τὸ 221/220, ὥστε νὰ στηθεῖ ἓνα ἀνάθημα «ὡς ἂν δύνωνται κάλλιστον»: *LSCG* 76-77 ἀρ. 41, ἰδ. 32-34. Πρβ. καὶ *LSCG* 78-79 ἀρ. 42. Γιὰ τὴ θέσιν τοῦ ἱεροῦ: Kearns 1989, 171. Vikela 2006, εἰκ. 5. Κωστάκη 2008, 155.

278. Travlos 1971, 76. Πρβ. καὶ παραπάνω βιβλ. στὴ σημ. 96.

279. Walter 1953, 472. Beschi 1967/68α, 425, 434. Beschi 1967/68β, 512-514. Ὁ Ἀλιγρόθιος ἀναφέρεται στὸν Πaus. I 21, 4. Βλ. καὶ Kearns 1989, 145, 146.

280. Beschi 1967-68α, 434. Beschi 1967-68β, 512. Travlos 1971, 138. Camp 1977, 98-100.

281. Aleshire 1989, 31. Γιὰ τὴ δωρικὴ στοᾶ καὶ τὸν βόθρο: *IG* II² 1685. Riethmüller 1999, 131-138. Riethmüller 2005, 2/1, 265-273. Vikela 2006, 54 καὶ σημ. 125. Lefantzis - Jensen 2009, 111 εἰκ. 1. 19 (γιὰ τὸν βόθρο). Mantis 2009, 71-73. Greco *et al.* 2010, ἰδ. 182 εἰκ. 90-91.

282. *IG* II² 4731, 4791. Ἡ Ὁ. Κακαβογιάννη

(2003, 18) καὶ οἱ Ὁ. Κακαβογιάννη καὶ Β. Ἀργυρόπουλος (αὐτόθι 44) ἐκφράζουν τὴν ἄποψη ὅτι ὁ ναὸς βόρεια ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Μερέντας πρέπει νὰ ἦταν ἀφιερωμένος στὴν Ἀρτέμιδα Κολαινίδα πρβ. καὶ Σταῖνχάουερ 2001, 105, καὶ Vikela 2006, 46 καὶ σημ. 41. Γενικά, γιὰ ἄλλα ἱερὰ θεραπευτῶν θεῶν βλ. Kearns 1989, 14-21. Vikela 2006, ἰδ. 45-51.

283. Ἡ *IG* II² 1322 (= Πετράκος 1999 II, 133 ἀρ. 167, στ. 2-3), μετὰ τὸ 229 π.Χ., ἀναφέρεται στὸν οἶκον τοῦ Ἀμφιάραου. Ἀρχικὰ ἡ θεραπευτικὴ θεότης ἦταν ἀνώνυμη, «ἥρως ἱατρός» (Πετράκος 1999 II, 135 ἀρ. 168), κατόπιν ταυτίζεται μὲ τὸν Ἀριστόμαχον (*SEG* 33, 200 = Πετράκος 1999 II, 135 ἀρ. 170) καὶ ὁ τελευταῖος μὲ τὸν Ἀμφιάραον (*IG* II² 4452 = Πετράκος 1999 II, 136-137 ἀρ. 171). Γιὰ τὸν Ἀμφιάραον καὶ τὴ λατρεῖαν του στὴν Ἀττικὴ βλ. Kearns 1989, 147.

284. Πaus. I 28, 6. Ἀναφέρονται καὶ τρεῖς ἀγάλματά τους (*FGrH* 81 F2. Schol. Aisch I p. 747 [Reiske]). Γιὰ τὸ ἱερὸ τους βλ. πρόσφατα: Greco *et al.* 2010, 221-222 ἀρ. F 22 (R. di Cesare).

στην ἀρχαϊκὴ Ἀγορά²⁸⁵, ἐνῶ οἱ Ἐλευσίνιες θεότητες εἶχαν τὸ Ἐλευσίνιο, ὡς παράρτημα τοῦ ἱεροῦ τους, στὴν ἀρχαία Ἀγορά²⁸⁶. Στὸν ἀρκαδικὸ θεὸ Πάνα ἀφιέρωσαν οἱ Ἀθηναῖοι μετὰ τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνα ἕνα ἀπὸ τὰ σπήλαια τῆς βόρειας κλιτύος τῆς Ἀκρόπολης²⁸⁷.

Ὁ πανελλήνιος ἥρωας Ἡρακλῆς ἀποτελεῖ μία ἰδιαίτερη περίπτωση γιὰ τὸ ἄστυ καὶ γιὰ τὴν Ἀττικὴ. Ὁ Ἡρακλῆς ὁδήγησε τὸν Θησέα ἀπὸ τὸν Ἄδη πίσω στὴ γῆ καὶ ἐκεῖνος σὲ ἀνταπόδοση ἵδρυσε πολλὰ ἱερὰ πρὸς τιμὴν τοῦ στὴν Ἀττικὴ²⁸⁸. Ὁ ἀριθμὸς εἶναι πράγματι ἐντυπωσιακός. Ἱερὰ τοῦ Ἡρακλῆ ὑπῆρχαν στοὺς περισσότερους δήμους²⁸⁹. Στὸν Μαραθῶνα ὁ Ἡρακλῆς λατρεύθηκε ὡς θεὸς γιὰ πρώτη φορὰ, σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τῶν κατοίκων του²⁹⁰. Στὸ Ἡράκλειο τοῦ Μαραθῶνα στρατοπέδευσαν οἱ Ἀθηναῖοι πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη, τὸ 490 π.Χ.²⁹¹ Στὸ ἱερὸ δὲν φαίνεται νὰ ὑπῆρχε ναός, ὑπῆρχε ὅμως μᾶλλον Γυμνάσιο²⁹². Κατὰ τὴν παράδοση, τὰ παιδιὰ τοῦ Ἡρακλῆ κατέφυγαν στὴν Ἀθήνα μετὰ τὸν θάνατο τοῦ ἥρωα. Ὁ βασιλιάς τῆς Τίρυνθας, ὁ Εὐρυσθέας, ποὺ εἶχε ἐξαναγκάσει τὸν ἥρωα νὰ ὑποστεί τις περιπέτειες, τοὺς ἄθλους ποὺ ἔβγαλε πέρα μὲ ἐπιτυχία, ζήτησε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους νὰ τοῦ τὰ παραδώσουν, αὐτοὶ ἀρνήθηκαν καὶ στὴ μάχη ὁ Εὐρυσθέας σκοτώθηκε. Κοντὰ στὸν τάφο τοῦ Εὐρυσθέα ὑπῆρχε ἄλλο ἱερὸ τοῦ Ἡρακλῆ, ἀλλὰ ἡ θέση τοῦ τάφου δὲν εἶναι γνωστή²⁹³. Κατὰ τὸν Εὐριπίδη²⁹⁴, ἦταν μπροστὰ ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Παλλήνη²⁹⁵.

Ἀλλὰ καὶ στὴν Ἀθήνα, λίγο ἔξω ἀπὸ τὸ ἄστυ, ὁ Ἡρακλῆς εἶχε ἰδιαίτερη λατρεία, ἐφόσον στὸν Ἰλισὸ εἶχε μυηθεῖ στὰ ἔλευσinia μυστήρια προκειμένου νὰ κατέβει στὸν Ἄδη²⁹⁶, ἀπ' ὅπου ὁδήγησε πίσω στὴ γῆ τὸν Θησέα²⁹⁷. Ἴσως τὰ δύο αὐτὰ ἐπεισόδια νὰ ἦσαν καθοριστικὰ γιὰ τὴν ἐπικράτησή του στὸ ἀττικὸ πάνθεο τῶν ἡρώων καὶ τὴν ἵδρυση τόσων πολλῶν μικρῶν ἱερῶν πρὸς τιμὴν του. Ὡς κατακτητῆς τοῦ Κάτω κόσμου, συλλατρεύθηκε ὡς Ἡρακλῆς Παγκράτης, ισότιμος, μὲ τὸν πανίσχυρο θεὸ τοῦ Κάτω κόσμου, τὸν Δία Παγκράτη στὸν Ἰλισό²⁹⁸. Σημαντικὸ Ἡράκλειο ἦταν στὸ Κυνόσαργες, στὸν δῆμο τῆς Διο-

285. Leslie Shear, Jr. 1994, 227 καὶ εἰκ. 1. Οἱ Ἀνακτες ἢ Διόσκουροι εἶχαν ἱερὰ καὶ σὲ ἄλλους ἀττικούς δήμους (Kearns 1989, 148).

286. Camp 2004, 30 σχ. 5 ἀρ. 7. Greco *et al.* 2010, 145-147 εἰκ. 70-71 ἀρ. 1. 21 (C. G. Malacrino).

287. Βλ. σημ. 81. Miles 1998, 13 εἰκ. 2 πίν. 2. Τὰ παλαιότερα εὐρήματα (πήλινα εἰδώλια) ἀνάγονται στὸν 7ο αἰ. (αὐτόθι 16-19 πίν. 24-26), γεγονὸς ποὺ συμβαδίζει μὲ τὴν ἀρχὴ τέλεσης τῶν Μυστηρίων (αὐτόθι 21-22). Προγενέστερη χρῆση τοῦ χώρου γιὰ τὰ Θεσμοφόρια πιθανολογεῖ ἡ Miles (αὐτόθι).

288. Πλούτ. *Θησ.* 35. Εὐρ. *Ἡρ. Μαιν.* 1328-1333. *FGrH* 328 F 18.

289. Συνολικὴ μελέτη: Woodford 1971.

290. Πανσ. I 15, 2° I 32, 4.

291. *Ἡρόδ.* VI 108, 116. Πανσ. I 15, 2° I 32, 4. Γιὰ τὴ θέση τοῦ ἱεροῦ βλ. Woodford 1971, 217.

292. Γιὰ τὸ ἱερὸ βλ. Woodford 1971, 217-218.

Tagalidou 1993, 71-75. Ὡς πρὸς τὴ μορφή του: Woodford 1971, 217 καὶ σημ. 85. Tagalidou 1993, 74. Ἀνὰ τετραετία ἀγῶνες τελοῦνταν πρὸς τιμὴν του: *Ἀριστ. Ἀθ. Πολ.* 54, 7. Woodford 1971, 217.

293. Γιὰ τὶς διάφορες ἀπόψεις ὡς πρὸς τὴ θέση τοῦ τάφου βλ. Woodford 1971, 222-223.

294. Εὐρ. *Ἡρ. Μαιν.* 1030-1031. Βλ. Kearns 1989, 49. 164.

295. Γιὰ τὴ θέση τοῦ δήμου τῆς Παλλήνης καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Παλληνίδος βλ. Goette 1992-1998, ἰδ. 110-115. Ἰδιαίτερα γιὰ τὸν ναό: Κορρές 1992-1998.

296. Διόδ. IV 26, 1. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα: Vikela 1994α, 151-152. Τὸ ἀνάγλυφο EAM 1778 (Tagalidou 1993, 211 ἀρ. 19 πίν. 19. Vikela 1994α, 71 καὶ σημ. 110 [παλ. βιβλ.] πίν. 34,1. Vikela 1997, 212 πίν. 27,1. Καλτσᾶς 2001, 278 ἀρ. 583. Leventi 2003β, 134-135 εἰκ. 8) ἔχει συνδεθεῖ μὲ τὸ γεγονὸς αὐτό.

297. Βλ. σημ. 288.

μείας²⁹⁹, σὲ μικρὴ ἀπόσταση καὶ αὐτό, ὅπως τὸ Παγκράτειο, ἀπὸ τὸ τεῖχος τῆς πόλης. Στὸ ἱερό, στὸ ὁποῖο ἀνῆκε καὶ γυμνάσιο, σύχναζαν οἱ νόθοι Ἀθηναῖοι³⁰⁰. Στὸ τέμενος λατρευόταν καὶ ὁ Ἀντίοχος, γιὸς τοῦ Ἡρακλῆ καὶ ἐπώνυμος ἥρωας³⁰¹. Ὑπῆρχε καὶ βωμὸς πρὸς τιμὴν τῆς Ἥβης καὶ τοῦ Ἡρακλῆ καὶ ἓνας πρὸς τιμὴν τοῦ Ἰόλαου καὶ τῆς Ἀλκμήνης³⁰².

Μέσα στὸ ἄστυ ὑπῆρχαν δύο ἱερὰ πρὸς τιμὴν τοῦ Ἡρακλῆ³⁰³. Στὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρακλῆ Ἀλεξίκακου στὴ Μελίτη³⁰⁴ ὑπῆρχε ἄγαλμά του κατασκευασμένο ἀπὸ τὸν γλύπτη Ἀγελάδα³⁰⁵. Ἡ ὑπαρξὴ ἀγάλματος ὑποδηλώνει ἴσως καὶ ὑπαρξὴ ναοῦ. Ὁ Ἡρακλῆς, ὡς Ἀλεξίκακος, εἶχε θεραπευτικὲς ιδιότητες³⁰⁶, ὅπως μαρτυροῦνται χαρακτηριστικὰ σὲ ἀνάγλυφο τῆς Ἀκρόπολης³⁰⁷, ἐφόσον ἀπεικονίζονται μέλη ἀνθρωπίνου σώματος, συνήθεια ἀρχαία ποὺ ἐπιβιώνει καὶ σήμερα. Τὸ δεῦτερο ἱερὸ ἀφιερωμένο στὸν Ἡρακλῆ πρέπει νὰ ἦταν αὐτὸ ποὺ ἱδρυσεν ὁ Σοφοκλῆς πρὸς τιμὴν του, ὅπου καὶ λατρευόταν ὡς Ἡρακλῆς Μηνυτῆς³⁰⁸. Τὸ ἱερὸ ἱδρύθηκε ἀπὸ τὸν τραγικὸ ποιητὴ, ὅταν ὁ ἥρωας τοῦ ἀποκάλυψε

298. Γιὰ τὴ λατρευτικὴ συνύπαρξιν βλ. Vikela 1994a, 77-78, 155-159, 169-171. Πρβ. καὶ τὸ ἀνάγλυφο Γ' Ἐφορεία (πρὶν στὸ Φετιχιὲ Τζαμί) P 42 B (Vikela 1994a, 36-37 ἀρ. B 10, 154-155, 163-164 πίν. 22,2).

299. Τὸ Ἡράκλειο ἦταν τέμενος χωρὶς ναὸ (πρβ. Καροῦζο 1923, 101). Σὲ αὐτὸ ὑπῆρχαν καὶ βωμοὶ τῆς Ἥβης, τῆς Ἀλκμήνης καὶ τοῦ Ἰολάου (αὐτόθι 98-99). Γιὰ τὴ θέσιν τοῦ ἱεροῦ βλ. Woodford 1971, 215 σημ. 42.

300. Πλούτ. *Θεμ.* 1, 2. Διογ. Λαέρτ. 6, 13. Woodford 1971, 215-216.

301. Καροῦζο 1923, 98-99. Kearns 1989, 149. Ἱερὸ τοῦ Ἀντιόχου ὑπῆρχε ἐντὸς τοῦ Ἡρακλείου: Καροῦζο 1923, 98. Τὸ Ἡράκλειο τῆς Διομείας ἀποτελοῦσε ἱερὸ κεντρικὸ τῆς Ἀντιοχίδος φυλῆς, ποὺ ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦ γένους τοῦ ἐπώνυμου ἥρωος. Στὸ ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο Ἀθήνα, EAM 3491 (αὐτόθι ἀρ. 2 εἰκ. 2. Meyer 1989, 304-305 ἀρ. A 139. Tagalidou 1993, 219-221 ἀρ. 22 πίν. 11. Lawton 1995, 150 ἀρ. 157 πίν. 83. Καλτσὰς 2000, 238 ἀρ. 501. Albersmeier 2009, 248 ἀρ. κατ. 63 [A. Kokkinou]) εἰκονίζονται καὶ οἱ δύο ἥρωες.

302. Πaus. I 19, 3. Kearns 1989, 145.

303. Πιθανὸν νὰ ὑπῆρχε καὶ τρίτο ἱερὸ βόρεια τῆς Ἀγορᾶς: Στὴν ὁδὸ Ἀγ. Φιλίππου ἀρ. 5 βρέθηκε ὄρος (Woodford 1971, 225. Κωστάκη 2008, 154 εἰκ. 1 ἀρ. 12) μὲ τὸν ὁποῖο συσχετίσθηκαν καὶ δύο ἀνάγλυφα ποὺ βρέθηκαν κοντὰ στὸν ναὸ τοῦ Ἡφαίστου (Travlos 1971, 274).

304. Σχ. Ἀριστοφ. *Σφ.* 501. Συχνὸ καὶ τὸ ἐπίθετο

Μήλων. *Ἡσύχ. λ. Μήλων Ἡρακλῆς*. Γιὰ τὸ ἐπίθετο Ἀλεξίκακος, τὴν ὑπόστασιν τοῦ Ἡρακλῆ μὲ αὐτὴν τὴν ἐπωνυμία, τὸ ἱερὸ στὴ Μελίτη, καὶ τὸν ἀγαλματικὸ τύπο: von Heintze 1965, ἰδ. 26-32. Woodford 1971, 218-217. Walbank 1983, 116 σημ. 20. Tagalidou 1993, 9-19. Vikela 1994a, 117, 159-161, 210-211. Ἰδιαιτέρως γιὰ τὴν τοπογραφίαν τοῦ ἱεροῦ: Lalonde 2006a, Lalonde 2006b, 106 καὶ Despini 2007, 133-134. Greco *et al.* 2010, 258 ἀρ. 3, 4 F 24 (F. Longo).

305. Κατὰ τὸν Πλίνιον *HN* 34, 55, 57. Ὁ Πανσανίας X 13, 10 ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀγελάδας ἦταν σύγχρονος τοῦ Ὀνάτα τῆς Αἰγίνης. Γιὰ τὶς διαφορετικὲς πληροφορίες βλ. Woodford 1971, 218-219. Tagalidou 1993, 11-14. Μὲ ἀφορμὴ τὸν τύπο τοῦ Ἡρακλῆ στὸ ἀνάγλυφο τῆς Γ' Ἐφορείας (πρωτύτερα Φετιχιὲ Τζαμί) P 28 B συζητεῖται ὁ καλλιτέχνης καὶ ὁ τύπος τοῦ ἀγάλματος τῆς Μελίτης: Vikela 1994a, 40-41, 212-214 ἀρ. B 14 πίν. 24, 3). Ἡ ἄποψη τῆς Tagalidou 1993, 17-19 ὅτι τὰ ἀνάγλυφα τῆς Ἀθήνας, EAM 43 (Tagalidou 1993, 205-208 ἀρ. 17 πίν. 10. Vikela 1994a, 233 σημ. 50) καὶ τῆς Βοστώνης, Μουσ. Καλῶν Τεχνῶν 96.696 (Tagalidou 1993, 230-234 ἀρ. 32 πίν. 12) συσχετίζονται μὲ τὴν ιδιότητα τοῦ Ἀλεξίκακου, τὸ πρῶτο μάλιστα μὲ τὸ ἀγαλματικὸ πρότυπο, εἶναι ἐντελῶς ὑποθετικὴ.

306. Vikela 1994a, 117 σημ. 71, 126 σημ. 126.

307. ἈρM 7232 (Tagalidou 1993, 80-81 ἀρ. 8 πίν. 3. Vikela 1994a, 118, 166, 197-198 πίν. 37,1. Vikela 1997, 186 καὶ σημ. 64 [βιβλ.]. Edelmänn 1999, 60, 186 B 4. Comella 2002, 193 Atene 46. Vikela 2006, 51 πίν. 6 εἰκ. 6).

στὸν ὕπνο του τὸ σημεῖο ὅπου βρισκόταν ἓνα χρυσὸ στεφάνι ποὺ εἶχε κλαπεῖ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη. Μὲ τὴν εὑρεση τοῦ στεφανιοῦ ὁ Δῆμος ἀντάμειψε τὸν ποιητὴ μὲ ἓνα τάλαντο, μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Σοφοκλῆς ἰδρυσε τὸ ἱερὸ τοῦ Ἡρακλῆ Μηνυτῆ. Τὸ ἱερὸ ἦταν μέσα στὸ τεῖχος καὶ μάλιστα στὴ νότια κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης³⁰⁹, ὅπου ἔχουν βρεθεῖ ἀνάγλυφα τοῦ ἥρωα³¹⁰. Ὡς ἥρωας θεραπευτῆς, σὲ σχέση μὲ τὰ νερὰ καὶ τὶς θερμὲς πηγές, θὰ λατρευόταν κάπου κοντὰ στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς νότιας κλιτύος.

Στὴ λατρεία ἐξωαπτικῶν ἡρώων ἀνήκει ὁ Αἰακός³¹¹. Ὁ Αἰακὸς λατρευόταν στὴν Αἴγινα, ἦταν ἄλλωστε γιὸς τοῦ Δία καὶ τῆς νύμφης Αἴγινας. Ἰερὸ του ὅμως ὑπῆρχε καὶ στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας, ὅπως πρόσφατα ἐρμηνεύθηκε τὸ κτίσμα ποὺ παλαιότερα ταυτιζόταν μὲ τὴν Ἡλιαία³¹². Ὅταν τὸ Μαντεῖο τῶν Δελφῶν ἐρωτήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους γιὰ τὴν ἔκβαση τῆς σύγκρουσής τους μὲ τὴν Αἴγινα³¹³, τοὺς συμβούλευσε νὰ λατρεύσουν καὶ οἱ ἴδιοι τὸν Αἰακὸ προκειμένου νὰ νικήσουν, καὶ ἀκόμη νὰ στήσουν τέμενος πρὸς τιμὴν του τριάντα χρόνια μετὰ τὴν παύση τῶν ἐχθροπραξιῶν. Βέβαια, ὁ Αἰακὸς ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς κριτὲς τοῦ Ἄδῃ³¹⁴ καὶ ἴσως νὰ ἀναρτοῦσαν στοὺς τοίχους τοῦ ἡρώου του καὶ δικαστικὲς ἀποφάσεις. Ἀργότερα (μετὰ τὸ 374/3), ὁπότε ἡ λατρεία θὰ εἶχε παύσει πλέον, τὸ Αἰάκειο χρησίμευσε ὡς χῶρος ἀποθήκευσης σιτηρῶν, ὅπως βεβαιώνει ἐπιγραφή τοῦ 4ου αἰ.³¹⁵

Στὴν κατηγορία αὐτῇ, τῶν μὴ αὐτόχθονων ἡρώων, μποροῦν νὰ ὑπαχθοῦν καὶ ἐξωαπτικοὶ ἥρωες τῶν ὁποίων ἡ σύνδεση μὲ τὴν πόλη, ἐξαιτίας κάποιου γεγονότος, εἶναι λίγο-πολὺ δικαιολογημένη³¹⁶, ἀλλὰ καὶ κάποιοι τῶν ὁποίων ἡ σχέση ὄχι μόνον δὲν εἶναι οὐσιαστική, ἀλλὰ περιπτωσιακή, ἔμμεση καὶ χωρὶς καμία συμβολὴ ἐπ' ἀγαθῷ τῆς πόλης³¹⁷. Ἡ αἰτία τῆς ἀφιέρωσης λατρείας στὶς θεότητες αὐτὲς εἶναι ἄγνωστη, μπορεῖ μόνον νὰ συνδεθεῖ εἴτε ἀπὸ συγγενικὲς σχέσεις ποὺ εἶχαν μὲ σημαντικοὺς θεοὺς καὶ ἥρωες τῆς Ἀθήνας, εἴτε ἀπὸ ἀπόφαση πολιτικῇ, ἢ ἀπὸ κάποιον λόγο ποὺ μᾶς διαφεύγει.

Ὁ Ἀσκληπιὸς ἀποτελεῖ μία ιδιόμορφη περίπτωση τῆς κατηγορίας τῶν ἐξωαπτικῶν θεο-

308. von Heintze 1965, 26-27. Tagalidou 1993, 83-84. Vikela 1994a, 126 σημ. 141. Vikela 2006, 51 καὶ σημ. 97. Βλ. καὶ παραπάνω σημ. 77.

309. Πρβ. βιβλιογραφία σημ. 308.

310. Γιὰ τὰ ἀνάγλυφα ποὺ τοῦ ἀποδίδονται: Vikela 1997, 186 σημ. 64.

311. Kearns 1989, 141. Στὴν εἰσαγωγὴ νέων λατρειῶν δὲν ἔπαιζε ρόλο μόνον ἡ συνείδηση ἐνὸς κενοῦ στὸ ἐντόπιο θρησκευτικὸ σύστημα, ὅπως τονίζει ἡ Sourvinou-Inwood 1991, 304, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνταγωνιστικὴ διάθεση τῶν πόλεων-κρατῶν, καθὼς καὶ ἡ προσπάθεια ἐνσωμάτωσης τῶν ξένων κατοίκων στὴν πόλη ποὺ ζοῦσαν.

312. Camp 2004, 20.

313. Ἡρόδ. V 89.

314. Ἀριστ. Σφ. 464 κέ. Πλάτ. Ἀπολ. 41Α· Γοργ. 625Ε.

315. Stroud 1995, 85-104.

316. Ἐκτὸς τοῦ Αἰακοῦ, ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι, ὅπως ἡ Ἑλένη, ὁ Πειρίθους, ὁ Περγεύς, ἡ Σεμέλη, ὁ Τεῦκρος (Kearns 1989, 158, 193, 194, 197, 200).

317. Π.χ.: Ὁ Ἰππόλυτος, γιὸς τοῦ Θησέα, δὲν συνδεόταν μὲ τὴν Ἀθήνα καὶ ἡ κύρια λατρεία του ἦταν στὴν Τροιζήνα· ὅμως ὁ τάφος του ἦταν στὴ νότια κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης, κοντὰ σὲ ναὸ τῆς Ἀφροδίτης (ἐφ' Ἰππολύτῳ: Εὐρ. Ἴπ. 31-32). Οἱ Διόσκουροι εἰσέβαλαν κάποτε στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ ἀποσπάσουν τὴν ἀδελφή τους Ἑλένη ποὺ εἶχε ἀπαγάγει ὁ Θησέας (Ἡρόδ. IX 73. Πλούτ. Θησ. 31, 3). Λατρεῖες σὲ διάφορα μέρη τῆς Ἀττικῆς (Kearns 1989, 148. βλ. καὶ σημ. 285). Τάφος τῆς Ἀμαζόνως Ἀντιόπης (Πανσ. I 2, 1) κοντὰ στὴν Ἰτωνία πύλη καὶ θυσία στὶς Ἀμαζόνες στὸ Ὀρχωμόσιον, στὴν ἀρχαίᾳ Ἀγορὰ (Leslie Shear, Jr. 1994, 244 καὶ εἰκ. 1). Οἱ Ἀμαζόνες εἶχαν εἰσβάλει στὴν Ἀττικὴ (Αἰσχ. Εὐμ. 685-690. Πλούτ. Θησ. 26-27. Πανσ. I 2, 1).

τήτων, καθὼς ὑπῆρξε ἓνας ἥρωας ποὺ μετεξελίχθηκε σὲ θεὸ καὶ λατρεύτηκε στὴν Ἀθήνα μὲ θέρη, ἰδιαίτερα στὸ ἄστυ. Τὸ μικρὸ τοῦ ἱερὸ στὴ νότια κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης, περιορισμένο ἀρχικά, ἐπεκτάθηκε γρήγορα καὶ μετατράπηκε σὲ μεγάλο³¹⁸. Ἰερὰ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ὑπῆρχαν ἐκτὸς τοῦ γνωστοῦ Ἀσκληπιείου, ἓνα μεταξὺ Θησείου καὶ Κεραμεικοῦ, τὸ ὁποῖο καὶ πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ αὐτὸ ποὺ ὁ Δῆμων, γιὸς τοῦ Δημομέλους ἀπὸ τὴν Παιανία, ἴδρυσε στὸ σπίτι του. Μαζὶ μὲ τὸν κῆπο τοῦ τὸ ἀφιέρωσε στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ ἔγινε ὁ ἴδιος ἱερέας τοῦ θεοῦ³¹⁹. Μὲ τὸ ἱερὸ αὐτὸ συνδέει ὁ Γ. Δεσπίνης καὶ ἄλλα εὐρήματα³²⁰. Ἐπίσης, ὑπῆρχε, κατὰ τὴν Carol Lawton, ἓνα μικρὸ Ἀσκληπιεῖο κοντὰ στὸ Ἐλευσίνιο τῆς Ἀγορᾶς, σύμφωνα μὲ ἀνάγλυφα ποὺ συσχέτισε μὲ αὐτό³²¹. Ἐνα ἄλλο ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας, βρισκόταν στὴν Πλάκα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν ὄρο ποὺ βρέθηκε στὴν ὁδὸ Πολυγνώτου 3 ἀπὸ τὴν Ἄ. Χωρέμη³²². Μὲ τὸ τελευταῖο συσχετίσθηκαν καὶ δύο ἐπιγραφὲς ρωμαϊκῶν χρόνων ποὺ βρέθηκαν στὸν ἴδιο δρόμο καὶ ἀναφέρονται στὸν Ἀσκληπιὸ καὶ τὴν Ὑγεία³²³. Ὑπῆρχε ὅμως καὶ Ἀσκληπιὸς Παιῶν, ἐφόσον σὲ ἐπιγραφὴ ρωμαϊκῶν χρόνων σὲ θρόνο ἀπὸ τὸ διονυσιακὸ θέατρο ἀναφέρεται ἱερέας Ἀσκληπιοῦ Παιῶνος³²⁴.

3. Σὲ μία τρίτη κατηγορία ἐντάσσονται μικρὰ ἱερὰ τῶν Ὀλύμπιων θεῶν. Μικρὰ ἱερὰ δὲν εἶχαν μόνον οἱ δευτερεύουσες θεότητες, οἱ τοπικοὶ καὶ ὑπερτοπικοὶ ἥρωες, ἀλλὰ καὶ οἱ Ὀλύμπιοι θεοί. Τὰ συναντᾶμε σὲ ἀπομακρυσμένες περιοχὲς ἀλλὰ καὶ στὸ ἴδιο τὸ ἄστυ, ὅπως π.χ. τοῦ Ἀπόλλωνα Ὑποακράϊου στὸ σπήλαιο τῆς βόρειας κλιτύος τῆς Ἀκρόπολης, «ὑπὸ ταῖς Ἀκραῖς ἢ ταῖς Μακραῖς»³²⁵, τὸ ἱερὸ τοῦ Δία Ἀστραπαίου³²⁶, τῆς Ἀφροδίτης μὲ τὴν προσωνυμία ἐν Κήποις – τὴν ἴδια μὲ τὴν ὁποία λατρευ-

318. Beschi 1967-68α, 429-430. Aleshire 1989, 24. Beschi 2002α, 19, 23-24, 25 καὶ σημ. 64. Vikela 2006, 43 σημ. 18 (βιβλ.), 47 καὶ σημ. 51. Greco *et al.* 2010, 180-181 ἀρ. 1.31 (M. Saporiti). Γιὰ τὸ πρωιμότερο κτίσμα, τὴν ἰωνικὴ στοά: Korres 1996β, 97. Vikela 2006, 47 καὶ σημ. 51. Papaefthymiou 2009α, 67. Papaefthymiou 2009β, 79 καὶ σημ. 5. Greco *et al.* 2010, 182. Γενικὰ γιὰ τὴν τοπογραφία τοῦ ἱεροῦ: Riethmüller 2005, 2/1, 250-273. Lefantzis - Jensen 2009 (ἰδ. γιὰ τὴν πρῶμη φάση). Greco *et al.* 2010, 180-183.

319. *IG* II² 4969. Despinis 1999, 213-214. Riethmüller 2005, 2/2, 18 ἀρ. 5. Vikela 2006, 50.

320. Despinis 1999, 211-215: Τὸ ψηφισματικὸ ἀνάγλυφο Ἀθήνα, EAM 2373 καὶ τὸ ἀναθηματικὸ EAM 1383, τὴ βάση *IG* II² 4417 μὲ τὴν ἀναγραφὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ τῆς Ὑγείας (αὐτόθι ἰδ. 207-211 πίν. 28) καὶ δύο ἀγάλματα τοῦ Ἀσκληπιοῦ, EAM 703. 704.

321. Lawton 1999, 232-233.

322. Χωρέμη 1990, 21 πίν. 14α. *SEG* 44, 1994, 24 ἀρ. 79. Despinis 1999, 216. Vikela 2006, 50. Ὁ Rieth-

müller 2005, 2/2, 11-12 ἀρ. κατ. 3 συνδέει τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὴν Ἀγορὰ (αὐτόθι 11 καὶ σημ. 9-12) ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ λατρεία τοῦ Ἀσκληπιοῦ μὲ τὸ ἱερὸ αὐτό.

323. *IG* II² 4539 καὶ 4536 (Despinis 1999, 216).

324. *IG* II² 5045. Μόνον ἐπιγραφικὰ γνωρίζουμε γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα Παιῶνα, ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τῶν ταμιῶν τῶν ἄλλων θεῶν (*IG* I³ 383, στ. 163-164), ὅπως καὶ γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ Παιωνία, ἓνα ἄγαλμα τῆς ὁποίας ὁ Παυσανίας (I 2, 5) εἶδε στὸ τέμενος τοῦ Διόνυσου Μελπόμενου, ἀρχικὰ οἰκία τοῦ Πουλυτίωνα. Στὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἴσως ἀνῆκε ἡ κεφαλὴ EAM 234 (Despinis 1995, 323 καὶ σημ. 4, 326 πίν. 66).

325. Travlos 1971, 91-95 εἰκ. 115-122. Wickens 1986 II, 365-367 ἀρ. 65· 372-392· σποράδην, ἰδ. 381-382. Ὁ Nulton 2003, 15-22, 25-27 καταρρίπτοντας ὅλα τὰ γνωστὰ ἐπιχειρήματα συμπεραίνει ὅτι τὸ σπήλαιο δὲν ἦταν ἀφιερωμένο στὸν Ἀπόλλωνα Πύθιο καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχε λατρεία ἐκεῖ πρὶν ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. (σκεπτικισμὸ ἐκφράζει ἤδη ὁ Wickens 1986 II, 382. Πρβ. Greco *et al.* 2010, 151-152

όταν καὶ στὸ ἱερὸ τῆς στὸν Ἰλισό³²⁷ –, ἐπίσης τῆς Ἀφροδίτης μαζὶ μὲ τὸν Ἑρωτα στὸ σπήλαιο τῆς βόρειας κλιτύος τῆς Ἀκρόπολης³²⁸, καθὼς καὶ τῆς Ἀφροδίτης Πανδήμου καὶ τῆς Πειθοῦς στὴ ΝΔ. ἄκρη τοῦ λόφου³²⁹. Ὅπως καὶ ἡ Ἀφροδίτη, στὸν Ἰλισὸ λατρευόταν καὶ ὁ Ἀπόλλων, ὡς Πύθιος³³⁰, στὸ ὁμώνυμο ἱερὸ, ἀλλὰ καὶ ἡ Ἄρτεμις, ὡς Ἀγροτέρα. Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀγροτέρας μὲ τὸν μαρμαρίνο ναὸ τοῦ ἀποτελεῖ καὶ παρὰδειγμα γιὰ τὴν ποιότητα καὶ τὴν κομψότητά του³³¹. Εἶναι μιὰ ἐξαίρεση γιὰ τὰ μικρὰ σὲ μέγεθος ἱερὰ.

Ὅπως καὶ τῶν ἄλλων κατηγοριῶν τὰ μικρὰ ἱερὰ, ἔτσι καὶ τῶν Ὀλυμπίων ἰδρύονταν στὸν ἴδιο τόπο ποὺ σηματοδοτοῦσε τὴ σύνδεσή τους μὲ ὀρισμένο ἐπεισόδιο τῆς δράσης τους, ἢ σὲ χῶρο ποὺ προσφερόταν γιὰ ἀνάλογο τελετουργικό, ἢ ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἄλλη αἰτία ποὺ ἐπέβαλλε σκόπιμα τὴν ἐπιλογὴ τοῦ συγκεκριμένου σημείου. Ἡ Ἄρτεμις, θεὰ μὲ τεράστια ἀπήχηση σὲ ὅλον τὸν ἀρχαῖο κόσμο, εἶχε καὶ στὴν Ἀττικὴ ἓνα μεγάλο ἱερὸ στὴ Βραυρώννα, ἀλλὰ εἶχε καὶ ἓνα μικρότερο στὴν Ἀκρόπολη, στὸ ἱερὸ τῆς Ἀθηνᾶς, τὸ ὁποῖο ἰδρύσε στὸν 6ο αἰ. ὁ Πεισίστρατος, θέλοντας νὰ τιμήσει στὸ ἄστυ, καὶ μάλιστα στὸ ἐξέχον ἱερὸ τῆς πόλης, τὸν τόπο καταγωγῆς του³³². Ἀλλὰ καὶ ἡ ὑπαρξὴ δύο ἱερῶν, διαφορετικοῦ μεγέθους, στὴν ἴδια θεότητα – Δία, Ἀπόλλωνα, Ἄρτεμη, Ἀφροδίτη –, ἔστω μὲ διαφορετικὴ ἐπὶ κλησὶ σὲ κοντινὴ ἀπόσταση³³³, στὴν Ἀκρόπολη καὶ στὸν Ἰλισό, εἶναι ἄλλη μία περίπτωσις ποὺ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς λόγους ποὺ προαναφέρθηκαν³³⁴.

ἀρ. 1. 23 εἰκ. 74 (S. Savelli). Ὡστόσο, τὰ ἐπιχειρήματά του δὲν πείθουν: ἀναφέρομαι ἐπιλεκτικὰ μόνο στὰ ἐξῆς: 1) εἶναι ἀπίθανη ἡ περίπτωσις, οἱ ὅροι τοῦ 4ου αἰ., Μουσ. Ἀγορᾶς I 6373 (γιὰ τὸ τέμενος τοῦ Διὸς Ὀλυμπίου) καὶ Μουσ. Ἀγορᾶς I 5476 (γιὰ τὴν ὁδὸ ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ Πυθαῖς πρὸς τοὺς Δελφοὺς) νὰ μεταφέρθηκαν στὴν Ἀγορὰ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ὀλυμπείου (αὐτόθι 21). 2) Ὁ μῦθος τῆς γέννησής τοῦ Ἴωνα, ἀκόμα καὶ ἂν πρωτοφανερώνεται στὸν Εὐριπίδη (*Ἴων* 283-286, 936-938), ὅπως πιστεύει, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι τὸ σπήλαιον δὲν ἦταν χῶρος ταυτισμένος μὲ τὴ λατρεῖα του· ἡ ἀπουσία εὐρημάτων ἢ ἄλλων ἀναφορῶν παλαιότερων τῶν ρωμαϊκῶν (αὐτόθι 26-27, 29, 34) δὲν ἀρκοῦν γιὰ τὴ λατρευτικὴ ἀποσύνδεση (πρβ. καὶ Vikela 1997, καὶ Despinis 2009α γιὰ τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Νεοπολέμου).

326. Wickens 1986 II, 367-369, 379-380. Nulton 2003, 13, βλ. καὶ σημ. 325 γιὰ τὸν ὄρο Μουσ. Ἀγορᾶς I 6373.

327. Γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἰλισοῦ: Pirenne-Delforge 1994, 48-49, 63-70. Dally 1997, 10-11. Μαχαίρα 2008, 127-128. Rosenzweig 2004, 31-44. Γιὰ ἄλλα ἱερὰ τῆς θεᾶς στὴν Ἀττικὴ βλ. Pirenne-Delforge 1994, 74-81.

328. Γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς βόρειας κλιτύος: Travlos 1971, 228, 229-232 εἰκ. 292-300. Pirenne-Delforge 1994, 49-50, 57. Dally 1997, 1-5, 8-9, 12-13 καὶ σπο-

ράδην. Glowacki 2002. Rosenzweig 2004, 35-44 εἰκ. 21-26. Μαχαίρα 2008, 101-126 πίν. 41-50. Greco *et al.* 2010, 154-156 ἀρ. 1. 25 εἰκ. 77 (S. Savelli).

329. Γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς νότιας κλιτύος: Travlos 1971, Pirenne-Delforge 1994, 72. Greco 2010 *et al.* 190-191 ἀρ. 1. 36 (E. Santaniello).

330. Κανονισμοὶ λατρείας γιὰ τὸν Ἀπόλλωνα Πύθιο: *LSCG* 54, ἀρ. 25. Travlos 1971, 100 εἰκ. 130-137. Τὸ Πύθιο τοῦ Ἰλισοῦ συγκαταλεγόταν στὰ παλαιότερα ἱερὰ, ὅπως τοῦ Διὸς Ὀλυμπίου, τῆς Γῆς καὶ τὸ Διονύσιον ἐν Λίμναις: Θουκ. II 15, 4-5.

331. Travlos 1971, 112-120 εἰκ. 154-163. Beschi 2002β. Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀγροτέρας ἀπεικονίζεται σὲ λιθογραφία τοῦ 18ου αἰ., ὅταν μετατράπηκε σὲ ἐκκλησία καὶ πρὶν κατεδαφισθεῖ (Travlos 1971, 118 εἰκ. 159. Beschi 2002β, 8 εἰκ. 1).

332. Travlos 1971, 124 εἰκ. 168-169. Shapiro 1989, 65-66 (ἀντίθετος στὴν ὑπαρξὴ του ὁ Holtzmann 2003, 181). Γιὰ τὸ Βραυρώνειο τῆς Ἀκρόπολης: Despinis 1997.

333. Ὁ Ὑποακράϊος Ἀπόλλων ἦταν ὁ Πύθιος Ἀπόλλων (Κεραμόπουλλος 1929, 86-90. Travlos 1971, 91). Βέβαια, ὁ Πύθιος ἦταν καὶ ὁ Πατρῶος γιὰ τοὺς Ἀθηναίους (Δημ. *Περὶ Στεφ.* 141-144). Ἡ μονοπώλησις τῆς δεύτερης ἐπὶ κλησὶς, π.χ. Nulton 2003. Greco 2009^α πρβ. Greco *et al.* 2010, 151-152 ἀρ. 1. 23

Καὶ στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν πολλοὶ θεοὶ θεραπευτές. Πληροφορίες γιὰ τοὺς ἱαματικούς θεοὺς Δία Ὑπατο, Ἡρακλῆ καὶ Ἀπόλλωνα Προστατήριον³³⁵ δὲν ἔχουν ἐπιβεβαιωθεῖ οὔτε τοπογραφικὰ οὔτε ἀπὸ τυχαῖα εὐρήματα. Τὸ ἱερὸ τοῦ Δία Ὑψίστου, θεοῦ μὲ ἱαματικὴ ιδιότητα, βρίσκεται σὲ περίοπτη θέση, στὴν Πνύκα, μὲ ὄψη πρὸς τὴν Ἀκρόπολη καὶ τὴν Ἀγορά³³⁶.

4. Ἡ συλλατρεία ὀλύμπιων θεοτήτων καὶ ἡρώων ἀποτελεῖ μία ἐνδιαφέρουσα, τέταρτη περίπτωση. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ ἀντιπροσωπεύει τὴν πεμπτουσία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας, ὅσον ἀφορᾷ τὴν εὐελξία τῆς καὶ τὴν ἔλλειψη δογματικότητας. Ὡς κορυφαῖο παράδειγμα λογίζεται τὸ Ἐρέχθειο, ὅπου ἡ Ἀθηνᾶ Πολιάδα, ὁ Ποσειδῶνας καὶ ὁ Ἥφαιστος συνυπῆρχαν μὲ τὸν Κέκροπα, τὸν Βούτη καὶ τὸν Ἐρεχθέα³³⁷. Στὸ ἱερὸ τῆς Πανδρόσου στὴν Ἀκρόπολη, μιᾶς ἀπὸ τὶς κόρες τοῦ Κέκροπα, ὑπῆρχε βωμὸς τοῦ Ἐρκείου Δία, κοντὰ στὴν ἱερὴ ἐλιά τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τὸν τάφο τοῦ Κέκροπα³³⁸. Ὅμως, καὶ σὲ ἄλλα ταπεινότερα μνημεῖα βεβαιώνεται αὐτὴ ἡ συνύπαρξη, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς Ἀφροδίτης ποὺ συλλατρευόταν μὲ τὸν Ἔρωτα στὴ βόρεια κλιτὸν τῆς Ἀκρόπολης, ἢ μὲ τὴν Πειθὼ στὴ ΝΔ. ἄκρη τοῦ λόφου³³⁹. Στὸ Δίπυλο, πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς πόλης, ὑπῆρχε ἓνας κυκλικὸς βωμὸς ἀφιερωμένος στὸν Δία Ἐρκεῖο, στὸν Ἐρμῆ καὶ στὸν Ἀκάμαντα³⁴⁰.

Σὲ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἱερά, ἔχουμε στοιχεῖα τοῦ πολιτικοῦ ρόλου ποὺ ἐπέβαλε τὴν ἰδρυσὴ τους, ὅπως τῆς Ἀφροδίτης Πανδήμου καὶ τῆς Πειθοῦς³⁴¹. Γεγονὸς εἶναι ὅτι σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς συνάξεις τῶν πάσης φύσεως θεοτήτων μπορεῖ κανεὶς νὰ βρεῖ τὸν «ἀποχρῶντα λόγο» γιὰ τὴ συνύπαρξή τους, εἴτε ἓνα μυθολογικὸ αἶτιο, εἴτε μία συγγενικὴ λατρευτικὴ σχέση, εἴτε σύμπτωση τῶν θεϊκῶν ιδιοτήτων, εἴτε ἀκόμα ὡς ὑπεύθυνο γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τοῦ συσχετισμοῦ τὸν ἰδρυτὴ τῆς λατρείας. Ἔτσι, κατανοεῖται ἡ συλλατρεία στὸ σπήλαιο τῆς Βάρης, ὅπου ὁ «νυμφόληπτος» Ἀρχέδαμος³⁴² συσχέτισε τὶς Νύμφες μὲ

(S. Savelli), δὲν ἀνταποκρίνεται στὴ θρησκευτικὴ-λατρευτικὴ πραγματικότητα τῆς Ἀθήνας.

334. Γιὰ τὸν Δία Ἀστραπαῖο καὶ τὸν Ἀπόλλωνα Ὑποακραῖο, ἡ γειτνίαση τῶν ἱερῶν σηματοδοτοῦσε τὴ σχέση τῆς Ἀθήνας μὲ τοὺς Δελφούς, ποὺ σημαδεύονταν μὲ τὴν πομπή, τὴν Πυθαῖδα.

335. Δημ. *Κατὰ Μειδ.* 21, 52. Vikela 2006, 49.

336. Γιὰ τὸ ἱερὸ βλ. Travlos 1971, 569-572 εἰκ. 718. Forsén 1993, 60-72 ἀρ. 8, 1-23 εἰκ. 52-68.

337. Γιὰ τὸν ἐπώνυμο ἥρωα Κέκροπα, καὶ τὸν ἥρωα Βούτη βλ. Kearns 1989, 172-173, 152-153. Γιὰ τὸν Ἐρεχθέα, ἐπώνυμο ἥρωα, ὁ ὁποῖος δὲν ξεχωρίζει πάντα στὶς πηγὲς ἀπὸ τὸν Ἐριχθόνιο, ἰδρυτὴ τῶν Παναθηναίων, αὐτόθι 160-161.

338. Ἡρόδ. VI 68. Ἡ εἰκονογραφία τοῦ Ἐρκείου στὴν Ἀττικὴ εἶναι ἀμάρτυρη. Γιὰ τὸ Κεκρόπιο, ὑπαίθριο ἱερὸ τῆς Κεκροπίδος φυλῆς καὶ τὴ ζωφόρο του βλ. Δεσπίνη 2009β, 254-361 καὶ παραπάνω σημ.

58. Γιὰ τὸν Δία Ἐρκεῖο βλ. παρακάτω σ. 181.

339. Βλ. σημ. 236.

340. *IG* II² 4983. Κωστάκη 2008, 159 εἰκ. 1 ἀρ. 33. Ὁ Ἀκάμας ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς δέκα ἥρωες τῆς Ἀττικῆς. Γιὰ ἄλλα ἱερά στὴν Ἀττικὴ πρὸς τιμὴν του: Kearns 1989, 143.

341. Shapiro 1996, 131. Κανονισμὸς γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Πανδήμου (βλ. σημ. 329): *LSCG* 73-74 ἀρ. 39 (περὶ τὸ 287-286). Στὸν στ. 26: καὶ λοῦσαι τὰ ἔδη, ὁ Sokolowski (*LSCG* σ. 74) σχολιάζει ὅτι ἴσως γίνεται ἀναφορὰ καὶ στὰ δύο ἀγάλματα τῶν θεοτήτων τοῦ ἱεροῦ, δηλαδὴ τῆς Πανδήμου καὶ τῆς Πειθοῦς. Πρβ. τὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἈκρM 7097 (Walter ἀρ. 236. Delivorrias *et al.* 1984, 11 ἀρ. 11. Vikela 1997, 197 καὶ σημ. 100 πίν. 25,3).

342. *IG* I³ 980. Schörner - Goette 2004, 42-44, ἐνθ. πίν. 3a καὶ πίν. 29.

τις ἄλλες θεότητες, χωρὶς καθόλου νὰ δημιουργεῖται ἀντίφαση μὲ τις ἤδη ὑπάρχουσες³⁴³.

5. Σὲ πέμπτη, διακριτὴ, κατηγορία, χρονικὰ μεταγενέστερη καὶ μικρὴ σὲ ἀριθμὸ, μποροῦν νὰ καταταγοῦν τὰ ἱερὰ τῶν ξένων θεῶν. Οἱ ξένοι θεοὶ ποὺ εἰσάγονται στὴν Ἀθήνα ἀποκοτῶν ἀρχικὰ μικρὸ ἱερό, τὸ ὁποῖο σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις, ἀνάλογα μὲ τὴν ἱστορικὴ συγκυρία, μπορεῖ καὶ νὰ διευρυνθεῖ. Ἐνα δημόσιο ἱερὸ γιὰ τὴ θρακικὴ θεὰ Βενδίδα πρέπει νὰ ἰδρύθηκε στὸν λόφο τῆς Μουνυχίας στὸν Πειραιᾶ, τὸ 431³⁴⁴, ἢ ἴσως καὶ νωρίτερα³⁴⁵.

Στὸν Πειραιᾶ ἱδρυσαν οἱ Κιτιεῖς ἱερὸ γιὰ τὴν Ἀφροδίτη τὸ 333-332, ἐνῶ πρωτύτερα οἱ Αἰγύπτιοι γιὰ τὴν Ἰσιδα³⁴⁶. Λατρεία τῆς Ἰσιδας μαρτυρεῖται καὶ στὴν Ἀθήνα ἐπιγραφικὰ³⁴⁷. Εὐρήματα ἀπὸ ἀνασκαφὲς στὸ οἰκόπεδο Μακρυγιάννη, ποὺ δημοσίευσε πρόσφατα ἡ Ἰσμήνη Τριάντη, τεκμηριώνουν τὴ λατρεία ἀνατολικῶν θεοτήτων στὴ νότια κλιτὺ τῆς Ἀκρόπολης στὰ αὐτοκρατορικὰ χρόνια³⁴⁸.

Ἡ λατρεία τῆς φρυγικῆς θεᾶς Μητέρας Κυβέλης υἰοθετήθηκε πρῶτα ἀπὸ τοὺς Ἴωνες τῆς Μ. Ἀσίας, ὅπως μᾶς βεβαιώνουν ἀρχαῖοι ναῖσκοι ἀπὸ τὴ Μίλητο³⁴⁹. Στὴν Ἀθήνα

343. Γιὰ τὸ πλέγμα τῶν πολλαπλῶν συσχετισμῶν βλ. Schörner - Goette 2004, ἰδ. 114-119.

344. Ὁ λεγόμενος ἱερὸς νόμος τῶν Βενδιδεῶν (Παπαδάκης 1937, Ferguson 1949, 131-162, *IG* I³ 136 [413/12?]) προέρχεται ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ κλιτὺ τῆς Μουνυχίας (Παπαδάκης 1937, 808). Μεταξὺ 431-411 χρονολογεῖ τὸν νόμο ὁ Sokolowski (*LSCG* 20-23 ἀρ. 6). Ὁ Planeaux 2000-01, ἰδ. 177-181 θεωρεῖ ὅτι παράλληλα μὲ τὴν ἐπίσημὴ εἰσαγωγὴ τῆς λατρείας τῆς στὴν Ἀττικὴ θεοπίστηκαν καὶ τὰ Βενδίδια, ἐνῶ κατὰ τὴν Simms 1988, 61 ἡ ἱδρυση τοῦ ἱεροῦ τῆς θεᾶς χρονολογεῖται στὸ 429/28 ἢ καὶ λίγο πρὶν (βλ. παρακάτω σημ. 345), ἐνῶ τῶν Βενδιδεῶν στὸ 413/12. Γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς Βενδίδας στὴν Ἀττικὴ βλ. Beschi 1990-91, ἰδ. 29-31, 35 εἰκ. 2-3, γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Πειραιᾶ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 5ου, καθὼς καὶ γιὰ τὸν τύπο τοῦ λατρευτικοῦ ἀγάλματος βλ. αὐτόθι 33-34.

345. Ἀναφέρεται ἥδη στὸ ψήφισμα τῶν ταμιῶν τῶν ἄλλων θεῶν (*IG* I³ 383, στ. 143: 429-428 π.Χ.), γι' αὐτὸ καὶ προτείνεται ἡ ἔναρξη τῆς λατρείας νωρίτερα (τὸ 433 π.Χ. κατὰ τὸν Ferguson 1949, 133. Πρβ. Simms 1988, 61) μὲ τὸ ἐνδεχόμενο ὑπαρξῆς μίας προγενέστερης ἔγκρισης γιὰ ἰδιωτικὴ θρακικὴ λατρεία (Ferguson 1949). Πρβ. καὶ Παπαδάκι 1937, 811. Ἐπίσης, σαφὴς μνεῖα γίνεται καὶ στὸν νόμο τῶν Βενδιδεῶν ἀλλὰ καὶ στὸ μεταγενέστερο ψήφισμα *IG* II² 1283, 3-8, ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. π.Χ., γιὰ ἱδρυση λατρείας τῆς Βενδίδας ἀπὸ τὸν δῆμο τῆς Ἀθήνας. Σὲ πρωιμότερη γνωριμία, σὲ ἰδιωτικὸ ἐπίπεδο, ἀνα-

φέρεται ὁ Beschi 1990-91, 31· πρβ. καὶ Simms 1988, 60-61. Planeaux 2000-01, 169.

346. *LSCG* 66-68 ἀρ. 34, στ. 9-11 καὶ 43-44. Πρβ. Ferguson 1949, 133.

347. *LSCG* 93-95 ἀρ. 50 (α' μισὸ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.). Βρέθηκε στὸν δῆμο τῆς Τεῖθρας. Ἐπίσης, βλ. βάση ποὺ φέρει τὰ ὀνόματα τοῦ Ἑρμῆ, τῶν Νυμφῶν, τοῦ Πάνα, τῆς Ἀφροδίτης καὶ τῆς Ἰσιδας: *IG* II² 4994. Walker 1979, 246 πίν. 30b. Beschi 2002a, 25-27 εἰκ. 8.

348. Τριάντη 2008.

349. Ἡ Xagorari-Gleißner 2008, 20-23 δὲν δέχεται τὴ λατρεία, ὅπως καὶ τὴν παράλληλὴ εἰκονογραφικὴ παρουσία τῆς Κυβέλης, πρὶν ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ Ἀγορακρίτου στὸ Παλαιὸ Βουλευτήριο. Ὅμως, εἶναι παράδοξη ἡ ξαφνικὴ ἐμφάνιση τῆς ξένης θεᾶς στὸ ἀντιπροσωπευτικὸ διοικητικὸ κτίριο τῆς Ἀθήνας χωρὶς ἄλλο προηγούμενο. Ἡ ἐξήγηση τῆς Xagorari-Gleißner 2008, 24, ὅτι τὸ Μητρῶο τοῦ Παλαιοῦ Βουλευτηρίου – καὶ ἐπομένως καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀγορακρίτου – ἀφοροῦσε στὴ Ρέα-Μητέρα Θεῶν δὲν εἶναι ἱκανοποιητικὴ, διότι ἡ μορφὴ τῆς Ρέας δὲν συνάδει μὲ χώρο διοικητικὸ καὶ χώρο ἀρχείων, ἐνῶ ἡ Κυβέλη ἐθεωρεῖτο προστάτις πόλεων. Ἄλλωστε, ὁ ἀγορακρίτειος εἰκονογραφικὸς τύπος εἶναι συνεπὴς πρὸς τὴν εἰκονογραφία τῆς φρυγικῆς θεᾶς, ὅπως ἀντιπροσωπεύεται στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ συνέχεια στοὺς ἰωνικοὺς ἀρχαίκοις ναῖσους (Βικέλα 2001, 50-53. 56-57. Vikela 2001, 73-78).

στήνεται τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς ἀπὸ τὸν Ἀγοράκριτο στὸ Παλαιὸ Βουλευτήριον, κλασικὴ παραλλαγή τοῦ ὁποίου θεωρεῖται τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς ἀπὸ τὸ Μοσχάτο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.³⁵⁰ Προφανῶς ἡ λατρεία τῆς εἶχε πρωτύτερα διαδοθεῖ ἀνεπίσημα³⁵¹. Δὲν ὑπάρχει ἀναφορὰ παράλληλη γιὰ βωμό, ὥστε νὰ πιστοποιηθεῖ καὶ ἡ ὑπαρξὴ ἱεροῦ μέσα στὸ διοικητικὸ κτίριο. Ὡστόσο, ἡ ἀναφορὰ τοῦ Αἰσχύνῃ ἀποτελεῖ μία ἐνδειξὴ ὅτι στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. ὑπῆρχε βωμός³⁵², ἐνῶ ἡ ὀνομασία τοῦ Παλαιοῦ Βουλευτηρίου ὡς Μητροῦον σὲ ἐπιγραφὴ τοῦ 375/374 δύσκολα μπορεῖ νὰ νοηθεῖ χωρὶς τὴν ὑπαρξὴ βωμοῦ³⁵³.

Ἡ λατρεία τῆς Κυβέλης ἔγινε τόσο δημοφιλὴς, ὥστε ξεπέρασε κάθε ἄλλη λατρεία ξένης θεότητας. Πέραν τοῦ συνολικοῦ χώρου ποὺ ὄριζε ἡ ἰδιαίτερη ὑπόστασή της, θεὰ τῆς ἄγριας φύσης ἀλλὰ καὶ τοῦ πολιτικοῦ βίου, ἡ ἰδρυση ἱερῶν τῆς ὁπουδήποτε, μὲ τὸ στήσιμο μικρῶν ναΐσκων μὲ τὴν τυποποιημένη παράστασή της, διευκόλυνε τὴ διάδοσιν τῆς λατρείας τῆς σὲ μεγάλη κλίμακα.

IV. ΟΙΚΙΑΚΑ ΙΕΡΑ. ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΣ ΟΙΚΙΑΚΩΝ ΚΑΙ ΜΙΚΡΩΝ ΙΕΡΩΝ

Τὰ οἰκιακὰ ἱερὰ εἶναι, βέβαια, καὶ αὐτὰ μικρὰ ἱερὰ, μάλιστα πολλὰ μικρά, ἀλλὰ ὡς ἐνταγμένα μέσα στὰ πλαίσια τοῦ περιορισμένου οἰκογενειακοῦ ἀσύλου, συνιστοῦν ἰδιαίτερη κατηγορία τῶν μικρῶν ἱερῶν. Ἐξάλλου, εἶναι αὐτονόητο ὅτι δὲν ἰσχύουν γι' αὐτὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἄλλων μικρῶν ἱερῶν.

Γιὰ τὴ φραγρία τῶν Δημοτιονιδῶν, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω³⁵⁴, ὑπῆρχε καὶ δεῦτερο ἱερό, «ὁ ἡῶρος ὅπου σύχναζαν οἱ Δεκελιεῖς»³⁵⁵, πιθανότατα νὰ ἦταν μία οἰκία. Ἡ τελευταία ὑπόθεση στηρίζεται στὴ σημασία ποὺ εἶχε ἡ λατρεία στὰ πλαίσια τοῦ οἰκογενειακοῦ οἴκου³⁵⁶, ὅποτε καὶ ἓνας εὐρύχωρος οἶκος νὰ ἐξυπηρετοῦσε τὶς ἀνάγκες ἐνὸς διευρυμένου κύκλου γένους ἢ φραγρίας.

Ἡ λατρεία στὰ πλαίσια τῆς οἰκογένειας πιστεύω ὅτι ἐξηγεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν μικρῶν ἱερῶν καὶ στὴν πόλιν, ὅπωςδήποτε αὐτῶν ποὺ δὲν ἦσαν δημόσια, ἀλλὰ ἀνήκαν στὰ γένη, τὶς φραγρίες, ἢ στοὺς διαφόρους συλλόγους. Θυσίαι μικρῶν ζώων γίνονταν, σύμφωνα μὲ μαρτυρία³⁵⁷, καὶ στὸ σπίτι, ὅποτε σίγουρα ὁ βωμὸς τῆς αὐλῆς θὰ ἐξυπηρετοῦσε τὶς πράξεις αὐτές³⁵⁸. Ἡ οἰκιακὴ λατρεία θὰ μπορούσε εὐκόλα νὰ βρεῖ διέξοδον σὲ κοινὸν χώρον, καθὼς οἱ οἰκισμοὶ ἀναπτύσσονταν, οἱ πόλεις ἰδρύονταν καὶ οἱ προϊστορικὲς θεότητες καὶ οἱ ἥρωες ἔπρεπε νὰ τύχουν προβολῆς ἔξω

350. Παπαχριστοδούλου 1973, 189-217. Γιὰ τὴ Μητέρα τοῦ Ἀγοράκριτου βλ. τελευταία Despinis 2005, ὁ ὁποῖος συζητᾷ τὸ ἀγαλματικὸ πρότυπο μὲ ἓνα ἀντίγραφο τοῦ ἔργου ποὺ ταύτισε στὸν λόφο τοῦ Pincio.

351. Βικέλα 2001, 61 καὶ σημ. 69. Vikela 2001, 91 καὶ σημ. 82. 99.

352. Αἰσχ. *Κατὰ Τιμ.* 60-61. Ἴσως νὰ ὑπῆρχε κινητὸς βωμὸς ἢ βωμὸς ποὺ δὲν ἄφησε ἴχνη.

353. *IG II²* 1445, 24. Πρβ. καὶ Σχ. Αἰσχ. *Κατὰ Κτησ.* 187.

354. Βλ. σημ. 165.

355. *IG II²* 1237.

356. Πρβ. Sjövall 1931, σποράδην. Pfister 1922, 2178-2179. Wachsmuth 1981, ἰδ. 100-101.

357. Ἀντιφῶν I 16-18.

358. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ λατρεία στὰ πρωτογεωμετρικὰ καὶ γεωμετρικὰ χρόνια στὴν «οἰκία τοῦ ἡγεμόνα» τοῦ οἰκισμοῦ ἢ στὸν ὑπαίθριον ἄντρον ἐμπρὸς τῆς· βλ. Mazarakis-Ainian 1997, 349, 377-381 καὶ σποράδην.

ἀπὸ τὰ στενὰ ὅρια τῶν μικρῶν ομάδων. Ἡ οἰκιακὴ λατρεία καὶ ἡ λατρεία ἡ περιορισμένη σὲ μικρὸ ἀριθμὸ ἀτόμων μιᾶς κώμης θὰ πρέπει νὰ ἀποτελέσουν καὶ τὴν αἰτία τῆς πληθώρας τῶν θεϊκῶν μορφῶν καὶ τῶν ποικίλων καὶ πολυπληθῶν ἐπωνυμιῶν τοὺς³⁵⁹.

Ἡ θεϊκὴ καὶ ἥρωικὴ πανσπερμία, ποὺ ὑπῆρχε σὲ ὅλους τοὺς ἀττικοὺς δήμους, ἀπαντᾶται σὲ μικρότερη κλίμακα καὶ στὰ οἰκιακὰ ἱερά. Ὁ Δίας Ἐρκεῖος προστάτεψε τὸ σύνολο τοῦ χώρου ποὺ καταλάμβανε τὸ σπίτι, στὴν κυριολεξία τὸν φράχτη του, τὸν περίβολό του³⁶⁰. Ἄν βέβαια ὁ βωμὸς τοῦ Ἐρκεῖου Δία ἦταν σὲ κάθε σπίτι ἢ μόνον σὲ ὁρισμένα, αὐτὸ δὲν συνάγεται ἄμεσα ἀπὸ τὶς πηγές. Ὡστόσο ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει ὅτι στοὺς ὑποψήφιους βουλευτὲς ὑπέβαλλαν μεταξὺ ἄλλων τὴν ἐρώτηση: εἰ ἔστιν αὐτῷ Ἀπόλλων Πατρῶος καὶ Ζεὺς Ἐρκεῖος, καὶ ποῦ ταῦτα τὰ ἱερά ἔστιν³⁶¹, στοιχεῖο ποὺ ὑποδηλώνει τὴν ὑπαρξὴ βωμῶν στὶς οἰκίεσ³⁶². Θὰ ἀρκοῦσαν καὶ μικροὶ φορητοὶ βωμοί³⁶³. Ἀλλὰ καὶ ἀπλὰ ἀγαλμάτια ἀπὸ ξύλο ἢ πήλινα εἰδώλια κοσμοῦσαν χώρους τῆς οἰκίας³⁶⁴.

Κέντρο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ ἐθεωρεῖτο ἡ ἐστία – πολὺ συχνότερα ἓνα μαγκάλι παρὰ ἓνας κτιστὸς βωμός³⁶⁵ –, ὅπου ἀναβε ἡ φωτιά, σύμβολο τῶν δεσμῶν τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας καὶ τῆς συνέχειάς της. Σὲ αὐτὴν γίνονταν σπονδές, πρὶν καὶ μετὰ τὰ γεύματα στὸν στενὸ κύκλο τοῦ οἴκου³⁶⁶, τὰ μέλη τοῦ ὁποῖου εἶχαν πραγματικὴ κοινὴ καταγωγὴ αἵματος καὶ ὄχι μυθική, ὅπως τὰ γέννη³⁶⁷. Ἡ θεὰ Ἑστία, ποὺ πρὸς τιμὴν της ἔκαιγε ἡ φωτιά στὸ Πρυτανεῖο, σύμβολο τῆς ταυτότητας καὶ τῆς ἐνότητας τῆς πόλης, δεχόταν καὶ στὸ ἰδιωτικὸ σπίτι τιμὲς ποὺ εἶχαν τὸ ἴδιο συμβολικὸ νόημα³⁶⁸. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ τελετουργία τῆς ἀμφιδρομίας γιὰ τὸ νεογέννητο παιδί, ὅταν τὸ περιέφεραν γύρω ἀπὸ τὴν φωτιά³⁶⁹, ἢ τὰ καταχύσματα, ράντισμα μὲ μαλακοὺς καρπούς τῶν νεονύμφων ἢ τῶν νεοφερμένων δούλων στὸν οἶκο³⁷⁰. Οὐσιαστικά, ἡ ἴδια ἡ οἰκία συγκροτοῦσε ἓνα ἱερό, μὲ τὸν βωμὸ στὸ κέντρο της.

Ὁ Ζεὺς Κτήσιος ἦταν προστάτης τοῦ ταμείου τῆς οἰκογένειας, τῆς ἀσφάλειας καὶ τῆς εὐμάρειάς της³⁷¹. Ἴσως ἀπεικονίζόταν σὲ μικροὺς πίνακες ὡς φίδι, ὅπως σὲ ἀναθηματικὴ στήλη ἀπὸ τὶς Θεσπιεὺς στὴ Βοιωτία³⁷². Σὲ αὐτὸν πρόσφεραν μείγμα παγκαρπίας, λαδιοῦ

359. Πρβ. Kuhnert 1885, 253 γιὰ τὸ φαινόμενο τῶν πολλῶν, συχνὰ ἀνόμων ὡς πρὸς τὴν ὑπόστασιν, θεοτήτων ποὺ συνυπῆρχαν σ' ἓνα ἱερό.

360. Kuhnert 1885, 324. Sjövall 1931. Nilsson 1940, 66-67. Περιέργως ὁ Jameson 1990, 105 ἀμφισβητεῖ τὴν ὑπαρξὴ του στὴν οἰκία (βλ. γραπτὲς πηγές: Wachsmuth 1981, 107-108).

361. Ἀθην. Πολ. 55,3. Πρβ. Nilsson 1940, 67 γιὰ βωμοὺς στὸν Δία Καταιβάτη.

362. Διαφωνῶ μὲ τὸν Jameson 1990, 101 ὅτι δὲν δηλώνεται ἡ περίπτωση αὐτῆς.

363. Ὅρθα ἐρμηνεύεται στὴν παλαιότερη ἐρευνα ἡ θέσις τοῦ (φορητοῦ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα) βωμοῦ τοῦ Δία Ἐρκεῖου στὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ (Parker 2005a, 17 σημ. 39).

364. Kuhnert 1885, 323 καὶ σημ. 5.

365. Jameson 1990, 105-106. Parker 2005a, 14. Γιὰ τὴν σημασίαν τῆς ἐστίας στὴν οἰκογενειακὴ θρησκεία βλ. Wachsmuth 1981, 105-106.

366. Sjövall 1931. Πρβ. Parker 2005a, 13 καὶ σημ. 18. Γιὰ τὴν οἰκογενειακὴ ἐστία βλ. Nilsson 1940, 72-75. Jameson 1990, 106.

367. Parker 1996, 61, 108-109. Parker 2005a, 13.

368. Parker 2005a, 13. 14.

369. Ἀριστοφ. Λυσ. 757. Ἡσύχ. λ. ἀμφιδρόμια. Wachsmuth 1981, 102-103.

370. Wachsmuth 1981, 103-104. Parker 2005a, 13.

371. Σούδα λ. Ζεὺς Κτήσιος. Ἰσαῖος VIII 16. Nilsson 1940, 67-68. Parker 2005a, 15.

372. Μουσ. Θηβῶν 330 (Sjövall 1931, 71. Mitropoulou 1975, 95-96 εἰκ. 38).

καὶ νεροῦ σὲ ἀγγεῖο, στὸν λεγόμενο καδίσκο³⁷³. Στὴ Φλύα καὶ στὸν Πειραιὰ ὁ Κτήσιος εἶχε καὶ ναό³⁷⁴. Ὡς πλουτοδότες θεοὶ τοῦ Κάτω κόσμου λατρεύονταν καὶ οἱ μορφές τοῦ Δία, τοῦ Μειλίχιου καὶ τοῦ Φίλιου, οἱ ὅποιοι, ὅπως καὶ ἡ Ἑστία καὶ ὁ Κτήσιος, δέχονταν λατρεία σὲ ἱερὰ δημόσια, ὅπως καὶ στὰ σπίτια³⁷⁵. Στοὺς ἐνοικίδιους θεοὺς ἀνῆκε καὶ ὁ Ἀσκληπιὸς γιὰ τὴ στενὴ σχέση ὑγείας καὶ πλούτου³⁷⁶, ὁ Δίας Σωτήρ³⁷⁷, ὅπως καὶ ὁ Δίας Τέλειος ἢ Ἐπιτέλειος³⁷⁸, ἡ Ἀγαθὴ Τύχη³⁷⁹, ὁ Ἥρως Ἐπιτέγειος³⁸⁰, ὁ Ἑρμῆς Στροφαῖος³⁸¹. Ἀκόμη καὶ γιὰ κάποια ἀπὸ τὰ μικροῦ μεγέθους Ἑκαταῖα πιστεύεται ὅτι ἦσαν στημένα ἐντὸς τῶν οἰκιῶν³⁸². Τὸ οἰκιακὸ πάνθεο ἦταν πολύχρωμο³⁸³, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ δημόσιο. Διαπιστώνει κανεῖς ὅτι ἡ ιδιότητα κάποιων θεῶν ὡς προστατῶν τῆς οἰκίας δὲν ἀποτελοῦσε ἐμπόδιο γιὰ τὴ λατρεία τους σὲ ἱερὰ ἐκτὸς αὐτῆς.

Ἐνα σύνολο, διάφορο κατὰ περίπτωσιν, λατρευόμενων θεοτήτων ἀντιπροσώπευαν οἱ πατρῶοι θεοί, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀντιστοιχοῦσαν οἱ πατρῶοι βωμοί. Ἦσαν οἱ θεοὶ ποὺ προστάτευαν τοὺς προπάτορες τῆς οἰκογένειας καὶ ἐπομένως καὶ τὴν ἄρρηκτη συνέχειά της³⁸⁴. Ἡ ἐπιλογὴ ἦταν προσωπική, τὸ ἔθιμο συχνό, καί, σύμφωνα μὲ τὸν Πλάτωνα³⁸⁵, μπορούσε ὁ ἀριθμὸς τους νὰ ποικίλλει κατὰ βούλησιν. Τὴ γενικευμένη αὐτὴ ἔννοια τῶν θεῶν ποὺ ἀπέρρεε ἀπὸ τὶς προτιμήσεις τῶν προγόνων κάθε οἰκογένειας ἐκπροσωποῦσαν συνολικὰ οἱ Τριτοπάτορες, τὸ ἱερὸ τῶν ὁποίων ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. εἶχε ἰδρυθεῖ στὸν Κεραμεϊκό³⁸⁶.

Λίγα βήματα ἀπὸ τὸν μέσα στὸν ἔξω κόσμος, στὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ, στὸν δρόμο³⁸⁷, συναντοῦσε κανεῖς τὸν Ἀπόλλωνα Ἀγνιέα³⁸⁸, τὰ Ἑκαταῖα³⁸⁹, τὶς Κυβέλες³⁹⁰ τὶς ἐρμαῖκες

373. *FGrH* 140 F 22 = *FGrH* 353 F 1. Ἰσαῖος 8, 15-16. Πρβ. καὶ Nilsson 1940, 68 εἰκ. 26. Baumer 2004, 7 σημ. 23 (βιβλιογρ.). Parker 2005a, 16.

374. Πανσ. I 31, 4. Ἀντιφῶν I 16.

375. Sjövall 1931, 81. Nilsson 1940, 69-72. Μαρτυρίες λατρείας τοῦ Μειλίχιου στὴν Ἀττική: Lalonde 2006a, 96-120.

376. Sjövall 1931, 82-83.

377. Αἰσχ. Ἰκ. 24 κέ.: Ὑπατοὶ θεοὶ καὶ βαρύντι μοι χθόνιοι θήκας κατέχοντες καὶ Ζεὺς σωτήρ τρίτος οἰκοφύλαξ ὁσίων ἀνδρῶν.

378. Sjövall 1931, 102 κέ. γιὰ τὴ σύμπτωση μὲ τὸν Τέλειο· αὐτόθι 105 γιὰ τὴ λατρεία του στὴν Ἀθήνα.

379. Πρβ. Kuhnert 1885, 325.

380. Sjövall 1931, 124-125.

381. Kuhnert 1885, 324 καὶ σημ. 3.

382. Ἡ Harrison 1965, 95 ἀναφέρει ὅτι ὁρισμένα Ἑκαταῖα τῆς Ἀγορᾶς πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ σπίτια, παρόλον ὅτι τὸ γεγονὸς δὲν ἔχει ἐπιβεβαιωθεῖ ἀνασκαφικά. Πρβ. Kraus 1960, 106. Γιὰ τὶς ἐρμαῖκες στῆλες: Rückert 1998, 182-184. Ὁ Ἑρμῆς ἀνῆκε στοὺς πατρῶους θεοὺς (βλ. παρακάτω σ. 183 καὶ σημ. 391, καθὼς καὶ Rückert 1998, 184.

383. Ἀπαρίθμηση: Kuhnert 1885, 323-326.

384. Οἱ θεοὶ αὐτοὶ ἦσαν διαφορετικοὶ γιὰ κάθε οἰκογένεια: Kuhnert 1885, 324. Parker 2005a, 21-23 (γιὰ τὶς διαφορὲς ἀπόψεις).

385. Πλάτ. *Νόμ.* 909E-910D. Ἐπικρίνοντας τὴν ὑπερβολὴ τῶν ιδιωτῶν στὴν ἴδρυση ἱερῶν ἀναφέρει ὅτι γέμιζαν μὲ βωμοὺς καὶ ἱερὰ ὅλα τὰ σπίτια καὶ τοὺς οἰκισμοὺς.

386. Knigge 1990, 103. Parker 2005a, 31-32 γιὰ τὶς ἰδιαιτερότητες τῶν ἀνωνύμων αὐτῶν μορφῶν καὶ τὶς ποικίλες ἀναφορὲς στὶς πηγές.

387. Γιὰ ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῶν παρόδιων ἱερῶν τοῦ ἄστεως βλ. Κωστάκη 2008, ἰδ. 148 κέ.

388. Ἀπόλλων Ἀγνιεύς ἢ Ἐνόδιος. Κατὰ τὸν Ἀριστοφ. *Σφ.* 875, ὑπῆρχε μπροστὰ ἀπὸ κάθε σπίτι. Ὁ Wycherley 1970, 284 ἀναφέρει ὅτι δὲν ἔχει βρεθεῖ καμία ἀπὸ τὶς τυπικὲς ἀνεικονικὲς μορφὲς τοῦ θεοῦ στὴν Ἀθήνα. Γιὰ τὴ μορφὴ τῶν στηλῶν στὶς πηγές: Lambrinoudakis *et al.* 1984, 189 ἀρ. 2. Fehrentz 1993, ἰδ. 133-138. Parker 2005a, 18.

389. Γιὰ τὸ ἔθιμο νὰ ὑπάρχει ἓνα Ἑκαταῖο μπροστὰ στὴν πόρτα τῶν σπιτιῶν: Ἀριστοφ. *Σφ.* 804. Ἀναφορικὰ μὲ τὴ σχέση Ἀπόλλωνα-Ἑκάτης ὡς φυλάκων τῶν θυρῶν: Kraus 1960, ἰδ. 19.

390. Γιὰ τοὺς ναῖσκους τῆς Κυβέλης στὸ ὑπαιθρο

στήλες³⁹¹. Οἱ θεοὶ τοῦ μικρόκοσμου τῆς οἰκογένειας πλαισιώνονταν ἀπὸ τοὺς κοινοὺς θεοὺς, γιὰ τοὺς ὁποίους εἶχαν στηθεὶ μικρὰ ἱερὰ, τὰ πρῶτα στὸν ἔξω τοῦ οἴκου κόσμος³⁹². Ἡ καθημερινή, ἄμεση σχέση μὲ τοὺς οἰκιακοὺς θεοὺς ὁδηγοῦσε τὰ βήματα τῆς οἰκογένειας αὐθόρμητα καὶ αὐτονόητα στὰ μικρὰ καὶ μεγάλα ἱερὰ τῶν δήμων, ὅπου προσέρχονταν μὲ εὐλάβεια, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀπεικονίζονται στὰ ἀναθηματικά ἀνάγλυφα³⁹³.

Ὡς ἓνα σημεῖο μπορεῖ κανεὶς νὰ θεωρήσει τὰ οἰκιακὰ καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ μικρὰ ἱερὰ ὡς συγκοινωνοῦντα δοχεῖα, κρίνοντας ἀπὸ τὶς ἀνάγκες ποὺ κάλυπταν οἱ οἰκιακοὶ θεοὶ σὲ σύγκριση μὲ αὐτὲς ποὺ ὑπαγόρευαν τὴν ἴδρυση τῶν μικρῶν, ἀκόμη καὶ πολλῶν δημόσιων, ἱερῶν. Προστασία, ὑγεία, εὐγονία, εὐδοκίμηση, εὐφορία, καλὴ τύχη καλύπτονταν καὶ ἀπὸ τοὺς οἰκιακοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς θεοὺς τῶν μικρῶν ἱερῶν. Ὁ ἴδιος ὁ Δίας σὲ διάφορες μορφές ὡς χθόνιος καὶ ὡς ὀλύμπιος κυριαρχοῦσε στὸ σπίτι καὶ συμμετεῖχε καὶ στὸ ἔξω-οικιακὸ πάνθεο μαζί μὲ πολλοὺς ἄλλους ὀλύμπιους καὶ χθόνιους θεοὺς καὶ ἥρωες. Ἡ οἰκιακὴ θρησκεία πρέπει πιθανότατα νὰ ἀνάγεται σὲ παλαιὰ χρονολογικὰ στρώματα³⁹⁴, γεγονὸς ποὺ βοηθᾷ καὶ στὴν κατανόηση τῆς παλαιότητος λατρειῶν σὲ πολλὰ μικρὰ ἱερὰ, ἢ τελετουργιῶν μὲ μαγικὸ χαρακτήρα, ποὺ σὲ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ λάμβαναν χώρα.

Ἡ προσωπικὴ, οἰκιακὴ θρησκεία, μὲ τὸν ἀδογματίστο χαρακτήρα της καὶ τὴν ἐλευθερία στὶς ἐπιλογές της, ἀποτελοῦσε στὴν οὐσία τὴ μικρογραφία τῆς θρησκείας τῆς πόλης, ὅχι ὅμως ὅπως ἐκφραζόταν δημόσια καὶ μὲ τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ της, ἀλλὰ ὅπως διαμορφωνόταν ἀπὸ τὶς μικρότερες ἢ μεγαλύτερες ὁμάδες πολιτῶν κατὰ τὴ βούλησίν τους, τὶς παραδόσεις τους, τὶς ἀνάγκες τους. Ἡ ἴδρυση μικρῶν λατρευτικῶν τόπων ἀπὸ εὐρύτερες ὁμάδες μὲ συνεκτικὸν δεσμὸν οὐσιαστικὰ ἀναπαρήγαγε τὸ πρότυπο τοῦ πολυμορφου πυρήνα τῆς οἰκιακῆς λατρείας, τῆς ὁποίας τὸ παράδειγμα ὑπῆρξε καθοριστικόν.

Ἀρχαιολογικὰ συνεπικουρῇ τῆς ἁποψῆς αὐτῆς, ὅτι δηλαδὴ ἡ οἰκιακὴ θρησκεία ὁδήγησε ἐν πολλοῖς στὴ συγκρότηση μικρῶν ἱερῶν δημόσιων καὶ ἰδιωτικῶν, ἰδιαίτερα τῶν γενῶν καὶ τῶν φρατριῶν, ἀποτελοῦν οἱ λεγόμενες ἱερὲς οἰκίαι, γνωστὲς στὴν Ἀττικὴ ἀπὸ δύο ἐξέχοντα παραδείγματα γεωμετρικῶν χρόνων, τὴν ἱερὰ οἰκίαν τῆς Ἀκαδημίας καὶ τὴν ἱερὰ οἰκίαν τῆς Ἐλευσίνας³⁹⁵. Ἡ κάτοψή τους, μὲ ἀκανόνιστο σχῆμα, δὲν παρουσιάζει κανένα ἰδιαίτερο χαρακτηριστικόν³⁹⁶. Τὸ σημαντικότερο στοιχεῖο τους ἦταν ὅτι κατοί-

ἢ στὴν οἰκίαν βλ. Πετρόχειλο 1992, 45-47. Βικέλα 2001, 67-68. Vikela 2001, 73-74, 120-121.

391. Ἀναφέρεται στὴν ὑπαρξὴ τους, τόσο ἔξω ἀπὸ τὰ σπίτια ὅσο καὶ ἔξω ἀπὸ ἱερὰ: Θουκ. VI 27, 1. Rückert 1998, 77-78.

392. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ὁ κατεξοχὴν θεὸς τῆς οἰκίας, Δίας Ἐρκεῖος, γιὰ τὸν ὁποῖο μνημονεύεται στὸ ἐορτολόγιό τοῦ Θορικοῦ θυσία βλ. Daux 1983, 153 στ. 22· 158, 160, 168, καὶ βέβαια ἡ Ἑστία ποὺ λατρευόταν στὸ Πρυτανεῖο.

393. Στὴν πλειονότητα τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων παριστάνονται οἰκογένειες. Ὁ Parker 2005a, 41 εὐστοχα ἐπισημαίνει τὴ μαρτυρία τῶν ἀναγλύφων

γιὰ τὴ συνοχὴ καὶ τὴ σημασία τοῦ οἴκου.

394. Ἦδη στὸν Ὅμηρο: Ὀδ. χ 334-335. Γιὰ τὴ μινωικὴ καὶ τὴ μυκηναϊκὴ περίοδο βλ. Wachsmuth 1980, 55-61. Wachsmuth 1981, 109. Πρβ. καὶ τὰ εὐρήματα (εἰδῶλια καὶ ἀγγεῖα) κοντὰ στὸ θρανίό τοῦ δωματίου XXXII τῆς οἰκίας G στὴν Ἀσίνη, τὸ ὁποῖο διακρίνεται γιὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ξεχωριστὴ του διαμόρφωση (Frödin - Persson 1938, 74-76, 298-311). Γιὰ τὴ μεταβατικὴ περίοδο, ἀπὸ τοὺς ὕστερους μυκηναϊκοὺς χρόνους στὴν πρῶμῃ ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου βλ. Mazarakis-Ainian 1997, 375-396, ἰδ. 377-381.

395. Βλ. σημ. 196.

396. Ἀκόμη καὶ στὰ κλασικὰ χρόνια οἱ οἰκίαι

κοῦνταν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χρόνου καὶ λειτουργοῦσαν ὡς χώροι συνεύρεσης γιὰ λατρεία συγκεκριμένες ἡμέρες³⁹⁷. Εὐστοχα ὁ Lauter τὶς χαρακτηρίζει ὡς ἐνδιάμεσες μορφές μεταξὺ ἐνὸς ἰδιωτικοῦ σπιτιοῦ καὶ ἐνὸς ἱεροῦ³⁹⁸. Ἡ ἱερὰ οἰκία τῆς Ἀκαδημίας, κοντὰ σὲ νεκρόπολη γεωμετρικῶν χρόνων, μπορεῖ νὰ χρησίμευσε γιὰ τὴ λατρεία τῶν προγόνων³⁹⁹. Πυρὲς ὑπῆρχαν σὲ κάθε δωμάτιο⁴⁰⁰. Ἐξω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας, ἡ ἱερὰ οἰκία τῆς Ἐλευσίνας καταστρέφεται στὸν πρῶμο 7ο αἰ. ἐνδεικτικὸ καὶ γιὰ τὴν προτέρα χρῆση τῆς εἶναι τὸ γεγονός ὅτι στὸν 6ο αἰ. χτίζεται μπροστὰ ἀπὸ τὴν αὐλὴ τῆς ἑνα μικρὸ δωμάτιο μὲ βωμὸ μπροστά⁴⁰¹. Στὴν κατηγορία τῶν πρώιμων λατρευτικῶν οἰκιῶν ἐντάσσονται καὶ ἡ λεγόμενη ἀνατολικὴ οἰκία στὸ Τουρκοβούνι, οἰκίαι στὴ Δυτικὴ νεκρόπολη τοῦ Θορικοῦ καὶ ἄλλες, ἐκτὸς Ἀττικῆς⁴⁰².

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ πρακτικὴ τῆς λατρείας προγόνων νεκρῶν ἢ ἡρώων στὶς ἱερὲς οἰκίαι ἀπὸ τὶς εὐρύτερες συναθροίσεις γενῶν παύει τὸν 6ο αἰ. ἐξηγεῖται ὡς ἑνα βαθμὸ ἀπὸ τὴν αὐξανόμενη ἰσχὺ καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μικρῶν ἱερῶν. Ὅμως, ἡ ἀνάγκη γιὰ ἄσκηση λατρείας σὲ μικρὸ, συγγενικὸ κύκλο παρέμενε ἰσχυρὴ καὶ συνεχίστηκε στὸ ἐπίπεδο τῆς λατρείας ἐν οἴκῳ, καθὼς καὶ εὐρύτερα, παρακολουθώντας τὴν αὔξησιν τοῦ πληθυσμοῦ, τὶς κοινωνικὲς μεταλλαγές, στὰ μικρὰ ἱερὰ τῶν γενῶν, τῶν φρατριῶν, τῶν φυλῶν καὶ τῶν ποικίλων θρησκευτικῶν συλλόγων.

Ὁ περιορισμένος ἀτομικὸς χώρος, ποὺ ἀνταποκρινόταν στὶς λίγες καὶ συγκεκριμένες ὑπαρξιακὲς ἀγωνίες καὶ στὰ ἄμεσα πρακτικὰ αἰτήματα, ἀναπτύχθηκε στὸν δημόσιο χώρο, ὅπου οἱ συσχετισμοὶ ποὺ ἔπρεπε νὰ τηρηθοῦν ἀνάμεσα στὶς ἐπιταγὲς τῆς ἠθικῆς, στὴν ἐκάστοτε πολιτικὴ πραγματικότητα καὶ στὸ παραδοσιακὸ θρησκευτικὸ πλαίσιο ἦσαν πολλοὶ καὶ λεπτοί. Σὲ αὐτὸ ὀφείλεται καὶ ἡ πολλαπλότητα τῶν στόχων ποὺ ἱκανοποιοῦσαν τὰ δημόσια ἱερὰ σὲ σχέση μὲ τὰ οἰκιακὰ καὶ τὰ ἰδιωτικά. Ἡ πλοκὴ αὐτῶν τῶν κύκλων, τῶν οἰκιακῶν, τῶν κοινῶν τῶν συλλόγων, τῶν μικρῶν ἀνεπίσημων, τῶν μεγάλων ἢ μικρῶν ἐπίσημων ἱερῶν τῶν δήμων, καὶ τῶν ἀντιπροσωπευτικῶν τῶν γενῶν, φρατριῶν καὶ φυλῶν, ὅπως βέβαια καὶ τῶν πολιούχων θεοτήτων μιᾶς πόλης, δὲν ἐμπόδιζε νὰ λειτουργοῦν μὲ τοὺς δικούς τους κανόνες ὡς αὐτόνομοι⁴⁰³, νὰ καλύπτουν διαφορετικὲς ἀνάγκες καὶ στόχους, ἀλλὰ καὶ νὰ συνδέονται, ὅπως ἀποκαλύπτουν τὰ ἐορτολόγια τῶν ἀττικῶν δήμων, ὅπου ἀντίστοιχα μικρὰ ἱερὰ τῶν δήμων ταυτίζονταν μὲ τὰ ἴδια μικρὰ ἢ καὶ μεγάλα ἱερὰ τῆς πόλης ἢ μὲ ἱερὰ οἰκιακά⁴⁰⁴. Ἀπὸ πούθεν δὲν προκύπτει ἀνταγωνι-

στὴν Ἀττικὴ παρουσιάζουν πολλὲς παραλλαγές, ἀνάλογα μὲ τὸν χώρο τοῦ οἰκοπέδου καὶ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἰδιοκτήτη (Lauter 1991, 120).

397. Poland 1909, 459-462. Lauter 1985a, 161, 177.

398. Lauter 1985a, 137.

399. Ὅπωςδήποτε ὑπάρχει δυσκολία διάκρισης μεταξὺ χθόνιας λατρείας καὶ λατρείας νεκρῶν: De Polignac 1995, 82. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὶς λατρεῖες μεταξὺ ἡρώων καὶ χθόνιων θεοτήτων (βλ. σημ. 33).

400. Lauter 1985a, 160.

401. Mylonas 1961, 59-60. Συνολικὰ γιὰ τὶς πρώιμες οἰκίαι λατρείας στὴν Ἀττικὴ βλ. Lauter 1985a, 155-179 ἐκτὸς Ἀττικῆς αὐτόθι 169-177.

402. Γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ἀνατολικῆς, ἐλλειψοειδοῦς οἰκίας στὸ Τουρκοβούνι βλ. Lauter 1985a, 128-139, ἰδ. 137-138.

403. Γιὰ τὶς προδιαγραφὲς ποὺ ἴσχυαν στὰ ἱερὰ τῆς πόλης σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ πανελλήνια βλ. Sourvinou-Inwood 1991, 297-300.

404. Αὐτόθι 313-314.

στική σχέση. Αυτό υποδηλώνεται και από τη δυνατότητα μετατροπῆς οἰκιῶν σὲ μικρὰ δημόσια ἱερὰ⁴⁰⁵. Τὰ οἰκιακὰ καὶ τὰ μικρὰ δημόσια ἱερὰ ἦσαν συχνὰ τὸ ἴδιο σημαντικὰ γιὰ τὴ λειτουργία καὶ τὴν ἰδεολογία τῆς πόλης, ὅπως καὶ τὰ μεγάλα. Ἡ ὑπαρξὴ τῶν οἰκακῶν ἱερῶν καὶ τὰ καθημερινὰ θρησκευτικὰ οἰκογενειακὰ καθήκοντα λειτουργοῦσαν ὡς προϋπόθεση γιὰ τὸν σεβασμὸ καὶ τὴν τέλεση τῶν κοινῶν θρησκευτικῶν πράξεων στὰ μικρὰ ἱερὰ τῶν δήμων ἢ τῶν ποικίλων ἄλλων κοινωνικῶν ομάδων. Προσφιλὴ καὶ οἰκεῖα, μὲ ἀμεσότητα στὴν πρόσβαση, συντηροῦσαν τὸν σεβασμὸ καὶ τὴν πίστη στοὺς θεοὺς καὶ σὲ ἓνα βαθμὸ καὶ στὶς ἀξίες τῆς πόλης.

Πάντως, ἂν καὶ οἱ οἰκιακοὶ θεοὶ ἦσαν λίγο-πολὺ οἱ ἴδιοι στὶς ἐλληνικὲς πόλεις, τὰ μικρὰ, ἀλλὰ καὶ τὰ μεγάλα ἱερὰ ἦσαν διαφορετικὰ σὲ κάθε πόλη, ἐφόσον σὲ αὐτὰ ὄχι μόνον τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο καθεμιᾶς πόλης ἦταν ξεχωριστό, ἢ γεωγραφικὴ τῆς θέσῃ ἄλλη, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ σὲ κάθε μία ἐκδηλωνόταν μία ἰδιαίτερη θρησκευτικὴ πολιτικὴ ποὺ ἱεραρχοῦσε τὴν παράδοση καὶ τὸ ἐκάστοτε ἱστορικὸ παρὸν διαφορετικά. Κάθε πόλη συνέτασσε τὸν δικό της θρησκευτικὸ χάρτη, εἶχε τὰ δικά της ἱερὰ μικρὰ καὶ μεγάλα, τὰ ὁποῖα οἱ ἄλλες πόλεις ὀφείλαν νὰ σέβονται⁴⁰⁶. Ἀκόμη καὶ τὰ Θεσμοφόρια, γιορτὴ πανελλαδική, ὁργανώνονταν σὲ κάθε πόλη σύμφωνα μὲ τὶς δικές της παραδόσεις, ὅπως παρατηρεῖ ἡ Ch. Sourvinou-Inwood⁴⁰⁷. Στὰ πανελλήνια ὅμως ἱερὰ, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν κορυφὴ τῆς πυραμίδας τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πανθέου, καταγράφονταν ἡ ὑπερτοπικὴ καὶ ἐνιαία θρησκευτικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ ἔκφραση τοῦ ἐλληνισμοῦ. Ὡστόσο, καὶ σὲ αὐτὰ ἦσαν ἐνσωματωμένα μικρὰ ἱερὰ μὲ τοπικὴ μορφή καὶ διαφορετικὴ αἰτιολόγηση.

Ἡ ἰδιαιτερότητα τῶν τοπικῶν παραδόσεων, ἡ ἰδιομορφία τῶν ομάδων κάθε κοινωνίας, ἡ θρησκευτικὴ ἀναγκαιότητα ποὺ χαρακτήριζε τὴν καθημερινότητα τοῦ κάθε ἀτόμου στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ὁδήγησαν σὲ μία ἐκτὸς κλίμακας πολυπλοκότητα τοπικοῦ χαρακτήρα ποὺ εἶναι μόνο ὁρατὴ, ἐὰν ἐξετάσει κανεὶς τὸ πλέγμα τῶν μικρῶν ἱερῶν καὶ τῆς προσωπικῆς θρησκείας σὲ ὅλες τὶς ἐλληνικὲς πόλεις. Ἐντυπωσιακὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι σὲ αὐτὰ ξεχώρισε καὶ ἡ διάσταση τοῦ ἰδιωτικοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ συλλογικοῦ, τοῦ ἐπίσημου ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνεπίσημου, ἐπομένως διαθρῶθηκε ἡ κοινωνία καὶ ἀπέκτησε συνεκτικούς δεσμοὺς μέσῳ τῆς λατρείας στὴ μικροκλίμακα τῶν ἱερῶν. Στὴν ἀρχαία Ἀθήνα τὰ μικρὰ ἱερὰ ἀντανάκλουσαν ἀφενὸς τὴν ἐξέχουσα θρησκευτικότητα τῶν πολιτῶν τῆς καὶ τὴν πολυχρωμία τῆς φαντασίας τους, ἀφετέρου τὴν πρωτοφανὴ πολιτικὴ διαδρομὴ τῆς πόλης, τὴ σαφήνεια στὸν διαχωρισμὸ τῶν κοινωνικῶν ομάδων, καθὼς καὶ τὸ μακρόχρονο καὶ πολύπτυχο δίκτυο τῶν συσχετισμῶν τους.

EYTENIA BIKEΛA

405. Π.χ. ὁ Δήμων δώρησε τὴν οἰκία καὶ τὸν κήπο του (βλ. σημ. 319) στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς νότιας κλιτύος τῆς Ἀκρόπολης, τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρὰ του τὸ χρησιμοποίησε ὡς πηγὴ εἰσοδήματος ἐνοικιάζοντάς

το σὲ ἰδιῶτες (Despinis 1999, 214).

406. Θουκ. IV 98, 2. Πρβ. Sourvinou-Inwood 1991, 301.

407. Sourvinou-Inwood 1991, 302-303.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Abramson 1979 H. Abramson, A Hero Shrine for Phrontis at Sounion?, *CalfStClAnt* 12, 1979, 1-19.
- Alcock 1993 S. Alcock, *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece* (Cambridge 1993).
- Aleshire 1989 S. Aleshire, *The Athenian Asklepieion: the People, their Dedications and the Inventories* (Amsterdam 1989).
- Aleshire 1992 S. Aleshire, The Economics of Dedication at the Athenian Asklepieion, στὸ T. Linders - B. Alroth (ἐκδ.), *Economics of Cult in the Ancient Greek World, Proceedings of the Uppsala Symposium 1990* (Uppsala 1992) 85-99.
- Aleshire 1994 S. Aleshire, Towards a Definition of "State Cult for Ancient Athens", στὸ R. Hägg (ἐκδ.), *Ancient Greek Cult Practice from the Epigraphical Evidence. Proceedings of the Second International Seminar on Ancient Greek Cult organized by the Swedish Institute at Athens, 22-24 November 1991* (Stockholm 1994) 1-16.
- Amandry 1985 P. Amandry, Le culte des Nymphes et de Pan, στὸ P. Amandry - P. Y. Pécoux - G. Touchais, *L'autre Corycien* II, 9. Suppl. *BCH* (1985).
- Ἀνδρέου 1994 Ἰ. Ἀνδρέου, Ὁ δῆμος τῶν Αἰξωνίδων Ἀλῶν, στὸ Coulson - Palagia 1994, 191-209.
- Andrews 1961 A. Andrews, Philochoros on Phratries, *JHS* 81, 1961, 1-15.
- Antonaccio 1995 C. Antonaccio, *An Archaeology of the Ancestors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece* (Lanham, Maryland 1995).
- Antonaccio 2003 C. Antonaccio, Placing the Past: The Bronze Age in the Cultic Topography of Early Greece, στὸ S. E. Alcock - R. Osborne (ἐκδ.), *Placing the Gods* (Oxford 2003) 79-104.
- Ἀποστολοπούλου-Κακαβογιάννη 2005: Ὁ Ἀποστολοπούλου-Κακαβογιάννη, Ἀναδρομὴ στὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων δῆμων τῆς δυτικῆς Μεσογαίας, στὸ Γ. Σταῖνχάουερ (ἐπιμ.), *Ἀττικῆς Ὁδοῦ περιήγηση* (Ἀθήνα 2005) 175-187.
- Arrigoni 1971 E. Arrigoni, Στοιχεῖα πρὸς ἀναπαράστασιν τοῦ τοπίου τῆς Ἀττικῆς κατὰ τὴν κλασσικὴν ἐποχὴν, *Ἀθηνᾶ* 72, 1971, 25-86.
- Baslez 1998 M.-F. Baslez, Les associations dans la cité grecque et l'apprentissage du collectif, *Ktema* 23, 1998, 431-440.
- Batino 2001 S. Batino, Il Leokorion. Appunti per la storia di un angolo dell'Agora, *ASAtene* 79, 2001, 55-82.
- Baumer 2004 L. Baumer, *Kult im Kleinen. Ländliche Heiligtümer späarchaischer bis hellenistischer Zeit, Attika - Arkadien - Argolis - Kynouria* (Rahden/Westf. 2004).
- Beschi 1967-68α L. Beschi, Il monumento di Telemachos, fondatore dell'Asklepieion ateniese, *ASAtene* 45-46, NS 29-30, 1967-68, 381-436.
- Beschi 1967-68β L. Beschi, Contributi di topographia ateniese, *ASAtene* 45-46, 1967-68, 511-536.
- Beschi 1990-91 L. Beschi, Bendis, The Great Goddess of the Thracians in Athens, *Orpheus* 1, 1990, 29-36.
- Beschi 2002α L. Beschi, Culti stranieri e fondazioni private, *ASAtene* 80, σειρά III, 2, τ. 1, 13-42.
- Beschi 2002β L. Beschi, I Tirreni di Lemno a Brauron e il tempio ionic dell'Ilisso, *RIA* 57, 2002 (III Ser. XXV) 7-36.
- Βικέλα 2001 E. Βικέλα, Ἡ φρυγικὴ Μητέρα Θεὰ ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ στὴν Ἑλλάδα: προσλήψεις καὶ μεταπλάσεις, *ΑΕ* 2001, 41-71.
- Bleicken 1994 J. Bleicken, *Die athenische Demokratie*² (1994).
- Blok 2009 J. H. Blok, Citizenship in Action: "Reading" Sacrifice in Classical Athens, στὸ Chr. Mann - M. Haake - R. von den Hoff (ἐκδ.), *Rollenbilder in der athenischen Demokratie. Medien, Gruppen, Räume im politischen und sozialen System. Beiträge zu einem interdisziplinären Kolloquium in Freiburg, i. Br., 24.-25. November 2006* (Wiesbaden 2009) 89-111.
- BMC *British Museum Coins.*
- Boehringer 2001 D. Boehringer, *Heroenkulte in Griechenland von der geometrischen bis zur klassischen Zeit*, 3. Beih. *Klio*, N.F. (2001).

- Brackertz 1976 U. Brackertz, *Zum Problem der Schutzgottheiten griechischer Städte* (Berlin 1976).
- Bravo III 2009 J. J. Bravo III, *Recovering the Past: The Origins of Greek Heroes and Hero Cult*, στὸ *Heroes* 2009, 11-29.
- Broneer 1932 O. Broneer, Eros and Aphrodite on the North Slope of the Acropolis, *Hesperia* 1, 1932, 31-55.
- Brulé 1995 P. Brulé, *La cité grecque à l'époque classique*² (Rennes 1995).
- Burkert 1985 W. Burkert, *Greek Religion: Archaic and Classical Periods* (Oxford 1985).
- Burkert 1995 W. Burkert, Greek Poleis and Civic Cults: Some Further Thoughts, στὸ M. Herman Hansen - K. Raaflaub (ἐκδ.), *Studies in the Ancient Greek Polis. Historia Einzelschriften* 95, 1995, 201-210.
- Burkert 1996 W. Burkert, Greek Temple Builders: Who, Where and Why?, στὸ R. Hägg (ἐκδ.), *The Role of Religion in the Early Greek Polis. Proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 16-18 October 1992* (Stockholm 1996) 21-29.
- Camp 1977 J. Camp, *The Water Supply of Ancient Athens* (Princeton 1977).
- Camp 2004 J. M. Camp, Ἡ ἀρχαία Ἀγορὰ τῆς Ἀθήνας (μτφρ. *The Athenian Agora. Excavations in the Heart of Classical Athens*) (Ἀθήνα 2004).
- Camponetti 2005 G. Camponetti, Atene nel Periodo della Pace di Nicia. Politica e scelte programmatiche nell'edilizia e nella cultura figurativa, *ASAtene* 83, Ser. III, 5, τόμ. II, 2005, 411-436.
- Carroll-Spillecke 1985 M. Carroll-Spillecke, *Landscape Depictions in Greek Relief Sculpture* (Darmstadt 1985).
- Christiansen 1996 J. Christiansen, *The Iron-Age Peak Sanctuary. Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabungen* III 1, *MarbWPr* 1996 (2000).
- Comella 2002 A. Comella, *I rilievi votivi greci di periodo arcaico e classico. Diffusione, ideologia, committenza* (Bari 2002).
- Comstock - Vermeule 1988 M. Comstock - C. C. Vermeule, *Sculpture in Stone and Bronze in the Museum of Fine Arts, Boston* (Boston 1988).
- Coulson - Palagia 1994 W. D. E. Coulson - O. Palagia et al. (ἐκδ.), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy, Proceedings of an International Conference celebrating 2500 years since the Birth of Democracy in Greece, held at the American School of Classical Studies at Athens, December 4-6, 1992*, Oxbow Monographs 37 (Oxford 1994).
- Crome 1935-36 J. F. Crome, Ἰππάρχῃοι Ἐρμαῖ, *AM* 60-61, 1935-36, 300-313 πίν. 101-108.
- Culto di Asclepio 2009 E. Di Miro et al. (ἐκδ.), *Il culto di Asclepio nell'area Mediterranea. Atti del Convegno Internazionale, Agrigento 20-22 Novembre 2005* (Roma 2009).
- Curtius 1877 E. Curtius, Das Asty von Athen, *AM* 2, 1877, 53-56.
- Dally 1997 O. Dally, Kulte und Kultbilder der Aphrodite in Attika im späteren 5. Jahrhundert vor Christus, *JdI* 112, 1997, 1-20.
- Daux 1963 G. Daux, La Grande Démarchie: un nouveau calendrier sacrificiel d'Attique (Erchia), *BCH* 87, 1963, 603-638 πίν. 13-14.
- Daux 1983 G. Daux, Le Calendrier de Thorikos au musée J. Paul Getty, *AntCl* 52, 1983, 150-174.
- Delivorrias et al. 1984 *LIMC* II (1984) 2-151 λ. *Aphrodite* (A. Delivorrias et al.).
- de Polignac 1994 F. de Polignac, *La naissance de la cité grecque* (Paris 1984).
- de Polignac 1995 F. de Polignac, Sanctuaires et société en Attique géométrique et archaïque: réflexion sur les critères d'analyse, στὸ A. Verbanck-Piérard - D. Viviers (ἐκδ.), *Culture et Cité. L'avènement d'Athènes à l'époque archaïque. Actes du Colloque international organisé à l'Université libre de Bruxelles du 25 au 27 avril 1991 par l'Institut des Hautes Études de Belgique et la Fondation Archéologique de l'U.L.B.* (Bruxelles 1995) 75-101.
- Despinis 1995 G. Despinis, Studien zur hellenistischen Plastik, I. Zwei Künstlerfamilien aus Athen, *AM* 110, 1995, 321-372 πίν. 61-84.
- Despinis 1997 G. Despinis, Zum Athener Brauronion, στὸ W. Hoepfner (ἐκδ.), *Kult und Kultbauten auf der Akropolis. Internationales Symposium vom 7. bis 9. Juli 1995 in Berlin* (Berlin 1997) 209-217.

- Despinis 1999 G. Despinis, Zum Basisfragment IG II² 4417 im Kerameikos, *AM* 114, 1999, 208-217 πίν. 28-29.
- Despinis 2004 G. I. Despinis, Die Kultstatuen der Artemis in Brauron, *AM* 119, 2004, 261-315 πίν. 64-75.
- Despinis 2005 G. Despinis, Die Statue der Göttermutter des Agorakritos, στὸ V. M. Strocka (ἐκδ.), *Internationales Symposion anlässlich des 150. Geburtstages von Adolf Furtwängler, Freiburg im Breisgau 30. Juni-3. Juli 2003* (2005) 143-155.
- Despinis 2007 G. I. Despinis, Neues zu der spätarchaischen Statue des Dionysos aus Ikaria, *AM* 122, 2007, 103-137 πίν. 11-23.
- Despinis 2008 G. I. Despinis, Klassische Skulpturen von der Athener Akropolis, *AM* 123, 2008, 235-340 πίν. 24-45.
- Despinis 2009α G. I. Despinis, Zum Weihrelief des Neoptolemos im Athener Agora-Museum, *AA* 2009, 11-19.
- Δεσπίνης 2009β Γ. Δεσπίνης, Ἀρχαϊκὰ ἡρώα μὲ ἀνάγλυφες ζωφόρους, *ASAtene* 87, Ser. III, 9, τόμ. I, 2009, 347-366.
- Δεσπίνης 2010 Γ. Δεσπίνης, *Μεγαρικά* (Μέγαρο 2010).
- Deubner 1966 L. Deubner, *Attische Feste*² (Berlin 1966).
- Devillers 1988 M. Devillers, An Archaic and Classical Votive Deposit from a Mycenaean Tomb at Thorikos, *Miscellanea Graeca* 8, 1988.
- Di Filippo Balestrazzi 1984: LIMC II (1984) 327-332 λ. *Apollon Agyieus* [E. Di Filippo Balestrazzi].
- D'Onofrio 1995 A. M. D'Onofrio, Santuari "rurali" e dinamiche insediative in Attica tra il proto-geometrico e l'orientalizante (1050-600 A.C.), *AnnOrNap* (A.I.O.N.) N.S. 2, 1995, 57-88.
- Dontas 1983 G. Dontas, The True Aglaurion, *Hesperia* 52, 1983, 48-63 πίν. 13-15.
- Dow 1968 S. Dow, Six Athenian Sacrificial Calendars, *BCH* 92, 1968, 170-186.
- Edelmann 1999 M. Edelmann, *Menschen auf griechischen Weihreliefs* (München 1999).
- Edwards 1985 Ch. M. Edwards, *Greek Votive Reliefs to Pan and the Nymphs I-III* (δ.δ. New York University 1985).
- Ekroth 2002 G. Ekroth, *The Sacrificial Rituals of Greek Hero-Cults in the Archaic to the Early Hellenistic Period*, 12 Suppl. *Kernos* (2003).
- Ekroth 2009 G. Ekroth, The Cult of Heroes, στὸ *Heroes* 2009, 120-143.
- Elderkin 1941 G. W. Elderkin, The Hero on a Sandal, *Hesperia* 10, 1941, 381-387.
- Eliot 1962 C. W. J. Eliot, *Coastal Demes of Attica*, 5. Suppl. *Phoenix* (Toronto 1962).
- Fagerström 1988 K. Fagerström, *Greek Iron Age Architecture* (Göteborg 1988).
- Fehrentz 1993 V. Fehrentz, Der antike Agyieus, *JdI* 108, 1993, 123-196.
- Ferguson 1938 W. S. Ferguson, The Salaminioi of Heptaphylai and Sounion, *Hesperia* 5, 1938, 1-74.
- Ferguson 1944 W. S. Ferguson, The Attic Orgeones, *HarvThR* 37, 1944, 61-140.
- Ferguson 1949 W. Scott Ferguson, Orgeonika, στὸ *Commemorative Studies in Honor of Theodore Leslie Shear*, *Hesperia* Suppl. 8 (1949) 130-163, πίν. 17.
- Ferguson 1989 J. Ferguson, *Among the Gods* (London 1989).
- Forsén 1993 B. Forsén, The Sanctuary of Zeus Hypsistos and the Assembly Place on the Pnyx, *Hesperia* 62, 1993, 507-521 πίν. 87-88.
- Forsén 1996 B. Forsén, *Griechische Glieder-Weihungen* (Helsinki 1996).
- Freitag - Funke - Haake 2006: K. Freitag - P. Funke - M. Haake, Einleitung: Kult - Politik - Ethnos, στὸ K. Freitag - P. Funke - M. Haake (ἐκδ.), *Kult - Politik - Ethnos, Historia Einzelschriften* 189 (2006) 7-15.
- Frödin-Persson 1938 O. Frödin - A. Persson, *Asine, Results of the Swedish Excavations 1922-1930* (Stockholm 1938).
- Fuchs 1962 W. Fuchs, Attische Nymphenreliefs, *AM* 77, 1962, 242-249 συμπλ. πίν. 64-69.
- Garland 1987 R. Garland, *The Piraeus. From the Fifth to the First Century B.C.* (Ithaca, New York 1987).

- Glowacki 2002 K. Glowacki, Rock-Cut Niches and Votive Sculpture from the Sanctuary of Eros and Aphrodite on the North Slope of the Acropolis, *AJA* 106, 2002, 294.
- Goette 1992-98 H. R. Goette, Ὁ δῆμος τῆς Παλλήνης. Ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Παλληνίδος, *HOPOS* 10-12, 1992-1998, 105-118 πίν. 21-24.
- Goette 1995 H. R. Goette, Studien zur historischen Landeskunde Attikas IV. Der Hügel der Panagia Thiti bei Vari und seine Inschriften, *AM* 110, 1995, 235-246 πίν. 42-48, συμπλῆρ. πίν. 8.
- Goette 1999 H. R. Goette, Städtische Siedlungen in Attika, στὸ E.-L. Schwandner - K. Rheidt (ἐκδ.), *Stadt und Umland, Bauforschungskolloquium in Berlin vom 7. bis 10. Mai 1997* (Mainz am Rhein 1999) 160-167.
- Goette 2000 H. R. Goette, Ὁ ἀξιόλογος δῆμος Σούνιον. *Landeskundliche Studien in Südost-Attika* (Rahden/Westf. 2000).
- Gorrini 2002-03 M. E. Gorrini, Eroi salutari della Grecia continentale tra istanze politiche ed universali, *AnnOrNap* (A.I.O.N.) N.S. 9-10, 2002-2003, 163-196.
- Grandjean - Salviat 2000 Y. Grandjean - Y. Salviat, *Guide de Thasos* (Athènes 2000).
- Greco 2009 E. Greco, Nota sul santuario di Apollo Pizio ad Atene, στὸ *Κεράτια Φιλίας. Τιμητικός τόμος γιὰ τὸν Γ. Τουράτσογλου* (Ἀθήνα 2009) 291-297.
- Greco et al. 2010 E. Greco et al., *Topografia di Atene. Sviluppo urbano e monumenti dalle origini al III secolo d.C.* τόμ. 1: *Acropoli - Areopago - Tra Acropoli e Pnice* (Paestum 2010).
- Gruben 2000 G. Gruben, Ἱερὰ καὶ ναοὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων (*Griechische Tempel und Heiligtümer*, München 2000) (ἐλλῆν. μτφρ. Ἀθήνα 2000).
- Gschwantler 2008 K. Gschwantler, Die Grotte des Pan und der Nymphen auf dem Parnes, στὸ Chr. Franek et al. (ἐκδ.), *Thiasos. Festschrift für Erwin Pomarski* (Wien 2008) 349-363.
- Guarducci 1949-51 M. Guarducci, Le iscrizioni del santuario di Cefiso presso il Falero, *ASAtene* 27-29, N.S. 11-13, 1949-51, 117-133.
- Guarducci 1974 M. Guarducci, L'offerta di Xenokrateia nel santuario di Cefiso al Falero, στὸ D. W. Bradeen - M. F. McGregor (ἐκδ.), *Φόρος. Tribute to Benjamin Dean Meritt* (1974) 57-66, πίν. 8-12.
- Guettel Cole 1995 S. Guettel Cole, Civic Cult and Civic Identity, στὸ M. Herman Hansen (ἐκδ.), *Sources for the Ancient Greek City-State, Symposium August, 24-27, 1994, Acts of the Copenhagen Polis Center 2* (Copenhagen 1995) 292-325.
- Ζορίδης 1977 Π. Ζορίδης, Ἡ σπηλιὰ τῶν Νυμφῶν τῆς Πεντέλης, *AE* 1977, Χρον. 4-11 πίν. Δ-Ι.
- Hägg 1987 R. Hägg, Gifts to the Heroes in Geometric and Archaic Greece, στὸ T. Linders - G. Nordquist (ἐκδ.), *Gifts to the Gods. Proceedings of the Uppsala Symposium 1985*, *Boreas* 15 (1987) 93-99.
- Hamiaux 1992 M. Hamiaux, *Les sculptures grecques I* (Paris 1992).
- Harrison 1965 E. B. Harrison, *Archaic and Archaistic Sculpture. The Athenian Agora* 11 (Princeton 1965).
- Hedrick 1983 C. W. Hedrick, Jr., Old and New. On the Attic Phratry of the Therrikleidai, *Hesperia* 52, 1983, 299-302.
- Hedrick 1988α Ch. W. Hedrick, Jr., The Thymaitian Phratry, *Hesperia* 57, 1988, 81-85.
- Hedrick 1988β Ch. W. Hedrick, Jr., The Temple and Cult of Apollo Patroos in Athens, *AJA* 92, 1988, 185-210.
- Hedrick 1990 Ch. W. Hedrick, Jr., *The Decrees of the Demotionidai* (Atlanta 1990).
- Hedrick 1991 Ch. W. Hedrick, Jr., Phratry Shrines of Attica and Athens, *Hesperia* 60, 1991, 241-268 πίν. 80.
- Henricks 1998 A. Henricks, Dromena und Legomena. Zum rituellen Selbstverständnis der Griechen, στὸ F. Graf (ἐκδ.), *Ansichten griechischer Rituale. Geburtstagssymposium für Walter Burkert* (Stuttgart-Leipzig 1998) 33-71.
- Herman Hansen 1997 M. Herman Hansen, Πόλις as the generic term for State, στὸ Th. Heine Nielsen (ἐκδ.), *Yet more Studies in the Ancient Greek Polis, Historia Einzelschriften* 117 (Stuttgart 1997) 9-15.

- Heroes* 2009 S. Albersmeier (ἐκδ.), *Heroes. Mortals and Myths in Ancient Greece*, κατ. ἔκθ. (Baltimore 2009).
- Hintzen-Bohlen 1997 B. Hintzen-Bohlen, *Die Kulturpolitik des Eubulos und des Lykurg. Die Denkmäler und Bauprojekte in Athen zwischen 355 und 322 v. Chr.* (Berlin 1997).
- Holtzmann 1984 LIMC II (1984) 863-897 λ. Asklepios [B. Holtzmann].
- Holtzmann 2003 B. Holtzmann, *L'Acropole d'Athènes* (Paris 2003).
- Humphreys 2004 S. C. Humphreys, *The Strangeness of Gods. Historical perspectives on the interpretation of Athenian Religion* (Oxford 2004).
- Θέμελης 1975 Γ. Θέμελης, Καμάριζα, Θέση Πουσιπέλια, *ΑΔ* 30, B1, 1975, 48-51, πίν. 34γ-δ.
- Θέμελης 1989 Γ. Θέμελης, Βάθρο ἀναθήματος στὴ Βενδίδα, *Horos* 7, 1989, 23-29.
- Isler 1981 LIMC I (1981) 12-36 λ. Acheloos [H. P. Isler].
- Jameson 1990 M. H. Jameson, Domestic Space in the Greek City-State, στὸ S. Kent (ἐκδ.), *Domestic Architecture and the Use of Space* (Cambridge 1990) 92-113.
- Jeffery 1948 L. H. Jeffery, The Boustrophedon Sacral Inscriptions from the Agora, *Hesperia* 17, 1948, 86-111 πίν. 29-32.
- Jost 1998 M. Jost, Sanctuaires publics et sanctuaires privés, *Ktema* 23, 1998, 301-306.
- Kahil 1977 L. Kahil, L'Artémis de Brauron: rites et mystère, *AntK* 20, 1977, 86-98.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006: Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Εὐώνυμον καὶ Ἄλμοις, στὸ Ἄλμος (Ἀθήνα 2006) 17-151.
- Κακαβογιάννη 2003 Ὁ. Κακαβογιάννη (ἐπιμ.), *Ἀρχαιολογικὲς ἐρευνες στὴν Μερέντα Μαρκοπούλου* (Ἀθήνα 2003).
- Κακαβογιάννη - Νταβίνου 2003: Ὁ. Κακαβογιάννη - Ι. Νταβίνου, Ἱερὸ Ἀφροδίτης, στὸ Κακαβογιάννη 2003, 34-35.
- Καλογεροπούλου 1987 Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου, Ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Παγκράτους στὴν Ἀθήνα, στὰ *Πρακτικὰ τοῦ Ἡ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς*, Ἀθήνα, 3-9 Ὀκτωβρίου 1982, B (1987) 298-304 πίν. 27-30.
- Καλτσᾶς 2001 Ν. Καλτσᾶς, *Ἑθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Τὰ γλυπτά* (Ἀθήνα 2001).
- Καροῦζος 1923 Χ. Ι. Καροῦζος, Ἀπὸ τὸ Ἡράκλειον τοῦ Κυνοσάργους, *ΑΔ* 8, 1923, 85-102.
- Kearns 1989 E. Kearns, *The Heroes of Attica*, Bull. Suppl. 57 University of London (London 1989).
- Κεραμόπουλλος 1929 Α. Δ. Κεραμόπουλλος, Ὑπὸ τὰ Προπύλαια τῆς Ἀκροπόλεως, *ΑΔ* 1929, 73-101.
- Kloppenborg 1996 J. S. Kloppenborg, Collegia and Thiasoi, στὸ J. S. Kloppenborg - S. G. Wilson (ἐκδ.), *Voluntary Associations in the Graeco-Roman World* (London 1996) 16-30.
- Knell 1994 H. Knell, Der jüngere Tempel des Apollo Patroos auf der Athener Agora, *JdI* 109, 1994, 217-237.
- Knigge 1990 U. Knigge, Ὁ Κεραμεικὸς τῆς Ἀθήνας (ἐλλ. μτφρ. Ἀθήνα 1990).
- Körte 1896 A. Körte, Die Ausgrabungen am Westabhang der Akropolis. IV. Das Heiligtum des Amynos, *AM* 21, 1896, 287-332 πίν. 11.
- Κορρές 1992-1998 Μ. Κορρές, Ἀπὸ τὸν Σταυρὸ στὴν ἀρχαία Ἀγορά, *HOPOS* 10-12, 1992-1998, 83-104 πίν. 15-20.
- Κορρές 1996α Μ. Κορρές, Τοπογραφικὰ ζητήματα τῆς Ἀκροπόλεως, στὸ *Ἀρχαιολογία τῆς πόλης τῶν Ἀθηνῶν* (Ἀθήνα 1996) 57-106.
- Korres 1996β M. Korres, Ein Beitrag zur Kenntnis der attisch-ionischen Architektur, στὸ E. L. Schwandner (ἐκδ.), *Säule und Gebälk. Zu Struktur und Wandlungsprozeß griechisch-römischer Architektur* (Mainz am Rhein 1996) 90-113.
- Korres 1997 M. Korres, An Early Attic Ionic Capital and the Kekropion on the Athenian Acropolis, στὸ O. Palagia (ἐκδ.), *Greek Offerings, Essays on Greek Art in Honour of J. Boardman* (Oxford 1997) 95-107.
- Kossatz-Deissmann 1988 LIMC IV (1988) 659-719 λ. Hera [A. Kossatz-Deissmann].
- Κοτζίᾶς 1949 Ν. Χ. Κοτζίᾶς, Ἀνασκαφὴ ἐν Προφῆτῃ Ἡλίας Ὑμητιοῦ, *ΠΑΕ* 1949, 51-74, 158-172.
- Κοτζίᾶς 1950 Ν. Χ. Κοτζίᾶς, Ἀνασκαφαὶ ἐν Προφῆτῃ Ἡλίας Ὑμητιοῦ, *ΠΑΕ* 1950, 144-172.
- Kourouniotes 1936 K. Kourouniotes, *Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum* (Athens 1936).

- Kraus 1960 Th. Kraus, *Hekate. Studien zu Wesen und Bild der Göttin in Kleinasien und Griechenland* (Heidelberg 1960).
- Krauskopf 1981 *LIMC* I (1981) 691-713 λ. *Amphiaraos* [I. Krauskopf].
- Kron 1979 U. Kron, Demos, Pnyx und Nymphenhügel. Zu Demos-Darstellungen und zum ältesten Kultort des Demos in Athen, *AM* 94, 1979, 49-75 πίν. 7-12.
- Kuhnert 1885 E. Kuhnert, Statue und Ort in ihrem Verhältnis bei den Griechen. Eine archäologische Untersuchung, *Jahrbücher für klassische Philologie*, 14. Suppl. (1885) 245-338.
- Κύρκου 1997 M. Κύρκου, Ἡ πρωτοαττική πρόκληση. Νέες κεραμικὲς μαρτυρίες, στὸ J. Oakley *et al.* (ἐκδ.), *Athenian Potters and Painters*, Oxbow Monograph 67 (1997) 423-434 ἔγχρ. πίν. 1a-4c.
- Kutsch 1913 F. Kutsch, *Attische Heilgötter und Heilheroen* (1913).
- Κωστάκη 2008 Λ. Κωστάκη, Πάντα πλήρη θεῶν εἶναι. Παρόδια ἱερὰ στὴν ἀρχαία Ἀθήνα, στὸ Α. Π. Ματθαίου - I. Polinskaya (ἐπιμ.), *Μικρὸς Ἱερομνήμων. Μελέτες εἰς μνήμην Michael H. Jameson* (Ἀθήνα 2008) 145-166.
- Lalonde 2006α G. V. Lalonde, *Horos Dios: An Athenian Shrine and Cult of Zeus* (Leiden 2006).
- Lalonde 2006β G. V. Lalonde, *IG* I³ 1055 B and the Boundary of Melite and Kollytos, *Hesperia* 75, 2006, 83-119.
- Lambert 1993 S. D. Lambert, *The Phratries of Attica* (Michigan 1993).
- Lambert 1997 S. D. Lambert, The Attic Genos Salaminioi and the Island of Salamis, *ZPE* 119, 1997, 85-106.
- Lambrinudakis 1980 V. Lambrinudakis, Remains of the Mycenaean Period in the Sanctuary of Apollon Maleatas, στὸ R. Hägg - N. Marinatos (ἐκδ.), *Sanctuaries and Cults in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the First International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 12-13 May, 1980* (Stockholm 1981) 59-65.
- Lambrinudakis *et al.* 1984 *LIMC* II (1984) 183-327 λ. *Apollon* [W. Lambrinudakis *et al.*].
- Langdon 1976 M. K. Langdon, A Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos, 16. Suppl. *Hesperia* (1976).
- Lauter 1982 H. Lauter, Zwei Horos-Inschriften bei Vari. Zu Grenzziehung und Deme-lokalisierung in Südost-Attika, *AA* 1982, 299-315.
- Lauter 1985α H. Lauter, Der Kultplatz auf dem Turkovouni. *Attische Forschungen* I, 12. Beih. *AM* (1985).
- Lauter 1985β H. Lauter, *Lathureza. Beiträge zur Architektur und Siedlungsgeschichte in spät-geometrischer Zeit* (Mainz 1985).
- Lauter *et al.* 1990 H. Lauter *et al.*, Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabung III 2 (Eisenzeit), *Marb WPr* 1989 (1990).
- Lauter 1993 H. Lauter, *Attische Landgemeinden in klassischer Zeit*, *Attische Forschungen* 4, *Marb WPr* 1991 (1993).
- Lauter 1996 H. Lauter, Vorwort, στὸ Christiansen 1996, 5-15.
- Lauter-Bufe 1979 H. Lauter-Bufe, Das Wehdorf Lathouresa bei Vari. Ein Beitrag zum Dekeleischen Krieg, *AM* 94, 1979, 161-192 πίν. 47-49.
- Lauter - Lauter-Bufe 1986 H. Lauter - H. Lauter-Bufe, Ein attisches Höhenheiligtum bei Varkiza, στὸ R. Hanauer *et al.* (ἐκδ.), *Festschrift zum 60. Geburtstag von Werner Böser*, *Karlsruher Geowissenschaftliche Schriften* (1986) 185-309.
- Lawall 2009 M. L. Lawall, The Temple of Apollo Patroos dated by an Amphora Stamp, *Hesperia* 78, 2009, 387-403.
- Lawton 1995 C. L. Lawton, *Attic Document Reliefs* (Oxford 1995).
- Lawton 1999 C. Lawton, Votive Reliefs and Popular Religion in the Athenian Agora: The Case of Asklepios and Hygieia, στὸ R. F. Docter - E. M. Moormann (ἐκδ.), *Proceedings of the XVth International Congress of Classical Archaeology, Amsterdam, July 12-17, 1998* (Amsterdam 1999) 232-234.
- Leventi 2003α I. Leventi, *Hygieia in Classical Greek Art* (Ἀθήνα 2003).
- Λεβέντη 2003β I. Λεβέντη, Παρατηρήσεις στὰ ἀττικά ἀναθηματικά ἀνάγλυφα τοῦ ὕστερου 4ου

- καὶ πρόωμον 3ου αἰ. π.Χ., στὸ O. Palagia - S. Tracy (ἐκδ.), *The Macedonians in Athens (322-229 B.C.). Proceedings of an International Conference held at the University of Athens, May 24-26 2001* (2003) 128-139.
- Lefantzis - Jensen 2009 M. Lefantzis - J. Tae Jensen, The Athenian Asklepieion on the South Slope of the Acropolis: Early Development, ca. 420-360, στὸ J. Tae Jensen *et al.* (ἐκδ.), *Aspects of Ancient Greek Cult* (Aarhus 2009) 91-124.
- Leslie Shear, Jr. 1984 T. Leslie Shear, Jr., The Athenian Agora: Excavations of 1980-1982, *Hesperia* 53, 1984, 1-57 πίν. 1-16.
- Leslie Shear, Jr. 1994 T. Leslie Shear, Jr., Ἴσονόμους τ' Ἀθήνας ἐποιήσατην: The Agora and the Democracy, στὸ Coulson - Palagia 1994, 225-248.
- Linders 1992 T. Linders, Sacred Finances: Some Observations, στὸ T. Linders - B. Alroth (ἐκδ.), *Economics of Cult in the Ancient Greek World, Proceedings of the Uppsala Symposium 1990* (Uppsala 1992) 9-13.
- Lindner 1997 LIMC VIII (1997) 736-741 λ. Kouretes, Korybantes.
- Lohmann 1993 H. Lohmann, *Atene. Ἀθήνη. Forschungen zu Siedlungs- und Wirtschaftsstruktur des klassischen Attika I-II* (Köln 1993).
- Lohmann - Schaefer 2000 H. Lohmann - H. Schaefer, Wo lag das Herakleion der Salaminioi ΕΠΙ ΠΟΡΘΜΩ?, *ZPE* 133, 2000, 91-102.
- LSCG F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques* (Paris 1969).
- LSCGS F. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques. Supplément* (Paris 1962).
- Mantis 2009 A. Mantis, The Asklepieion of Athens, στὸ *Culto di Asclepio* (2009) 67-77.
- Μαστροκώστας 1983 E. Μαστροκώστας, Ἀλάβαστρα τοῦ 700 π.Χ. ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ βωμοῦ τοῦ Διὸς ἐπὶ τῆς κορυφῆς τῆς Πάρνηθος, *ASAtene* 61, N.S. 45, 1983, 339-344.
- Μαχαίρα 2008 B. Μαχαίρα, *Τὸ ἱερὸ Ἀφροδίτης καὶ Ἑρωτος στὴν Ἱερὰ Ὀδὸς* (Ἀθήνα 2008).
- Mazarakis-Ainian 1997 A. Mazarakis-Ainian, *From Ruler's Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700)*, *SIMA* 121 (1997).
- Mazarakis-Ainian 1999 A. Mazarakis-Ainian, Reflections on Hero Cults in the Early Iron Age Greece, στὸ R. Hägg (ἐκδ.), *Ancient Greek Hero Cult. Proceedings of the Fifth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Göteborg University, 21-23 April 1995* (Stockholm 1999) 9-36.
- Mersch 1996 A. Mersch, *Studien zur Siedlungsgeschichte Attikas von 950 bis 400 v. Chr.* (Frankfurt am Main 1996).
- Meyer 1989 M. Meyer, *Die griechischen Urkundenreliefs* (Berlin 1989).
- Μηλιάδης 1953 Ἴ. Μηλιάδης, Ἀνασκαφαὶ νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως, *ΠΑΕ* 1953, 36-52.
- Μηλιάδης 1954 Ἴ. Μηλιάδης, Ἀνασκαφὴ νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως, *ΠΑΕ* 1954, 23-26.
- Mikalson 1977 J. Mikalson, Religion in the Attic Demes, *AJPh* 98, 1977, 424-435.
- Miles 1998 M. M. Miles, *The City Eleusinion*, *Agora* 31 (Princeton 1998).
- Mitropoulou 1975 E. Mitropoulou, *Deities and Heroes in the Form of Snakes* (Athens 1975).
- Mitropoulou 1977 E. Mitropoulou, *Corpus I. Attic Votive Reliefs of the 6th and 5th Centuries B.C.* (Athens 1977).
- Mylonas 1961 E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries* (Princeton 1961).
- Naumann 1983 F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der phrygischen und der griechischen Kunst* (Tübingen 1983).
- Nilsson 1940 M. P. Nilsson, *Greek Popular Religion* (New York 1940).
- Nilsson 1967 M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion I³* (München 1967).
- Ninck 1921 M. Ninck, *Die Bedeutung des Wassers im Kult und Leben der Alten*, 14. Suppl. *Philologus* H. 2 (1921).
- Nock 1944 A. D. Nock, The Cult of Heroes, *HarvThRev* 37, 1944, 141-166.
- Nolte 2006 S. Nolte, *Steinbruch - Werkstatt - Skulptur. Untersuchungen zu Aufbau und Organisation griechischer Bildhauerwerkstätten*, 18. Beih. zum *Göttinger Forum für Altertumswissenschaft* (Göttingen 2006).

- Nulton 2003 P. E. Nulton, *The Sanctuary of Apollo Hypoakraios and Imperial Athens* (Providence 2003).
- Osanna 1988-89 M. Osanna, Il problema topografico del santuario di Afrodite Urania ad Atene, *ASAtene* 66-67, N.S. 48-49, 1988-89, 73-95.
- Osanna 1992 M. Osanna, Il culto di Hermes Agoraios ad Atene, *Ostraka* 1, 1992, 215-222.
- Osborne 1985 R. Osborne, *Demos: The Discovery of Classical Attika* (Cambridge 1985).
- Osborne 1987 R. Osborne, *Classical Landscape with Figures* (London 1987).
- Osborne 1989 R. Osborne, A Crisis in Archaeological History? The Seventh Century B.C. in Attica, *BSA* 84, 1989, 297-322.
- Osborne 1996 R. Osborne, Classical Landscape Revisited, *ΤΟΠΟΙ* 6, 1996, 49-64.
- Osborne 2003 R. Osborne, Archaeology, the Salaminioi, and the Politics of Sacred Space in Archaic Attica, στὸ S. E. Alcock - R. Osborne (ἐκδ.), *Placing the Gods* (Oxford 2003) 143-160.
- Παλαιοκρασσά 1991 Λ. Παλαιοκρασσά, *Τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος Μουνιχίας* (Ἀθήνα 1991).
- Παπαδάκης 1937 Ν. Γ. Παπαδάκης, Ἱερὸς νόμος Βενδιδείων, *AE* 1937 Γ, 808-823.
- Παπαδημητρίου 1948 Ἱ. Παπαδημητρίου, Ἀνασκαφὴ ἐν τῷ Ἀσκληπιεῖω καὶ τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ἐν Ἐπιδάυρῳ, *ΠΑΕ* 1945-1948, 90-111.
- Παπαδημητρίου 1949 Ἱ. Παπαδημητρίου, Ἀνασκαφαὶ Ἀσκληπιείου Ἐπιδάυρον, *ΠΑΕ* 1949, 91-99.
- Papaefthymiou 2009α V. Papaefthymiou, Der Altar des Asklepieions von Athen, στὸ J. T. Jensen *et al.* (ἐκδ.), *Aspects of Ancient Greek Cult* (Aarhus 2009) 67-89.
- Papaefthymiou 2009β V. Papaefthymiou, Recent Excavations at the Asklepieion of Athens, στὸ *Culto di Asclepio* 2009, 79-89.
- Παπαχριστοδοῦλου 1973 Ἱ. Χ. Παπαχριστοδοῦλου, Ἄγαλμα καὶ ναὸς τῆς Κυβέλης ἐν Μοσχάτῳ Ἀττικῆς, *AE* 1973, 189-217.
- Parker 1996 R. Parker, *Athenian Religion* (Oxford 1996).
- Parker 2002 DNP (2002) 440-441 s.v. *Thesmophoria* (R. Parker).
- Parker 2005α R. Parker, *Polytheism and Society at Athens* (Oxford 2005).
- Parker 2005β R. Parker, ὡς ἦρωι ἐναγίζειν, στὸ R. Hägg - B. Alroth (ἐκδ.), *Greek Sacrificial Ritual, Olympian and Chthonian. Proceedings of the Sixth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Göteborg University, 25-27 April 1997* (Stockholm 2005) 37-45.
- Πετράκος 1992 Β. Χ. Πετράκος, Ἀνασκαφὴ Ραμνοῦντος, *ΠΑΕ* 1992, 1-41.
- Πετράκος 1995 Β. Χ. Πετράκος, *Ὁ Μαραθὼν* (Ἀθήνα 1995).
- Πετράκος 1999 I-II Β. Χ. Πετράκος, *Ὁ δῆμος τοῦ Ραμνοῦντος. I Τοπογραφία. II Οἱ ἐπιγραφές* (Ἀθήνα 1999).
- Πετρόχειλος 1992 Ἱ. Πετρόχειλος, Ἀναθηματικὰ γλυπτὰ τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὸν Πειραιά, *AE* 1992, 21-65.
- Pfister 1922 RE XI (1922) 2106-2192 λ. *Kultus*.
- Pirenne-Delforge 1994 V. Pirenne-Delforge, *L'Aphrodite grecque* (Liège 1994).
- Planeaux 2000-01 Chr. Planeaux, The Date of Bendis' Entry into Attica, *CIJ* 96.2, 2000-01, 165-192.
- Πλάτωνος-Γιώτα 2004 Μ. Πλάτωνος-Γιώτα, *Ἀχαρναί* (Ἀχαρναὶ 2004).
- Poland 1909 F. Poland, *Geschichte des griechischen Vereinswesens* (Leipzig 1909).
- Purvis 2003 A. Purvis, *Singular Dedications* (New York 2003).
- Riethmüller 1999 J. W. Riethmüller, Bothros and Tetrastyle: the Heroon of Asklepius in Athens, στὸ R. Hägg (ἐκδ.), *Ancient Greek Hero Cult. Proceedings of the Fifth International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Department of Classical Archaeology and Ancient History, Göteborg University, 21-23 April 1995* (Stockholm 1999) 123-143.
- Riethmüller 2005, 2/1-2/2 J. W. Riethmüller, *Asklepios, Heiligtümer und Kulte, Studien zu antiken Heiligtümern*, τ. 2/1 καὶ 2/2 (Heidelberg 2005).
- Ritti 1981 T. Ritti, *Iscrizioni e rilievi greci nel Museo Maffei di Verona* (Roma 1981).
- Robertson 1990 N. Robertson, The laws of Athens, 410-399: The Evidence for Review and Publication, *JHS* 110, 1990, 43-75.

- Rocchi 2002-03 M. Rocchi, Apollon il Maleatas del Monte Kynortion, *Minos* 37-38, 2002-03, 419-436.
- Roller 1999 L. E. Roller, *In Search of God the Mother. The Cult of Anatolian Cybele* (Los Angeles 1999).
- Rosenzweig 2004 R. Rosenzweig, *Worshipping Aphrodite* (Ann Arbor 2004).
- Rückert 1998 B. Rückert, *Die Herme im öffentlichen und privaten Leben der Griechen, Theorie und Forschung* τόμ. 563, *Religionswissenschaften* 4 (Regensburg 1998).
- Russell Cole 1976 D. Russell Cole, *Asty and Polis. "City" in Early Greek* (δ.δ. Stanford 1976).
- Σαλλιώρα-Οικονομάκου 2004 M. Σαλλιώρα-Οικονομάκου, *Ὁ ἀρχαῖος δῆμος τοῦ Σουνίου* (Κορωπὶ Ἀττικῆς 2004).
- Schlaifer 1940 R. Schlaifer, Notes on Athenian Public Cults, *HstClPh* 51, 1940, 233-260.
- Schörner - Goette 2004 G. Schörner - H. R. Goette, *Die Pan-Grotte von Vari* (Mainz am Rhein 2004).
- Scholl 2006 A. Scholl, Ἀναθήματα τῶν ἀρχαίων. Die Akropolisvotive aus dem 8. bis zum frühen 6. Jahrhundert v. Chr. und die Staatswerdung Athens, *JdI* 121, 2006, 1-175.
- Shapiro 1989 H. A. Shapiro, *Art and Cult under the Tyrants in Athens* (Mainz am Rhein 1989).
- Shapiro 1996 H. A. Shapiro, Cults of Solonian Athens, στὸ R. Hägg (ἐκδ.), *The Role of Religion in the Early Greek Polis. Proceedings of the Third International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Swedish Institute at Athens, 16-18 October 1992* (Stockholm 1996) 127-133.
- Siebert 1990 *LIMC* V (1990) 285-387 λ. *Hermes*.
- Siewert 1982 P. Siewert, *Die Trittyen Attikas und die Heeresform des Kleisthenes* (München 1982).
- Simantoni-Bournia 1992 *LIMC* VI (1992) 1-6 λ. *Kephalos*.
- Simms 1988 R. Simms, The Cult of the Thracian Goddess Bendis in Athens and Attica, *AncW* 18, 1988, 59-76.
- Simon 1985 E. Simon, Hekate in Athen, *AM* 100, 1985, 271-284 πίν. 49-55.
- Simon 1997 *LIMC* VIII (1997) 744-766 λ. *Kybele*.
- Simon 1998⁴ E. Simon, *Die Götter der Griechen*⁴ (München 1998).
- Sjövall 1931 H. Sjövall, *Zeus im altgriechischen Hauskult* (Lund 1931).
- Sourvinou-Inwood 1988 Chr. Sourvinou-Inwood, Further Aspects of Polis Religion, *ArchStAnt* 10, 1988, 259-274.
- Sourvinou-Inwood 1991 Chr. Sourvinou-Inwood, What is Polis Religion?, στὸ O. Murray - S. Price (ἐκδ.), *The Greek City from Homer to Alexander* (Oxford 1991) 295-322.
- Stahl 1987 M. Stahl, *Aristokraten und Tyrannen im archaischen Athen* (Stuttgart 1987).
- Σταῖνχάουερ 1993 Γ. Σταῖνχάουερ, Νεότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν σαλαμίνιο θίασο τῆς Βενδίδος, *AE* 1993, 31-47.
- Σταῖνχάουερ 2001 Γ. Σταῖνχάουερ, Ἡ κλασικὴ Μεσογαία (5ος-4ος αἰ. π.Χ.), στὸ *Μεσογαία. Ἱστορία καὶ πολιτισμὸς τῶν Μεσογαίων τῆς Ἀττικῆς* (Ἐλευθέριος Βενιζέλος, Διεθνὴς Ἀερολιμένας Ἀθηνῶν 2001) 80-139.
- Stroszeck 2009 J. Stroszeck, Das Heiligtum der Tritopatores im Kerameikos von Athen, στὸ H. Frielinghaus - J. Strotzeck (ἐκδ.), *Neue Forschungen zu griechischen Städten und Heiligtümern. FS Burkhardt Wesenberg* (2009) 55-83 πίν. 25-34.
- Stroud 1993 R. S. Stroud, The Aiakeion and Tholos of Athens in POxy 2087, *ZPE* 103, 1994, 1-9.
- Stroud 1995 R. S. Stroud, *The Athenian Grain-Tax Law of 374/3 B.C.*, *Hesperia* Suppl. 29 (1998).
- Σωτηριάδης 1935 Γ. Σωτηριάδης, Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν Μαραθῶνι, *ΠΑΕ* 1935, 84-158.
- Tagalidou 1993 E. Tagalidou, *Weihereliefs an Herakles aus klassischer Zeit* (Jonsered 1993).
- Thompson 1978 H. A. Thompson, Some Hero Shrines in Early Athens, στὸ *Athens comes of Age. From Solon to Salamis. Papers of a Symposium Sponsored by the Archaeological Institute of America, Princeton Society and the Department of Art and Archaeology, Princeton University* (Princeton 1978) 96-108.
- Traill 1975 J. S. Traill, *The Political Organization of Attica*, 14. Suppl. *Hesperia* (1975).
- Traill 1986 J. S. Traill, *Demos and Trittyes* (Toronto 1986).
- Travlos 1971 J. Travlos, *Pictorial Dictionary of Ancient Athens* (London 1971).

- Travlos 1988 J. Travlos, *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika* (Tübingen 1988).
- Τριάντη 2008 Ἰ. Τριάντη, Ἀνατολικὲς θεότητες στὴ νότια κλιτὸ τῆς Ἀκρόπολης, στὸ Σ. Βλίζος (ἐπιμ.), *Ἡ Ἀθήνα κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ*, παράρτ. Μουσ. Μπενάκη (Ἀθήνα 2008) 391-409.
- Τσάκος 1990-91 K. Τσάκος, Θεσαυρὸς Ἀφροδίτης Οὐρανίας ἐπιγραφή, *Horos* 8-9, 1990-91, 17-28 πίν. 6-7.
- Ustinova 1996 Y. Ustinova, Orgeones in Phratries, *Kernos* 9, 1996, 227-242.
- Valavanis 2002 P. Valavanis, Thoughts on the Public Archive in the Hellenistic Metroon of the Athenian Agora, *AM* 117, 2002, 221-255.
- van Straten 1995 F. T. van Straten, *Hierà kalà* (Leiden 1995).
- Vanderpool 1965 E. Vanderpool, The Location of the Attic Deme Erchia, *BCH* 89, 1965, 21-26.
- Vikela 1994a E. Vikela, *Die Weihreliefs aus dem Athener Pankrates-Heiligtum am Ilissos. Religionsgeschichtliche Bedeutung und Typologie*, 16. Beih. *AM* (Berlin 1994).
- Vikela 1994b *LIMC* VII (1994) 166-169 λ. *Pankrates* I [E. Vikela].
- Vikela 1997 E. Vikela, Attische Weihreliefs und die Kult-Topographie Attikas, *AM* 112, 1997, 167-246 πίν. 20-31.
- Vikela 2001 E. Vikela, Bemerkungen zu Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybelereliefs, *AM* 116, 2001, 67-123 πίν. 13-24.
- Vikela 2005 E. Vikela, Griechische Reliefweihungen an Athena, *AM* 120, 2005, 85-161 πίν. 11-27.
- Vikela 2006 E. Vikela, Healer Gods and Healing Sanctuaries in Attica. Similarities and Differences, *ARG* 8, 2006, 41-62 πίν. 1-9.
- Vlzos 1999 S. Vlzos, *Der thronende Zeus. Eine Untersuchung zur statuarischen Ikonographie des Gottes in der spätklassischen und hellenistischen Zeus* (Rahden/Westf. 1999).
- von Heintze 1965 H. von Heintze, Herakles Alexikakos, *RM* 72, 1965, 14-40 πίν. 2-13.
- Wachsmuth 1980 D. Wachsmuth, Aspekte des antiken mediterranen Hauskults, *Numen* 27, 1980, 34-75.
- Wachsmuth 1981 D. Wachsmuth, Religion und Brauchtum im altgriechischen Haus, *HellenikaJb* 1981, 100-112.
- Walbank 1983 M. B. Walbank, Leases of Sacred Properties in Attica, Part I, *Hesperia* 52, 1983, 100-135.
- Walker 1979 S. Walker, A Sanctuary of Isis on the South Slope of the Athenian Acropolis, *BSA* 74, 243-257.
- Walter 1923 O. Walter, *Beschreibung der Reliefs im kleinen Akropolismuseum in Athen* (Wien 1923).
- Welwei 1992 K.-W. Welwei, *Athen. Vom neolithischen Siedlungsplatz zur archaischen Grosspolis* (Darmstadt 1992).
- Werth 2006 N. Werth, *Untersuchungen zur dreigestaltigen Göttin* (Hamburg 2006).
- Whitehead 1986 D. Whitehead, *The Demes of Attica 508/7-ca. 250 B.C.* (Princeton 1986).
- Whitley 1988 J. Whitley, Early States and Hero Cults: A Re-Appraisal, *JHS* 96, 1988, 173-182.
- Whitley 1994 J. Whitley, The Monuments that stood before Marathon: Tomb Cult and Hero Cult in Archaic Attica, *AJA* 98, 1994, 213-230.
- Wickens 1986 I/ 1986 II J. M. Wickens, *The Archaeology and History of Cave Use in Attica, Greece from Prehistoric through Late Roman Times I-II* (δ.δ. Indiana University 1986).
- Wide 1910 S. Wide, Τὸ ἐν Δαφνίῳ ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης, *AE* 1910, 35-52, πίν. 1.
- Woodford 1971 S. Woodford, Cults of Heracles in Attica, στὸ *Studies Presented to G.M.A. Hanfmann* (Mainz 1971) 211-225.
- Wycherley 1970 R. E. Wycherley, The Olympieion at Athens, *Phoenix* 24, 1970, 283-295.
- Wycherley 1978 R. E. Wycherley, *The Stones of Athens* (Princeton 1978).
- Φιλίππου-Αγγέλου 1993 Π. Ι. Φιλίππου-Αγγέλου, Τὸ Πάνειο τῆς Ἀναφλύστου, στὸ *Πρακτικὰ Δ' ἐπιστημονικῆς συνάντησης Ν.Α. Ἀττικῆς, Καλύβια* 1989 (1993) 323-342.
- Xagorari-Gleißner 2008 M. Xagorari-Gleißner, *Meter Theon. Die Göttermutter bei den Griechen* (Hemsbach 2008).

-
Χωρέμη 1990	Ἄ. Χωρέμη, Ἀ΄ Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων. Ὁδὸς Πολυγνώτου 3, <i>ΑΔ</i> 45, Β, 1990, 21.
Yalouris <i>et al.</i> 1990	<i>LIMC</i> V (1990) 1005-1034 λ. <i>Helios</i> .
Yavis 1949	C. G. Yavis, <i>Greek Altars. Origines and Typology</i> (Saint Louis, Missouri 1949).
Young 1940	R. S. Young, Excavation on Mount Hymettos, <i>AJA</i> 44, 1940, 1-9.

ΚΟΝΤΟΠΗΓΑΔΟ ΑΛΙΜΟΥ ΑΤΤΙΚΗΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΕ ΚΑΙ ΥΕ ΧΡΟΝΩΝ ΚΑΙ ΥΕ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΑΚΗ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ

Η θέση Κοντοπήγαδο¹ τοποθετείται στο βορειοανατολικό άκρο του δήμου Αλίου Αττικής, εκτεινόμενη κατά μήκος της λεωφόρου Βουλιαγμένης από το ύψος περίπου της όδου Δωδεκανήσου έως την όδου Αρχαίου Θεάτρου. Ανατολικά και νοτιοανατολικά του Κοντοπήγαδου αναπτύσσονται σε επικλινές έδαφος μέχρι τις υπώρειες του Ύμητου οι δήμοι της Ηλιούπολης και της Αργυρούπολης, ενώ δυτικά και νότια της θέσης αυτής βρίσκεται η περιοχή Τράχωνες Αλίου, στην οποία συμπεριλαμβάνεται και ο λόφος Πανί² (βλ. χάρτη).

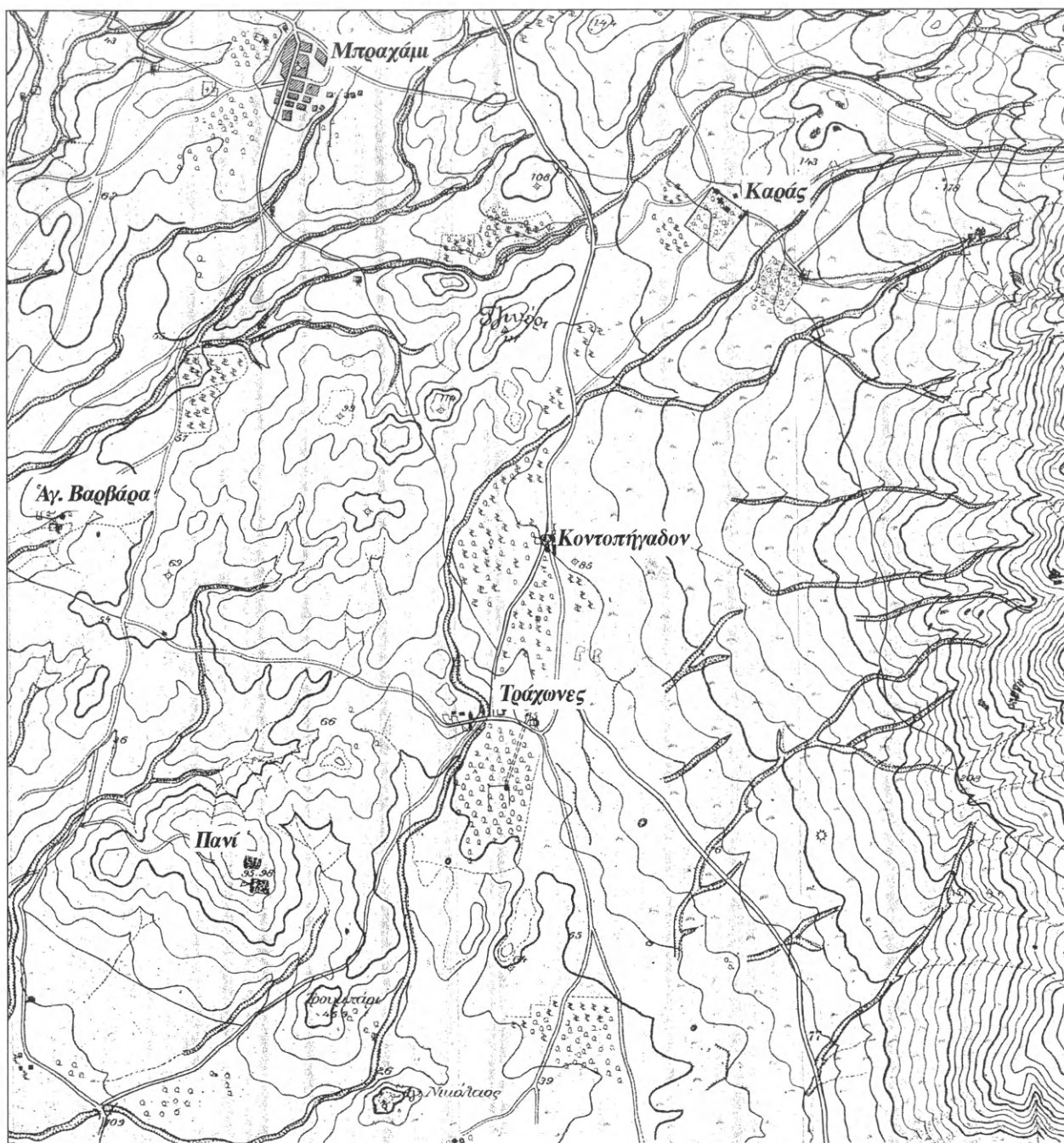
Στη μελέτη αυτή παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που άφορούν ένα σημαντικότατο σύνολο μυκηναϊκής κεραμικής, προϊόν απόρριψης στο όρυγμα-αποθέτη 1, όμορο της μυκηναϊκής εργαστηριακής εγκατάστασης που ανασκάφηκε το 2007-2008 στον χώρο του σταθμού του ΜΕΤΡΟ «Άλιμος», 300 μ. νότια του οικισμού. Στην ανασκαφή του αποθέτη εργάστηκε η αρχαιολόγος Ελένη Λάσσου υπό την εποπτεία της Κωνσταντίνας Καζά. Με την καταγραφή και μελέτη του ογκώδους υλικού από τον αποθέτη 1 ασχολήθηκαν οι αρχαιολόγοι Κ. Καζά, Έλ. Καρδαμάκη, Π. Κουτής, Ήφ. Μαρκοπούλου και Ν. Μούκα, οι οποίοι συνέγραψαν τμήματα της μελέτης. Τη συντήρηση του υλικού κατ' αρχήν ανέλαβε ο Ά. Τζομπανίδης με δαπάνη της ΔΕΗ και την ολοκλήρωσαν οι Α. Σερβετάς-Σερβετόπουλος και Μ. Κωστοπούλου, με δαπάνη της ΑΤΤΙΚΟ ΜΕΤΡΟ Α.Ε. Τα σχέδια της κεραμικής εκπονήθηκαν από την Έλ. Καρδαμάκη, συνεπικουρούμενη από την Ν. Μούκα. Η φωτογραφία του οικισμού (εικ. 1) οφείλεται στον φωτογράφο Σπ. Παναγιωτόπουλο, της εργαστηριακής εγκατάστασης (εικ. 2) στον Κ. Ξενικάκη και των εύρημάτων (εικ. 3, 4) στον Λάζαρο Βαλσαμή.

Ευχαριστίες οφείλονται στους καθηγητές Μ. Παντελίδου, J. B. Rutter, J. Wright και J. Davis για το ενδιαφέρον τους σχετικά με τη μυκηναϊκή εργαστηριακή εγκατάσταση. Δεν ξεχνάμε επίσης το ενδιαφέρον και την υποστήριξη της Γ. Σπαντιδάκη, που πλέον δεν βρί-

σκεται στη ζωή. Ιδιαίτερος ευχαριστούμε τον καθηγητή J. Maran για τη στήριξη και το ενδιαφέρον του κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αλλά και για τις υποδείξεις και τις γόνιμες συζητήσεις του όσον αφορά τη μελέτη του υλικού. Για γόνιμες συζητήσεις και παρατηρήσεις επί του υλικού ευχαριστούμε επίσης και τους R. Jung, P. Mountjoy και B. Lis. Ευχαριστούμε θερμά τον Γενικό Γραμματέα της Αρχαιολογικής Έταιρείας ακαδημαϊκό Β. Χ. Πετράκο που φρόντισε να περιληφθεί το άρθρο μας στον παρόντα τόμο της *Αρχαιολογικής Εφημερίδας*.

1. Το Κοντοπήγαδο οφείλει το όνομά του στα ρηχά πηγάδια, που μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα διανοίγονταν στην περιοχή, καθ' ότι ο ύδροφόρος ορίζοντας εντοπίζεται σε βάθος λίγων μόλις μέτρων από την επιφάνεια του εδάφους.

2. Για την περιοχή των Τραχώνων και του Κοντοπήγαδου βλ. Hope Simpson, Dickinson 1979, 206, F15. Mountjoy 1999, 486 εικ. 177 και 489. Stubbings 1947, 3-4 και 7. Mylonas 1959, 4. Γερούλανος 1956, 73-105, ιδ. 74. Γερούλανος 1986, 304-322. Συριόπουλος 1994, 411-412, αρ. 350. Πετροπουλάκου - Πεντάζος 1973, 132-134. Καζά-Παπαγεωργίου 2006α, 21-41· 2006β, 16-23· 2009, 434-436. Demakopoulou 2005, 276-277. Επίσης σύντομες εκθέσεις στα *Αρχαιολογικά Δελτία*: Καζά-Παπαγεωργίου 1987, 68-69· 1993, 66-69· 2004, 105-106· 2010, 465-467.

Απόσπασμα τοπογραφικού χάρτη Ἀθηνῶν (Χαρτογραφική Ὑπηρεσία Στρατοῦ 1925).
Τὸ Κοντοπήγαδο καὶ ἡ εὐρύτερη περιοχή.

Στὴν περιοχή τῶν Τραχόνων, ὅπου βρίσκεται καὶ τὸ ὁμώνυμο κτῆμα πρώην ιδιοκτησίας Γερουλάνου, ἔχουν ἐντοπισθεῖ καὶ ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ ἀρχαῖα κατάλοιπα προϊστορικῶν καὶ ἱστορικῶν χρόνων, στὸ πλαίσιο τοῦ σωστικοῦ ἔργου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας,

κυρίως ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1970 καὶ ἐξῆς³. Ἐχει δὲ ταυτιστεῖ ἡ περιοχὴ αὐτὴ μὲ τὸν κλεισθένειο δῆμο τοῦ Εὐωνύμου, βάσει τοῦ πλήθους τῶν εὐρημάτων, κινητῶν καὶ ἀκινήτων ποὺ ἔχουν προκύψει ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων τὴ σημαντικότερη θέση κατέχει τὸ ἀρχαῖο θέατρο⁴.

Τὰ παλαιότερα ἵχνη κατοίκησης στὴν περιοχὴ τοῦ Κοντοπήγαδου-Τραχῶνων ἀνάγονται στὸ τέλος τῆς 4ης χιλιετίας π.Χ. μὲ συνεχὴ παρουσία ζωῆς καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ.⁵, ἐνῶ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἀ΄ μισὸ τῆς 2ης χιλιετίας εἶναι ἐλάχιστα⁶. Ἡ ζωὴ σύμφωνα μὲ τὰ διαθέσιμα ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα ἐπανεμφανίζεται στὴν περιοχὴ τὸν 14ο αἰ. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΑ περίοδο) καὶ καλύπτει στὴ συνέχεια ὅλο τὸν 13ο αἰ. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΒ περίοδο) μέχρι καὶ τὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ. π.Χ. (ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη περίοδο)⁷. Στὴν ΥΕ ΙΙΑ2-ΥΕ ΙΙΒ/Γ πρώιμη χρονολογοῦνται τὰ οἰκοδομικὰ κατάλοιπα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σταδιακὰ ἀπὸ τὸ 1985 ἕως τὸ 2001 στὰ τρία συνεχόμενα οἰκόπεδα τοῦ Οἰκοδομικοῦ Τετραγώνου 71Α τοῦ δήμου Ἀλί-

3. Στὰ κινητὰ εὐρήματα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας στὴν περιοχὴ τῶν Τραχῶνων θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ μακρὺς κατάλογος τῶν ἀρχαίων, προϊστορικῶν ἕως καὶ βυζαντινῶν χρόνων, τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζουν τὴ Συλλογὴ Ἰωάννου Μ. Γερουλάνου καὶ προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ αὐτή. Ἡ ἐν λόγῳ συλλογὴ, ὕστερα ἀπὸ τὴ δωρεὰ τῆς στὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ ἐκ μέρους τῶν κληρονόμων Ἰω. Γερουλάνου, στεγάζεται στὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ.

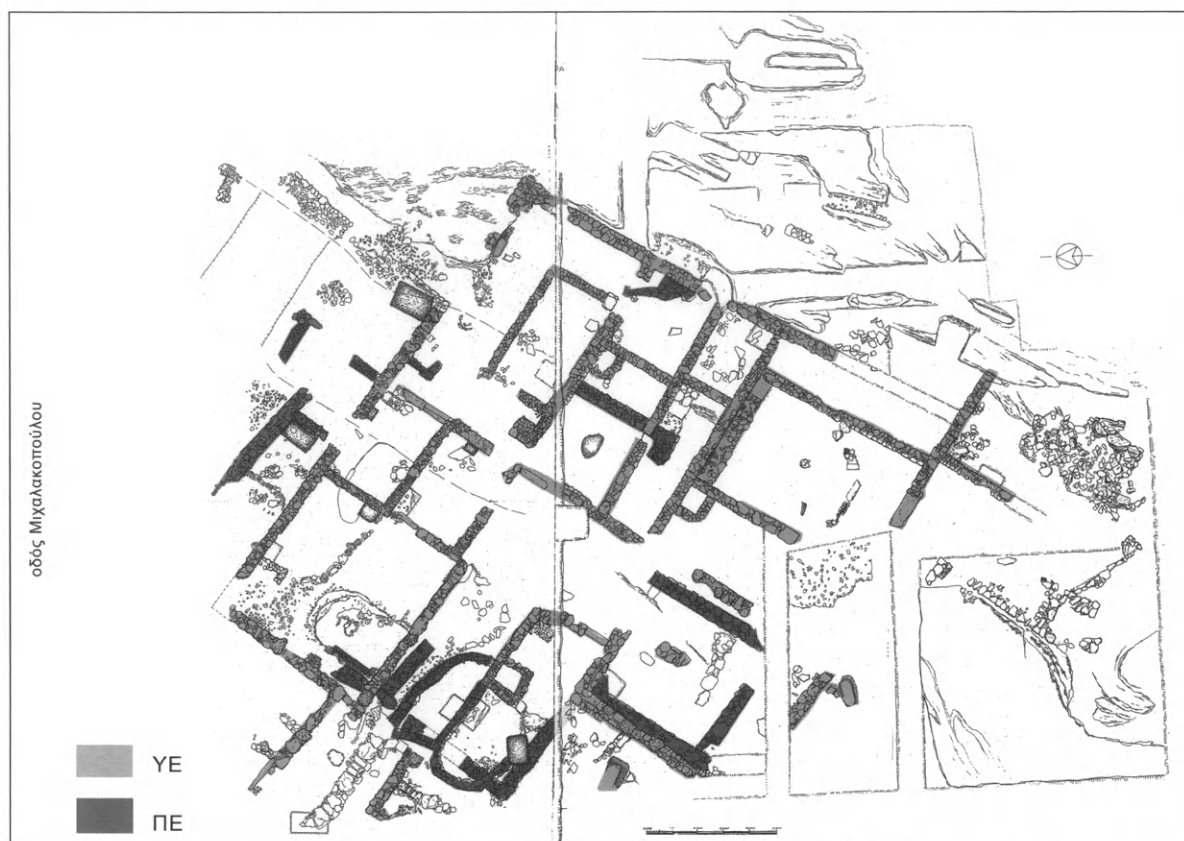
4. Γιὰ τὸ ἀρχαῖο θέατρο τοῦ Εὐωνύμου, γνωστὸ καὶ ὡς θέατρο τῶν Τραχῶνων βλ. Τζάχου-Ἀλεξανδρῆ 2007, 2 σημ. 5, ὅπου ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Ἐπίσης Γ. Σταϊνχάουερ, Δημοτικὸ ψήφισμα ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Εὐωνύμου, ΑΕ 2007, 43-47. Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006α, 115-118· 2006β, 40-41.

5. Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2004, 105-114· 2006α, 25-33. Παντελίδου-Γκόφα 1997, 87.

6. Πρόκειται γιὰ λίγα ΜΕ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὸ Κοντοπήγαδο, τὰ ὁποῖα σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἐλάχιστα μινυακὰ ὄστρακα ποὺ ἀναφέρει ὁ Μυλωνᾶς ἀπὸ τὸν Ἅγιο Κοσμά (Mylonas 1959, 48, 162) ὑποδηλώνουν πενιχρὴ ἀνθρώπινη παρουσία στὴν περιοχὴ κατὰ τὴ Μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ.

7. Ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΑ2 περίοδο ἕως καὶ τὴν ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΓ πρώιμη τόσο ἡ δυτικὴ ἀκτὴ τοῦ Σαρωνικοῦ, ὅσο καὶ ἡ ἐνδότερη περιοχὴ δυτικὰ τοῦ Ὑμηττοῦ παρουσιάζουν ἄνθηση. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση τοῦ Ἁγίου Κοσμά, ἀναφέρονται ἀγγεῖα ἀπὸ συλημένους θαλαμωτοὺς τάφους ἀγνωστῆς θέσης τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου καὶ τοῦ Καλαμακίου ἀντίστοιχα, ἐνῶ στὴ συλλογὴ τοῦ Μουσείου Πειραιᾶ προστέθηκαν τὸ 2003 τὰ εὐρήματα, ἀγγεῖα καὶ κοσμήματα, ἐνὸς θαλαμωτοῦ

τάφου ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὴ θέση Λουτρὰ Ἀλίμου ἐπὶ τῆς ἀκτῆς Καλαμακίου (Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006α, 47-51· 2009, 436-437· 2010, 476). Ἄγνωστη παρὰ μόνον καὶ ἡ θέση μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου στοὺς Τράχωνες, ἀπὸ τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι προέρχονται μυκηναϊκὰ εὐρήματα τῆς Συλλογῆς Γερουλάνου, καθὼς καὶ τὸ τελετουργικὴς χρήσης ἀγγεῖο τοῦ ΕΑΜ μὲ ἀρ. εὔρ. 3883 (Demakopoulou 2005, 277). Νοτιότερα σημειώνεται τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀλυσκῆς στὰ ὄρια τῶν δήμων Γλυφάδας καὶ Βούλας (Σγουρίτσα 1988α, Α. Πατριανάκου-Ἡλιάκη, ΑΔ 44, 1989, Β1, 69-71) καὶ νοτιοανατολικά του τὰ νεκροταφεῖα στὸ Βουρβάτσι (Σγουρίτσα 2001, 1-82) καὶ στὸ Καμίνι τῆς Βάρκιζας/Βάρης (Σγουρίτσα 1988β, 1-108). Κατάλοιπα τοῦ οἰκισμοῦ στὸν ὁποῖο ἀνήκε τὸ τελευταῖο νεκροταφεῖο ἀποκαλύφθηκαν ἀπὸ τὴν Μ. Κασσίμη-Σούτου σὲ ἀνασκαφές ἰδιωτικῶν οἰκοπέδων ἀπὸ τὸ 2000 κέ., ἐνῶ ἔχει ἐρευνηθεῖ καὶ δημοσιευτεῖ ἡ ἀκρόπολις τοῦ λόφου Κιάφα Θίτι ἢ Θήτη ποὺ φτάνει μέχρι τὴν ΥΕ ΙΙΑ1 περίοδο (Μαραν 1992, 200 κέ.· 1993, 201 κέ.). Σὲ δύο οἰκόπεδα ποὺ βρίσκονται στὶς ὑπώρειες τοῦ ἴδιου λόφου καὶ ἀνασκάφηκαν σὲ σωστικὴ ἀνασκαφὴ, ἀποκαλύφθηκαν οἰκοδομικὰ κατάλοιπα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ΠΕ ἐποχὴ μέχρι τὴν ΥΕ ΙΙΑ (Ὁ. Κακαβγιάννη, ΑΔ 54, 1999, Β1, 113-115· 55, 2000, Β1, 129). Ἐνδότερα, ΒΑ. τοῦ Κοντοπήγαδου, ἀπὸ τὴ θέση Καρρᾶς τῆς σημερινῆς Ἡλιούπολης, προέρχονται ΥΕ ΙΙΒ εὐρήματα τῶν Μουσείων τῆς Ὁξφόρδης καὶ τοῦ Ἀμστερνταμ καὶ ἀπὸ θέση κοντὰ στὴ μονὴ τῆς Καισαριανῆς προέρχονται ΥΕ ΙΙΒ ὄστρακα τῆς Συλλογῆς τῆς Βρετανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν (Συρίπουλος 1994, 409-410).

Σχέδιο 1. Κοντοπήγαδο. Κάτοψη του οικιστικού συγκροτήματος της πλαγιάς του λόφου (ΟΤ 71Α Αλίμου).

μου, ἐπὶ τῆς λεωφόρου Βουλιαγμένης καὶ τῶν ὁδῶν Γούναρη, Κουμουνδούρου καὶ Μιχαλακοπούλου⁸. Τὸ ΟΤ 71Α ἔχει χωροθετηθεῖ στὸν δυτικὸ τομέα χαμηλοῦ λόφου, ὁ ὁποῖος ἂν καὶ διχοτομήθηκε κατὰ τὶς ἐργασίες διάνοιξης τῆς λεωφόρου Βουλιαγμένης στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1960, διέσωσε στὴν ἐναπομείνασα κορυφὴ καὶ τὴν ὁμαλὴ δυτικὴ πλαγιά του ἐκτεταμένα οἰκιστικὰ κατάλοιπα τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς⁹.

8. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα τοῦ οἰκισμοῦ στὴ μεγαλύτερη ἔκτασή του δὲν προχώρησε σὲ βάθος, ὁπότε τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα ποὺ πρὸς τὸ παρὸν διαθέτουμε ἀφοροῦν τὴν ἀνώτερη οἰκοδομικὴ φάση (YE IIIB περίοδο) καὶ τὴν ἐποχὴ ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου στὶς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ. π.Χ. Ἀπὸ τὴ μελέτῃ τῆς κεραμικῆς, ποὺ βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη, φαίνεται πάντως ὅτι ὁ μυ-

κηναϊκὸς οἰκισμὸς τοῦ Κοντοπήγαδου ἰδρύθηκε κατὰ τὴν YE IIIA περίοδο καὶ κυρίως τὴν YE IIIA2 (βλ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006α, 39 ἐπάνω εἰκόνα).

9. Σὲ ἀναφορὰ τοῦ Ἰω. Γερουλάνου πρὸς τὸν τότε Ἐφορο τῶν Ἀρχαιοτήτων Β' Περιφέρειας Ἀττικῆς (ἀρ. πρ. 353/30-3-1964), ἡ ὁποία ἔχει καταχωρηθεῖ στὸ ἀρχεῖο τῆς νῦν ἀρμόδιας γιὰ τὴν περιοχὴ ΚΣΤ' Ἐφο-

Πρόκειται για δύο συγκροτήματα, τὸ ἓνα στὴν ὁμαλὴ πλαγιά τοῦ λόφου καὶ τὸ δεύτερο στὴν κορυφὴ του, τὰ ὁποῖα ἔχουν ἰδρυθεῖ πάνω σὲ προϋπάρχοντα λείψανα πρωτοελλαδικοῦ οἰκισμοῦ (σχ. 1)¹⁰. Τὸ συγκρότημα τῆς πλαγιάς ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο οἰκιστικὰ σύνολα ποὺ ὀρίζονται ἀπὸ ἐνιαῖο περίβολο, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ὁποῖου ξεκινάει μονοπάτι, λαξευμένο στὸν φυσικὸ κμηλόβραχο τῆς περιοχῆς, ποὺ ὁδηγεῖ στὸ συγκρότημα τῆς κορυφῆς.

Τὸ συγκρότημα τῆς πλαγιάς ἔχει σύνθετη κάτοψη μὲ μεγάλες αἰθουσες, μεγάλη αὐλὴ καὶ σειρὲς δωματίων ἐνδιάμεσα καὶ πέριξ αὐτῶν (σχ. 1, εἰκ. 1)¹¹. Τὸ συγκρότημα τῆς κορυφῆς, ὅσο ἔχει διασωθεῖ μετὰ τὴ διχοτόμηση τοῦ λόφου, εἶναι ἐπίμηκες, ὀρθογωνίου σχήματος, διαιρούμενο μὲ μεσοτοιχίες σὲ ἐπὶ μέρους δωματῖα¹².

Στὴν ἴδια περίοδο ἀνάγεται καὶ ἡ ἐκτεταμένη ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 2006-2007 στὸν χώρο τοῦ σταθμοῦ τοῦ ΜΕΤΡΟ «Άλμιος», μόλις 300 μ. νότια ἀπὸ τὸ ΟΤ 71Α. Στὸ πλαίσιο τῶν ἐργασιῶν κατασκευῆς τοῦ σταθμοῦ καὶ σὲ βάθος μόλις 0,50-0,60 μ. ἀπὸ τὸ ὁδόστρωμα τῆς λεωφόρου Βουλιαγμένης, ἐντοπίστηκε ἀδιατάρακτο μυκηναϊκὸ στρώμα ἐπὶ τοῦ ἀσβεστολιθικοῦ ἢ κροκαλοπαγοῦς κατὰ τὸπους φυσικοῦ βράχου, ὁ ὁποῖος ἔφερε τεχνητὲς καὶ φυσικὲς διαμορφώσεις ἰδιαίτερου ἐνδιαφέροντος (εἰκ. 2).

Διαπιστώθηκαν τέσσερα συστήματα ἀγωγῶν, τὰ ὁποῖα ἔχουν λαξευτεῖ στὸν βράχο, ἐνῶ στοὺς ἐνδιάμεσους κυρίως χώρους ὑπάρχουν σειρὲς λαξευμένων ὀρυγμάτων. Ἀπὸ τοὺς δύο κεντρικοὺς ἀγωγοὺς σχηματίζουμε σαφὴ εἰκόνα γιὰ τὴ μορφὴ τους, δεδομένου ὅτι ἀποκαλύφθηκαν ὁ ἓνας σὲ μῆκος 60 μ. καὶ ὁ δεύτερος σὲ μῆκος 30 μ., ἐνῶ ἔχει ἀποσαφηνιστεῖ μόνο τὸ ἓνα ἄκρο τους. Ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο ἀγωγοὺς ἦρθε στὸ φῶς μικρὸ μόνο τμῆμα. Πρόκειται πάντως γιὰ ἐπιμήκη λαξεύματα ἄγνωστου μήκους, μὲ πλάτος 2,60 μ. κατὰ μέσον ὄρο, ὀρθογωνίας διατομῆς, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν στὴν κατὰ πλάτος τομὴ τους τρία ἐπίπεδα. Στὸ κέντρο διαγράφεται ὁ πυθμένας, σὰν ἓνα αὐλάκι λαξευμένο σὲ χαμηλότερη στάθμη κατὰ 0,05 ἕως 0,30 μ. ἀπὸ τὰ δύο πλαῖνὰ ἐπίπεδα, τὰ ὁποῖα ἔχουν διαμορφωθεῖ σὰν ὑπερυψωμένες πατοῦρες. Οἱ ἀγωγοὶ εἶναι παράλληλοι μετὰξὺ τους, σχεδιασμένοι μὲ ἐκπληκτικὴ ἀκρίβεια. Τὰ ἐνδιάμεσα ὀρύγματα, ποὺ εἶναι λαξευμένα ἐπίσης βάσει ἀκριβοῦς σχεδίου, ἔχουν ὀρθογώνιο κυρίως σχῆμα, μὲ μῆκος πλευρᾶς 1 μ. κατὰ μέσον ὄρο καὶ βάθος ἀπὸ 0,50 ἕως 0,70 μ.

Οἱ ἀγωγοὶ καὶ τὰ ὀρύγματα ἐντάσσονται στὸ σύνολό τους σὲ μιὰ ἐκτεταμένη ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση, τὸ κύριο στοιχεῖο τῆς ὁποίας φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ διοχέτευση, ἡ κυκλο-

ρείας Ἀρχαιοτήτων, ὑπάρχει ἐκτενὴς περιγραφὴ τοῦ διχοτομημένου λόφου στὸ Κοντοπήγαδο, καθὼς καὶ ἀρκετὰ λεπτομερὴς ἀρχαιολογικὴ ἐπισκόπηση τοῦ συγκεκριμένου τόπου, ἀπὸ τὴν ὁποία προκύπτει ὅτι ἡ φυσιογνωμία τῆς περιοχῆς εἶχε παραμείνει ἀναλλοίωτη ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι καὶ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1960.

10. Καζᾶ-Παπαγεωργίου 1987, 68-69· 1993, 66-69· 2006α, 27 κέ· 2006β, 56 κέ· 2009, 434-436· 2010, 465-467.

11. Ἡ κάτοψη τῶν οἰκιστικῶν καταλοίπων παρουσιάζει ἰδιομορφίες χωρὶς ἀκριβὴ παράλληλα. Γιὰ πε-

ριγραφὴ οἰκιστικῶν ἐνοτήτων βλ. Hiesel 1990, 216 κέ. Siennicka 2010, 74 κέ.

12. Τὰ ἀρχαῖα τῶν δύο πρώτων οἰκοπέδων διατηροῦνται ὁρατὰ στὸ ἐνοποιημένο ἡμιυπόγειο τῶν σύγχρονων οἰκοδομῶν ἐπὶ τοῦ παραδρόμου Βουλιαγμένης καὶ τῶν ὁδῶν Μιχαλακοπούλου καὶ Κουμουνδούρου, ἐνῶ τὰ ἀρχαῖα τοῦ οἰκοπέδου ΟΑΕΔ διατηροῦνται ἐπίσης ὁρατὰ στὸν ἐλεύθερο χώρο ποὺ βρίσκεται στὴ βόρεια γωνία τῆς ὁδοῦ Γούναρη καὶ τοῦ παραδρόμου Βουλιαγμένης.

Εικ. 1. Κοντοπήγαδο. Μερική άποψη του οίκισμοῦ.

φορία καὶ ἡ χρησιμοποίηση τοῦ νεροῦ. Στὸν σχεδιασμὸ τῆς ἐγκατάστασης ἔχει ληφθεῖ ὑπόψη καὶ ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση ἢ ἀνακύκλωση τοῦ νεροῦ, καθὼς στὴν Ἀττικὴ τὸ νερὸ εἶναι διαχρονικὰ λιγοστὸ καὶ κατὰ συνέπεια πολὺτιμο (Κριτίας 111a-d). Οἱ ἀνάγκες τῆς περιοχῆς σὲ νερὸ καλύπτονταν ἀπὸ τοὺς χειμάρρους, τὰ ρέματα καὶ ἀπὸ πηγὰδια κυρίως κατὰ τὶς περιόδους ξηρασίας καὶ ἀνομβρίας. Στὸν χώρo πὺ ἐρευνήθηκε ἀποκαλύφθηκαν τρεῖς μυκηναϊκὰ πηγὰδια, ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων (πηγάδι 7) βρέθηκε σὲ σκάμμα τῆς ΔΕΗ ἐπὶ τῆς ΝΑ. γωνίας τῶν ὁδῶν Κουμουνδούρου καὶ Ἡρώος Μάτση. Τὸ πηγὰδι αὐτό, ὅπως καὶ ἓνα ὠοειδὲς

Εικ. 2. Κοντοπήγαδο. Αεροφωτογραφία της εργαστηριακής εγκατάστασης, όπου φαίνονται οί δύο εκ των τεσσάρων άγωγών.

ὄρυγμα πολὺ κοντὰ του, ποὺ χαρακτηρίστηκε ὡς ἀποθέτης 1, εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ἀπόρριψη ἄφθονου ὑλικοῦ¹³. Στὸ σκάμμα-ἀγωγὸ τῆς ΔΕΗ ποὺ διανοίχθηκε κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ Κουμουνδούρου, σὲ ἀπόσταση 50 μ. δυτικὰ τοῦ σταθμοῦ, ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τῆς μυκηναϊκῆς ἐργαστηριακῆς ἐγκατάστασης. Κατὰ συνέπεια εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπολογιστεῖ βάσει τῶν ἔως τώρα ἀνασκαφικῶν δεδομένων ὅτι ἡ ἔκταση τῆς συγκεκριμένης ἐγκατάστασης ξεπερνάει τὰ 3.000 τ.μ., χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ τὰ ὄριά της ἀνατολικά, βόρεια καὶ δυτικά, καὶ ἐπομένως ἡ συνολικὴ ἐπιφάνεια ποὺ καταλάμβανε νὰ παραμένει ἄγνωστη.

Ὡς πρὸς τὴ δραστηριότητα ποὺ λάμβανε χώρα στὴν ἐν λόγω ἔκταση, θεωροῦμε πρὸς τὸ παρὸν διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ πρῶτο στάδιο τῆς κατεργασίας λιναριοῦ (λίνου τοῦ χρησιμοτάτου), ἀπὸ τὸ ὁποῖο παραγόταν ἡ κατ' ἐξοχὴν φυτικὴ ἴνα τῆς ἀρχαιότητος¹⁴. Κατὰ συνέπεια οἱ λαξευμένοι ἀγωγοὶ καὶ τὰ ὀρύγματα ἐρμηνεύονται σὰν λινοβρόχια. Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἔχουν δημοσιευτεῖ συναφὴ στοιχεῖα γιὰ κατάλοιπα ἐγκατάστασης αὐτῆς τῆς μορφῆς στὶς ἔως τώρα γνωστὲς μυκηναϊκὲς θέσεις, προτείνεται ἡ προαναφερθεῖσα ἐρμηνεία βάσει πληροφοριῶν ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὴ λαογραφία τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας καὶ τῶν γειτονικῶν χωρῶν¹⁵. Πάντως σὲ πινακίδες κυρίως τῆς Πύλου (σειρὲς Na, Ng καὶ Nn) ἀλλὰ καὶ τῆς Κνωσοῦ (σειρὰ Nc), ὅπου ἀναφέρεται τὸ λινάρι εἴτε ρητὰ (*ri-no*) εἴτε ὡς βραχυγραφία (*SA*), καταγράφονται στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν καλλιέργεια, τὴν παραγωγή, τὴ διάθεση καὶ τὴ φορολόγηση τοῦ προϊόντος. Οἱ καταγραφὲς αὐτὲς δηλώνουν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀνακτόρων γιὰ τὸν τομέα τῆς λينوκαλλιέργειας καὶ ὑπογραμμίζουν τὴν ἄσκηση ἐλέγχου ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἐξουσία σὲ ὅλα τὰ στάδια τῆς παραγωγῆς, καθὼς ἡ χρῆση τοῦ λινοῦ ἦταν ἀπαραίτητη ὄχι μόνο στὸν τομέα τῆς ἐνδυσης καὶ τῆς οἰκοσκευῆς, ἀλλὰ καὶ σὲ πολλοὺς ἄλλους τομεῖς, τὸν ἔλεγχο τῶν ὁποίων εἶχε τὸ ἀνάκτορο¹⁶. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρεται ἡ ναυπηγικὴ, ποὺ προφανῶς ἀπορροφοῦσε τὶς μεγαλύτερες ποσότητες γιὰ τὰ πανιά, τὰ σχοινιά καὶ τὸ καλαφάτισμα τῶν πλοίων, ἡ κατασκευὴ λινοθωράκων, ἀρμάτων ἀλλὰ καὶ σχοινιῶν καὶ διχτυῶν γιὰ τὸ κυνήγι, ἐνῶ δὲν ἀποκλείεται ἡ ἐξαγωγή τοῦ ἔτοιμου προϊόντος στὸ πλαίσιο τῶν ἐμπορικῶν δραστηριοτήτων τῶν ἀνακτόρων¹⁷. Ἐκτὸς τῶν παραπάνω, τὸ λινέλαιο καὶ ὁ ἴδιος ὁ λιναρὸςπορος¹⁸ εἶχαν ἐπίσης χρῆση σὲ διαφόρους τομεῖς.

13. Παρόμοιες ἀπορρίψεις διαπιστώθηκαν καὶ στὸν χώρο τοῦ οἰκισμοῦ, σὲ σημεῖα ἐκτὸς τοῦ περιβάλλοντος ποὺ τὸν περιέκλειε.

14. Ἡ χρῆση τῶν ἰνῶν ἀπὸ λινάρι ἀνάγεται στὴν πρῶτη Νεολιθικὴ ἐποχὴ γιὰ τὸν ἐλλαδικὸν χώρον καὶ στὴν ἑνατη χιλιετία π.Χ. γιὰ τὴν Ἀνατολίαν (Dickinson 1994, 27. Τζαχίλη 1997, 68).

15. Γιὰ τὸ λινάρι βλ. ἐνδεικτικὰ: Ἑλπινίκη Σαβαντῆ-Σταμούλη, Γυναικεῖα ἔργα, *Λαογραφία* 8, 1921, 561-563. Κ. Χουρμουζιάδης, Τὸ Τσακίλι τῶν Μετρῶν, *Θρακικά* 11, 1939, 410-413. Θ. Κιακίδης, Ἡ σπορὰ καὶ

ἡ ἐπεξεργασία τοῦ λιναριοῦ στὸ Σαμακόβι, *Θρακικά* 19, 1944, 311-312. Πανταζῆς Κοντομίχης, Τὰ γεωργικὰ τῆς Λευκάδας, *Λαογραφικὰ Λευκάδας* 2, 1985, 97-103.

16. Crowley 2008, 277. Killen 1984, 49 κέ. Sheldermine 2006, 79 κέ.

17. Ruipérez, Melena 1996, 115, 133, 144, 160-161. Βασιλικοῦ 1995, 383. Dickinson 1994, 47, 82. Τζαχίλη 1997, 64-77.

18. Δύο ἴδιον σχήματος ἀλλὰ διαφορετικοῦ μεγέθους σκευὴ ἀπὸ τὸν χώρο τῆς ἐργαστηριακῆς ἐγκατάστασης, παρουσιάζουν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ πρὸς

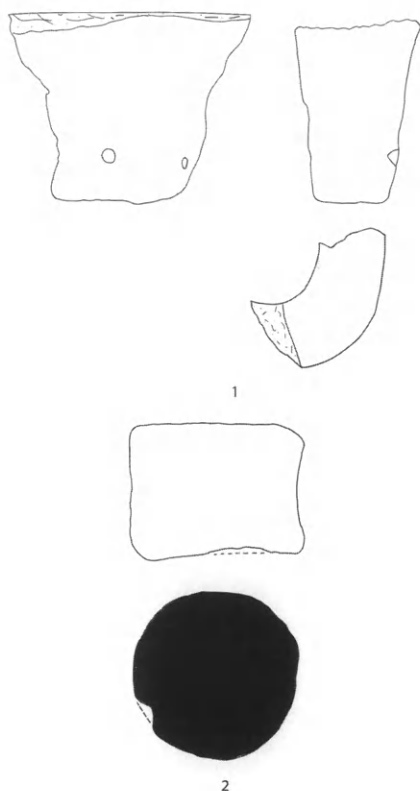

Εικ. 3. Κοντοπήγαδο. Αποτυχημένες όπτήσεις.

Ἡ μεγάλη ἔκταση τῆς ἐργαστηριακῆς ἐγκατάστασης καὶ ὁ κατ' ἀναλογίαν πρὸς αὐτὴν μεγάλος ὄγκος τοῦ κατεργαζόμενου προϊόντος ξεφεύγουν ἀπὸ τὸ πλαίσιο τῆς βιοτεχνικῆς ἐνασχόλησης καὶ παραγωγῆς ποὺ θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ἓνα οἰκισμὸ περιορισμένης ἔκτασης, ὅπως τοῦ Κοντοπήγαδου ἢ τοῦ γειτονικοῦ Ἀγίου Κοσμά. Ἀντίθετα, τὰ μεγέθη αὐτὰ παραπέμπουν σὲ ἓνα κέντρο ἀντίστοιχης κλίμακας ποὺ πρέπει νὰ εἶχε τὸν ἔλεγχο τῆς περιοχῆς καὶ τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν, μὲν 5 χλμ. βορειότερα τοῦ Κοντοπήγαδου. Ἄν στὴν ἐν λόγω ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση ληφθεῖ ὑπόψη καὶ ἡ παράδοση περὶ τῆς ἴδρυσης τοῦ μεγάλου συνοικισμοῦ τῶν Ἀθηνῶν, θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ὁ μικρὸς οἰκισμὸς τοῦ Κοντοπήγαδου στὸ πλαίσιο τῆς ὑποτιθέμενης συνένωσης τῶν μικρῶν οἰκισμῶν¹⁹, ἦταν ἡ ἑδρα τοῦ ἀξιωματούχου, στὸν ὁποῖο εἶχε ἀνατεθεῖ ἀπὸ τὸ διοικητικὸ κέντρο τῆς Ἀκρόπολης ἡ εὐθύνη γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ἐργαστηριακῆς ἐγκατάστασης. Ἐκτὸς αὐτῆς τῆς δραστηριότητος, ἀπὸ τὰ εὐρήματα προκύπτει ὅτι τὸ Κοντοπήγαδο διέθετε καὶ κεραμικὸ ἐργαστήριον, δεδομένου ὅτι τόσο στὸ ὑλικὸ τοῦ οἰκισμοῦ, ὅσο καὶ τῆς ἐργαστηριακῆς ἐγκατάστασης βρέθηκε μεγάλος ἀριθμὸς ὀστράκων καὶ τμημάτων ἀγγείων ποὺ προέρχονται ἀπὸ ἀποτυχημένες ὀπτήσεις μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ ὑαλοποίηση στὴν ἐπιφάνειά τους ἢ καὶ παραμόρφωση τῶν σχημάτων τους (εἰκ. 3). Στὰ ση-

τὸ παρὸν ἐλλεῖπει ἄλλων παράλληλων ἐρμηνεύονται ὡς μονάδες μέτρησης στερεοῦ προϊόντος, ἴσως τοῦ λιναρόσπορου (Τζαχίλη 1997, 71).

19. Γιὰ σχετικὴ συζήτηση βλ. Παντελίδου 1975, 236-240. Sgouritsa 2007, 266-267.

Εικ. 4. Κοντοπήγαδο. 1. Έξάρτημα (;) περιστροφής άξονα κεραμικού τροχού. 2. Ροδέλα από άψητο πηλό (1:4).

Εικ. 5. Κοντοπήγαδο. Πηγάδι 7. Ύπολείμματα άσβεστη επί όστράκων.

μαντικά ένδεικτικά στοιχεία για την ύπαρξη κεραμικού εργαστηρίου στο Κοντοπήγαδο προστίθεται ή ροδέλα πηλού που βρέθηκε στον χώρο του οικισμού και θραύσμα μάλλον από έξάρτημα περιστροφής του άξονα κεραμικού τροχού, επίσης από τον οικισμό (εικ. 4)²⁰. Έν μέσω του πλήθους των εύρημάτων ιδιαίτερο ένδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης τα υπόλοιπα καθαής άσβεστικής ουσίας επικολλημένα σε αρκετά όστρακα (εικ. 5), καθώς και τα ίχνη όρυκτής έρυθρης χρωστικής ύλης στο έσωτερικό μερικών άγγείων. Τα στοιχεία αυτά άποτελούν ισχυρές ένδειξεις και για περαιτέρω έργα-

στηριακές δραστηριότητες των κατοίκων του συγκεκριμένου οικισμού, οι όποιες πιθανότατα σχετίζονται με έπόμενο στάδιο κατεργασίας του λιναριού και άφορούν την παραγωγή και λεύκανση ή βαφή των ίνων²¹. Οι παραπάνω δραστηριότητες ίσως πρέπει να συνδυαστούν και με τον μεγάλο άριθμο άσάμινθων που βρέθηκαν στο Κοντοπήγαδο²². Ός προς τον τομέα της κεραμικής παραγωγής, θα πρέπει να τονιστεί ή ιδιαίτερη σημασία που έχουν

20. Βλ. Evely 2000, 284, εικ. 116 για άναπαράσταση κεραμικού τροχού. Η σπανιότητα έξαρτημάτων περιστροφής σε αντίθεση με τους κεραμικούς δίσκους από τα σχετικά σύνολα έπισημαίνεται ως ένδειξη ότι τα πρώτα θα ήταν κατασκευασμένα από φθαρτά ύλικά όπως το ξύλο.

21. Βλ. Kardara 1961, 266 για την περιγραφή καταλοίπων βαφείου ύφασμάτων στη θέση Ράχη Ίσθμίων, όπου άναφέρεται ή πιθανή χρήση άσβεστη στη διαδικασία. Δεν αποκλείεται βέβαια τα κατάλοιπα της άσβεστικής ουσίας που βρέθηκαν στο πη-

γάδι να προορίζονταν και για άλλη χρήση. Άσβεστης έντοπίστηκε και στα Κανάκια, στο έσωτερικό δύο άσάμινθων (χώροι 2 και 6 του κτιρίου ΙΑ: Λώλος 2003, 50, εικ. 18), που σύμφωνα με τη μικροσκοπική εξέταση ήταν ύψηλης ποιότητας και συγκρίνεται με τα κονιάματα του κτιρίου Γ (Μαραμπέα 2010, 217 κέ. Κυλίκου 2010, 795 κέ.).

22. Οι άσάμινθοι έχουν ήδη συσχετιστεί με ύφαντικές δραστηριότητες (Stavrianopoulou 1989, 79-80). Για κατά χώρον άσάμινθους στον οικισμό βλ. Καζά-Παπαγεωργίου 2006α, 38· 2006β, 56.

τὰ νέα εὐρήματα, καθὼς μέχρι τώρα ἂν καὶ ὑπῆρχαν πολλὲς ἐνδείξεις, δὲν εἶχαν ἐντοπιστεῖ χειροπιαστὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου στὸ σύνολο τῶν γνωστῶν μυκηναϊκῶν θέσεων τῆς Ἀττικῆς²³. Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω διαμορφώνεται ἡ ἄποψη ὅτι τὸ Κοντοπήγαδο κατεῖχε σημαντικὴ θέση ὄχι μόνο στὴν περιφέρεια τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ στὴν εὐρύτερη μυκηναϊκὴ Ἀττική.

Ἡ ἀποκάλυψη τῶν ἐργαστηριακῶν καὶ οἰκιστικῶν καταλοίπων στὸ Κοντοπήγαδο ἀποτελεῖ πολὺ σημαντικὴ ἐξέλιξη γιὰ τὴ μελέτη τῆς μυκηναϊκῆς Ἀθήνας, καθὼς τὰ οἰκιστικὰ κατάλοιπα τῆς ὕστερης ἀνακτορικῆς περιόδου ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ εἶναι πολὺ σπάνια καὶ περιορίζονται κυρίως στὴν περιοχὴ τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν²⁴, τὸν Θορικό²⁵, τὴν Ἐλευσίνα²⁶, τὸν Ἅγιο Κοσμά²⁷ καὶ τὴν ἀκτὴ τοῦ φαληρικοῦ λιμένα, ὕστερα ἀπὸ πρόσφατη σωστικὴ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας²⁸.

Ἡ περαιτέρω ἀνάλυση τοῦ συνόλου τῶν εὐρημάτων τοῦ Κοντοπήγαδου, οἰκιστικῶν καὶ ἐργαστηριακῶν καταλοίπων, θὰ συμπληρώσει τὰ κενὰ τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν περιφέρεια τῶν Ἀθηνῶν, καὶ τῆς Ἀττικῆς εὐρύτερα, σχετικὰ μὲ τὶς πολὺ κρίσιμες αὐτὲς περιόδους ποὺ καταλήγουν στὴν καταστροφὴ ὅλων τῶν ἀνακτορικῶν κέντρων (YE IIB2 καὶ YE IIIG

23. Τὸ 1996 στὸ πλαίσιο ἐρευνητικοῦ προγράμματος χημικῆς ἀνάλυσης μυκηναϊκῆς κεραμικῆς ὑπὸ τοὺς Maran καὶ Mommsen γιὰ τὴν παραγωγὴ τῆς Ἀττικῆς, συμπεριελήφθησαν δείγματα καὶ ἀπὸ τὸ ὑλικὸ τοῦ Κοντοπήγαδου Ἀλίου (Mommsen 2003, 13 κέ.). Τὰ περισσότερα δείγματα τοῦ Ἀλίου, ὅπως καὶ τῆς Ἀκρόπολης Ἀθηνῶν, ἀνήκουν στὴν ὁμάδα KRO-PQ,S, ἐνῶ ἡ μικρὴ ὁμάδα ALIN ἐντοπίζεται μόνο στὸν Ἅλμο. Ἡ δὲ κεραμικὴ ὕλη τῆς ὁμάδας KRO-PQ,S ἀναγνωρίστηκε καὶ σὲ πολὺ μεταγενέστερα ἀττικὰ ἀγγεῖα τῆς Πρωτογεωμετρικῆς καὶ Ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ἐξαγωγὲς στὴ Σμύρνη καὶ τὴν Ἐφεσο, ὅποτε ἀποδόθηκε μὲ μεγάλη πιθανότητα σὲ ἀττικὸ ἐργαστήριον (Mommsen 2003, 18). Καθὼς ὅλες οἱ κεραμικὲς ὕλες ποὺ ἀναγνωρίστηκαν στὴν προαναφερθεῖσα ἔρευνα δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἐκτὸς Ἀθηνῶν, ὁ Mommsen πιθανολογεῖ ὅτι πρόκειται γιὰ τοπικὰ προϊόντα (Mommsen 2003, 16 κέ., εἰκ. 3, πίν. 3). Ἐπίσης, καὶ οἱ πετρογραφικὲς καὶ χημικὲς ἀναλύσεις ποὺ πραγματοποιήθηκαν πρόσφατα σὲ κεραμικὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὰ Κανάκια τῆς Σαλαμίνος ἀπὸ τοὺς P. Day καὶ B. Κυλικογλου δείχνουν ὅτι τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ εἶναι ἀττικὴ παραγωγὴ (Μαραμπέα 2010, 215 κέ.). Μὲ μεγάλο ἐνδιαφέρον ἀναμένονται τὰ ἀποτελέσματα τοῦ νέου ἐρευνητικοῦ προγράμματος γιὰ τὶς κεραμικὲς ὕλες ἀπὸ μυκηναϊκὲς κυρίως θέσεις τοῦ Σαρωνικοῦ, τὸ ὁποῖο πραγματοποιεῖται ὑπὸ τοὺς P. Day καὶ B. Κυλικογλου. Σημαντικὸ μέρος τοῦ προγράμματος αὐτοῦ ἀφορᾷ τὸ ὑλικὸ τοῦ Κοντοπήγαδου.

24. Ὁμάδα κεραμικῆς ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα

τῆς ὑπόγειας κρήνης στὴν Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν χρονολογεῖται στὴν YE IIB2 (Gauß 2003a, 93 κέ.), παρόλο ποὺ δὲν πρόκειται γιὰ κλειστὸ σύνολο καθότι εἶναι ἀνάμεικτο μὲ κεραμικὴ τῆς YE IIIG πρῶμης καὶ λίγα ὅστρακα τῆς YE IIIG μέσης. Γιὰ λίγους YE IIB τάφους καὶ κεραμικὴ νότια τῆς Ἀκρόπολης βλ. Παντελίδου 1975, 29. Στὴν YE IIIG πρῶμη (φάση 1 τοῦ Rutter) χρονολογεῖται ἡ καταστροφὴ τῶν οἰκίων ἀπὸ τὴ BA. ἄνοδο τῆς Ἀκρόπολης (Rutter 2003, 193 κέ.: Gauß 2003a, 98 κέ.). Ἡ κατασκευὴ τοῦ κυκλώπειου τείχους τοποθετεῖται στὴν YE IIB2 (Iakovidis 2006a, 227 κέ.).

25. Mountjoy 1995a, 195 κέ.

26. K. Πρόκα, AD 38, 1983, 27-29. Πενιχρὰ οἰκιστικὰ κατάλοιπα, ἀλλὰ τὸ νεκροταφεῖο περιεῖχε ταφὲς τῆς ME-YE IIB.

27. Mylonas 1959, 52-54, εἰκ. 139, 61 καὶ 9, εἰκ. 14. Παρόλο ποὺ οἱ τοῖχοι τοῦ κτιρίου S δὲν σώζονται καλὰ, φαίνεται ὅτι πρόκειται γιὰ μεγαρόσχημο οἶκημα. Τὰ ἀκέραια ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν ἐπὶ τοῦ δαπέδου του ὑποδηλώνουν ἐγκατάλειψη χωρὶς ἐμφανὴ ἢ σαφὴ ἵχνη καταστροφῆς.

28. Κατὰ τὶς οἰκοδομικὲς ἐργασίες στὸ ἀκίνητο ἰδιοκτησίας τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς στὸ Δέλτα Παλαιοῦ Φαλήρου ἐντοπίστηκε τὸ ἐπίπεδο χρήσεως τῆς ἀκτῆς τοῦ φαληρικοῦ λιμένα ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ ἕως καὶ τὴν Κλασικὴ ἐποχὴ. Στὸ μυκηναϊκὸ στρώμα βρέθηκε κεραμικὴ ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν YE IIIA2 περίοδο ἕως καὶ τὴν YE IIIG ὕστερη (K. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, ὑπὸ δημοσίευση α καὶ β).

πρώμη – φάση 1)²⁹. Ὁ οἰκισμὸς καὶ ἡ ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση τοῦ Κοντοπήγαδου ἐγκαταλείφθηκαν στὴν πρώτη YE IIIΓ περίοδο, χωρὶς ἴχνη καταστροφῆς ἀπὸ σεισμὸ ἢ πυρκαγιά, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ μὲ τὴν Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν καὶ τὸν Ἅγιο Κοσμᾶ³⁰.

Τέλος, θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐγκατάσταση τῶν ἀγωγῶν ἀποτελεῖ, ὅπως προαναφέρθηκε, ἔργο τέτοιας ἐμβέλειας, ποὺ ἡ ὑπαγωγή του σὲ κάποιο μεγαλύτερο κέντρο νὰ φαίνεται ἀδιαμφισβήτητη.

Ἀκολουθεῖ ἡ παρουσίαση τῶν συμπερασμάτων ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ κεραμικοῦ ὕλικου ποὺ βρέθηκε ἐντὸς τοῦ ἀποθέτη 1 τῆς ἐργαστηριακῆς ἐγκατάστασης, καθότι ἀποτελεῖ ἓνα κλειστὸ σύνολο ἐνδεικτικῆς κεραμικῆς μὲ χρονολογικὴ ὁμοιογένεια καὶ καλὴ διατήρηση. Συμπληρωματικὰ καὶ γιὰ λόγους μεθοδολογίας παρουσιάζονται κάποια στοιχεῖα ἀπὸ τὸ γειτονικὸ πρὸς τὸν ἀποθέτη πηγάδι 7 τῆς ἐργαστηριακῆς ἐγκατάστασης ἀλλὰ καὶ μερικὰ ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ. Ἡ μελέτη τῶν δύο αὐτῶν συνόλων βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη.

Ἀποθέτης 1

Ὁ ἀποθέτης 1 ἐντοπίστηκε κατὰ τὶς ἐργασίες διάνοιξης σκάμματος τῆς ΔΕΗ γιὰ τὴν ἐγκατάσταση ὑπόγειου δικτύου κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς ὁδοῦ Κουμουνδούρου καὶ σὲ ἀπόσταση 6,5 μ. ἀπὸ τὴ συμβολή της μὲ τὴν ὁδὸ Ἡρώος Μάτση. Πρόκειται γιὰ ἓνα περίπου ὠοειδοῦς σχήματος ὄρυγμα, μέγ. διαστ. 1,75×2,30 μ. καὶ βάθ. 1,35 μ., τὸ ὁποῖο εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς λάκκος ἀπορριμμάτων ὅπως καὶ τὸ παρακείμενο πηγάδι 7. Βρέθηκε πλήρες καστανέρυθρων ἐπιχώσεων³¹ ποὺ περιεῖχαν πολλοὺς μικροὺς λίθους, ἄφθονη κεραμική, ἀρκετὰ ἀποσπασματικὰ σωζόμενα εἰδῶλια, δευτερογενῶς ἀποκρουσμένες βάσεις ἀγγείων³² καὶ τρία θραύσματα ἀπὸ λίθινα ἐργαλεῖα. Οἱ ἐπιχώσεις ἀφαιρέθηκαν σὲ ἐννέα

29. Βλ. Mountjoy 1999, 34 κέ. γιὰ ἀπαρίθμηση ἀνατορικῶν καὶ οἰκιστικῶν συνόλων μὲ ὀρίζοντα καταστροφῆς στὴν YE IIIB2. Ἐπίσης Mountjoy 1997, 109 κέ. καὶ 1999, 36 κέ. γιὰ τὴν ἐπαναχρονολόγηση τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀνακτόρου τῆς Πύλου στὴ μεταβατικὴ YE IIIB2-YE IIIΓ πρώτη, καθὼς καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῆς νέας τῆς περιόδου. Γιὰ τὴ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴ νέα φάση τῆς Mountjoy καὶ τὸν προσδιορισμὸ τῆς YE IIIΓ (φάση 1) ἀντὶ τῆς μεταβατικῆς ὡς τῆς φάσης καταστροφῆς συγκεκριμένων ἀνακτόρων καὶ κέντρων βλ. Rutter 2003α, 197 καὶ 2003β, 255. Ἐπίσης βλ. καὶ Vitale 2006, 197, πίν. 2 γιὰ τὴν ἐπαναχρονολόγηση θέσεων στὴν YE IIIB2 τελικὴ (Μιδέα, Ἰρία, Νιχώρια, Θήβα), φάση τὴν ὁποία προτείνει κατ' ἀντιστοιχία πρὸς τὸν διαχωρισμὸ τῶν Podzuweit καὶ Kilian στὴν Τίρυνθα (SH IIIB entwickelt-SH IIIB Ende) ἢ τὴν YE IIIΓ φάση 1 ἀντὶ τῆς μεταβατικῆς τῆς Mount-

joy. Ἐπίσης βλ. καὶ Demakopoulou 2003, 91 γιὰ τὴ σχετικὴ συζήτηση ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση τῆς καταστροφῆς στὴ Μιδέα καὶ Jung 2006, πίν. 1. Στὸ Διμήνι, ἐνῶ ἡ καταστροφή (ἀπὸ πυρκαγιά καταστρέφεται μόνο τὸ Μέγαρο Β) χρονολογήθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὴν YE IIIB2-YE IIIΓ πρώτη ἢ καὶ στὴν πρώτη YE IIIΓ (Ἀδρύμη-Σισμάνη 1999-2001, 87 κέ. 92), πρόσφατα ἐπαναχρονολογήθηκε στὴν YE IIIB2 καὶ ἡ μικρῆς διάρκειας ἐπανακατοίκηση στὴν YE IIIB2-YE IIIΓ πρώτη (Adrimi-Sismani 2007, 212). Στὰ Κανάκια οἱ ἀνασκαφεῖς μιλοῦν γιὰ καταστροφή/ἐγκατάλειψη: Λῶλος 2003, 18, 77.

30. Βλ. σ. 205, σημ. 24, 27.

31. Τὸ κατὰ τόπους ἐρυθρὸ χρῶμα τῶν ἐπιχώσεων πιθανότατα ὀφείλεται σὲ διαλυμένες πλῆθρες.

32. Μὲ τὴν ἀπόκρουση τῶν βάσεων πιθανότατα ἐπιτυγχάνοταν ἡ δευτερογενὴς παραγωγή σφαιρικοῦ

στρώσεις (πάσσες), πάχους κατὰ μέσον ὄρο 15 ἐκ., ἂν καὶ δὲν παρουσιάστηκε διαφοροποίηση στὸ χῶμα. Μὲ τὴ μελέτη τοῦ ὑλικοῦ διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ἀπόθεση ἀποτελέσσε στιγμιαία ἐνέργεια (*deliberate tip*)³³, δεδομένου ὅτι ἐντοπίστηκαν συνανήκοντα ὄστρακα σὲ ὅλα τὰ βάθη. Ἡ τυπολογικὴ ὁμοιογένεια πάντως τοῦ ὑλικοῦ καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν παρατηρήθηκε διατάραξη τῶν ἐπιχώσεων τοῦ ἀποθέτη, ἐπιτρέπει τὴν ἀσφαλὴ συναγωγὴ χρονολογικῶν³⁴ καὶ ἄλλων σημαντικῶν συμπερασμάτων γιὰ τὸ πρωτογενὲς περιβάλλον του, ἂν καὶ πρόκειται γιὰ σύνολο δευτερογενοῦς ἀπόθεσης³⁵.

Η ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Ὁ ἀποθέτης 1 περιεῖχε συνολικὰ 20.000 ὄστρακα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ 2.750 εἶναι διαγνωστικά³⁶. Ὁ βαθμὸς διατήρησης τῆς κεραμικῆς εἶναι μὲν ἀποσπασματικός, ἀλλὰ ἀπὸ τὰ 2.750 διαγνωστικὰ ὄστρακα ποὺ ἐξετάστηκαν τὸ 4% εἶναι μεγάλου καὶ τὸ 50% μεσαίου μεγέθους³⁷. Ἔχουν προκύψει καὶ λίγα ἀγγεῖα σχεδὸν ἀκέραια καὶ ἐπίσης λίγα ποὺ διατηροῦνται κατὰ τὸ ἥμισυ. Γιὰ τὴ στατιστικὴ ἀνάλυση καὶ ταξινόμηση τοῦ ὑλικοῦ δημιουργήθηκε μία βάση δεδομένων στὴν ὁποία καταχωρήθηκαν ὅλα τὰ διαγνωστικὰ ὄστρακα καὶ ἀγγεῖα τοῦ ἀποθέτη³⁸. Ἀπὸ τὴ μακροσκοπικὴ ἐξέταση τοῦ ὑλικοῦ ἀναγνωρίστηκαν οἱ ἀκόλουθες κεραμικὲς κατηγορίες: Γραπτὴ λεπτόκοκκη κεραμικὴ³⁹, ἄβαφη λεπτόκοκκη κεραμικὴ, μαγειρικὰ σκεύη καὶ χονδροειδῆς κεραμικὴ (κυρίως ἀσάμινθοι). Γιὰ τὴν τυπολογικὴ ταύτιση τῶν κεραμικῶν σχημάτων καὶ κοσμημάτων ἀκολουθοῦμε τὸ σύστημα τοῦ Furumark⁴⁰, γιὰ τὴν περιγραφὴ τῆς γραμμικῆς διακόσμησης στὸ χεῖλος τῶν ἀγγείων τὴν ταξινόμηση τοῦ Podzuweit⁴¹, ἐνῶ ὡς πρὸς τὴν περιγραφὴ διαφορῶν γραπτῶν κεραμικῶν τύπων τηροῦνται

σχήματος ὀστράκων διαφορῶν μεγεθῶν καὶ χρήσεων. Γιὰ σφαιρικὰ ὄστρακα βλ. Rahmstorf 2008, πίν. 7-21, ἂν καὶ στὴν Τίρυνθα τὰ περισσότερα προέρχονταν ἀπὸ σώματα ἀγγείων.

33. Βλ. Mountjoy 1993, 121.

34. Ὅστρακα προγενέστερων περιόδων μπορεῖ νὰ προέρχονται εἴτε ἀπὸ τὴν ὑποδομὴ δαπέδων, εἴτε νὰ εἶναι σὲ δευτερογενὴ χρήση (Mountjoy 1993, 120. Demakopoulou *et al.* 2002a, 34, εἰκ. 20). Ἡ παρουσία ὀστράκων στὸ σῶμα πλιθρῶν, ὅπως ἔχει προταθεῖ (French, Stockhammer 2009, 178), μᾶλλον θὰ δημιουργοῦσε πρόβλημα στὴ συνοχή τους.

35. Ἡ στατιστικὴ ἀνάλυση τῆς κεραμικῆς ἀποτελεῖ ἓνα καλὸ μεθοδολογικὸ ἐργαλεῖο ὥστε κάθε σύνολο νὰ εἶναι ἕως ἓνα βαθμὸ ἀξιολογήσιμο μὲ τὴν ἀπομόνωση παλαιότερων ἢ ἀκόμα καὶ ὑστερότερων στοιχείων (βλ. σ. 222 σημ. 133 γιὰ *fading-floruit-innovativ Phänomen*).

36. Ὡς διαγνωστικὲς θεωροῦμε τὶς ἐξῆς κατηγορίες ὀστράκων: χεῖλη, βάσεις, προχοές, σώματα μὲ διαγνω-

στικὸ τοίχωμα ἢ κόσμημα καὶ λαβές.

37. Τὰ ὄστρακα χωρίζονται σὲ τρεῖς κατηγορίες: μικροῦ μεγέθους: <5 ἐκ., μεσαίου μεγέθους: 5-10 ἐκ. καὶ μεγάλου μεγέθους: >10 ἐκ. Γιὰ τὴ διαίρεση αὕτη βλ. Stockhammer 2008, 70.

38. Τὸ 56% τοῦ συνόλου ἀνήκει σὲ ὄστρακα, κυρίως τῆς ἄβαφης λεπτόκοκκης κεραμικῆς, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ προέρχονται ἀπὸ περισσότερους τοῦ ἐνὸς κεραμικοῦς τύπους.

39. Στὸν κατάλογο χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴ γραπτὴ κεραμικὴ ἡ συντομογραφία ΠΓΚ, γιὰ τὴν ἄβαφη ΠΑΚ, γιὰ τὰ μαγειρικὰ ΠΜΚ καὶ γιὰ τὴ χονδροειδῆ κεραμικὴ ΠΧΚ. Τὰ στοιχεῖα ποὺ ἀκολουθοῦν ἐντὸς παρενθέσεως ἀφοροῦν τὶς ὁμάδες ὀστράκων καὶ τὶς στρώσεις εὗρεσής τους.

40. Furumark 1941.

41. Podzuweit 2007, 19, 311 κέ., Beil. 78 a κέ. Σὲ κάποιες περιπτώσεις ἡ διεύρυνση τῶν τυπολογικῶν ὁμάδων (Dekor) τοῦ Podzuweit κρίθηκε ἀπαραίτητη: Βλ. Kardamaki ὑπὸ δημοσίευση (γιὰ παράδειγμα: γραμ-

τὰ συμπεράσματα τῆς ἔρευνας ἐπὶ τοῦ ὑλικοῦ τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθας⁴². Ἡ στατιστικὴ ἀνάλυση τοῦ ὑλικοῦ, τμῆμα τῆς ὁποίας παρουσιάζεται ἐδῶ σὲ ἑξὶ πίνακες, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο μέρη: 1) ἀπὸ τὴ συνολικὴ καταμέτρηση τῶν διαγνωστικῶν ὁστράκων ποὺ ἀνήκουν στοὺς σχετικοὺς τύπους καὶ 2) ἀπὸ μία ἐπιμέρους καταμέτρηση συγκεκριμένων τμημάτων ἀγγείων, ἀντιπροσωπευτικῶν ἐνὸς μεμονωμένου κεραμικοῦ ἀτόμου. Σκοπὸς τῆς τελευταίας καταμέτρησης εἶναι μία ἐκτίμηση τῶν ἐλαχίστων κεραμικῶν ἀτόμων τοῦ ἀποθέτη⁴³. Γιὰ τὴ δεύτερη καταμέτρηση λαμβάνονται ὑπόψη, ὅπου εἶναι δυνατόν, οἱ βάσεις, ἃν καὶ ἀνάλογα μὲ τὸν τύπο τοῦ ἀγγείου ἢ τὴ συνολικὴ διατήρησή του χρησιμοποιοῦνται καὶ ἄλλα κριτήρια, ὅπως ἡ διακόσμησή του ἢ οἱ λαβές⁴⁴.

Α) ΓΡΑΠΤΗ ΛΕΠΤΟΚΟΚΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Ὁ σκύφος (FS 284), ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ συχνότερο σχῆμα μεταξὺ τῶν ἀνοικτῶν ἀγγείων (πίν. 1), ἐντοπίστηκε σὲ ἑπτὰ τυπολογικὲς παραλλαγὲς διαφορετικῆς ἀνὰ περίπτωση συχνότητος. Πρόκειται γιὰ τοὺς σκύφους τύπου Α καὶ Β⁴⁵, τὸν σκύφο Α μὲ ἐσωτερικὸ ὀλόβαφο⁴⁶, τὸν σκύφο C⁴⁷, τὸν ταινιωτό⁴⁸, τὸν σκύφο μὲ μεσαία ταινία χεῖλους (medium band deep bowl)⁴⁹ καὶ τὸν ὀλόβαφο σκύφο (πίν. 2). Ὁ σκύφος μὲ ρόδακα καὶ στιγμὲς στὸ χεῖλος δὲν ἐντοπίστηκε. Οἱ περισσότεροι σκύφοι ἔχουν τὸ χαρακτηριστικὸ ἡμισφαιρικὸ σῶμα μὲ ἀπλὸ ἕξω νεῦον χεῖλος, σπανιότερα κάθετο (εἰκ. 7, 21) ἢ ἐλαφρὰ ἔσω νεῦον ἄνω τοίχωμα καὶ πιδὸ παχὺ χεῖλος (εἰκ. 7, 24-25), ἐνῶ λίγοι σκύφοι ἔχουν κωδωνόσχημη τομὴ (εἰκ. 6, 9). Οἱ λαβὲς εἶναι συχνὰ τοποθετημένες ψηλά (εἰκ. 6, 2 καὶ 7, 18) καὶ οἱ βάσεις εἶναι δακτυλιόσχημες ἢ

μικρὸς διάκοσμος 14: ταινία χεῖλους πάνω ἀπὸ 2,5 ἐκ., ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια, γραμμικὸς διάκοσμος 15: ταινία χεῖλους ἕως 1,5 ἐκ., ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια, γραμμικὸς διάκοσμος 16: ταινία χεῖλους 1,6-2,5 ἐκ., ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀντὶ τῶν γραμμικῶν διακόσμων 9.1, 9.2 τοῦ Podzuweit).

42. Σχετικὰ μὲ τὸν προσδιορισμὸ γιὰ παράδειγμα τῶν διαφορῶν τύπων τοῦ σκύφου FS 284, ὅπως σκύφος τύπου Α, Β, σκύφος μὲ ρόδακα κλπ. βλ. σ. 208-209, σημ. 44-48.

43. Βλ. Maran 1992, 119.

44. Ἡ καταμέτρηση ἐλαχίστων κεραμικῶν ἀτόμων ἐμφανίζεται σὲ ξεχωριστὴ στήλη (πίν. 1, 3-4), ἐντὸς παρένθεσης (πίν. 5), σὲ ξεχωριστὸ πίνακα γιὰ τοὺς σκύφους (πίν. 2), ἐνῶ δὲν ἔχει πραγματοποιηθεῖ γιὰ τὴ χονδροειδὴ κεραμικὴ (πίν. 6).

45. Βερδελέης κ.ά. 1966, 139 κέ. French 1969, 74.

46. Ὡς ὅρος ἀφορᾷ κυρίως τὴν περιγραφὴ τῆς Mountjoy (1986, 150), ἀλλὰ ἐδῶ εἶναι πιδὸ στενὰ ὀριοθετημένους ὡς σκύφος μὲ ἀποκλειστικὰ ἐσωτερικὴ ὀλό-

βαφη ἐπιφάνεια καὶ ταινία χεῖλους ποὺ δὲν ξεπερνᾷ τὸ 1,5 ἐκ. (γραμμικὸς διάκοσμος 15). Στὴν ὁμάδα αὐτὴ ἐντάσσουμε καὶ τοὺς λίγους σκύφους μὲ ἐξωτερικὴ διακόσμηση ὑψίποδα σκύφου (γραμμικὸς διάκοσμος Podzuweit 9.3).

47. Ὁ ὅρος σκύφος τύπου C χρησιμοποιήθηκε γιὰ μία ὁμάδα ἀγγείων ἀπὸ τὸ δυτικὸ κλιμακοστάσιο τῆς Τίρυνθας (Kardamaki, ὑπὸ δημοσίευση). Φέρει ταινία χεῖλους μεσαίου μεγέθους, 1,6 ἕως 2,5 ἐκ., ἐσωτερικὰ ὀλόβαφη ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος 16), μὲ κοσμήματα σκύφου τύπου Α ἢ Β, ἐνῶ οἱ διαστάσεις του κυμαίνονται μεταξὺ τοῦ σκύφου Α καὶ τοῦ σκύφου Β. Ὁ σκύφος C περιλαμβάνει ἐπίσης στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς τύπους 1 καὶ 2 τῆς Mountjoy (1999, 495). Γιὰ τέτοιου εἶδους σκύφους ἢ παρεμφερεῖς (ὅπως ὁ σκύφος Α μὲ ἐσωτερικὸ ὀλόβαφο) ὁ Ἰακωβίδης (2006β, 123) χρησιμοποίησε τὸν ὅρο σκύφος Α-Β.

48. Mountjoy 1986, 152, εἰκ. 192, 1-2.

49. French 1969, 75.

δισκοειδείς με κοίλη την κάτω επιφάνεια, ένιοτε αρκετά υπερυψωμένες (εἰκ. 6, 1.11-12). Ἀπὸ τοὺς προαναφερθέντες τύπους, ὁ ὀλόβαφος κατέχει τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ (πίν. 2). Τὰ ἀγγεῖα εἶναι εἴτε ἐξ ὀλοκλήρου βαμμένα (εἰκ. 6, 1), εἴτε με ἐξηρημένη συχνὰ τὴν περιοχὴ τῶν λαβῶν καὶ τὸ τελείωμα τῆς βάσης (εἰκ. 6, 2-3.5-7.11). Οἱ σκύφοι, οἱ ὁποῖοι φέρουν κοσμήματα, ἀνέρχονται μόλις στὸ 26% (πίν. 2). Ἀπὸ τοὺς τελευταίους οἱ περισσότεροι ἀνήκουν στὸν τύπο τοῦ σκύφου Α (εἰκ. 7, 13-16) καὶ τοῦ σκύφου Α με ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 7, 18.20.22-23.25), ἐνῶ οἱ σκύφοι τύπου Β (εἰκ. 7, 17) καὶ οἱ ἐπιβεβαιωμένοι σκύφοι C εἶναι σπάνιοι⁵⁰ (εἰκ. 7, 21.24). Τὸ θεματολόγιο τῶν διαπιστωμένων κοσμημάτων εἶναι ἀρκετὰ περιορισμένο. Συχνότερα ἐμφανίζεται ἡ ὀριζόντια κυματοειδὴς ταινία (εἰκ. 7, 21-24), καὶ ἀκολουθοῦν λίγα δείγματα ὀστράκων με τρίγλυφα (εἰκ. 7, 16-19) ἢ τρέχουσες σπεῖρες (εἰκ. 7, 13-14). Ἐνα παράδειγμα σκύφου με ἔντονα ἔξω νεῦον χεῖλος φέρει διακόσμηση χεῖλους δανεισμένη ἀπὸ ὑψίποδα σκύφο (γραμμικὸς διάκοσμος Podzuweit 9.3) καὶ διπλὴ τεθλασμένη γραμμὴ σὲ στενὴ ζώνη διακόσμησης (εἰκ. 7, 25). Ἡ κυματοειδὴς ταινία κοσμεῖ σκύφους με ὀλόβαφο ἐσωτερικὸ, ἐνῶ τοποθετεῖται συνήθως σὲ φαρδιά ζώνη διακόσμησης (εἰκ. 7, 21.23). Ἐνα ὀστρακο σκύφου κοντὰ στὸ χεῖλος φέρει κυματοειδὴ ταινία σὲ στενὴ ζώνη (εἰκ. 7, 24) καὶ στυλιστικὰ φαίνεται ὑστερότερο⁵¹. Τέλος, οἱ ἐπιβεβαιωμένοι σκύφοι με μεσαία ταινία χεῖλους εἶναι λίγοι (γραμμικὸς διάκοσμος 15/16 (εἰκ. 7, 26-27) καὶ οἱ ταινιωτοὶ σκύφοι με ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια φέρουν στὸ χεῖλος συνήθως τὴ χαρακτηριστικὴ γραμμικὴ διακόσμηση ὑψίποδων σκύφων (γραμμικὸς διάκοσμος Podzuweit 9.3 (εἰκ. 8, 28-29)⁵². Οἱ σκύφοι με ἐξ ὀλοκλήρου ταινιωτὴ διακόσμηση ἔξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ δὲν μποροῦν νὰ ἀποκλειστοῦν, καθότι ἡ ταύτισή τους λόγω τῆς ἀποσπασματικότητος τοῦ ὕλικου δὲν εἶναι δυνατὴ. Οἱ λαβὲς τέλος τῶν σκύφων, οἱ ὁποῖες κοσμοῦνται με μία ἐνιαία ταινία (εἰκ. 7, 21) εἶναι ἐλαφρῶς περισσότερες ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ φέρουν τὶς χαρακτηριστικὲς τρεῖς πινελιές (εἰκ. 7, 13.18 καὶ εἰκ. 8, 28).

Ἄλλοι τύποι σκύφου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν συνηθισμένο τύπο FS 284 με τὶς δύο ὀριζόντιες λαβές, εἶναι εἴτε πολὺ σπάνιοι εἴτε ἀπουσιάζουν πλήρως. Ἐνα ὀστρακο με κυματοειδὴ ταινία ἀνήκει στὸν τύπο με τὶς κάθετες λαβές (FS 289, εἰκ. 8, 30), ἓνα σχῆμα τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ ἔχει σχετικὴ διάδοση στὴν Ἀττικὴ⁵³. Ἐνας ἐπιπλέον δημοφιλὴς σκύφος τῆς Ἀττικῆς, κατὰ τὴν

50. Ἐδῶ πρέπει βέβαια νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τὸ ἀρχικὸ ποσοστὸ τῶν σκύφων καὶ σκύφων Α με ἐσωτερικὰ ὀλόβαφη ἐπιφάνεια θὰ ἦταν πιθανῶς πρὸ ὑψηλὸ, καθὼς κάποια ὀστρακα καταχωροῦνται, λόγω τῆς ἀποσπασματικότητος τοῦ ὕλικου, σὲ μεικτὲς κατηγορίες (γιὰ παράδειγμα σκύφος Α με ἐσωτερικὸ ὀλόβαφο/σκύφος C) καὶ δὲν ἐμφανίζονται στὸν πίνακα 2.

51. Ἡ διακόσμηση αὐτὴ ἐμφανίζεται κυρίως ἀπὸ τὴν YE IIIΓ μέση (LH IIIC developed). Βλ. Stockhammer 2008, πίν. 72, 1561 (Phase 3/SH IIIC Mitte 1) ἀπὸ σύνολο τῆς YE IIIΓ μέσης στὴ ΒΑ. κάτω πόλῃ τῆς Τίρυνθας.

52. Τὸ ποσοστὸ τῶν ταινιωτῶν σκύφων με ὀλό-

βαφο τὸ ἐσωτερικὸ τους ἢ σκύφων με μεσαία ταινία χεῖλους θὰ μπορούσε νὰ αὐξηθεῖ ἂν συνυπολογίζονταν χεῖλη ἀγγείων, τὰ ὁποῖα λόγω τῆς κακῆς διατήρησής τους ἐμφανίζονται σὲ μεικτοὺς τύπους καὶ δὲν περιλαμβάνονται στὸν πίνακα 2. Αὐτὰ ἔχουν συνήθως γραμμικὸ διάκοσμο 15, 16, 9.3, δύο ταινίες ἢ ὁμάδα γραμμῶν στὴν κοιλία.

53. Δύο σκύφοι FS 289 προέρχονται ἀπὸ τὸν Θορικό (Mountjoy 1995α, εἰκ. 8, 89-90). Ὁ ἓνας ἔχει γραμμικὸ διάκοσμο 15 καὶ ρόδακα στὸ κέντρο τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἀγγείου, στὸν τύπο τοῦ σκύφου με ρόδακα. Τὸ σχῆμα ἔχει βρεθεῖ καὶ στὴν Περαιτὴ, ὅπου ἐπίσης διακοσμεῖται με ρόδακα (Τακωβίδης 1969,

ΥΕ ΙΙΑ2 ωστόσο, εἶναι αὐτὸς ποὺ φέρει μία μόνο ὀριζόντια λαβή (FS 283)⁵⁴. Ἄν καὶ ὁ συγ-κεκριμένος σκύφος ἔχει ἐντοπιστεῖ στὸ γειτονικὸ πηγᾶδι 7, δὲν ἰσχύει τὸ ἴδιο γιὰ τὸν ἀποθέτη 1⁵⁵.

Μετὰ τοὺς σκύφους ὑψηλότερα ποσοστὰ κατέχουν οἱ λεκάνες FS 294/302 καὶ οἱ ὀλόβαφοι ὑψίποδες σκύφοι FS 304-305 (πίν. 1). Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς λεκάνες μὲ τὴ συνηθισμένη ταινιωτὴ διακόσμηση (εἰκ. 9, 44-50) ἢ καὶ μὲ τὴν ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (εἰκ. 9, 39-43), ἐξίσου μεγάλο ποσοστὸ κατέχουν καὶ οἱ ὀλόβαφες λεκάνες (εἰκ. 9, 51). Κάποιες ἀπὸ τὶς ὀλόβαφες λεκάνες εἶναι χειροποίητες μὲ στιλβωμένη ἐπιφάνεια.

Ὡς πρὸς τοὺς ὑψίποδες σκύφους ἡ συχνότερη παραλλαγή εἶναι ἡ ὀλόβαφη (εἰκ. 8, 31-36), ἐνῶ πολὺ λίγα εἶναι τὰ δείγματα τοῦ σχήματος μὲ ἄλλη διακόσμηση, ὅπως γιὰ παράδειγμα μὲ κυματοειδεῖς ταινίες ἢ τρίγλυφα (εἰκ. 8, 37-38).

Σχετικὰ συχνὰ ἐμφανίζονται οἱ ἡμισφαιρικοὶ κύαθοι (FS 215) καὶ οἱ σκυφοειδεῖς κρατῆρες (πίν. 1). Στὸ ὑλικὸ τοῦ ἀποθέτη ἔχουν ἐντοπιστεῖ κυρίως κύαθοι μὲ μικροῦ (εἰκ. 10, 54-56) ἢ μεσαίου πλάτους ταινία στὸ χεῖλος (medium band cup⁵⁶, εἰκ. 10, 52-53), ἐνῶ εἶναι σπάνιος ὁ κύαθος μὲ ταινία χεῖλους πάνω ἀπὸ 2,5 ἐκ. (γραμμικὸς διάκοσμος 14, πίν. 3). Ἀρκετοὶ εἶναι ἐπίσης οἱ ὀλόβαφοι κύαθοι (εἰκ. 10, 57), ἐνῶ οἱ ταυτισμένοι κύαθοι μὲ ἄβαφη ἢ ἀπλὰ ταινιωτὴ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι γενικὰ πιδ σπάνιοι. Ἐπίσης, λίγα ὄστρακα τοῦ σχήματος φέρουν κυματοειδὴ ταινία (εἰκ. 10, 58-60)⁵⁷.

Οἱ περισσότεροι κρατῆρες ἀνήκουν στὸν σκυφοειδὴ τύπο μὲ τὴν προχοή (FS 298, εἰκ. 11, 61)⁵⁸ ἢ στὸν ἀπλὸ σκυφοειδὴ τύπο (FS 281/282⁵⁹). Οἱ λαβὲς φέρουν τὶς τρεῖς πινελιὲς καὶ ἡ κοιλία τὴ συνηθισμένη ταινιωτὴ διακόσμηση. Φαρδιὰ ταινία κοσμεῖ συνήθως τὸ χεῖλος, ἐνῶ λίγα εἶναι τὰ παραδείγματα μὲ ὀλόβαφο ἐσωτερικὸ (εἰκ. 11, 66). Ὅπως καὶ τῶν ὑπολοίπων σχημάτων, τὸ συχνότερο κόσμημα τοῦ κρατήρα εἶναι ἡ κυματοειδὴς ταινία (εἰκ. 11, 61-64).

πίν. 136, 115), ἐνῶ ἐκτὸς Ἀττικῆς εἶναι σπάνιο. Σκύφοι FS 289 μὲ στιγμὲς στὸ χεῖλος ἔχουν γιὰ παράδειγμα ἀναφερθεῖ καὶ στὴν Ἰαλυσό (Mee 1982, πίν. 38.5).

54. Ἀρκετοὶ σκύφοι μὲ ὀριζόντια λαβὴ προέρχονται ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο στὸ Βουρβάτσι (Benzi 1975, πίν. XXIII, 386-387, 389, 391, 393, 396. Σγουρίτσα 2001, 25 κέ.). Ὁ σκύφος 396 μὲ ἐξηρημένο τὸ σῶμα, μεσαία ταινία χεῖλους, ταινία στὴ βάση καὶ ὀλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια θυμίζει τὴ διακόσμηση τῶν κυλίκων τοῦ ἀποθέτη (εἰκ. 12, 78-79.81-82) καὶ ταιριάζει καλύτερα στὴν ΥΕ ΙΙΓ πρῶμῃ, περίοδο ποὺ προτείνει ἡ Σγουρίτσα (2001, 26), ἐνῶ ὁ Benzi (1975, 294) τὴν τοποθετεῖ στὴν ΥΕ ΙΙΒ μὲ ἐρωτηματικόν.

55. Ὁ τύπος ἀπουσιάζει καὶ στὸν Θορικό. Ἐδῶ ἴσως πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπόψη ἡ ἐνδεχομένως δύσκολη διάκρισή του ἀπὸ τὸν τύπο μὲ τὶς δύο λαβές. Ἐνα χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τοῦ συγκεκριμένου σκύφου ὡστόσο εἶναι ἡ ψηλὰ τοποθετημένη λαβή, ἡ ὁποία

συχνὰ εἶναι δυσανάλογον πάχους σὲ σχέση μὲ τὸ μέγεθος τοῦ ἀγγείου (Mountjoy 1999, εἰκ. 195, 197-201).

56. Ὁ ὅρος medium band πρωτοχρησιμοποιήθηκε γιὰ σκύφους τῶν Μυκηνῶν ἀπὸ τὴ French (1969, 75) καὶ ἐπεκτάθηκε καὶ στοὺς κύαθους ἀπὸ τὴ Mountjoy (1986, 147, εἰκ. 183, 1-2). Ὁ Vitale (2006, 181 καὶ 197, εἰκ. 3, 5) χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρο lip band bowl καὶ ἀντιστοίχως lip band cup σὲ κάποιες περιπτώσεις, ὅπως σὲ σχέση μὲ τοὺς κύαθους τοῦ Διμηνίου (αὐτόθι 197).

57. Τὰ δύο χεῖλη μὲ ταινίες στὸ ἐσωτερικόν (εἰκ. 10, 59-60) δὲν ἀποκλείεται νὰ προέρχονται καὶ ἀπὸ ἄλλα σχήματα, ὅπως ἀπὸ χαμηλότερο κύαθο (FS 214) ἢ μόνωτο σκύφο (FS 283).

58. Ἡ προχοὴ σώζεται ὡστόσο στὸ χεῖλος δύο μόνο σκυφοειδῶν κρατῆρων.

59. Ἀκολουθοῦμε τὸν Jung (2002, 104 κέ.) στὴν περιγραφή τοῦ σκυφοειδοῦς κρατήρα ὡς FS 281/282 ἀντὶ τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν δύο τύπων.

Ἄλλα κοσμήματα, ὅπως ἡμικύκλια, τρέχουσες σπείρες καὶ τρίγλυφα εἶναι σπάνια (εἰκ. 11, 66). Ἐνα ὄστρακο κρατήρα φέρει ὑβριδόμορφο ἄνθος (εἰκ. 11, 65). Ἄν καὶ οἱ προχυτικοὶ κρατήρες συνήθως φέρουν κυματοειδεῖς ταινίες, δὲν ἀποκλείεται νὰ φέρουν καὶ ἄλλα κοσμήματα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ διακόσμηση κρατήρα ἀπὸ τὸ πηγάδι 7, μὲ σχηματοποιημένες πορφύρες. Ἐπίσης καὶ ἓνα χεῖλος ἀπὸ τὸν Θορικὸ πιθανότατα φέρει ἄνθος⁶⁰. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἐπιφάνεια τῶν κρατῆρων μὲ κυματοειδῆ ταινία εἶναι στιλβωμένη, ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ γιὰ ἀντίστοιχους κρατήρες ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν καὶ τὰ Κανάκια Σαλαμίνας⁶¹.

Τὸ ἐπόμενο ἀγγεῖο τοῦ ἀποθέτη μὲ σχετικὰ ὑψηλὰ στατιστικὰ ποσοστὰ εἶναι ἡ κύλिका (πίν. 1). Συνολικὰ ταυτίστηκαν τέσσερα σχήματα γραπτῶν κυλίκων. Ἡ ἡμισφαιρικὴ κύλिका FS 264, ἡ κύλिका μὲ γωνίωση FS 267, ἡ κωνικὴ κύλिका FS 274 καὶ ἡ σφαιροκωνικὴ κύλिका. Ἡ τελευταία ἀποτελεῖ ἀγγεῖο μὲ χαρακτηριστικὰ τόσο τῆς ἀβαθοῦς κύλικας FS 258 ὅσο καὶ τῆς κωνικῆς FS 274. Ἡ ἡμισφαιρικὴ κύλिका μὲ λοξὸ ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ ἔσω νεῦον ἄνω τμήμα, ἔχει χαμηλοῦ ἔως μεσαίου ὕψους στέλεχος καὶ ἐκπροσωπεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον στὴν ὁλόβαφη παραλλαγή της (εἰκ. 12, 69-73). Ἡ κύλिका μὲ γωνίωση ἔχει βαθὺ σῶμα, χαμηλὸ στέλεχος, κοῖλο ἄνω τμήμα μὲ ἀπλὸ ἔξω νεῦον χεῖλος ἢ κάθετο ἄνω τμήμα μὲ ἀπλὸ χεῖλος, ἐνίοτε πιὸ τονισμένο (εἰκ. 12, 74-82). Στὸν τύπο αὐτὸ παρατηρεῖται μία τάση μονοχρωμίας μὲ μικρότερες ἢ μεγαλύτερες ἐξηρημένες περιοχές (εἰκ. 12, 74.78-79.81-82). Ἡ διατήρηση τοῦ ὑλικοῦ δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συνάγουμε ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὡς πρὸς τὸ ἂν μποροῦν νὰ εἶναι καὶ ἐξ ὁλοκλήρου ὁλόβαφες ἢ ἂν ὁ πιὸ ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος τοῦ ἀποθέτη 1 εἶναι αὐτὸς μὲ τὸ ἔως ἓνα βαθμὸ ἄβαφο στέλεχος. Ὡστόσο, μία ἀκέραιη ὁλόβαφη κύλिका ἀπὸ τὸ πηγάδι 7 ὑποδηλώνει τὴν ὕπαρξιν καὶ αὐτῆς τῆς παραλλαγῆς. Ἡ κωνικὴ κύλिका εἶναι εἴτε ἐξ ὁλοκλήρου ὁλόβαφη εἴτε ὁλόβαφη ἐσωτερικὰ καὶ μὲ λεπτὴ ταινία χεῖλους ἢ ἄβαφη ἐσωτερικὰ (γραμμικὸς διάκοσμος 15, εἰκ. 13, 83-86), εἴτε ταινιωτὴ (εἰκ. 13, 87). Σῶζεται ἐπίσης καὶ ἓνα μικρὸ τμήμα ὁλόβαφου στελέχους κωνικῆς κύλικας μὲ διόγκωση. Ὁ τέταρτος τύπος κύλικας ἀντιπροσωπεύεται μόνον ἀπὸ ἓνα δεῖγμα μὲ λεπτὴ ταινία χεῖλους καὶ ὁλόβαφο ἐσωτερικὸ (εἰκ. 13, 88).

Οἱ λεκανίδες (FS 295), ποὺ συνήθως ἀπαντῶνται σπάνια, στὸ ὑλικὸ τοῦ ἀποθέτη ἐκπροσωποῦνται μὲ λίγα παραδείγματα, ἓνα ἐκ τῶν ὁποίων φέρει ὀριζόντιες ταινιωτὲς λαβές (FS 295B) (εἰκ. 14, 89-90).

60. Mountjoy 1995a, εἰκ. 9, 94. Ἡ Μαραμπέα (2010, 136 κέ.) δὲν ἀναφέρει ἄλλο κόσμημα πλὴν κυματοειδοῦς ταινίας γιὰ τοὺς προχυτικοὺς κρατήρες. Στὴ Φωκίδα ἔχουν ἀναφερθεῖ πολλὰ ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου. Βλ. Mountjoy 1999, εἰκ. 307, 245 γιὰ κρατήρα μὲ προχὴ τῆς YE IIIΓ πρῶμης ἀπὸ τοὺς Δελφοὺς μὲ τρικάμπυλα τόξα καὶ αὐτόθι εἰκ. 309, 259-264 γιὰ ἀρκετὰ παραδείγματα τῆς YE IIIΓ μέσης μὲ τρικάμπυλα τόξα, τρίγλυφα, σπείρες, κομμένο πλοχμὸ ἀλλὰ καὶ διακόσμηση ἐπὶ τοῦ χεῖλους. Ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὸ Σχηματάρι σῶζεται κρατήρας τῆς YE IIIΓ μέσης μὲ τρέχουσες

σπείρες (αὐτόθι εἰκ. 266, 220) καὶ ἓνας ἀπὸ τὸ Μιστρὸ τῆς Εὐβοίας μὲ ἀντιθετικὲς σπείρες τῆς YE IIIΓ μέσης (αὐτόθι εἰκ. 275, 82).

61. Βλ. Rutter 2003a, 194-195, εἰκ. 1, 1 καὶ Gauß 2003a, 100 γιὰ τὴν τεχνικὴ στιλβωσης σὲ κρατήρες τῆς Ἀκρόπολης καὶ Μαραμπέα 2010, 136-137, εἰκ. 76, 15.107a γιὰ παραδείγματα ἀπὸ τὰ Κανάκια. Γιὰ τὸ μικρὸ ὄστρακο ἀπὸ τὸ σῶμα κρατήρα τοῦ Θορικοῦ μὲ τὴν κυματοειδῆ ταινία δὲν ἀναφέρεται στιλβωση (Mountjoy 1995a, 211-212, εἰκ. 9, 95).

Ἐπιπλέον τύποι οἱ ὅποιοι ἔχουν ταυτιστεῖ μεμονωμένα καὶ ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ λίγα διαγνωστικὰ ὄστρακα, εἶναι τὸ κυλινδρικό κύπελλο (FS 225-226, εἰκ. 14, 91-92)⁶², ἡ ἀρύταινα (FS 236, εἰκ. 14, 93-94)⁶³ καὶ ὁ κάλαθος (FS 290-291, εἰκ. 14, 95-96 πίν. 1). Ὁ κάλαθος FS 291 ἀπὸ τὸ πηγᾶδι 7 (εἰκ. 14, 95) διαφέρει ὡς πρὸς τὴν ποιότητά του ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ἀγγεῖα τῆς λεπτόκοκκης γραπτῆς κεραμικῆς. Εἶναι χειροποίητος καὶ κατασκευασμένος ἀπὸ χονδροειδῆ πηλὸ, ἐνῶ ἡ ταύτισή του δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀσφαλῆς, καθὼς δὲν σώζεται καὶ τὸ κάτω τμῆμα τοῦ ἀγγείου. Ὁ κάδος (FS 4) δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ. Κάλαθοι μὲ προχοή (FS 300-301) δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ.

Τὰ κλειστὰ ἀγγεῖα κατέχουν μόλις τὸ 24% τοῦ συνολικοῦ ὕλικου, ὅπως ἄλλωστε θὰ ἀναμενόταν σὲ οἰκιστικὸ σύνολο (πίν. 1)⁶⁴. Ἄν καὶ ἡ ἀκριβὴς ταύτιση πολλῶν σχημάτων δυσχεραίνεται ἀπὸ τὴν ἀποσπασματικότητα τοῦ ὕλικου, ἔχει ἐντοπιστεῖ μὲ βεβαιότητα ὁ ψευδόστομος ἀμφορέας, στὴ μικρὴ σφαιρική (FS 171-175, εἰκ. 15, 99-100) ἀλλὰ καὶ στὴ μεγαλύτερη (εἰκ. 15, 97) παραλλαγή του⁶⁵, λίγα ὄστρακα στενόλαιμης πρόχου (FS 120-121, εἰκ. 15, 101), τμῆμα κυλινδρικοῦ ἀλαβάστρου (FS 98, εἰκ. 15, 102) καὶ τμῆμα μεγάλης στάμνου (FS 63) μὲ ἀκέραιη τὴ λαβή, ἡ ὁποία φέρει αὐλακώσεις⁶⁶ (εἰκ. 15, 103). Τὰ ὑπόλοιπα διαγνωστικὰ ὄστρακα κλειστῶν ἀγγείων τοῦ ἀποθέτη (εἰκ. 16) θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποδοθοῦν ἐξ ἴσου σὲ ἀμφορεῖς, πρόχους ἢ ὑδρίες (FS 69, 105-106, 110, 112-115, 128). Τὰ περισσότερα χεῖλη τῆς τελευταίας κατηγορίας εἶναι ἀποστρογγυλεμένα μὲ ἐλαφρὰ ἢ πιὸ ἐντονα αὐλακωτὴ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (hollowed rim) (εἰκ. 16, 105). Στὶς περισσότερες περιπτώσεις τὰ ἀγγεῖα φέρουν ταινιωτὴ διακόσμηση, ἐνῶ πολὺ λίγα ὄστρακα φέρουν ἄλλα διακοσμητικὰ θέματα, ὅπως σπεῖρες. Οἱ κάθετες λαβὲς εἶναι κυκλικῆς ἢ ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς καὶ κοσμοῦνται συνήθως μὲ ταινίες, παράλληλες κυματοειδεῖς ταινίες, ὀριζόντιες γραμμὲς σὲ πλαίσιο (εἰκ. 16, 106-110), ἐνῶ ἔχει ἐντοπιστεῖ καὶ μία λαβὴ μὲ Χ κόσμημα (εἰκ. 16, 104). Σῶζονται ἐπίσης καὶ λίγες ὀλόβαφες στρεπτὲς λαβές (εἰκ. 16, 111)⁶⁷. Κάποια ἀπὸ τὰ παραπάνω ἀγγεῖα εἶναι χειροποίητα μὲ στιλβωμένη τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, ὅπως ἡ μεγάλη στάμνος (εἰκ. 15, 102).

62. Βλ. καὶ Mountjoy 1999, εἰκ. 97, 212 γιὰ YE IIIΓ πρῶμο σκύφο μὲ τὴν ἴδια διακόσμηση στὸ χεῖλος ἀπὸ τὸν Ἀγ. Στέφανο.

63. Βλ. Stockhammer 2008, εἰκ. 26. 596 γιὰ παρόμοια λαβή.

64. Mountjoy 1993, 120. Podzuweit 2007, 129. Jung 2002, 158 κέ.

65. Ἡ ἀποσπασματικότητα τοῦ ὕλικου δὲν ἐπιτρέπει σαφὴ ταύτιση τοῦ τύπου ὡς πρὸς τὸ ἀκριβὲς μέγεθος καὶ σχῆμα τῶν μεγάλων ψευδόστομων ἀμφορέων τοῦ ἀποθέτη 1 (FS 167/170/174). Ἡ κατασκευὴ μεγάλων ἀποθηκευτικῶν ψευδόστομων ἀμφορέων, ἀπὸ πιὸ καθαρὸ πηλὸ, δὲν εἶναι διαδεδομένη στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀλλὰ ἔχει διαπιστωθεῖ (βλ. καὶ Haskell 2005, 209). Ἄν καὶ τέτοιου εἶδους ἀμφορεῖς θεωροῦνταν σπάνιοι σὲ σύνολο τῆς YE IIIB2 καὶ YE IIIΓ, πρόσφατες ἀναλύσεις ἀπὸ τὴ Μιδέα ἔδειξαν ὅτι μία μικρὴ

ὁμάδα τῶν μεγάλων ἀποθηκευτικῶν ψευδόστομων ἀμφορέων (FS 167) εἶναι σχεδὸν λεπτόκοκοι καὶ πιθανότατα ἀργολικῆς παραγωγῆς (Δημακοπούλου 2009, 252, εἰκ. 3δ, 4α-β). Ἄλλωστε, ἡ προτίμηση γιὰ μεγάλους ψευδόστομους ἀμφορεῖς κατὰ τὴν YE IIIB2 καὶ YE IIIΓ πρῶμη ἔχει διαπιστωθεῖ στὴν Ἀττικὴ (Broneer 1939, εἰκ. 69a. Ἰακωβίδης 1969, πίν. 11γ. Mountjoy 1999, εἰκ. 211, 347).

66. Ἐνα κυλινδρικό ἀλάβαστρο μὲ πόδια (FS 99) ἀπὸ τὴν Περατὴ ἔχει ὀριζόντιες λαβὲς μὲ μία αὐλάκωση (Mountjoy 1999, εἰκ. 209, 334). Μία μεγάλη στάμνος τῆς YE IIIΓ μέσης ἀπὸ τὴν Κάλυμνο ἔχει περίπου ἑξὶ αὐλακώσεις στὶς λαβές της (αὐτόθι εἰκ. 463, 14).

67. Βλ. Gauß 2003a, 95 κέ., εἰκ. 1, 1 γιὰ ἀμφορέα μὲ στρεπτὴ λαβὴ ἀπὸ τὴν τελευταία περίοδο χρήσης τῆς ὑπόγειας κρήνης στὴν Ἀκρόπολη Ἀθηνῶν.

Μία δεύτερη εξίσου μεγάλη κατηγορία κλειστών γραπτών αγγείων αντιπροσωπεύεται από ολόβαφα με στιλβωμένη επιφάνεια, που έχουν αναγνωριστεί ως ιδιαίτερη ομάδα αττικής παραγωγής⁶⁸. Και σε αυτή την κατηγορία ανήκουν χείλη με αυλάκωση στην έσω-τερική επιφάνεια (εικ. 16, 112-114), ενώ συχνά ή βαφή επεκτείνεται και στην κάτω επιφάνεια της βάσης (εικ. 16, 115-116). Ένα περαιτέρω χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της κατηγορίας αγγείων αφορά την τεχνική κατασκευής τους, που περιλαμβάνει και χειροποίητα αγγεία εκτός των τροχήλατων⁶⁹.

Β) ΑΒΑΦΗ ΛΕΠΤΟΚΟΚΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Συνολικά καταμετρήθηκαν 1.500 διαγνωστικά όστρακα άβαφης λεπτόκοκκης κεραμικής. Η μεγάλη αποσπασματικότητα του υλικού σε συνδυασμό με τη δυσχέρεια ακριβούς ταύτισης των διαγνωστικών οστράκων δυσκολεύει σε μεγάλο βαθμό τη στατιστική ανάλυση του υλικού (πίν. 4).

Η κύλινκ είναι το πιο συχνό σχήμα από τα άνοιχτα αγγεία (εικ. 17 και 18, 124-128). Πολύ καλά εκπροσωπούνται οι κύλικες με γωνίωση (εικ. 17, 121-123) και οι κωνικές κύλικες (εικ. 17, 117-120), ενώ λιγότερα είναι τα χείλη, τα οποία πιθανώς να ανήκουν στη σφαιροκωνική κύλινκ. Άλλα συχνά σχήματα είναι ή λεκανίδα με γωνίωση (εικ. 19, 132-133), οι κρατήρες, ή λεκάνη (εικ. 18, 131) και οι αρύταινες (εικ. 19, 135)⁷⁰. Ο ήμισφαιρικός κύαθος (εικ. 18, 129), ο άβαθής κύαθος (εικ. 18, 130), οι σκύφοι (εικ. 19, 134) και το κυλινδρικό κύπελλο συναντώνται, αλλά σχετικά σπάνια. Τα περισσότερα αγγεία είναι τροχήλατα, ενώ ελάχιστα είναι τα χειροποίητα, όπως ο σκύφος της εικ. 19 με στιλβωμένη έξωτερική και έσω-τερική επιφάνεια⁷¹.

Τα πιο συνηθισμένα κλειστά σχήματα είναι ή ύδρεια (εικ. 20), ο άμφορέας (εικ. 21) και ή πρόχους (εικ. 19, 136), τα περισσότερα των οποίων φέρουν χείλη με αυλάκωση έσωτερικά και είναι στιλβωμένα⁷².

68. Βλ. Marabea 2008, 6, εικ. 5. Η κατηγορία αυτή ίσως άπληεί την παράδοση άβαφης στιλβωμένης άττικής κεραμικής με έρυθροκάστανο ή έρυθροδ έπίχρυσμα των πρωιμότερων περιόδων (acropolis burnished ware. Mountjoy 1981, 51 κέ. Maran 1992, 136 κέ., πίν. 35b) ή και της ποιοτικής πιο πρόχειρης red wash ware της ΥΕ ΙΙΑ2 (Immerwahr 1971, 152. Mountjoy 1995b, 38, εικ. 50).

69. Βλ. και Μαραμπέα 2010, 170, όπου παρατηρήθηκαν παρόμοια χειροποίητα αγγεία τα όποια έπεξεργάζονταν στο τέλος και με τη βοήθεια τροχοϋ (wheel-shaped coil). Σε αντίθεση με το παρόν υλικό, τα συγκρομένα αγγεία στα Κανάκια έμφανίζουν μόνο αυτήν την τεχνική και δεν άναφέρονται δείγματα έξ όλο-

κλήρου τροχήλατα.

70. Σύμφωνα με την Mountjoy (1997, 120) οι αρύταινες της μεταβατικής ΥΕ ΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ έχουν πιο κάθετο τοίχωμα από τις άβαθέστερες με έξω νεδον τοίχωμα της ΥΕ ΙΙΒ.

71. Πρόκειται για σπάνιο δείγμα άνοιχτοϋ αγγείου αυτής της τεχνικής που δεν έχει παρατηρηθεί στην Ακρόπολη (Gauss 2003a, 94).

72. Για την κατηγορία αυτή βλ. Gauss 2003a, 94. Rutter 2003a, 195. Δεν κατέστη δυνατή ή άναγνώριση στιλβωμένων αγγείων κατασκευασμένων με έπικόλληση και τελική έπεξεργασία στον τροχό, όπως αυτά που άναφέρονται στα Κανάκια (Marabea 2008, 6).

Γ) ΜΑΓΕΙΡΙΚΑ ΣΚΕΥΗ

Στὴν κατηγορία τῶν μαγειρικῶν σκευῶν ἐντοπίστηκαν μακροσκοπικὰ δύο ομάδες. Ἡ πρώτη καὶ κατὰ τι μεγαλύτερη ομάδα περιλαμβάνει τροχήλατα μαγειρικὰ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα συμβατικὰ χαρακτηρίζονται ὡς «ντόπια» μαγειρικὴ κεραμικὴ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δεύτερη καὶ μικρότερη κατηγορία μαγειρικῶν ἀγγείων, τὰ ὁποῖα βάσει μακροσκοπικῆς ἐξέτασης ἔχουν ἀναγνωριστῆ ὡς αἰγινήτικες εἰσαγωγές⁷³. Ἡ ἐξαγωγή μαγειρικῶν σκευῶν ἀπὸ τὴν Αἴγινα, φαινόμενο διαχρονικόν⁷⁴, εἶναι τεράστια⁷⁵. Ὡστόσο τὸ ποσοστὸ τῶν αἰγινήτικων εἰσαγωγῶν διαφέρει ἀνάλογα μὲ τὴ γεωγραφικὴ θέση ἢ μὲ ἄλλους παράγοντες, ὅπως ἡ δυνατότητα τοπικῆς παραγωγῆς. Στὸ παρὸν ὑλικὸ ἡ παρουσία τῶν αἰγινήτικων μαγειρικῶν ἀγγείων εἶναι ἐντονη μὲ ποσοστὸ περίπου ἰσότιμο μὲ τῆς τροχήλατης ντόπιας μαγειρικῆς κεραμικῆς (πίν. 5)⁷⁶.

Ἡ ἀποσπασματικότητα τοῦ ὑλικοῦ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀκριβῆ ταύτιση τῶν μαγειρικῶν κεραμικῶν τύπων. Ἀπὸ τὰ λίγα καλύτερα σωζόμενα παραδείγματα καὶ ἀπὸ συγκεκριμένα διαγνωστικὰ ὄστρακα ἐπιβεβαιώνονται τὰ ἐξῆς μαγειρικὰ σχήματα: ἀπὸ τὴν «ντόπια» κεραμικὴ ἢ μόνωτη χύτρα (FS 65, εἰκ. 22, 140), ἡ δῖωτη χύτρα (FS 66, εἰκ. 22, 141) καὶ ἡ τριποδικὴ χύτρα (FS 320, εἰκ. 22, 143.147). Ἀπὸ τὴν αἰγινήτικη κεραμικὴ ἢ μόνωτη τριποδικὴ χύτρα (FS 320, εἰκ. 24, 152)⁷⁷, ἡ τριποδικὴ χύτρα μὲ γωνίωση (FS 320, εἰκ. 24, 150) καὶ ἡ δῖωτη χύτρα (FS 66, εἰκ. 23, 149). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω λίγα ἐπιβεβαιωμένα παραδείγματα σώζονται πολλὰ διαγνωστικὰ ὄστρακα (χεῖλη, βάσεις, πόδια), τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ἓναν συγκεκριμένο τύπο (εἰκ. 22, 142.144-146, εἰκ. 23, 148 καὶ εἰκ. 24, 153-154). Μία γενικὴ διαπίστωση ἀφορᾷ στὴν ἀναλογία αἰγινήτικων καὶ ντόπιων συγκεκριμένων μαγειρικῶν σκευῶν. Ὡς πρὸς τὶς τριποδικὲς χύτρες προκύπτει ὅτι προτιμῶνται οἱ εἰσηγμένες ἀπὸ τὴν Αἴγινα (σὲ ποσοστὸ 1:3 οἱ ντόπιες πρὸς τὶς αἰγινήτικες τριποδικὲς χύτρες), ἐνῶ ἀντίθετα ἡ χρῆση ἀπλῶν χυτρῶν ντόπιας παραγωγῆς ὑπερισχύει τῶν αἰγινήτικων (σὲ ποσοστὸ 1:3 οἱ αἰγινήτικες πρὸς τὶς ντόπιες χύτρες) (πίν. 6). Ἐπιπλέον, στὴν ομάδα τῆς ντόπιας μαγειρικῆς κεραμικῆς ἔχουν ἀναγνωριστῆ κυρίως δύο μεγέθη: ἓνα μικρότερο μὲ

73. Τὰ χαρακτηρισμένα ὡς αἰγινήτικα ἀγγεῖα ἔχουν προσμείξεις χρυσοῦς μίκας καὶ ἡφαιστειακῶν ἐγκλεισμάτων: Βλ. Riley 1981, 141 καὶ Day 1999, 64 γιὰ πετρογραφικὲς καὶ χημικὲς ἀναλύσεις. Ἐπίσης Maran 1992, 185 κέ. καὶ Lindblom 2001, 37 κέ., πίν. 8 γιὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ πηλοῦ τῶν αἰγινήτικων ἀγγείων.

74. Ἀπὸ τὴν πρώτη ME περίοδο, ἴσως ἤδη καὶ ἀπὸ τὴν ΠΕ ΙΙΙ, μέχρι καὶ τὶς ἀρχὲς τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ. Ἡ διακοπὴ τῶν ἐξαγωγῶν τῶν λεπτόκοκκων ἀγγείων στὰ τέλη τῆς ΥΕ ΙΙΑ1 ἐρμηνεύτηκε ἀπὸ τὸν Lindblom ὡς ἐνδειξὴ ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων καὶ κυρίως τῆς ἐπικράτησης τῆς μυκηναϊκῆς κεραμικῆς (2001, 37, 41 κέ., 116, 134).

75. Βλ. αὐτόθι πίν. 9 γιὰ ἀπαρίθμηση θέσεων μὲ

ME-YE ἐξαγωγὲς ἀπὸ τὴν Αἴγινα στὸ Αἰγαῖο καὶ μέχρι τὴν Ἰταλία. Γιὰ περιγραφὴ στρωματογραφημένων μαγειρικῶν αἰγινήτικων ἐξαγωγῶν κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΒ-YE ΙΙΙΓ πρώτη βλ. Tzedakis, Martlew 1999, 196.

76. Ἀντίθετα στὰ Κανάρια ὅλα τὰ μαγειρικὰ σκεύη ἔχουν εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴν Αἴγινα (Μαραμπέα 2010, 219), ἐνῶ στὴ ΒΑ. κάτω πόλιν τῆς Τίρυνθας τὰ εἰσηγμένα μαγειρικὰ σκεύη ἀπὸ τὴν Αἴγινα κατέχουν τὸ 6% ἐναντι αὐτῶν τῆς ντόπιας ἀργολικῆς μαγειρικῆς κεραμικῆς (Stockhammer 2008, 83, εἰκ. 72).

77. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ θέλαμε νὰ εὐχαριστήσουμε τὸν Β. Lis γιὰ τὶς ἐποικοδομητικὲς συζητήσεις ἀλλὰ καὶ τὶς ἐνδιαφέρουσες ἐπιστημάνσεις σχετικὰ μὲ τὸ ὑλικὸ τῶν μαγειρικῶν σκευῶν.

βάση διαμέτρου 6 εκ. και χείλους 11 εκ. περίπου και ένα μεγαλύτερο με βάση διαμέτρου 8,5 εκ. και χείλους 15 εκ. περίπου⁷⁸. Μεγάλα σκεύη με χείλη διαμέτρου 20 εκ. και πλέον έχουν παρατηρηθεί μόνο στην ομάδα των αιγινήτικων σκευών⁷⁹.

Μεγάλο ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζουν τα λεγόμενα σύμβολα του κεραμέα, αν και τα όστρακα που σίγουρα φέρουν τέτοια σύμβολα είναι πολύ λίγα⁸⁰. Εντύπωση ωστόσο προκαλεί ότι σύμβολα κεραμέα έχουν βρεθεί στον αποθέτη και σε όστρακα «ντόπιας» κεραμικής (εικ. 22, 142.146) και όχι μόνο στα αιγινήτικα, όπως θα ήταν αναμενόμενο (εικ. 23, 149)⁸¹. Επίσης και από το γειτονικό πηγάδι 7 προέρχονται τριποδικές χύτρες με σύμβολα στη γένεση της λαβής όπως συνηθίζεται στα μαγειρικά σκεύη της ΥΕ ΙΙΒ2-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης⁸².

Ίχνη δευτερογενούς καύσης διαπιστώθηκαν στα περισσότερα όστρακα και άγγεϊα του αποθέτη, τα οποία βέβαια μαρτυρούν τη διαδικασιολογία μαγειρέματος κοντά ή πάνω σε έστια. Στις τριποδικές χύτρες παρατηρούνται ίχνη καύσης στα πόδια, στις άπλες χύτρες μόνο στα τοιχώματα⁸³, ενώ τα ίχνη σε κάποια χείλη προέρχονται από τη χρήση πώματος⁸⁴. Πέρα από τα συνηθισμένα μαγειρικά σχήματα, εξεζητημένα σκεύη άπουσιάζουν από τον αποθέτη 1, αλλά εντοπίστηκαν στον οικισμό και στο πηγάδι 7. Συγκεκριμένα, από τον οικισμό προέρχεται μία άκέραιη φορητή έστια (griddle, εικ. 24, 155), από το πηγάδι 7, τμήμα τριποδικής φορητής έστιας, τμήμα ένδεχομένως «ψησταριάς» (souvlaki tray), καθώς και λαβή από φάρσι (FS 312). Τα παραπάνω σκεύη είναι ιδιαίτερα και έχουν συνδεθεί κυρίως με άνακτορικά σύνολα⁸⁵. Η παρουσία έπομένως αυτών των ιδιαίτερων μαγειρικών σκευών στο Κοντοπήγαδο και γενικότερα ή ποικιλία που παρατηρείται στα μεγέθη των συνηθισμένων μαγειρικών τύπων ύποδηλώνει άσκηση σύνθετης μαγειρικής πρακτικής που δεν μπορεί παρά να ταυτίζεται με οικισμό ύψηλου έπιπέδου. Έν προκειμένω, θα πρέπει να σημειώσουμε όμως ότι τα σκεύη που χαρακτηρίστηκαν ως εξεζητημένα (φορητή έστια από τον οικισμό και θραύσμα άλλης από το πηγάδι 7, καθώς και θραύσμα ψησταριάς από το πηγάδι 7) δεν φέ-

78. Βάσεις διαμέτρου α) 5,5-8 εκ.: 14 βάσεις, β) 8-11 εκ.: 6 βάσεις. Χείλη διαμέτρου α) 8-11 εκ.: 13 χείλη, β) 12-14 εκ.: 17 χείλη, γ) 14-15 εκ.: 2 χείλη.

79. Βάσεις διαμέτρου α) 6-8 εκ.: 1 βάση, β) 8-11,5 εκ.: 5 βάσεις. Χείλη διαμέτρου α) 18-21 εκ.: 6 χείλη, β) 15-16 εκ.: 3 χείλη, γ) 12,5-14 εκ.: 3 χείλη.

80. Σύμβολα του κεραμέα φέρουν δύο βάσεις, δύο λαβές (στη γένεση) και ένα χείλος. Έκτος από τη μία βάση και το χείλος, τα ύπόλοιπα είναι από την κατηγορία της «ντόπιας μαγειρικής κεραμικής».

81. Lindblom 2001, 37 κέ.

82. Έκτος από έλάχιστες εξαιρέσεις, κατά την ΥΕ ΙΙΒ-ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη τα σύμβολα τοποθετούνται στη λαβή και όχι στη βάση των άγγείων (Lindblom 2001, 117). Βλ. και Rutter 2003α, 196, εικ. 7. Στα Κανάκια τα σύμβολα έντοπίζονται συνήθως στη γένεση της λαβής επίσης, σπανιότερα στο άνω τμήμα της λαβής

και μία φορά στον πυθμένα τριποδικής χύτρας. Δεν άναφέρονται σύμβολα του κεραμέα επί του χείλους ή της βάσης άγγείων (Μαραμπέα 2010, 154 κέ.).

83. Για άνάλυση ίχνων καύσης σε μαγειρικά σκεύη (τριποδικές χύτρες, μαγειρικούς άμφορείς, πιάτα, τριποδικούς και άπλους δίσκους) και τρόπων μαγειρέματος της ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου από το Χαλασμένο στην άνατολική Κρήτη βλ. Yasur-Landau 2006, 234 κέ., 239 κέ.

84. Αυτόθι 240.

85. Φορητές έστίες με βαθουλώματα έχουν καταγραφεί στις Μυκήνες, την Τίρυνθα, την Πύλο, επίσης στο Μενελάιο, τη Μιδέα και την Τσούγγιζα. Για συζήτηση γύρω από τα εξεζητημένα σκεύη, τις ένδείξεις ύψηλης μαγειρικής σε άνακτορικά και άλλα σημαντικά κέντρα με έμφαση στην Πύλο βλ. Hrube 2006, 138, 152 κέ.

ρουν ἴχνη καύσης καὶ ἐπομένως δὲν ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ. Κατὰ συνέπεια μένει ἀνοιχτὸ τὸ ἐρώτημα ἂν πρόκειται γιὰ σκευὴ ποὺ προορίζονταν γιὰ ντόπια χρῆση ἢ γιὰ ἐξαγωγή.

Τέλος, ἔχουν ἐντοπιστεῖ κάποια σκευὴ ἀπὸ χονδροειδῆ πηλὸ μὲ ὀργανικὰ ἐγκλείσματα, τὰ ὁποῖα περιγράφονται ὡς ἐλλειψοειδοῦς σχήματος ἀβαθὴ ἀγγεῖα, μὲ εὐθέα κάθετα ἢ ἐλαφρὰ ἔξω νεύοντα τοιχώματα, χωρὶς διαμορφωμένα χεῖλη, τῶν ὁποίων ἡ χρῆση στὴ μαγειρικὴ εἶναι ὑποθετικὴ (εἰκ. 25, 163). Πολὺ καλὰ παραδείγματα τοῦ συγκεκριμένου κεραμικοῦ τύπου σώζονται ἀπὸ τὸ πηγάδι 7. Ἡ ἀκριβὴς χρῆση τοῦ ἀγγείου εἶναι ἀβέβαιη, γεγονὸς τὸ ὁποῖο ἐντείνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη παραλλήλων ἰχνῶν χρήσης. Παρόμοια σκευὴ κυκλικοῦ σχήματος καὶ μὲ σαφεῖς ἐνδείξεις ὡς πρὸς τὴ χρῆση τους στὴ μαγειρικὴ εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (platters) καὶ τὴν Κρῆτη (dishes)⁸⁶. Τὸ γεγονός ὅτι τὰ γνωστὰ παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ σκεύους προέρχονται ἀπὸ ΥΕ ΙΙΙΓ σύνολα ἴσως ὑποδηλώνει τὴν εἰσαγωγή νέου τρόπου μαγειρέματος κατὰ τὴν περίοδο αὐτή. Τέλος, στὴν κατηγορία τῆς χονδροειδοῦς κεραμικῆς ἀνήκει ἐπίσης καὶ ἓνα πῶμα μὲ λαβή (εἰκ. 24, 156). Ἡ χρῆση του σὲ μαγειρικὲς δραστηριότητες, ὅπως ἔχει προταθεῖ γιὰ ἄλλου τύπου πῶματα⁸⁷, εἶναι πολὺ πιθανή.

Δ) ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗ: ΑΣΑΜΙΝΘΟΙ

Ἡ κατηγορία τῆς χονδροειδοῦς κεραμικῆς ἀπὸ τὸν ἀποθέτη φαίνεται ὅτι περιλαμβάνει κυρίως ἀσαμίνθους, λίγα ἀβαθὴ σκευὴ καὶ ἓνα πῶμα. Πιθοειδῆ ἀγγεῖα δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ μὲ ἀσφάλεια. Ὁ πηλὸς ποὺ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ περιέχει λίγα ἀνόργανα ἐγκλείσματα, ἀλλὰ ἄφθονα ὀργανικὰ κατάλοιπα. Πρόκειται γιὰ χειροποίητα σκευὴ μὲ καλὴ λείανση στὴν ἐπιφάνειά τους, κάποια φέρουν ἐπίχρισμα ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ καὶ λίγα φέρουν βαφή. Μικρὸς ἀριθμὸς ἀσαμίνθων φέρει ἴχνη δευτερογενοῦς καύσης στὴν ἐξωτερικὴ ἢ καὶ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια, ποὺ πιθανὸν ἔχουν προέλθει εἴτε κατὰ τὴ χρῆση τους εἴτε δευτερογενῶς ἀπὸ τὸ περιβάλλον ἀπόθεσης.

Ἡ ὁμάδα τῶν ἀσαμίνθων (FS 1) τοῦ Κοντοπήγαδου ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς πιὸ ἐνδιαφέρουσες κατηγορίες κεραμικῆς, ἐπεὶδὴ ἀφενὸς περιλαμβάνει μεγάλο ἀριθμὸ σκευῶν αὐτοῦ τοῦ τύπου (πίν. 6) μὲ ἀξιοσημείωτη διαβάθμιση στὸ μέγεθος καὶ ἀφετέρου ἐπεὶδὴ στὸ συγκεκριμένο ὑλικὸ συμπεριλαμβάνονται καὶ θραύσματα ἀποτυχημένης ὀπτησης (εἰκ. 3). Τὸ τελευταῖο στοιχεῖο κατὰ συνέπεια, παραπέμπει στὴν ὑπαρξὴ τοπικοῦ ἐργαστηρίου ποὺ ἀναλάμβανε καὶ τὴν παραγωγὴ ἀσαμίνθων⁸⁸. Ὁ πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς ἀσαμίνθων τόσο στὸν ἀποθέτη 1 ὅσο καὶ στὰ ὑπόλοιπα σύνολα τοῦ Κοντοπήγαδου⁸⁹, ποὺ δὲν παρατηρεῖται στὰ

86. Βλ. French 2011, 402 γιὰ Μυκῆνες (platters) καὶ Yasur-Landau 2006, 236 εἰκ. 3, 3-4· 2, 2-5 γιὰ τὴν Κρῆτη. Ὁ Yasur τὰ ὀνομάζει πιάτα (dishes) ἢ δίσκους. Παρουσιάζουν δὲ ἐμφανὴ ἴχνη καύσης προερχόμενα ἀπὸ τὴ μαγειρικὴ χρῆση τους.

87. Hruby, 2006, 148 κέ. 2008, 155, πίν. XXVIII. Lis 2008, 146, πίν. XXVb.

88. Βλ. σ. 229 καὶ σημ. 179.

89. Βλ. σ. 204 καὶ σημ. 22 γιὰ κατὰ χώραν ἀσαμίνθους στὸν οἰκισμὸ.

ήδη γνωστά αρχαιολογικά σύνολα, δικαιολογείται έν προκειμένω και για την κάλυψη τών τοπικών εργαστηριακών δραστηριοτήτων και καθημερινών αναγκών, αλλά και από την προτεινόμενη ύπαρξη τοπικού κεραμικού εργαστηρίου⁹⁰. Τò σχήμα τής άσαμίνθου ώστόσο παρουσιάζει έξαιρετικό ένδιαφέρον, έπειδή άκριβώς ή χρήση του καλύπτει ένα εύρò φάσμα δραστηριοτήτων, από τις καθημερινές οικιακές ανάγκες (ύγιεινή⁹¹, μαγειρική και άποθήκευση⁹²) έως τις εργαστηριακές δραστηριότητες όπως ή ύφαντική⁹³ και τις τελετουργικές⁹⁴. Μè τούς δύο τελευταίους τομείς ίσως έχει σχέση και έρμηνεύεται ή παρουσία τών μικκύλων άσαμίνθων που βρέθηκαν στο Κοντοπήγαδο⁹⁵.

Άν και τò ύλικò του άποθέτη είναι άποσπασματικό, άρκετά τμήματα άσαμίνθων καλής διατήρησης μετά τη συντήρηση, προήλθαν από τò πηγάδι 7 (είκ. 26), ένω τέσσερις σχεδόν άκέραιες άσάμινθοι βρέθηκαν κατὰ χώραν στòν οικισμό⁹⁶ και δύο στòν χώρο τής εργαστηριακής έγκατάστασης. Μè βάση τò συνολικό ύλικό, τὰ περισσότερα όστρακα χονδροειδοϋς κεραμικής ανήκουν στòν έλλειψοειδή τύπο τών άσαμίνθων FS 1 (είκ. 25, 159-162), ένω οί παρεμφερείς κάδοι FS 4 δέν έχουν έντοπιστεί με βεβαιότητα⁹⁷. Οί άσάμινθοι του άποθέτη 1 έντάσσονται καταρχάς σè δύο κατηγορίες: με όριζόντιες κυλινδρικές λαβές και με έπικολλημένα ώτία άντι λαβών στις στενές πλευρές. Μόνο ένα χείλος ώστόσο έχει βρεθεί νά φέρει όριζόντιες κυλινδρικές λαβές⁹⁸ (είκ. 25, 157). Ότία φέρουν οί περισσότεροι άσάμινθοι μεσαίου ή μικρού μεγέθους (είκ. 25, 160 και 26, 165-167)⁹⁹ με άπλò εύθϋ ή έλαφρὰ έξω νεϋον,

90. Μεγάλος αριθμός άσαμίνθων έντοπίζεται και στò ύλικò από τὰ Κανάκια τής Σαλαμίνας (Μαραμπέα 2010, 149 κέ.). Σχεδόν για όλες πιθανολογείται ή εισαγωγή από ένα ή περισσότερα άττικά εργαστήρια.

91. Λουτρò στην Πύλο (χώρος 43. Blegen, Rawson 1966, 186). Στò Δμήνι αναφέρονται σè πολλούς χώρους πήλινοι λουτήρες (Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2001, 73).

92. Συχνά φέρουν ίχνη δευτερογενούς καύσης από τη χρήση τους στη μαγειρική αλλά είναι πιθανή και ή άποθηκευτική χρήση τους (Baumann 2007, 158).

93. Βλ. σ. 204, σημ. 22. Στη Θήβα, στòν χώρο που έχει χαρακτηριστεί ως «άρχείο» και προτείνεται πλέον ως χώρος για άποθήκευση μαλλιού (Shelmerdine 1997, 387 κέ.).

94. Θραύσματα λάρνακας με διακόσμηση χταποδιού σè λατρευτικό χώρο τής Μιδέας (Walberg 2007, 74). Βλ. επίσης και κάδους (FS 4) από τò Ίερò Κέντρο τών Μυκηνών (χώρος 18, φάση VIII) που ίσως προορίζοταν για στερές ή ύγρες προσφορές (French, Taylour 2007, 86, είκ. 19). Μè τελετουργική χρήση ίσως συνδέονται οί μικκύλες άσάμινθοι. Βλ. σημ. 95.

95. Λίθινες κυρίως και σπανιότερα πήλινες μικκύλες άσάμινθοι έχουν βρεθεί σè ταφές του 12ου π.Χ. αιώνα στην Κύπρο (Collard 2008, 118, είκ. 47, 49, 52, 54-57) και έχουν συσχετιστεί με τελετουργικές δραστη-

ριότητες κάθαρσης, χωρίς νά αποκλείεται ώστόσο και ή εργαστηριακή ή άποθηκευτική χρήση τους (π.χ. ύφαντική και άποθήκευση άρωματικών έλαίων (αυτόθι 100-102, είκ. 46).

96. Βλ. σ. 204, σημ. 22.

97. Ό τύπος FS 4 χρησιμοποιείται τις περισσότερες φορές άδιακρίτως για χονδροειδείς κάδους, άν και ό Furumark διαφοροποίησε τόν μεγάλο (FS 4) από τόν μικρότερο (FS 5). Ένω για τόν δεύτερο τύπο ό Furumark χρησιμοποιεί ως παραδείγμα ένα στιλβωμένο χειροποίητο άγγείο, ό Jung (2009, 80, σημ. 15) χρησιμοποιεί τόν τύπο FS 4 άνεξαρτήτως μεγέθους για τὰ τροχήλατα παραδείγματα τής Έγκωμης. Οί τροχήλατοι κάδοι εισάγονται στην Έγκωμη στα έπίπεδα IIIA (αυτόθι είκ. 3.6, 6.1), ένω κατασκευάζονται από πηλό, ό όποιος δέν περιέχει όργανικά έγκλείσματα (προσωπική πληροφορία από τόν Reinhard Jung, τόν όποιο εύχαριστούμε πολύ). Ό τύπος FS 5 χρησιμοποιείται σχετικά σπάνια. Οί French και Taylour (2007, 214, 445) χρησιμοποιούν τόν τύπο FS 5 για τόν μικρότερο κάδο.

98. Στην Τσούγγιζα αναφέρονται οί πιδ μικρές άσάμινθοι ως κυκλικού ή έλλειψοειδούς σχήματος με κυλινδρικές λαβές ("tubs") (Thomas 2005, είκ. 35, 1-8).

99. Έντύπωση προκαλεί τò γεγονός ότι στα Κανάκια, με βάση τὰ δημοσιευμένα δεδομένα, άπουσιάζει έντελώς ό δεύτερος τύπος τής άσαμίνθου (FS 1 με ώτία

σπανιότερα καὶ τετραγωνισμένο χεῖλος¹⁰⁰. Πολλὰ χεῖλη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθοῦν στὴν ἀσάμινθο ἢ τὸν κάδο, ὅποτε στὸν ἀντίστοιχο κατάλογο ἐμφανίζονται ὡς FS 1/4 (εἰκ. 25, 158). Ἰδιαίτερης μνείας χρῆζουν οἱ μικκύλες ἀσάμινθοι, οἱ ὁποῖες ἀνήκουν στὴν κατηγορία τῶν σκευῶν μὲ ὠτία (εἰκ. 26, 166-167), χωρὶς μέχρι στιγμῆς γνωστὰ παρόλληλα ἀπὸ τὸν ἐλλαδικὸ ὥρο¹⁰¹.

Ε) ΚΕΡΑΜΙΚΕΣ ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς εἰσαγωγὲς μαγειρικῶν σκευῶν ἀπὸ τὴν Αἴγινα, πολὺ λίγα ὄστρακα μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς εἰσηγμένα, μὲ βάση μακροσκοπικὴ ἐξέταση. Σὲ γραπτὰ ὄστρακα μικρῆς ὁμάδας, ἡ ὁποία περιλαμβάνει καὶ τὸν σκύφο τῆς εἰκ. 6, 1 ἐντοπίζεται χρυσή μίκα. Πρόκειται γιὰ ὄστρακα τὰ ὁποῖα ἀποδίδονται σὲ ὀλόβαφες λεκάνες (FS 294/302), σὲ λίγους σκύφους καὶ σὲ κλειστὰ ὀλόβαφα ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα πιθανὸν ἔχουν εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴν Αἴγινα. Πολὺ πὺλ δύσκολη εἶναι ἡ διάκριση ἀγγείων τὰ ὁποῖα πιθανὸν ἔχουν εἰσαχθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα, ὅπως γιὰ παράδειγμα μικρὸς ἀριθμὸς σκύφων μὲ διακόσμηση (εἰκ. 7, 13). Εἰσηγμένοι ἀποθηκευτικοὶ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Κρήτη δὲν ἐντοπίστηκαν στὸ ὕλικο, μὲ ἐξαίρεση ἑνὸς μόνο ὀστράκου μὲ ταινία στὸ σῶμα ἀπὸ τὸ πηγάδι 7¹⁰². Τέλος δὲν βρέθηκαν στὰ ἐξεταζόμενα σύνολα τοῦ Κοντοπήγαδου, ὅπως καὶ στὴν Ἀκρόπολη καὶ τὴν Ἀττικὴ γενικότερα, ὄστρακα χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικῆς (handmade burnished ware)¹⁰³, μιᾶς κατηγορίας μὲ ἀπαρχὲς στὴν περιοχὴ τῆς Ἰταλίας¹⁰⁴, ποὺ ἐνίοτε συνδέθηκε

στὶς στενὲς πλευρὲς. Μαραμπέα 2010, 149). Γνωστὰ εἶναι ἐπίσης παραδείγματα κάδων μὲ ὠτία ἀπὸ τὴ Μιδέα (Baumann 2007, 157 κέ., εἰκ. 172), τὰ ὁποῖα μπορεῖ νὰ εἶναι ἐπιχρισμένα καὶ τροχήλατα.

100. Τέτοια χεῖλη μὲ ὠτία ἔχουν βρεθεῖ στὴ ΒΑ. κάτω πόλη τῆς Τίρυνθας καὶ ταυτίζονται ὡς τμήματα κάδων (Stockhammer 2008, 104, πίν. 36, 920). Συνήθως πρόκειται γιὰ μικρὰ ὄστρακα καὶ μπορεῖ ἡ ἀπόδοσή τους στὸ συγκεκριμένο σχῆμα ἀντὶ τῆς ἀσάμινθου νὰ μὴν εἶναι ἀπόλυτα ἀσφαλῆς. Βλ. Kilian 1979, πίν. 24 καὶ Demakopoulou *et al.* 1997-1999, εἰκ. 40 γιὰ ἀσάμινθο μὲ ὠτία στὶς στενὲς πλευρὲς, κάδο μὲ ὠτία (Demakopoulou *et al.* 2008, εἰκ. 71) ἢ ἀσάμινθους μὲ κυλινδρικοὺς λαβὲς (oval vat) (αὐτόθι εἰκ. 32).

101. Βλ. σ. 217, σημ. 95.

102. Γενικὰ στὴν Ἀττικὴ οἱ ἀποθηκευτικοὶ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Κρήτη εἶναι σπάνιοι καθότι ἔως τώρα ἀναφέρεται ἕνας ἐνέπιγραφος ψευδόστομος ἀπὸ τὴν Ἑλευσίνα (Mylonas 1936, 426, εἰκ. 13). Ἀντίθετα σὲ ἄλλα κέντρα, ὅπως ἡ Θήβα καὶ ἡ Ἀργολίδα (Haskel 2005, 207 εἰκ. 1-2) παρατηρεῖται ἐξάπλωση

τῶν συγκεκριμένων ἀγγείων μέχρι τὰ μέσα τῆς ΥΕ ΠΙΒ, ἐνὼ τελευταῖα ἔχει ἀποδειχθεῖ ἡ ἐντονὴ παρουσία τους καὶ σὲ στρώματα τῆς ΥΕ ΠΙΒ2 (Δημακοπούλου 2009, 245 κέ. εἰκ. 3-7 γιὰ τὴ Μιδέα. Kardamaki ὑπὸ δημοσίευση γιὰ τὴν Τίρυνθα), ἀλλὰ καὶ τῆς ΥΕ ΠΙΓ πρώτης καὶ λιγότερο τῆς ΥΕ ΠΙΓ μέσης (Maran 2005, 421 κέ., εἰκ. 1.1-3).

103. Ἕνα ἀγγεῖο τῆς Περατῆς (Gauß 2003a, 94 κέ.) καὶ ἕνα δεύτερο ἀπὸ πηγάδι στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν (Rutter 1975, 29, εἰκ. 16) ἐντάσσονται στὴν κατηγορία τῆς χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικῆς. Γιὰ τὴν ἐπιρροὴ τῆς συγκεκριμένης κεραμικῆς στὸ μυκηναϊκὸ θεματολόγιο βλ. Rutter 1990, 37 κέ. Βλ. ὅμως καὶ Lis 2009, 162 κέ., εἰκ. 18.6 γιὰ τὴν ἐπαναδιαπραγμάτευση τῶν συγκεκριμένων ἀγγείων τῆς Ἀττικῆς, τὰ ὁποῖα ἐντάσσει σὲ μία νέα κατηγορία (Handmade Domestic Pottery) καὶ τὰ ἀποσυνδέει ἀπὸ τὴν «κλασικὴ» χειροποίητη στιλβωμένη κεραμικὴ.

104. Kilian 2007, 77 κέ. Σχετικὰ μὲ τὴ χειροποίητη στιλβωμένη κεραμικὴ καὶ τὴ διάδοσή της στὸν μυκηναϊκὸ κόσμο βλ. καὶ Jung 2006, 21 κέ., πίν. 26.

καὶ μὲ τὶς καταστροφὲς τοῦ ὕστερου 13ου αἰ. π.Χ.¹⁰⁵ Ἡ ἀπουσία αὐτῆς τῆς κεραμικῆς κατηγορίας ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ σαφὴ παρουσία της σὲ ἄλλα γειτονικὰ μυκηναϊκὰ κέντρα, θέτει προβληματισμοὺς ποὺ ἐντείνονται, ἂν συνδυαστοῦν καὶ μὲ τὴν ἔλλειψη στρωμάτων καταστροφῆς στὰ ἔως τώρα γνωστὰ ἀττικὰ σύνολα τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ. π.Χ.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΗΣ ΓΡΑΠΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ

Τὴν προσπάθεια ἀκριβοῦς χρονολόγησης καὶ σύγκρισης τοῦ κεραμικοῦ συνόλου τοῦ ἀποθέτη δυσχεραίνουν ἕως ἑνὸς βαθμοῦ δύο βασικοὶ παράγοντες: Ἡ σπανιότητα, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, οἰκιστικῶν καταλοίπων μὲ ἀσφαλὴ στρωματογραφημένα σύνολα τῆς ΥΕ ΠΙΒ2¹⁰⁶ καὶ πρῶτης ΥΕ ΠΙΓ¹⁰⁷ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Ἀττικῆς καὶ ἡ κατὰ τὶς ἴδιες περιόδους διαπιστωμένη τοπικὴ διαφοροποίηση τῆς ἀττικῆς μυκηναϊκῆς γραπτῆς κεραμικῆς ἀπὸ αὐτὴν τῶν μεγάλων ἀργολικῶν κέντρων¹⁰⁸. Βασικοὶ διαγνωστικοὶ κεραμικοὶ τύποι τῆς ΥΕ ΠΙΒ2 περιόδου ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα εἴτε ἀπουσιάζουν σχεδὸν ἐντελῶς ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ εἴτε εἶναι πολὺ σπάνιοι¹⁰⁹. Ἀντιθέτως καὶ στὴν Ἀττικὴ ἡ μεγάλη συχνότητα συγκεκριμένων κεραμικῶν τύπων μὲ σπάνια ἢ χωρὶς καθόλου παράλληλα στὰ ἀργολικὰ κέντρα, ὅπως τοῦ προχυτικοῦ κρατήρα μὲ κυματοειδὴ ταινία ἢ τῶν ὀλόβαφων στιλβωμένων ἀγγείων¹¹⁰, ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ τοπικὲς στυλιστικὲς παραδόσεις εἶναι συχνὰ ἀρκετὰ ἐπίμονες, κάνοντας ἔτσι τὸν συγχρονισμὸ τῶν διαφορῶν μυκηναϊκῶν κέντρων ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς Ἀργολίδας πολὺ δύσκολο¹¹¹.

105. Βλ. Kilian 2007, 73 κέ. γιὰ μία σύνοψη τῶν θεωριῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἐρμηνεία τῆς χειροποίητης στιλβωμένης κεραμικῆς. Ὁ Jung πρόσφατα (2009, 78) συνδέει τὴ συγκεκριμένη κεραμικὴ μὲ τοὺς λαοὺς τῆς θαλάσσης, ἀλλὰ ὁ Kilian (2007, 77 κέ.) καὶ ὁ Maran (2008, 56) βλέπουν σὲ αὐτὴν τὴν κεραμικὴ μᾶλλον ἐπαφὲς οἰκονομικὲς καὶ ἐμπορικὲς μὲ περιοχὲς τῆς Ἰταλίας.

106. Βλ. σ. 205, σημ. 24. Ἡ χρονολόγηση ἐνδὸς μέρους τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὰ κατώτερα στρώματα τῆς ὑπόγειας κρήνης στὴν ΥΕ ΠΙΒ2 βασίζεται κυρίως στὴν παρουσία σκύφου τύπου Β (Gauss 2003α, 93 κέ. Vitale 2006, πίν. 2).

107. Οἰκίαι ἀπὸ τὴ ΒΑ. ἄνοδο τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν. Στὴν ἴδια περίοδο χρονολογοῦνται τὸ σύνολο τοῦ Θορικοῦ καὶ ἡ τελικὴ φάση καταστροφῆς τοῦ Ἁγίου Κοσμά. Βλ. σ. 205, σημ. 24-27.

108. Sherratt 1980, 200 κέ., εἰκ. 10. Ἀλλὰ καὶ ἐντὸς τῆς Ἀττικῆς ἔχουν διαπιστωθεῖ διαφορετικὲς τάσεις καὶ παραδόσεις, προτάσεις ποὺ βασίζονται κυρίως στὴν ἀνάλυση κεραμικῆς ταφικῶν συνόλων (Immerwahr 1971, 152. Παντελίδου 1975. Mountjoy 1995β, 38

καὶ 1999, 485, 493 κέ. Benzi 1975, 5).

109. Ὁ σκύφος μὲ ρόδακα ἀπουσιάζει ἐντελῶς ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, ἐνῶ ὁ σκύφος Β εἶναι σπάνιος (Broneer 1939, εἰκ. 40α, 43d). Καὶ οἱ δύο ἔχουν καθιερωθεῖ ὡς βασικοὶ διαγνωστικοὶ τῆς ΥΕ ΠΙΒ2, ἀλλὰ εἶναι συχνοὶ μόνο στὴν Ἀργολίδα (Sherratt 1980, 183, 199). Γιὰ τὴ διάδοση τῶν συγκεκριμένων σκύφων σὲ περιοχὲς ἐκτὸς τῆς Ἀργολίδας, ὅπως στὴν κεντρικὴ Ἑλλάδα καὶ τὴν Κόρινθο βλ. Mountjoy 1999, 35-36.

110. Ἡ τροχήλατη στιλβωμένη κεραμικὴ ἔχει μεγάλη παράδοση στὴν Ἀττικὴ, ἀπὸ τὴν ΥΕ ΠΒ (Παντελίδου 1975, 170 κέ., Mountjoy 1981, 51 κέ. καὶ Maran 1992, 136 κέ., 207 κέ.).

111. Ἐξαιτίας τῆς ἔλλειψης δημοσιευμένων οἰκιστικῶν συνόλων στὴν Ἀττικὴ θὰ εἶναι δύσκολο νὰ καθιερωθοῦν τοπικὲς ἀλληλουχίες. Γιὰ τὸν συγχρονισμὸ περιφερειακῶν συνόλων μὲ κεντρικὰ βλ. Jung 2003, 252. Ὁ Gauß (2003β, 253) θεωρεῖ ὅτι ἡ στατιστικὴ ἀνάλυση τῆς κεραμικῆς θὰ παίζει σημαντικὸ ρόλο στὴ διαδικασία ἀναγνώρισης ὑποφάσεων καὶ συγχρονισμοῦ μεταξὺ διαφορῶν κέντρων.

Για κάποια από τα άγγεϊα του αποθέτη δεν είναι δυνατόν να αποκλειστεί ή πρωιμότερη χρονολόγηση στην YE IIIA2 και YE IIIB1 περίοδο αντιστοίχως. Πρόκειται κυρίως για τους όλόβαφους ύψιποδες σκύφους FS 304¹¹² (εικ. 8, 31-36) και τις όλόβαφες κύλικες FS 264¹¹³ (εικ. 12, 69-73). Καθώς σημαντικοί διαγνωστικοί τύποι της YE IIIA2-B1 περιόδου απουσιάζουν από τον αποθέτη¹¹⁴, δεν αποκλείεται οι παραπάνω τύποι άγγεϊων να εξακολουθοῦν να παράγονται και να βρίσκονται σε χρήση στην Άττική και μετά την YE IIIA2, μέχρι και τα τέλη του 13ου αι. π.Χ.¹¹⁵, όπως άλλωστε συμβαίνει με τον όλόβαφο ύψιποδα σκύφο στην Ἀργολίδα¹¹⁶. Τέλος, αν και η σφαιροκωνική κύλικα FS 258/274 (εικ. 13, 88) ανήκει σε ένα τύπο άγγεϊου, του οποίου η γραπτή έκδοχή απαντᾶ κυρίως στην YE IIIB1¹¹⁷, η διακόσμησή της παραπέμπει στην YE IIIB2 ὕστερη και στην YE IIIG πρώτη¹¹⁸, παρόλο που σπανιότερα αναφέρονται τέτοιου είδους διακοσμήσεις σε πρωιμότερες φάσεις¹¹⁹.

Ὡς ὕστερότεροι θα μπορούσαν να τοποθετηθῶν οι ακόλουθοι κεραμικοί τύποι και τα ἑξῆς διακοσμητικά θέματα: οι γραπτές κωνικές κύλικες (εικ. 13, 83-87)¹²⁰, μία όλόβαφη κύλικα με γωνίωση και ἑξηρημένη ταινία στο ὕψος της λαβῆς (εικ. 12, 74)¹²¹, ένα κυλινδρικό κύπελλο με στιγμωτὸ χεῖλος και ταινίες¹²² (εικ. 14, 91), ἕνας σκύφος με διπλὴ σειρὰ τεθλα-

112. French 1965, εικ. 4.8 (YE IIIA2, Μυκῆνες) και Thomas 2005, εικ. 22, 1-9 (YE IIIB1, Τσούγγιζα).

113. Mountjoy 1999, εικ. 195 (YE IIIA2, Ἀγορὰ Ἀθηνῶν). Thomas 2005, εικ. 9, 1-3 (YE IIIB1, Τσούγγιζα).

114. Βλ. για παράδειγμα Mountjoy 1999, εικ. 194, 185-188, 195, 189-194 για χαρακτηριστικές YE IIIA2 κύλικες FS 256-257 από την Ἀττική και αὐτόθι εικ. 200, 242, 245-252 για κύλικες FS 258, σκύφους FS 284 και καλάρους FS 299-300 με χαρακτηριστική YE IIIB1 διακόσμηση από την Ἀττική.

115. Ὁ όλόβαφος ύψιπους σκύφος στὰ Κανάκια κατέχει τὸ 2,2% στὸ σύνολο ὄλων τῶν λεπτόκοκκων άγγεϊων (Μαραμπέα 2010, 773 κέ., εικ. 132, 5.5279) και ἡ όλόβαφη κύλικα ἔχει πολὺν χαμηλὸ ποσοστὸ (αὐτόθι 128, 773, εικ. 102, 26.321). Τὰ ὄστρακα χρονολογοῦνται στυλιστικὰ στὴν YE IIIA2 και YE IIIB1.

116. Σύμφωνα με τὸν Podzuweit (2007, 55, Beil. 34) ὁ όλόβαφος ύψιπους σκύφος εἶναι σπάνιος στὴν κάτω ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας κατὰ τὴν YE IIIB2 (SH IIIB entwickelt-Ende), ἐνῶ κατὰ τὴν YE IIIG πρώτη ἔχει ἐξαφανιστεῖ. Βλ. ὅμως Stockhammer 2008, πίν. 24, 525-526.530 για τὸν τύπο στὴ BA. κάτω πόλη τῆς Τίρυνθας κατὰ τὴν YE IIIG πρώτη. Ἀντιθέτως, ἡ όλόβαφη κύλικα FS 264 εἶναι πολὺν σπάνια ἤδη κατὰ τὴν YE IIIB1. Ὁ Schönfeld (1988, 158, 169, πίν. 1, 6.8) ἀναφέρει τὸ σχῆμα στὴν Τίρυνθα μέχρι τὴν YE IIIB1. Ἄν και ἡ ταύτιση τῶν ὄστράκων ὡς ύψιποδος σκύφου ἢ ἡμισφαι-

ρικής κύλικας δὲν εἶναι ἀπόλυτα ἀσφαλῆς, ἡ τελευταία πιθανὸν νὰ ὑπάρχει. Ἐπίσης τὸ σχῆμα ἀπαντᾶ και στὴν Τσούγγιζα κατὰ τὴν YE IIIB1 (βλ. σημ. 112).

117. French 1966, εικ. 3, 20 (Μυκῆνες, προϊστορικὸ νεκροταφεῖο).

118. Popham *et al.* 2006, 138.

119. Μία ἡμισφαιρική κύλικα FS 264 ἀπὸ τάφο στὴ Βάρη και μία όλόβαφη κύλικα με γωνίωση ἀπὸ τὸ ἴδιο νεκροταφεῖο χρονολογοῦνται στὴν YE IIIB. Ἡ Mountjoy στὴν κύλικα με γωνίωση δίνει αὐτὴ τὴ χρονολόγηση λόγω τοῦ κοντοῦ και κάθετου ἀπλοῦ χεῖλους (1999, 552, εικ. 200, 243-244). Βλ. και Σγουρίτσα 2001, 37.

120. Ἡ γραπτὴ κωνική κύλικα ἐμφανίζεται στὶς περισσότερες θέσεις κατὰ τὴν προχωρημένη YE IIIG πρώτη (φάση 2 τοῦ Rutter), ὅπως στὴ φάση 1a στὸ Λευκαντί (Popham *et al.* 2006, 138, 142, εικ. 2.3, 6-8).

121. Τὸ διακοσμητικὸ στοιχεῖο τῆς ἑξηρημένης ταινίας σὲ όλόβαφα ἀνοιχτὰ άγγεϊα πρωτοεμφανίζεται κατὰ τὴν YE IIIG μέση: Βλ. Podzuweit 2007, 55 κέ. (SH IIIC entwickelt) και Sherratt 2006, 218 (φάση 2a στὸ Λευκαντί). Ἡ περιστασιακὴ χρήση τῆς συγκεκριμένης διακόσμησης στοὺς κύαθους FS 240 τῆς Τίρυνθας, πρὶν ἀπὸ τὴν YE IIIG μέση πρέπει νὰ ἐπανελεγχθεῖ στρωματογραφικά, ἀν και κάποια παραδείγματα ἴσως ἐμφανίζονται κατὰ τὴν YE IIIG πρώτη (Podzuweit 2007, πίν. 61, 5). Ὁ συγκεκριμένος κύαθος χρονολογεῖται στὴν YE IIIG πρώτη (αὐτόθι Beil. 86 (2)).

122. Για σκύφο τῆς YE IIIG πρώτης ἀπὸ Ἄγ. Στέ-

σμένης γραμμής¹²³ (είκ. 7, 25) και με στενή ζώνη διακόσμησης¹²⁴ (είκ. 7, 24), οι κάλαθοι FS 290-291 με ολόβαφη έσωτερική επιφάνεια¹²⁵, ή λαβή ένδς κλειστοῦ ἀγγείου με Χ κόσμημα¹²⁶ (είκ. 16, 103), κάποια χείλη κλειστών ἀγγείων με έντονη αὐλάκωση έσωτερικά¹²⁷ (είκ. 16, 111) και τὸ κυλινδρικό ἀλάβαστρο με πόδια (FS 99)¹²⁸. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, ἡ παντελής ἀπουσία κλασικῶν διαγνωστικῶν τύπων και κοσμημάτων τῆς προχωρημένης YE IIIΓ πρώιμης, ὅπως ὁ γραπτὸς ἢ ολόβαφος κύαθος με γωνίωση FS 240¹²⁹ και ἡ γραπτὴ λεκανίδα με γωνίωση (FS 295A)¹³⁰, σὲ συνδυασμὸ και με τὸ μικρὸ ποσοστὸ ποὺ κατέχουν τὰ προαναφερθέντα ἀγγεῖα τοῦ ἀποθέτη, δὲν ἐπιτρέπει εὔκολα τὸ συμπέρασμα τῆς ἀπόθεσης κατὰ τὴν προχωρημένη YE IIIΓ πρώιμη - φάση 2-3, παρόλο ποὺ δὲν μπορεῖ και νὰ ἀποκλειστεῖ, καθότι θεωροῦμε τὴν πρωιμότερη ἐμφάνιση τῶν συγκεκριμένων τύπων ἐξίσου πιθανή. Ἦδη ἡ παρουσία μερικῶν ἀπὸ τοὺς παραπάνω τύπους ἔχει διαπιστωθεῖ σὲ σύνολα τῆς πρωιμότητας

φανο βλ. Mountjoy 1999, εἰκ. 97, 212 και γιὰ κύαθο FS 215 τῆς YE IIIΓ μέσης με τὴν ἴδια διακόσμηση χείλους ἀπὸ τὴ BA. κάτω πόλη τῆς Τίρυνθας βλ. Stockhammer 2008, πίν. 98, 2161 (Phase 4 oder jünger).

123. Τέτοιον εἶδον διακόσμηση εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ ὑστερότερες φάσεις τῆς YE IIIΓ πρώιμης (Mountjoy 1999, εἰκ. 58, 440). Στὴν YE IIIΓ ὕστερη ἐμφανίζεται τὸ κόσμημα τῆς παράλληλης κυματοειδοῦς ταινίας. Δύο σκύφοι τῆς YE IIIΓ μέσης ἀπὸ τὴν Κῶ και τὴ Χίο ἀντιστοιχῶς ἔχουν παράλληλη κυματοειδὴ ταινία (αὐτόθι εἰκ. 461, 184-473, 11 και εἰκ. 58, 440-441).

124. Βλ. σ. 209, σημ. 51.

125. Ὁ κωνικός κυλινδρικός κάλαθος FS 291 ἀποτελεῖ συχνότερο τύπο κατὰ τὴν YE IIIΓ μέση, ἐνὼ πρωιμότερα παραδείγματα, κυρίως τῆς προχωρημένης YE IIIΓ πρώιμης, ὑπάρχουν ἄλλα εἶναι πιὸ σπάνια (Mountjoy 1999, 43. Popham *et al.* 2006, 195. Podzuweit 2007, 95 κέ.). Οἱ σφαιροκωνικοὶ κάλαθοι με ὀριζόντιες λαβές, με προχοή (FS 300) ἢ χωρίς (FS 290) ἐμφανίζονται ἤδη ἀπὸ τὴν YE IIIA2 και YE IIIB (Podzuweit 2007, 95 κέ.), ἄλλα ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι φέρουν ολόβαφη έσωτερική επιφάνεια χρονολογοῦνται κυρίως ἀπὸ τὴν YE IIIΓ πρώιμη (Ἰακωβίδης 1969, πίν. 126α) με σπάνια πρωιμότερα παραδείγματα (French, Taylour 2007, 422-423).

126. Στὸ Λευκαντὶ ἐμφανίζεται κατὰ τὴν YE IIIΓ μέση (φάση 2a. LH IIIC developed/advanced. Popham *et al.* 2006, 163), ὅπως και στὶς Μυκήνες (Sherratt 2006, 222 εἰκ. 2.43, 223. Βλ. και French 2007β, εἰκ. 1). Γιὰ τὴν Τίρυνθα ὁ Podzuweit εἶχε ὑποστηρίξει πρωιμότερη ἐναρξη, στὴν YE IIIΓ πρώιμη (2007, 186, Beil. 64), ἡ

ὁποία ὅμως πρόσφατα ἀναθεωρήθηκε (Stockhammer 2008, 58-59).

127. Popham *et al.* 2006, 199 κέ. εἰκ. 2, 28, 2-3. Ἡ ἀβαθὴς αὐλάκωση στὸ έσωτερικὸ τῶν χειλῶν ἐμφανίζεται πολὺ σπάνια και ἀπὸ τὴν ὕστερη YE IIIB2 (French, Taylour 2007, 435).

128. Mountjoy 1999, 43. Ἰακωβίδης 1969, πίν. 35.1114. Βλ. και Podzuweit 2007, 175 κέ. γιὰ τὸ σχῆμα στὴν κάτω ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας. Ἡ ἐμφάνισή του στὴν YE IIIB, ὅπως προτείνει ὁ Podzuweit (2007, 176, πίν. 94, 7), πρέπει νὰ ἐπανελεγχθεῖ στρωματογραφικά.

129. Στὸ Λευκαντὶ ἐμφανίζεται ἀπὸ τὴ φάση 1a (Popham *et al.* 2006, 138, 181 κέ. Mountjoy 1999, 43, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στὴν YE IIIΓ/φάση 2 τοῦ Rutter (1977, 2) και τὴν YE IIIΓ πρώιμη 2 τῆς French (2007α, εἰκ. 2)). Ὡστόσο βλ. French 2011, 824 Gr. 1 γιὰ τὰ πολὺ χαμηλὰ ποσοστὰ τοῦ τύπου κατὰ τὴν YE IIIΓ πρώιμη 2. Ἡ πρόταση τοῦ Podzuweit (2007, 119) γιὰ τὴν πρώιμη ἐμφάνιση τοῦ τύπου κατὰ τὴν YE IIIB2 δὲν εὔσταθεῖ (Kardamaki ὑπὸ δημοσίευση).

130. Ἡ λεκανίδα με τὴν πιὸ ὁμαλὴ γωνίωση (FS 295A), ἡ ὁποία σύμφωνα με πρόσφατες μελέτες ἀποτελεῖ διαγνωστικὸν τύπο τῆς YE IIIΓ πρώιμης 1 (French, Stockhammer 2009, 216), ἔχει μέχρι στιγμῆς ἐντοπιστεῖ μόνο στὶς Μυκήνες (French 2007α, 526), ἀν και σὲ ἐξαιρετικά χαμηλὰ ποσοστὰ (French 2011, 824 στ. 1), ἐνῶ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ φάση 4 στὸ Κοράκου (Rutter 1974, 268 κέ.), ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα στρώματα τῆς BA. κάτω πόλης τῆς Τίρυνθας (YE IIIΓ πρώιμη 1-2: Stockhammer 2008, 139) και ἀπὸ τὸ νέο στρωματογραφικὸν σύνολο τῆς ἄνω ἀκρόπολης (Kardamaki ὑπὸ δημοσίευση 472).

ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης ἐκτὸς τῆς Ἀττικῆς κυρίως, ὅπως ἡ κωνικὴ κύλινκος¹³¹ ἢ ὁ κωνικὸς κάλαθος¹³². Σύμφωνα μετὰ τὰ παραπάνω καὶ δεδομένης τῆς ἔλλειψης ἐπαρκῶς δημοσιευμένων συνόλων ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ παραπάνω τύποι τοῦ ἀποθέτη ἀνήκουν σὲ νεωτεριστικὰ στοιχεῖα τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης - φάση 1, γεγονὸς ποὺ ἐνισχύεται πρῶτον ἀπὸ τὴ χαμηλὴ στατιστικὴ τους παρουσία καὶ δεύτερο ἀπὸ τὴν προτεινόμενη ὑπαρξὴ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου στὴν περιοχὴ, ὁπότε τέτοιου εἴδους νεωτεριστικὰ φαινόμενα ἐνδεχομένως θὰ ἦταν ἀναμενόμενα¹³³.

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐξεταζόμενου κεραμικοῦ ὑλικοῦ εἶναι καλύτερα συγκρίσιμο μετὰ τὰ δύο γνωστὰ σύνολα τῆς Ἀττικῆς, τοῦ μεταλλείου 3 τοῦ Θορικοῦ καὶ τῶν οἰκιῶν τῆς ΒΑ. ἀνόδου τῆς Ἀκρόπολης, καθὼς καὶ μετὰ τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὰ Κανάκια τῆς Σαλαμίνας. Ἡ καταστροφὴ/ἐγκατάλειψη (Κανάκια, οἰκίαι στὴ ΒΑ. ἄνοδο τῆς Ἀκρόπολης) καὶ ἡ ἀπόθεση (Θορικὸς) βάσει τῆς κεραμικῆς χρονολογήθηκαν στὴν πρωιμότερη ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ - φάση 1 τοῦ Rutter¹³⁴. Ἀπὸ τὰ κατ' ἐξοχὴν διαγνωστικὰ σύνολα τῆς περιόδου, παρὰ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ παρουσιάζουν, θεωροῦνται τὰ σύνολα τοῦ Θορικοῦ καὶ τῶν οἰκιῶν τῆς ΒΑ. ἀνόδου¹³⁵. Στὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ - φάση 1, ὅπως τὴν περιέγραψε ὁ Rutter, εἶναι ἡ ἐμφάνιση ταινιωτῶν σκύφων καὶ κυάθων μετὰ ταυτόχρονη ἔλλειψη διαγνωστικῶν τύπων τῆς προχωρημένης ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμης - φάση 2-3, ὅπως τοῦ γραπτοῦ κυάθου μετὰ γωνίωση (FS 240) ἢ τῆς λεκανίδας μετὰ γωνίωση (FS 295A) ἀφετέρου¹³⁶. Πέρα ἀπὸ τὰ γενικὰ

131. Σύμφωνα μετὰ τὸν Rutter (2003α, 197, εἰκ. 9, 7-12), οἱ ὀλόβαφες ἢ γραπτὲς κωνικὲς, ἡμισφαιρικὲς ἢ μετὰ γωνίωση κύλινκος εἶναι πρὸ κοινῆς στὶς Κυκλάδες κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΙΓ - φάση 1, ἐνῶ στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ἐμφανίζονται ἀπὸ τὴν προχωρημένη ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη - φάση 2. Ἐνα ταινιωτὸ στέλεχος ἀπὸ τὸν Θορικὸ ἐντάσσεται ἀπὸ τὴν Mountjoy (1995α, 206, εἰκ. 5, 59) στὸν τύπο FS 274 ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἀποκλείει ὅτι πρόκειται καὶ γιὰ κύλινκος FS 258. Σπάνια καὶ στυλιστικὰ μεμονωμένα παραδείγματα τῆς ΥΕ ΙΙΙΒ2 εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (French, Stockhammer 2007, 221, εἰκ. 24, 6 - κωνικὴ κύλινκος FS 274, μετὰ σιγμὲς στὸ χεῖλος), τὴν Τίρυνθα (Kilian 1982, 404, εἰκ. 15.8) καὶ τὴ Μιδέα (Demakopoulou *et al.* 2003, 17 κέ. - ταινιωτὴ κύλινκος).

132. French, Taylour 2007, εἰκ. 5, row 4 (Citadel House area, Phase IX, ΥΕ ΙΙΙΓ πρώιμη 1).

133. Γιὰ τὴ σημασία τῶν διαφορῶν τεχνολογικῶν τάσεων σὲ ἕνα συγκεκριμένο χρονολογικὸ ὁρίζοντα, βλ. Schachermeyr 1976, 201 κέ., 249 κέ. καὶ Schönfeld 1988, 156 κέ. (fading - floruit - innovativ). Ἐπίσης Jung 2003, 252, ὅπου γίνεται συζήτηση γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα καθιέρωσης στατιστικῶν προσεγγίσεων τῶν διαφορῶν κεραμικῶν τύπων ἀπὸ κλειστὰ σύνολα.

134. Rutter 2003α, 194 κέ. Βλ. καὶ Gauß 2003α, πίν.

1, Vitale 2006, πίν. 2 καὶ Μαραμπέα 2010, 162.

135. Τὸ κεραμικὸ σύνολο ἀπὸ τὸν Θορικὸ εἶναι ἀνάμεικτο μετὰ κεραμικὴ τῆς ΥΕ ΙΙΙΓ μέσης περιόδου καὶ βρέθηκε ἀσφραγισμένο, σὲ ἔκταση 7 ἑως 20 μ. ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ὀρύγματος (Mountjoy 1995α, 195). Γιὰ τὴ σφραγισμένη καὶ περιγραφὴ τοῦ κεραμικοῦ συνόλου, τὸ ὁποῖο περιλαμβάνει 80 ἀκέραια ἀγγεῖα ἀπὸ τὶς οἰκίας τῆς ΒΑ. ἀνόδου τῆς Ἀκρόπολης βλ. Gauß 2003α, 98 κέ. Μολονότι μέχρι τώρα οἱ οἰκίαι θεωροῦνταν ὅτι κατασκευάστηκαν ἐπὶ τῆς κλίμακας μετὰ τὴν ὑποθετικὴ κατάργησή της καὶ κατὰ συνέπεια θὰ ἐπρόκειτο γιὰ κατὰ χώραν κεραμικὴ, ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν παλαιῶν ἡμερολογίων ποὺ πραγματοποίησε ὁ Rutter δὲν ὑπάρχουν πειστικὰ ἐπιχειρήματα ὅτι οἱ οἰκίαι ἀνεγέρθηκαν ἐπὶ τῆς κλίμακας, ἀλλὰ στὴν περιοχὴ κυρίως μετὰ τὴν κλίμακα καὶ τείχους, ὁπότε πρόκειται γιὰ ὑλικὸ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀπορριφθεῖ ἐπὶ τῆς κλίμακας, εἴτε μετὰ τὴν τελικὴ ἐγκατάλειψή της εἴτε προξενώντας τὴν τελικὴ ἐγκατάλειψή της (Gauß 2003α, 98). Τὸ ὑλικὸ εἶναι ὑπὸ δημοσίευση.

136. Γιὰ τὴν περιγραφὴ τῆς συγκεκριμένης ὑποπεριόδου στὴ φάση 4 τῆς οἰκίας Ρ στὸ Κοράκου βλ. Rutter 1974, 138· 1977, 1 κέ.· 2003α, 197.

αὐτὰ χαρακτηριστικά ὁ Rutter προχώρησε καὶ στὴν ἐπισήμανση συγκεκριμένων τοπικῶν ιδιαιτεροτήτων γιὰ τὴν Ἀττικὴ, ὅπως τοῦ στιλβωμένου κρατήρα μὲ προχοὴ καὶ κυματοειδὴ ταινία, καὶ γενικότερα τῶν στιλβωμένων ἀγγείων, καθὼς καὶ τοῦ κυλινδρικοῦ ἀλαβάστρου (FS 98)¹³⁷. Τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἡ Mountjoy προχώρησε σὲ μία ἐπαναδιαπραγμάτευση τῶν παραπάνω συνόλων, προσθέτοντας νέους τύπους καὶ νέα σύνολα στὸν ὀρίζοντα τοῦ Θορικοῦ καὶ τῶν Ἰρίων τῆς Ἀργολίδας¹³⁸, μετονομάζοντας οὐσιαστικά σὲ «Μεταβατικὴ YE ΠΙΒ2/YE ΠΙΓ πρῶμη» τὴν YE ΠΙΓ - φάση 1 τοῦ Rutter. Γιὰ τὸ ὑλικὸ τοῦ ἀποθέτη ἐπελέγη ὁ ὅρος τοῦ Rutter¹³⁹, ἐπειδὴ θεωρήθηκε μεθοδολογικὰ πιὸ ξεκάθαρος¹⁴⁰, ἐνῶ ἔχει διαπιστωθεῖ ὡς πρὸς τὴν τυπολογία τῶν τριῶν διαγνωστικῶν σκύφων τῆς Mountjoy ἡ προωμότερη ἐμφάνιση κάποιων ἀπὸ αὐτοὺς¹⁴¹. Ὡστόσο, τὰ περισσότερα χαρακτηριστικά τῶν σκύφων τῆς Mountjoy ἔχουν ἐντοπιστεῖ καὶ στὸν ἀποθέτη 1, ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ ἐλαφρὰ γωνίωση στὸ κάτω τμήμα ἐνδὸς ΣΚΒ (εἰκ. 7, 17), τὸ ἐντονα ἔξω νεῦον χεῖλος ἐνδὸς μονόχρωμου σκύφου, ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ σκύφοι μὲ πιὸ παχὺ χεῖλος μὲ τὴ διακόσμηση τοῦ ὑψίποδος σκύφου.

Σὲ σχέση μετὰ τὰ παραπάνω καὶ παρὰ τὴν ἔλλειψη στρωματογραφημένων συνόλων θεωροῦμε ὅτι τὰ παρακάτω χαρακτηριστικά στὸ ὑλικὸ τοῦ ἀποθέτη 1 συνιστοῦν μία χρονολόγηση στὴν προωμότερη YE ΠΙΓ - φάση 1: ἡ μεμονωμένη παρουσία τῶν σκύφων τύπου Β, ἡ χαρακτηριστικὴ ὑποπαρουσία σκύφων τύπου Α καὶ βέβαια ἡ παντελὴς ἔλλειψη σκύφου μὲ ρόδακα. Ἄν ἀφαιρέσουμε καὶ τοὺς σκύφους μὲ κυματοειδὴ ταινία, ἐκεῖνοι οἱ ὁποῖοι φέρουν ἄλλα διακοσμητικὰ μοτίβα ἀνέρχονται μόλις στὸ 5% τοῦ συνόλου. Τέλος, ἡ ἐντονη παρουσία ὀλόβαφων σκύφων, συχνὰ μὲ ὑπερυψωμένη βάση καὶ ἐξηρημένη ταινία στὸ τελείωμά της καὶ ἡ παρουσία σχημάτων καὶ διακοσμήσεων τῆς προχωρημένης YE ΠΙΓ πρῶμης, ποὺ ἐδῶ ἐρμηνεύονται ὡς νεωτερικοὶ τύποι.

Οἱ ἀκόλουθοι κεραμικοὶ τύποι ποὺ ἔχουν ἤδη προταθεῖ μετὰξὺ ἄλλων ὡς διαγνωστικοὶ γιὰ τὴν YE ΠΙΓ πρῶμη - φάση 1¹⁴² καὶ ἀπαντοῦν στὸν ἀποθέτη, θεωροῦμε ὅτι εἶναι χαρακτηριστικοὶ τῆς YE ΠΙΓ πρῶμης στὴν Ἀττικὴ: ὁ ὀλόβαφος σκύφος, ὁ σκύφος μὲ κυματοειδὴ ταινία, ἡ γραπτὴ ἢ ὀλόβαφη κύλικα μὲ γωνίωση, ὁ κρατήρας μὲ προχοὴ καὶ κυματοειδὴ ταινία, ὁ ὀλόβαφος κύαθος καὶ ὁ κύαθος μὲ κυματοειδὴ ταινία.

137. Rutter 2003a, 194 κέ., εἰκ. 1-4. Ἄλλα χαρακτηριστικά σύμφωνα μὲ τὸν Rutter εἶναι ὁ ἐξηρημένος κύκλος στὸν πυθμένα ἀνοιχτῶν ἀγγείων, καθὼς καὶ ἀποια ἄλλα διακοσμητικὰ θέματα. Γιὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ νέα στοιχεῖα ὁ Rutter βλέπει ἐμφανεῖς μινωικὲς ἐπιδράσεις (Rutter 2003, 194 κέ.), ἂν καὶ ἡ στιλβωση, ὅπως προαναφέρθηκε, ἀποτελεῖ τεχνικὴ μὲ μακρὰ παράδοση καὶ στὴν Ἀττικὴ (βλ. σ. 219, σημ. 110).

138. Mountjoy 1997, 110 κέ.

139. Mountjoy 1999, πίν. Π· 2007, εἰκ. 1.

140. Rutter 2003a, 194 κέ· 2003β, 249 κέ. Βλ. καὶ Vitale 2006, 197 κέ.

141. Γιὰ τὴν περιγραφὴ τῶν τύπων βλ. Mountjoy 1999, 37. Ἀρχικὰ ἡ Mountjoy εἶχε ὀρίσει τέσσερις τύπους σκύφων ἀλλὰ ἐγκατέλειψε τὸν τέταρτο, μὲ κάθετο ἄνω τοίχωμα χωρὶς γωνίωση (1997, 111 κέ.). Γιὰ παράδειγμα βλ. ἓναν σκύφο μὲ διακόσμηση ὑψίποδος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἀλλὰ καὶ γωνίωση στὸ σῶμα (τύπος 3 τῆς Mountjoy) ἀπὸ στρώμα τῆς YE ΠΙΒ2 τελικῆς ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (French, Stockhammer 2009, εἰκ. 2, 2).

142. Rutter 2003a, 194 κέ. εἰκ. 1-13. Mountjoy 1995a, 196 κέ. (μεταβατικὴ YE ΠΙΒ2/YE ΠΙΓ πρῶμη). Gauß 2003a, πίν. 1. Vitale 2006, πίν. 2 κέ.

Τὰ μεγάλα ποσοστά τοῦ ὀλόβαφου σκύφου (εἰκ. 6), ὁ ὁποῖος ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴ ΒΑ. ἄνοδο τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ ἀπαντᾷ στὸν Θορικὸ¹⁴³ καὶ στὰ Κανάκια¹⁴⁴, θυμίζουν περισσότερο σύνολα τῆς ΥΕ ΙΙΓ μέσης καὶ συγκεκριμένα τὸ ὑλικὸ ἀπὸ τὸ Λευκαντί, ὅπου οἱ ὀλόβαφοι σκύφοι ὑπερτεροῦν αὐτῶν μὲ διακοσμητικὰ μοτίβα¹⁴⁵. Οἱ ὀλόβαφοι σκύφοι τοῦ Λευκαντί ἔχουν κυρίως κωδωνόσχημο σχῆμα καὶ δὲν ἐμφανίζουν ἐξηρημένη περιοχὴ στὶς λαβές, ὅπως κάποιοι σκύφοι τοῦ ἀποθέτη¹⁴⁶, ἐνῶ ἡ ἐξηρημένη ταινία στὴ βάση τῶν σκύφων ἐδῶ ἀποτελεῖ ἓνα προχωρημένο στοιχεῖο, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται ἤδη ἀπὸ τὴν πρώιμη ΥΕ ΙΙΓ - φάση 1¹⁴⁷. Ὁ ὀλόβαφος σκύφος πρωτοεμφανίζεται κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ2¹⁴⁸, ἀνακαλώντας πιθανότατα παραδόσεις ποὺ φτάνουν μέχρι τὴν ΥΕ ΙΙΑ2, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὑπῆρχε αὐξημένη προτίμηση ὀλόβαφων ἀγγείων. Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ὡστόσο τῶν ὀλόβαφων σκύφων ἐδῶ δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀποτελεῖ ἀττική ἰδιαιτερότητα.

Ἡ πολὺ καλὴ ἐκπροσώπηση τῶν σκύφων μὲ κυματοειδῆ ταινία τόσο στὸν ἀποθέτη 1 (εἰκ. 7, 21-24), ὅσο καὶ στὸ πηγάδι 7, ὁδηγεῖ στὴν ἀναίρεση τῆς ἂποψης ὅτι ὁ τύπος δὲν ἐκπροσωπεῖται κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΓ - φάση 1 στὴν Ἀττική, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν Ἀργολίδα¹⁴⁹. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀποθέτη, ὁ συγκεκριμένος κεραμικὸς τύπος ἀναγνωρίστηκε πρόσφατα καὶ στὸ ὑλικὸ τῶν Κανακίων¹⁵⁰. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν περίοδο ἐμφάνισης τοῦ συγκεκριμένου σκύφου στὴν Ἀττική, πρέπει νὰ ἀναμένουμε νέα ἀποτελέσματα ἀπὸ κλειστὰ στρωματογραφημένα σύνολα, καθὼς δὲν ἀποκλείεται στὴν Ἀττικὴ ἀπὸ τὸν ΥΕ ΙΙΑ2 ὑψίποδα σκύφοι καὶ

143. Mountjoy 1995a, 206, εἰκ. 8, 81-88· οἱ περισσότεροι ἔχουν ἐξηρημένη τὴν περιοχὴ τῶν λαβῶν ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ ἐξ ὀλοκλήρου ὀλόβαφα παραδείγματα.

144. Μαραμπέα 2010, 159. Βλ. καὶ Rutter 1974, εἰκ. 39, 6 γιὰ ὀλόβαφο σκύφο ἀπὸ Κοράκου μὲ κάθετο ἄνω σῶμα καὶ ἔντονα ἔξω νεῦον χεῖλος, ὑπερυψωμένη βάση μὲ ἐξηρημένο τὸ τελειώμα τῆς.

145. Ὁ ὀλόβαφος σκύφος στὸ Λευκαντί ἀποτελεῖ τὸν πιὸ δημοφιλὴ τύπο ἀπὸ τὴν προχωρημένη ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη (φάση 1b: LH IIC Early/Middle developed. Popham, Milburn 1971, 336, εἰκ. 1, 1). Σκύφοι μὲ διακοσμητικὰ μοτίβα, κυρίως ἀντιθετικὲς σπεῖρες, εἶναι συχνότεροι κατὰ τὴ φάση 1a, χωρὶς νὰ λείπουν βέβαια οἱ ὀλόβαφοι (αὐτόθι 336. Mountjoy 1999, 696). Ὡστόσο, στὴν Ἀργολίδα δὲν παρατηρεῖται ἀκόμη μία τέτοια ἔντονη παρουσία τοῦ ὀλόβαφου σκύφου. Ὁ Stockhammer (2008, 136) ἀναφέρει μόνον 12 ὀλόβαφους σκύφους ἀπὸ τὴν πρώτη φάση τῆς ΒΑ. κάτω πόλης τῆς Τίρυνθας (ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη 1-2). Ἡ διαπίστωση τοῦ Podzuweit (2007, 55) γιὰ τὴν κάτω ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ ὀλόβαφος σκύφος κατέχει ἀπὸ τὴν ΥΕ ΙΙΒ ἐξελιγμένη (SH IIB entwickelt) σημαντικὰ ποσοστά, πρέπει νὰ ἐλεγχθεῖ (αὐτόθι 55, Beil. 16-17), καθὼς τὸ ποσοστὸ αὐτὸ δὲν

παρατηρεῖται σύμφωνα μὲ τὰ πορίσματα νέων ἐρευνῶν γιὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ2 (Kardamaki ὑπὸ δημοσίευση).

146. Σύμφωνα μὲ τὴν Mountjoy 1999, 234 ἡ μεγαλύτερη ἐξηρημένη περιοχὴ μεταξὺ τῶν λαβῶν εἶναι γινώρισμα πρωιμότερης ΥΕ ΙΙΓ. Βλ. French 2011, εἰκ. 542 γιὰ σκύφο τῆς ΥΕ ΙΙΓ πρώιμης 2 ἀπὸ τὶς Μυκῆνες, μὲ ἐξηρημένη τὴν περιοχὴ τῶν λαβῶν.

147. Mountjoy 1995a, εἰκ. 8, 83· 1999, εἰκ. 72, 171 (Κοράκου/φάση 4). Γιὰ ὑστερότερα παραδείγματα στὴν ΥΕ ΙΙΓ πρώιμη 2 βλ. Popham *et al.* 2006, εἰκ. 2.1, 13 (Phase 1a) καὶ τὴν ΥΕ ΙΙΓ μέση βλ. Stockhammer 2008, πίν. 74, 1607 (Phase 3 ο. 4).

148. Vitale 2006, πίν. 2. Ὀλόβαφοι σκύφοι ἔχουν ἀναφερθεῖ στὴν Τίρυνθα (Podzuweit 2007, 55) καὶ τὴ Μιδέα (Nilsson and Schallin 2008, εἰκ. 60) ἀλλὰ εἶναι ἀκόμα σπάνιοι.

149. Rutter 2003a, 198. Στὸν Θορικὸ τὸ κόσμημα ἀπαντᾷ μόνον σὲ ὑψίποδα σκύφοι καὶ σὲ κύαθο (Mountjoy 1995a, εἰκ. 9, 98· 5, 49). Γιὰ τὸν σκύφο μὲ κυματοειδῆ ταινία ἀπὸ διάφορες θέσεις τῆς Πελοποννήσου καὶ Βοιωτίας, βλ. Mountjoy 1997, εἰκ. 7, 42· 8, 46-48· 11, 67-69· 12, 74-75

150. Μαραμπέα 2010, εἰκ. 132, 5.264 α.

σκύφο FS 283¹⁵¹ με κυματοειδή ταινία να έχουμε μετάβαση τοῦ κοσμήματος στὸν σκύφο FS 284, χωρὶς διακοπή κατὰ τὴν YE IIB2¹⁵².

Ὁ σκυφοειδὴς κρατήρας με τὴν προχοή καὶ τὴ συνήθως φαρδιά κυματοειδή ταινία (εἰκ. 11, 60-64), ἂν καὶ ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν Θεορικό, ἐκπροσωπεῖται καλὰ στὶς οἰκίες τῆς ΒΑ. ἀνόδου τῆς Ἀκρόπολης Ἀθηνῶν καὶ στὰ Κανάκια¹⁵³. Ἡ σπανιότητα τοῦ ἀγγείου αὐτοῦ σὲ σύγχρονα ἀργολικά κέντρα¹⁵⁴ εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς τοπικῆς ιδιομορφίας καὶ τῆς στυλιστικῆς τάσης ποὺ ἀναφέρθηκε παραπάνω.

Ἐπίσης, ὁ ὀλόβαφος ἡμισφαιρικὸς κύαθος (εἰκ. 10, 57) καὶ ἐκεῖνος με τὴν κυματοειδή ταινία ἐξωτερικά (εἰκ. 10, 58-60), ἀπὸ τὶς συχνότερες παραλλαγές κυάθου στὸ ὕλικό τοῦ ἀποθέτη, ἔχουν μέχρι στιγμῆς ἐντοπιστεῖ σὲ σύνολα τῆς YE IIIΓ πρώιμης¹⁵⁵. Ἐντύπωση προκαλεῖ

151. Mountjoy 1999, εἰκ. 196, 203.207. Τὸ συχνὰ ἐντονο χαρακτηριστικὸ χεῖλος τοῦ σκύφου αὐτοῦ δυσκολεύει τὴ διάκριση μεταξὺ ὑψίποδος σκύφου καὶ κανονικοῦ σκύφου.

152. Thomas 2005, εἰκ. 22, 14-18, ὑψίπους σκύφος ἀπὸ τὶς Ζυγουριές τῆς YE IIB1. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ συγκεκριμένου σκύφου σὲ YE IIB2 στρώματα τῆς Τίρυνθας δὲν εἶναι βέβαιη (βλ. Kardamaki ὑπὸ δημοσίευση). Ἡ παρουσία τοῦ σχήματος εἶναι ὥστόσο βέβαιη στὴν ἐπίχωση τοῦ Βερδελεῆ (Voigtländer 2003, πίν. 109, SW12), ἓνα μπάζωμα τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ κυρίως ἀπόθεση τῆς YE IIB2 τελικῆς ἀλλὰ περιέχει καὶ κεραμικὴ τῆς πρώιμης YE IIIΓ (YE IIB2-YE IIIΓ πρώιμη): Γιὰ τὴ χρονολόγησή τοῦ συνόλου βλ. Kardamaki ὑπὸ δημοσίευση. Ἐνα ἀγγεῖο με κυματοειδὴ ταινία ἀπὸ τὴ Μιδέα δὲν εἶναι βέβαιο ἂν ἀνήκει σὲ σκύφο ἢ ὑψίποδα σκύφο, ἀλλὰ προέρχεται καὶ ἀπὸ ἀσαφὲς στρωματογραφικὸ σύνολο (Nilsson, Schallin 2005, εἰκ. 64). Ἐτσι ἢ παρουσία τοῦ σκύφου γίνεται πὺδ ξεκάθαρη σὲ σύνολα τῆς YE IIIΓ πρώιμης στὴν Τίρυνθα (βλ. Kardamaki ὑπὸ δημοσίευση τρία ὄστρακα σὲ στρώμα ἀπόθεσης τῆς πρωιμότατης YE IIIΓ - φάση 1 ἀπὸ τὸ Δυτικὸ Κλιμακοστάσιο. Γιὰ τὸν τύπο κατὰ τὴν YE IIIΓ πρώιμη 1-2, ἀπὸ τὴν κάτω ἀκρόπολιν βλ. Podzuweit 1981, εἰκ. 57, 4. καὶ ἀπὸ τὴ ΒΑ. κάτω πόλιν τῆς Τίρυνθας βλ. Stockhammer 2008, πίν. 21, 440). Γιὰ τὸν τύπο ἀπὸ τὰ Ἴτρια βλ. Döhl 1973, εἰκ. 16, A5.A7.A8. Γιὰ ἀπαριθμηση θέσεων με αὐτὸν τὸν σκύφο βλ. Rutter 2003a, εἰκ. 10.

153. Rutter 2003a, εἰκ. 1, 1-3. Μαραμπέα 2010, εἰκ. 76, 15.107a. Σύμφωνα με τὸν Rutter (2003a, 194, εἰκ. 1-2) πρόκειται γιὰ κεραμικὸν τύπο (σχῆμα καὶ διακόσμηση) μινωικῆς ἐμπνεύσεως. Ἐνα πολὺ κοντινὸ παράλληλο προέρχεται ἀπὸ τὴ Μήλο (Mountjoy 1999, 918, εἰκ. 150), γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Rutter (2003, 196) παρατηρώντας τὴν πάχυνση ποὺ παρουσιάζει τὸ ἀγγεῖο στὸ

κατώτερο τμήμα θεωρεῖ ὅτι ἔχει γίνε με τὴν τεχνικὴ τῆς ἐπικόλλησης καὶ τὸ συγκρίνει με ἀγγεῖα τῆς YE IIIA2 καὶ YE IIB ἀπὸ τὸν Κορμό, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν τὴ συγκεκριμένη τεχνικὴ. Ἐπίσης κρατήρας (FS 282) με κυματοειδὴ ταινία ἀναφέρεται καὶ στὸ Διμήνι (Ἀδρύμη-Σισμάνη 1999-2001, 77).

154. Ἐνδεχομένως σὲ στρώμα τῆς YE IIB τελικῆς ἀνήκει ὁ κρατήρας με προχοή καὶ κυματοειδὴ ταινία ἀπὸ κτίριο τῆς κάτω ἀκρόπολης τῆς Τίρυνθας. Θεωρεῖται ὅτι ἔπese ἀπὸ ὄροφο κτιρίου, ἀλλὰ ἡ στρωματογραφικὴ ἀλληλουχία πρὲπει νὰ ἐλεγχθεῖ (Kilian 1988, 108, εἰκ. 8). Πέρα ἀπὸ τὸ μεμονωμένο αὐτὸ παράδειγμα οἱ κυματοειδεῖς ταινίες ἀπαντοῦν σὲ κρατήρες ἀπὸ τὴν YE IIIΓ μέση (Podzuweit 2007, 66, πίν. 24, 6-25). Παρόμοιες ἐκδοχὲς τοῦ τύπου ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Gauß (2003a, 94, σημ. 5) ἀπὸ τὸ Λευκαντί (φάση 2b, κρατήρας FS 281 με διπλὴ σειρὰ κυματοειδῶν) καὶ τὴν Τίρυνθα. Ἡ συγγένεια τῶν περισσοτέρων ἔγκειται στὴ χρῆση τῆς κυματοειδοῦς ταινίας. Βλ. Μαραμπέα 2010, 137 γιὰ παρόμοιες συγκρίσεις. Ἄβαφα μεμονωμένα παραδείγματα ἔχουν ἀναφερθεῖ καὶ ἀπὸ τὴν Ἀργολίδα (French, Taylor 2007, 371-372. Demakopoulou *et al.* 2004, εἰκ. 38).

155. Ὀλόβαφοι κύαθοι: Ἴτρια (Döhl 1973, B.11-11a), Κοράκου φάση 4 (Rutter 1974, εἰκ. 44, 13). Κύαθοι με κυματοειδὴ ταινία: Θεορικός (Mountjoy 1995a, εἰκ. 5, 49, γραμμικὸς διάκοσμος 15). Ἐνα ὄστρακο ἀπὸ στρώμα ἀπόθεσης τῆς YE IIIΓ πρώιμης - φάση 1 ἀπὸ τὴν ἄνω ἀκρόπολιν τῆς Τίρυνθας (Kardamaki ὑπὸ δημοσίευση) με ὄβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια, δύο κύαθοι ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ Βερδελεῆ (Voigtländer 2003, πίν. 117, TA2-TA3, γραμμικὸς διάκοσμος 6.1, 1), χεῖλος ἀπὸ τὴ φάση 1 τῆς ΒΑ. κάτω πόλιν τῆς Τίρυνθας (Stockhammer 2008, πίν. 10, 169, γραμμικὸς διάκοσμος 5.1). Γιὰ τὴ Μιδέα βλ. Giering 2007, 124.

ή απουσία κυάθων από τὰ Κανάκια¹⁵⁶. Κύαθοι με τὴ γραμμικὴ διακόσμηση τοῦ ὑψίποδος σκύφου δὲν ἔχουν βρεθεῖ. Ἐνας κύαθος ἔχει πολὺν φαρδιά ταινία, ὅπως αὐτὴ τοῦ ΣΚΒ. Κύαθοι με στιγμωτὸ χεῖλος ὅπως στὴν Ἀργολίδα¹⁵⁷, δὲν ἐντοπίστηκαν καθόλου, κἀτι ποὺ ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ συγκεκριμένος τύπος κυάθου συμβαδίζει με τὸν σκύφο με ρόδακα¹⁵⁸, ποὺ ἀπουσιάζει γενικὰ ἀπὸ τὸν ἀποθέτη.

Ἡ γραπτὴ κύλिका με γωνίωση ἀποτελεῖ ἕναν ἀπὸ τοὺς συχνότερους τύπους κύλικας στὸν ἀποθέτη (εἰκ. 12, 74-82) καὶ κατέχει τὸ ἴδιο ποσοστὸ με τὸν κρατήρα. Ὡς κεραμικὸς τύπος εἶναι σπάνιος σὲ ἄλλες σύγχρονες ἢ περίπου σύγχρονες θέσεις τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς Σαλαμίνας¹⁵⁹, με μοναδικὸ γνωστὸ παράδειγμα τὴν κύλिका ἀπὸ τὸν Θορικὸ¹⁶⁰. Ἡ ἐντονη παρουσία τοῦ τύπου στὸ ὕλικό τοῦ ἀποθέτη θέτει προβληματισμοὺς γιὰ τὴν ἀπουσία ἢ σπανιότητά του στὰ ἄλλα σύνολα τῆς Ἀττικῆς. Γραπτὲς κύλικες με γωνίωση εἶναι χαρακτηριστικὲς καὶ στὴν Ἀργολίδα κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΓ πρῶμη¹⁶¹, ἐνῶ ἡ πρόταση ὅτι ἐκεῖ ἀποτελοῦν διαγνωστικὸν τύπο τῆς ΥΕ ΙΙΒ2 τελικῆς χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση¹⁶². Μοναδική, χωρὶς πα-

156. Μαραμπέα 2010, 161. Ἡ βάση διαμ. 6 ἐκ. ἀνοικτοῦ ὀλόβαφου ἀγγείου εἶναι ἴσως πολὺ μεγάλη γιὰ νὰ ἀνῆκει σὲ κύαθο (αὐτόθι 139, σημ. 235, εἰκ. 173, 02.ΙΔ.13.70).

157. French, Taylour 2007, 426.

158. Podzuweit 2007, 113 κέ., 200 κέ.

159. Μαραμπέα 2010, 128. 158. Τὰ περισσότερα παραδείγματα ποὺ ἀναφέρει ἡ Μαραμπέα ὡς πιθανὰ δείγματα ὀλόβαφων κυλίκων τοῦ τέλους τῆς ΥΕ ΙΙΒ προέρχονται ἀπὸ τμήματα σώματος καὶ δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀκριβὴς ταύτισή τους, ὥστε εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ πρόκειται γιὰ τὴν κύλिका FS 264, ἡ ὁποία εἶναι ἐπιβεβαιωμένη στὸ ὕλικό (αὐτόθι εἰκ. 102, 26.321), ἐνῶ χεῖλη κύλικας FS 267, 274 δὲν ἔχουν βρεθεῖ (αὐτόθι 128).

160. Mountjoy 1995α, εἰκ. 5, 58 ἡ κύλिका ἀπὸ τὸν Θορικὸ ἔχει γραμμικὸ διάκοσμο 15 καὶ βαμμένη τὴ βάση ἕως τὸ στέλεχος χαμηλά. Γιὰ τὴ συγκεκριμένη κύλिका τοῦ Θορικοῦ ὁ Rutter (2003α, 195, 197) διατυπώνει τὴν ἄποψη ὅτι πιθανῶς ἀποτελεῖ κυκλαδικὴ εἰσαγωγή ἢ ἀπομίμηση κυκλαδικοῦ τύπου, ὅπου κύλικες διαφόρων σχημάτων με ὀλόβαφη ἢ γραμμικὴ διακόσμηση εἶναι πολὺ συνηθισμένες κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΓ πρῶμη (Koehl 1984, 211, εἰκ. 3).

161. Βλ. French, Taylour 2007, εἰκ. 7 (Phase IX, citadel area) γιὰ κύλिका FS267 ἀπὸ σύνολα τῆς ΥΕ ΙΙΓ πρῶμης 1 ἀπὸ Μυκῆνες. Ἡ κύλिका εἶναι ταινιωτὴ ἔξω-τερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ, με ἐντονα ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ ἀβαθεὶς σῶμα. Ἐπίσης βλ. French 2011, 598 γιὰ κύλिका με γωνίωση, γραμμικὸ διάκοσμο 16, ἐξηρημένο σῶμα καὶ ὀλόβαφο στέλεχος (ΥΕ ΙΙΓ πρῶμη 2).

162. Ἡ μεμονωμένη ἐμφάνιση τοῦ τύπου κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ2 στὴν Ἀργολίδα τὴν ἐντάσσει περισσότε-

στὸ πλαίσιο τῶν νεωτεριστικῶν (Kardamaki ὑπὸ δημοσίευση) καὶ ὄχι τῶν διαγνωστικῶν στοιχείων τῆς περιόδου (French, Stockhammer 2009, πίν. 1). Γραπτὲς (ὀλόβαφες ἢ ταινιωτὲς) κύλικες FS 267 τῆς ΥΕ ΙΙΒ ἔχουν μεμονωμένα ἀναφερθεῖ ἀπὸ Μυκῆνες (Ἰακωβίδης 2006α, πίν. 18, French, Taylour 2007, 405), Μιδέα (Demakopoulou *et al.* 2005, 17. Demakopoulou *et al.* 2008, 19, εἰκ. 44. Οἱ τελευταῖες χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ εἴτε στὴν ΥΕ ΙΙΒ2 ὕστερη εἴτε στὴν ΥΕ ΙΙΓ πρῶμη), Τίρυνθα (Podzuweit 2007, 110, Beil. 54 κάτω. French, Stockhammer 2009, εἰκ. 20, 5-6. Ἀπὸ τὶς δύο τελευταῖες τῆς Τίρυνθας ἡ δευτέρη προέρχεται ἀπὸ διαταραγμένο σύνολο, τὸ ὁποῖο ἔχει σκαφεῖ ἀπὸ τὸν Dragendorff. Βλ. Kilian 1979, εἰκ. 27 γιὰ κάτοψη τῶν σημείων ποὺ ἔσκαψε ὁ Dragendorff). Ἡ ἐμφάνιση τῆς γραπτῆς κύλικας με γωνίωση κατὰ τὴν ΥΕ ΙΙΒ ἐν-
twickelt (Podzuweit 2007, 110) ἴσως πρέπει νὰ ἀναθεωρηθεῖ, καθὼς ἀπὸ τὰ παραδείγματα τὰ ὁποῖα ἀπεικονίζει ὁ Podzuweit κανένα δὲν προέρχεται ἀπὸ ἀσφαλὲς στρώμα τῆς ΥΕ ΙΙΒ2 (αὐτόθι 376, πίν. 55, 15-19-56, 1-4) με ἐξαίρεση τὴν ὀλόβαφη κύλिका με ἐξηρημένο πυθμένα ἐσωτερικὰ ἀπὸ τὴν τάφρο θεμελίωσης τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους στὴν Τίρυνθα (Kilian 1982, εἰκ. 24, 8). Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση τῆς γραπτῆς κύλικας με γωνίωση ἀπὸ τὶς Μυκῆνες (French, Taylour 2007, 405) εἶναι δύσκολη, καθὼς δὲν σχετίζεται με κανέναν ἄλλο διαγνωστικὸν τύπο τῆς ΥΕ ΙΙΒ2. Ἐπιπλέον, ὑπάρχουν στρωματογραφικὲς ἀσάφειες, καθὼς ὑποτίθεται ὅτι χαρακτηρίζουν τὴν ΥΕ ΙΙΒ2 τελικὴ, ἀλλὰ βρέθηκαν σὲ ἕναν στρωματογραφικὸ ὀρίζοντα ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται στὴν ΥΕ ΙΙΒ2 πρῶμη (French, Stockhammer 2009, 192, 224, πίν. 1, 3).

ράλληλα, παραμένει ή ολόβαφη κύλικά με έξηρημένη ταινία στη γωνίωση (είκ. 12, 74)¹⁶³.

Πέρα από τους παραπάνω κεραμικούς τύπους, υπάρχουν άρκετοι άκόμα οί όποιοι μπορούν νά θεωρηθούν διαγνωστικοί της ΥΕ ΙΙΙΓ/φάση 1, κυρίως στόν συσχετισμό τους καί με τους παραπάνω, άλλά τόσο ή πρωμότερη έναρξή τους όσο καί ή μεταγενέστερη συχνή έμφάνιση ή καθιέρωσή τους είναι λιγότερο ή περισσότερο δεδομένη¹⁶⁴. Σέ αυτούς μπορούν νά συμπεριληφθοún οί σκύφοι Α με έσωτερικό ολόβαφο¹⁶⁵ (είκ. 7, 18.20), οί ταινιωτοί σκύφοι¹⁶⁶ (είκ. 8, 28-29), οί σκύφοι με ταινία χείλους¹⁶⁷ (είκ. 7, 26-27), οί κύαθοι με μεσαία (είκ. 10, 52-53)¹⁶⁸ ή στενή ταινία χείλους (είκ. 10, 55-56), ή αϋλάκωση στό έσωτερικό χείλος κλειστών άγγειών¹⁶⁹ (είκ. 16, 111), οί άμφορείς με στρεπτός λαβές¹⁷⁰ (είκ. 16, 110), τά κυλινδρικά άλάβαστρα με άγκυλωτές λαβές¹⁷¹ (είκ. 16, 101) καί ή μεγάλη στάμνος (είκ. 15, 102).

Η πρωμότερη έναρξη μέρους τοϋ ύλικού δέν πρέπει νά άποκλειστεί έως τη δημοσίευση περισσότερων στρωματογραφημένων συνόλων. Στά Κανάκια της Σαλαμίνας ό γενικά μεγαλύτερος, σέ σχέση με τόν άποθέτη 1, άριθμός τών σκύφων τύπου Α¹⁷² καί σκύφων με ρό-

163. Βλ. σ. 220, σημ. 121.

164. Για παράδειγμα στην Άργολίδα οί σκύφοι με ρόδακα καί οί σκύφοι τύπου Α έξακολουθοún καί μετά την καταστροφή νά είναι πολύ συχνοί (Podzuweit 2007, 40 κέ., Beil. 7, 19-20. Mountjoy 1986, 151, είκ. 190).

165. Σπάνιος σκύφος κατά την ΥΕ ΙΙΒ2 (French 1969, είκ. 7, 1.7), γίνεται συχνός κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ πρώμη (Mountjoy 1999, 76, French 2011, 285, Gr. 2). Για σκύφους άπό τόν Θορικό (φάση 1 τοϋ Rutter) βλ. καί Mountjoy 1995α, είκ. 6, 63-64. Βλ. καί Vitale 2006, πίν. 2. Η άποψη τοϋ Podzuweit (2007, Beil. 5) ότι οί σκύφοι με λεπτή ταινία (γραμμικός διάκοσμος 9.2) έκπροσωπούνται πολύ καλά κατά την ΥΕ ΙΙΒ2 τελική πρέπει νά άναθεωρηθεί (Kardamaki ύπό δημοσίευση). Σέ πρόσφατη μελέτη χαρακτηρίζεται ως διαγνωστικός τύπος της ΥΕ ΙΙΒ2 (French, Stockhammer 2009, 207, 211), ώστόσο δέν παρουσιάζονται στοιχεία για τη συχνότητά του.

166. ΥΕ ΙΙΙΓ/φάση 1 (οίκίες άπό τη ΒΑ. άνοδο της Ακρόπολης Αθηνών: Gauß 2003, 100). Η γραμμική διακόσμηση 9.3 τών σκύφων έδω είναι πιό χαρακτηριστική για την ΥΕ ΙΙΙΓ.

167. Σπάνιος τύπος κατά την ΥΕ ΙΙΒ2. Οί σκύφοι άπό την Περσεία Κρήνη στίς Μυκήνες (French 1969, είκ. 11, 3) δέν άποκλείεται, σύμφωνα με δήλωση της French (Stockhammer 2008, 23, σημ. 96), νά είναι μεταγενέστεροι. Άλλωστε τοίχος χωρίς συσχετιζόμενο δάπεδο πάνω άπό την ΥΕ ΙΙΒ2 έπίχωση ύποδηλώνει κατά τη γνώμη μας ένδεχόμενη άναμόχλευση. Για τόν τύπο κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ/φάση 1 βλ. Gauß 2003α, 100 (οίκίες άπό τη ΒΑ. άνοδο της Ακρόπολης Αθηνών) καί French 2011, 825, Gr. 2 (Μυκήνες).

168. Καθιερώνεται κατά την ΥΕ ΙΙΙ/φάση 1 (Mountjoy 1995α, είκ. 5, 51-52) καί συνεχίζεται στίς έπόμενες φάσεις με μεγάλη συχνότητα. Βλ. καί Demakopoulou et al. 2009, είκ. 37 για κύαθο άπό τόν χώρο Ι της ΥΕ ΙΙΙΓ πρώμης.

169. Πρόκειται για χαρακτηριστικό γνώρισμα τό όποιο καθιερώνεται κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ πρώμη (φάση 2-3) καί ΥΕ ΙΙΙΓ μέση, ένω γίνεται σταδιακά καί έντονότερο, άλλά έχουν άναφερθεί καί πρώιμα παραδείγματα ΥΕ ΙΙΒ2 (French, Tylour 2007, 435) καί της ΥΕ ΙΙΙΓ/φάση 1 (Gauß 2003α, είκ. 1, 1· 2, 1 άπό ύπόγεια κρήνη στην Ακρόπολη Αθηνών).

170. Άν καί ή Mountjoy (1999, 35) τοποθετεί την έναρξη της λαβής στούς άμφορείς της ΥΕ ΙΙΒ2 ήδη, πρόκειται για χαρακτηριστικό γνώρισμα τό όποιο καταγράφεται καί κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ/φάση 1 (βλ. Gauß 2003α, είκ. 1, 1 για άμφορέα άπό τό κατά χώραν σύνολο στην ύπόγεια κρήνη Αθηνών) άλλά καθιερώνεται άπό την ΥΕ ΙΙΙΓ μέση (French 2011, 826, Gr. 3). Άπό τό μέχρι στιγμής δημοσιευμένο ύλικό τών Κανών δέν έχουν άναφερθεί στρεπτός λαβές (Μαραμπέα 2010, 115 κέ.).

171. Η Mountjoy (1999, 145) άναφέρει ένα παράδειγμα με είκονιστική διακόσμηση άπό τό ιερό κέντρο τών Μυκηνών. Για τό άγγείο κατά την ΥΕ ΙΙΙΓ/φάση 1 άπό την Αθήνα βλ. Gauß 2003α, 100 καί Rutter 2003α, είκ. 3, 1-3.

172. Λώλος 2003, 23. Άναφέρονται πολλά παραδείγματα σκύφων διακοσμημένων με τρίγλυφα καί μετόπες, χωρίς νά λείπουν καί οί τρέχουσες ή οί άντιθετικές σπείρες (Μαραμπέα 2010, 130 κέ.). Τό ποσοστό ολόβαφων σκύφων πρός τούς σκύφους Α είναι περίπου 1:2 (αυτόθι 129 κέ., 759 κέ.), δηλαδή τό ποσοστό

δακα¹⁷³, ή παρουσία σκύφων τύπου Β¹⁷⁴, ό μικρός αριθμός σκύφων τύπου Α με όλόβαφη έσωτερική επιφάνεια¹⁷⁵ σέ συνάρτηση με την άπουσία γραπτών κυάθων (FS 215)¹⁷⁶ ή κυλίκων (FS 267 και 274)¹⁷⁷, ίσως ύποδηλώνει πρωιμότερη έγκατάλειψη τής θέσης και πρωιμότερη έμφάνιση τοῦ κρατήρα FS 298 και τοῦ σκύφου με κυματοειδή ταινία, άγγεϊα δηλαδή τὰ όποια στὰ Κανάκια ίσως έξηγοῦνται ως νεωτερικά άγγεϊα τής ΥΕ ΙΙΒ2 στην Άττική.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σύμφωνα με τὰ όσα εκτέθηκαν παραπάνω, τὸ Κοντοπήγαδο, τὸ άρχαίο όνομα τοῦ όποίου μᾶς είναι άγνωστο, φαίνεται ότι άποτέλεσε την έδρα ένδς ή περισσοτέρων άξιωματούχων, στοὺς όποίους είχε άνατεθεϊ άπό τὸ διοικητικό κέντρο μᾶλλον τής γειτονικῆς Άκρόπολης τῶν Άθηνῶν ή ευθύνη για τὶς εργαστηριακῆς δραστηριότητες ποὺ λάμβαναν μεν χώρα στην περιφέρειά του, αλλά έλέγχονταν άπό τὸ κέντρο αυτό. Στη συγκεκριμένη θέση, ποὺ βρίσκεται μόλις 5 χλμ. νότια τής Άκρόπολης, έχουν άποκαλυφθεϊ μέχρι στιγμῆς τὰ δύο οικιστικά συγκροτήματα ἐπὶ χαμηλοῦ λόφου (ΟΤ 71Α τοῦ δήμου Άλίμου) και 300 μ. νοτιότερα, στὸν χώρο τοῦ σταθμοῦ τοῦ ΜΕΤΡΟ «Άλιμος», ή εκτεταμένη εργαστηριακή έγκατάσταση με τὰ συστήματα τῶν άγωγῶν και τῶν όρυγμάτων. Η έγκατάσταση αὐτῇ έχει έρμηνευτεϊ πρὸς τὸ παρὸν ως χώρος για τὸ πρῶτο στάδιο κατεργασίας τοῦ λιναριοῦ.

Οί πολὺ μεγάλες ποσότητες όμως τής κεραμικῆς ποὺ βρέθηκαν στὶς θέσεις ποὺ έχουν άνασκαφεϊ ένδεχομένως ύποδηλώνουν την ύπαρξη και άλλων οικιστικῶν, καθὼς και εργαστηριακῶν συγκροτημάτων σέ γειτονικούς χώρους, τὰ ἴχνη τῶν όποίων είτε δὲν έχουν έντοπιστεϊ είτε έχουν καταστραφεϊ. Στὰ εύρήματα τόσο τοῦ οικισμού όσο και τής εργαστηριακῆς έγκατάστασης συμπεριλαμβάνονται άφθονα στοιχεία ιδιαίτερου ένδιαφέροντος, ὅπως τὰ ὅστρακα άποτυχημένων ὀπτήσεων (εἰκ. 3), ή ροδέλα πηλοῦ, τὸ έξάρτημα (;) περιστροφῆς άξονα κεραμικοῦ τροχοῦ (εἰκ. 4), ὁ άσβέστης ἐπὶ άρκετῶν ὀστράκων (εἰκ. 5) και τὰ ἴχνη ὀρυκτῆς χρωστικῆς ὕλης, τὰ όποια συνολικά παραπέμπουν και σέ άλλου είδους εργαστηριακῆς δραστηριότητες. Κατ' άρχὰς τὰ περισσότερα άπό τὰ παραπάνω εύρήματα άποτελοῦν ένδείξεις ποὺ σαφῶς ύποδηλώνουν την ύπαρξη κεραμικοῦ εργαστηρίου στὸ Κοντοπήγαδο και μάλιστα πλησίον τοῦ οικιστικοῦ συνόλου ποὺ έχει άποκαλυφθεϊ στὸν λόφο. Ὡς πρὸς την έν λόγω τοπική παραγωγή και δεδομένου ότι βάσει τής έρευνας για τὶς κεραμικῆς ὕλες έχει ήδη διατυπωθεϊ άπό τὸν Mommsen ή ύπόθεση ύπαρξης κεραμικοῦ εργαστηρίου κοντὰ στην Άκρόπολη, θὰ μπορούσαμε νὰ προχωρήσουμε πέρα άπό την ύπόθεση και νὰ προτείνουμε ότι τὸ κεντρικό εργαστήριό ποὺ προμήθευε και την Άκρόπολη βρισκόταν στὸ Κον-

παραμένει ὕψηλό – με βάση πάντα τὰ άργολικά πρότυπα – αλλά όχι τόσο ὅσο στὸν άποθέτη 1.

173. Μαραμπέα 2010, εἰκ. 83, 20.178

174. Αὐτόθι εἰκ. 97, 25. 267, παρόλο ποὺ τὸ χεῖλος είναι άρκετὰ τονισμένο. Τὰ ὑπόλοιπα παραδείγματα ποὺ αναφέρονται άπό την Μαραμπέα ως σκύφοι τύπου Β φέρουν λεπτότερη ταινία χεῖλους (αὐτόθι 131,

σημ. 170) και ἐδῶ ὁ τύπος αὐτὸς χαρακτηρίζεται ως σκύφος C.

175. Αὐτόθι 760.

176. Αὐτόθι 138 κέ. Άναφέρεται ένα άβέβαιο ὅστρακο ως ανήκον στὸν κύαθο FS 214.

177. Αὐτόθι 126 κέ.

τοπήγαδο¹⁷⁸. Ἀπὸ τὸ ὕλικὸ ὅλων τῶν συνόλων τοῦ Κοντοπήγαδου προκύπτει ὅτι τὸ ἐργαστήριο αὐτὸ θὰ παρήγαγε ὅλες τὶς κεραμικὲς ποιότητες¹⁷⁹. Βέβαιον εἶναι πάντως ὅτι σὲ αὐτὸ τὸ ἐργαστήριο πραγματοποιοῦνταν καὶ ἄλλες συναφεῖς ἐργαστηριακὲς δραστηριότητες, ὅπως τῆς παραγωγῆς ἀσβέστη καὶ τῆς ἐπεξεργασίας ἢ χρήσης χρωστικῶν οὐσιῶν¹⁸⁰. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως τόσο ὁ ἀσβέστης ποὺ βρέθηκε ἐπικολλημένος σὲ μερικὰ ὄστρακα ὅσο καὶ ἡ ὥχρα στὸν πυθμένα ἐνὸς ἀγγείου νὰ ἔχουν σχέση μετὰ κάποιο ἀπὸ τὰ στάδια κατεργασίας τοῦ λιναριοῦ, ὅπως τῆς λεύκανσης, τῆς ἀποσκλήρυνσης ἢ καὶ τῆς βαφῆς τῶν λινῶν ὑφασμάτων. Μὲ τὰ στάδια αὐτὰ εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ συνδέονται καὶ οἱ πολυάριθμοι ἀσάμινθοι ποὺ βρέθηκαν στὶς θέσεις τοῦ Κοντοπήγαδου ποὺ ἔχουν μέχρι στιγμῆς ἐρευνηθεῖ¹⁸¹. Ἀνοικτὸ μένει ἐπίσης τὸ θέμα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων τοῦ συγκεκριμένου οἰκισμοῦ, οἱ ὅποιοι θὰ ἀπασχολοῦνταν μόνιμα ἢ περιοδικὰ σὲ μία ἢ περισσότερες ἐργαστηριακὲς δραστηριότητες, καθὼς καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀξιωματοῦχων ποὺ εἶχαν ἐπωμισθεῖ τὴν εὐθύνη γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ διεξαγωγὴ τῶν δραστηριοτήτων αὐτῶν.

Ἐκτὸς τοῦ κεραμικοῦ ἐργαστηρίου ποὺ δὲν ἔχει πρὸς τὸ παρὸν ἐντοπιστεῖ ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὰ ἀνασκαφικὰ στοιχεῖα δραστηριοποιοῦνταν στὴν περιοχὴ, ἀδιαμφισβήτητη εἶναι ἡ ἐργαστηριακὴ χρῆσις τῆς ἐγκατάστασης ποὺ ἀποκαλύφθηκε στὸν χώρὸ τοῦ σταθμοῦ τοῦ ΜΕΤΡΟ «Ἄλιμος» (εἰκ. 2). Ἀδιαμφισβήτητη ἐπίσης εἶναι ἡ ὑπαγωγὴ τῆς ἐγκατάστασης αὐτῆς καὶ μόνον λόγω τῆς μεγάλης ἔκτασης ποὺ καταλάμβανε, στὴν κεντρικὴ διοίκηση ποὺ εἶχε τὸν ἔλεγχον τῆς περιοχῆς καὶ ἡ ἔδρα τῆς προσδιορίζεται βάσει τῶν ὀχυρωματικῶν καταλοίπων, τῶν ἀρχιτεκτονικῶν καὶ ἄλλων στοιχείων στὴν Ἀκρόπολη. Ὡς ἐκ τούτου ἡ Ἀκρόπολη πιθανολογεῖται ὡς ἡ ἔδρα τοῦ ἀνακτα τῶν Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος, στὸ πλαίσιο τοῦ μεγάλου συνοικισμοῦ ποὺ ἰδρυτὴ του ἡ παράδοση θέλει τὸν Θησέα, εἶχε τὴν εὐθύνη γιὰ τὸν συντονισμό τῶν παραγωγικῶν διαδικασιῶν καὶ τῆς διάθεσης τῶν προϊόντων ὅλων τῶν ὑπαχθέντων σὲ αὐτὸν μικρῶν οἰκιστικῶν μονάδων, ὅπως τοῦ Κοντοπήγαδου. Θὰ συντόνιζε ἐπίσης καὶ θὰ ἔλεγε τὶς ἀντίστοιχες δραστηριότητες τῶν κατοίκων τοῦ γειτονικοῦ παράκτιου οἰκισμοῦ τοῦ Ἁγίου Κοσμᾶ, ἐνῶ παράλληλα θὰ ἐπόπτευε τὴ διεξαγωγὴ τοῦ ἐμπορίου στὸ λιμάνι τοῦ Φαλήρου¹⁸². Ἀξιοσημεῖον εἶναι τέλος ὅτι τὰ σύνολα ἀπὸ τὶς τρεῖς προαναφερθεῖσες θέσεις,

178. Πάντως ἡ ἀπόσταση μετὰξὺ Ἀκρόπολης καὶ Κοντοπήγαδου εἶναι περίπου ἴση μὲ αὐτὴν ποὺ χωρίζει τὶς Μυκῆνες ἀπὸ τὸ Μπερμπάτι, τὸ ὁποῖο θεωρεῖται ὅτι ἐλεγχόταν ἀπὸ τὶς Μυκῆνες ὡς σημαντικὸ ἐργαστήριον μὲ παραγωγὴ εἰκονιστικῶν ἀγγείων πρὸς ἐξαγωγὴν σὲ ὅλο τὸν τότε γνωστὸ κόσμον (Schallin 2002, 150). Ἀντίθετα τὰ ἐργαστήρια πολυτελῶν ὑλῶν ἔχουν ἐντοπιστεῖ σὲ θέσεις ἄμεσης ἐγγύτητας μὲ τὰ ἀνάκτορα (Bennet 2008, 161. Maran 2008, 90 κέ. Brysbaert, Veters 2010, 33 κέ.).

179. Στὸ Διμῆνι, ὁ κλίβανος περιελάμβανε ἐκτὸς ἀπὸ λεπτόκοκκη, μαγειρικὴ καὶ χονδροειδῆ κεραμικὴ (Ἀδρυμῆ-Σισμάνη 1999-2001, 73). Ἀντίθετα στὸν κεραμικὸ ἐργαστήριον στὸ Μπερμπάτι (ΥΕ ΙΙΑ-ΥΕ ΙΙΒ) ἡ χονδροειδῆς/μαγειρικὴ κεραμικὴ κατέχει πολὺ μικρὸ

ποσοστὸ καὶ ἴσως νὰ μὴ συνδέεται μὲ τὴν παραγωγὴ τοῦ ἐργαστηρίου (Schallin 2002, 152), τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ εἰδικεύεται ἀποκλειστικὰ στὴ λεπτόκοκκη γραπτὴ καὶ ἄβαφη, καὶ ἰδιαίτερα τὴν εἰκονιστικὴ κεραμικὴ.

180. Βλ. Brysbaert, Veters 2010, 33 κέ. γιὰ ποικίλες δραστηριότητες στὸ ἴδιο ἐργαστήριον.

181. Βλ. σ. 217.

182. Δὲν ἀποκλείεται ἐπίσης ἡ Ἀκρόπολη νὰ ἐπόπτευε τὴν περίοδο αὐτὴ καὶ τὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου (Broner 1939, 416). Ἡ συζήτηση γιὰ τὴν προέλευσις τοῦ μετάλλου χάλκινων ἀντικειμένων ἀπὸ τὰ μεταλλεῖα τοῦ Λαυρίου βρῖσκεται σὲ ἐξέλιξη (Gale 1995, 50 κέ. ἀλλὰ καὶ Jung *et al.* 2008, 102).

συγχρονολογούμενα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον μὲ τὰ τῆς Ἀκρόπολης, ἀνάγονται περὶ τὸ τέλος τοῦ 13ου-ἀρχῆς τοῦ 12ου αἰ. π.Χ.¹⁸³ Πρόκειται δηλαδή γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, στὸν ὁποῖο αἱ Ἀθῆναι, σύμφωνα μὲ τὸν νηῶν κατάλογο τῆς *Ἰλιάδας* (B 552 καὶ 556) ἔλαβαν μέρος μὲ πενήντα πλοῖα ὑπὸ τὸν μεγάλθυμο Μενεσθέα. Γιὰ τὰ πανιὰ ἐπομένως, τὰ σχοινιά καὶ τὰ στουπιὰ γιὰ τὸ καλαφάτισμα τῶν πλοίων καὶ μόνο, ἐκτὸς τῶν ἄλλων ἀναγκῶν τοῦ συνοικισμοῦ, χρειάζονταν μεγάλες ποσότητες λινοῦ, τὴν παραγωγὴ τοῦ ὁποῖου δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε ἀναλάβει ὁ οἰκισμὸς τοῦ Κοντοπήγαδου.

Ὑπογραμμίζεται τέλος ὅτι καὶ στὶς δύο ἀνασκαφεῖς θέσεις τοῦ Κοντοπήγαδου δὲν διαπιστώθηκε στρῶμα καταστροφῆς ἀπὸ σεισμὸ ἢ πυρκαγιά, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι οἱ θέσεις αὐτὲς ἐγκαταλείφθηκαν κατὰ τὴν ΥΕ ΠΙΓ περίοδο - φάση 1, ὅπως ὁ Ἄγ. Κοσμάς¹⁸⁴ καὶ οἱ οἰκίες τῆς ΒΑ. ἀνόδου τῆς Ἀκρόπολης¹⁸⁵. Τὰ ἀκέραια ἀγγεῖα ποὺ ἔχουν προκύψει κατὰ τὴ συντήρηση τοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ¹⁸⁶ καὶ τὴν ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση¹⁸⁷ πιθανότατα μπορεῖ νὰ ἀποδοθοῦν σὲ μία βιαστικὴ ἀπομάκρυνση τῶν κατοίκων, τὰ αἷτια τῆς ὁποίας δὲν μᾶς εἶναι γνωστά. Ἐν κατακλείδι, τὰ δεδομένα τοῦ Κοντοπήγαδου ἐνισχύουν τὴ θεωρίαν ὅτι ἡ ἀνακτορικὴ περίοδος τῆς Ἀττικῆς διακόπτεται κατὰ τι ὕστερότερα ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχὴ τῆς Ἀργολίδας, ὅπου ὁ ὀρίζοντας καταστροφῆς εἶναι πιδ σαφῆς, ἐνῶ ἡ συζήτηση γιὰ τὰ αἷτια τῆς βρίσκεται ἀκόμα σὲ ἐξέλιξη¹⁸⁸.

Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς μελέτης ὅλων τῶν ἀνασκαφικῶν δεδομένων ἀπὸ τὸ Κοντοπήγαδο ἀναμένεται νὰ ρίξει φῶς σὲ ζητήματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν βέβαια τεθεῖ σχετικὰ μὲ τὸν ρόλο τῶν Ἀθηνῶν στὴν Ἀττικὴ¹⁸⁹ καὶ εὐρύτερα στὸν μυκηναϊκὸ κόσμῳ¹⁹⁰, ἀλλὰ δὲν ἔχουν ἀκόμα ἀποσαφηνισθεῖ.

183. Στὴν ἴδια φάση, ὅπως εἶδαμε, χρονολογεῖται τὸ ὑλικὸ τοῦ μεταλλείου 3 τοῦ Θορικοῦ.

184. Βλ. σ. 206.

185. Τὰ στοιχεῖα ἐγκατάλειψης οἰκιῶν, τῆς διακοπῆς λειτουργίας τῆς μαστευτικῆς κρήνης καὶ τῆς ἀπόκρυψης τοῦ θησαυροῦ τοῦ χαλκουροῦ (ἡ χρονολόγηση τοῦ θησαυροῦ παρουσιάζει ὥστόσο δυσκολίες, βλ. Mountjoy 1995β, 50 κέ. εἰκ. 65), παραπέμπουν σὲ παρόμοιο γεγονὸς τὸ ὁποῖο δὲν μπορεῖ ἀκόμα νὰ ἐρμηνευτεῖ.

186. Γιὰ παράδειγμα ἀκέραιων ἀγγείων βλ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006α, 39-2006β, 60-61.

187. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ διαπιστώθηκαν κατὰ χώραν δύο ἀσάμινθοι καὶ τὰ δύο ἀγγεῖα ποὺ ἔχουν πρὸς τὸ παρὸν χαρακτηριστεῖ ὡς ἀγγεῖα μέτρησης στερεοῦ προϊόντος (βλ. σ. 204, σημ. 22).

188. Ἡ καταστροφὴ τῶν ἀργολικῶν ἀνακτόρων ἀποδίδεται σὲ φυσικὰ αἷτια, ὅπως ὁ σεισμὸς (Kilian 1988, 118. Demakopoulou *et al.* 2008, 18) ἢ σὲ κοινω-

νικὲς ἀναταραχὲς καὶ εἰσβολές (γιὰ σύνοψη καὶ συζήτηση τῶν σημαντικότερων θεωριῶν γύρω ἀπὸ τὰ αἷτια τῆς καταστροφῆς βλ. Maran 2008, 54 κέ.). Ὅπως ἔχει ἀναφερθεῖ παραπάνω (βλ. σ. 219), στὴν Ἀργολίδα κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ συνυπάρχει μὲ τοὺς γνωστοὺς κεραμικοὺς τύπους ἡ λεγόμενη χειροποίητη στιλβωμένη κεραμικὴ, ἡ ὁποία ἔχει συνδεθεῖ κατὰ καιροὺς μὲ τὶς καταστροφές (βλ. σ. 219, σημ. 105). Στὸ Κοντοπήγαδο ὁμως, ὅπως καὶ στὴν ὑπόλοιπὴ Ἀττικὴ, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα ἀγγεῖο στὴν Περατὴ καὶ ἓνα στὴν Ἀγορά, δὲν ἔχουν βρεθεῖ παραδείγματα κεραμικῆς αὐτῆς τῆς κατηγορίας.

189. Broneer 1939, 416. Immerwahr 1971, 153. Παντελίδου 1975, 227-231 καὶ 237-238. Sgouritsa 2007, 265 κέ. Ruppenstein 2010, 27 κέ. καὶ κυρίως 32.

190. Σημειωτέον ὅτι καὶ οἱ ἀγωγοὶ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ ἐνταχθοῦν στὸ πλαίσιο τῶν μεγάλων τεχνικῶν ἔργων, ὅπως τὸ φράγμα τῆς Τίρυνθας (Maran 2010, 726 κέ.) καὶ τὰ ἀποστραγγιστικὰ ἔργα τοῦ Γλᾶ (Ἰακωβίδης 1989, 193-204).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗΣ¹⁹¹

Εικ. 6, 1. (ΠΓΚ 115. OM 30 (α', δ', ε') και 3). Σκύφος FS 284. Χείλος έως βάση με τη γένεση της μίας λαβής. Σωζόμενο περίπου κατά το ήμισυ. Ύψ. 10,6, διάμ. χ. 16, διάμ. β. 6,4 εκ. Το άγγείο είναι ολόβαφο έσωτερικά και έξωτερικά (γραμμικός διάκοσμος 11). Λίγα και πολύ μικρά ανόργανα έγκλεισματα, άργυρη και χρυσή μίκα (αιγινήτικης προέλευσης άγγείο;). Πυρήνας 5 YR 6/6, επίχρυσμα 5 YR 7/6, επίχρυσμα βάσης και κάτω επιφάνειας 10 YR 8/3, βαφή έρυθρη (2.5 YR 5/8) σε μεγάλο βαθμό άπολεπισμένη.

Εικ. 6, 2. (ΠΓΚ 110. OM 30). Σκύφος FS 284. Χείλος με λαβή. Διάμ. χ. 16 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Το άγγείο είναι ολόβαφο έσωτερικά και έξωτερικά με έξηρημένη την περιοχή κάτω από τη λαβή και τμήμα της λαβής. Πυρήνας 2.5 YR 6/4, επίχρυσμα 10 YR 8/3, βαφή έρυθρη (2.5 YR 4/6), σε μεγάλο βαθμό άπολεπισμένη, κυρίως έξω-τε-ρικά.

Εικ. 6, 3. (ΠΓΚ 116. OM 30). Σκύφος FS 284. Χείλος με λαβή. Διάμ. χ. 19 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Το άγγείο είναι ολόβαφο έσωτερικά και έξωτερικά με έξηρημένη την περιοχή κάτω από τη λαβή. Λίγα και πολύ μικρά ανόργανα έγκλεισματα, χρυσή μίκα (αιγινήτικης προέλευσης άγγείο;). Πυρήνας 5 YR 7/4, επίχρυσμα 10 YR 8/3, βαφή έρυθρη (2.5 YR 5/8), σε μεγάλο βαθμό άπολεπισμένη, κυρίως έξω-τε-ρικά.

Εικ. 6, 4. (ΠΓΚ 547. OM 30 α). Σκύφος FS 284. Χείλος. Μεσαίο μέγεθος. Το άγγείο είναι ολόβαφο έσωτερικά και έξω-τε-ρικά (γραμμικός διάκοσμος 11). Πυρήνας 5 YR 7/6, βαφή άνοιχτή έρυθροκάστανη (5 YR 4/3) σε μεγάλο βαθμό άπο-λε-πισμένη, κυρίως έξω-τε-ρικά.

Εικ. 6, 5. (ΠΓΚ 106. OM 30). Σκύφος FS 284. Χείλος με τη γένεση της μίας λαβής. Μεσαίο μέγεθος. Το άγγείο είναι ολόβαφο έσωτερικά και έξω-τε-ρικά, με έξηρημένη την περιοχή της λαβής. Πυρήνας 2.5 YR 5/6, επίχρυσμα 10 YR 8/3, βαφή έρυθρη έως σκούρα έρυθροκάστανη (10 R 5/8-5 YR 2.5/2).

Εικ. 6, 6. (ΠΓΚ 107. OM 30). Σκύφος FS 284. Σώμα με λαβή. Διάμ. σώματος 17 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Το άγγείο είναι ολόβαφο έσωτερικά και έξω-τε-ρικά με έξηρημένες τις έσωτερικές ρίζες της λαβής. Πυρήνας 2.5 YR 6/4, επίχρυσμα 10 YR 8/3, βαφή άνοιχτή έρυθρη έως έρυθρη (2.5 YR 6/8-4/8).

Εικ. 6, 7. (ΠΓΚ 105. OM 30). Σκύφος FS 284. Σώμα με λαβή. Μεσαίο μέγεθος. Το άγγείο είναι ολό-βαφο έσωτερικά και έξω-τε-ρικά με έξηρημένες τις έσωτερικές ρίζες της λαβής. Πυρήνας 5 YR 7/4, επίχρυσμα 10 YR 8/3, βαφή σκούρα έρυθρο-κάστανη (5 YR 3/3).

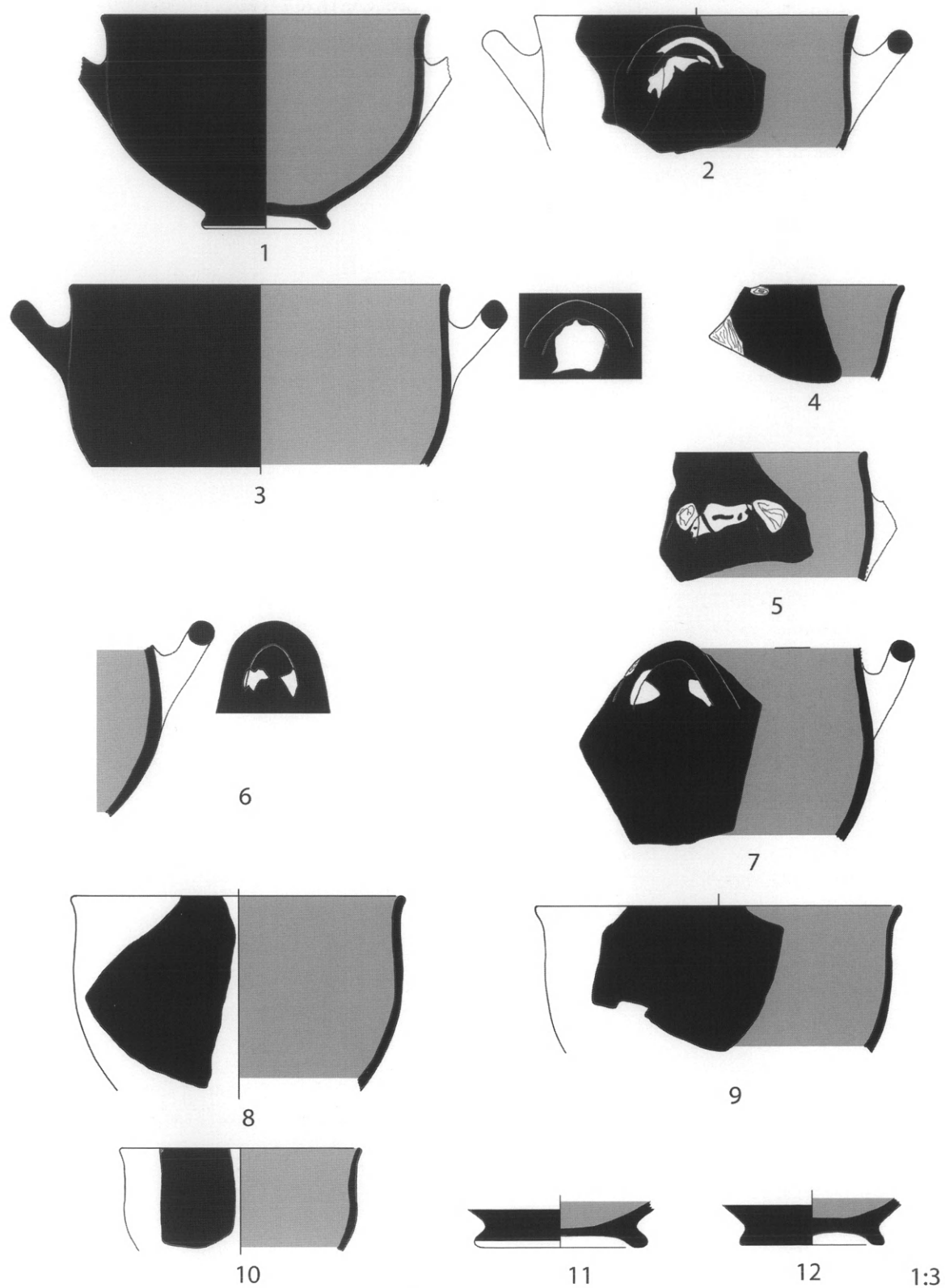
Εικ. 6, 8. (ΠΓΚ 103. OM 30). Σκύφος FS 284. Χείλος. Διάμ. σώμ. 16 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Το άγγείο είναι ολόβαφο έσωτερικά και έξω-τε-ρικά. Πυρήνας 5 YR 7/4, βαφή σκούρα έρυθροκάστανη έως έρυθρη (5 YR 3/4-2.5 YR 5/8) σε μεγάλο βαθμό άπολεπισμένη έξω-τε-ρικά, έσω-τε-ρικά.

Εικ. 6, 9. (ΠΓΚ 104. OM 30). Σκύφος FS 284. Χείλος. Διάμ. χ. 18 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Το άγγείο είναι ολόβαφο έσωτερικά και έξω-τε-ρικά (γραμμικός διάκοσμος 11). Πυρήνας 5 YR 7/6, βαφή έρυθρη (2.5 YR 4/6) σε μεγάλο βαθμό άπολεπισμένη και κυρίως έξω-τε-ρικά.

Εικ. 6, 10. (ΠΓΚ 548. OM 30 α). Σκύφος FS 284. Χείλος. Διάμ. χ. 12 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Το άγγείο είναι ολόβαφο έσωτερικά και έξω-τε-ρικά (γραμ-μικός διάκοσμος 11). Πυρήνας 5 YR 7/4, βαφή έρυθροκάστανη έως σκούρα έρυθροκάστανη (5 YR 4/4-5 YR 3/3) σε μεγάλο βαθμό άπολεπι-σμένη κυρίως έξω-τε-ρικά.

Εικ. 6, 11. (ΠΓΚ 799. OM 3). Σκύφος FS 284. Βάση (σώζεται κατά το ήμισυ). Διάμ. β. 8,6 εκ. Με-σαίο μέγεθος. Το άγγείο είναι ολόβαφο έσω-τε-ρικά και έξω-τε-ρικά (γραμμικός διάκοσμος 11). Πυρήνας 5 YR 7/4, βαφή έρυθρη (2.5 YR 4/8), σε μεγάλο βαθμό άπολεπισμένη κυρίως έξω-τε-ρικά.

191. Βλ. σημ. 37 και 39.

Εἰκ. 6. Ἀποθέτης 1. Σκύφοι FS 284.

Είκ. 6, 12. (ΠΓΚ 800. OM 3). Σκύφος FS 284. Βάση ακέραιη. Διάμ. β. 7,1 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Τὸ ἀγγεῖο εἶναι ὁλόβαφο ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος 11). Πυρήνας 2.5 YR 6/4, βαφὴ σκούρα ἐρυθροκάστανη (2.5 YR 3/4) ἐν μέρει ἀπολεπισμένη ἐξωτερικά, ἐσωτερικά. Κατὰ τόπους δευτερογενῶς καμένη.

Είκ. 7, 13. (ΠΓΚ 54. OM 30). Σκύφος FS 284. Χεῖλος μὲ λαβή. Διάμ. χ. 15 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Σκύφος τύπου Α. FM 46. Λεπτὴ ταινία στὸ χεῖλος καὶ δευτέρη ἀπὸ κάτω ἐξωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 6,1). Ὁμάδα πέντε λεπτῶν γραμμῶν στὴν κοιλία κάτω ἀπὸ τὴ λαβή. Τρεῖς πινελιὲς στὴ γένεση καὶ τὸ πάνω τμήμα τῆς λαβῆς. Λαβὴ λοξὰ τοποθετημένη. Πυρήνας 10 YR 8/3, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ μελανὴ ἕως κιτρινωπὴ (5 YR 2.5/1-10 YR 7/6) ἐν μέρει ἀπολεπισμένη.

Είκ. 7, 14. (ΠΓΚ 56. OM 30). Σκύφος FS 284. Σῶμα. Μικρὸ μέγεθος. Σκύφος τύπου Α. FM 46. Πυρήνας 7.5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 7/4, βαφὴ σκούρα καστανή (7.5 YR 4/6).

Είκ. 7, 15. (ΠΓΚ 69. OM 30). Σκύφος FS 284. Χεῖλος. Μικρὸ μέγεθος. Σκύφος τύπου Α. FM 24d. Λεπτὴ ταινία στὸ χεῖλος καὶ δευτέρη ἀπὸ κάτω ἐσωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 5,1). Πυρήνας 7.5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθρὴ ἕως ἐρυθροκάστανη (2.5 YR 5/8-2.5 YR 4/4).

Είκ. 7, 16. (ΠΓΚ 88. OM 30). Σκύφος FS 284. Χεῖλος. Διάμ. χ. 16 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Σκύφος τύπου Α. FM 75. Ταινία στὸ χεῖλος, λεπτότερη ἐξωτερικά, φαρδύτερη ἐσωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 1.2.2). Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθροκάστανη ἕως σκούρα ἐρυθροκάστανη (5 YR 4/3-3/2) ἔχει ἐν μέρει ἀπολεπιστεῖ ἐξωτερικά.

Είκ. 7, 17. (ΠΓΚ 124. OM 30, 30 α, 30 β, 30 ζ). Σκύφος FS 284. Χεῖλος. Διάμ. χ. 18 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Σκύφος τύπου Β. FM 75. Φαρδιά ταινία στὸ χεῖλος ἐξωτερικά, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 14). Φαρδιά ταινία στὴν κοιλία κάτω ἀπὸ τὴ λαβή. Πυρήνας 2.5 YR 5/6, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθρὴ ἕως σκούρα ἐρυθρὴ (2.5 YR 4/8-2.5 YR 3/2) ἀνομοιογενὴς λόγω ὀπτησης.

Είκ. 7, 18. (ΠΓΚ 53. OM 30, 3). Σκύφος FS 284. Χεῖλος μὲ λαβή. Διάμ. χ. 18 εκ. Μεσαίο μέγεθος.

Σκύφος τύπου Α μὲ ἐσωτερικά ὁλόβαφη ἐπιφάνεια. FM 75. Λεπτὴ ταινία στὸ χεῖλος ἐξωτερικά, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 15). Δύο λεπτὲς ταινίες στὴν κοιλία, κάτω ἀπὸ τὴ λαβή. Τρεῖς πινελιὲς στὴ γένεση καὶ τὸ πάνω τμήμα τῆς λαβῆς. Πυρήνας 5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 7/3, βαφὴ ἐρυθροκάστανη ἕως σκούρα καστανή (5 YR 4/3-7.5 YR 3/2).

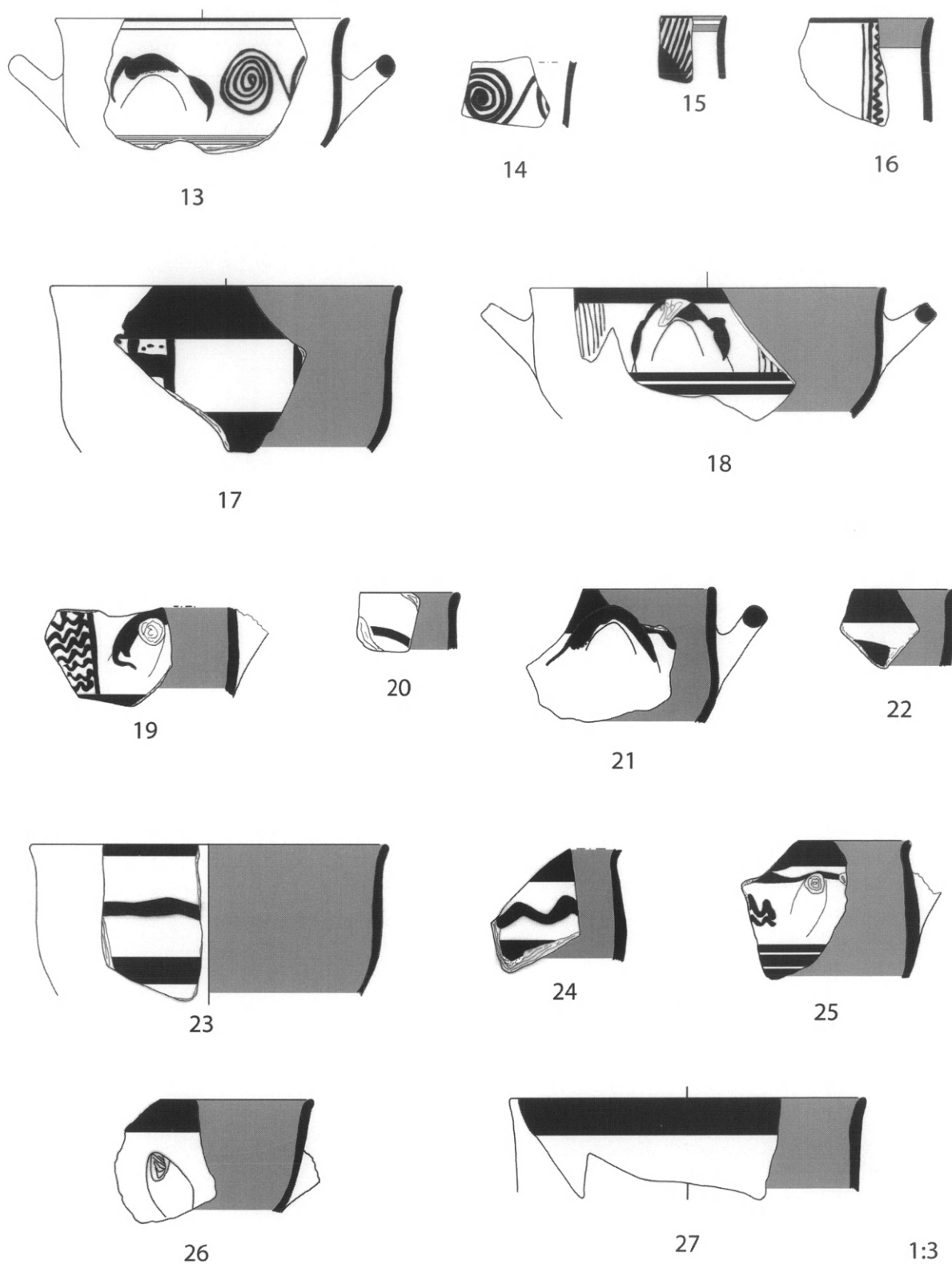
Είκ. 7, 19. (ΠΓΚ 83. OM 30). Σκύφος FS 284. Σῶμα. Διάμ. σώμ. 14-15 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Σκύφος τύπου Β/С. FM 75. Ἴχνη ταινίας στὴν κοιλία κάτω ἀπὸ τὴ λαβή. Ἐσωτερικά ὁλόβαφη ἐπιφάνεια. Πινελιὰ στὴ γένεση τῆς λαβῆς. Πυρήνας 5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα 5 YR 7/4, βαφὴ ἐρυθρὴ (2.5 YR 4/8).

Είκ. 7, 20. (ΠΓΚ 747. OM 3). Σκύφος FS 284. Χεῖλος. Μικρὸ μέγεθος. Σκύφος τύπου Α μὲ ἐσωτερικά ὁλόβαφη ἐπιφάνεια. FM 51. Ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 15). Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθροκάστανη (2.5 YR 4/4 ἕως 5 YR 4/4) ἔχει ἀπολεπιστεῖ κατὰ τόπους.

Είκ. 7, 21. (ΠΓΚ 85. OM 30). Σκύφος FS 284. Χεῖλος μὲ λαβή. Μεσαίο μέγεθος. Σκύφος τύπου С. FM 53. Μεσαία ταινία στὸ χεῖλος ἐξωτερικά, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 16). Συνεχόμενη πινελιὰ στὴ λαβή. Πυρήνας 5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα 7.5 YR 7/4, βαφὴ ἐρυθρὴ (10 R 5/8-2.5 YR 4/6) ἔχει ἀπολεπιστεῖ κατὰ τόπους ἐξωτερικά, ἐσωτερικά.

Είκ. 7, 22. (ΠΓΚ 332. OM 30 ε). Σκύφος FS 284. Χεῖλος. Μεσαίο μέγεθος. Σκύφος τύπου Α μὲ ἐσωτερικά ὁλόβαφη ἐπιφάνεια. FM 53. Μεσαία ταινία στὸ χεῖλος ἐξωτερικά, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 16). Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθρὴ ἕως σκούρα ἐρυθροκάστανη (2.5 YR 5/8 - 5 YR 4/4) ἔχει ἐν μέρει ἀπολεπιστεῖ ἐξωτερικά, ἐσωτερικά.

Είκ. 7, 23. (ΠΓΚ 752. OM 3). Σκύφος FS 284. Χεῖλος. Διάμ. χ. 18 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Σκύφος τύπου Α μὲ ἐσωτερικά ὁλόβαφη ἐπιφάνεια. FM 53. Λεπτὴ ταινία στὸ χεῖλος ἐξωτερικά, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 15). Λεπτὴ ταινία στὴν κοιλία. Πυρήνας 2.5 YR 6/6, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθρο-

Εἰκ. 7. Ἀποθέτης 1. Σκύφοι FS 284.

κάστανη (5 YR 4/4). Δευτερογενῶς καμένο ἔξω-
τερικά.

Εἰκ. 7, 24. (ΠΓΚ 753. OM 3). Σκύφος FS 284. Σῶμα
πλησίον χεῖλους. Διάμ. σώμ. 16-18 ἐκ. Μεσαῖο μέ-
γεθος. Σκύφος τύπου C. FM 53. Μεσαία ταινία
στο χεῖλος ἔξωτερικά, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφά-
νεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 16). Ἰχνη
φαρδιάς ταινίας στὴν κοιλιά. Πυρήνας 2.5 YR 6/6,
ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθροκάστανη (5 YR
4/4) ἔχει ἀπολεπιστεῖ κατὰ τόπους ἐσωτερικά.

Εἰκ. 7, 25. (ΠΓΚ 89. OM 30). Σκύφος FS 284. Χεῖλος
μὲ τὴ γένεση τῆς μίας λαβῆς. Μεσαῖο μέγεθος.
Σκύφος τύπου C μὲ ἐσωτερικὰ ὁλόβαφη ἐπιφά-
νεια. FM 61. Λεπτὴ ταινία στο χεῖλος, δεύ-
τερη ἀπὸ κάτω ἔξωτερικά, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπι-
φάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 9,1).
Τρεῖς λεπτὲς ταινίες στὴν κοιλιά κάτω ἀπὸ τὴ
λαβή. Πυρήνας 10 R6/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3,
βαφὴ ἐρυθροκάστανη ἕως σκούρα ἐρυθροκά-
στανη (5 YR 5/4-5 YR 3/3).

Εἰκ. 7, 26. (ΠΓΚ 113. OM 30). Σκύφος FS 284. Χεῖλος
μὲ τὴ γένεση τῆς μίας λαβῆς. Σκύφος μὲ μεσαία
ταινία χεῖλους (medium band bowl). Μεσαῖο μέ-
γεθος. Μεσαία ταινία στο χεῖλος ἔξωτερικά,
ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διά-
κοσμος χεῖλους 16). Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπί-
χρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθροκάστανη ἕως
σκούρα καστανή (5 YR4/4-7.5 YR 3/2).

Εἰκ. 7, 27. (ΠΓΚ 73. OM 30). Σκύφος FS 284. Χεῖλος.
Ἰχνη ἀπὸ τὴ γένεση τῆς λαβῆς. Διάμ. χ. 18 ἐκ.
Μεγάλο μέγεθος. Σκύφος μὲ μεσαία ταινία χεῖ-
λους (medium band bowl). Μεσαία ταινία στο
χεῖλος ἔξωτερικά, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφά-
νεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 16). Πυρή-
νας 2.5 YR 6/6, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυ-
θρὴ (2.5 YR 5/8) κατὰ τόπους ἀπολεπισμένη
ἐσωτερικά.

Εἰκ. 8, 28. (ΠΓΚ 133. OM 30, 3, 25). Σκύφος FS 284.
Χεῖλος μὲ λαβή. Τὸ ἀγγεῖο σώζεται κατὰ τὸ ἕνα
τρίτο. Διάμ. χ. 16-18 ἐκ., σωζ. ὕψ. 12.2 ἐκ. Με-
γάλο μέγεθος. Ταινωτὸς σκύφος. Λεπτὴ ταινία
στο χεῖλος, δεύτερη μεσαία ἀπὸ κάτω ἔξωτε-
ρικά, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμ-
μικὸς διάκοσμος χεῖλους 9.1). Τρεῖς λεπτὲς ται-
νίες στὴν κοιλιά. Ταινία στὴ βάση. Τρεῖς πινε-
λιὲς στὴ γένεση καὶ τὸ πάνω τμήμα τῆς λαβῆς.
Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ

ἐρυθροκάστανη ἕως μελανή (5 YR 4/3-2.5/1)
ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους. Τὸ ἀγγεῖο ἔχει πιε-
στεῖ κατὰ τὴν ἐπικόλληση τῶν λαβῶν καὶ ἔχει
ἀποκτήσει ἐλλειψοειδὲς σχῆμα.

Εἰκ. 8, 29. (ΠΓΚ 109. OM 30). Σκύφος FS 284. Χεῖλος
μὲ λαβή. Διάμ. χ. 18 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Ται-
νωτὸς σκύφος. Λεπτὴ ταινία στο χεῖλος, δεύ-
τερη ἀπὸ κάτω ἔξωτερικά, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ
ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 9.1).
Λεπτὴ ταινία στὴν κοιλιά κάτω ἀπὸ τὴ λαβή.
Ἰχνη χρώματος στὴ λαβή. Πυρήνας 5 YR 7/4,
ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθρὴ (10 R5/6)
σχεδὸν ἐντελῶς ἀπολεπισμένη ἔξωτερικά καὶ
κατὰ τόπους ἐσωτερικά.

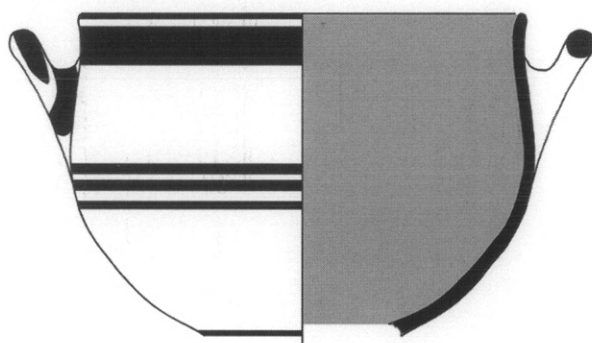
Εἰκ. 8, 30. (ΠΓΚ 86. OM 30). Σκύφος FS 289. Χεῖλος
μὲ τὴ γένεση τῆς λαβῆς. Διάμ. χ. 12 ἐκ. Μεσαῖο
μέγεθος. FM 53. Ταινία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἔξω-
τερικά, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμ-
μικὸς διάκοσμος χεῖλους 9.1). Πυρήνας 10 YR
7/3, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα ἐρυθρὴ
(7.5 YR 3/2) σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπολεπισμένη κυ-
ρίως ἔξωτερικά.

Εἰκ. 8, 31. (ΠΓΚ 334. OM 30 ε). Ὑψίπους σκύφος FS
304-305. Χεῖλος. Διάμ. χ. 20 ἐκ. Ἰχνη ἀπὸ τὴ γέ-
νεση τῆς λαβῆς. Μεσαῖο μέγεθος. Τὸ ἀγγεῖο εἶ-
ναι ὁλόβαφο ἐσωτερικὰ καὶ ἔξωτερικά. Πυρή-
νας 5 YR 7/4, βαφὴ σκούρα ἐρυθροκάστανη ἕως
πολὺ σκούρα ἐρυθρὴ (5 YR 3/4-2.5 YR 2.5/2) ἐν
μέρει ἀπολεπισμένη ἔξωτερικά, ἐσωτερικά.

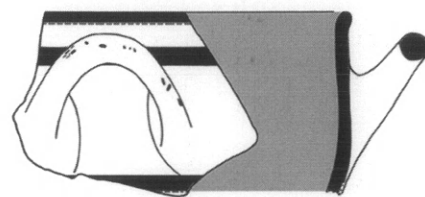
Εἰκ. 8, 32. (ΠΓΚ 117. OM 30). Ὑψίπους σκύφος FS
304-305. Χεῖλος. Ἰχνη ἀπὸ τὴ γένεση τῆς λαβῆς.
Διάμ. χ. 17, 6 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Τὸ ἀγγεῖο
εἶναι ὁλόβαφο ἐσωτερικὰ καὶ ἔξωτερικά. Πυ-
ρήνας 5 YR 7/4, βαφὴ ἐρυθρὴ ἕως πολὺ σκούρα
ἐρυθρὴ (2.5 YR 4/6-2.5 YR 2.5/2) ἀπολεπισμένη
κατὰ τόπους ἔξωτερικά, ἐσωτερικά.

Εἰκ. 8, 33. (ΠΓΚ 783. OM 3). Ὑψίπους σκύφος FS
304-305. Δίσκος μὲ στέλεχος. Διάμ. δ. 6 ἐκ. Με-
σαῖο μέγεθος. Τὸ ἀγγεῖο εἶναι ὁλόβαφο ἐσωτε-
ρικὰ καὶ ἔξωτερικά. Πυρήνας 5 YR 7/4, βαφὴ
ἐρυθρὴ (5 YR 4/6) ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους.
Δευτερογενῶς καμένος.

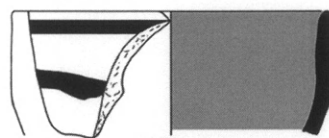
Εἰκ. 8, 34. (ΠΓΚ 94. OM 30). Ὑψίπους σκύφος FS
304-305. Δίσκος μὲ στέλεχος. Διάμ. δ. 7,6 ἐκ. Με-
σαῖο μέγεθος. Τὸ ἀγγεῖο εἶναι ὁλόβαφο ἐσωτε-
ρικὰ καὶ ἔξωτερικά. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσι-
μα 7.5 YR 7/4, βαφὴ κιτρινέρυθρὴ ἕως ἐρυθρὴ

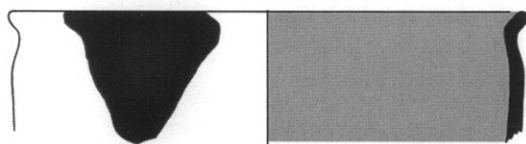
28

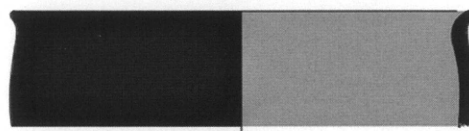
29

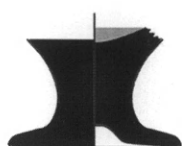
30

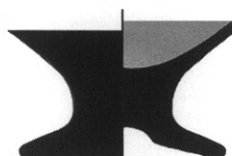
31

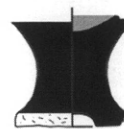
32

33

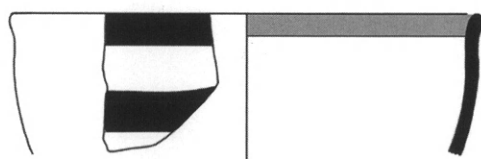
34

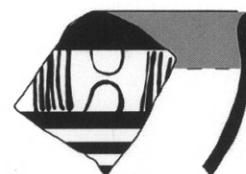
35

36

37

38

1:3

Εἰκ. 8. Ἀποθέτης 1. 28-29: σκύφοι FS 284. 30: σκύφος FS 289. 31-38: ὑψίποδες σκύφοι FS 304-305.

(7.5 YR 6/6-10 R5/8) σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπολεπισμένη καὶ κυρίως στὴ βάση τοῦ δίσκου.

Εἰκ. 8, 35. (ΠΓΚ 803. OM 3). Ὑψίπους σκύφος FS 304-305. Στέλεχος μὲ τμήμα τοῦ δίσκου. Διάμ. στ. 3,5 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Τὸ ἀγγεῖο εἶναι ὁλόβαφο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Πυρήνας (5 YR 7/6), βαφὴ ἐρυθρὴ ἕως σκούρα ἐρυθροκάστανι (2.5 YR 4/8-5 YR 2.5/2) ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους καὶ κυρίως ἐξωτερικὰ.

Εἰκ. 8, 36. (ΠΓΚ 62. OM 30). Ὑψίπους σκύφος FS 304-305. Στέλεχος μὲ τμήμα τοῦ δίσκου. Διάμ. στ. 3,5 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Τὸ ἀγγεῖο εἶναι ὁλόβαφο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Πυρήνας 7.5 YR 6/4, βαφὴ ἐρυθρὴ (2.5 YR 4/8) ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους.

Εἰκ. 8, 37. (ΠΓΚ 1. OM 30). Ὑψίπους σκύφος FS 304-305. Χεῖλος. Ἰχνη ἀπὸ τὴ γένεση τῆς λαβῆς. Διάμ. χ. 18 ἐκ. περίπου. Μεσαῖο μέγεθος. FM 53. Μεσαία ταινία χεῖλους (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 1). Πυρήνας 7.5 YR 7/6, ἐπίχρσιμα 7.5 YR 7/6, βαφὴ ἐρυθρὴ (2.5 YR 5.8).

Εἰκ. 8, 38. (ΠΓΚ 173. OM 30). Ὑψίπους σκύφος FS 304-305. Χεῖλος. Διάμ. σώμ. 16 ἐκ. περίπου. Μεσαῖο μέγεθος. FM 75, μὲ FM 43. Μεσαία ταινία χεῖλους (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 1.2;). Τρεῖς λεπτὲς ταινίες στὴν κοιλιά. Πυρήνας (7.5 YR 7/3), ἐπίχρσιμα (10 YR 8/3), βαφὴ σκούρα ἐρυθροκάστανι (5 YR 3/4) σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπολεπισμένη καὶ κυρίως στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ, ἐσωτερικὰ.

Εἰκ. 9, 39. (ΠΓΚ 80. OM 30, 3). Λεκάνη FS 294/302. Χεῖλος. Διάμ. χ. 34 ἐκ. Μεγάλο μέγεθος. Λεπτὴ ταινία στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 15). Δύο φαρυδιὲς ταινίες στὴν κοιλιά. Κάθετες πινελιὲς ἐπὶ τῶν ταινιῶν. Πυρήνας 5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθρὴ (2.5 YR 4/8) σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπολεπισμένη καὶ κυρίως ἐξωτερικὰ. Ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια στιλβωμένη.

Εἰκ. 9, 40. (ΠΓΚ 366. OM 30, 30 η, 30 ζ, 3, 25). Λεκάνη FS 302. Χεῖλος. Ἰχνη ἀπὸ τὴ γένεση τῆς λαβῆς καὶ τῆς προχοῆς. Διάμ. χ. 28 ἐκ. Μεγάλο μέγεθος. Λεπτὴ ταινία στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 15). Δύο λεπτὲς ταινίες στὴν κοιλιά. Πυρήνας 2.5 YR 6/6, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθρὴ (2.5 YR 5/8) σὲ μεγάλο βαθμὸ

ἀπολεπισμένη ἐξωτερικὰ, ἐσωτερικὰ. Ἐνδεχομένως στιλβωμένη ἢ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

Εἰκ. 9, 41. (ΠΓΚ 366. OM 3). Λεκάνη FS 294/302. Χεῖλος. Διάμ. χ. 30 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος περίπου. Λεπτὴ ταινία στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 15). Ἀδιάγνωστο κόσμημα. Πυρήνας 5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ κιτρινέρυθρὴ ἕως μελανή (5 YR 4/6-5 YR 2.5/1) ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους ἐξωτερικὰ, ἐσωτερικὰ.

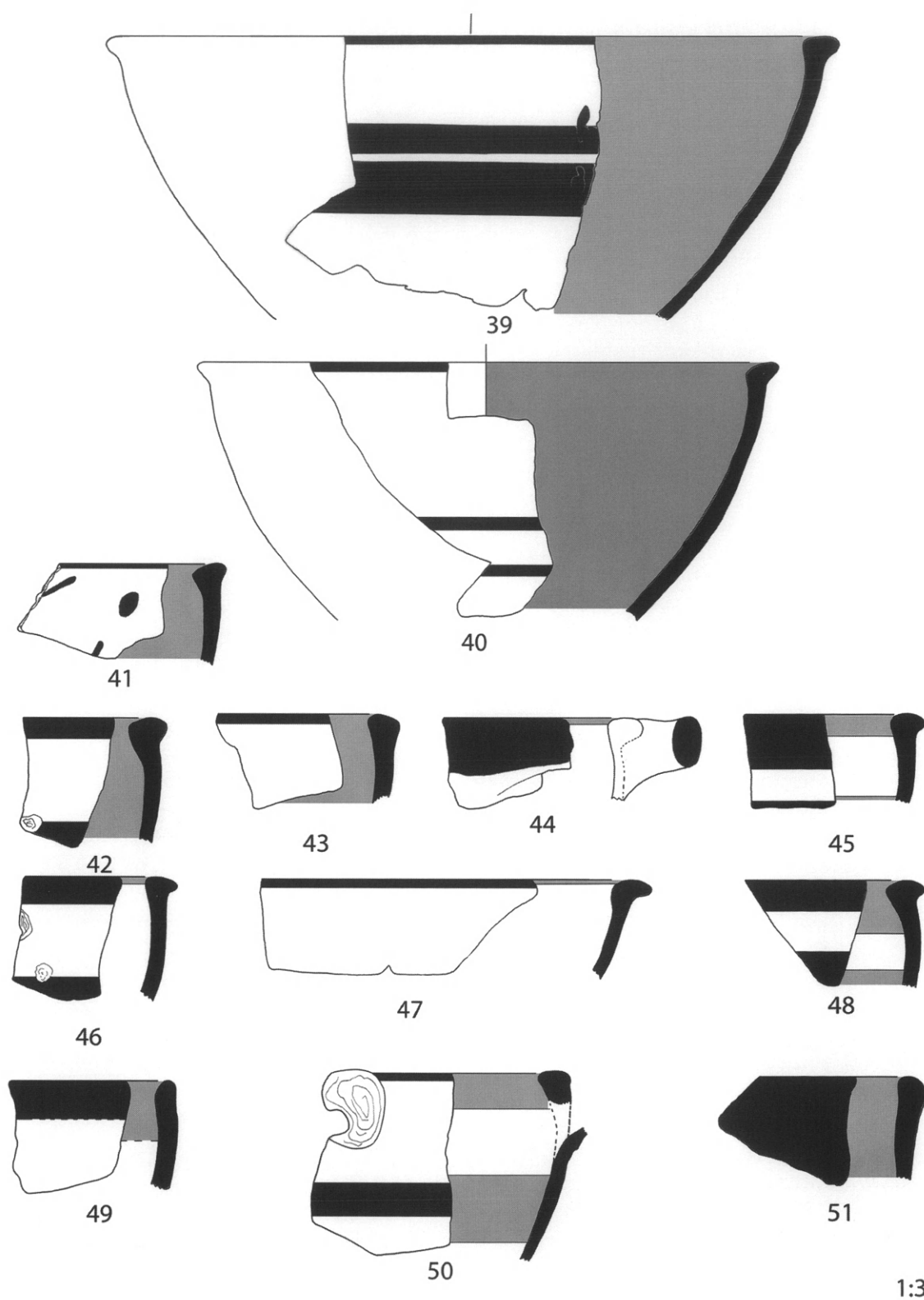
Εἰκ. 9, 42. (ΠΓΚ 305. OM 30 ε). Λεκάνη FS 294/302. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Λεπτὴ ταινία στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 15). Πυρήνας 5 YR 7/4, βαφὴ σκούρα καστανή (2.5 YR 5.8) ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους. Δευτερογενῶς καμένο.

Εἰκ. 9, 43. (ΠΓΚ 685. OM 3). Λεκάνη FS 294/302. Χεῖλος. Διάμ. χ. 30 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Λεπτὴ ταινία στὸ χεῖλος ἐξωτερικὰ, ὁλόβαφη ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 15). Πυρήνας 2.5 YR 6/6, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα καστανή (2.5 YR 5/8) ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους.

Εἰκ. 9, 44. (ΠΓΚ 327. OM 30 ε). Λεκάνη FS 294/302. Χεῖλος μὲ λαβὴ (ἢ λαβὴ σῶζεται κατὰ τὸ ἓνα τρίτο περίπου). Διάμ. χ. 30 ἐκ. περίπου. Διαστ. λαβῆς: 1,4-1,3 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Ταινία χεῖλους, μεσαία ἐξωτερικὰ, λεπτὴ ἐσωτερικὰ (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 1.3). Πυρήνας 2.5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα ἐρυθροκάστανι (5 YR 2.5/2) ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους.

Εἰκ. 9, 45. (ΠΓΚ 76. OM 30). Λεκάνη FS 294/302. Χεῖλος. Μεσαῖο μέγεθος. Ταινία χεῖλους, μεσαία ἐξωτερικὰ, λεπτὴ ἐσωτερικὰ (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 1.3). Ἰχνη ταινίας στὸ σῶμα ἐξωτερικὰ, ἐσωτερικὰ. Πυρήνας 7.5 YR 6/3, ἐπίχρσιμα 10 YR 7/3, βαφὴ ἐρυθροκάστανι ἕως σκούρα καστανή (5 YR 4/3-7.5 YR 3/2).

Εἰκ. 9, 46. (ΠΓΚ 333. OM 30 ε). Λεκάνη FS 294/302. Χεῖλος. Διάμ. χ. 30 ἐκ. περίπου. Μεσαῖο μέγεθος. Ταινία χεῖλους, μεσαία ἐξωτερικὰ, λεπτὴ ἐσωτερικὰ (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 1.2.1). Ἰχνη φαρυδιᾶς ταινίας στὸ σῶμα ἐξωτερικὰ. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα ἐρυθροκάστανι (5 YR 3/3) ἀπολεπισμένα κατὰ τόπους.

1:3

Εἰκ. 9. Αποθέτης 1. Λεκάνες FS 294/302.

Εικ. 9, 47. (ΠΓΚ 686. ΟΜ 3). Λεκάνη FS 294/302. Χείλος. Διάμ. χ. 30 εκ. περίπου. Μεγάλο μέγεθος. Λεπτή ταινία χείλους (γραμμικός διάκοσμος χείλους 1). Πυρήνας 2.5 YR 6/4, επίχρυσμα 10 YR 7/3, βαφή σκούρα έρυθροκάστανη (5 YR 2.5/2) σε μεγάλο βαθμό απολεπισμένη.

Εικ. 9, 48. (ΠΓΚ 682. ΟΜ 3). Λεκάνη FS 294/302. Χείλος. Διάμ. χ. 30 εκ. περίπου. Μεσαίο μέγεθος. Ταινία χείλους, λεπτή έξωτερικά, μεσαία έσωτερικά (γραμμικός διάκοσμος χείλους 1.2.2). Ίχνη ταινιών στο σώμα έξωτερικά, έσωτερικά. Πυρήνας 2.5 YR 6/4, επίχρυσμα 10 YR 7/3, βαφή σκούρα έρυθροκάστανη (5 YR 2.5/2), απολεπισμένη κατά τόπους έξωτερικά, έσωτερικά.

Εικ. 9, 49. (ΠΓΚ 329. ΟΜ 30 ε). Λεκάνη FS 294/302. Χείλος. Διάμ. χ. 24-26 εκ. περίπου. Μεσαίο μέγεθος. Ταινία χείλους, λεπτή έξωτερικά, μεσαία έσωτερικά (γραμμικός διάκοσμος χείλους 1.2.2). Πυρήνας 2.5 YR 6/4, επίχρυσμα 10 YR 7/3, βαφή σκούρα έρυθροκάστανη (5 YR 2.5/2), απολεπισμένη κατά τόπους.

Εικ. 9, 50. (ΠΓΚ 78. ΟΜ 30). Λεκάνη FS 302. Χείλος με γένεση προχοής. Μεσαίο μέγεθος. Ταινία χείλους, λεπτή έξωτερικά, μεσαία έσωτερικά (γραμμικός διάκοσμος χείλους 1.2.2). Λεπτή ταινία στο σώμα έξωτερικά, φαρδιά έσωτερικά. Πυρήνας 7.5 YR 7/4-10 YR 8/2, επίχρυσμα 10 YR 8/3, βαφή σκούρα κιτρινοκάστανη έως πολύ σκούρα καστανή/γκριζωπή (10 YR 4/4-10 YR 3/2).

Εικ. 9, 51. (ΠΓΚ 551. ΟΜ 30 α). Λεκάνη FS 294/302. Χείλος. Διάμ. χ. 30 εκ. περίπου. Μεσαίο μέγεθος. Όλοβαφο έσωτερικά και έξωτερικά. Πυρήνας 5 YR 7/4, βαφή έρυθρή απολεπισμένη αρκετά.

Εικ. 10, 52. (ΠΓΚ 21. ΟΜ 30). Κύαθος FS 215. Χείλος. Διάμ. χ. 13,4 εκ. Μεγάλο μέγεθος. Κύαθος με μεσαία ταινία χείλους (medium band cup). Λεπτή ταινία στο χείλος έξωτερικά, όλόβαφη έσωτερική επιφάνεια (γραμμικός διάκοσμος χείλους 15). Πυρήνας 2.5 YR 6/4, επίχρυσμα 10 YR 8/3, βαφή έρυθρή (10 R 5/8). Άτονη νύρωση στο κάτω τμήμα του άγγείου ή όποια προέκυψε κατά την κατασκευή.

Εικ. 10, 53. (ΠΓΚ 6. ΟΜ 30). Κύαθος FS 215. Χείλος. Διάμ. χ. 11 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Κύαθος με μεσαία ταινία χείλους (medium band cup). Λεπτή ταινία στο χείλος έξωτερικά, όλόβαφη έσωτε-

ρική επιφάνεια (γραμμικός διάκοσμος χείλους 15). Πυρήνας 5 YR 6/6, επίχρυσμα 10 YR 7/6, βαφή έρυθρή έως σκούρα έρυθροκάστανη (έξωτερικά) και έρυθρή (έσωτερικά) (έξωτερικά 2.5 YR 4.6 έως 5 YR 3/2, έσωτερικά 2.5 YR 4/6-4/8) απολεπισμένη κατά τόπους, κυρίως έξωτερικά.

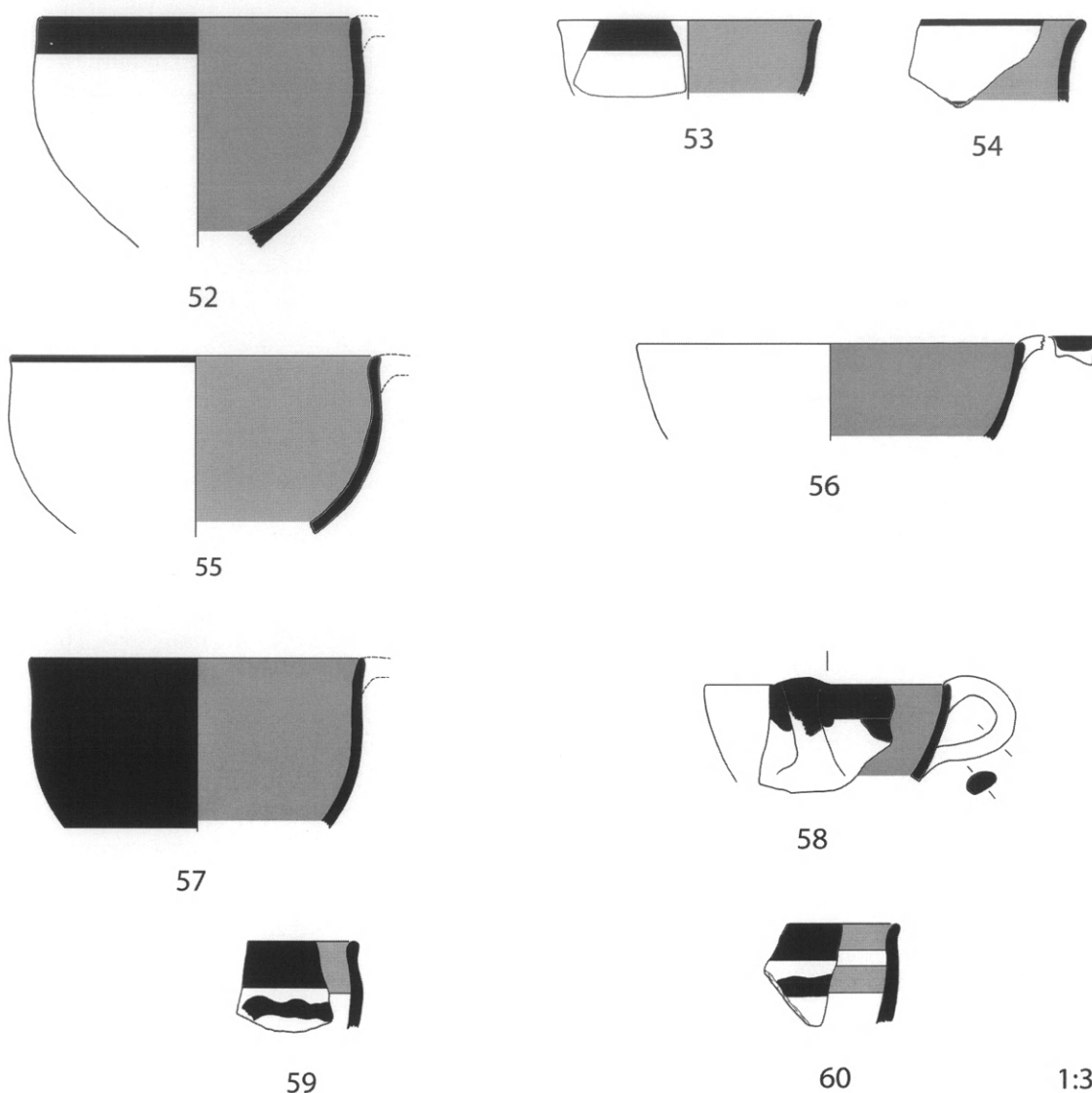
Εικ. 10, 54. (ΠΓΚ 691. ΟΜ 3). Κύαθος FS 215. Χείλος. Ίχνη από τη γένεση της λαβής. Διάμ. χ. 11 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Λεπτή ταινία στο χείλος έξωτερικά, όλόβαφη έσωτερική επιφάνεια (γραμμικός διάκοσμος χείλους 15). Πυρήνας 5 YR 7/4, επίχρυσμα 10 YR 8/2, βαφή έρυθρή (2.5 YR 4/4).

Εικ. 10, 55. (ΠΓΚ 167. ΟΜ 30, 3). Κύαθος FS 215. Χείλος. Διάμ. χ. 15 εκ., σωζ. ύψ. 7 εκ. Σώζεται σχεδόν κατά το ήμισυ. Μεγάλο μέγεθος. Λεπτή ταινία στο χείλος έξωτερικά, όλόβαφη έσωτερική επιφάνεια (γραμμικός διάκοσμος χείλους 15). Πυρήνας 5 YR 7/4, επίχρυσμα 10 YR 7/3, βαφή έρυθροκάστανη έως μελανή (5YR 4/3-2.5/1) κατά τόπους απολεπισμένη στο χείλος.

Εικ. 10, 56. (ΠΓΚ 102. ΟΜ 30, 30 γ, 30 ε, 30 ζ, 30 η, 3). Κύαθος FS 215. Χείλος με τμήμα λαβής. Μεσαίο μέγεθος. Διάμ. χ. 16 εκ. Λεπτή ταινία στο χείλος έξωτερικά, όλόβαφη έσωτερική επιφάνεια (γραμμικός διάκοσμος χείλους 15). Όριζόντια γραμμή στη λαβή. Πυρήνας 5 YR 6/4, επίχρυσμα 10 YR 8/3, βαφή έρυθρή έως έρυθροκάστανη και σκούρα έρυθροκάστανη (2.5 YR 5/8-2.5 YR 3/4-2.5 YR 4/4) κατά τόπους απολεπισμένη στο έσωτερικό.

Εικ. 10, 57. (ΠΓΚ 111. ΟΜ 30, 23, 25). Κύαθος FS 215. Χείλος. Διάμ. χ. 14-15 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Όλοβαφο έσωτερικά και έξωτερικά. Πυρήνας 10 YR 7/4-7.5 YR 7/4, βαφή έρυθροκάστανη έως σκούρα έρυθροκάστανη (5 YR 4/3-5 YR 3/2) κατά τόπους απολεπισμένη. Το όστρακο φέρει επιδιόρθωση με πρόσθεση πηλού στο χείλος και το τοίχωμα, σε σημείο όπου πιθανότατα προέκυψε ράγισμα πριν από την όπτηση.

Εικ. 10, 58. (ΠΓΚ 397. ΟΜ 30 θ). Κύαθος FS 215. Χείλος με λαβή. Διάμ. χ. 10 εκ, διαστ. λαβής: 1,25-0,8 εκ. Μεσαίο μέγεθος. FM 53. Λεπτή ταινία στο χείλος έξωτερικά, όλόβαφη έσωτερική επιφάνεια (γραμμικός διάκοσμος χείλους 15). Κάθετη ταινία στη λαβή. Βαφή κατά τόπους απολεπισμένη έξωτερικά, έσωτερικά. Λαβή

Εἰκ. 10. Αποθέτης 1. Ἡμισφαιρικοὶ κύαθοι FS 215.

λοξὰ τοποθετημένη. Ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια δευτερογενῶς καμένη.

Εἰκ. 10, 59. (ΠΓΚ 67. OM 30). Κύαθος FS 215. Χεῖλος. Διάμ. χ. 16 ἐκ. περίπου. Μικρὸ μέγεθος. FM 53. Μεσαία ταινία χεῖλους (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 1.3.1). Πυρήνας 5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 7/3, βαφὴ ἐρυθρὴ ἕως μελανή (2.5 YR 4/6-2.5 YR 2.5/0).

Εἰκ. 10, 60. (ΠΓΚ 745. OM 3). Κύαθος FS 215. Χεῖλος. Μικρὸ μέγεθος. FM 53. Ταινία χεῖλους καὶ δεύτερη ἀπὸ κάτω ἐσωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 5.1). Πυρήνας 5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα ἐρυθροκάστανη (5 YR 2.5/2) κατὰ τόπους ἀπολεπισμένη.

Εἰκ. 11, 61 (ΠΓΚ 967. OM 30). Σκυφοειδὴς κρατήρας μὲ προχοὴ FS 298. Διάμ. χ. 29-30, σωζ. ὕψ.

23,3 εκ. Σώζεται, ύστερα από συγκόλληση, περιόπου κατά τὸ ἓνα τρίτο. Σῶμα μὲ χεῖλος καὶ τὴ μία λαβή. Συνανήκουσα προχοή ἐλεύθερη. Κυματοειδὴς ταινία FM 53. Μεσαία ταινία στὸ χεῖλος (γραμμικὸς διάκοσμος 1) καὶ δύο φαρδιὲς ταινίες στὴν κοιλία κάτω ἀπὸ τὴ λαβή. Τρεῖς πινελιὲς στὴ γένεση καὶ τὸ πάνω τμήμα τῆς λαβῆς. Ἰχνη χρώματος στὴν προχοή. Πυρήνας 5 YR 7/6 καὶ κατὰ τόπους καὶ 5 YR 7/6-5 YR 6/2-5 YR 7/6, ἐπίχρσιμα 7.5 YR 7/4-7/6, βαφὴ ἐρυθρὴ (10 R 5/8), σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπολεπισμένη. Στιλβωμένη ἐπιφάνεια.

Εἰκ. 11, 62. (ΠΓΚ 81. OM 30). Σκυφοειδὴς κρατήρας FS 281/282/298. Χεῖλος. Διάμ. χ. 24-26 εκ. Μεγάλο μέγεθος. FM 53. Λεπτὴ ταινία στὸ χεῖλος (γραμμικὸς διάκοσμος 1). Πυρήνας 5 YR 7/6, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ κιτρινέρυθη (5 YR 4/6).

Εἰκ. 11, 63. (ΠΓΚ 75. OM 30). Σκυφοειδὴς κρατήρας FS 281/282/298. Χεῖλος. Διάμ. χ. 28-30 εκ. Μεσαῖο μέγεθος. FM 53. Μεσαία ταινία στὸ χεῖλος (γραμμικὸς διάκοσμος 1). Πυρήνας 5 YR 7/6, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ κιτρινέρυθη (5 YR 4/6) σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπολεπισμένη ἐξωτερικά, ἐσωτερικά.

Εἰκ. 11, 64. (ΠΓΚ 79. OM 30). Σκυφοειδὴς κρατήρας FS 281/282/298. Σῶμα μὲ λαβή. Διάμ. σῶμ. 26-28 εκ. Μεγάλο μέγεθος. FM 53. Τρεῖς φαρδιὲς ταινίες στὴν κοιλία κάτω ἀπὸ τὴ λαβή. Τρεῖς πινελιὲς στὴ γένεση καὶ τὸ πάνω τμήμα τῆς λαβῆς (ἔχουν ἐνωθεῖ). Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ καστανὴ ἕως μελανή (5 YR 2.5/1-10YR4/4) σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπολεπισμένα. Στιλβωμένη ἐπιφάνεια.

Εἰκ. 11, 65. (ΠΓΚ 87. OM 30, 30 δ, 30 η). Κρατήρας FS 281/282/298/7/9. Σῶμα. Διάμ. σῶμ. 30 εκ. περίπου. Μεσαῖο μέγεθος. FM 18B. Πυρήνας 7.5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα 7.5 YR 6/4, βαφὴ ἐρυθρὴ (2.5 YR 5/8) σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπολεπισμένη.

Εἰκ. 11, 66. (ΠΓΚ 884. OM 25, 25 γ). Σκυφοειδὴς κρατήρας FS 281/282/298. Σῶμα. Διάμ. σῶμ. 30 εκ. περίπου. Μεσαῖο μέγεθος. FM 43. Ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ὁλόβαφη. Πυρήνας 5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἔντονη σκούρα καστανὴ ἕως σκούρα ἐρυθροκάστανη (7.5 YR 2/2-5 YR 2.5/2) κατὰ τόπους ἀπολεπισμένη.

Εἰκ. 11, 67. (ΠΓΚ 440. OM 30 ζ). Σκυφοειδὴς κρα-

τήρας FS 281/282/298. Βάση. Διάμ. β. 12 εκ. Μεσαῖο μέγεθος. Ταινία βάσης ἐξωτερικά. Πυρήνας 2.5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ καστανὴ ἕως μελανὴ κατὰ τόπους ἀπολεπισμένη. Δευτερογενῶς καμένο στὸν πυθμένα ἐσωτερικά. Ἀσβεστικὲς ἐπικαθίσεις στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια. Δὲν ἀποκλείεται νὰ φέρει ἶχνη δευτερογενοῦς ἀπόκρουσης.

Εἰκ. 11, 68. (ΠΓΚ 442. OM 30 ζ). Σκυφοειδὴς κρατήρας FS 281/282/298. Βάση. Διάμ. β. 11 εκ. Μεσαῖο μέγεθος. Ταινία βάσης ἐξωτερικά. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ καστανὴ ἕως μελανὴ κατὰ τόπους ἀπολεπισμένη. Δευτερογενῶς καμένο στὸν πυθμένα ἐσωτερικά.

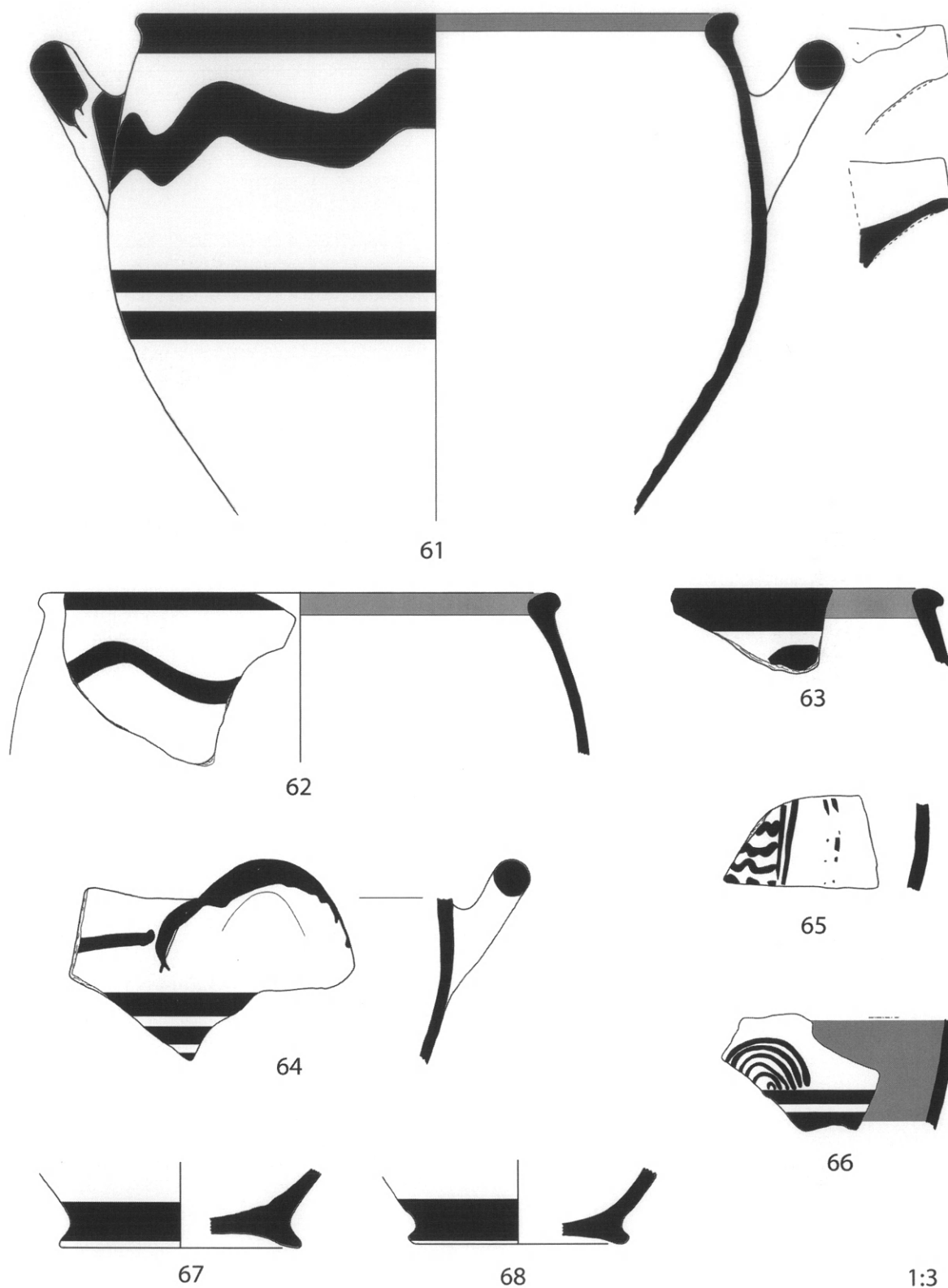
Εἰκ. 12, 69. (ΠΓΚ 4. OM 30). Ἡμισφαιρικὴ κύλινκ FS 264. Χεῖλος. Διάμ. χ. 15 εκ. περίπου. Μεσαῖο μέγεθος. Ὀλόβαφο ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά. Πυρήνας 7.5 YR 7/6, βαφὴ σκούρα ἐρυθροκάστανη (5YR 3.3) ἀπολεπισμένη στὸ χεῖλος κυρίως.

Εἰκ. 12, 70. (ΠΓΚ 57. OM 30). Ἡμισφαιρικὴ κύλινκ FS 264. Σῶμα μὲ γένεση λαβῆς. Διάμ. σῶμ. 17 εκ. περίπου. Μεσαῖο μέγεθος. Ὀλόβαφο ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά 5 YR 6/4, βαφὴ ἐρυθρὴ ἕως μελανή (2.5 YR 5/6-2.5 YR N2.5/0) ἀπολεπισμένη κυρίως ἐσωτερικά.

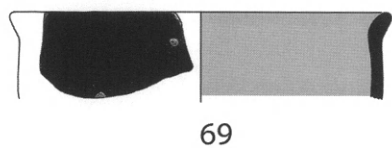
Εἰκ. 12, 71. (ΠΓΚ 96. OM 30). Ἡμισφαιρικὴ κύλινκ FS 264. Δίσκος μὲ στέλεχος. Διάμ. δ. 6-7 εκ. περίπου. Μεσαῖο μέγεθος. Ὀλόβαφο ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 5 YR 8/4, βαφὴ ἐρυθρὴ (10 R 5/6) κατὰ τόπους ἀπολεπισμένη ἐξωτερικά, ἐσωτερικά.

Εἰκ. 12, 72. (ΠΓΚ 90. OM 30). Ἡμισφαιρικὴ κύλινκ FS 264. Στέλεχος μὲ τμήμα δίσκου. Διάμ. στ. 2 εκ. περίπου. Μεσαῖο μέγεθος. Ὀλόβαφο ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα ἐρυθρὴ (2.5 YR 3/6) κατὰ τόπους ἀπολεπισμένη ἐξωτερικά, ἐσωτερικά.

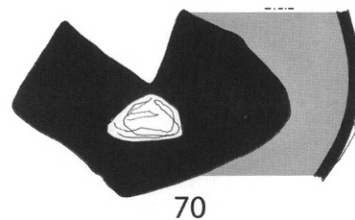
Εἰκ. 12, 73. (ΠΓΚ 91. OM 30). Ἡμισφαιρικὴ κύλινκ FS 264. Δίσκος μὲ στέλεχος. Διάμ. δ. 6,2 εκ. Μεσαῖο μέγεθος. Ὀλόβαφο ἐσωτερικά καὶ ἐξωτερικά. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 5 YR 7/4, βαφὴ ἐρυθρὴ ἕως σκούρα ἐρυθρὴ (2.5 YR 5/6-4/8-2.5/2) κατὰ τόπους ἀπολεπισμένη, κυρίως ἐξωτερικά.

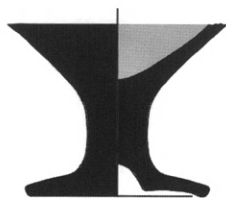
Εἰκ. 11. Ἀποθέτης 1. Σκυφοειδεῖς κρατῆρες FS 298/281/282.

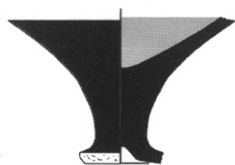
69

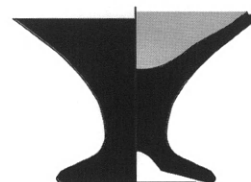
70

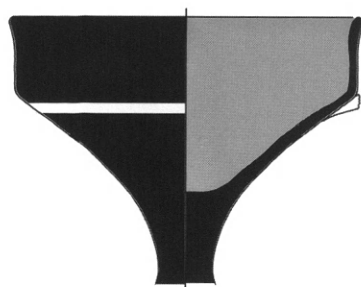
71

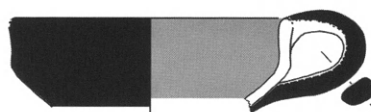
72

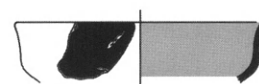
73

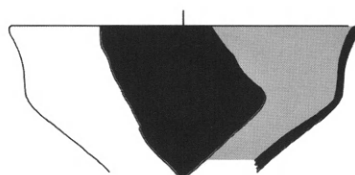
74

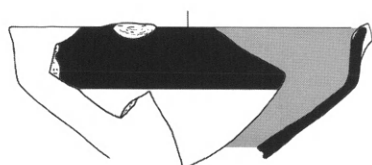
75

76

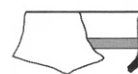
77

78

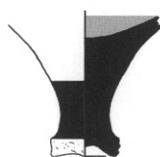
79

80

81

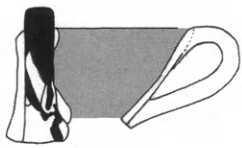

82

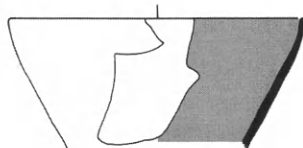
1:3

Εἰκ. 12. Ἀποθέτης 1. 69-73: ἡμισφαιρικές κύλικες FS 264. 74-82: κύλικες με γωνίωση FS 267.

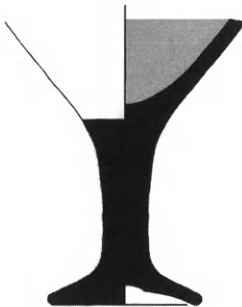
- Εἰκ. 12, 74. (ΠΓΚ 74. ΟΜ 30, 30 β). Κύλινος με γωνίωση FS 267. Διάμ. χ. 12-13, σωζ. ὕψ. 11,5 ἐκ. Σώζεται, ὅστερα ἀπὸ συγκόλληση, περίπου κατὰ τὸ ἥμισυ μετὰ τὴν γένεση τῆς λαβῆς. Λείπει ὁ δίσκος. Ὀλόβαφο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ μετὰ ἐξηρημένη ταινία στὸ ὕψος τῆς γένεσης τῆς λαβῆς (γραμμικὸς διάκοσμος 11.11). Πυρήνας 5 YR 7/3, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα ἐρυθροκάστανη (5 YR 3/3), σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπολεπισμένη, κυρίως ἐξωτερικὰ.
- Εἰκ. 12, 75. (ΠΓΚ 114. ΟΜ 30). Κύλινος με γωνίωση FS 267. Χεῖλος με λαβή. Διάμ. χ. 12-13 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Ὀλόβαφο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Ὀλόβαφο λαβή; Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα ἐρυθρὴ (ἐξωτερικὰ) καὶ ἐρυθρὴ (ἐσωτερικὰ) (ἐξωτερικὰ 10 R 3/2-10 R 3/6, ἐσωτερικὰ 10 R 5/8) σχεδὸν ἐντελῶς ἀπολεπισμένη ἐξωτερικὰ.
- Εἰκ. 12, 76. (ΠΓΚ 549. ΟΜ 30 α). Κύλινος με γωνίωση FS 267. Χεῖλος. Διάμ. χ. 8-10 ἐκ. Μικρὸ μέγεθος. Ὀλόβαφο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Πυρήνας 5 YR 7/4, βαφὴ ἐρυθρὴ (2.5 YR 5/8) σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπολεπισμένη ἐξωτερικὰ, ἐσωτερικὰ.
- Εἰκ. 12, 77. (ΠΓΚ 112. ΟΜ 30). Κύλινος με γωνίωση FS 267. Χεῖλος. Διάμ. χ. 14 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Ὀλόβαφο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Πυρήνας 5 YR 7/6, βαφὴ ἐρυθρὴ (2.5 YR 4/8) ἀπολεπισμένη ἐξωτερικὰ ἐπὶ τῆς γωνίωσης.
- Εἰκ. 12, 78. (ΠΓΚ 49. ΟΜ 30). Κύλινος με γωνίωση FS 267. Χεῖλος με γένεση λαβῆς. Διάμ. χ. 13-14 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Μεσαία ταινία χεῖλους, ὀλόβαφο ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 16). Πυρήνας 2.5 YR 6/6, ἐπίχρσιμα 7.5 YR 6/6, βαφὴ ἐρυθρὴ (2.5 YR 5/8).
- Εἰκ. 12, 79. (ΠΓΚ 9. ΟΜ 30). Κύλινος με γωνίωση FS 267. Χεῖλος. Διάμ. σώμ. 13 ἐκ. περίπου. Μεσαῖο μέγεθος. Μεσαία ταινία χεῖλους, ὀλόβαφο ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 16). Πυρήνας 5 YR 6.6, ἐπίχρσιμα 7.5 YR 7/6, βαφὴ ἐρυθρὴ (2.5 YR 4.6).
- Εἰκ. 12, 80. (ΠΓΚ 11. ΟΜ 30). Κύλινος με γωνίωση FS 267. Χεῖλος. Μικρὸ μέγεθος. Λεπτὴ ταινία κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἐσωτερικὰ. Πυρήνας 10 YR 8/3, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ καστανή (7.5 YR 5/2).
- Εἰκ. 12, 81. (ΠΓΚ 92. ΟΜ 30). Κύλινος με γωνίωση FS 267. Στέλεχος με γένεση δίσκου. Διάμ. στ. 2,6 ἐκ. περίπου. Μεσαῖο μέγεθος. Ὀλόβαφο στέλεχος, ἐξηρημένο τὸ σῶμα, ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ὀλόβαφο. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα ἐρυθρὴ (2.5 YR 3/6-2.5/2).
- Εἰκ. 12, 82. (ΠΓΚ 93. ΟΜ 30). Κύλινος με γωνίωση FS 267. Στέλεχος με γένεση δίσκου. Διάμ. στ. 2, 3 ἐκ. περίπου. Μεσαῖο μέγεθος. Ὀλόβαφο τὸ κάτω τμήμα τοῦ στελέχους, ἐξηρημένο τὸ σῶμα, ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ὀλόβαφο. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα ἐρυθροκάστανη ἕως ἐρυθρὴ (5 YR 3/3-2.5/2 ἕως 2.5 YR 5/6).
- Εἰκ. 13, 83. (ΠΓΚ 12. ΟΜ 30). Κωνικὴ κύλινος FS 274. Χεῖλος με λαβή. Μεσαῖο μέγεθος. Λεπτὴ ταινία χεῖλους, ὀλόβαφο ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 15). Κάθετη ταινία ἐπὶ τῆς λαβῆς, ἡ ὁποία καταλήγει σὲ διχάλα, με πινελιές, πιθανότατα τυχαῖες, στὸ τέλος τῆς. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα γκριζωπὴ ἕως μελανή (2.5 YR 3/N3-2.5/N2.5) ἀπολεπισμένη ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ.
- Εἰκ. 13, 84. (ΠΓΚ 101. ΟΜ 30). Κωνικὴ κύλινος FS 274. Χεῖλος. Διάμ. χ. 10-12 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Ἀβαφὴ ἐξωτερικὴ, ὀλόβαφο ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 15). Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 5 YR 7/4, βαφὴ ἐρυθρὴ (2.5 YR 5/8) ἀπολεπισμένη ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ.
- Εἰκ. 13, 85. (ΠΓΚ 97. ΟΜ 30, 30 ε). Κωνικὴ κύλινος FS 274. Δίσκος με στέλεχος. Διάμ. δ. 6 ἐκ., σωζ. ὕψ. 11,7 ἐκ. Μεγάλος μέγεθος. Ὀλόβαφο τὸ στέλεχος, ἐξηρημένο τὸ σῶμα, ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ὀλόβαφο. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα ἐρυθροκάστανη (2.5 YR 3/4-5 YR 3/4) ἀπολεπισμένη ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ.
- Εἰκ. 13, 86. (ΠΓΚ 95. ΟΜ 30). Κωνικὴ κύλινος FS 274. Στέλεχος. Διάμ. στ. 2,5 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Λεπτὴ ταινία στὴν γένεση τοῦ στελέχους, ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ὀλόβαφο. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα ἐρυθροκάστανη ἕως ἐρυθρὴ (5 YR 3/3-10 R 5/6) ἀπολεπισμένη ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ.
- Εἰκ. 13, 87. (ΠΓΚ 120. ΟΜ 30). Κωνικὴ κύλινος FS 274. Δίσκος με στέλεχος. Διάμ. δ. 6,8 ἐκ. Μεσαῖο

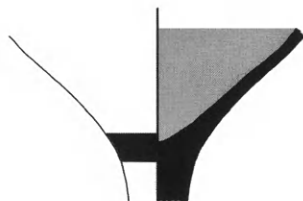
83

84

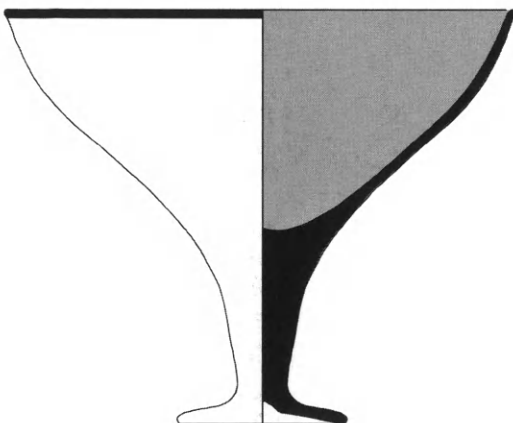
85

86

87

88

1:3

Εικ. 13. Αποθέτης 1. 83-87: κωνικές κύλικες FS 274. 88: σφαιροκωνική κύλικα.

μέγεθος. Παράλληλες λεπτές ταινίες. Πυρήνας 5 YR 7/4, επίχρυσμα 10 YR 8/3, βαφή σκούρα έρυθροκάστανη έως έρυθρή (5 YR 3/3-10 R 5/6) άπολεπισμένη έξωτερικά και έσωτερικά.

Εικ. 13, 88. (ΠΓΚ 131. OM 30, 23, 25 και 3). Κωνική/ήμισφαιρική κύλικα FS 258. Χείλος, στέλεχος, δίσκος. Διάμ. χ. 19,6-19,8, διάμ. δ. 6,6, ύψ. 17,6 εκ. Μεγάλο μέγεθος. Σώζεται κατά τὸ ἥμισυ. Λεπτὴ ταινία χείλους, ὁλόβαφη έσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος χείλους 15). Πυρήνας 5 YR 7/4, επίχρυσμα 10 YR 8/3, βαφή σκούρα γκριζωπὴ (10 YR 3/1-3/2) κατὰ τόπους άπολεπισμένη.

Εικ. 14, 89. (ΠΓΚ 2. OM 30). Λεκανίδα FS 295. Χείλος. Διάμ. χ. 16 εκ. Μεσαίον μέγεθος. Λεπτὴ ταινία κάτω ἀπὸ τὸ χείλος έξωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος χείλους 3.1). Πυρήνας 5 YR 6/6, επίχρυσμα 10 YR 8/3, βαφή έρυθρή (2.5 YR 4.6).

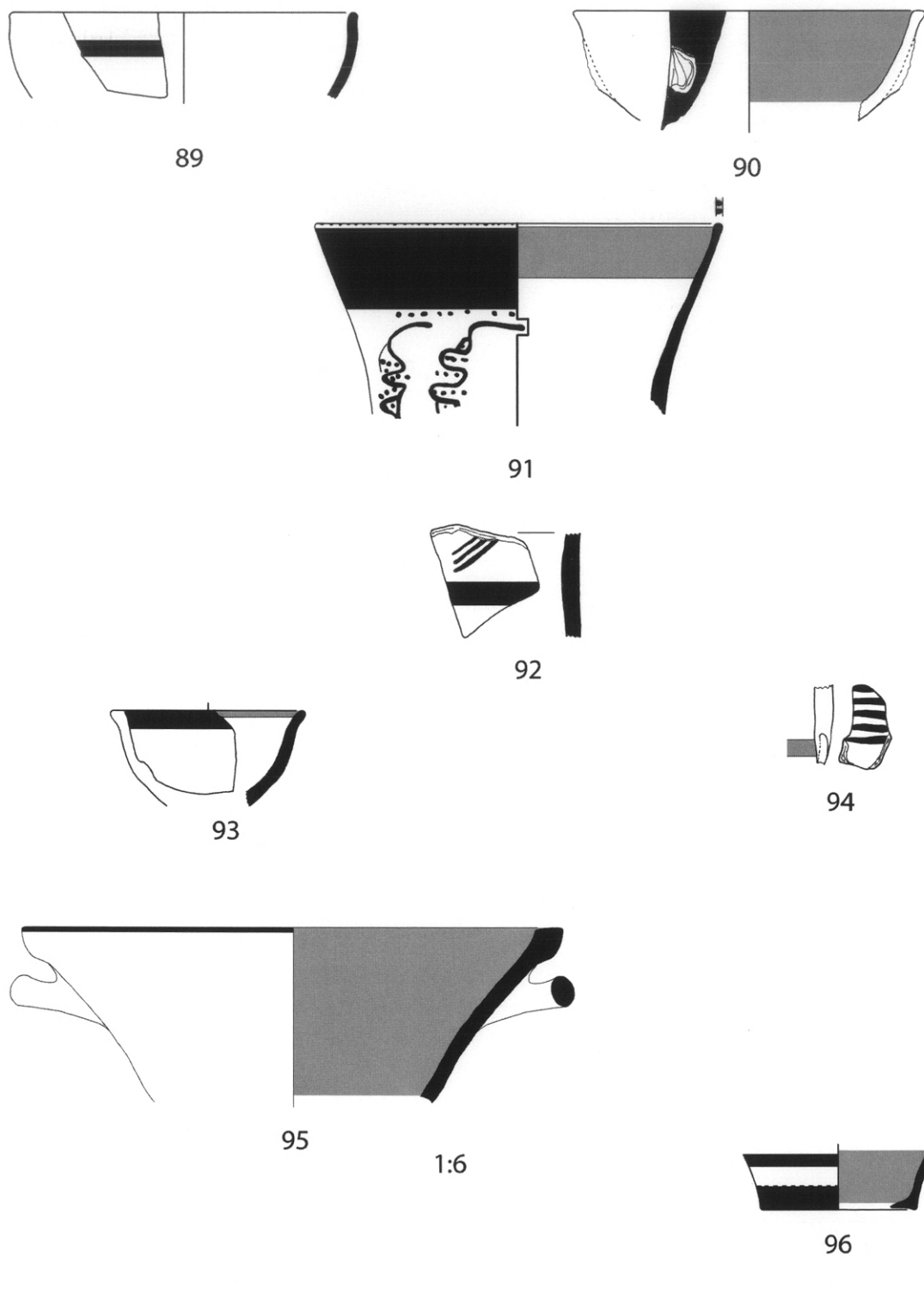
Εικ. 14, 90. (ΠΓΚ 52. OM 30). Λεκανίδα FS 295. Χείλος. Ίχνη ἀπὸ τὴ γένεση τῆς ὀριζόντιας λαβῆς, πιθανότητα ὀριζόντιας ταινιωτῆς. Διάμ. χ. 15-16 εκ. Μεσαίον μέγεθος. Όλόβαφο έσωτερικά και έξωτερικά. Πυρήνας 5 YR 7/4, βαφή έρυθρή (10 R 4/6).

Εικ. 14, 91. (ΠΓΚ 132. OM 30, 30 η, 3). Κυλινδρικό κύπελλο FS 225-226. Χείλος. Ίχνη ἀπὸ τὴ γένεση τῆς λαβῆς. Διάμ. χ. 18,8-19,2, σωζ. ύψ. 8,5 εκ. Μεγάλο μέγεθος. Κάθετες πορφύρες FM 23 θὰ κατέληγαν μέχρι τὴ βάση. Στιγμές στὸ χείλος καὶ ταινίες κάτω ἀπὸ τὸ χείλος έξωτερικά έσωτερικά (γραμμικὸς διάκοσμος χείλους 12.1). Στιγμές κάτω ἀπὸ τὴν ταινία χείλους έξωτερικά. Πυρήνας 2.5 YR 6/4, επίχρυσμα 7.5 YR 7/4, βαφή έρυθρὴ έως σκούρα καστανή (2.5 YR 5/8-7.5 YR 3/2).

Εικ. 14, 92. (ΠΓΚ 748. OM 3). Κυλινδρικό κύπελλο FS 225-226. Σῶμα. Μεσαίον μέγεθος. Αδιάγνωστο κόσμημα πάνω ἀπὸ λεπτὴ ταινία στὸ μέσο τοῦ ἀγγείου. Πυρήνας 2.5 YR 6/4, επίχρυσμα 10 YR 7/3, βαφή έρυθροκάστανη (5 YR 4/3).

Εικ. 14, 93. (ΠΓΚ 331. OM 30 ε). Αρύταινα FS 236. Χείλος. Διάμ. χ. 9 εκ. Μεσαίον μέγεθος. Λεπτὴ ταινία χείλους (γραμμικὸς διάκοσμος χείλους 1.2.1). Πυρήνας 7.5 YR 7/4, επίχρυσμα 10 YR 8/3, βαφή έρυθρὴ (2.5 YR 4.8) κατὰ τόπους άπολεπισμένη.

Εικ. 14, 94. (ΠΓΚ 690. OM 3). Αρύταινα FS 236.

Εἰκ. 14. Ἀποθέτης 1. 89-90: λεκανίδες FS 295. 91-92: κυλινδρικά κύπελλα FS 225-226. 93-94: ἀρύταινες, FS 236. 95-96: κάλαθοι FS 291.

Χεῖλος μὲ τμήμα λαβῆς. Μικρὸ μέγεθος. Λεπτὴ ταινία χεῖλους (γραμμικὸς διάκοσμος χεῖλους 1). Παράλληλες ὀριζόντιες λαβὲς ἐπὶ τῆς λαβῆς. Πυρήνας 7.5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα ἐρυθροκάστανι (2.5 YR 3/4).

Εἰκ. 14, 95. (Πηγάδι 7). Κάλαθος FS 91. Σῶμα μὲ χεῖλος καὶ τμήμα ὀριζόντιας κυκλικῆς διατομῆς λαβῆς. Σωζ. ὕψ. 15,5, διάμ. χ. 50 ἐκ. περίπου. Μεγάλο μέγεθος. Χεῖλος, ἔξω νεῦον, τετραγωνισμένο μὲ αὐλάκωση στὴν ἄνω ἐπιφάνεια καὶ αὐλάκωση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἐσωτερικά. Λεπτὴ ταινία χεῖλους ἐξωτερικά καὶ ὀλόβαφῃ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια (γραμμικὸς διάκοσμος 15). Πυρήνας 5 YR 7/6-5 YR 6/4-5 YR 7/6 καὶ κατὰ τόπους 5 YR 7/6-5 YR 6/4-5 YR 6/1-5 YR 6/4-5 YR 7/6, ἐπίχρσιμα ἀνοιχτὸ καστανό (7.5 YR 6/4). Χειροποίητο. Χονδροειδῆς πηλὸς μὲ ὀργανικὰ ἐγκλείσματα. Ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια δευτερογενῶς καμένη.

Εἰκ. 14, 96. (ΠΓΚ 61. OM 30, 30 η). Κάλαθος FS 290/300. Βάση. Διάμ. β. 7 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Ταινία βάσης, ἴχνη δεύτερης στὸ σῶμα, ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ὀλόβαφῃ. Πυρήνας 5 YR 7/6, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθρὴ (2.5 YR 5/8) ἀπολεπισμένη ἐξωτερικά καὶ ἐσωτερικά.

Εἰκ. 15, 97. (ΠΓΚ 733. OM 3). Ψευδόστομος ἀμφορέας FS 167-175. Δίσκος μὲ λαβή. Διάμ. δ. 7,7, διαστ. λαβῆς 2,9/2,3 ἐκ. Μεγάλο μέγεθος. Σταυρὸς στὸ κέντρο τοῦ δίσκου ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ ταινία. Κάθετῃ ταινία στὴ λαβή. Πυρήνας 5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθροκάστανι ἕως σκούρα ἐρυθροκάστανι (2.5 YR 4/6-2.5 YR 3/4) ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους.

Εἰκ. 15, 98. (ΠΓΚ 154. OM 30, 30 γ, 25). Ψευδόστομος ἀμφορέας FS 171-175. Τμήμα δίσκου, λαβῆς, προχοῆς καὶ σώματος. Μέγ. διάμ. σ. 11, διαστ. λαβῆς 2,9-2,3 ἐκ. Μεγάλο μέγεθος. Σῶζεται περίπου κατὰ τὸ ἓνα τρίτο. Ἐνάλληλα γραμμίδια στὸν ὦμο FM 19. Ὅμαδες ταινιῶν ποὺ περιβάλλουν γραμμὲς στὸ σῶμα. Θηλειὰ συνδέει προχοὴ καὶ δίσκο. Κάθετῃ ταινία στὴ λαβή. Πυρήνας 7.5 YR 7/4-5 YR 7/6, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθροκάστανι ἕως σκούρα ἐρυθρὴ (5 YR 4/3-2.5 YR 3/6) ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους.

Εἰκ. 15, 99. (ΠΓΚ 151. OM 30). Ψευδόστομος ἀμφορέας FS 171-175. Δίσκος, λαβὴ καὶ τμήμα δεύτερης. Διαστ. λ. 1,1/0,5 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Σχηματοποιημένο ἄνθος στὸν ὦμο FM 18C. Θηλειὰ

συνδέει προχοὴ καὶ δίσκο. Κάθετῃ ταινία μὲ ἐξηρημένο τρίγωνο στὴ λαβή. Ὄφθαλμὸς στὸ κέντρο τοῦ δίσκου περιβάλλεται ἀπὸ κύκλο. Πυρήνας 7.5 YR 7/4-5 YR 7/6, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθρὴ ἕως σκούρα ἐρυθροκάστανι (2.5 YR 5/8-5 YR 3/3).

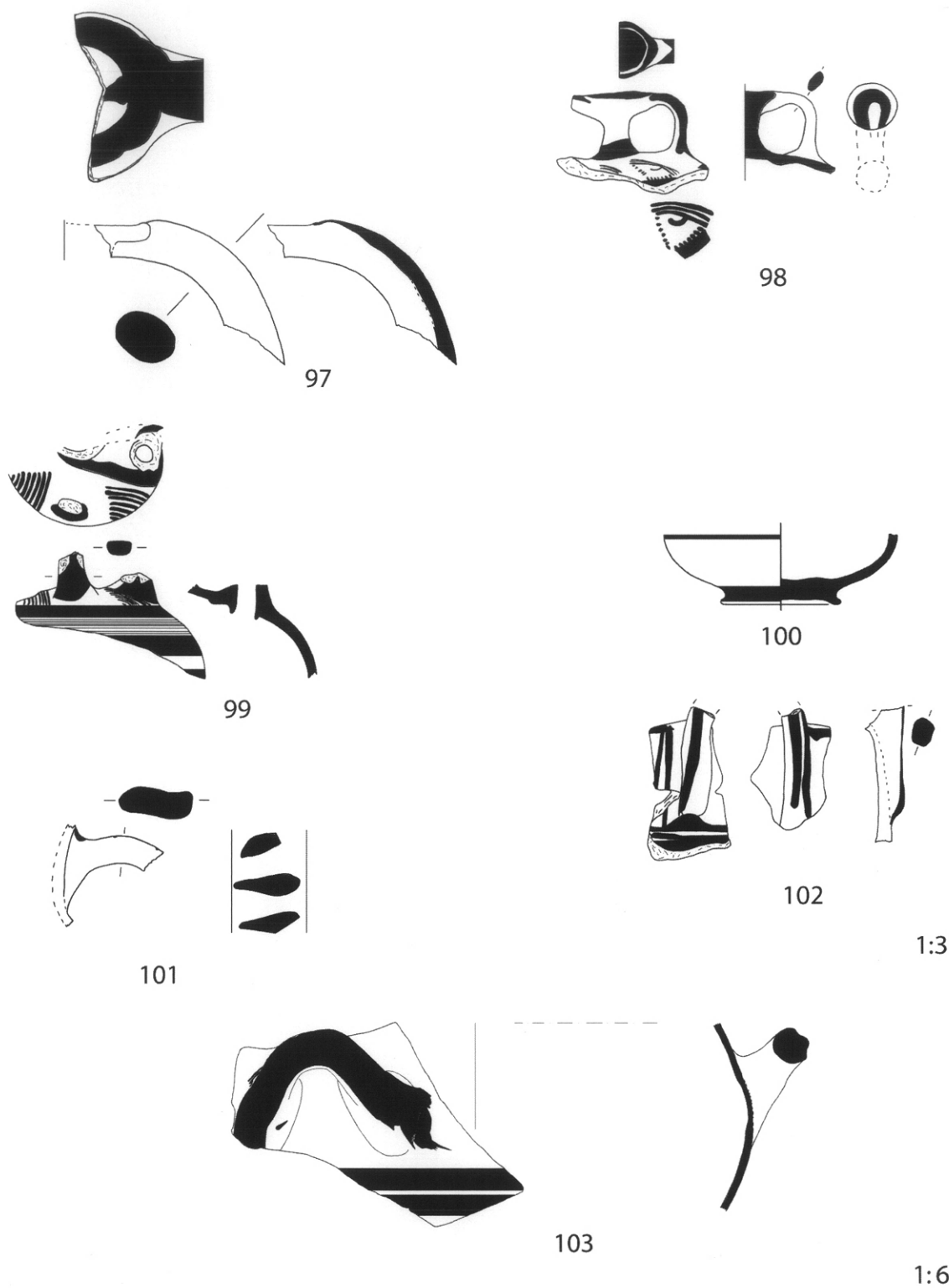
Εἰκ. 15, 100. (ΠΓΚ 150. OM 30). Ψευδόστομος ἀμφορέας FS 171-175. Βάση. Διάμ. β. 5,6 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Ταινία βάσης καὶ ἴχνη δεύτερης. Πυρήνας 7.5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα καστανή (7.5 YR 3/2) ἀπολεπισμένη κατὰ τόπους.

Εἰκ. 15, 101. (ΠΓΚ 418. OM 30). Στενόλαμψι πρόχους FS 121. Λαμὸς μὲ μικρὸ τμήμα τῆς λαβῆς. Λείπει τὸ χεῖλος. Διάμ. λαμοῦ 3,6, διαστ. λ. 3,5-1,3 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Ἡ λαβὴ φέρει αὐλάκωση. Ταινία στὴ μετάβαση πρὸς τὸν ὦμο. Ὀριζόντιες παράλληλες ταινίες στὴ λαβή. Πυρήνας 2. 5 YR 8/6, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ ἐρυθρὴ (10 R 4/6)

Εἰκ. 15, 102. (ΠΓΚ 963. OM 30). Κυλινδρικό ἀλάβαστρο μὲ ἀγκυλωτὲς λαβὲς FS 98. Σῶμα μὲ γένεση λαβῆς. Μεσαῖο μέγεθος. Ταινία στὸ ὕψος τῆς γωνίωσης. Κάθετες συγκλίνουσες γραμμὲς (FM 75:15;) ξεκινοῦν ἀπὸ τὴν ταινία ὦμου. Ταινία ἐπὶ τῆς λαβῆς καὶ ἴχνη παράλληλης δεύτερης στὴ μία λαβή. Πυρήνας 5 YR 6/3, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/2, βαφὴ μελανὴ ἀπολεπισμένη ἀρκετά. Ἰχνη κυματοειδοῦς ταινίας ἐσωτερικά; Ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἐνδεχομένως δευτερογενῶς καμένη.

Εἰκ. 15, 103. (ΠΓΚ 955. OM 30, 30 θ, 30 η, 3). Στάμνος FS 63. Σῶμα μὲ λαβή. Ἡ λαβὴ φέρει δύο αὐλακώσεις. Διάμ. σώμ. 50 περίπου, διάμ. λ. 3,5 ἐκ., σωζ. ὕψ. 18,3 ἐκ. Μεγάλο μέγεθος. Δύο φαρδιὲς ταινίες κάτω ἀπὸ τὴ λαβή. Ταινία ἐπὶ τῆς λαβῆς. Βαθουλώματα στὸ ἐσωτερικὸ ἀπὸ τὴν ἐπικόλληση τῆς λαβῆς καὶ δακτυλικά ἀποτυπώματα. Πυρήνας 5 YR 6/4-5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφὴ σκούρα καστανή (7.5 YR 3/2) καὶ ἐπίχρσιμα ἀπολεπισμένα κατὰ τόπους. Ἐνδεχομένως χειροποίητο, μὲ τελείωμα στὸν τροχό. Ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια στιλβωμένη.

Εἰκ. 16, 104. (ΠΓΚ 47. OM 30). Κλειστὸ ἀγγεῖο. Χεῖλος μὲ σχεδὸν ἀκέραιη ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς λαβή. Διαστ. λ. 2,7/2,1 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Ταινία στὸ χεῖλος. Κόσμημα «X» ἐπὶ τῆς λαβῆς. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα 10 YR 8/2,

Εἰκ. 15. Ἀποθέτης 1. 97-100: ψευδόστομοι ἀμφορεῖς. 101: στενόλαιμη πρόχους FS 120-121. 102: κυλινδρικό ἀλάβαστρο με ἀγκυλωτὲς λαβὲς FS 99. 103: μεγάλη στάμνος FS 63.

βαφή μελανή έως κιτρινωπή (5YR2.5/1-10 YR7/6) απολεπισμένη κατά τόπους.

Εικ. 16, 105. (ΠΓΚ 143. OM 30). Κλειστό άγγείο. Άποστρογγυλεμένο χείλος με αϋλάκωση έσωτερικά. Διάμ. χ. 14 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Ταινία στο χείλος. Πυρήνας 2.5 YR 6/6, βαφή άτονη έρυθρή (10 R 4/4) απολεπισμένη κατά τόπους.

Εικ. 16, 106. (ΠΓΚ 461. OM 30 ζ). Κλειστό άγγείο. Σχεδόν άκέραιη έλλειψοειδοϋς διατομής λαβή. Διαστ. λ. 3,2/2,5 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Παράλληλες όριζόντιες φαριδιές γραμμές επί τής λαβής. Πυρήνας 5 YR 7/4, έπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφή έρυθρή (10 R 5/8-2.5 YR 2.5/2).

Εικ. 16, 107. (ΠΓΚ 146. OM 30). Κλειστό άγγείο. Κατά τó ένα τρίτο σωζόμενη έλλειψοειδοϋς διατομής λαβή. Διαστ. λ. 2,6/2,3 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Παράλληλες όριζόντιες φαριδιές γραμμές πλαισιωμένες από κάθετες ταινίες επί τής λαβής. Κύκλος περικλείει τή γένεση τής λαβής. Πυρήνας 2.5 YR 6/6, έπίχρσιμα 10 YR 7/3, βαφή σκούρα καστανή (7.5 YR 3/2).

Εικ. 16, 108. (ΠΓΚ 144. OM 30). Κλειστό άγγείο. Σχεδόν άκέραιη έλλειψοειδοϋς διατομής λαβή. Διαστ. λ. 3,6-1,7 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Παράλληλες κάθετες κυματοειδείς ταινίες επί τής λαβής. Πυρήνας 2.5 YR 6/6, έπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφή έρυθρή έως σκούρα έρυθροκάστανη (2.5 YR 4/8-2.5 YR 2.5/2).

Εικ. 16, 109. (ΠΓΚ 145. OM 30). Κλειστό άγγείο. Κατά τó ήμισυ σωζόμενη έλλειψοειδοϋς διατομής λαβή. Διαστ. λ. 3,1-1,4 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Κάθετη κυματοειδής ταινία επί τής λαβής. Κύκλος περικλείει τή γένεση τής λαβής. Πυρήνας 5 YR 7/4, έπίχρσιμα 10 YR 8/3, βαφή έρυθροκάστανη (5 YR 4/4).

Εικ. 16, 110 (ΠΓΚ 734. OM 3). Κλειστό άγγείο. Κατά τó ήμισυ σωζόμενη έλλειψοειδοϋς διατομής λαβή. Διαστ. λ. 2,9/2,6 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Φέρει κεντρική αϋλάκωση. Κάθετη ταινία επί τής λαβής. Πυρήνας 5 YR 6/4, έπίχρσιμα 10 YR 7/3, βαφή σκούρα έρυθροκάστανη (5 YR 3/3-5 YR 3/3) απολεπισμένη κατά τόπους.

Εικ. 16, 111. (ΠΓΚ. 962. OM 30). Κλειστό άγγείο. Στρεπτή λαβή. Διάμ. λ. 3,6 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Όλόβαφη. Πυρήνας 2.5 YR 6/6, έπίχρσιμα 10 YR 7/3, βαφή έρυθρή (2.5 YR 4/8) απολεπισμένη άρκετά.

Εικ. 16, 112. (ΠΓΚ 449. OM 30 ζ). Κλειστό άγγείο. Λαμδς με χείλος. Άποστρογγυλεμένο χείλος με αϋλάκωση έσωτερικά. Διάμ. χ. 12-13 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Όλόβαφο έξωτερικά, έσωτερικά. Πυρήνας 5 YR 6/4, βαφή άνοιχτή έρυθρή (10 R 4/4) απολεπισμένη κατά τόπους.

Εικ. 16, 113. (ΠΓΚ 148. OM 30). Κλειστό άγγείο. Λαμδς με χείλος. Διάμ. χ. 15-16 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Έξω νεϋον χείλος με έπίπεδη άνω έπιφάνεια. Όλόβαφο έξωτερικά, έσωτερικά στο άνω τμήμα τοϋ λαμοϋ. Πυρήνας 7.5 YR 7/4-5 YR 7/4-7.5 YR 7/4, βαφή πολϋ σκούρα καστανή (7.5 YR 3/2) απολεπισμένη κατά τόπους.

Εικ. 16, 114. (ΠΓΚ 768. OM 3). Κλειστό άγγείο. Άποστρογγυλεμένο χείλος με αϋλάκωση έσωτερικά. Διάμ. χ. 14 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Όλόβαφο έξωτερικά. Πυρήνας 7.5 YR 7/4, βαφή σκούρα γκριζωπή (5 YR 3/1).

Εικ. 16, 115. (ΠΓΚ 147. OM 30). Κλειστό άγγείο. Βάση. Διάμ. β. 10,2 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Όλόβαφη έξωτερικά και στην κάτω έπιφάνεια. Χειροποίητο. Πυρήνας 2.5 YR 5/4, βαφή άνοιχτή έρυθρή (10 R 4/4).

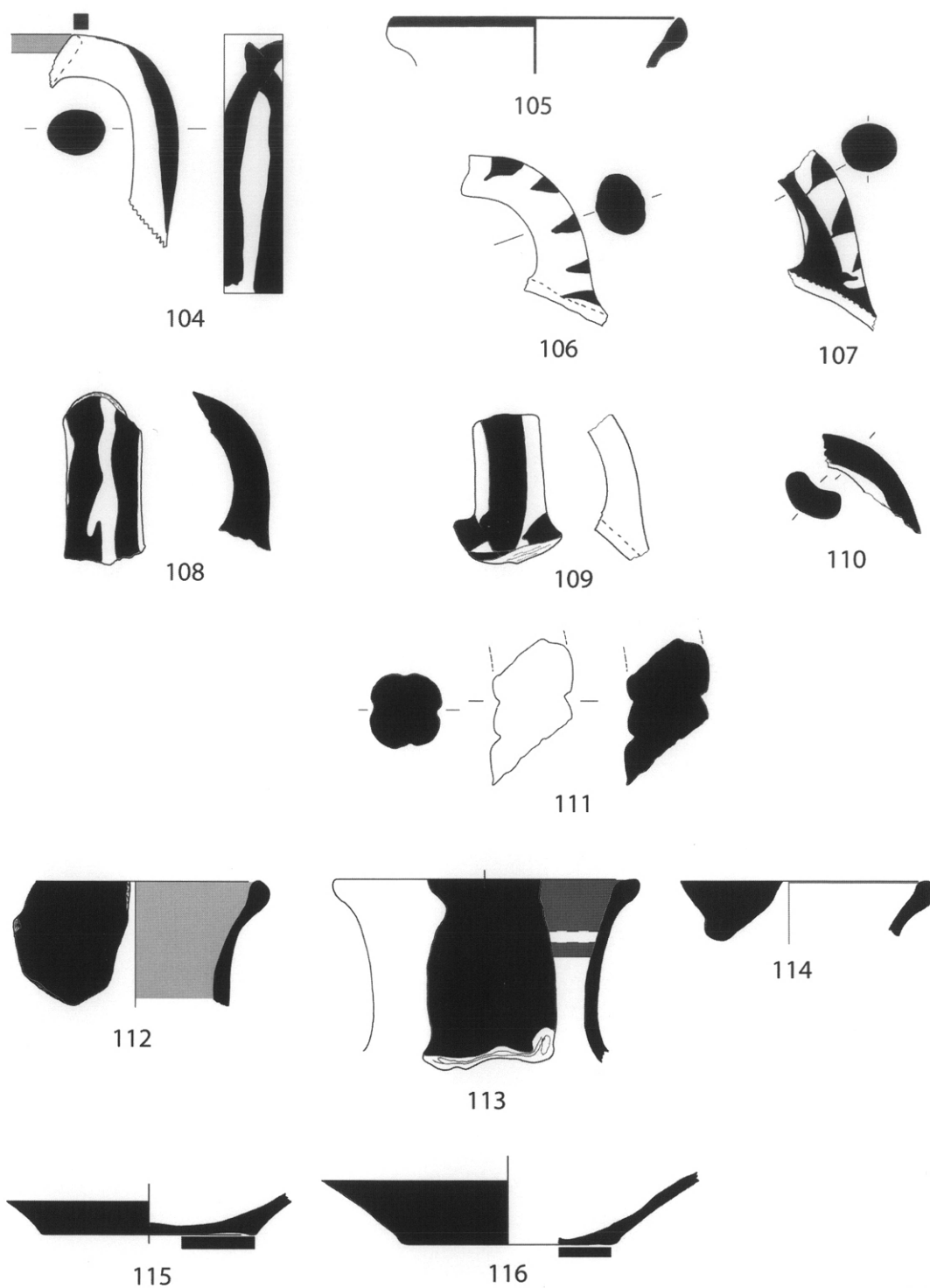
Εικ. 16, 116. (ΠΓΚ 149. OM 30). Κλειστό άγγείο. Βάση. Διάμ. β. 9-10 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Όλόβαφη έξωτερικά και στην κάτω έπιφάνεια. Χειροποίητο. Πυρήνας 5 YR 7/4, βαφή σκούρα γκριζα (7.5 YR 4/4).

Άβαφη λεπτόκοκκη κεραμική

Εικ. 17, 117. (ΠΑΚ 71. OM 30, 30 δ, 30 η και 3). Κωνική κύλινκα FS 274. Ύψ. 18,3, διάμ. β. 6,4 εκ. Τó άγγείο σώζεται περίπου κατά τó ένα τρίτο. Λείπει μεγάλο τμήμα τοϋ χείλους και ή δεϋτερη λαβή. Πυρήνας 2.5 YR 6/6, έπίχρσιμα πολϋ άνοιχτό καστανό (έξωτερική έπιφάνεια 10 YR 7/3 και έσωτερική έπιφάνεια και κατά τόπους έξωτερικά 2.5 YR 6/6).

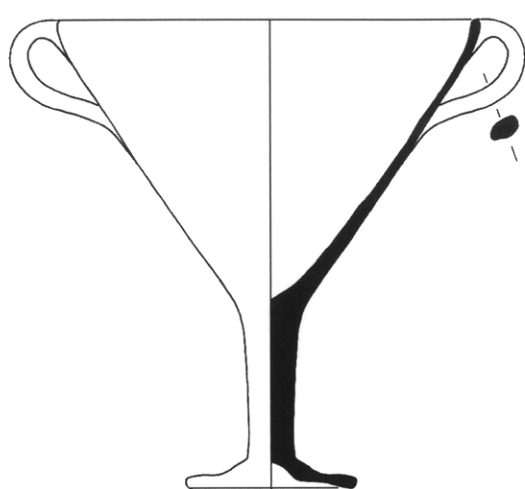
Εικ. 17, 118. (ΠΑΚ 81. OM 30). Κωνική κύλινκα FS 274. Χείλος με λαβή. Διάμ. χ. 18 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Πυρήνας 2.5 YR 6/6, έπίχρσιμα άνοιχτό έρυθρό (2.5 YR 6/6).

Εικ. 17, 119. (ΠΑΚ 110. OM 30). Κωνική κύλινκα FS 274. Στέλεχος με δίσκο και τμήμα τοϋ σώματος. Διάμ. β. 7 εκ. Μεγάλο μέγεθος. Πυρήνας 5 YR 7/4, έπίχρσιμα πολϋ άνοιχτό καστανό (10 YR 8/3).

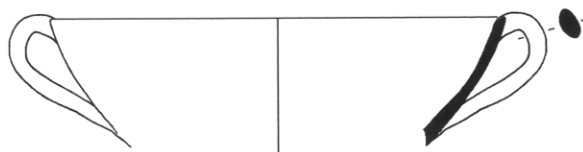

1:3

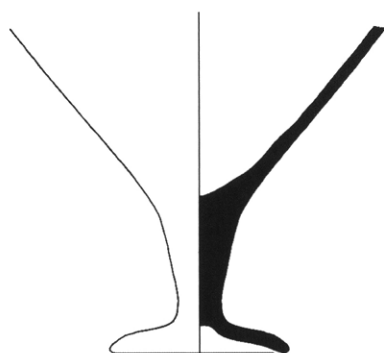
Εἰκ. 16. Αποθέτης 1. 104-111: κλειστά ἀγγεῖα. 112-116: ὀλόβαφα κλειστά ἀγγεῖα.

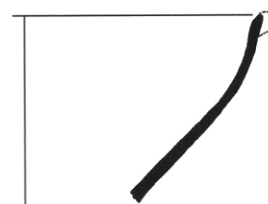
117

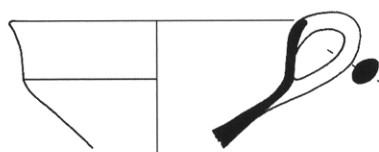
118

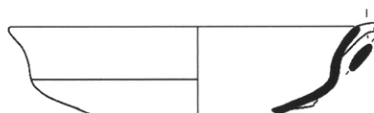
119

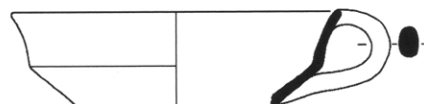
120

121

122

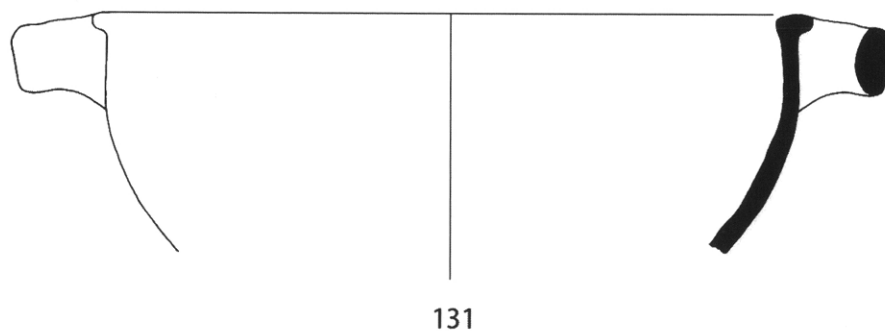
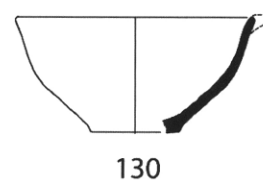
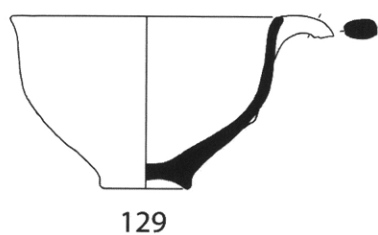
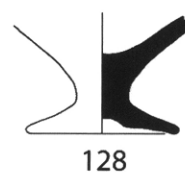
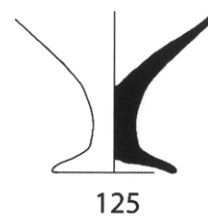

123

1:3

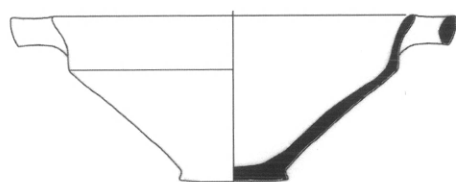
Εἰκ. 17. Ἀποθέτης 1. 117-120: κωνικὲς κύλικες FS 274. 121-123: κύλικες μὲ γωνίωση FS 267.

- Εἰκ. 17, 120. (ΠΑΚ 82. ΟΜ 30). Κωνικὴ κύλικα FS 274. Χεῖλος. Διάμ. σώμ. 13, 8 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Πυρήνας 5 YR 7/4 καὶ κατὰ τόπους 10 YR 6/2, ἐπίχρσιμα πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (10 YR 7/3) ἀπολεπισμένο ἐσωτερικὰ κατὰ τόπους.
- Εἰκ. 17, 121. (ΠΑΚ 13. ΟΜ 30). Κύλικα μὲ γωνίωση FS 267. Χεῖλος μὲ λαβή. Διάμ. σώμ. 10 ἐκ. περίπου ἐσωτερικὰ. Μεσαῖο μέγεθος. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (10 YR 8/3).
- Εἰκ. 17, 122. (ΠΑΚ 149. ΟΜ 30). Κύλικα μὲ γωνίωση FS 267. Χεῖλος μὲ γένεση τῆς λαβῆς. Διάμ. σώμ. 11 ἐκ. περίπου. Μεσαῖο μέγεθος. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα ροδαλό (5 YR 7/4).
- Εἰκ. 17, 123. (ΠΑΚ 5. ΟΜ 30). Κύλικα μὲ γωνίωση FS 267. Χεῖλος μὲ λαβή. Διάμ. χ. 13 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα ροδαλό (5 YR 7/4).
- Εἰκ. 18, 124. (ΠΑΚ 83. ΟΜ 30). Κωνικὴ κύλικα FS 274. Στέλεχος μὲ δίσκο καὶ τμήμα τοῦ σώματος. Διάμ. β. 6 ἐκ. Μεγάλο μέγεθος. Πυρήνας 5 YR 7/4 καὶ ἐξωτερικὰ 10 YR 6/2, ἐπίχρσιμα πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (10 YR 7/3) κατὰ τόπους ἀπολεπισμένο ἐξωτερικὰ, ἐσωτερικὰ.
- Εἰκ. 18, 125. (ΠΑΚ 86. ΟΜ 30). Κύλικα. Στέλεχος μὲ δίσκο καὶ τμήμα τοῦ σώματος. Διάμ. β. 5,1 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Πυρήνας 2.5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (10 YR 8/3).
- Εἰκ. 18, 126. (ΠΑΚ 88. ΟΜ 30). Κύλικα. Στέλεχος μὲ δίσκο καὶ τμήμα τοῦ σώματος. Διάμ. β. 5,6 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Πυρήνας 10 R 6/6, ἐπίχρσιμα πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (10 YR 8/3).
- Εἰκ. 18, 127. (ΠΑΚ 89. ΟΜ 30). Κύλικα. Στέλεχος μὲ τμήματα τοῦ δίσκου καὶ τοῦ σώματος μὲ γένεση τῆς λαβῆς. Διάμ. στ. 2 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Δευτερογενῶς καμένο.
- Εἰκ. 18, 128. (ΠΑΚ 85. ΟΜ 30). Κυαθόμορφη κύλικα FS 255. Στέλεχος μὲ δίσκο καὶ τμήμα τοῦ σώματος. Διάμ. β. 6 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Πυρήνας 5 YR 7/6, ἐπίχρσιμα πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (10 YR 8/3).
- Εἰκ. 18, 129. (ΠΑΚ 861. ΟΜ 30, 30 θ, 30 η, 23, 3). Ἡμισφαιρικὸς κύαθος FS 215. Ψ. 7,3, διάμ. χ. 11,1, διάμ. β. 4 ἐκ. Σχεδὸν ἀκέραιος. Σῶμα μὲ χεῖλος, βάση καὶ τμήμα τῆς λαβῆς. Πυρήνας 5 YR 7/6, ἐπίχρσιμα κιτρινέρυθρο (7.5 YR 7/6).
- Εἰκ. 18, 130. (ΠΑΚ 100. ΟΜ 30). Ἀβαθὴς κύαθος FS 220. Ψ. 4,5, διάμ. χ. 10, διάμ. β. 3,45 ἐκ. Σῶζεται κατὰ τὸ ἓνα τρίτο περίπου. Σῶμα μὲ χεῖλος, γένεση τῆς βάσης. Ἐπιφάνεια ἐδρασης ἀποκομμένη ἀπὸ τὸν τροχὸ μὲ νῆμα. Πυρήνας 2.5 YR 6/1, ἐπίχρσιμα πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (10 YR 7/3).
- Εἰκ. 18, 131. (ΠΑΚ 69. ΟΜ 30). Λεκάνη FS 294/302. Σῶμα μὲ χεῖλος, καὶ ἀκέραιη τὴ μία λαβή. Διάμ. χ. 30 ἐκ. περίπου. Μεγάλο μέγεθος. Πυρήνας 5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (10 YR 8/3) καὶ κατὰ τόπους 5 YR 7/6 ἀπολεπισμένο κατὰ τόπους ἐξωτερικὰ. Στιλβωμένη ἐπιφάνεια.
- Εἰκ. 19, 132. (ΠΑΚ 68. ΟΜ 30, 3). Λεκανίδα μὲ γωνίωση FS 295. Ψ. 6,7, διάμ. χ. 14-15, διάμ. β. 4, 3 ἐκ. Σῶμα μὲ χεῖλος, βάση καὶ ἀκέραιη τὴ μία λαβή. Σῶζεται κατὰ τὸ ἓνα τρίτο περίπου μετὰ ἀπὸ συγκόλληση. Βάση ἀποκομμένη ἀπὸ τὸν τροχὸ μὲ νῆμα. Πυρήνας 5 YR 7/4, ἐπίχρσιμα ροδόχρωμο (7.5 YR 8/4).
- Εἰκ. 19, 133. (ΠΑΚ 80. ΟΜ 30). Λεκανίδα μὲ γωνίωση FS 295. Σῶμα μὲ χεῖλος, καὶ ἀκέραιη τὴ μία λαβή. Διάμ. χ. 14 ἐκ. Μεσαῖο θραῦσμα (5-10 ἐκ.). Πυρήνας 2.5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα ἀνοιχτὸ ἐρυθροκάστανο (5 YR 6/4).
- Εἰκ. 19, 134. (ΠΑΚ 70. ΟΜ 30, 25, 3). Σκύφος FS 284. Διάμ. χ. 10-14 περίπου, ὕψ. 8,5, διάμ. β. 5,4 ἐκ. Σῶμα μὲ χεῖλος, βάση μικρὸ τμήμα τῆς λαβῆς καὶ ἵχνη ἀπὸ τὴ γένεση τῆς δεύτερης. Πυρήνας 5 YR 7/6, ἐπίχρσιμα πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (10 YR 8/3). Χειροποίητο ἀγγεῖο. Τὸ σχῆμα τοῦ ἀγγείου ἔχει ἀλλοιωθεῖ (εἶναι στρεβλὸ) κατὰ τὴ διαδικασία τοῦ πλασίματος, πρὶν ἀπὸ τὴν ὀπτηση. Στιλβωμένη ἐπιφάνεια.
- Εἰκ. 19, 135. (ΠΑΚ 79. ΟΜ 30). Ἀρύταινα FS 236. Σῶμα μὲ χεῖλος καὶ τμήμα τῆς λαβῆς. Διάμ. σώμ. 9,2 ἐκ. Σῶζεται κατὰ τὸ ἓνα τέταρτο περίπου. Πυρήνας 2.5 YR 6/4, ἐπίχρσιμα πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (10 YR 8/3).
- Εἰκ. 19, 136. (ΠΑΚ 1484. ΟΜ 30). Πρόχους FS 106. Σῶμα μὲ χεῖλος καὶ τμήμα τῆς ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς λαβῆς. Διάμ. χ. 11,2, σωζ. ὕψ. 23, διαστ. λ. 2,2-1,8 ἐκ. Τὸ ἀποστρωγγυλεμένο χεῖλος φέρει αὐλάκωση ἐσωτερικὰ. Τὸ ἀγγεῖο σῶζεται κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου. Πυρήνας 5 YR 7/4, 5 YR 6/3-5 YR 6/6-5 YR 6/3, ἐπίχρσιμα

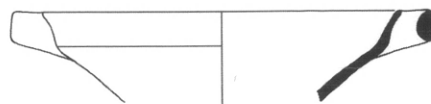

1:3

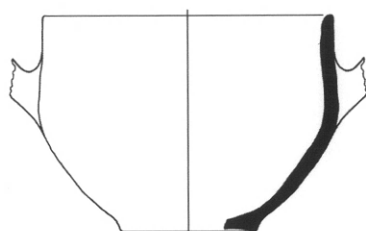
Εἰκ. 18. Ἀποθέτης 1. 124-128: κύλικες. 129: ἡμισφαιρικός κύαθος FS 215. 130: ἀβαθὴς κύαθος FS 220. 131: λεκάνη FS 294.

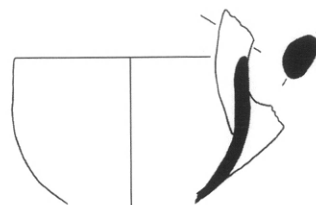
132

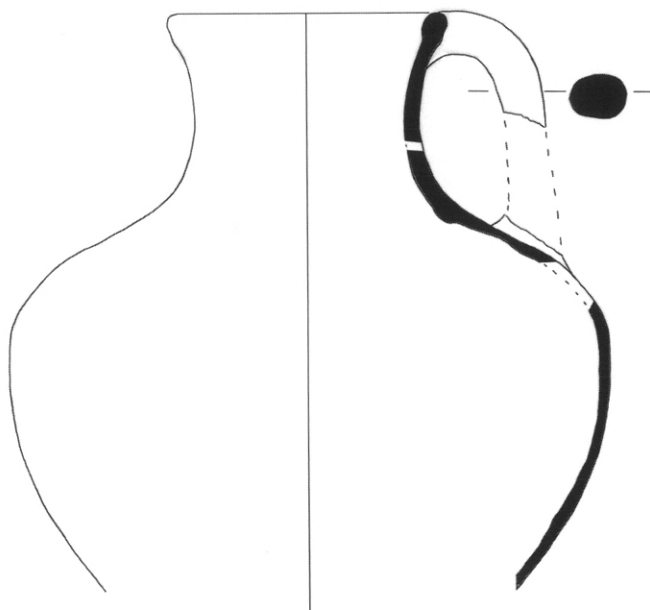
133

134

135

136

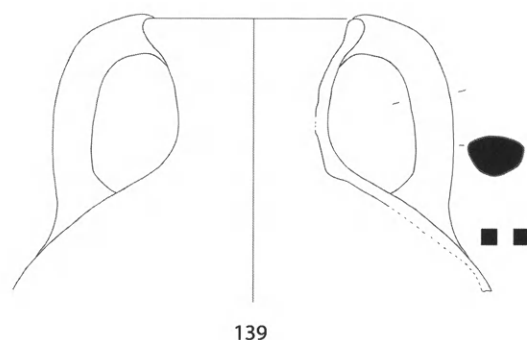
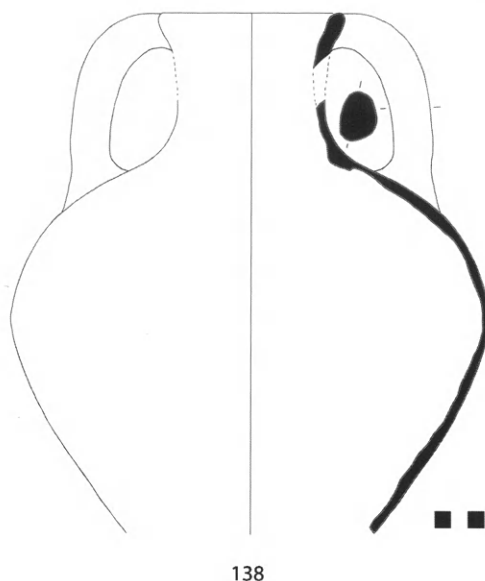
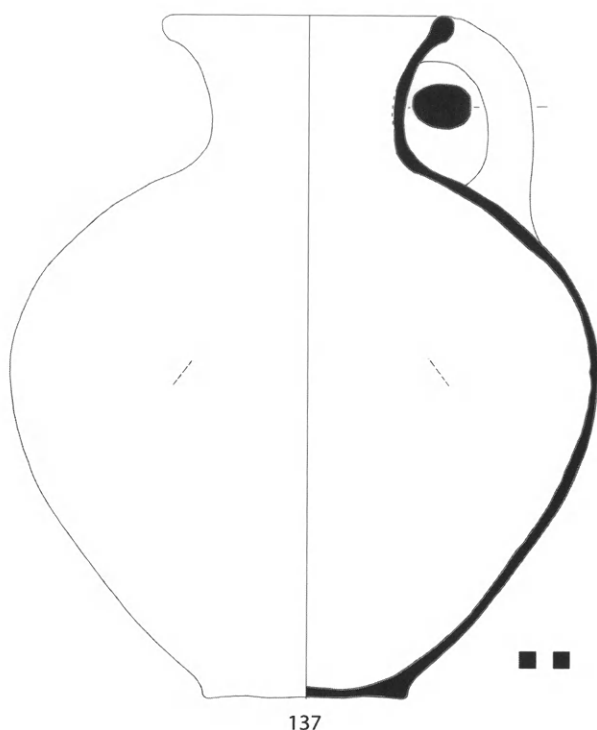
1:3

Εἰκ. 19. Ἀποθέτης 1. 132-133: λεκανίδες με γωνίωση FS 295. 134: σκύφος FS 284. 135: ἀρύταινα FS 236. 136: πρόχους FS 106.

πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (10 YR 8/3) ἀπολεπισμένο κατὰ τόπους. Στιλβωμένη ἐπιφάνεια.

Εἰκ. 20, 137. (ΠΑΚ 1485. OM 30). Ὑδρία FS 128. Σῶμα με χεῖλος, ἀκέραιη κάθετη ἐλλειψοειδοῦς

διατομῆς λαβὴ καὶ βάση. Ὑψ. 40, διάμ. β. 12, διάμ. χ. 16,2 ἐκ. Ἰχνη ἀπὸ τῆς γένεσης τῶν ὀριζόντιων λαβῶν. Τὸ ἀποστρογγυλεμένο χεῖλος φέρει αὐλάκωση ἐσωτερικά. Τὸ ἀγγεῖο σώζεται

Εἰκ. 20. Αποθέτης 1. 137: ὑδρία FS 128.

κατὰ τὸ ἥμισυ περίπου μετὰ ἀπὸ συγκόλλησι. Πυρήνας 2.5 YR 6/6 καὶ κατὰ τόπους 2.5 YR 6/6-2.5 YR 6/2-2.5 YR 6/6, ἐπίχρσιμα πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (10 YR 8/3) ἀπολεπισμένο κατὰ τόπους. Στιλβωμένη ἐπιφάνεια.

Εἰκ. 21, 138. (ΠΑΚ 1478. OM 30, 30 γ, 30 δ, 30 ζ, 3). Ἀμφορέας FS 69. Σῶμα μὲ χεῖλος, ἀκέραιες τὶς κάθετες ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς λαβές. Σωζ. ὕψ. 30, μέγ. διάμ. σ. 25,2, διάμ. χ. περίπου 11 ἐκ. Λεῖπει μεγάλο τμήμα τοῦ χεῖλους καὶ ἡ βάση. Τὸ ἀποστρογγυλεμένο χεῖλος φέρει ἀβαθὴ ἀυλάκωση ἐσωτερικά. Σχεδὸν ἀκέραιο ἀγγεῖο μετὰ ἀπὸ συγκόλλησι. Πυρήνας 5 YR 6/6 καὶ κατὰ τόπους 2.5 YR 6/6-2.5 YR 6/2-2.5 YR 6/6, ἐπίχρσιμα πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (10 YR 8/3) ἀπολεπισμένο κατὰ τόπους. Στιλβωμένη ἐπιφάνεια.

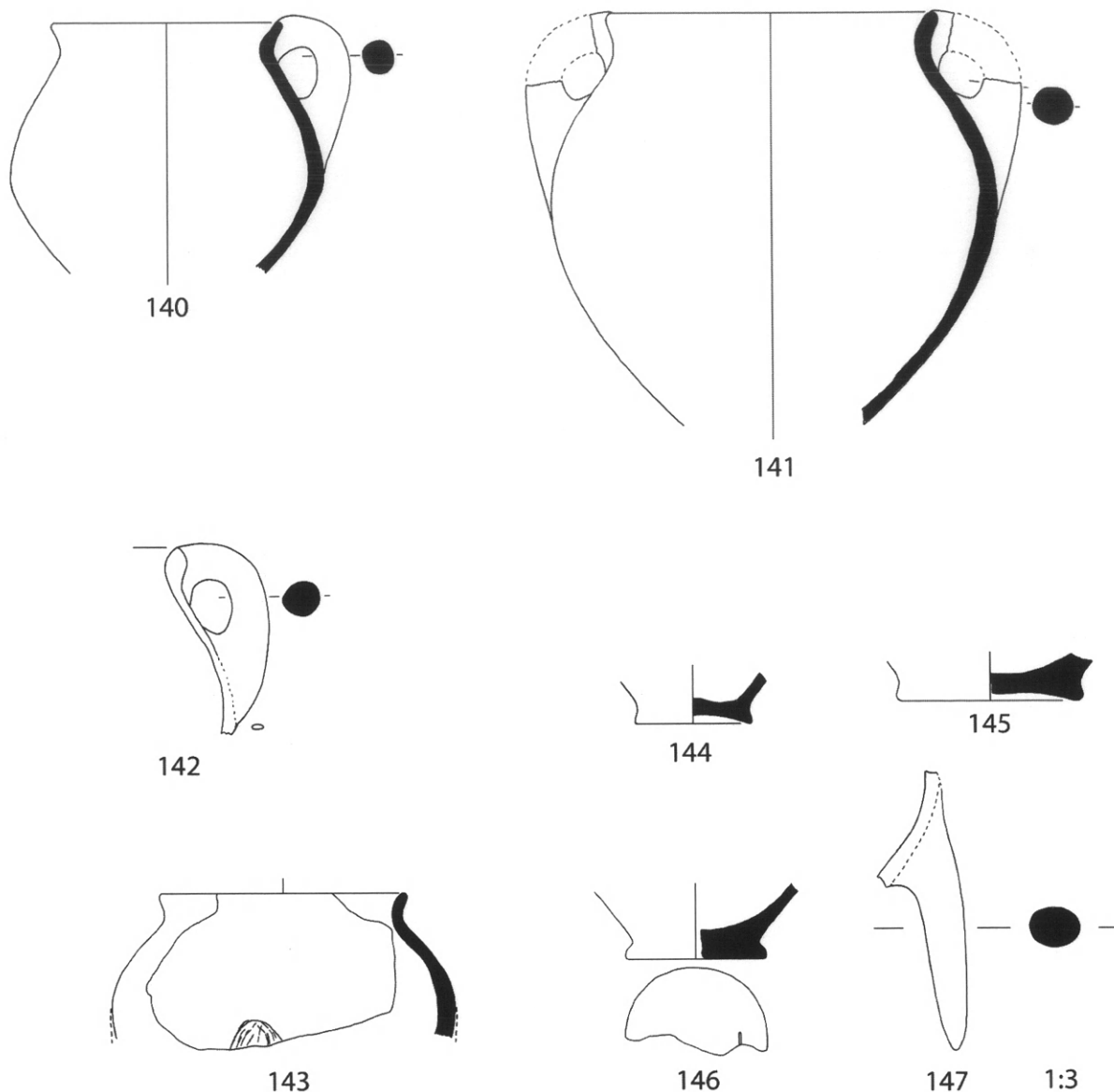
Εἰκ. 21, 139. (ΠΑΚ 1480. OM 30, 30 η, 3). Ἀμφορέας FS 69. Ὡμος μὲ χεῖλος, ἀκέραιη τὴ μία κάθετη ἐλλειψοειδοῦς διατομῆς λαβὴ καὶ ἴχνη ἀπὸ τὴ γένεση τῆς δεύτερης. Σωζ. ὕψ. 17, διάμ. χ. 13,5, διαστ. λ. 3,7/2,5 ἐκ. Μεγάλο μέγεθος. Τὸ ἀποστρογγυλεμένο χεῖλος φέρει ἀυλάκωση ἐσωτε-

Εἰκ. 21. Αποθέτης 1. 138-139: ἀμφορεῖς FS 69.

ρικά. Πυρήνας 10 YR 7/3 καὶ κατὰ τόπους 10 YR 6/1-10 YR 7/3, ἐπίχρσιμα πολὺ ἀνοιχτὸ καστανό (10 YR 8/3) ἀπολεπισμένο κατὰ τόπους. Στιλβωμένη ἐπιφάνεια.

Μαγειρική κεραμική

Εἰκ. 22, 140. (ΠΜΚ 96. OM 30). Μόνωτη μαγειρική χύτρα FS 65. Σῶμα μὲ χεῖλος καὶ ἀκέραιη τὴν κυκλικῆς διατομῆς λαβή. Λεῖπει ἡ βάση. Σωζ. ὕψ. 11,4, διάμ. χ. 10,2, διάμ. λ. 1,3 ἐκ. Σώζεται μετὰ ἀπὸ συγκόλλησι κατὰ τὸ ἥμισυ. Πυρήνας 2.5 YR 5/6. Ἰχνη δευτερογενοῦς καύσης στὰ ἐξωτερικά τοιχώματα καὶ τὸ χεῖλος.

Εἰκ. 22. Ἀποθέτης 1. Ντόπια μαγειρική κεραμική. 140: μόνωτη χύτρα FS 65. 141: δίωτη χύτρα FS 66. 142: χύτρα FS 65/66. 144-146: χύτρες FS 65-66. 143, 147: τριποδικές χύτρες FS 320.

Εἰκ. 22, 141. (ΠΜΚ 23. ΟΜ 30, 23). Δίωτη μαγειρική χύτρα FS 66. Σῶμα μὲ χεῖλος, γένεση τῆς μίας λαβῆς καὶ τμήμα τῆς κυκλικῆς διατομῆς δεύτερης στὸ σῶμα. Σωζ. ὕψ. 20,3, διάμ. χ. περίπου 15, διάμ. λ. 1,8 ἐκ. Σώζεται πάνω ἀπὸ τὸ μισὸ μετὰ ἀπὸ συγκόλληση. Πυρήνας 2.5 YR 5/8. Ἰχνη δευτερογενοῦς καύσης στὰ ἐξωτερικὰ

τοιχώματα.

Εἰκ. 22, 142. (ΠΜΚ 106. ΟΜ 30). Μαγειρική χύτρα FS 65/66. Σῶμα μὲ χεῖλος, μὲ τὴν κυκλικῆς διατομῆς λαβὴ ἀκέραιη. Διάμ. λ. 1,7 ἐκ. Μεσαῖο μέγεθος. Πυρήνας 2. 5 YR 5/8, ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἐρυθρὴ (2. 5 YR 5/8). Σύμβολο τοῦ κεραμέα: ὀριζόντια ἐγγάραξη στὴ γένεση τῆς λαβῆς.

Εικ. 22, 143. (ΠΜΚ 103. ΟΜ 30). Τριποδική μαγειρική χύτρα FS 320. Σώμα με χείλος και ίχνη από τη γένεση του ποδιού. Διάμ. χ. 11 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Πυρήνας 10 R 5/6. Έξ ολοκλήρου δευτερογενώς καμένο το έξωτερικό τοίχωμα.

Εικ. 22, 144. (ΠΜΚ 111. ΟΜ 30). Μαγειρική χύτρα FS 65/66/320. Δισκοειδής βάση με κοίλη την κάτω επιφάνεια. Διάμ. β. 5,4 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Πυρήνας 2.5 YR 5/8, έξωτερική επιφάνεια ροδόχρωμη (7.5 YR 7/4). Έξωτερικά τοιχώματα και εν μέρει στο ίδιο σημείο στη βάση δευτερογενώς καμένο.

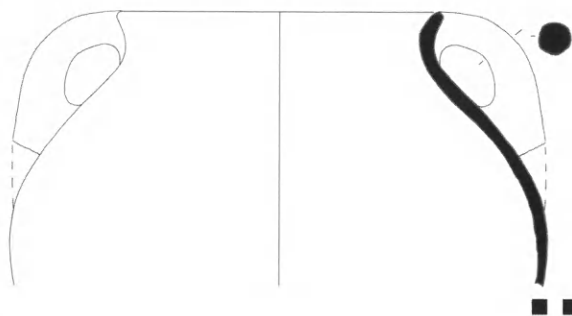
Εικ. 22, 145. (ΠΜΚ 112. ΟΜ 30, 30 η, 3). Μαγειρική χύτρα FS 65/66. Δισκοειδής βάση με κοίλη την κάτω επιφάνεια. Διάμ. β. 8,2 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Πυρήνας 2.5 YR 5/6, έξωτερική επιφάνεια έρυθρή (2.5 YR 5/6).

Εικ. 22, 146. (ΠΜΚ 110. ΟΜ 30, 30 η, 3). Μαγειρική χύτρα FS 65/66. Δισκοειδής επίπεδη βάση. Διάμ. β. 7,9 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Πυρήνας 10 R 5/6, έξωτερική επιφάνεια 2.5 YR 6/8. Σύμβολο του κεραμέα: όριζόντια εγχάραξη στην επιφάνεια έδρασης της βάσης.

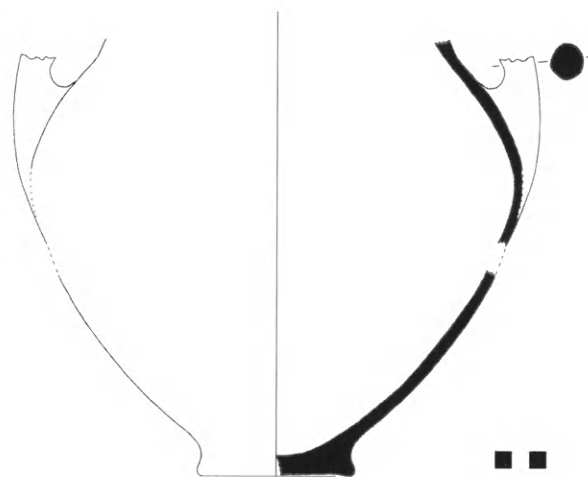
Εικ. 22, 147. (ΠΜΚ 115. ΟΜ 30). Τριποδική μαγειρική χύτρα FS 320. Άκέραιο πόδι έλλειψοειδούς διατομής. Μεσαίο μέγεθος. Πυρήνας 2.5 YR 5/8, έξωτερική επιφάνεια ανοιχτή έρυθρή (2.5 YR 5/8).

Εικ. 23, 148. (ΠΜΚ 76. ΟΜ 30). Δίωτη μαγειρική χύτρα FS 66/320. Αιγινήτικη εισαγωγή. Χείλος με σχεδόν άκεραιη τη μία κυκλικής διατομής λαβή. Σωζ. ύψ. 14,4, διάμ. χ. 21, μέγ. διάμ. σ. 34,5, διάμ. λ. 2,3 εκ. Μεγάλο μέγεθος. Σώζεται περίπου το ένα τρίτο μετά από συγκόλληση. Έγκλείσματα και χρυσή μίκα. Πυρήνας 2.5 YR 6/6, έξωτερικό επίχρυσμα ροδόχρωμο (7.5 YR 7/4), έσ. έπιχρ. 5 YR 6/4. Χειροποίητο άγγείο. Ίχνη έξομάλυνσης της έσωτερικής επιφάνειας.

Εικ. 23, 149. (ΠΜΚ 1. ΟΜ 30). Δίωτη μαγειρική χύτρα FS 66. Αιγινήτικη εισαγωγή. Σώμα με τη βάση άκεραιη και γένεση της μίας κυκλικής διατομής λαβής. Διάμ. β. 9, σωζ. ύψ. 25,5, μέγ. διάμ. σώμ. 28,2, διάμ. λ. 2 εκ. Μεγάλο μέγεθος. Λείπει το χείλος και η δεύτερη λαβή. Σώζεται περίπου το ένα τρίτο μετά από συγκόλληση. Έγκλείσματα και χρυσή μίκα. Πυρήνας 7.5 YR 7/6, έξωτερική επιφάνεια κιτριένυθη (7.5 YR 7/6). Χειροποίητο άγγείο. Ίχνη έξομάλυνσης της

143

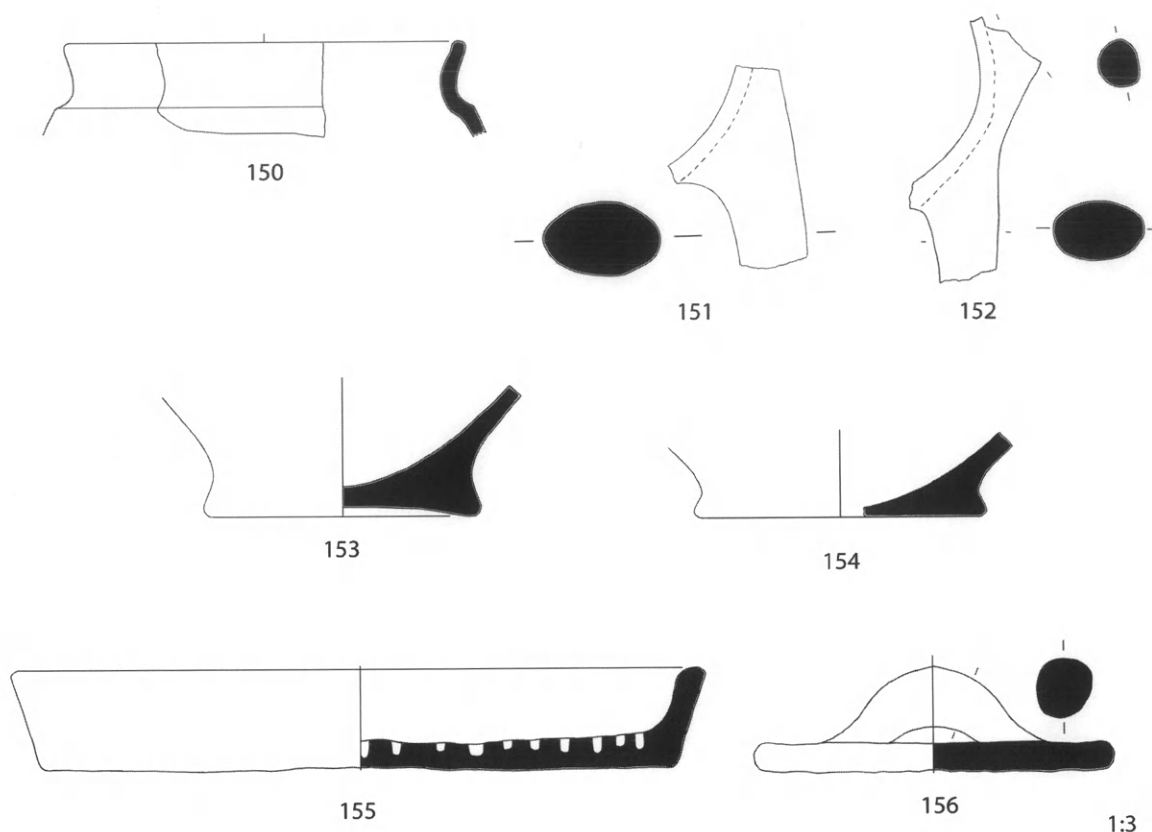
144

Εικ. 23. Αποθέτης 1. Αιγινήτικη μαγειρική κεραμική. 149: δίωτη χύτρα FS 66. 148: δίωτη χύτρα/τριποδική χύτρα FS 66/320.

έσωτερικής επιφάνειας. Σύμβολο του κεραμέα: όριζόντια εγχάραξη στην επιφάνεια έδρασης της βάσης. Δευτερογενώς καμένο το έξωτερικό τοίχωμα.

Εικ. 24, 150. (ΠΜΚ 74. ΟΜ 30). Τριποδική μαγειρική χύτρα FS 320. Αιγινήτικη εισαγωγή. Χείλος με γωνίωση. Διάμ. χ. 16 εκ. Μεσαίο μέγεθος. Έγκλείσματα και χρυσή μίκα. Πυρήνας 2.5 YR 5/6. Χειροποίητο άγγείο. Ίχνη έξομάλυνσης της έσωτερικής επιφάνειας. Δευτερογενώς καμένο το έξωτερικό τοίχωμα.

Εικ. 24, 151. (ΠΜΚ 88. ΟΜ 30). Τριποδική μαγειρική χύτρα FS 320. Αιγινήτικη εισαγωγή. Τμή-

Εἰκ. 24. Ἀποθέτης 1: 150-154, 156. Οἰκισμός: 155. 150-152: αἰγινήτικες τριποδικές χύτρες FS 320. 153-154: αἰγινήτικες χύτρες FS 65-66. 155: φορητὴ ἐστία. 156: πῶμα.

μα ποδιοῦ ἑλλειψοειδοῦς διατομῆς ἀπὸ τὸ σημεῖο τῆς γένεσης ἀπὸ τὸ σῶμα. Μεσαῖο μέγεθος. Ἐγκλείσματα καὶ χρυσὴ μίκα. Πυρήνας 10 R 6/4, ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀνοιχτὴ ἐρυθρὴ (2.5 YR 6/6).

Εἰκ. 24, 152. (ΠΜΚ 93. ΟΜ 30). Μόνωτη τριποδικὴ μαγειρικὴ χύτρα FS 320. Αἰγινήτικη εἰσαγωγή. Σῶμα μὲ τμῆμα ποδιοῦ ἑλλειψοειδοῦς διατομῆς καὶ γένεση λαβῆς. Μεσαῖο μέγεθος. Ἐγκλείσματα καὶ χρυσὴ μίκα. Πυρήνας 2.5 YR 5/6, ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια ἀνοιχτὴ ἐρυθροκάστανη (5 YR 6/4). Ἰχνη δευτερογενοῦς καύσης στὸ ἐξωτερικὸ τοίχωμα ἐπεκτείνονται καὶ στὴν τομῇ.

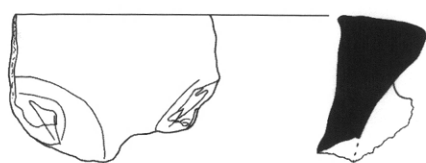
Εἰκ. 24, 153. (ΠΜΚ 89. ΟΜ 30). Μαγειρικὴ χύτρα FS 65/66. Δισκοειδὴς βάση μὲ κοίλη τὴν κάτω ἐπιφάνεια. Διάμ. β. 11. Μεγάλο μέγεθος. Πυρήνας 5 YR 6/6, ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια κιτρινέρυθρη

(5 YR 6/6).

Εἰκ. 24, 154. (ΠΜΚ 94. ΟΜ 30). Μαγειρικὴ χύτρα FS 65/66. Δισκοειδὴς ἐπίπεδη βάση. Διάμ. β. 11,4. Μεγάλο μέγεθος. Πυρήνας 2.5 YR 5/8, ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια δευτερογενῶς καμένη.

Εἰκ. 24, 155. (Οἰκισμὸς Κοντοπήγαδου. Λάκκος 1). Φορητὴ ἐστία. Σῶζεται σχεδὸν ἀκέραιη μετὰ ἀπὸ συγκόλληση. Διάμ. β. 25 ἐκ. Κυκλικῆς διατομῆς ὅπως στὸ πάνω τμῆμα τοῦ σκεύους. Πυρήνας 2.5 YR 5/8-2.5 YR 5/5-2.5 YR 5/8, ἐπίχρυσμα ἐρυθρό (2.5 YR 5/8 καὶ κατὰ τόπους 2.5 YR 6/8). Χειροποίητο. Δὲν φέρει ἶχνη καύσης.

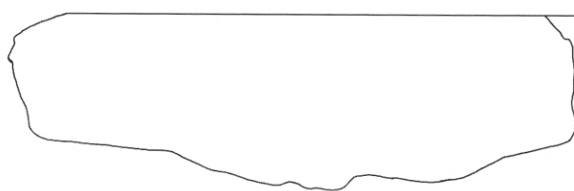
Εἰκ. 24, 156. (ΠΧΚ 103. ΟΜ 30). Πῶμα μὲ κυκλικῆς διατομῆς λαβὴ στὸ κέντρο. Ἀκέραιο. Διάμ. πώματος 12,3, διάμ. λ. 2,4 ἐκ. Ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια, πυρήνας, ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια 5 YR 6/1-5 YR 7/6- 5 YR 7/6.

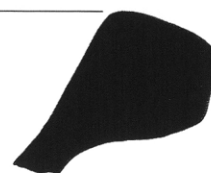
157

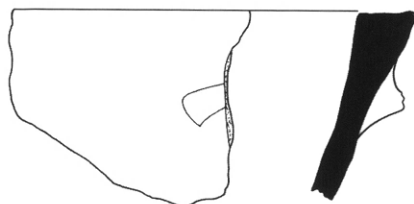
158

159

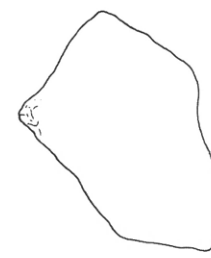
1:3

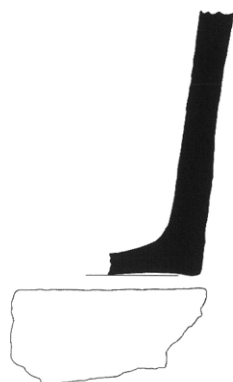
160

163

1:3

1:6

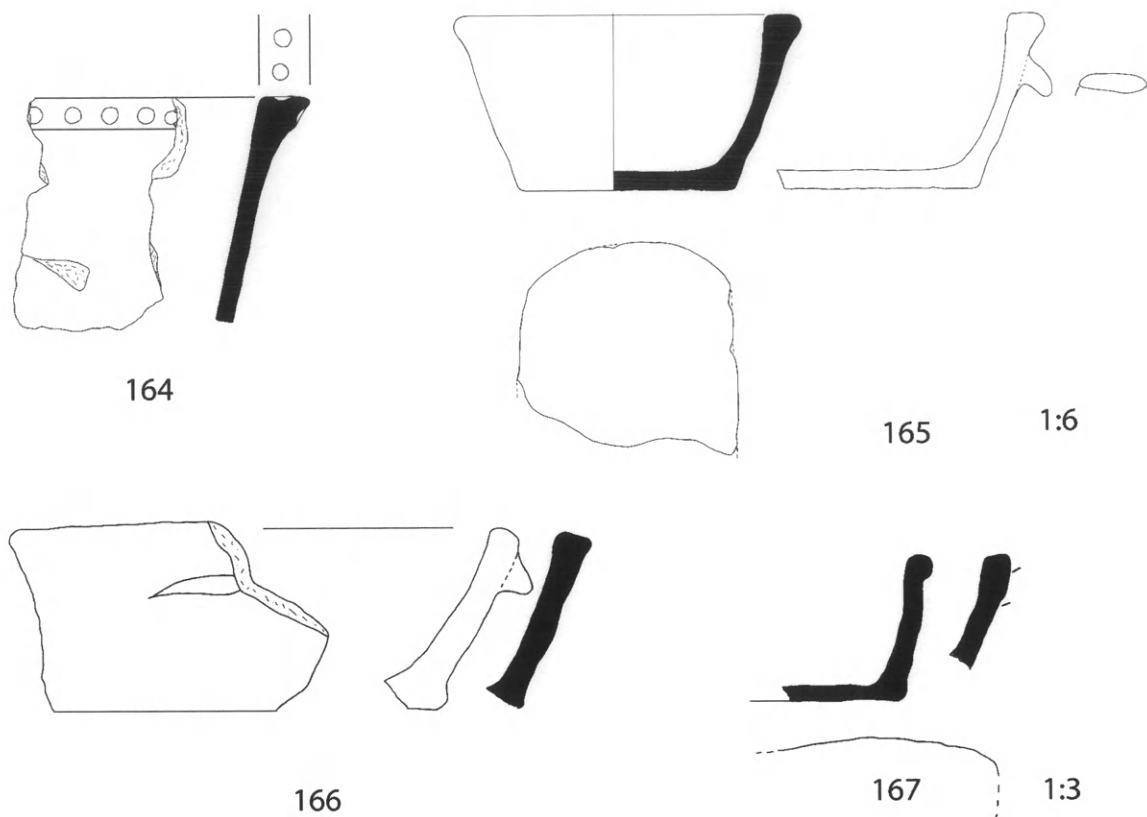
161

1:6

162

Εικ. 25. Άποθέτης 1. Χονδροειδής κεραμική. 157: ασάμινθος FS 4. 158-159: ασάμινθοι FS1/4. 160-162: ασάμινθοι FS 1. 163: άβαθές σκεύος.

Εικ. 26. Κοντοπήγαδο (πηγάδι 7). Χονδροειδής κεραμική. 164-167: ασάμινθοι FS 1.

Χονδροειδής κεραμική

Εικ. 25, 157. (ΠΧΚ 78. ΟΜ 25). Ασάμινθος FS 1/4. Έξω νεύον χείλος με επίπεδη άνω επιφάνεια, αβλάκωση κάτω από το χείλος έσωτερικά και ίχνη γένεσης όριζόντιας λαβής. Μεσαίο μέγεθος. Πυρήνας 2. 5 YR 6/6-2.5 YR 5/5-2.5 YR 6/6, επίχρυσμα άνοιχτό έρυθρό (2.5 YR 6/6). Χειροποίητο. Έσωτερική επιφάνεια δευτερογενώς καμένη.

Εικ. 25, 158. (ΠΧΚ 60. ΟΜ 3 δ). Ασάμινθος FS 1/4. Χείλος έξω νεύον, τετραγωνισμένο με αβλάκωση στην άνω επιφάνεια και κάτω από το χείλος έσωτερικά. Μεγάλο μέγεθος. Πυρήνας 5 YR 7/4. Χειροποίητο. Δευτερογενώς καμένο στο χείλος, έξωτερικά και έσωτερικά (λιγότερο) και στην τομή.

Εικ. 25, 159. (ΠΧΚ 79. ΟΜ 33). Ασάμινθος FS 1 Χείλος. Έξω νεύον, τετραγωνισμένο. Μεγάλο μέγεθος. Πυρήνας 5 YR 7/6- 5 YR 6/Ν6-5 YR

7/6, επίχρυσμα κιτρινέρυθρο (5 YR 7/6). Χειροποίητο.

Εικ. 25, 160. (ΠΧΚ 20. ΟΜ 30). Ασάμινθος FS 1. Χείλος. Έξω νεύον με γένεση ώτίου. Μεγάλο μέγεθος. Πυρήνας 5 YR 7/4, επίχρυσμα πολύ άνοιχτό καστανό (10 YR 8/3). Χειροποίητο.

Εικ. 25, 161. (ΠΧΚ 51. ΟΜ 33). Ασάμινθος FS 1. Βάση. Σωζ. ύψ. 21 εκ. Μεγάλο μέγεθος. Επίπεδη βάση με έλαφρά κοίλανση στην κάτω επιφάνεια. Πυρήνας 10 R 5/1-2.5 YR 6/4 και κατά τόπους 10 R 5/2, επίχρυσμα ροδόχρωμο/γκριζωπό (7.5 YR 7/2). Χειροποίητο. Δευτερογενώς καμένο έξωτερικά, όχι στη βάση, ίσως στις τομές.

Εικ. 25, 162. (ΠΧΚ 24. ΟΜ 33). Ασάμινθος FS 1. Βάση. Μεγάλο μέγεθος. Πυρήνας 10 R 6/4, επίχρυσμα ροδόχρωμο/γκριζωπό (7.5 YR 6/2). Χειροποίητο. Ένδεχομένως δευτερογενώς καμένο έξωτερικά και στη βάση

Εικ. 25, 163. (ΟΜ 30). Μαγειρικό σκεύος; Σώμα με

χειλος, βάση. Ύψ. 4,6, σωζ. μήκ. 7,8 εκ. Μεγάλο μέγεθος. Πυρήνας 5 YR 6/6-5 YR 5/1-5 YR 6/6, επίχρυσμα κιτρινέρυθρο (5 YR 6/6). Χειροποίητο.

Είκ. 26, 164. (Πηγάδι 7). Ασάμινθος FS 1. Σώμα με χειλος, Σωζ. ύψ. 18 εκ. Μεγάλο μέγεθος. Χείλος έξω νεύον. Σειρά κυκλικών βαθύνσεων στην έξωωτερική και άνω επιφάνεια του χείλους. Πυρήνας 5 YR 7/4-2.5 YR 5/4-5 YR 7/4 και κατά τόπους 5 YR 7/4-2.5 YR 5/4-2.5 YR 6/N6-2.5 YR 5/4 - 5 YR 7/4. Χειροποίητο.

Είκ. 26, 165. (Πηγάδι 7). Ασάμινθος FS 1. Σώμα με χειλος, βάση και ώτιο. Ύψ. 14, σωζ. μήκ. 16,5,

πλ. 17 εκ. Μεγάλο μέγεθος. Πυρήνας 5 YR 7/4-7. 5 YR 5/5-5 YR 7/4, επίχρυσμα πολύ ανοιχτό καστανό (10 YR 8/3 και κατά τόπους 5 YR 7/4). Χειροποίητο.

Είκ. 26, 166. (Πηγάδι 7). Ασάμινθος FS 1. Σώμα με χειλος, βάση και ώτιο. Ύψ. 7,2 εκ. Μεγάλο μέγεθος. Πυρήνας 5 YR 7/6, επίχρυσμα πολύ ανοιχτό καστανό (10 YR 8/3). Χειροποίητο.

Είκ. 26, 167. (Πηγάδι 7). Μικκύλη ασάμινθος FS 1. Σώμα με χειλος, βάση και ίχνη από τη γένεση ώτιου. Ύψ. 5,8, σωζ. μήκ. 8,6 εκ. Μεγάλο μέγεθος. Πυρήνας 2.5 YR 6/8, επίχρυσμα ροδόχρωμο (5 YR 7/4). Χειροποίητο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΑΝΟΙΚΤΑ ΑΓΓΕΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ ΔΙΑΓΝΩΣΤΙΚΩΝ ΟΣΤΡΑΚΩΝ	ΕΛΑΧΙΣΤΑ ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΑΤΟΜΑ
σκύφος FS 284	197	73 (35%)
σκύφος FS 289	1	1 (0,5%)
ύψιπους σκύφος FS 304-305 (όλόβαφος)	20	10 (5%)
ύψιπους σκύφος FS 304-305 (με διακόσμηση)	12	4 (2%)
λεκάνες FS 294/302	112	24 (11,5%)
κρατήρας FS 281/298	61	8 (4%)
κύλικα με γωνίωση FS 267	19	7 (3%)
κωνική κύλικα FS 274	7	5 (2,5%)
ήμισφαιρική κύλικα FS 264 (όλόβαφη)	13	6 (3%)
ήμισφαιρική κύλικα FS 264 (με διακόσμηση)	1	1 (0,5%)
ήμισφαιρική κύλικα FS 258	1	1 (0,5%)
ήμισφαιρικός κύαθος FS 215	38	14 (6,5%)
αγγύταινα FS 236	3	3 (1,5%)

ΑΝΟΙΚΤΑ ΑΓΓΕΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ ΔΙΑΓΝΩΣΤΙΚΩΝ ΟΣΤΡΑΚΩΝ	ΕΛΑΧΙΣΤΑ ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΑΤΟΜΑ
λεκανίδα FS 295	4	2 (1%)
κυλινδρικό κύπελλο FS 225/226	6	4 (2%)
κάλαθος FS 290/291	3	3 (1,5%)
αδιάγνωστα	197	45 (21,5%)
ΣΥΝΟΛΟ	694	210 (100%)
ΚΛΕΙΣΤΑ ΑΓΓΕΙΑ		
αλάβαστρο FS 85	1	1 (1,5%)
κυλινδρικό αλάβαστρο FS 98	2	2 (3%)
αμφορέας FS 85	1	1 (1,5%)
απίοσχημος πιθαμφορέας	3	3 (4,5%)
στενόλαιμη πρόχους FS 120	4	4 (6%)
ψευδόστομος αμφορέας FS 173-175	26	14 (21%)
κωνικό ρυτό	1	1 (1,5%)
κλειστά αγγεία FS 69/106/128	199	41 (61%)
ΣΥΝΟΛΟ	237	67

Γραπτή κεραμική: καταμέτρηση συνολικών διαγνωστικών οστράκων, ελάχιστων κεραμικών ατόμων και ποσοστιαία αναλογία ελάχιστων κεραμικών ατόμων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΣΚΥΦΟΙ (FS 284)	ΕΛΑΧΙΣΤΑ ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΑΤΟΜΑ
όλόβαφος	44 (68%)
ΣΚΑ	8 (12,5%)
ΣΚΒ	1 (1,5%)
ΣΚC	2 (3%)
ΣΚΑ με έσωτερικό όλόβαφο	6 (9%)
σκύφος με ταινία (MBSK)	2 (3%)
ταινιωτός	2 (3%)
ΣΥΝΟΛΟ	65* (100%)

Γραπτοί σκύφοι: καταμέτρηση ελάχιστων κεραμικών ατόμων. Από τον πίνακα απουσιάζουν 8 βάσεις, οι οποίες ταυτίζονται ως βάσεις μεικτών τύπων (σκύφος Α με έσωτερικό όλόβαφο/σκύφος C/σκύφος Β/σκύφος με ταινία χείλους/ταινιωτός).

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΓΡΑΜΜΙΚΗ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗ (NTEKOP)	FM 53	ΑΔΙΑΓΝ.	–	ΕΛΑΧΙΣΤΑ ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΑΤΟΜΑ
1		1		1
1.3.1	1			1
5.1	1			1
7.1			1	1
14			1	1
15	1		13	5
16	1		4	
όλόβαφοι			11	4
14-16			3	
ΣΥΝΟΛΟ		38		14

Γραπτοί κύαθοι: καταμέτρηση διαγνωστικών οστράκων και ελάχιστων κεραμικών ατόμων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΑΝΟΙΚΤΑ ΑΓΓΕΙΑ	ΔΙΑΓΝΩΣΤΙΚΑ ΟΣΤΡΑΚΑ	ΕΛΑΧΙΣΤΑ ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΑΤΟΜΑ
άβαθης κύαθος FS 220	4	2
αρύταινα FS 236	12	6
ήμισφαιρική κύλινκα FS 264	1	1
κάλαθος FS 290/300/301	1	1
σκυφοειδής κρατήρας	26	10
κρατήρας FS 7-9	8	3
κυαθόμορφη κύλινκα FS 255	7	3
κύαθος FS 215	26	2
κύλινκα με γωνίωση FS 267	19	10
κυλινδρικό κύπελλο FS 225-226	4	2
κωνική κύλινκα FS 274	41	5
λεκάνη FS 294	58	7
λεκανίδα FS 295	7	2
λεκανίδα με γωνίωση FS 295	15	5

ΑΝΟΙΚΤΑ ΑΓΓΕΙΑ	ΔΙΑΓΝΩΣΤΙΚΑ ΟΣΤΡΑΚΑ	ΕΛΑΧΙΣΤΑ ΚΕΡΑΜΙΚΑ ΑΤΟΜΑ
σκύφος FS 284	14	3
ύψιπους σκύφος FS 304-305	3	2
κύλινκα	223	121
αδιάγνωστα	321	142
ΣΥΝΟΛΟ	790	328
ΚΛΕΙΣΤΑ ΑΓΓΕΙΑ		
αλάβαστρο FS 85	1	1
άμφορέας FS 68-69	4	4
κυλ. αλάβαστρο FS 99	1	1
πρόχους FS 106-110	4	3
στάμνος FS 63	1	1
ύδρεια FS 128	2	2
κλειστό άγγείο (αδιάγνωστο)	569	143
ΣΥΝΟΛΟ	582	155

Άγραπτη λεπτόκοκη κεραμική: καταμέτρηση διαγνωστικών και ελάχιστων κεραμικών ατόμων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

ΜΑΓΕΙΡΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ	FS 320 (Δ.ο.)	FS 65 (Δ.ο.)	FS 66 (Δ.ο.)	FS 65/66 (Δ.ο.)	FS 65/66/320 (Δ.ο.)	ΣΥΝΟΛΟ (Δ.ο.)	FS 320 Ε.κ.α.)	FS 65/66 (Ε.κ.α.)
αίγινήτικα	18		1	5	34	58	18 (6)	6 (6)
ντόπια	5	1	1	22	63	92	5 (2)	24 (24)
ΣΥΝΟΛΟ	23	1	2	27	97	150	23 (8)	30 (30)

Μαγειρική κεραμική: καταμέτρηση διαγνωστικών δοτράκων (Δ.ο.), ελάχιστων κεραμικών ατόμων (Ε.κ.α.) και αναλογία αίγινήτικων με ντόπια κεραμικά σκεύη.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

ΧΟΝΔΡΟΕΙΔΗΣ ΚΕΡΑΜΙΚΗ	ΧΕΙΛΗ	ΒΑΣΗ
FS 1	2	9
FS 1/4	47	43

Άσάμινθοι: διαγνωστικά δοτράκα.

SUMMARY

KONTOPIGADO

Extensive residential and workshop remains of the Prehistoric time have been discovered in two sites so far, at the Kontopigado area, which is located at the north-eastern end of the municipality of Alimos in Attica.

The building remains, dated Early Helladic (EH) and Late Helladic (LH) period, were excavated during rescue excavations conducted by the Archaeological Service on three plots of the block 71A in the Vouliagmeni Avenue and remain visible, preserved within modern buildings. The workshop remains, dated LH period, were discovered during the construction of the Metro station “Alimos”, 300 m. south of the settlement and a characteristic part is preserved visible on the station’s surface. The construction, to which they belong, has been built on the area’s bedrock and consists of a system of parallel channels with rows of trenches in-between. The channels and the trenches have been carved in accordance with a precise plan, which made full use of the gullies descending from Mt. Hymettus, whilst in times of draught, wells provided the necessary water quantities. Water seems to have been a key element for the settlement and its activities, which was provided, collected and recycled according to “the principle of communicating vessels”. Regarding this activity it is assumed for the time being and by *reduction ad absurdum* that this is the first stage of flax processing.

Despite the fact that the total extent of the workrooms is unknown, according to the available excavation data it is certain that it surpassed 3,000 sq. m. This is a very large area, the

sheer size of which places it among the major works of this period, whose inclusion in the central authority controlling the region, is undeniable. This paper examines in detail a closed pottery group from the LH IIIB2 to the early LH IIIC period, belonging to a secondary deposit in a shallow pit – deposit 1 – found 50 m. west of the metro station.

This group, as well as respective finds from the settlement, provides ample evidence of particular interest, such as misfired pottery sherds, washer clay, part of the rotation axis of a potter's wheel, which as a whole suggest the existence of a pottery workshop at Kontopigado, while lime in several sherds and the traces of mineral pigment in others indicate workshop activities which were possibly related to later stages of flax processing. This ceramic material is also of great interest, since it is dated in the same period with corresponding material from the Kontopigado settlement, the Aghios Kosmas settlement, the Phaleron port and the Athens' Acropolis. It offers hence the possibility of formulating proposals on the role of each residential unit within the greater synecism of Athens, whose founder was Theseus according to tradition.

Kontopigado, however, according to current excavational data shows signs of human activity from the 14th century BC until the early 12th century BC and then it was abandoned during the phase, when allegedly the Acropolis' palatial era was discontinued.

Thus the evidence from Kontopigado reinforces the theory that the palatial era of Athens was discontinued somewhat later from that in Argolid.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΖΑ-ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Αδρύμη-Σισμάνη 1999-2001	B. Αδρύμη-Σισμάνη, Μυκηναϊκή Ίωλκος, <i>AAA</i> 25, 1999-2001, 71-99.
Αδρύμη-Σισμάνη 2007	B. Αδρύμη-Σισμάνη, New Light on the Mycenaeans in Northern Greece: Excavations at Dimini in Thessaly, <i>BICS</i> 50, 2007, 212-213.
Βασιλικού 1995	N. Βασιλικού, <i>Ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς</i> (Ἀθήνα 1995).
Baumann 2007	M. Baumann, The Late Helladic Coarse Wares, στὸ G. Walberg, <i>Midea: The Megaron Complex and Shrine Area. Excavations on the Lower Terraces 1994-1997</i> (Philadelphia 2007) 154-162.
Bennet 2008	J. Bennet, PalaceTM: Speculations on Palatial Production in Mycenaean Greece with (Some) Reference to Glass, στὸ C. M. Jackson and E. C. Wager (ἐκδ.), <i>Vitreous materials in the Late Bronze Age Aegean, Sheffield Studies in Aegean Archaeology</i> 9 (Oxford 2008) 151-172.
Benzi 1975	M. Benzi, <i>Ceramica micenea in Attica</i> (Milano 1975).
Βερδελής κ.ά. 1965	N. Βερδελής, E. B. French, D. French, Τίρυνς: Μυκηναϊκή επίχωση ἔξωθεν τοῦ δυτικοῦ τείχους τῆς Ἀκροπόλεως, <i>ΑΔ</i> 20, 1965, Α, 137-152.
Blegen, Rawson 1966	C. W. Blegen, M. Rawson, <i>The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia I, 2: The Buildings and Their Contents – Illustrations</i> (Princeton, New Jersey 1966).
Broneer 1933	O. Broneer, Excavations on the North Slope of the Akropolis in Athens, 1931-1932, <i>Hesperia</i> 2, 1933, 329-417.

- Broneer 1939 O. Broneer, A Mycenaean Fountain on the Athenian Acropolis, *Hesperia* 8, 1939, 317-433.
- Brysbaert, Vettters 2010 A. Brysbaert, M. Vettters, Practising Identity: A Crafty Ideal?, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 10, No 2, 2010, 25-43.
- Γερουλάνος 1956 I. M. Γερουλάνος, Οἱ ὀψιανοὶ τῆς Συλλογῆς Τραχῶνων, *AE* 1956, 73-105.
- Γερουλάνος 1986 I. M. Γερουλάνος, Οἱ ὀψιανοὶ τῆς Συλλογῆς Τραχῶνων – Μέρος Β, στὸ *Φίλια Ἔπη εἰς Γεώργιον Ε. Μυλωνᾶν Α* (Ἀθήνα 1986-1990) 305-322.
- Collard 2008 D. Collard, *Function and Ethnicity: "Bathtubs" from Late Bronze Age Cyprus*. *SIMA* 171 (2008).
- Crowley 2008 J. L. Crowley, Mycenaean Art and Architecture, στὸ C. W. Shelmerdine (ἐκδ.), *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age* (Cambridge 2008) 258-288.
- Day 1999 P. M. Day, Petrographic Analysis of Ceramics from the Shipwreck at Point Iria, στὸ W. Phelps, Y. Lolos, Y. Vichos (ἐκδ.), *The Point Iria Wreck. Interconnections in the Mediterranean ca 1200 BC. Proceedings of the International Conference, Island of Spetses, 19 September 1998* (Athens 1999) 59-76.
- Demakopoulou 2003 K. Demakopoulou, The Pottery from the Destruction Layers in Midea: Late Helladic IIIB2/Late or Transitional Late Helladic IIIB2/Late Helladic IIIC Early?, στὸ S. Deger-Jalkotzy, M. Zavadil (ἐκδ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, 7-8 Mai 2001* (2003) 77-92.
- Demakopoulou 2005 K. Demakopoulou, A Mycenaean ritual vase from Trachones, στὸ A. Dakouri-Hild, S. Sherratt (ἐκδ.), *Autochthon: Papers presented to O.T.P.K. Dickinson on the occasion of his retirement*, BAR international series 1432 (Oxford 2005) 276-281.
- Δημακοπούλου 2009 K. Δημακοπούλου, Οἱ ἀποθηκευτικοὶ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς τῆς Μιδέας. Νέα στοιχεῖα γιὰ τὶς σχέσεις Κρήτης καὶ Ἀργολίδας κατὰ τὸν 13ο αἰ. π.Χ., στὸ *Δῶρον. Τιμητικὸς τόμος γιὰ τὸν καθηγητὴ Σπύρο Ἰακωβίδη* (Ἀθήνα 2009) 243-259.
- Demakopoulou et al. 1997-1998: K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, P. Åström, G. Walberg, Excavations in Midea 1995-1996, *OpAth* 22-23, 1997-1998, 57-90.
- Demakopoulou et al. 2002α K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, West Gate Area and Southwest Slope 2000, στὸ K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, A.-L. Schallin, G. Ekroth, A. Lindblom, M. Nilsson, L. Sjögren, Excavations in Midea 2000 and 2001, *OpAth* 27, 2002, 27-38.
- Demakopoulou et al. 2002β K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, C. West Gate Area and Southwest Slope 2001, στὸ K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, A.-L. Schallin, G. Ekroth, A. Lindblom, M. Nilsson, L. Sjögren, Excavations in Midea 2000 and 2001, *OpAth* 27, 2002, 40-54.
- Demakopoulou et al. 2003 K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, A. West Gate Area and Southwest Slope, στὸ K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, A.-L. Schallin, Excavations in Midea 2002, *OpAth* 28, 2003, 7-20.
- Demakopoulou et al. 2004 K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, A. Southwest Slope, στὸ K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, A. L. Schallin, E. Weiberg, L. Sjögren, M. Nilsson, Excavations in Midea 2003, *OpAth* 29, 2004, 7-21.
- Demakopoulou et al. 2005 K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, A.-L. Schallin, L. Sjögren, M. Nilsson, Excavations in Midea 2004, *OpAth* 30, 2005, 7-34.
- Demakopoulou et al. 2008 K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, M. Nilsson, A.-L. Schallin, Excavations in Midea 2005, *OpAth* 31-32, 2006-2007 (2008), 7-29.

- Demakopoulou, Divari-Valakou 2008: A. Upper Acropolis, West Gate Area, Lower West Terrace, στὸ K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, M. Nilsson, A. L. Schallin, *Excavations in Midea* 2006, *Opuscula* 1, 2008, 7-22.
- Demakopoulou *et al.* 2009 K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, A. Lower Acropolis: West Gate Area, Lower West Terrace, στὸ K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, M. Nilsson, A.-L. Schallin, *Excavations in Midea* 2007, *Opuscula* 2, 2009, 7-24.
- Dickinson 1994 O. T. P. K. Dickinson, *The Aegean Bronze Age* (Cambridge 1994).
- Döhl 1973 H. Döhl, Iria. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1939, στὸ *Tiryns* VI (1973) 127-194.
- Evely 2000 R. D. G. Evely, *Minoan Grafts: Tools and Techniques. An Introduction* II, *SIMA* 92, 1-2 (2000).
- French 1965 E. B. French, Late Helladic IIIA2 Pottery from Mycenae, *BSA* 60, 1965, 159-202.
- French 1966 E. B. French, A Group of Late Helladic IIIB1 Pottery from Mycenae, *BSA* 61, 1966, 216-238.
- French 1969 E. B. French, A Group of Late Helladic IIIB2 Pottery from Mycenae, *BSA* 64, 1969, 71-93.
- French 2007α E. B. French, The Impact on Correlations to the Levant of the Recent Stratigraphic Evidence from the Argolid, στὸ M. Bietak, E. Czerny (ἐκδ.), *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium B.C. III. Proceedings of the Second Euroconference of SCIEEM 2000 held at the Austrian Academy, Wien, 28 Mai - 1 Juni 2003* (Wien 2007) 525-536.
- French 2007β E. B. French, LH IIIC Middle at Mycenae, στὸ S. Deger-Jalkotzy, M. Zavadil (ἐκδ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms, II. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, 29-30 October 2004* (Wien 2007) 175-187.
- French 2011 E. B. French, The Post-Palatial Levels, *Well Built Mycenae* 16/17 (2011).
- French, Stockhammer 2009 E. B. French and Ph. Stockhammer, Mycenae and Tiryns: The Pottery of the Second Half of the Thirteenth Century BC - Contexts and Definitions (with a contribution by U. Damm - Meinhardt), *BSA* 104, 2009, 175-232.
- French, Taylour 2007 E. B. French, W. D. Taylour, The Service Areas of the Cult Centre, *Well Built Mycenae* 13 (2007).
- Furumark 1941 A. Furumark, *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification* (Stockholm 1941).
- Gauß 2000 W. Gauß, Neue Forschungen zur prähistorischen Akropolis von Athen, στὸ F. Blakolmer (ἐκδ.), *Österreichische Forschungen zur ägäischen Bronzezeit 1998. Akten der Tagung am Institut für Klassische Archäologie der Universität Wien, Wien, 2.-3. Mai 1998, Wiener Forsch. Arch.* (2000) 167-189.
- Gauß 2003α W. Gauß, The Late Mycenaean Pottery from the North Slope of the Athenian Akropolis, στὸ S. Deger-Jalkotzy, M. Zavadil (ἐκδ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, 7.-8. Mai 2001* (2003) 93-104.
- Gauß 2003β W. Gauß, Definitions (Report on the Final General Discussion), στὸ S. Deger-Jalkotzy, M. Zavadil (ἐκδ.), *LH III C Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, 7.-8. Mai 2001* (2003) 253-254.
- Giering 2007 K. L. Giering, The LH IIIB Decorated Pottery, στὸ G. Walberg, *Midea: The Megaron Complex and Shrine Area. Excavations on the Lower Terraces 1994-1997* (2007) 121.

- Haskell 2005 H. W. Haskell, Region to Region Export of Transport Stirrup Jars from LM IIIA2/B Crete, στο A. L. D'Agata, J. Moody, E. Williams (έκδ.), *Ariadne's Threads. Connections between Crete and the Greek Mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM IIIC). Proceedings of the International Workshop, Scuola Archeologica Italiana, Athens 5-6 April 2003* (2005) 205-221.
- Hiesel 1990 G. Hiesel, *Späthelladische Hausarchitektur: Studien zur Architekturgeschichte des griechischen Festlandes in der späten Bronzezeit* (Mainz 1990).
- Hope Simpson, Dickinson 1979 R. Hope Simpson, O. T. P. K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age 1: The Mainland and the Islands. SIMA 52* (Göteborg 1979).
- Hruby 2006 J. A. Hruby, *Feasting and Ceramics: A view from the Palace of Nestor at Pylos* (δ.δ. Cincinnati 2006), <http://www.ohiolink.edu/etd/view.cgi?acc%5Fnum=ucin1155830535>.
- Hruby 2008 J. A. Hruby, You Are How You Eat: Mycenaean Class and Cuisine, στο L. Hitchcock, R. Laffineur and J. L. Crowley (έκδ.), *DAS: the Aegean feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference / 12e Rencontre égéenne internationale, University of Melbourne, 25-29 March 2008, Aegaeum 29* (Liège and Austin 2008) 151-157.
- Ίακωβίδης 1969 Σπ. Ίακωβίδης, *Περατή. Τὸ νεκροταφεῖον Α-Γ* (Ἀθῆναι 1969).
- Ίακωβίδης 1989 Σπ. Ίακωβίδης, *Γλᾶς Ι. Ἡ ἀνασκαφὴ 1955-1961* (Ἀθῆναι 1989).
- Ίακωβίδης 1998 Σπ. Ίακωβίδης, *Γλᾶς ΙΙ. Ἡ ἀνασκαφὴ 1981-1991* (Ἀθῆναι 1998).
- Iakovidis 2006α S. Iakovidis, *The Mycenaean Acropolis of Athens* (Ἀθήνα 2006).
- Ίακωβίδης 2006β Σ. Ε. Ίακωβίδης, *Ἀνασκαφὲς Μυκηνηῶν, Ι. Ἡ Βορειοδυτικὴ Συνοικία* (Ἀθήνα 2006).
- Immerwahr 1971 S. A. Immerwahr, *The Athenian Agora 13. The Neolithic and Bronze ages* (Princeton 1971).
- Jung 2002 R. Jung, Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Drehscheibenkeramik der Schichten 19 bis 11 I, *PAS 18* (Kiel 2002).
- Jung 2003 R. Jung, Theoretical Issues (Report on the Final General Discussion), στο S. Deger-Jalkotzy, M. Zavadil (έκδ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, 7-8 Mai 2001* (2003) 251-252.
- Jung 2006 R. Jung, *ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ COMPARATA. Vergleichende Chronologie von Südgrichenland und Süditalien von ca. 1700/1600 bis 1000 v. u. Z. DenkschrWien 348* (Wien 2006).
- Jung 2009 R. Jung, Pirates of the Aegean: Italy - the East Aegean - Cyprus at the end of the second millennium BC, στο V. Karageorghis and Ou. Kouka (έκδ.), *Cyprus and the East Aegean: Intercultural Contacts from 3000 to 500 BC. An International Symposium held at Pythagoreion, Samos, October 17th-18th 2008* (Nicosia 2009) 72-93.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 1987 Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, *ΑΔ 42*, 1987, 68-69.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 1993 Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, *ΑΔ 48*, 1993, 66-69.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2004 Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, *ΑΔ 55*, 2000, Β1 (2004), 105-114.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006α Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Α. Εὐώνυμον καὶ Ἄλμοῦς, στο Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Μ. Κλαδιᾶ (έπιμ. έκδ. Δ. Λούκας), *Ἄλιμος: Ὅψεις τῆς Ἱστορίας, τῆς πόλης καὶ τοῦ δήμου* (Ἀθήνα 2006) 11-151.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2006β Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Ἡ Ἀργυρούπολη στοὺς ἀρχαίους χρόνους, στο Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Ἄ. Μουρουγλοῦ, Μ. Κλαδιᾶ (έπιμ. Γ. Γιαννακό-

- πουλος), *Αργυρούπολη: ὄψεις τῆς Ἱστορίας τῆς πόλης* (Ἀθήνα 2006) 13-67.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου (ὑπὸ δημοσίευση α). Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Τοπογραφικὴ ἐπισκόπηση καὶ νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀκτὴ τοῦ Φαληρικοῦ λιμένα, στὸ Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (ἐπιμ.), *Ἀργοσαρωνικός: Πρακτικὰ 2ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ, Μέθανα 30 Ἰουνίου-2 Ἰουλίου 2006*.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2009 Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Ἄλμος, Ἑλληνικὸ καὶ Γλυφάδα: νέα εὐρήματα προϊστορικῶν καὶ ἱστορικῶν χρόνων ἀπὸ ἀνασκαφές σὲ ιδιωτικοὺς καὶ δημόσιους χώρους, στὸ Β. Βασιλοπούλου, Σ. Κατσαροῦ-Τζεβελάκη (ἐπιμ.), *Ἀπὸ τὰ Μεσόγεια στὸν Ἀργοσαρωνικό: Β' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων. Τὸ ἔργο μιᾶς δεκαετίας, 1994-2003, Ἀθήνα 18-20 Δεκεμβρίου 2003* (Μαρκόπουλο 2009) 433-449.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου 2010 Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, *ΑΔ* 56-59, 2001-2004, 463-480.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου (ὑπὸ δημοσίευση β): Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, *ΑΔ* 60.
- Kardamaki (ὑπὸ δημοσίευση) Ε. Kardamaki, *Bemalte mykenische Keramik aus dem Zerstörungshorizont in der Westtreppe von Tiryns* (δ.δ. Heidelberg 2009).
- Kardara 1961 Ch. Kardara, Dyeing and Weaving Works at Isthmia, *AJA* 65, 1961, 261-266.
- Kilian 1979 K. Kilian, Ausgrabungen in Tiryns 1977. Bericht zu den Grabungen, *AA* 1979, 379-411.
- Kilian 1982 K. Kilian, Ausgrabungen in Tiryns 1980. Bericht zu den Grabungen, *AA* 1982, 393-430.
- Kilian 1988α K. Kilian, Ausgrabungen in Tiryns 1982/83. Bericht zu den Grabungen, *AA* 1988, 105-151.
- Kilian 1988β K. Kilian, Myceneans Up to Date, Trends and Changes in Recent Research, στὸ Ε. Β. French, Κ. Α. Wardle (ἐκδ.), *Problems in Greek Prehistory, Papers Presented at the Centenary Conference of the British School of Archaeology at Athens, Manchester, April 1986* (1988) 115-152.
- Kilian 2007 K. Kilian, *Die handgemachte geglätteter Keramik mykenischer Zeitstellung* (Wiesbaden 2007).
- Killen 1984 J. T. Killen, The Textile Industries at Pylos and Knossos, στὸ C. W. Shelmerdine, T. G. Palaima (ἐκδ.), *Pylos Comes Alive, Industry and Administration* (1984) 49-63.
- Koehl 1984 R. B. Koehl, Observations on a deposit of the LH IIIC pottery from the Koukounaries acropolis on Paros, στὸ J. A. Mac Gillivray, R. L. N. Barber (ἐκδ.), *The Prehistoric Cyclades: Contributions to a workshop on Cycladic chronology* (Edinburgh 1984) 207-224.
- Κυλίκογλου 2010 Β. Κυλίκογλου, Κονιάματα Σαλαμίνας (Παράρτημα 7. Γ), στὸ Χ. Μαραμπέα, *Τὸ Ἀνατολικὸ Κτηριακὸ Συγκρότημα ΙΑ-ΙΒ-ΙΔ στὴ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη στὰ Κανάκια Σαλαμίνας: Περιεχόμενα καὶ λειτουργία* (δ.δ. Ἰωάννινα 2010, <http://argo.ekt.gr/opac2/zConnectELL.html>) 795-796.
- Lindblom 2001 M. Lindblom, *Marks and Makers. Appearance, Distribution and Function of Middle and Late Helladic Manufacturers' Marks on Aeginetan Pottery*, *SIMA* 128 (Jonsered 2001).
- Lis 2008 B. Lis, Cooked Food in the Mycenaean Feast - Evidence from the Cooking Pots, στὸ L. Hitchcock, R. Laffineur, J. L. Crowley (ἐκδ.), *DAS: the Aegean feast. Proceedings of the 12th International Aegean Conference / 12e Rencontre égéenne internationale, University of Melbourne, 25-29 March 2008, Aegaeum* 29 (Liège and Austin 2008) 142-150.
- Lis 2009 B. Lis, Handmade and Burnished Pottery in the Eastern Mediterranean at the

- End of the Bronze Age: Towards an Explanation for its Diversity and Geographical Distribution, στὸ Chr. Bachhuber, R. G. Roberts (ἐκδ.), *Forces of Transformation. The End of the Bronze Age in the Mediterranean. Proceedings of an international symposium held at St. John's College, University of Oxford 25-26th March 2006* (2009) 152-163.
- Λῶλος 2003 Γ. Λῶλος, Μυκηναϊκὴ Σαλαμίς: Οἱ ἔρευνες τῶν ἐτῶν 2000-2002, *Δωδώνη* 32, 2003.
- Marabea 2008 Chr. Marabea, Study and Publication of Pottery from Mycenaean Salamis: Progress report from 2007, *Ἀκάμας* 2, 5-6.
- Μαραμπέα 2010 Χ. Μαραμπέα, *Τὸ ἀνατολικὸ κτηριακὸ συγκρότημα ΙΑ-ΙΒ-ΙΔ στὴ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη στὰ Κανάκια Σαλαμίνας: Περιεχόμενα καὶ λειτουργία* (δ.δ. Ἰωάννινα 2010) (<http://argo.ekt.gr/opac2/zConnectELL.html>).
- Maran 1992 J. Maran, *Kiapha Thiti. Ergebnisse der Ausgrabungen II 2 (2 Jt. v. Chr.: Keramik und Kleinfunde)*, *MarbWPr* 1990 (Marburg 1992).
- Maran 1993 J. Maran, Middle and Late Bronze Age Pottery from Kiapha Thiti (Attica): A preliminary Report, στὸ C. Zerner and J. Winder (ἐκδ.), *Wace and Blegen: Pottery as Evidence for Trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989. Proceedings of the International Conference held at the American School of Classical Studies, Athens, Dec. 2-3 1989* (Amsterdam 1993) 201-207.
- Maran 2004 J. Maran, *The Spreading of Objects and Ideas in the Late Bronze Age Eastern Mediterranean: Two Case Examples from the Argolid of the 13th and 12th Centuries B.C.*, *BASOR* 336 (2004) 11-30.
- Maran 2005 J. Maran, Late Minoan Coarse Ware Stirrup Jars on the Greek Mainland. A Postpalatial Perspective from the 12th Century BC Argolid, στὸ A. L. D'Agata, J. Moody, E. Williams (ἐκδ.), *Ariadne's Threads. Connections between Crete and the Greek Mainland in Late Minoan III (LM IIIA2 to LM IIIC). Proceedings of the International Workshop, Scuola Archeologica Italiana, Athens 5-6 April 2003* (2005) 415-431.
- Maran 2008 J. Maran, Die sogenannte dorische Wanderung, στὸ C. Hattler (ἐκδ.), *Zeit der Helden: Die dunklen "Jahrhunderte" Griechenlands 1200-700 v. Chr. Katalog zur Ausstellung im Badischen Landesmuseum Schloss Karlsruhe, 25.10.2008-15.2.2009* (Karlsruhe 2008) 51.
- Maran 2010 J. Maran, Tiryns, στὸ E. H. Cline (ἐκδ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 BC)* (Oxford 2010) 722-734.
- Mee 1982 C. Mee, *Rhodes in the Bronze Age. An Archaeological Survey* (Warminster 1982).
- Mommsen 2003 H. Mommsen, Attic Pottery Production, Imports, and Exports during the Mycenaean Period by Neutron Activation Analysis, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 3, 1, 2003, 13-30.
- Mountjoy 1981 P. A. Mountjoy, *Four Early Mycenaean Wells from the South Slope of the Acropolis at Athens*, *Miscellanea Graeca* 4 (Gent 1981).
- Mountjoy 1986 P. A. Mountjoy, *Mycenaean Decorated Pottery: A Guide to Identification* (1986).
- Mountjoy 1993 P. A. Mountjoy, *Mycenaean Pottery. An Introduction* (Oxford 1993).
- Mountjoy 1995α P. A. Mountjoy, Thorikos Mine No. 3: the Mycenaean pottery, *BSA* 90, 1995, 195-227.
- Mountjoy 1995β P. A. Mountjoy, *Mycenaean Athens*, *SIMA Pocket-Book* 127 (Jonsered 1995).
- Mountjoy 1997 P. A. Mountjoy, The destruction of the Palace at Pylos Reconsidered, *BSA* 92, 1997, 109-137.

- Mountjoy 1999 P. A. Mountjoy, *Regional Mycenaean Decorated Pottery* (Rahden 1999).
- Mountjoy 2007 P. A. Mountjoy, A Definition of LH IIIC Middle, στο S. Deger-Jalkotzy, M. Zavadil (ἐκδ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms II. Proceedings of the international Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, 29-30 October 2004* (Wien 2007) 221-242.
- Μποσνάκης, Γκαγκτσής Δ. Μποσνάκης, Δ. Γκαγκτσής, *Ἀρχαῖα θέατρα* (Ἰτανός).
- Mylonas 1936 G. E. Mylonas, *Eleusiniaka*, *AJA* 40, 1936, 415-431.
- Mylonas 1959 G. E. Mylonas, *Aghios Kosmas, An Early Bronze Age Settlement and Cemetery in Attica* (Princeton 1959).
- Nilsson, Schallin 2005 M. Nilsson, A.-L. Schallin, C. East Gate Area, στο K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, A.-L. Schallin, L. Sjögren, M. Nilsson, *Excavations in Midea 2004*, *OpAth* 30, 2005, 28-34.
- Nilsson, Schallin 2008 M. Nilsson, A. L. Schallin, στο K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, M. Nilsson, A. L. Schallin, *Excavations in Midea 2005*, *OpAth* 31-32, 2006-2007 (2008).
- Nilsson, Schallin 2008 M. Nilsson, A. L. Schallin, B. East Gate Area, στο K. Demakopoulou, N. Divari-Valakou, M. Nilsson, A.-L. Schallin, *Excavations in Midea 2006*, *Opuscula* 1, 2008, 23-29.
- Παντελίδου 1975 M. Παντελίδου, *Αἱ προϊστορικαὶ Ἀθῆναι* (Ἀθήναι 1975).
- Παντελίδου Γκόφα 1997 M. Παντελίδου Γκόφα, *Ἡ Νεολιθικὴ Ἀττικὴ* (Ἀθήνα 1997).
- Πετροπουλάκου, Πεντάζος 1973: M. Πετροπουλάκου, Ε. Πεντάζος, *Ἀττικὴ: Οἰκιστικὰ στοιχεῖα - πρώτη ἔκθεση, Ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πόλεις* 21 (1973) 132 κέ.
- Podzuweit 1979 C. Podzuweit, *Ausgrabungen in Tiryns 1977. Bericht zur spätmykenischen Keramik*, *AA* 1979, 412-440.
- Podzuweit 1981 C. Podzuweit, *Ausgrabungen in Tiryns 1978, 1979. Bericht zur spätmykenischen Keramik*, *AA* 1981, 194-220.
- Podzuweit 2007 C. Podzuweit, *Studien zur spätmykenischen Keramik. Tiryns XIV* (Wiesbaden 2007).
- Popham, Milburn 1971 M. R. Popham, E. Milburn, *The Late Helladic IIIC Pottery of Xeropolis (Lefkandi)*, a Summary, *BSA* 64, 1971, 333-352.
- Popham *et al.* 2006 M. R. Popham, E. V. Schofield, E. S. Sherratt, *The Pottery*, στο D. Evelyn (ἐκδ.), *Lefkandi IV: The Bronze Age. The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis*, *BSA Suppl.* 39 (London 2006) 137-231.
- Rahmstorf 2008 L. Rahmstorf, *Kleinfunde aus Tiryns: Terrakotta, Stein, Bein und Glas/ Fayence vornehmlich aus der Spätbronzezeit*, *Tiryns XVI* (Wiesbaden 2008).
- Riley 1981 J. A. Riley, *The Late Bronze Age Aegean and the Roman Mediterranean: A Case for Comparison*, στο H. Howard, E. Morris (ἐκδ.), *Production and Distribution: A Ceramic Viewpoint*, *BARIntSer* 120 (Oxford 1981) 133-143.
- Ruipérez, Melena 1996 M. S. Ruipérez, J. L. Melena, *Οἱ Μυκηναῖοι Ἕλληνες* (Ἀθήνα 1996).
- Ruppenstein 2010 F. Ruppenstein, *Das Verhältnis zwischen Attika und Athen in mykenischer Zeit*, στο H. Lohmann, T. Mattern (ἐκδ.), *Attika Archäologie einer „zentralen“ Kulturlandschaft. Akten der internationalen Tagung vom 18.-20. Mai 2007 in Marburg* (2010) 23-34.
- Rutter 1974 J. B. Rutter, *The Late Helladic IIIB and IIIC Periods at Korakou and Gonia in the Corinthia* (1974).
- Rutter 1975 J. B. Rutter, *Ceramic Evidence for Northern Intruders in Southern Greece at the Beginning of the Late Helladic IIIC Period*, *AJA* 79, 1975, 17-32.
- Rutter 1977 J. B. Rutter, *Late Helladic IIIC Pottery and Some Historical Implications*, στο E. N. Davis (ἐκδ.), *Symposium on the Dark Ages in Greece* (1977) 1-20.

- Rutter 1990 J. B. Rutter, Some Comments on Interpreting the Dark-surfaced Handmade Burnished Pottery of the 13th and 12th Century BC Aegean, *JMedA* 3, 1, 1990, 29-49.
- Rutter 2003α J. B. Rutter, The Nature and Potential Significance of Minoan Features in the Earliest Late Helladic IIIC Ceramic Assemblages of the Central and Southern Greek Mainland, στο S. Deger-Jalkotzy, M. Zavadil (έκδ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, 7.-8. Mai 2001* (2003) 193-216.
- Rutter 2003β J. B. Rutter, Theoretical Issues, στο S. Deger-Jalkotzy, M. Zavadil (έκδ.), *LH IIIC Chronology and Synchronisms. Proceedings of the International Workshop held at the Austrian Academy of Sciences at Vienna, 7.-8. Mai 2001* (2003) 249-251.
- Schachermeyr 1976 F. Schachermeyr, *Die ägäische Frühzeit II: Die mykenische Zeit und die Gesittung von Thera* (1976).
- Schallin 2002 A.-L. Schallin, Pots for Sale: The Late Helladic IIIA and IIIB Ceramic Production at Berbati, στο B. Wells (έκδ.), *New Research on Old Material from Asine and Berbati in Celebration of the Fiftieth Anniversary of the Swedish Institute at Athens, ActaAth 8° 17* (Stockholm 2002) 141-155.
- Schönfeld 1988 G. Schönfeld, Bericht zur bemalten mykenischen Keramik. Ausgrabungen in Tiryns 1982/83, *AA* 1988, 153-211.
- Σγουρίτσα 1988α N. Σγουρίτσα-Πολυχρονάκου, Τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο Ἀλυκῆς Βούλας (δ.δ. Ἀθήνα 1988).
- Σγουρίτσα 1988β N. Σγουρίτσα-Πολυχρονάκου, Τὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς Βάρκιζας - Βάρης, *ΑΔ* 43, 1988, Α, 1-106.
- Σγουρίτσα 2001 N. Σγουρίτσα-Πολυχρονάκου, Ἡ μυκηναϊκὴ εγκατάσταση στὸ Βουρβάτσι, *ΑΔ* 56, 2001, Α, 1-82.
- Sgouritsa 2007 N. Sgouritsa, Myth, Epos and Mycenaean Attica: The Evidence Reconsidered, στο M. P. Sarah and R. Laffineur (έκδ.), *Epos: Reconsidering Greek Epic and Aegean Bronze Age Archaeology. Proceedings of the 11th International Aegean Conference / 11e Rencontre égéenne internationale, Los Angeles, UCLA-The J. Paul Getty Villa, 20-23 April 2006, Aegaeum* 28 (Liège and Austin 2007) 265-273.
- Shelmerdine 1997 C. W. Shelmerdine, Workshops and Record Keeping in the Mycenaean World, στο R. Laffineur, Ph. P. Betancourt (έκδ.), *TEXNH: Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference, Philadelphia, Temple University, 18-21 April 1996, Aegaeum* 16, 387-396.
- Shelmerdine 2006 C. W. Shelmerdine, Mycenaean Palatial Administration, στο S. D. Jalkotzy, I. S. Lemos (έκδ.), *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer* (2006) 73-86.
- Sherratt 1980 E. S. Sherratt, Regional Variation in the Pottery of Late Helladic IIIB, *BSA* 75, 1980, 175-202.
- Sherratt 2006 E. S. Sherratt, The Pottery in a Wider Context, στο D. Evely (έκδ.), *Lefkandi IV: The Bronze Age. The Late Helladic IIIC Settlement at Xeropolis, BSA Suppl.* 39 (London 2006) 218-231.
- Siennicka 2010 M. Siennicka, Spatial Organisation of Late Mycenaean Settlements, στο B. Horejs, T. L. Kienlin (έκδ.), *Siedlung und Handwerk – Studien zu sozialen Kontexte in der Bronzezeit. Beiträge zu den Sitzungen der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Nordwestdeutschen Verbandes für*

- Altertumsforschung in Schleswig und auf dem Deutschen Archäologenkongress in Mannheim 2008* (Bonn 2010) 69 κέ.
- Stavrianopoulou 1989 E. Stavrianopoulou, *Untersuchungen zur Struktur des Reiches von Pylos: die Stellung der Ortschaften im Lichte der Linear B – Texte*, SIMA 77 (1989).
- Stockhammer 2008 Ph. Stockhammer, *Kontinuität und Wandel. Die Keramik der Nachpalastzeit aus der Unterstadt von Tiryns* (δ.δ. Heidelberg 2008) (<http://www.ub.uni-heidelberg.de/archiv/8612/>).
- Stubbings 1947 F. S. Stubbings, *The Mycenaean Pottery of Attica*, BSA 42, 1947, 1.
- Συριόπουλος 1994 Κ. Συριόπουλος, *Ἡ προϊστορική κατοίκησης τῆς Ελλάδος καὶ ἡ γένεσις τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους Α΄-Β΄* (Αθήνα 1994-1995) 411 κέ.
- Thomas 2005 P. M. Thomas, *A Deposit of Late Helladic IIIB1 pottery from Tsoungiza*, *Hesperia* 74, 2005, 451-573.
- Τζαχίλη 1997 Ἴ. Τζαχίλη, *Υφαντική καὶ ὑφάντρες στὸ προϊστορικὸ Αἶγαῖο 2000-1000 π.Χ.* (Ἡράκλειο 1997).
- Τζάχου-Ἀλεξανδρῆ 2007 Ὁ. Ε. Τζάχου-Ἀλεξανδρῆ, *Ἀρχαῖστικά ἀγάλματα Διονύσου ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Εὐωνύμου*, ΑΕ 2007, 1-42.
- Tzedakis, Martlew 1999 Y. Tzedakis, C. H. Martlew, *Minoans and Mycenaeans. Flavours of Their Time: National Archaeological Museum 12 July-27 November 1999* (Athens 1999).
- Vitale 2006 S. Vitale, *The LH IIIB-LH IIIC Transition on the Mycenaean Mainland: Ceramic phases and terminology*, *Hesperia* 75, 2006, 177-204.
- Voigtländer 2003 W. Voigtländer, *Die Palastkeramik. Tiryns X* (2003).
- Walberg 2007 G. Walberg, *Midea: The Megaron Complex and Shrine Area. Excavations on the Lower Terraces 1994-1997* (Philadelphia 2007).
- Wardle 1973 K. A. Wardle, *A Group of Late Helladic IIIB2 Pottery from within the Citadel at Mycenae: The Causeway Deposit*, BSA 68, 1973, 297 κέ.
- Yasur-Landau 2006 A. Yasur-Landau, *Halasmeno Fagito: burnt dishes and scorched pots. Some Preliminary Observations on LM IIIC Cooking Ware*, *Πεπραγμένα Θ΄ Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἐλοῦντα 1-6 Ὀκτωβρίου 2001, Α1. Προϊστορική περίοδος, Ἀνασκαφικά δεδομένα* (Ἡράκλειο 2006) 233-251.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ 1837-2011
(Α'-Ε' ΠΕΡΙΟΔΟΥ)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ 1837-2011 (Α'-Ε' ΠΕΡΙΟΔΟΥ)¹

Ἐκδοτικὰ περιεχόμενα ὀρισμένων φυλλαδίων ΑΕ Α' καὶ Β' περιόδου.

Ἀγγελία, 1837, φυλ. 1, 1.

Σημειώσεις ἐπὶ τῶν λιθογραφημάτων, 1838, φυλ. 5, 86.

Παροράματα, 1838, φυλ. 5, 86, καὶ φυλ. 7, 114.

Σημειώσεις [διορθωτικὰ στὴν ΑΕ 1838/9, ἀρ. 149 (= IG II² 3284)], 1839, φυλ. 12, 209.

[Ἀγγελία], 1852, φυλ. 30, 637.

[Σημείωση τοῦ ἐκδότη], 1856, φυλ. 42, 1354.

Παράρτημα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος. Ὁργανισμὸς τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας, ἐγκριθεὶς διὰ τοῦ ἀπὸ 20 Ἀπριλίου 1862 βασιλικοῦ διαταγμάτος, 1862 (σ. α-γ).

Πρόσκλησις τῆς Ἐφορίας τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας πρὸς τοὺς ἀπανταχοῦ φιλαρχαίους καὶ φιλοκάλλους [σὲ ἔρανο γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ περιτείχιση τοῦ Θεάτρου τοῦ Διονύσου], 1862 παρένθετο πρὶν ἀπὸ τὴ στ. 121, στὸ ὀπισθόφυλλο τοῦ φυλλαδίου Ζ' (μηνὸς Ἰουλίου).

Ἀβρονιδάκη, Χριστίνα:

Βοιωτικὰ ἐπινίκια: ὁ ἀμφορέας ἀρ. εὗρ. 485 τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, 2007, 131.

Αγαλλοπούλου-Καλλιωντζή, Πηνελόπη:

«Θησαυρὸς» ἀργυρῶν τριωβόλων ἀπὸ τὴν Πάτρα (1973), 1979, 188.

(μετὰ Ν. Καλλιωντζή): Τρία ἀρχαῖα λυμάνια στὸν ὄρμο τοῦ Πουρνιᾶ τῆς Βόρειας Λήμνου, 1988, Χρον. 169.

Δύο νέες προϊστορικὲς θέσεις καὶ ἓνα ἀρχαῖο λυμάνι στὴ Λήμνο, 1994, Χρον. 301.

Ἀγγέλκου-Μαρκῆ, Εὐτέρπη:

Τὸ σταυρικὸ μαρτύριο καὶ οἱ χριστιανικοὶ τάφοι τῆς ὁδοῦ Γ' Σεπτεμβρίου στὴ Θεσσαλονίκη, 1981, Χρον. 53.

Ἀκαμάτης, Νικόλαος:

Ἐρυθρόμορφη κεραμικὴ ἀπὸ τὴν Πέλλα, 2008, 1.

Ἀλεξανδρῆ, Ὀλγα:

Κράνος «Βοιωτιουργὲς» ἐξ Ἀθηνῶν, 1973, 93.

Ἀττικὴ ἐρυθρόμορφη λήκυθος τοῦ ζωγράφου τῆς Βέρνης, 1990, 141.

Ὁ ζωγράφος τῆς Bologna 228 στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2000, 95.

Ἀρχαῖστα ἀγάλματα Διονύσου ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Εὐωνύμου, 2007, 1.

Ταφικὸ μνημεῖο κόρης σὲ κάλπιδα τοῦ Ζωγράφου τοῦ Kassel, 2009, 137.

Ἀλεξίου, Στυλιανός:

Ζητήματα τοῦ προϊστορικοῦ βίου. Κρητομυκηναϊκὸν ἐμπόριον, 1953-54 Γ', 135.

Εἷς νέος τάφος παρὰ τὸν Λιμένα Κνωσοῦ, 1970, 1.

Λάρνακες καὶ ἀγγεῖα ἐκ τάφου παρὰ τὸ Γάζι Ἡρακλείου, 1972, 86.

Amandry, Pierre:

Vaisselle d'argent de l'époque achéménide, 1953-54 Β', 11.

Ἀμαντος, Κωνσταντῖνος:

Γλωσσογεωγραφικά, 1953-54 Α', 115.

1. Γιὰ τὴν κατατόπιση τοῦ ἀναγνώστη σχετικὰ μὲ τὰ περιεχόμενα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς πρώτης (1837-1860) καὶ δευτέρας περιόδου (1862-1874) κρίθηκε σκόπιμο, ὅπου δὲν ὑπάρχουν τίτλοι, νὰ δοθοῦν ψευδοτίτλοι στὶς ἐπιμέρους ἐνότητες. Ἡ σύνταξη τῶν ψευδοτίτλων καὶ ἡ ταύτιση τῶν μνημείων, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπιγραφῶν, ποὺ δημοσιεύθηκαν ὑπὸ τὴν μορφή λημμάτων μὲ συνεχόμενη ἀρίθμηση στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα τῆς πρώτης περιόδου, ὀφείλεται στὴν Γεωργία Μαλούχου· γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα τῆς δευτέρας περιόδου στὴν Οὐρανία Βι-

ζυνοῦ. Ἡ ταύτιση τῶν ἀττικῶν μνημείων ἀντλήθηκε ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς (βλ. ἀντιστοίχως ΑΡΜΑ 5 καὶ ΑΡΜΑ 6, ὑπὸ ἐκδοση). Γιὰ τὴν ταύτιση τῶν μὴ ἀττικῶν μνημείων ὑπῆρξε βοηθητικὸ τὸ Εὐρετήριο ποὺ συνέταξαν οἱ Α. Καλογεροπούλου καὶ Μ. Προῦνη Φιλίπ, βλ. Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς. Εὐρετήριο Πρώτης καὶ Δευτέρας περιόδου 1837-1874, τόμος πρώτος, συνταχθὲν ὑπὸ Ἀθηνᾶς Γ. Καλογεροπούλου καὶ Μαρίας Προῦνη Φιλίπ (ἐν Ἀθήναις 1973)· ἔγινε ἔλεγχος τῶν ταυτίσεων τοῦ Εὐρετηρίου καὶ προέκυψαν καὶ νέες ταυτίσεις.

- Αναστασίου-Αλεξοπούλου, Αίκατερίνη:
 Άδημοσεία μυκηναϊκά εὑρήματα ἀπὸ τῆ Σαλαμίνας στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 1991, Χρον. 137.
- Ἀνδρειωμένου, Ἀγγελικὴ Κ.:
 Ψηφιδωτὰ ἐν Χαλκίδι, 1953-54 Γ', 303.
 Χαλκὴ τριφυλλόσχημος οἶνοχόη ἐκ Γαλαξειδίου, 1974, 220.
 Ἐκ τῆς Συλλογῆς Ἀλεξάνδρου Οἰκονόμου, 1974, 224.
 Γεωμετρικὴ καὶ ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἐρετρίας, 1975, 206.
 Ἀρχαῖα κεραμεικὴ ἐξ Ἐρετρίας, 1976, Χρον. 1.
 Ἔρευναι καὶ τυχαῖα εὑρήματα ἐν Βοιωτίᾳ, 1976, Χρον. 12.
 Γεωμετρικὴ καὶ ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἐρετρίας, II, 1977, 128.
 Γεωμετρικὴ καὶ ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἐρετρίας, III, 1981, 84.
 Γεωμετρικὴ καὶ ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἐρετρίας, IV, 1982, 161.
 Γεωμετρικὴ καὶ ὑπογεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐξ Ἐρετρίας, V, 1983, 161.
 Πρωτογεωμετρικὴ καὶ γεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἐκ Βρανέζι Βοιωτίας, 1985, 57.
 Τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἀκραιφίας. Ἄγρος Ἰω. Κόλλια. Μέρος I, 1994, 155.
 Ἡ ἐξ Ἀκραιφίας στήλη Μνασιθείου, ἔργον Φιλούργου - Τὸ ἐπίγραμμα, 1999, 81.
- Ἀνδρόνικος, Μανόλης:
 Περὶ τῆς στήλης τοῦ «ὀπλιτοδρόμου», 1953-54 Β', 317.
 Ἑλληνιστικὸς τάφος Βερούας, 1955, 22.
 Ἐπιτύμβια στήλη ἐκ Θράκης, 1956, 199.
 Ἡ Ἀφροδίτη τῆς Θεσσαλονίκης, 1985, 1.
 Ἡ ζωγραφικὴ στὴν ἀρχαία Μακεδονία, 1987, 361.
- Anti, Carlo:
 Una Metroctonia non Eschilea, 1953-54 Α', 180.
- Ἀντωνιάδης, Ἑμμ. Γ.:
 Ὅρος χωρίου προικὸς, 1883, 65.
- Ἀντωνῖνος Ἀρχιμανδρίτης:
 Ὑπόμνημα, περὶ ἀνασκαφῶν, γενομένων ἐν διαστήματι ἐτῶν 1852-56 ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Νικόδημος εἰς Ἀθήνας, 1856, φυλ. 43, 1449-1456.
- Ἀποστολάκη, Ἄννα:
 Ἡ Κερυνίτις ἔλαφος ἐπὶ κοπτικῷ ὑφάσματος, 1937, 325.
 Διόνυσος Δενδρίτης, 1942-44, 73.
 Μιθραϊκὴ πομπή, 1950-51, 118.
- Δύο «σημεῖα» μεθρησκευτικὰ θέματα ἐκ τοῦ Μουσείου Μπενάκη, 1953-54 Α', 154.
- Ἀραπογιάννη, Ξένη:
 Τὸ ρωμαϊκὸ βαλανεῖο στὴν Μπρεξιζα τοῦ Μαραθῶνος, 1993, 133.
 Νεκροταφεῖο κλασικῶν χρόνων στὸν Σταφιδόκαμπο Ἠλείας, 1999, 155.
 Ὁ ναὸς τῶν «Περὶβολίων» Φιγαλείας, 2004, 41.
 Ἀνασκαφὴ στὴν Ἄνω Μέλπεια Μεσσηνίας, 2010, 249.
- Ἀρβανιτάκη, Ἄννα:
 Ὁ φόνος τῆς Λερναίας Ὑδρας ἀπὸ τὸν Ἡρακλῆ. Ὁ μῦθος καὶ ἡ πρόσληψή του στὴν ἀρχαίᾳ Κόρινθο, 2008, 179.
- Ἀρβανιτόπουλος, Α. Σ.:
 Νέον ἀντίγραφον τοῦ Σαυροκτόνου τοῦ Πραξιτέλους, 1905, 263.
 Ἀνέκδοτοι ἐπιγραφαὶ καὶ πλαστικὰ μνημεῖα Τεγέας, 1906, 23.
 Ἀνέκδοτοι ἐπιγραφαὶ καὶ πλαστικὰ μνημεῖα Τεγέας, 1907, 105.
 Ἡ σημασία τῶν γραπτῶν στηλῶν τῶν Παγασῶν, 1908, 1.
 Καμαρωτὸς τάφος παρὰ τὴν Λάρισαν τῆς Θεσσαλίας, 1909, 27.
 Μεγαρικοὶ σκύφοι Φθιωτῶν Θηβῶν, 1910, 81.
 Θεσσαλικά ἐπιγραφαί, 1910, 331.
 Σημειώσεις εἰς Θεσσαλικά ἀρχαῖα, 1910, 407.
 Θεσσαλικά ἐπιγραφαί, 1911, 123, 129.
 Εἰς Θεσσαλικά ἐπιγραφάς, 1911, 244.
 Θεσσαλικά ἐπιγραφαί: Γ') Γόννων, 1912, 60.
 Εἰς Θεσσαλίας ἐπιγραφάς, 1912, 265.
 Θεσσαλίας ἐπιγραφαί, 1913, 25.
 Εἰς Θεσσαλίας ἐπιγραφάς, 1913, 101, 143, 232, 237.
 Θεσσαλικά ἐπιγραφαί, 1914, 4, 167.
 Δημητριάς-Παγασαί, 1914, 264.
 Θεσσαλικά ἐπιγραφαί, 1915, 8.
 Ἐλεγχος τῶν ἀριθ. τοῦ Μουσείου Γόννων πρὸς τοὺς τῆς ΑΕ 1911-1915, 1915, 28.
 Θεσσαλικά ἐπιγραφαί, 1916, 17, 73.
 Θεσσαλικά ἐπιγραφαί, 1917, 1, 111.
 Θεσσαλικά ἐπιγραφαί, 1923, 123.
 Θεσσαλικά ἐπιγραφαί, 1924, 142.
 Προσωπογραφία Τριπολιτῶν Περγαμβῶν, 1925-26, 198.
- Ἀρβανιτόπουλος, Σταῦρος Ἰ.:
 Τάφοι καὶ ἔθιμα ἐνταφιασμοῦ στὸν Μυστρά κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴν περίοδο, 2008, 79.

- Αρχοντίδου-Αργύρη, Άγλαΐα:
Ειδήσεις ἐξ Ἐπιδουρίας, 1975, Χρον. 77.
- Βαβρίτσας, Ἀνδρέας Κ.:
Ὁ Ἡρακλῆς τοῦ Μουσείου τῆς Μυκόνου, 1953-54 Γ', 176.
- Babuini, Andrea:
Σημειώσεις τῆς Παλαιολογίας περιόδου, 2010, 109.
- Βαμβουδάκης, Ἑμμανουήλ:
Ἐπιγραφή ἐλληνιστικὴ ἐν ἄνω Βαθεῖ Σάμου, 1931, 173.
- Βαρουφάκης, Γεώργιος Γ':
Ἐξέτασις μεταλλικῶν ἀντικειμένων τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Περατῆς, 1967, 70.
Τεχνικαὶ προδιαγραφαὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν μεταλλουργίαν, 1974, 57.
Μεταλλουργικὴ ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὸν κρατῆρα τοῦ Δερεβενίου, 1978, 160.
- Βαρούχα, Εἰρήνη:
Κυκλαδικοὶ τάφοι τῆς Πάρου, 1925-26, 98.
Ἑλληνικὸς τάφος τῆς Πάρου, 1925-26, 114.
Συμβολὴ εἰς τὸν Χρῆμωνίδειον πόλεμον 266/5 - 263/2 π.Χ., 1953-54 Γ', 321.
- Βάσης, Σπυρίδων:
Ἑπτακτὰ γράμματα πρὸς Ἰωρῶπιους, 1884, 97.
Ἐπιγραφικά, 1886, 41.
Ἐπιγραφικά, 1906, 115.
Λατινικὴ ἐκ Θεσσαλίας ἐπιγραφή, 1907, 61.
Ἐπιγραφικά εἰς τὸν ἐξ Αἰγιάλης νόμον, 1908, 193.
Ἐπιγραφικά (εἰς ΑΕ 1909, 276 καὶ ΑΕ 1910, 73 ἀρ. ε'), 1910, 399.
Ἐπιγραφικά, 1911, 211.
- Βασιλειάδης, Δημ.:
Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀνδρου, 1960, 17.
- Βασιλοπούλου, Βιβή:
Βυζαντινὰ σταθμῖα τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, 1983, 238.
- Beazley, J. D.:
A Fröhner Fragment, 1937, 14.
Ten inscribed vases, 1953-54 Α', 200.
- Βέης, Ν.:
Πεντήκοντα Χριστιανικῶν καὶ Βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν νέαι ἀναγνώσεις, 1911, 97.
Μετεώρου πίναξ ἀφιερῶθεὶς ὑπὸ τῆς βασιλείας Παλαιολογίνης, 1911, 177.
Εἰς τὰ ἐν σελ. 97 κέ. περὶ Χριστιανικῶν καὶ Βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, 1911, 245.
Μελετήματα σχετικὰ πρὸς τὴν μεσαιωνικὴν Ἐφε-
- σον καὶ τὸν καλούμενον Θεολόγον, 1953-54 Β', 263.
- Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Τουλία:
(μετὰ Βάσας Κοντορίνη, Ὑπατίας Φάκλαρη-Κοντισιώτη): Οἰκονομικὲς ὑποθέσεις γυναικῶν σὲ μία ἀνέκδοτη ὑποθήκη ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴν Κέρκυρα, 2003, 115.
- Beloch, K. J.:
Ψυττάλεια, 1910, 383.
- Benndorff, O.:
Πίναξ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν, 1887, 115.
- Βερδελῆς, Νικόλαος:
Ἐρυθρόμορφος ὑδρία τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, 1937, 754.
Ἡ λήκυθος τοῦ «Ζωγράφου τῆς Μεγαίρας» ἐν τῷ Ἑθνικῷ Μουσείῳ, 1942-44, 63.
Πρόχειρος ἀνασκαφικὴ ἔρευνα εἰς Φάρσαλα, 1948-49, Χρον. 40.
Χαλκὴ τεφροδόχος κάλπιν ἐκ Φαρσάλων, 1950-51, 80.
Καλυκοειδὴς κρατὴρ τῆς τέχνης τοῦ Ἐξηκίου, 1952, 96.
Χαλκὴ τεφροδόχος κάλπιν ἐκ Τρικάλων, 1953-54 Α', 189.
Ὅρφικὰ ἐλάσματα ἐκ Κρήτης, 1953-54 Β', 56-60.
Σύντομος ἔκθεσις περὶ τῶν διεξαχθεισῶν κατὰ τὸ 1957 ἀνασκαφῶν ὑπὸ τῆς Ἐφορείας ἀρχαιοτήτων Δ' περιφερείας (Αργολιδοκορινθίας), 1956, Χρον. 1.
Χαλκοῦς μυκηναϊκὸς θῶραξ ἐκ Δενδρῶν, 1957, Χρον. 15.
(μετὰ Μ. Jameson, Ἰωάννου Χ. Παπαχριστοδούλου): Ἐπιγραφὰὶ Τίρυνθος, 1975, 150.
- Βερναρδάκης, Γ.:
Εἰς Πειραιῶς ἐπίγραμμα, 1913, 105.
- Βερσάκης, Φρειδερίκος:
Ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἀσκληπείου, 1908, 225.
Ἀρχαῖα οἰκήματα, 1909, 211.
Τὸ ἱερὸν τοῦ ἥρωος ἱατροῦ, 1910, 267.
Καλυδωνίου κάπρου θήρα ἐν ἀναγλύφῳ Πρεβέξης, 1911, 186.
Ζαβέρδας στήλη ἐπιτύμβιος, 1911, 191.
Ὁ τοῦ Ἀθήνησιν Ἀσκληπείου περίβολος καὶ τὸ Ἑλευσίνιον, 1912, 43.
Μνημεῖα τῶν νοτίων προπόδων τῆς Ἀκροπόλεως, Α') Ἡρώδου θέατρον, Β') Εὐμένους στοά, 1912, 161.
Ὁ θρόνος τοῦ Ἀμυκλαίου Ἀπόλλωνος, 1912, 183.
Ἡ σκηνὴ τοῦ ἐν Γυθείῳ Ῥωμαϊκοῦ θεάτρου, 1912, 193.

- Τοῦ Ἀθήνησιν Ἀσκληπείου οἰκήματα, 1913, 52.
 Νικίου ναός, 1913, 75.
 Τὸ ἐν τῇ τέχνῃ τετράγωνον, 1914, 25.
 Βοιωτίας σκύφος ἔκτυπος ἐπιγεγραμμένος, 1914, 50.
 Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς βορείου Ἡπείρου, 1916, 108.
 Μεσσηνίας Βυζαντιακοὶ ναοί, 1919, 89.
- Beschi, Luigi:
 Disiecta membra del tempio di Poseidon à Capo Sunio (II), 1972, 173.
 (μετὰ Ἰωάννου Ν. Τραυλοῦ): La casa di L. S. Fauvel, primo museo ateniese, 2001, 72.
 (μετὰ Ἰωάννου Ν. Τραυλοῦ): Σημείωμα διὰ τὴν θέσιν καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς οἰκίας τοῦ Fauvel εἰς τὰς Ἀθήνας, 2001, 121.
- Betancourt, P. P.:
 (μετὰ Νανῶς Μαρινάτου κ.ἄ.): Τὸ σπήλαιον τῆς Ἀμισσοῦ: ἡ ἔρευνα τοῦ 1992, 2000, 179.
- Βιβλιοδέτης, Εὐάγγελος Π.:
 Ὁ δῆμος τοῦ Μυρρινοῦντος: ἡ ὁργάνωσις καὶ ἡ ἱστορία του, 2005.
 Ἡ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖον τοῦ δήμου Μυρρινοῦντος, 2007, 79.
- Βικέλα, Εὐγενία:
 Ἡ φρυγικὴ Μητέρα θεὰ ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Προσλήψεις καὶ μεταπλάσεις, 2001, 41.
 Μικρὰ ἱερὰ τῆς Ἀθήνας, 2011, 133.
- Billot, Marie-Françoise:
 (μετὰ Yvonne Rizakis): Deux simas «mégariennes» du même atelier, 1993, 121.
- von Bissing, Fr. W.:
 Ἀρχαῖαι αἰγυπτιακαὶ κορυφαὶ ἱστῶν, 1905, 157.
- Βλασσοπούλου, Χριστίνα:
 Ἕνα πινάκιο τοῦ Λυδοῦ στὸ Μουσεῖον Ἀκροπόλεως, 1992, 95.
- Blawatsky, V. D.:
 L'archéologie dans la contrée au nord de la Mer Noir, 1953-54 Γ', 212.
- Βλαχόπουλος, Ἀνδρέας Γ.:
 Ψευδόστομος ἀμφορέας τοῦ Πολυποδικοῦ ρυθμοῦ στὸ Μουσεῖον τῆς Πύλου, 1995, 247.
- Blegen, Carl W.:
 Post-Mycenaean Deposits in Chamber-Tombs, 1937, 377.
 An inscribed Tablet from Pylos, 1953-54 Α', 59.
 (μετὰ Κωνσταντίνου Κουρουγιώτου): Ἀνασκαφαὶ Πύλου, 1938, Χρον. 1.
- Βογιατζίδης, Ι.:
 Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἄνδρου, 1911, 69.
- Βοκοτοπούλου, Ἰουλία Π.:
 Νέοι κιβωτιόσχημοι τάφοι τῆς ΥΕ ΠΙΒ-Γ περιόδου ἐξ Ἡπείρου, 1969, 179.
- Βολανάκης, Ἰωάννης Ἡλ.:
 Νεώτεροι ἔρευναί ἐπὶ τῶν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων τῆς Δωδεκανήσου, 1980, Χρον. 1.
- Βότση-Κρυστάλλη, Κ.:
 Αὐστηρορρυθμικὸ κεφάλι κούρου ἀπὸ τὴν Κόρινθον, 1976, 182.
- Bouzek, Jan:
 Thessalian and Macedonian Bronzes, 1988, 47.
- Braley Franklin, Susan:
 Ἐπιτύμβιος κιονίσκος ἱερείας, 1902, 143.
- Broneer, Oscar:
 Notes on Three Athenian Cult Places, 1960, 54.
 Studies in the Topography of Corinth at the time of St. Paul, 1973, 125.
- Brueckner, A.:
 Κεραμικοῦ ἀνασκαφαί, 1910, 95.
- Bulle, Heinrich:
 Ein Beitrag zur Kunst des Mikon und des Agatharchos, 1937, 473.
- Βυριδῆ-Κόκκου, Κωνσταντίνη:
 Τέσσαρες πρωτογεωμετρικοὶ τάφοι στὸ Ἄργος, 1977, 171.
 Συλλογὴ ἀγγείων τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1980, Χρον. 33.
- Buschor, Ernst:
 Die laufende Göttin im Ostgiebel des Parthenon, 1937, 454.
- Γαβαλάς, Ζ. Δ.:
 Ἀνέκδοτος ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή Φολεγάνδρου, 1885, 265.
- Γαλλῆς, Κωνσταντῖνος:
 Δύο νηόσχημοι πυξίδες ἐξ Ἐγκώμης, 1975, 120.
- Γαρδίκας, Γ.:
 Εἰς Πειραιῶς ἐπίγραμμα, 1913, 105.
 Ἰδιοξενόδοκοι, 1913, 232.
- Carpenter, Rhys:
 The Nike of Athena Parthenos, 1953-54 Β', 41.
- Caskey, John L.:
 Early Minoan Objects in the Stathatos Collection, 1953-54 Α', 268.
- Γερμανίδου, Σοφία:
 Δύο μεταβυζαντινὲς εἰκόνες τῆς Μονῆς Φανερωμένης ἐπὶ Σαλαμίνα, 2001, Χρον. 237.

- Γερογιάννης, Κωνσταντῖνος:
Ὁ ἐν Ἡπείρῳ Ῥωμαϊκὸς σταθμὸς «ad Dianam», 1924, 195.
Γοργὼ ἡ Μέδουσα, 1927-28, 128.
Ἡ Ἑλληνικὴ θρησκεία καὶ ἡ ζωολατρεία, 1934-35, 18.
- Γερουλᾶνος, Ἰωάννης Μ.:
Αρχαιολογικὰ εὐρήματα Τραχῶνων. Α. Οἱ ὀψιανοὶ τῆς Συλλογῆς Τραχῶνων, 1956, 73.
- Γερουλᾶνος, Μαρίνος:
Σκελετοὶ Ἡρακλεωτῶν ἐν τῷ Κεραμειῷ, 1910, 143.
- Γεωργιάδης, Α.:
Εἰς τὴν ἄνω Ἑρετρικὴν ἐπιγραφὴν, 1913, 214.
Μονή «Ἅγιος Γεώργιος» ΑΡΜΑ ἐν τῇ Ἑρετρικῇ, 1914, 192.
Χρυσεῖα-Ἀργυρεῖα κλπ. Μεταλλεῖα, 1915, 88.
Ἑρετρικὸς Μαϊάνδρος, 1915, 94.
Οἱ ἐν τῇ Ἑρετρικῇ γνωστοὶ δῆμοι, 1916, 49.
Ἀγχεσμός καὶ Σχιστός, 1920, 57.
Κολωνὸς Ἴππιος καὶ Κολωνὸς Δήμητρος Εὐχλόου, 1922, 80.
Ἑρετρικά, 1922, 83.
- Γεωργίου, Παλ.:
Ἐπιγραφὴ ἐξ Ἀκροπόλεως, 1886, 267.
Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀκροπόλεως, 1887, 23.
Ἐπανόρθωσις, 1887, 56.
- Chaprouthier, Fernand:
L'Orient et la Crète à propos d'un cylindre crétois, 1937, 321.
- Γιαλούρη, Ἄ.:
Χαλκὰ ἐλάσματα μετὰ φυτικῶν κοσμημάτων, 1972, 113.
«Οὐτίς με τυφλοῖ βλέφαρον», 1972, 127.
- Γιαλούρης, Νικόλαος Φ.:
Ἑρμῆς Βοῦκλεψ, 1953-54 Β', 162.
Δοκιμαστικὰ ἔρευναι εἰς τὸν κόλπον τῆς Φειᾶς Ἠλείας, 1957, 31.
Συμβολὴ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῶν γλυπτῶν τοῦ ναοῦ τῶν Βασσῶν, 1967, 187.
- Γιαμαλίδης, Χ.:
Ἄλλη πλευρὰ ἐκ τοῦ βωμοῦ τῶν δώδεκα θεῶν ἐν Ἐπιδαύρῳ, 1911, 174.
Εἰς Ἐπιδαύρου ἐπιγραφάς, 1913, 125.
- Γιαννόπουλος, Ν.:
Θεσσαλίας ἐπιγραφαί, 1913, 217.
Ὑπάτης ἐπιγραφαί, 1914, 88.
- Εἰς Ὑπάτης ἐπιγραφάς, 1914, 89.
Ὑπάτης ἀνάγλυφον, 1914, 89.
Παγασαὶ-Δημητριάς, 1914, 90.
Εἰς Θεσσαλίας ἐπιγραφάς, 1914, 92.
Ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον ἐκ Θεσσαλίας, 1914, 244.
Δύο λύχνοι ἐκ Θεσσαλίας πήλινοι, 1915, 72.
Θεσσαλίας ἐπιγραφαί, 1915, 74.
Εἰς Θεσσαλίας ἐπιγραφάς, 1915, 78.
Παρατηρήσεις ἐπὶ ἀρχαιολογικῶν τινῶν δημοσιευμάτων, 1915, 79.
Θεσσαλίας χριστιανικαὶ ἐπιγραφαί, 1915, 80.
Δημητριάς-Παγασαί, 1915, 83.
Δεύτεραι ἀνακαλύψεις μνημείων Θεσσαλικῆς προελληνικῆς γραφῆς καὶ ἕτερα προϊστορικὰ ἀντικείμενα, 1915, 97.
Ἐπιγραφὴ ἐκ Θεσσαλίας, 1916, 61.
Εἰς Σκοτούσης ἐπιγραφὴν, 1917, 38.
Φαρσάλου ἄντρον ἐπιγεγραμμένον, 1919, 48.
Κεφαλληνίας ἐπιτύμβιον ἐπίγραμμα, 1922, 100.
Φθιωτικά, 1925-26, 183.
Χαλκοῦν ἀγαλμάτιον ὀπλίτου δρομέως Μουσείου Ἀλμυροῦ, 1925-26, 187.
Ἐπιγραφὴ ἐκ Φίλιας τῆς Θεσσαλικῆς Καρδίτσης, 1927-28, 119.
Παρατηρήσεις περὶ τῆς ἐκ Φίλιας τῆς Καρδίτσης ἐπιγραφῆς, 1927-28, 203.
Ἐνεπίγραφον ἐπὶ κρανὸν βάσεως ἀνδριάντος ἐκ Μαυραχάδων Καρδίτσης, 1927-28, 218.
Θεσσαλικά ἐπιγραφαί, 1930, 96.
Θεσσαλικά, 1930, 169.
Ἐπιγραφαὶ Θεσσαλίας, 1931, 175.
Ἐπιγραφαὶ ἐκ Θεσσαλίας, 1932, 17.
Θεσσαλίας ἐπιγραφαί, 1933, Χρον. 1.
Διορθώσεις καὶ προσθήκαι, 1933, Χρον. 7.
Ἐπιγραφαὶ ἐκ Θεσσαλίας, 1934-35, 140.
Νεαροῦ Διονύσου λιθίνη κεφαλὴ ἐκ Λαρίσης καὶ σύμπλεγμα νεαροῦ Διονύσου καὶ Σατύρου, ἐκ Φθιωτίδων Θηβῶν, 1945-47, Χρον. 16.
- Γιαννουλίδου, Καλ.:
Ἀπόπειρα ταυτίσεως τοῦ Πυθίου Ἀνδρου, 1973, Χρον. 50.
- Γκίνη-Τσοφοπούλου, Ἑλένη:
Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ στὴ θέσση «Μυγαλέζα» Ἀττικῆς, 1980, 85.
- Clinton, Kevin:
Inscriptions from Eleusis, 1971, 81.

- A Verse Inscription from Eleusis Concerning Herodes Atticus, 1972, 182.
The Ephebes of Kekropis of 333/2 at Eleusis, 1988, 19.
- Gofas, D.:
(μετά Μ. Β. Hatzopoulos): Acte de vente d'esclave de Skydra (Macédoine), 1999, 1.
- Cook, J. M.:
The Topography of Klazomenai, 1953-54 Β', 149.
- Γούναρης, Γεώργιος:
Χάλκινο φορητό ήλιακό ωρολόγιο από τους Φιλίππους, 1978, 181.
Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στη Λέσβο (16ος-17ος αι.), 1997.
- Coune, L.:
Άμφορεύς ρυθμού πρωτοαττικού, 1897, 67.
- Γραμμένος, Δημήτριος Β.:
Τύμβοι της ύστερης Έποχής του Χαλκού και άλλες αρχαιότητες στην περιοχή του Νευροκοπίου Δράμας, 1979, Χρον. 26.
Άνασκαφή σε οικόσιμό της έποχής του Χαλκού στην Πεντάπολη του νομού Σερρών, 1981, Χρον. 91.
(μετά Ίριδος Τζαχίλη, Έλένης Μάγκου): Ό θησαυρός των Πετραλώνων της Χαλκιδικής και άλλα χάλκινα έργαλεία της ΠΕΧ από την ευρύτερη περιοχή, 1994, 75.
- Crome, Joh. Fr.:
Die Stele von Aigina, 1953-54 Γ', 300.
- Crouwel, J. H.:
(μετά Αϊκατερίνης Παπαντωνίου-Δημακοπούλου): More Cats or Lions from Thera?, 1993, 1.
- Curtius, Ludwig:
Έλλάς και Άσία, 1937, 493.
Zum «Dionysos» aus Herculaneum, 1953-54 Α', 230.
- Δαβάρας, Κωστής:
Εἷς νεώσοικος παρὰ την Σητεῖαν, 1967, 84.
Μινωική κεραμεική κάμινος εἰς Στύλον Χανίων, 1973, 75.
Μινωικαὶ σφραγίδες τοῦ Μουσείου Ἀγ. Νικολάου, 1973, 81.
Χάλκινοι μινωικοὶ λάτρεις τῆς Συλλογῆς Μεταξά, 1977, 109.
A Double Axe-Design (?) from Vrokastro, 1979, 114.
Κρητικὲς ἐπιγραφαὲς III, 1980, 1.
Μινωικὸ κρηιοφόρο πλοῖαριό τῆς συλλογῆς Μητσotάκη, 1984, 55.
Ρωμαϊκὸ νεκροταφεῖο Ἀγίου Νικολάου, 1985, 130.
Πρώιμες μινωικὲς σφραγίδες καὶ σφραγιστικοὶ δακτύλιοι ἀπὸ τὸ σπήλαιο Γερωντομουρὶ Λασιθίου, 1986, 9.
(μετά Jeffrey Soles): A New Oriental Cylinder Seal from Mochlos. Appendix: Catalogue of the Cylinder Seals found in the Aegean, 1995, 29.
- Δάκαρης, Σωτήριος Ί.:
II. Ρωμαϊκὴ δεξαμενὴ Νικοπόλεως, 1952, Χρον. 16.
Ἐκ τοῦ ἀρχαίου νεκροταφείου τοῦ Ἀνακτορίου, 1953-54 Γ', 77.
Ταφικὸς περίβολος τοῦ Ἀνακτορίου, 1955, Χρον. 16.
Προϊστορικοὶ τάφοι παρὰ τὸ Καλμπάκι Ἰωαννίνων, 1956, 114.
Συμβολὴ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Ἀρχαίας Ἠπείρου, 1957, 88.
(μετά Δημητρίου Εὐαγγελίδη): Τὸ ἱερὸν τῆς Δωδώνης Α. Ἱερὰ Οἰκία, 1959.
Τὸ Ὅρραον. Τὸ σπῖτι στὴν ἀρχαία Ἠπειρο, 1986, 108.
- Δακορώνια, Φανουρία:
Κρίκοι-προνομισματικὲς μορφές γεωμετρικῆς έποχής, 1989, 115.
- Δαμβέργης, Ά.:
(μετά F. Rinne, Ὅθωνος Ρουσοπούλου, Γεωργίου Σωτηριάδου): Παρθενῶνος γλυπτῶν συντήρησις, 1912, 119.
(μετά Ὅθωνος Ρουσοπούλου): Παγασαίων ζωγραφῶν συντήρησις, 1912, 261.
- Δαμιράλης, Κ.:
Ἐπιγραφαὶ Ἀκροπόλεως, 1886, 135.
Ἀνάγλυφον τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ, 1890, 19.
- Δανάλη, Κατερίνα:
Ἡ ἑλληνιστικὴ κεραμικὴ ἀπὸ τὸ Πρόπυλο τοῦ «Γυμνασίου» στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Ἐπιδάουρου, 1994, 255.
- Δανιηλίδου, Δέσποινα:
Ὁ θαλαμωτὸς τάφος 84 τῶν Μυκηνῶν, 2000, 161.
- Δαυῖδ, Ἐμμ.:
Ἀνέκδοτοι ἐπιγραφαὶ Ἐρεσοῦ, 1936, Χρον. 20.
- Daux, Georges:
Adeimantos de Lampsaque et le renouvellement de la ligue de Corinth par Démétrios Poliorcète (302 avant J.-C.), 1953-54 Α', 245.
- Δεῖλάκη-Πρωτονοταρίου, Εὐαγγελία:
Χαλκοῦν γεωμετρικὸν εἰδῶλιον ἐξ Ἀσίνης, 1953-54 Γ', 318.
Μικρὰ σκαφὴ τάφων ἐν Μύλοις τῆς Ἀργολίδος, 1955, Χρον. 1.

- Ἀνασκαφή λαξευτοῦ Μυκηναϊκοῦ τάφου ἐν Ἡραίῳ Ἀργους, 1960, 123.
Περὶ τῆς πύλης τῶν Μυκηνῶν, 1965, 7.
- Δεκουλάκου, Ἰφιγένεια:
Γεωμετρικοὶ ταφικοὶ πίθοι ἐξ Ἀχαΐας, 1973, Χρον. 15.
Κυκλοτερεὲς ταφικὸ μνημεῖο στὶς Κολῶνες Σαλαμίνας, 2001, 129.
- Δελμούζου-Πέππα, Κωνσταντίνα:
Τὸ Ἐπιγραφικὸν Μουσεῖον, 1966, Χρον. 1.
Χαλκῇ ἐπιγραφῇ τοῦ Μουσείου Ἀκροπόλεως, 1971, 137.
- Demangel, Robert:
Π, 1937, 144.
Encore le Tribunal de l'Hebdomon, 1953-54 Α', 92.
- Deonna, W.:
Θασιακά, 1909, 1.
- Δεσπίνης, Γεώργιος:
Ἐπιτύμβιοι Τράπεζαι μετ' ἀναγλύφων παραστάσεων, 1963, 46.
- Δεσποίνη, Αἰκατερίνη:
Κεραμικοὶ κλίβανοι Σίνδου, 1982, 61.
- Δέφνερ, Μιχ.:
Διυλιστήριον ὑστερομινωικόν, 1921, 78.
Μινωικὸς κίων, 1921, 80.
Τὰ ἀρχαῖα λατομεῖα τῆς Σκύρου, 1923, 102.
Παλίμψηστος ἐπιγραφὴ ἐν Σκύρῳ, 1923, 163.
Ἀρχαῖοι ἀμφορεῖς ἐκ τῆς ἐν Δεκελείᾳ ἐπαύλεως, 1924, 102.
Ἡ ἀρχαία ὀχύρωσις τῆς πόλεως Σκύρου, 1925-26, 138.
Ἐξηγήσεις παραστάσεων ἐπὶ ἐρυθρομόρφου ἀμφορέως τοῦ ἀρχαιολογικοῦ μουσείου τῆς Βιέννης, 1927-28, 177.
- Δημακόπουλος, Ἰορδάνης Ε.:
Ὁ κύκλος καὶ τὸ τετράγωνον στὴ γεωμετρία, τὴν πρόσοψη καὶ τὴν ἔδραση τῶν μακεδονικῶν τάφων, 2000, 125.
- Δημητριάδης, Α.:
Ἐπιγραφαὶ ἐκ Τυρνάβου, 1884, 223.
- Δήμιτσης, Γ. Μ.:
Περὶ Ἑριζηνῶν νομισμάτων, 1883, 57.
- Διαμαντάρης, Ἀχ.:
Νισύρου ἐπιγραφὴ, 1914, 3.
- Dinsmoor, William Bell:
The Final Account of the Athena Parthenos, 1937, 507.
- Δοντᾶς, Γεώργιος Σ.:
Ἀνασκαφὴ ὑπὸ τὸν Ἱερὸν ναὸν τῆς Μητροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, 1953-54 Γ', 89.
Ἀρχαῖαι Ἑλληνικαὶ δημόσιαι σφραγίδες, 1955, 1.
Νέον ἀντίγραφον τῆς κεφαλῆς τῆς Ἀφροδίτης τοῦ τύπου Frejus, 1957, 1.
Παρατηρήσεις ἐπὶ ροδιακῶν τινῶν ἐπιτυμβίων ἀναγλύφων, 1958, 208.
Νέος γυναικεῖος κορμὸς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διονύσου ἐν Ἀθήναις, 1960, 44.
Εὐρήματα ἀπὸ τὸ παρὰ τὴν Σάμην τῆς Κεφαλληνίας σπήλαιον Μελισσάνη, 1964, 28.
Τοπογραφικὰ θέματα τῆς πολιορκίας τῆς Κερκύρας τοῦ ἔτους 373 π.Χ., 1965, 139.
Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία στὶς ἀνασκαφὰς τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἓνα δεοντολογικὸ πρόβλημα στὴν ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνος, 1987, 299.
- Dörig, José:
Τὸ πρόγραμμα τῆς γλυπτῆς διακοσμῆσεως τοῦ Παρθενῶνα, 1982, 187.
- Dörpfeld, Wilhelm:
Ἡ Ἐννεάκρονος καὶ ἡ Καλλιρόη, 1894, 1.
Meine Tätigkeit für die Griechische Archäologische Gesellschaft, 1937, 1.
- Δοῦρμ, Ἴωσ.:
Ἡ κατάστασις τοῦ Παρθενῶνος καὶ τῶν λοιπῶν ἀρχαίων μνημείων τῶν Ἀθηνῶν, 1895, 1.
- Δραγάτης, Χ. Ι.:
Ἐπιγραφαὶ ἐκ Πειραιῶς, 1884, 39-187.
Ἀναθηματικὴ ἐκ Πειραιῶς ἐπιγραφὴ, 1884, 219.
Πειραϊκαὶ ἀρχαιοῦτες, 1885, 85.
Πειραϊκὰ ἀρχαιολογήματα, 1886, 49.
Ψήφισμα ἐκ Πειραιῶς, 1900, 91.
Πειραϊκαὶ ἀρχαιοῦτες, 1910, 65.
Τὸ ἐν Πειραιεὶ Σηράγγιον, 1925-26, 1.
Τάφος θολωτὸς καὶ ἄλλαι ἀρχαιοῦτες ἐκ Χαλανδρίου, 1925-26, 178.
- Δραγούμης, Σ. Ν.:
Καθορισμὸς ἀττικοῦ δήμου, 1884, 31.
Ἐπιγραφαὶ ἐκ Μεγαρίδος, 1885, 157.
Παρατηρήσεις ἐπὶ δημοτικοῦ τινος ψηφίσματος, 1885, 183.
Ἐπιγραφικὰ φροντίσματα, 1890, 155.
Ἐπιγραφικὰ φροντίσματα, 1893, 99-165.
Ἀττικὴ στήλη ἐν Ἐλευσίνι, 1895, 61.
Ἐπιγραφαὶ Πλαταιῶν καὶ Κηφισιάς, 1895, 185.
Ἐλευσινία ἐπιγραφὴ περὶ ἱεροῦ κεφαλαίου καὶ κα-

- τασκευῆς θυμιατηρίων, 1900, 74.
 Ὁ Ἀσκληπιὸς ἐν Ἀθήναις, 1901, 97.
 Ἀττικὴ ἐπιγραφὴ Ῥωμαϊκῶν χρόνων, 1905, 181.
 Τοπογραφικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ Κηφισιάς, 1906, 187.
 Προξενικὸν ψήφισμα Βοιωτῶν, 1909, 55.
 Ἀνάθημα Ἀρτέμιτι Πασικράτα ἐν Ἀμβρακίᾳ, 1910, 397.
 Αρχαιολογικὰ φροντίσματα, 1911, 121, 214.
 Ἐπίμετρον εἰς ΑΕ 1911, σ. 122, 1911, 222.
 Ψήφισμα θιασωτῶν τῆς Βενδίδος ἐν Σαλαμῖνι, 1915, 1.
 Ἐπιγραφικὰ φροντίσματα, 1915, 5.
 Ἐπίμετρον, 1915, 7.
- Δραγῶνα, Ἀλίκη:
 Ἡ ἀρχαιοτάτη τοπογραφία τοῦ Ὠρωποῦ, 1994, 43.
- Δρανδάκης, Νικόλαος:
 Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Λακωνικῆς, 1967, 137.
 Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα Λακωνικῆς, 1969, Χρον. 1.
 Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ μαρμάρινου τέμπλου στῆ Φανερωμένη τῆς Μέσα Μάνης, 1979, 218.
 Οἱ τοιχογραφίαι τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων Κηπούλας, 1980, 97.
 Ἀπὸ τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς Λακωνίας, 1994, 19.
 Σπαράγματα τοιχογραφιῶν ἀπὸ παρεκκλήσια τοῦ Μυστρά, 1995, 1.
- Drerup, E.:
 Stammesanlagen als Wurzel der griechischen Dichtung, 1937, 409.
- Δροσογιάννη, Φανή:
 Δύο σαμιακὰ τοπωνύμια (Κλαμαδὸς καὶ Βλαμαρῆ), 1989, 129.
- Δρούγου, Στέλλα:
 Ἐρυθρόμορφος κρατήρας τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα ἀπὸ τῆ Βέροια. Ὁ ζωγράφος τῆς Τοῦα, 1982, 85.
 Τὰ πῆλινα κτερίσματα τοῦ μακεδονικοῦ τάφου στὴν πλατεία Συντριβανίου Θεσσαλονίκης, 1988, 71.
- Dugas, Charles:
 Un épisode de l'histoire de Pélée, 1953-54 Α', 176.
- Dunbabin, T. J.:
 The Chronology of Protocorinthian vases, 1953-54 Β', 247.
- van Effenterre, Henri:
 La solution d'un «puzzle»: Odyssée, VII, 105-110 et l'usage des auges doubles minoennes, 1979, 154.
- Eitrem, Sam:
 Judendlicher Dionysos (?), 1937, 17.
- Opferaufzug und Opfermusik auf Korinthischem Amphoriskos, 1953-54 Α', 25.
- Ἐτζέογλου, Ροδονίκη:
 Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ παρὰ τοὺς Μολάους Λακωνίας, 1974, 244.
- Εὐαγγελίδης, Δ.:
 Λακωνικαὶ ἐπιγραφαί, 1911, 193.
 Εἰς Σπάρτης ἐπιγραφὴν ἀντιγραφεῖσαν ὑπὸ Fourmont, 1911, 199.
 Εἰς τὴν ἐν σελ. 193 ὑπ' ἀρ. 1 ἐπιγραφὴν τῶν «Λακωνικῶν ἐπιγραφῶν», 1911, 243.
 Ἐκ τῆς Μυκηνῶν γεωμετρικῆς νεκροπόλεως, 1912, 127.
 Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἡπείρου, 1914, 232.
 Δισκοβόλος ἐπὶ ἐλληνικοῦ σκαραβαίου, 1914, 241.
 Ἐπιτύμβιοι στήλαι τῆς Σάμου, 1924, 63.
 Εἰκονομαχικὰ μνημεῖα ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1937, 341.
 Ἐπιγραφὴ ἐκ Δωδώνης, 1953-54 Α', 99.
 Ψήφισμα τοῦ βασιλέως Νεοπτολέμου ἐκ Δωδώνης, 1956, 1.
 (μετὰ Σωτηρίου Ἰ. Δάκαρη): Τὸ Ἱερὸν τῆς Δωδώνης Α. Ἱερὰ Οἰκία, 1959.
- Εὐγενίδου, Δέσποινα:
 Νομίσματα Ἱεροῦ Βασιλικῆς Γ' Σεπτεμβρίου Θεσσαλονίκης, 1981, Χρον. 82.
- Εὐθυμίου, Γρηγ. Π.:
 Ἐπιγραφαὶ Θράκης, 1965, Χρον. 19.
- Εὐθυμίου, Χρ.:
 Δύο λίθοι ἐκ Πλωτινιπόλεως ἐνεπίγραφοι, 1957, Χρον. 12.
- Εὐστρατιάδης, Παναγιώτης:
 [Συνθήκη ἀπὸ τῆ Χαλκίδα IG XII 9, 191], 1869, 317-332.
 [Κατάδεσμοι ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ IG III App. 96 καὶ 97], 1869, 333-336.
 [Κατάλογος πωλήσεων ἀπὸ τὴν Ἀθήνα IG I³ 421 fr. b], 1869, 337-341.
 [Δωρεὰ ἢ διαθήκη ἀπὸ τὴν Τεγέα IG V 2, 159], 1869, 341-345.
 [Ἀγωνιστικὴ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸ Ἀλιβερί IG XII 9, 91], 1869, 347-348.
 [Κατάλογος ἀπο τὴν ἐκκλησίᾳ τῆς Παναγίας τῆς Πυργιώτισσας IG II² 2776], 1870, 358-378.
 [Ἐνεπίγραφο μετρικὸ σκεῦος (σῆκωμα) ἀπὸ τὸ Γύθειο IG V 1, 1156], 1870, 378-380.
 [Ἐπιγραφὴς Εὐβοίας IG XII 9, 188 καὶ 220], 1872, 381-385.

- [Κατάλογος θιασωτών από τὰ περίχωρα τῆς Ἀθή-
νας *IG II²* 2345], 1872, 386-391.
- [Λόγος ἐπιστατῶν ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ *IG II²* 1669],
1872, 397-402.
- [Ἐπιγραφὲς Ἀθηνῶν *IG II²* 1716 καὶ 1523], 1872,
405-408.
- [Λόγοι ταμίων *IG I³* 356-357 fr. e-g, 359, 360, *IG II²*
1400, *IG I³* 342], 1873, 415-440.
- [Τμητικὸ ἐπίγραμμα Ἀθηνῶν *IG II²* 4225], 1873,
443-444.
- [Ἐπιγραφὲς Ἀθηνῶν *IG II²* 555, 471, 127 στ. 1-14,
1011 στ. 88-124, *IG I³* 340, *IG II²* 1425 (Α στ. 19-41,
133-155, 234-253· Β), 1428 add. σ. 406-408], 1874,
445-479.
- [Προξενικὰ ψηφίσματα ἀπὸ τὴν Ὑπάτη *IG IX* 2,
5], 1874, 488-490.
- Στ. Κουμανοῦδη, Σπ. Φιντικλέους καὶ Π. Εὐστρα-
τιάδου ἡ ἀπ' Ἀθηνῶν μετάβασις εἰς Θίβην καὶ ἡ
εἰς Ἀθήνας ἐπάνοδος αὐτῶν κατὰ τὰς τοῦ Νοεμ-
βρίου 1877 ἡμέρας 2.3.4.5.6 καὶ 7, 1987, 183.
- Feytmans, D.:
(μετὰ Βασιλείου Καλλιπολίτη): Νεκρόπολις κλασ-
σικῶν χρόνων ἐν Κοζάνῃ, 1948-49, 85.
- Dinos corinthien de Vari, 1970, 86.
- Origine de la pyxis convexe et sans anses à Corinthe,
1973, 1.
- Survivance du dinos de terre cuite à Corinthe, réper-
cussions sur l'histoire du dinos athénien, 1975, 28.
- Tombes détruites de la petite nécropole de Vari,
1984, 10.
- Fiechter, Ernst:
Τὸ δρῶμενον καὶ ἡ Ἀττικὴ τραγωδία, 1937, 275.
- Flickinger, Roy C.:
The Ludovisi-Boston Altar Screen, 1937, 30.
- Fritze, H.:
Συμβολὴ εἰς τὸ τυπικὸν τῆς ἐν Ἐλευσίνι λατρείας,
1897, 163.
- Furtwängler, A.:
Ἀττικὴ μαρμαρίνη κεφαλὴ, 1901, 144.
- Gaerte, W.:
Κρητικὰ σφραγίδες, 1912, 257.
- Gaertringen, Fr. Hiller von:
(μετὰ E. Ziebarth): Νόμος Αἰγιάλης, 1907, 185.
- Ἐπιγραφὴ Λυκοσοῦρας, 1910, 393.
- Ἄλλη βάσις Ξενοφίλου ἐκ Λυκοσοῦρας, 1910, 395.
- Πολύβιος, 1911, 242.
- Ἐπιγραφαὶ Ῥόδου, Θήρας, Νάξου, Ἀρκαδίας,
1914, 130.
- Κριτίος καὶ Νησιώτης, 1918, 196.
- Ἀττικὸς νομισματικὸς νόμος ἐκ Σύμης, 1923, 116.
- Εἰς ἐπίγραμμα Ἀρχ. Ἐφημ. 1911, 61 (52Α), 1923, 117.
- Ἐπιγραφαὶ ἐκ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἐπιδαύρου, 1925-26,
67.
- (μετὰ P. Wilski): Theraische Studien, 1937, 48.
- Godart, L.:
(μετὰ Ἀγγελικῆς Λεμπέση, Jean Pierre Olivier): Πι-
νακίδες Γραμμικῆς Α ἐξ Ἀρχανῶν, 1974, 113.
- Gössler, Peter:
Nordische Gäste in Athen um 1810, 1937, 69.
- Ζαφειροπούλου, Νικόλαος Σ.:
Μαρμαρίνη λήκυθος μετ' ἐπιτυμβίου παραστάσεως,
1953-54 Β', 237.
- Δύο πρόωμοι Ἀττικαὶ λήκυθοι, 1950-51, 149.
- Ζαφειροπούλου, Φωτεινὴ:
Λύχνοι ἐκ Γαλαξειδίου, 1975, Χρον. 54.
- Τὸ Κάλλιο στὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, 1982, Χρον. 1.
- Τὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τῆς Πάρου στὴ γεωμετρικὴ
καὶ ἀρχαῖα ἐποχὴ, 2000, 283.
- Μυθολογικὴ παράσταση σὲ ἀγγεῖο τοῦ 7ου αἰ.
π.Χ., 2008, 225.
- Ζέγγελης, Κωνσταντῖνος:
Παρατηρήσεις περὶ τῶν ἐκ βρούνζου ἀρχαίων
ἀντικειμένων, 1924, 86.
- Ζηκίδης, Γ. Δ.:
Ἐπιγραφαὶ ἐκ Θεσσαλίας ἀνέκδοτοι, 1900, 51.
- Θεσσαλικαὶ ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι, 1901, 123.
- Θεσσαλικαὶ ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι, 1905, 187.
- Ζιζιώ, Δημοσθένης:
Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς - παραλαύριο
τῆς Μονῆς Ὁσίου Μελετίου, 1981, Χρον. 86.
- Ζορίδης, Παντελῆς:
Ἡ σπηλιὰ τῶν Νυμφῶν τῆς Πεντέλης, 1977, Χρον. 4.
- Ἐργαστήριον ἐμπλουτισμοῦ μεταλλεύματος στὸ Θο-
ρικόν, 1980, 75.
- Τὰ ἀρχαῖα τεῖχη τῶν Μεγάρων, 1985, 217.
- Ζώης, Ἀντ. Ἀ.:
Φαιστιακά, 1965, 27.
- Hansen, Ove:
Epigraphica varia, 1986, 154.
- Hartwig, P.:
Κεφαλὴ αἰθίοπος μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς ΛΕΑΛΡΟΣ
ΚΑΛΟΣ, 1894, 121.
- Ἐπίνητρον ἐξ Ἐρετρίας, 1897, 129.
- Προσθήκαι καὶ διορθώσεις εἰς τὸ ἐξ Ἐρετρίας ἐπί-
νητρον, 1899, 55.

- Hekman, Jan Jaap:
Chalandriani on Syros. An Early Bronze Age Cemetery in the Cyclades, 1994, 47.
- Henry, Alan:
A Lead Letter from Torone, 1991, 65.
Thucydides and the Topography of Torone, 1993, 107.
- Herbig, Reinhard:
Bildnis eines griechischen Gelehrten in Würzburg, 1937, 534.
- Herzog, Rudolf:
Zu den Iάματα von Epidauros, 1937, 522.
- Homann-Wedeking, Ernst:
Sylosen der Ältere, 1953-54 Β', 185.
- Homolle, Th.:
Περὶ τῆς χρονολογίας τῆς διαθήκης τῆς Ἐπικτήτας, 1894, 141.
- Ἡρειώτης, Παν.:
Εἰς Αἰγίνης ἐπιγραφήν, 1914, 92.
- Hübner, Gerhild:
Zur Forschungsgeschichte griechischer Dachziegel aus gebranntem Ton: Leitvorstellungen und Annäherungen, 1995, 115.
- Hutton, G. A.:
Πήλινα εἰδώλια ἐξ Ἐρετρίας, 1899, 25.
- Θέμελης, Πέτρος Γ.:
Τὸ μιλιάριον τοῦ Ἐπιταλίου, 1969, Χρον. 16.
Ἐρετριακά, 1969, 143.
Ζαγορά. Πόλις ἢ νεκρόπολις, 1975, 230.
Κεντρικὴ μορφὴ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος τῶν Δελφῶν, 1976, Χρον. 8.
Σκύλλα ἐρετριακή, 1979, 118.
- Θεοφανείδης, Β. Δ.:
Νέα προσκτήματα Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου κατὰ τὰ ἔτη 1930, 1931, 1932, 1939-41, Χρον. 1.
Ἀνασκαφικὰ ἔρευναι καὶ τυχαῖα εὐρήματα ἀνὰ τὴν Δ. Κρήτην, 1942-44, Χρον. 1.
Ψηφιδωτὸν ἐν Χανίοις, 1945-47, 37.
Ἀρχαιολογικὰ ἔρευναι καὶ εὐρήματα ἀνὰ τὴν Δυτικὴν Κρήτην κατὰ τὸ ἔτος 1938-39, 1948-49, Χρον. 1.
Ἀνασκαφαὶ Μινώας-Κυδωνίας Κρήτης, 1950-51, Χρον. 1.
Ἐπιβίωσις διπλοῦ πελέκεως ὡς θρησκευτικοῦ συμβόλου, 1953-54 Β', 215.
Ναὸς Ἡρας Σαμίας ἐν Κυδωνίᾳ Κρήτης, 1956, 218.
- Θεοχάρη, Μαρία Σ.:
Παναγία ἡ Ἀρτωκοστᾶ, La beata Vergine delle Grazie, 1953-54 Γ', 232.
(μετὰ Ἀναστασίου Ὁρλάνδου): Αἱ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱερὰ Μοναὶ Βράχας καὶ Ρεντίνης, 1958, Χρον. 1.
Χρυσοκέντητα ἄμφια τῆς Μονῆς Ταξιάρχων Αἰγιαλείας, 1960, Χρον. 9.
- Θεοχάρης, Δημήτριος Ρ.:
Προϊστορικὰ ἔρευναι ἐν Σκύρῳ καὶ Εὐβοίᾳ, 1945-47, Χρον. 1.
Ἀσκηταριό, 1953-54 Γ', 59.
- Θρεψιάδης, Ἰωάννης:
Μικρὰ σκαφὴ παρὰ τὴν Ἀγ. Παρασκευήν, 1932, 6.
Μεγαρικά, 1933, 119.
Θράνις, 1937, 833.
Οἰκήματα τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς Λεβαδείας, 1953-54 Β', 225.
Ἡ ἐπανεκθεσίς τοῦ Μουσείου Θηβῶν, 1963, Χρον. 5.
Ἀνασκαφαὶ καὶ τυχαῖα εὐρήματα Ἀττικῆς, Βοιωτίας καὶ Εὐβοίας, 1971, Χρον. 8.
Ἀνασκαφὴ Γαλαξιδίου, 1972, 184.
Ἀνασκαφικὰ ἔρευναι Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, 1973, Χρον. 54.
- Ἰακωβίδης, Σπυρίδων:
Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ κατωφλίου τῆς Πύλης τῶν Λεόντων, 1961, 180.
Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία στὶς Μυκῆνες, 1987, 337.
- Ἰατρίδης, Ἀθανάσιος:
[Ἐπιστολὴ (ἡμερομ. 15.10.1838) τοῦ Ἀθ. Ἰατρίδου πρὸς τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιτροπὴ, σχετικὰ μὲ τὴν περιοδεία του στὴν ἐπαρχία τοῦ Καρπενησίου], 1838, φυλ. 6, 89-91.
- Immerwahr, Sara A.:
Some Pictorial Fragments from Iolkos in the Volos Museum, 1985, 85.
- Iozzo, Mario:
(μετὰ Nassi Malagardis): Amasis et les autres - Nuovi documenti del Pittore di Amasis, 1995, 185.
- Jameson, M.:
(μετὰ Νικολάου Βερδελῆ, Ἰωάννου Χ. Παπαχριστοδούλου): Ἐπιγραφαὶ Τίρυνθος, 1975, 150.
- Jansova, Libuse:
Les Celtes en Bohême, 1953-54 Γ', 222.
- Jones, Olwen Tudor:
Chalkidic Painted Ware, 1990, 177.
PIXE-PIGME Analysis of Pottery from Torone, 1995, 99.

- Καββαδίας, Παναγής:
 'Επιγραφαι ἐκ τῶν ἐν 'Επιδαυρίᾳ ἀνασκαφῶν, 1883, 25, 85, 147, 197.
 'Επιγραφαι ἐκ τῶν ἐν 'Επιδαύρῳ ἀνασκαφῶν, 1884, 21.
 Ἀγάλματα ἐξ 'Επιδάουρου, 1884, 49.
 'Επιγραφαι ἐκ τῶν ἐν 'Επιδαυρίᾳ ἀνασκαφῶν, 1885, 1, 65, 189.
 Ἀγάλματα ἐκ τῶν ἐν 'Επιδαυρίᾳ ἀνασκαφῶν, 1885, 41.
 Κορινθιακὸν κιονόκρανον, 1885, 231.
 Κεφαλαὶ ἐκ τῶν ἐν τοῖς ἀετώμασι τοῦ Ναοῦ τῆς Ἀλέας Ἀθηνᾶς ἀγαλμάτων, 1886, 17.
 Ἀνασκαφαὶ ἐν τῇ Ἀκροπόλει, 1886, 73.
 Ἄρχερος ὁ Χίος, 1886, 133.
 Νίκη ἐξ Ἀθηνῶν καὶ τὸ βάθρον τοῦ Βουάξιδος, 1893, 39.
 Ἀνασκαφαὶ καὶ εὐρήματα, 1893, 104.
 Ἀνάγλυφον ἀναθηματικὸν Ἑρμῇ καὶ Νύμφαις, 1893, 129.
 Ζεὺς Ἄμμων ἐξ Αἰγύπτου, 1893, 187.
 Ἀντίτυπα τοῦ ἐν 'Επιδαύρῳ χρυσελεφαντίνου ἀγάλματος Ἀσκληπιοῦ, 1894, 11.
 Ἀνάγλυφον ἐξ 'Επιδάουρου, 1895, 179.
 Τοπογραφικὰ Ἀθηνῶν κατὰ τὰς περὶ τὴν Ἀκρόπολιν ἀνασκαφάς, 1897, 1.
 'Επιγραφαι ἀναθηματικαὶ τῷ Ἀπόλλωνι, ὑπὸ Μακρᾷς, 1897, 87.
 Περὶ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀπτέρου Νίκης κατ' ἐπιγραφὴν ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, 1897, 173.
 Ἀγωνιστικὴ ἐπιγραφὴ ἐκ Χαλκίδος, 1897, 195.
 Ἐκ τῶν περὶ τὴν Ἀκρόπολιν ἀνασκαφῶν, 1898, 1.
 'Επιγραφικά, 1898, 135.
 'Επιγραφαι ἐξ 'Επιδάουρου σχετικαὶ πρὸς τὴν ἐν τῷ ἱερῷ λατρείαν, 1899, 1.
 'Επιγραφὴ ἐξ 'Επιδάουρου, 1901, 57.
 Ἀρχαῖκον ἄγαλμα ἐξ Ἀττικῆς, 1902, 43.
 Ἡ Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία κατ' ἐπιγραφὰς ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν 'Επιδάουρου, 1918, 115.
 'Επιγραφαι τῶν ἱαμάτων ἐν 'Επιδαύρῳ, 1918, 155.
 Ἀνασκαφαὶ ἐν 'Επιδαύρῳ, 1918, 172.
- Καζᾶ-Παπαγεωργίου Κωνσταντῖνα:
 (μετὰ Ἐλ. Καρδαμάκη, Π. Κουτῆ, Ἐφ. Μαρκοπούλου καὶ Ν. Μούκα): Κοντοπήγαδο Ἀλίου Ἀττικῆς. Οἰκισμὸς τῶν ΠΕ καὶ ΥΕ χρόνων καὶ ΥΕ ἐργαστηριακὴ ἐγκατάστασις, 2011, 197.
- Κακαβογιάννης, Εὐάγγελος Χ.:
 Ἀπὸ τῆ δράση τῆς ἀρχαιοκαπηλείας στὴ Θεσσαλία, 1981, Χρον. 1.
- Κακριδῆς, Ἰωάννης:
 Πηλεὺς, Θησεὺς καὶ Οἰνεὺς, 1927-28, 206.
- Καλιτσουνάκης, Ἰωάννης:
 Ἰερὸς παρ' Ὀμήρῳ καὶ τοῖς μεθ' Ὀμηρον, 1937, 414.
 Ἡ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ φιλολογίᾳ ψυχομαντεία τῶν ἀποθησκόντων, 1953-54 Γ', 146.
- Καλλιγᾶς, Μαρίνος:
 Βυζαντινὴ φορητὴ εἰκὼν ἐν Freising, 1937, 501.
 Οἱ πεσσοὶ τῆς Πτολεμαΐδος, 1938, 70.
- Καλλιγᾶς, Πέτρος Γ.:
 Ἰερὸ Δῆμητρος καὶ Κόρης στὴν Κράνη Κεφαλλονιάς, 1978, 136.
 Ἀνασκαφὴ στὴν Ἐρέτρια 1981, 1983, 106.
- Καλλιωντζῆς, Ν.:
 (μετὰ Πηνελόπης Ἀγαλλοπούλου - Καλλιωντζῆ): Τρία ἀρχαῖα λιμάνια στὸν ὄρμο τοῦ Πουρνιᾶ τῆς Βόρειας Λήμνου, 1988, Χρον. 169.
- Καλλιπολίτης, Βασίλειος:
 Προσθήκη εἰς ΑΕ 1948-1949, 1950-51, 184.
 Τμῆμα σαρκοφάγου ἐκ τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, 1953-54 Α', 207.
 Ἡ διονυσιακὴ σαρκοφάγος τοῦ Μουσείου Ἰωαννίνων, 1956, 14.
 Χαλκῆ εἰκονιστικὴ κεφαλὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Γαλλινοῦ, 1960, 141.
 Παρατηρήσεις ἐπὶ ἀττικῶν σαρκοφάγων, 1961, Χρον. 1.
 Χαλκοῦν κόσμημα γυναικείας ζώνης ἐκ δυτικῆς Μακεδονίας, 1973, 130.
 Ἡ βάση τοῦ ἀγάλματος τῆς Ραμνουσίας Νέμεσης, 1978, 1.
 (μετὰ D. Feytmans): Νεκρόπολις κλασικῶν χρόνων ἐν Κοζάνῃ, 1948-49, 85.
- Καλλιτίσης, Κωνσταντῖνος Ἰ.:
 Εὔας ἐπιγραφὴ, 1960, Χρον. 6.
 Τὰ Ἀνιγραῖα τοῦ Παυσανίου καὶ ἡ θέσις τῶν θουραιατικῶν κωμῶν, 1965, Χρον. 10.
- Καλογερόπουλος, Κωνσταντῖνος:
 Ἀνακτορικὸς πιθαμφορέας ἀπὸ τὴν Κάντια τῆς Ἀργολίδας, 2001, 189.
 Δύο νέοι προϊστορικοὶ τύποι ἀνθρωπόμορφης μικροπλαστικῆς ἀπὸ τὸν Ραμνούντα, 2003, 65.
 Μυκηναϊκὸς οἰκισμὸς στοὺς Λαζάρηδες τῆς Αἴγινας, 2003, 95.
- Καλοπίση, Σοφία:
 (μετὰ Γεωργίας Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ, Νότας Κούρου, Ἄννας Λαμποῦ, Μ. Παναγιωτίδης): Ἀνασκαφὴ

- στην Καρδάμαινα (ἀρχαία Ἀλασάρνα) τῆς Κῶ, 1985, Χρον. 1.
- Καλτσᾶς, Νικόλαος:
Ἡ ἀρχαῖκή οἰκία στὸ Κοπανάκι τῆς Μεσσηνίας, 1983, 207.
- Καμπίτογλου, Ἀλέξανδρος:
Ἀνασκαφαὶ Ζαγοράς - Προκαταρκτικὴ ἔκθεσις, 1970, 153.
- Καπετανόπουλος, Ἡλίας Α.:
Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἐξ Ἐλευσίνος, 1964, 120.
Attic Inscriptions: Notes, 1968, 177.
The Family of Dexippos I Hermeios, 1972, 133.
Κλαύδιος Δημόστρατος καὶ Αὐρήλιος Εὐκαρπίδης, 1974, Χρον. 3.
Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐλευσίνος, 1975, 59.
Romanitas and the Athenian Prytaneis, 1981, Χρον. 23.
Xennias, μακεδονίζων τῇ φωνῇ, 1993, 13.
- Καράγιωργα, Θεοδώρα Γ.:
Ἀνασκαφὴ περιοχῆς ἀρχαίου Δωρίου, 1972, Χρον. 12.
Παρατηρήσεις εἰς τὴν χρονολόγησιν τῶν ἀετωμάτων τῆς Ὀλυμπίας, 1972, 38.
- Καραθεοδωρῆ, Κ.:
Περὶ τῶν καμπυλῶν τοῦ στυλοβάτου τοῦ Παρθενῶνος καὶ περὶ τῆς ἀποστάσεως τῶν κιόνων αὐτοῦ, 1937, 120.
- Καραμήτρου-Μεντεσιδῆ, Γ.:
Δύο ἐνεπίγραφες στήλες ἀπὸ τὸν νομὸ Κοζάνης, 1986, 147.
- Καραναστάση, Παυλίνα:
Ζητήματα τῆς εἰκονογραφίας καὶ τῆς παρουσίας τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων στὴν Ἑλλάδα, 1995, 209.
- Καράντζαλη, Ἐφη:
Νέες θέσεις μυκηναϊκῶν νεκροταφείων στὴ νότια Ρόδο, 2009, 223.
- Καραπάνος, Κ.:
Ὁ ναὸς τοῦ Ἀπόλλωνος Ὑπερτελεάτου, 1884, 197.
- Καραπασχαλίδου, Ἀμ.:
Τέσσερα ἀγαλμάτια κοριτσιῶν τοῦ Μουσείου Χαλκίδος, 1984, Χρον. 5.
Ἐνοφράγιστη λαβὴ ἀμφορέα ἀπὸ τὴ Χαλκίδα, 2001, Χρον. 235.
- Καραχάλιος, Θεμ.:
Λεῖψανα τοῦ κοττάβου ἐν τῇ νέᾳ Ἑλλάδι, 1924, 198.
- Καρδαμάκη Ἑλίνα:
(μετὰ Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Π. Κουτῆ, Ἐφ. Μαρκοπούλου καὶ Ν. Μούκα): Κοντοπήγαδο Ἀλίου Ἀττικῆς. Οἰκισμὸς τῶν ΠΕ καὶ ΥΕ χρόνων καὶ ΥΕ ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση, 2011, 196.
- Καρδαρά, Χρυσούλα:
Πυκινὸς δόμος καὶ παναθηναϊκὸς πέπλος, 1960, 165.
Γλανκῶπις - Ὁ Ἀρχαῖος Ναὸς καὶ τὸ θέμα τῆς Ζωφόρου τοῦ Παρθενῶνος, 1961, 61.
Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἀναγλύφου τῆς Βοστόνης, 1964, 52.
Βόρειος Γορτυνία, 1965, Χρον. 6.
Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς διακρίσεως τῆς γυναικειᾶς ἡλικίας, 1965, 122.
Στερόπη καὶ Ἱπποδάμεια τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος τῆς Ὀλυμπίας, 1965, 168.
Ἵπαιθριος στῦλος καὶ δένδρα ὡς μέσα ἐπιφανείας τοῦ θεοῦ τοῦ κεραινοῦ, 1966, 149.
Ἡ ζωφόρος τοῦ Παρθενῶνος. Ὁ κύριος μυθικός της πυρὴν καὶ τὸ πανελλήνιον πρόγραμμα τοῦ Περικλέους, 1982, 1.
Θηραϊκὰ ἀρχέτυπα εἰς τὴν «Θεογονίαν» καὶ τὸν «Προμηθεὺς Δεσμώτην», 1984, 1.
(μετὰ Π. Παπαδοπούλου): Ὁ ἀμφορεὺς Ὀρεστάδα, 1984, Χρον. 1.
- Karo, Georg:
Etruskisches in Griechenland, 1937, 316.
- Καροῦζος, Χρήστος:
Ἀρχαῖκή κεφαλὴ λέοντος ἐν Σίφνῳ, 1937, 599.
Φροντίσματα, 1953-54 Γ', 19.
Χρονικὸν τῆς ἀνασυστάσεως τοῦ χαλκίνου νέου τῶν Ἀντικυθήρων, 1969, 59.
- Καρούζου-Παπασπυρίδου, Σέμνη:
Κότυλος Βρύγεις, 1920, 93.
Πελίκη τοῦ Ἀθήνησιν Ἐθνικοῦ μουσείου, 1922, 53.
Δακτυλιδίθος ἐκ Μιλήτου, 1937, 705.
Αἱ ἐπτὰ θυγατέρες τοῦ Ἀτλαντος, 1945-47, 22.
Τεχνολογικὸς καθορισμὸς τοῦ ἐκ τοῦ Ὀλυμπείου Παναθηναϊκοῦ ἀμφορέως, 1948-49, 10.
Ἀρχαῖκα μνημεῖα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, 1952, 137.
Ἄγαλμα Ἀρτέμιδος ἐξ Αἰτωλικοῦ, 1953-54 Α', 63.
Ἑλληνιστικὰ ἀντίγραφα καὶ ἐπαναλήψεις ἀρχαίων ἔργων, 1956, 154.
Ἡ τυφλὴ Ἄρκτος, 1957, 68.
Ἡ μικρὰ ζωφόρος τῶν Θερμοπυλῶν καὶ ἡ ἔννοια τοῦ θαλασσίου θιάσου, 1974, 26.
Χάλκινο ἀγαλμάτιο σφαιροπαίκτου, θαυματοποιοῦ, 1975, 1.
Ἡ Ἑλένη τῆς Σπάρτης. Ἡ μεγάλη πρόχους ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη τῆς Κυνουρίας, 1985, 33.
- Καστόρχης, Εὐθύμιος:
Ποικίλα α'. Διόρθωσις τῆς ὑπ' ἀρ. 37 [βλ. 38, IG II² 9713] ἐπιγραφῆς, 1862, στ. 62-63.

- Καστριώτης, Παναγιώτης:
 Κεστοφόρος Ἀφροδίτη χαλκή, 1895, 187.
 Ἡ Κωλιάς ἄκρα, 1897, 93.
 Ἀρχαϊκὴ κεφαλὴ ἐκ Λυδίας, 1899, 51.
 Κεφαλὴ Ἀφροδίτης, 1900, 87.
 Φρατρικὴ ἐπιγραφή, 1901, 158.
 Ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον Ἀπόλλωνος, Πανός, Ἑρμοῦ καὶ Νυμφῶν, 1903, 39.
 Ποτάμων ὁ αὐλητής, 1903, 133.
 Ἀνάγλυφα ἐπιτύμβια μετὰ πλαγγόνος, 1909, 121.
 Ἀνάγλυφον ἐκ Πειραιῶς, 1910, 55.
 Ἐπιτύμβιον ἄγαλμα ἐκ Γυθείου, 1911, 118.
 Ἀνάγλυφον ἀναθηματικὸν εἰς Ἀσκληπιόν, 1914, 136.
 Τὸ Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους, 1914, 143.
 Τὸ νεκροταφεῖον τοῦ Παλαιοῦ Φαλήρου καὶ ἡ Κωλιάς ἄκρα, 1915, 134.
 Τὸ Ὠδεῖον τοῦ Περικλέους, 1915, 145.
 Ἀνάγλυφον ἀναθηματικόν, 1917, 227.
 Περικλείου ὦδεῖον ἀνασκαφαί, 1917, 229.
 Τρίκκης Ἀσκληπιεῖον, 1918, 65.
 Ἦρας Ἀργείας ἑόρταν, 1920, 53.
 Περικλείου ὦδεῖον, 1922, 25.
 Ἀκαδήμεια, 1922, 89.
 Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀποστάτου κεφαλὴ, 1923, 118.
- Κατσικούδης, Νικόλαος:
 Ἐνεπίγραφο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Πασσαρῶνα, 2001, 205.
 Πύρρος βασιλεὺς ἡγήτωρ, 2009, 97.
- Κεραμόπουλλος, Ἀντώνιος Δ.:
 Νομισματικὸν εὔρημα ἐξ Ἐπιδαύρου, 1903, 97.
 Προσθήκη, 1903, 208.
 Ἐπιγραφαὶ ἀπελευθερωτικαὶ ἐξ Ἀμφίσσης, 1904, 113.
 Τὸ Πυθικὸν στάδιον καὶ ὁ ἐπ' αὐτοῦ νόμος περὶ οἴνου, 1906, 157.
 Φωκικὸν ἀνάθημα ἐν Δελφοῖς, 1907, 91.
 Λεῖψανα τοῦ τείχους τῆς Καδμείας, 1907, 205.
 Ἀμφισσαϊκῆς ἐπιγραφῆς ἑκδοσις δευτέρα, 1908, 159.
 Ἡ οἰκία τοῦ Κάδμου, 1909, 57.
 Δελφικὴ λατύπη, 1909, 263.
 Δελφικὴ λατύπη: 2) Τὸ Ποσειδώνιον, 1910, 171.
 Μυκηναῖοι τάφοι ἐν Αἰγίνῃ καὶ ἐν Θήβαις, 1910, 177.
 Δελφικὴ λατύπη: 3) Ἡ στοὰ τῶν Ἀθηναίων, 4) Ἡ βάσις τῶν ἀκροθινίων τῆς Μαραθῶνι μάχης. 5) Ἀρχικλάς, 1911, 159.
 Ἀθηνῶν εὐρήματα, 1911, 257.
- Οἱ ἀπολογισμοὶ τῆς οἰκοδομίας τοῦ Παρθενῶνος, 1914, 197.
 Μυκηνῶν βασιλικοὶ τάφοι, 1918, 52.
 Θηβαῖκα Εὐριπίδεια, 1918, 60.
 Εἰκόνες πολεμιστῶν τῆς ἐν Δηλίῳ μάχης, 1920, 1.
 Ἡ ἀρχαῖκὴ νεκρόπολις τοῦ Τρεμπένιστε παρὰ τὴν λίμνην τῆς Ἀχρίδος, 1927-28, 41.
 Ἡ λοκρικὴ πόλις Ὑλη, 1927-28, 209.
 Μακεδονία προϊστορικὴ, 1927-28, 210.
 Αἱ δίδυμοι περόναι τῆς Ἀχρίδος, 1927-28, 218.
 Αἱ βιομηχαναὶ καὶ τὸ ἐμπόριον τοῦ Κάδμου, 1930, 29.
 Εἰς Μακεδονικὴν ἐπιγραφὴν, 1930, 181.
 Σύμμεικτα Αρχαιολογικά, 1931, 161.
 Ἀρχαῖα ἐξ Ἀμφιπόλεως, 1932, 1.
 Αἰγινητικά, 1932, 4.
 Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν τῇ Ἄνω Μακεδονίᾳ, 1932, 48.
 Ἀνασκαφαὶ καὶ ἔρευναι ἐν τῇ Ἄνω Μακεδονίᾳ, 1933, 25.
 Ἐπιγραφαὶ ἐκ Βοιωτίας, 1934-35, Χρον. 1.
 Τὸ Πελαργικόν, τὸ Ἀσκληπιεῖον, αἱ ὁδοὶ αἱ ἀνάγουσαι πρὸς τὰ Προπύλαια, 1934-35, 85.
 Ἐπιγραφαὶ ἐκ Βοιωτίας, 1936, Χρον. 23.
 Μακεδονικὰ ἐγχωρίου κατασκευῆς λίθινα ἔργα-
 λεία, 1937, 367.
- Kern, O.:
 Θεοὶ ἱατῆρες ἐπὶ ἀγγείου ἐκ Βοιωτίας, 1890, 131.
 Δημήτηρ-Σελήνη, 1892, 113.
- Kirchner, Johannes:
 Ἐπιγραφή Ἀμφιαραϊστῶν ἐκ Ῥαμνοῦντος, 1909, 271.
 Attische Grabstelen des dritten und zweiten Jahrhunderts v. Chr., 1937, 338.
- Klaffenbach, G.:
 Εἰς τὴν ἐκ Φίλιας τῆς Καρδίτσης ἐπιγραφὴν, 1927-28, 205.
 Zu IG IV² 1, 86, 1937, 263.
- Klein, W.:
 Περὶ δύο ἀγγείων τοῦ Ἐπικτητείου κύκλου ἐν Ἑλλάδι εὐρεθέντων, 1890, 9.
 Νεανικὴ κεφαλὴ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, 1900, 1.
- Koble, Walther:
 Akropolisfragen, 1937, 363.
- Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ, Γεωργία:
 (μετὰ Σοφίας Καλοπίση, Νότας Κούρου, Ἄννας Λαιμοῦ, Μ. Παναγιωτίδη): Ἀνασκαφὴ στὴν Καρδάμαινα

- (ἀρχαία Ἀλασάρνα) τῆς Κῶ, 1985, Χρον. 1.
Τὰ ἀρχαία λατομεῖα μαρμάρου τῆς Νάξου, 1992, 101.
- Κόκκου, Ἀγγελικὴ:
Τὸ κιονόκρανον τοῦ ναοῦ τῆς Σουνιάδος Ἀθηνᾶς καὶ ἡ Συλλογὴ τοῦ Καντακουζηνοῦ, 1974, 102.
- Κόλλις, Ἡλίας:
Τὸ Γυαλοῦ χωράφι Καρπάθου καὶ ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Λευκοῦ, 1970, Χρον. 1.
Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς «Ἀφωτης» Πηγιδίων Καρπάθου, 1973, 143.
- Κοντῆς, Ἰωάννης:
Παρατηρήσεις εἰς ἐπιγραφὰς τῆς Λέσβου, 1936, 55.
Οἰκοδομικὴ ἐπιγραφὴ ἐκ Μυτιλήνης, 1937, 483.
Ἡ εὐτομος διάθεσις εἰς τὸν Ἱπποδάμειον τρόπον, 1953-54 Α', 255.
Ἡ διαίρεσις τῶν Θουρίων, 1956, 106.
Ἡ διαίρεσις τῶν Θουρίων (Συμπλήρωμα), 1956, 216.
- Κοντογιάννης, Ἀπ.:
Ἐπιτύμβιο γιὰ ἓνα μονομάχο, 1981, Χρον. 37.
- Κοντολέων, Νικόλαος Μ.:
Ἑλληνιστικοὶ παναθηναῖκοι ἀμφορεῖς τοῦ Μουσείου Μυκόνου, 1937, 576.
Ἐκ τῶν νήσων, 1938, 101.
Κοῦροι ἐκ Θήρας, 1939-41, 1.
Εὐρήματα ἐκ Τήνου καὶ Χίου, 1939-41, Χρον. 23.
Γεωμετρικὸς ἀμφορεὺς ἐκ Νάξου, 1945-47, 1.
Ζεὺς Ἐλάστερος ἐν Πάρῳ, 1948-49, 1.
Νέαι ἐπιγραφαὶ περὶ τοῦ Ἀρχιλόχου ἐκ Πάρου, 1952, 32.
Τὸ Δῆλιον τῆς Χίου, 1952, 208.
Κεφαλαὶ ἐκ Θήρας, 1953-54 Α', 289.
Οἱ Ἀειναῦται τῆς Ἑρετρίας, 1963, 1.
Ἀνασκαφαὶ Παλαιοπόλεως Ἀνδρου κατ' Αὔγουστον τοῦ 1956, 1964, Χρον. 1.
Die frühgriechische Reliefkunst, 1969, 215.
Περὶ τὸ σῆμα τῆς Φρασικλείας (Ἀπολογία μιᾶς ἐρμηνείας), 1974, 1.
Ἡ στήλη τῆς Ἰκαρίας (Δευτερολογία), 1974, 13.
- Κοντορίνη, Βάσα:
(μετὰ Ἰουλίας Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Ὑπατίας Φάκλαρη-Κοντισιώτη): Οἰκονομικὲς ὑποθέσεις γυναικῶν σὲ μία ἀνέκδοτη ὑποθήκη ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ Κέρκυρα, 2003, 115.
- Κορρές, Γεώργιος Σ.:
Χρυσοὺς «δεσμοὶ» τῆς κόμης ἐκ Ποτειδαίας, 1960, 119.
Κόρυδος κρᾶνος ἔχων καὶ δόρυ, 1964, 87.
- Ἐπὶ τῆς χρονολογήσεως τῶν μαρμαρίνων πλακῶν τῆς «Κορφῆς τ' Ἀρωνιοῦ» Νάξου, 1965, Χρον. 1.
Ὀδοντόφρακτα κερατοφόρα κρᾶνη (τὸ κρᾶνος τοῦ πολεμιστοῦ τῶν Σπάτων), 1966, 119.
Ἐφοροι πυρὸς καὶ τέχνης, 1971, 234.
«Δίπαλτος» καὶ Ὅρκιος Ζεὺς, 1972, 208.
Ὁ πραγματικὸς ἀριθμὸς τῶν σφραγιδολίων τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Βαφειοῦ, 1976, 148.
Ἀδημοσίεστοι σφραγίδες ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν, 1991, Χρον. 113.
- Κοσμόπουλος, Μιχαὴλ Β.:
Προϊστορικὸς οἰκισμὸς στὸν Βλαστὸ Καλάμου, 1988, Χρον. 175.
Αρχαιολογικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ τοῦ Ὠρωποῦ, 1989, Χρον. 163.
- Κοτζίδης, Νικόλαος Χ.:
Δημοτικὸν ψήφισμα Ἀλῶν τῶν Ἀραφηνίδων, 1925-26, 168.
Ἐνεπίγραφον χριστιανικὸν ἀνάγλυφον, 1925-26, 191.
Ὁ παρὰ τὸ ἀεροδρόμιον τῆς Θεσσαλονίκης (Σέδες) τάφος, 1937, 866.
Λεῖψιθρα, Πίμπλεια, Πιερίς ἡ πατρίς τοῦ Ὁρφῆως, 1948-49, Χρον. 25.
Σπίλο, Σπύλιο, Σπήλαιον, Πύλαιον καὶ ἡ ἐν αὐτῷ Ἱ. Μονή, 1950-51, Χρον. 14.
Ἀνασκαφὴ Βεροῖας καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν εὐρήματα, 1953-54 Γ', 167.
- Κουγέας, Σωκράτης:
Εἰς τοὺς ἄνω παπύρους, 1913, 18.
Τὸ κοινὸν τῶν Ἑλλήνων κατ' ἐπιγραφὴν Ἐπιδάυρου, 1921, 1.
Θεσσαλὸς στηλοκόπας πρὸ ἐκατὸν εἴκοσι πέντε ἐτῶν, 1945-47, 98.
Τρία ψηφίσματα ἐκ Ραμνοῦντος, 1953-54 Α', 121.
- Κουμανούδης, Ἀθανάσιος Σ.:
Δεκάλιτρον ἰταλικόν, 1885, 187.
Πινάκια δικαστικά, 1887, 53.
- Κουμανούδης, Στέφανος Α.:
Λατινικαὶ ἐπιγραφαί. Περὶ τεμαχίων πηλίνων μὲ Λατινικὰς ἐπιγραφάς, εὑρεθέντων ἐν Ἀθήναις [CIL III 2, 6546. 1, 5b, 5a, 4, 3, 16, 9, 8, 10, 15, 2, 12, 6, 11, sub, 17, 14, 13, 18· APMA 6 (τέσσερα σφραγίσματα)· CIL III 2, 6545. 4, 17, 9, 2, 22, 8, 3, 15, 20], 1862, στ. 10-16.
Δύω λίθινα σκευὴ ἀγνώστου χρήσεως [σῆκωμα, κληρωτήριον (IG II² 2864 a, b)], 1862, στ. 23-26.
Διορθώσεις καὶ προσθήκαι β'. [Προσθήκη ἔντυπης

- Λατινικής επιγραφής], 1862, στ. 40.
 [Ελληνικά επιγραφαί]
 [Ὁρος χωρίου καὶ οἰκίας ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸν *IG* XII 7, 58], 1862, στ. 75, 77-78, ἀρ. 77.
 [Ἐπιγραφὴς Ἀθηνῶν *IG* II² 2555, 4588, 3323, 6232], 1862, στ. 76, 78-82, ἀρ. 78.
 [Ὁρος χωρίου καὶ οἰκίας ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν *IG* II² 2662], 1862, στ. 76-77, ἀρ. 76.
 [Κρίσις διαιτητῶν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα *IG* II² 1289], 1862, στ. 125-127.
 β' Ἀττικά. Ψήφισμα περὶ Λυκούργου [*IG* II² 457 fr. b], 1862, στ. 268-270.
 [Κατάδεσμος ἀπὸ τὴν Ἀττικὴν *IG* III App. 108], 1869, 333.
 [Ἐπίγραμμα ἀπὸ τὴν Βοιωτίαν *IG* VII 1828], 1869, 336-337.
 [Τρία ἐπὶ νητῶν Ἀθηνῶν], 1869, 345-346.
 [Ἐφηβικὸς κατάλογος Ἀθηνῶν *IG* II² 1996], 1870, 349-352.
 Πληροφορίαι περὶ ἐκδεδομένων ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν, 1870, Παράρτημα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος (σ. 1-4).
 Σφραγίδες καὶ ἄλλα σκευὴ ἐγγράμματα, 1872, 402-405.
 Τρία γλυπτὰ ἀρχαῖα [ἄγαλμα ἀπὸ τὴν Ἀσέα μὲ ἐπιγραφὴν (*IG* V 2, 559), *EAM* 35, *EAM* 38+83 (βλ. *Hesperia* 25, 1956, 31, σημ. 15)· *IG* I³ 1211], 1874, 480-485.
 Ἐπίγραμμα ἔμμετρον Ἀττικόν, 1883, 21.
 Ψήφισμα φρατρικόν, 1883, 69.
 Ψηφίσματα Ἀττικά, 1883, 167.
 Ψήφισμα καὶ ἀνάθεσις Σαβαξιαστῶν, 1883, 245.
 Σκύφοι Βοιωτικοὶ δύο, 1884, 59.
 Χαλκαὶ ἐνεπίγραφοι ταινίαι, 1884, 79.
 Ἐπιγραφαὶ ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιαράου, 1884, 121.
 Δύο Ἀττικὰ ψηφίσματα, 1884, 129.
 Ἀττικὸν ψήφισμα, 1884, 161.
 Διόρθωσις εἰς τὸ ἐν σελίδι 161 ψήφισμα, 1884, 224.
 Ἀναγραφὴ πυλῶρων τῆς Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν, 1885, 64.
 Ἀττικά ἐπιγραφαί, 1885, 161.
 Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς ἐν τῇ ἀγορᾷ Ἀθηνῶν ἀνασκαφῆς, 1885, 205.
 Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς ἐν τῇ ἀγορᾷ Ἀθηνῶν ἀνασκαφῆς, 1886, 7.
 Δύο δωδεκάδες Ἀττικῶν ψηφισμάτων, 1886, 95.
 Ψηφίσματα δύο Ἀττικά καὶ ἐν ἐπιμέτρῳ ψήφισμα ἐκ Πριήνης, 1886, 215.
 Ἐπιγραφαὶ Ἀθηνῶν καὶ Θίβης, 1887, 49.
 Ἐπιγραφὴ Ἀττικὴ περὶ οἰκοδομῆς τινος ἐν Δήλῳ, 1887, 57.
 Σκύφοι Βοιωτικοὶ δύο, 1887, 67.
 Ψήφισμα ἐκ Πριήνης, 1887, 195.
 Ψηφισμάτων Ἀττικῶν τεμάχια, 1887, 217.
 Διονυσιακὸν σύμπλεγμα, 1888, 67.
 Οἰκοδόμημα Ῥωμαϊκῶν χρόνων ἐν Ἀθήναις καὶ ἐπιγραφαὶ ἐξ αὐτῶν, 1888, 199.
 Ἐπιγραφαὶ Ἀθηνῶν, Ἀμοργοῦ καὶ Γυθείου, 1889, 51.
 Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀθηνῶν, 1890, 105· 141· 222.
 Κουμανούδης, Στέφανος Ν.:
 Εἰς ψήφισμα Ἀττικόν, 1963, 151.
 Τὸ μνημεῖον τῶν ἐν Σικελίᾳ θανόντων Ἀθηναίων, 1964, 83.
 Θησέως σηκός, 1976, 194.
 Κουπιτώρης, Π. καὶ Σαλαμανός, Δ. Α. καὶ Πετμεζᾶς, Θ. Κ.:
 Ἐκθεσις περὶ τῆς κατὰ τὸν Ἅγιον Σώστην [Τεγέας] ἀνασκαφῆς καὶ τῶν ἐκεῖ εὐρεθέντων ἀρχαίων, 1862, στ. 241-244.
 Κουρεμπανάς, Θόδωρος:
 (μετὰ Μάντως Οἰκονομίδου-Καραμεσίνη): Ἐνα νομισματοκοπεῖο στὴν ἀρχαία Πέλλα. Μία δευτέρη προσέγγιση, 2007, 221.
 Κουρκουμέλης, Δημήτρης:
 Χάλκινο ἐνεπίγραφο ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὴν Κέρκυρα, 1995, 257.
 Κούρου, Νότα:
 (μετὰ Γεωργίας Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ, Σοφίας Καλοπίση, Ἄννας Λαμποῦ, Μ. Παναγιωτίδης): Ἀνασκαφὴ στὴν Καρδάμαινα (ἀρχαία Ἀλασάρνα) τῆς Κῆ, 1985, Χρον. 1.
 Κουρουνιώτης, Κωνσταντῖνος:
 Πήλινα ἀρτοποιεῖα, 1896, 201.
 Ἐπιγραφαὶ Ἐρετρίας, 1897, 143.
 Κέρνοι, 1898, 21.
 Σκηναὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου τῶν γυναικῶν, 1898, 211.
 Ἐπιγραφαὶ Χαλκίδος καὶ Ἐρετρίας, 1899, 133.
 Τάφοι καμαρωτοὶ Ἐρετρίας, 1899, 221.
 Θυμιατήρια, 1899, 233.
 Ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀμαρυσίας Ἀρτέμιδος, 1900, 5.
 Βοιωτικὰ Σύμμικτα, 1900, 101.
 Τρία νέα ψηφίσματα ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Ὑπερτελεάτου Ἀπόλλωνος, 1900, 153.
 Ἀγγεῖα Ἐρετρίας, 1903, 1.

- Άνασκαφή ἐν Κωτίλῳ, 1903, 151.
 Άνασκαφαὶ Λυκαίου, 1904, 153.
 Κατάλογος Λυκαιονικῶν, 1905, 161.
 Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ὀλυμπίας, 1905, 253.
 Δύο λευκαὶ λήκυθοι ἐξ Ἐρετρίας, 1906, 1.
 Άνασκαφή θολωτοῦ τάφου ἐν Βόλῳ, 1906, 211.
 Λήκυθοι μετ' Ἀμαζόνων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, 1907, 123.
 Κρητέα - ναὸς Παρθρασίου Ἀπόλλωνος, 1910, 29.
 Τὸ ἐν Βάσσαις ἀρχαιότερον ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος, 1910, 271.
 Ἐρετρικαὶ ἐπιγραφαί, 1911, 1.
 Ἐξ Ἀττικῆς, 1911, 246.
 Τὸ ἐν Λυκοσοῦρα Μέγαρον τῆς Δεσποίνης, 1912, 142.
 Αἰγίνης μουσεῖον, 1913, 86.
 Κεραμικοῦ ἀνασκαφαί, 1913, 183.
 Ἐξ Ἀττικῆς, 1913, 193.
 Πύλου Μεσσηνιακῆς θολωτὸς τάφος, 1914, 90.
 Κίναδοι μυλωθροί, 1917, 151.
 Ἐλευσινιακὴ δαδουχία, 1937, 223.
 (μετὰ Carl W. Blegen): Άνασκαφαὶ Πύλου, 1938, Χρον. 1.
 Κουρσοῦμης, Σωκράτης Σ.:
 Ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη ὀπλίτη ἀπὸ τὴν Τραχήλα τῆς μεσσηνιακῆς Μάνης, 2009, 173.
 Κουτῆς Παναγιώτης:
 (μετὰ Κ. Καζᾶ Παπαγεωργίου, Ἑλ. Καρδαμάκη, Ἐφ. Μαρκοπούλου καὶ Ν. Μούκα): Κοντοπήγαδο Ἀλίου Ἀττικῆς. Οἰκισμὸς τῶν ΠΕ καὶ ΥΕ χρόνων καὶ ΥΕ ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση, 2011, 197.
 Κρανιώτη, Λυδία:
 Χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὸν Ὠρωπό, 1984, 111.
 Κρητικός, Παναγιώτης Γ.:
 Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ θρόνου τοῦ Μίνωος καὶ ἐπὶ πλειόνων εἰσέτι τοιχογραφιῶν ἀπεικονιζομένου φυτοῦ (Διὸς Ἄνθος), 1953-54 Γ', 253.
 (μετὰ Στ. Παπαδάκη): Μήκωνος καὶ ὀπίου ἱστορία καὶ ἐξάπλωσις ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα, 1963, 80.
 Κριτζᾶς, Χαράλαμπος:
 Ἡρακλῆς «Πανκάμης», 1973, 106.
 Krzyszkowska, Olga H.:
 (μετὰ Αἰκατερίνης Παπαντωνίου-Δημακοπούλου): Α «new» hippopotamus tusk from Mycenae, 2009, 85.
 Κτιστόπουλος, Κωνσταντῖνος Δ.:
 Ἡ μελέτη τῶν μινωικῶν κεμένων, 1953-54 Α', 50.
 Kunze, Emil:
 Disiecta membra attischer Grabkratere, 1953-54 Α', 162.
 Κυπαρίσσης, Νικόλαος:
 Σκύφος Ὀμηρικὸς ἐκ Κεφαλληνίας, 1914, 210.
 Ἐπίγραμμα εἰς Αὐλητὴν, 1937, 433.
 Κωνσταντινίδη-Συβρίδη, Ἑλένη:
 (μετὰ Γιάννη Σακελλαράκη): Ἐλεφάντινα κτένια ἀπὸ τὴ μυκηναϊκὴ συλλογὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, 2010, 145.
 Κωνσταντινόπουλος, Γρηγόριος:
 Ροδιακὰ II. Πύργοι τῆς ἐλληνιστικῆς ροδιακῆς ὀχυρώσεως, 1967, 115.
 Κωνσταντίνου, Ἰωάννα Κ.:
 Χαλκοῦς Σιληνὸς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, 1937, 727.
 Ἄγαλμα καθήμενης θεᾶς, 1953-54 Β', 30.
 Λευκὴ Δελφικὴ κύλιξ, 1970, 27.
 Κώνστας, Κ. Σ.:
 Ἀπαρτήρητον τεῖχος τῆς Παραχελωφίτιδος, 1945-47, Χρον. 12.
 Κώττα, Βενετία:
 Περὶ σπανίας παραστάσεως τῆς Θεοτόκου ἐπὶ εἰκόνης τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, 1937, 673.
 Λαγογιάννη-Γεωργακαράκου, Μαρία:
 Τὰ νομίσματα τοῦ Ἰδαίου Ἄντρου, 2003, 1.
 Λαζαρίδη, Καλλιόπη:
 Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολη, 1983, 193.
 Λαζαρίδης, Δημήτριος:
 Κατάλογος στρατηγῶν Θράκης, 1953-54 Α', 235.
 Ἐπίγραμμα Παρίων ἀπὸ τὴν Ἀμφίπολιν, 1976, 164.
 Λαζαρίδης, Παῦλος Ἡρ.:
 Φθιώτιδες Θῆβαι, Ἱστορία, ἀνασκαφές, μνημεῖα, 1987, 311.
 Λαιμοῦ, Ἄννα:
 (μετὰ Γεωργίας Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ, Σοφίας Καλοπίση, Νότας Κούρου, Μ. Παναγιωτίδης): Άνασκαφή στὴν Καρδάμαινα (ἀρχαία Ἀλασάρνα) τῆς Κῶ, 1985, Χρον. 1.
 Αἶας ὁ Τελαμώνιος στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ καὶ πρώιμη ρωμαϊκὴ εἰκονογραφία, 1999, 15.
 Lambrino, Scarlat:
 La Famille d'Apollon à Histria, 1937, 352.
 Λαμπρινουδάκης, Βασίλειος:
 Ἐν πρώιμον ἀνατολίζον Παριακὸν ἐργαστήριον, 1972, 1.
 Τὰ Ἐκδύσια τῆς Φαιστοῦ, 1972, 99.

Ἔξι χρόνια ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας στὰ Ὑφρια τῆς Νάξου 1992, Χρον. 201.

Λαμπρόπουλος, Ἀλ.:

Ἀρχαῖα ἑλληνικὰ νομίσματα εὐρεθέντα ἐν Μυκῆναις, 1896, 137.

Λάμπρος, Π.:

Νομίσματα. α) Τῆς νήσου Ἀμοργοῦ καὶ τῶν τριῶν αὐτῆς πόλεων Αἰγιάλης, Μινώας καὶ Ἀρκεσίνης, β) Θεσσαλίας, γ) Ἀργολίδος, 1870, 352-358.

Ἀνέκδοτα νομίσματα. α) Γουίδωνος β', δυνκὸς τῶν Ἀθηνῶν, 1287-1308, β) Νικολάου Α', δυνκὸς τῆς Νάξου 1323-1341, 1872, 392-396.

Λάνδερρερ, Ξ. Δ.:

Περὶ ζωγραφικῆς, 1838, φυλ. 7, 99-102.

[«Περὶ τινος ἐξ ἀργύρου κατασκευασθέντος ἀγγείου», 1838/9, φυλ. 10, 143.

Περὶ τινῶν χειρουργικῶν ἐργαλείων εὐρεθέντων εἰς ἀρχαίαν λάρνακα, 1838/9, φυλ. 10, 143-144.

Περὶ τῆς ὕελου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων [ἀποτελέσματα χημικῆς ἀναλύσεως ἀρχαίων ὑαλίνων φιαλῶν ἀπὸ τὴν Ἀνάφη], 1839, φυλ. 11, 187.

Περὶ τοῦ χρωματισμοῦ τῶν ἐκ μαρμάρου ἀρχαίων οἰκοδομημάτων, 1839, φυλ. 11, 187-188.

Χημικὴ ἀνάλυσις τινὸς ἐντρίμματος, 1839, φυλ. 12, 211.

Περὶ τινος νέου κυανοῦ χρώματος, 1839, φυλ. 15, 270.

Περὶ τῆς καθαρίσεως τῶν ἀρχαίων σκευῶν καὶ νομισμάτων, 1839, φυλ. 15, 271.

Περὶ ἐντρίμματος τῶν ἀρχαίων, 1840, φυλ. 18, 330.

Περὶ τῶν ἀρχαίων κατόπτρων, 1840, φυλ. 18, 331.

Περὶ τοῦ μέλανος χρωματισμοῦ τῆς Ποικίλης στοᾶς, 1840, φυλ. 19, 358.

Περὶ χρωματισμοῦ εἰκόνων καὶ ἀναγλύπτων, 1840, φυλ. 19, 358-359.

[Χημικὴ ἀνάλυση σάπωνος ποὺ βρέθηκε σὲ ἀρχαία λάρνακα], 1840, φυλ. 21, 388.

Περὶ τινος μίγματος χρησίμου πρὸς ὑποκαπνισμόν, 1841, φυλ. 22, 429.

Περὶ πιθανῆς ἐγχαράξεως γραμμάτων καὶ ἐπὶ μαρμάρου σημείων διὰ ἐπιθέσεως διαβρωτικοῦ τινὸς μίγματος, 1841, φυλ. 22, 429.

Περὶ χημικῆς ἀναλύσεως κυανοῦ χρώματος, 1841, φυλ. 22, 430.

Περὶ τοῦ φαιοῦ χρωματισμοῦ τῶν κιόνων τῶν ἀρχαίων ναῶν, 1841, φυλ. 22, 430.

Περὶ τῶν μεταλλείων τοῦ Σουνίου, 1841, φυλ. 23, 445-446.

Περὶ τοῦ ὕδατος τῆς Στυγός, 1841, φυλ. 24, 470.

Περὶ τῆς νήσου Θήρας (Σαντορίνης), 1842, φυλ. 25, 485-489* λιθογρ. (ἀρ. 774: «Εἰς Θήραν ἔχνη ἀρχαίων οἰκοδομημάτων»).

Χρονολογία τοῦ μαρμάρου τῆς Πάρου καὶ τοῦ πεντελικοῦ, 1842, φυλ. 26, 535-536.

Περὶ τινος εἰς ἀρχαίαν λάρνακα εὐρεθέντος, 1842, φυλ. 27, 537-538.

Περὶ τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις μεταχειριζομένων ἀγγείων καὶ τῆς ἀναλύσεως τινῶν ἐν αὐτοῖς εὐρεθεισῶν ὑλῶν, 1842, φυλ. 27, 538-540.

Περὶ τῶν διαφορῶν ὑλῶν χρησίμων παρὰ τοῖς ἀρχαίοις εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν, 1842, φυλ. 27, 574-575.

Περὶ τῆς τῶν Ἀρχαίων ὕελου, 1842, φυλ. 27, 575-576.

[Μετάφραση ἀποσπασμάτων ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ P. O. Brøndsted, *Reisen und Untersuchungen in Griechenland I* (Paris 1826)]: Περὶ τῆς νήσου Κέας, 1843, φυλ. 29, 626-627 (πίν.). Περὶ τῶν ἐν Καρθαίᾳ ἀρχαιοτήτων, 627-629, καὶ Πίναξ Καρθαίας καὶ τῶν πέριξ. Περὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς σημερινῆς πόλεως Κέας, 629. Ἀρχαιολογία τῆς νήσου Κέας, 629-631. Περὶ τινος ἐνταῦθα εἰς ἀρχαίαν λάρνακα εὐρεθέντος ἀγγείου, 631-632. Περὶ τῶν τῆς Κέας διασῆμων ἀνδρῶν, 632-633. Κτήσυλλα, 633-634. Περὶ τοῦ κλίματος καὶ τῶν τῆς νήσου προϊόντων κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, 634-637.

[Σχεδιογραφήματα ἀρχαιοτήτων τῆς Κέας (ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ P. O. Brøndsted, *Reisen und Untersuchungen in Griechenland I* (Paris 1826)]: [ἐπιγραφὴς IG XII 5, 545, 548, 537, 556, 557, 536, 544A1, 536, 532, 533, 526-528, 527B, 530, 535, 544B1, 536, 547, 566], «Πύργος τῆς Ἁγίας Μαρίνης», «ἐρείπια τοῦ ἐν Καρθαίᾳ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος», «Ἄγαλμα γυναικός (Torso) εὐρεθὲν ἐντὸς τοῦ προαυλίου τοῦ ἐν Καρθαίᾳ Ναοῦ», «Ἄγαλμα τῆς θεᾶς Νεμέσεως εὐρεθὲν πλησίον τοῦ ναοῦ τοῦ Σμινθίου Ἀπόλλωνος», «Ἐπιγραφή ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας [IG XII 5, 615]», «Ἐπιγραφή εὐρισκομένη ἐπὶ Μαρμάρου εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Γεωργίου [IG XII 5, 628]», «Ὁ ἐν Ἰουλίδι τῆς Κέας λέων», «Νομίσματα τῆς νήσου Κέας», 1843, φυλ. 29, μετὰ τὴ σ. 637.

Περὶ τῶν ἐν τοῖς ἀρχαίοις λάρναξιν εὐρισκομένων ἀντικειμένων, 1853, φυλ. 34, 947-948 (σχέδ.).

Περὶ τῶν ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους εὐρισκομένων μεταλλείων. Περὶ τοῦ χαλκοῦ τῆς Κορίνθου, 1854, φυλ. 37, 1144-1145. Περὶ τῶν μεταλλείων τῆς Χαλκίδος, 1145. Θερμιά ἢ Κύθνος, 1145. Περὶ Καρύστου, 1145-1146. Περὶ τῆς νήσου

- Σίφνου, 1146-1147. Κίμωλος, 1147. Σέριφος, 1147.
 Περί των της Κύπρου μεταλλείων κατά τους αρχαίους Έλληνικούς χρόνους. Κύπρος, 1147. Θάσος (Τάσος), 1148. Πολύχνη (Scaptesula), 1148.
 Περί των παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσι χρησίμων ὑλῶν πρὸς κατασκευὴν διαφόρων ἀντικειμένων, 1854, φυλ. 38, 1224-1226.
 Περί τοῦ περιβλήματος τῶν ἀρχαίων νομισμάτων, 1854, φυλ. 38, 1227.
 Περί τῆς διὰ κωνείου δηλητηρίασεως παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, 1855, φυλ. 41, 1328-1329.
 Ἀνάλυσις τοῦ ὕδατος τῆς ἐπὶ τῆς Δήλου ἱερᾶς λίμνης, 1855, φυλ. 41, 1329.
 Περί τῆς Κασταλίας κρήνης, 1855, φυλ. 41, 1329-1330.
 [Περί τῆς νήσου Κέας], 1855, φυλ. 41, 1330.
 Περί τῆς μελάνης τῶν ἀρχαίων, 1856, φυλ. 43, 1456.
 Περί ὀπλικῆς τῶν ἀρχαίων, 1856, φυλ. 43, 1457.
 Περί τοῦ ὕδατος τῆς Ἀρτέμιδος πλησίον τῆς Ἐλευσίνος, 1857, φυλ. 45, 1549-1550.
 Λουτρὰ τῆς Ἀρτέμιδος, 1857, φυλ. 45, 1550.
 Κρήνη εἰς Δοδώνην (sic), 1857, φυλ. 45, 1550.
- Langenscheidt, Fr.:
 (μετὰ Ν. Xirotiris): The Cremations from the Royal Macedonian Tombs of Vergina, 1981, 142.
- Langlotz, Ernst:
 Orpheus, 1937, 604.
 Ein verkannter Perseus?, 1953-54 Β', 20.
- Λάσκαρις, Μιχαὴλ Θ.:
 Μιχαὴλ Θ' ὁ Παλαιολόγος ἐν ἐπιγραφῇ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 1953-54 Β', 4.
- Λατσοῦδη-Δραγώνα, Ἀλίκη:
 Μνημεῖα καὶ κιθαρωδὸς ἀπὸ τῆς Ναυπλίας, 1977, 86.
- Laurent, M.:
 Ἑρετρικοὶ ἀμφορεῖς τοῦ ἔκτου αἰῶνος, 1901, 173.
- Λεζίνας, Γ.:
 Βυζαντινὸς ρυθμὸς, 1921, 52.
- Lemerle, Paul:
 Chapiteaux chrétiens à protomes de béliers, 1937, 292.
- Λεμπέση, Ἀγγελική:
 (μετὰ Jean-Pierre Olivier, L. Godart): Πινακίδες Γραμμικῆς Α ἐξ Ἀρχαίων, 1974, 113.
 Ὁ οἰκίσκος τῶν Ἀρχαίων, 1976, 12.
 Ἡ συνέχεια τῆς κρητομνηναϊκῆς λατρείας. Ἐπιβιώσεις καὶ ἀναβιώσεις, 1981, 1.
 (μετὰ David S. Reese): Recent and Fossil Shells from the Sanctuary of Hermes and Aphrodite, Syme Vianou, Crete, 1986, Χρον. 183.
- Τὰ μετάλλινα ζώδια τοῦ θηβαϊκοῦ Καβιρίου, 1992, 1.
 (μετὰ Μανόλη Ἰ. Στεφανάκη): Τὰ νομίσματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου, Κρήτη, 2004, 179.
 Ὁ θρήνος στὴν κρητικὴ κοινωνία τῆς 1ης χιλιετίας, 2010, 61.
- Λεονάρδος, Βασίλειος Ἰ.:
 Ἀμφιαρείου ἐπιγραφαί, 1885, 93, 153.
 Ἀμφιαρείου ἐπιγραφαί, 1886, 53.
 Ἀμφιαρείου ἐπιγραφαί, 1889, 1.
 Ἀμφιαρείου ἐπιγραφαί, 1891, 71.
 Ἀμφιαρείου ἐπιγραφαί, 1892, 33.
 Κοῦρος Ἀττικός, 1895, 75.
 Λυκοσοῦρας ἐπιγραφαὶ ἐκ τῶν ἐν τῷ Ἱερῷ τῆς Δεσποίνης ἀνασκαφῶν, 1895, 263.
 Λυκοσοῦρας ἐπιγραφαὶ ἐκ τῶν ἐν τῷ Ἱερῷ τῆς Δεσποίνης ἀνασκαφῶν, 1896, 101, 217.
 Λυκοσοῦρας νόμος ἱερὸς, 1898, 249.
 Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου λίθος, 1898, 271.
 Λυκοσοῦρας ψήφωμα, 1899, 43.
 Λυκοσοῦρας σήκωμα ἐπιγεγραμμένον, 1899, 47.
 Σημειώσεις εἰς Θεσσαλικὰς ἐπιγραφάς, 1900, 111.
 Εἰς Θυσανοῦντος ἐπιγραφὰς Ἐφημ. Ἀρχ. 1907, 216, ἀριθ. 10-11 καὶ 13, 1908, 317.
 Εἰς Κυνοσάργους ἐπιγραφὴν, 1911, 128.
 Λυκοσοῦρας ἀγάλματα ἐπὶ νομίσματος, 1911, 193.
 Εἰς Λευκάδος Κορινθιακὴν ἐπιγραφὴν, 1911, 262.
 Εἰς Ἰθάκης ἐπιγραφὴν, 1911, 262.
 Αρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος Λεύκωμα, 1912, Ἰδιαίτ. ἀριθμ. 1-8.
 Εἰς Πειραιῶς ἐπίγραμμα, 1913, 106.
 Εἰς Ἀττικῆς ἐπίγραμμα, 1913, 233.
 Ἀμφιαρείου ἐπιγραφαί, 1917, 39, 231.
 Ἀμφιαρείου ἐπιγραφαί, 1918, 73.
 IG II 455, 1918, 100.
 IG II 1032, 1918, 104.
 Ἀμφιαρείου ἐπιγραφαί, 1919, 54.
 IG XII 9 285, 1919, 88.
 Ἀμφιάρειον, 1922, 101.
 Ἀμφιαρείου ἐπιγραφαί, 1923, 36.
 Ἀμφιάρειον, 1923, 166.
 Ἀμφιαρείου ἐπιγραφαί, 1925-26, 9.
- Léper, P.:
 Ἀπόσπασμα καταλόγου πρυτάνεων, 1893, 201.
- Levi, Doro:
 Una gemma cretese-micenea, 1953-54 Γ', 49.

- Libertini, Guido:
Δημητριάδα, 1937, 715.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μαρία:
(μετὰ Λιάνας Στεφανῆ): Ὡναὶ ἐκ τῆς Ἡμαθίας, II, 2003, 155.
- Lippold, Georg:
Eukleides, 1937, 254.
Zum Alexandersarkophag, 1953-54 Α', 214.
- Λογιωτατίδης Σπ.:
Ὁ Κριοφόρος Ἐρμῆς, 1862, στ. 57-62.
- Lolling, H.:
Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Μεγαρίδος, 1887, 201.
Μικκιάδης καὶ Ἀρχερμος, 1888, 71.
(μετὰ Δημητρίου Φίλιου): Μεγαρικά, 1890, 55.
Ἐπιγραφαὶ ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ὑπερτελεάτου Ἀπόλλωνος, 1890, 65.
Ἐφηβικά ἐπιγραφαί, 1893, 65.
- Loukianoff, Gr.:
Une statue-caryatide d'Unnefer, 1937, 767.
- Lövset-Skupinska, Il.:
A Statuette of the Epidauros Athena Type in Oslo, 1973, 19.
- Löwy, Em.:
Ἐπιγραφὴ τεχνιτῶν ἐξ Ἀταλάντης, 1885, 199.
Von Euphronios, Exekias und anderen, 1937, 559.
- MacMahon, Rob.:
Ἐνεπίγραφος λήκυθος, 1905, 37.
- Μάγκου, Ἑλένη:
(μετὰ Δημητρίου Β. Γραμμένου, Ἰριδος Τζαχίλη): Ὁ θησαυρὸς τῶν Πετραλῶνων τῆς Χαλκιδικῆς καὶ ἄλλα χάλκινα ἐργαλεῖα τῆς ΠΕΧ ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχῇ, 1994, 75.
- Μαζαράκης Αἰνιάν, Ἀλέξανδρος:
Ἐπιφανειακὸς ἔρευνες στὴ νῆσο Κύθνο. Τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαίας Κύθνου, 1993, Χρον. 217.
Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν «Ἱερὰ Οἰκία» τῆς Ἐλευσίνας ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Ἰ. Τραυλοῦ, 1999, 43.
(μετὰ Ἀγγέλου Π. Ματθαίου): Ἐνεπίγραφο ἀλιευτικὸ βάρος τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, 1999, 143.
- Μαζωνάκη, Εὐ.:
(μετὰ Νικολάου Φαράκλα): Νέος «Μακεδονικὸς» τάφος ἐν Θήβαις, 1967, Χρον. 15.
- Μαθιοπούλου-Τορνάριτου, Ε.:
Μία Ἑλληνιστικὴ παραλλαγή τῆς Παρθένου, 1953-54 Γ', 201.
- Μακαρόνας, Χαράλαμπος:
Ἐπιστολὴ τοῦ βασιλέως Φιλίππου τοῦ Ε', 1934-35, 117.
Ἐκ τῆς Ἑλμείας καὶ τῆς Ἑορδαίας. Αρχαιολογικὴ συλλογὴ Κοζάνης, 1936, Χρον. 2.
Νέαι εἰδήσεις ἐκ Δίου τοῦ Πιερικοῦ. Ἡ θέσις τοῦ ἱεροῦ τοῦ Διός, 1937, 527.
- Μακρῆς, Ἱπποκράτης Κ.:
Ἡ προϊστορικὴ Ἀρτάκη καὶ αἱ περιπλανήσεις τοῦ Ὀδυσσέως, 1955, Χρον. 9.
Τοπογραφικαὶ τινες σημειώσεις περὶ τῶν τειχῶν καὶ τοῦ λιμένος τῆς ἀρχαίας Προκοννήσου, 1957, Χρον. 8.
- Μακρίδης, Θεοδ.:
Χαλκὰ Μακεδονικὰ τοῦ Μουσείου Μπενάκη, 1937, 512.
- Malagardis, Nassi:
Images du monde rural attique à l'époque archaïque, 1988, 95.
Note sur un peintre athénien novateur ou du bon usage de la passion chez les dieux, 1989, 105.
(μετὰ Mario Iozzo): Amasis et les autres - Nuovi documenti del Pittore di Amasis, 1995, 185.
- Malmberg, W.:
Μετόπαι τοῦ Παρθενῶνος, 1894, 211.
- Μαλτέζος, Κ.:
Ἡ κλεψύδρα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, 1902, 17.
Τὸ ἀρχαῖον Ἀττικὸν ἡμερολόγιον καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐννεακαιδεκαετηρίδος ἐν Ἀθήναις, 1907, 239.
Τὸ ἀρχαῖον Ἀττικὸν ἡμερολόγιον καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐννεακαιδεκαετηρίδος ἐν Ἀθήναις, 1908, 143, 284.
Δύο Ἀττικὰ ψηφίσματα, 1908, 315.
Περὶ τοῦ ἔτους τοῦ ἀρχοντος Ἀρχίππου (318 π.Χ.) καὶ τοῦ τύπου «μετ' εἰκάδας», 1913, 109.
Ἡ ἐννεακαιδεκαετηρὶς ἐν Ἀθήναις, 1913, 117.
Συμπληρωματικὰ χρονολογικὰ μελέται, 1914, 185.
Ἀττικὸν ψηφίσμα τοῦ 368/7 καὶ ἡ ἐορτὴ τῶν Ληναίων, 1915, 135.
Βοηδρομιῶνος εἰκοστή, 1915, 137.
Δικαστικὴ κλεψύδρα καὶ διαμετρημένη ἡμέρα, 1920, 60.
- Μάντη-Πλάτωνος, Μαρία:
Τελετουργικὸς σφύρες καὶ ρόπαλα στὸ μινωικὸ κόσμο, 1981, 74.
- Μάντης, Ἀλέξανδρος:
Μαρμάρινο ὀκταγωνικὸ ἀναβρυτήριο ἀπὸ τὴ Ν. κλιτὶ τῆς Ἀκρόπολης, 1986, 99.

- Μαραγκοῦ, Λίλα:
Κυκλαδικὸ εἰδώλιο ἀπὸ τὴν Μινώα Ἀμοργοῦ, 1990, 159.
- Μαρθάρη, Μαρίζα:
Ἀκρωτήρι, κεραμεικὴ ΜΕ παράδοσης στὸ στρώμα τῆς ἡφαιστειακῆς καταστροφῆς, 1980, 182.
- Μαρινᾶτος, Σπυρίδων:
Γοργόνες καὶ Γοργόνεια, 1927-28, 7.
Ὅμηρος, Μυκῆναι καὶ Ἀνατολή, 1927-28, 185.
Αἱ θαλασσογραφικαὶ παραστάσεις τῆς Κρητομυκηναϊκῆς ἐποχῆς, 1930, 108.
Ἡ ὄρεϊα κρύσταλλος ἐν Κρήτῃ, 1931, 158.
Αἱ ἀνασκαφαὶ Goekoop ἐν Κεφαλληνίᾳ, 1932, 1.
Αἱ ἐν Κεφαλληνίᾳ ἀνασκαφαὶ Goekoop 2, 1933, 68.
Αἱ Νιοβίδαι τῆς Ἰνάτου, 1934-35, 1.
Αἱ μινωικὰ θεὰ τοῦ Γάζι, 1937, 278.
Τὸ μινωικὸν μέγαρον Σκλαβοκάμπου, 1939-41, 69.
Ζεὺς ἐλάστερος, 1950-51, 182.
Μικραὶ ἔρευναὶ ἐν Μυκῆναις, 1953-54 Α', 9.
Some Hints about Eastern Mediterranean Mythology, 1964, 1.
Ἔρευνα ἐν Σάμῃ τῆς Κεφαλληνίας, 1964, 15.
Ἐνεπίγραφος μίτρα ἐκ Κρήτης, 1966, 104.
- Μαρινάτου, Νανώ:
(μετὰ P. P. Betancourt κ.ά.): Τὸ σπήλαιο τῆς Ἀμνισοῦ: ἡ ἔρευνα τοῦ 1992, 2000, 179.
- Μαρκοπούλου Ἐφη:
(μετὰ Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Ἑλ. Καρδαμάκη, Π. Κουτῆ καὶ Ν. Μούκα): Κοντοπήγαδο Ἀλίου Ἀττικῆς. Οἰκισμὸς τῶν ΠΕ καὶ ΥΕ χρόνων καὶ ΥΕ ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση, 2011, 197.
- Μάστορα, Πέλλη:
Ὁ ψηφιδωτὸς διάκοσμος στὶς φωτιστικὰς θυρίδες τῆς Ροτόντας Θεσσαλονίκης, 2010, 83.
- Μαστροκώστας, Εὐθύμιος Ι.:
Πλαγγὼν Προμάχου, 1952, 135.
Θραῦσμα νέου δελφικοῦ λογαριασμοῦ, 1953-54 Β', 202.
Ἐπιγραφαὶ Ἑσπερίας Λοκρίδος, Αἰτωλίας, Φωκίδος, Δωριδος καὶ Μαλίδος, 1955, 51.
Παραναγνώσεις, 1955, 90.
Ἡ στήλῃ τῶν ἐν Σικελίᾳ πεσόντων, 1955, 180.
Προϊστορικοὶ συνοικισμοὶ ἐν Ἑσπερίᾳ Λοκρίδι, Φωκίδι καὶ Βοιωτίᾳ, 1956, Χρον. 22.
Μεσαιωνικὰ μνημεῖα Ἀττικῆς, Φωκίδος καὶ Μαγνησίας, 1956, Χρον. 27.
Παραναγνώσεις καὶ συμπληρώσεις, 1960, 139.
- Ἐπιτύμβιοι στήλαι καὶ ἀνάγλυφα ἐξ Ἀττικῆς καὶ Σαλαμῖνος, 1961, Χρον. 9.
Ἑλληνικαὶ καὶ Λατινικαὶ ἐπιγραφαὶ Ἀχαΐας καὶ Ἀρκαδίας, 1964, Χρον. 60.
Εἰς τὸ Αἰγυριατικὸν ἀπόσπασμα τοῦ Ἑδίκτου τοῦ Διοκλητιανοῦ πλὰξ III, 1, 1967, 83.
- Ματθαίου, Ἀγγελος Π.:
(μετὰ Ἀλεξάνδρου Μαζαράκη Αἰνιάνος): Ἐνεπίγραφο ἀλιευτικὸ βάρος τῶν γεωμετρικῶν χρόνων, 1999, 143.
- Matz, Friedrich:
Archaische Gebäudegruppen, 1953-54 Β', 84.
- Μαυριγιαννάκη, Αἰκατερίνη:
Εἰδώλια τύπου Φ ἐκ τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης, 1974, Χρον. 16.
Εὐρήματα τῆς ΥΜ III περιόδου ἐκ Λιγορτύνου Μονοφατσίου εἰς τὸ Μουσεῖον τοῦ Λοῦβρου, 1974, 45.
Τὸ νεκροταφεῖον Ἀτσιπάδων Ἀγίου Βασιλείου Ρεθύμνης, 1975, 41.
Χάλκινα μινωικὰ ἀγγεῖα καὶ σκεύη τῶν Μουσείων Ρεθύμνης καὶ Χανίων, 1976, 58.
- Μαυρογιάννης, Γ.:
Ἡ κοσμικὴ τῶν Βυζαντινῶν γραφικὴ, 1893, 21.
- Mayer, M.:
Ἐναετία συμπλέγματα ἀγαλμάτων ἐν Ἐλευσίνι, 1893, 191.
- Méautis, Georges:
Dionysos chez le Poète, 1937, 27.
- Μελετόπουλος, Α.:
Ἐπιγραφαὶ ἐκ Πειραιῶς, 1884, 65.
- Meritt, Benjamin D.:
Calendar Studies, 1968, 77.
The Athenian Calendar Again, 1973, 237.
The Choiseul Marble Again, 1978, 95.
(μετὰ Α. Β. West): Ὁ φορολογικὸς κατάλογος τοῦ 421/0, 1924, 41.
(μετὰ Α. Β. West): Φορολογικὸς κατάλογος IG I² 218, 1925-26, 46.
- Merlin, Alfred:
Fragment de loutrophore attique au Musée du Louvre, 1937, 185.
- Μεσογεΐτης-Πέτρου, Χρ.:
Παρατηρήσεις εἰς ἀναγραφὴν Θιασωτῶν τῆς Κολαϊνίδος Ἀρτέμιδος, 1938, Χρον. 17.
Εἰς νεκρικὸν ἐπίγραμμα ἐκ Ραύκου, 1938, Χρον. 19.
- Millet, Gabr.:
Ψηφιδωτὰ τοῦ ἐν Δαφνίῳ ναοῦ, 1894, 111.

- Ψηφιδωτὰ τοῦ Δαφνίου, 1894, 149.
- Μιστριώτης, Γεώργιος:
 Αρχαιολογικαὶ μελέται, Α') Πέλλης Ἀττικὸς πολιτισμός, Β') Αἰολικὴ τεχντροπία, 1913, 20.
 Περὶ τῶν ἐν Μυκῆναις Κυκλωπείων βωμῶν, 1913, 229.
 Περὶ Γιανητσῶν, 1913, 230.
 Περὶ βεβαιώσεως τῆς θέσεως ἐν ᾗ ἔκειτο τὸ Ὡδεῖον τοῦ Περικλέους, 1914, 23.
 Περὶ Γιανητσῶν, 1914, 184.
 Περὶ Γιανητσῶν, 1915, 86.
- Μιτσός, Μ.:
 Ἐπιγραφή ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ, 1933, Χρον. 10.
 Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀρκαδίας, Ἐπιδαυρίας καὶ Κορινθίας, 1936, 136.
 Εἰς IG IV² 1, 70, 1937, 708.
 Παναθηναϊκὸς ἀμφορεὺς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς ἐκ τοῦ ἐν Ἀθήναις Ὀλυμπείου, 1948-49, 5.
 Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀθηνῶν VI, 1950-51, 17.
 Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀμφιαρείου, 1952, 167.
 Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀμφιαρείου, II, 1953-54 Β', 158.
 Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀθηνῶν VIII, 1956, 32.
 Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀθηνῶν, 1957, 44.
 Ἐκ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου, 1957, 164.
 Ἐκ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου (II), 1960, 38.
 Ἐκ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου (III), 1961, 198.
 Ἐκ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου V, 1964, 36.
 Ἐκ τοῦ Ἐπιγραφικοῦ Μουσείου (VII), 1965, 131.
 Χορηγικὴ ἐπιγραφή ἐκ Βαρκίτζης, 1965, 163.
 Ἐπιγραφικὰ ἐξ Ἀσκληπείου Ἐπιδαύρου I, 1967, 1.
 Ἐπιγραφικὰ ἐξ Ἀμφιαρείου, 1967, Χρον. 14.
 Ἐπιγραφικὰ ἐξ Ἀμφιαρείου II, 1968, Χρον. 7.
 Παρατηρήσεις εἰς ἀττικὰς ἐπιγραφάς (I), 1968, 116.
 Ἀπὸ τοὺς καταλόγους Ἀθηναίων Ἐφήβων κλπ. II, 1970, 114.
 Ἀπὸ τοὺς καταλόγους Ἀθηναίων Ἐφήβων κλπ., 1971, 56.
 Ἀπὸ τοὺς καταλόγους Ἀθηναίων Ἐφήβων κλπ. (IV), 1972, 55.
 Ἀπὸ τοὺς καταλόγους Ἀθηναίων Ἐφήβων κλπ. (VII), 1973, 87.
 Εἰς ἐπιγραφὴν τῆς Τεγέας, 1973, Χρον. 87.
 Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀσκληπείου Ἐπιδαύρου (I), 1974, 75.
 Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀσκληπείου Ἐπιδαύρου II, 1975, 19.
 Ἐπιγραφικά, 1975, Χρον. 37.
 Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀσκληπείου Ἐπιδαύρου III, 1976, 83.
- Ἡ Ἐπιγραφικὴ Συλλογὴ τοῦ Ἀσκληπείου Ἐπιδαύρου, 1977, Χρον. 1.
 Ἀπὸ τοὺς καταλόγους τῶν Ἀθηναίων Ἐφήβων, 1977, 12.
 Εἰς I.G. IV² 1, 75, 1979, 214.
 Εἰς I.G. II², 236, 1980, 54.
 Ἱερὸς ὕμνος ἐξ Ἀσκληπείου Ἐπιδαύρου, 1980, 212.
 Εἰς Ἡρόδοτον VI 83, 1981, 139.
- Möbius, Hans:
 Spätarchaischer Bronzekopf in Kassel, 1937, 374.
 M. Junius Brutus, 1953-54, 207.
- Morgan, Charles H.:
 The Drapery of the Hermes of Praxiteles, 1937, 61.
- Morgan, Sylvia:
 Theme in the West House Paintings at Thera, 1983, 85.
- Μόσχος, Τ.:
 (μετὰ Λ. Μόσχου): Τὸ ἀρχαῖο φρούριο τῆς Τευθρώνης, 1981, Χρον. 10.
- Μόσχου, Λ.:
 (μετὰ Τ. Μόσχου): Τὸ ἀρχαῖο φρούριο τῆς Τευθρώνης, 1981, Χρον. 10.
- Μούκα Νεκταρία:
 (μετὰ Κ. Καζᾶ-Παπαγεωργίου, Ἐλ. Καρδαμάκη, Π. Κουτῆ καὶ Ἐφ. Μαρκοπούλου): Κοντοπήγαδο Ἀλίου Ἀττικῆς. Οἰκισμὸς τῶν ΠΕ καὶ ΥΕ χρόνων καὶ ΥΕ ἐργαστηριακὴ ἐγκατάσταση, 2011, 197.
- Μουρίκη, Ντούλα:
 Τέσσαρες μὴ μελετηθεῖσαι σκηναὶ τοῦ βίου τῆς Παναγίας εἰς τὴν Περιβλεπτον τοῦ Μυστρά, 1968, Χρον. 1.
 Περὶ βυζαντινοῦ κύκλου τοῦ βίου τῆς Παναγίας εἰς φορητὴν εἰκόνα τῆς Μονῆς τοῦ Ὁρους Σινᾶ, 1970, 125.
 Αἱ διακοσμήσεις τῶν τρούλλων τῆς Εὐαγγελιστρίας καὶ τοῦ Ἀγ. Σώζοντος Γερακίου, 1971, Χρον. 1.
- Μπακαλάκης, Γεώργιος:
 Πρωτοελλαδικὸς συνοικισμὸς Κερατσινίου Πειραιῶς, 1933, Χρον. 7.
 Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβάλα, 1936, 1.
 Ἀρχαῖα εὐρήματα ἐκ Νέου Σκοποῦ (Σερρών), 1936, Χρον. 14.
 Οἱ τελευταῖοι Κομνηνοὶ ἐξ ἐπιγραφῆς τῆς Καβάλας, 1937, 464.
 (μετὰ Γεωργίου Μυλωνᾶ): Γαληψὸς Θασίων ἐμπορίον, 1938, 53.
 Ἐκ τοῦ ἱεροῦ τῆς Παρθένου ἐν Νεαπόλει (Καβάλα), 1938, 106.

- Θερμαῖος, 1953-54 Α', 221.
- Μπακιρτζής, Χαράλαμπος:
Παρατηρήσεις τινές ἐπὶ εὐρημάτων εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἀγορὰν Θεσσαλονίκης, 1970, Χρον. 23.
- Μπαλᾶνος, Νικόλαος:
Ἡ νέα ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (1935-1939), 1937, 776.
- Μπελογιάννη, Μαρία Π.:
Καλάθια ἀπὸ τὸ συγκρότημα Δ τοῦ ΥΚ οἰκισμοῦ στὸ Ἀκρωτήρι Θήρας, 2001, 217.
- Μπουραζέλης, Κ.:
Παρατηρήσεις στὶς συνθήκες τοῦ βασιλιᾶ Ἀντίγονου μετὰ τὴν Ἐλευθερνα καὶ τὴν Ἰεράπυτνα, 1981, 114.
Γλαύκων Ἐτεοκλέους Ἀθηναῖος μετὰ γλῶσσας, 1982, 136.
- Μπούρας, Χαράλαμπος:
Ἕνα βυζαντινὸ λουτρὸ στὴ Λακεδαίμονα, 1982, 99.
- Μπουφίδης, Νικ. Κρ.:
Κρητομυκηναϊκὰ ἐπιγραφὰ ἐξ Ἀρκαλοχωρίου Κρήτης, 1953-54 Β', 61.
Τακουσίτ, ἡ θυγάτηρ τοῦ μεγάλου ἀρχηγοῦ τῶν Μαξύων, 1979, Χρον. 72.
- Μπροῦσκαρη Μαρία Σ.:
Τὸ θωράκιο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, 1998.
Οἱ ἀνασκαφὲς νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως. Τὰ γλυπτά, 2002.
Ἰδεαλιστικὰ κεφάλια ρωμαϊκῶν χρόνων, ἀντίγραφα κλασικῶν ἔργων ἀπὸ τὸ μουσεῖο Ἀκροπόλεως, 2011, 1.
- Muhly, Polymnia:
(μετὰ Jean-Pierre Olivier): Linear A Inscriptions from the Syme Sanctuary, Crete, 2008, 197.
- Μυλωνᾶ, Ζωή:
Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Σκοπιώτισσας στὴ Ζάκυνθο, 1984, 96.
- Μυλωνᾶς, Γεώργιος:
Οἱ προϊστορικοὶ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος καὶ τὰ ιστορικὰ ἑλληνικὰ φῦλα, 1930, 1.
Ἐρυθρόμορφος κρατὴρ Ἐλευσίνος, 1931, 53.
Ὁ Ἐρμῆς τοῦ Πραξιτέλους, 1933, 131.
Ὁ ἐνεπίγραφος ἑτερόστομος ἀμφορεὺς τῆς Ἐλευσίνος καὶ ἡ Ἑλλαδικὴ γραφή, 1936, 61.
Ἡ Πρωτοελλαδικὴ καὶ ἡ Μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ, 1937, 40.
(μετὰ Γεωργίου Μπακαλάκη): Γαληψὸς Θασίων ἐμπόριον, 1938, 53.
Ἀνασκαφὴ Ἀγίου Κοσμᾶ, 1951, 1952, 117.
- Μυκηναϊκὴ παιδικὴ ταφὴ Ἐλευσίνος, 1953-54 Α', 35.
Ἡ ἀκρόπολις τῶν Μυκηνῶν, 1958, 153.
Ἐλευσίς καὶ Διόνυσος, 1960, 68.
Ἡ Ἀκρόπολις τῶν Μυκηνῶν, μέρος δεύτερον. Οἱ περίβολοι, αἱ πύλαι καὶ αἱ ἄνοδοι, 1962.
Τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 337 ἀνάγλυφον τοῦ Μουσείου τῆς Χαλκίδος, 1965, 1.
Ὁ Φάναξ τῶν πινακίδων, 1966, 127.
Ὁ πέμπτος λακκοειδὴς τάφος τοῦ κύκλου Α τῶν Μυκηνῶν, 1969, 125.
Eleusis and the Eleusinian Mysteries, 1987, 383.
- Μυλωνᾶς, Κυριάκος Δ.:
Ἑλληνικὸν ἐγγράφακτον κάτοπτρον [IG IV 360], 1873, 440-443.
Εὐρήματα τῆς ἐν τῇ Ἀκροπόλει ἀνασκαφῆς, 1883, 33.
Ἰδας, Μάρπησση καὶ Ἀπόλλων, 1883, 53.
Ψήφισμα τιμητικόν, 1883, 99.
Ἑφηβικὴ ἐπιγραφὴ, 1883, 102.
Λίθινοι ἀρχαῖοι ἀλτήρες, 1883, 103.
Ἀνέκδοτον δικαστικὸν πινάκιον, 1883, 105.
Τρία λίθινα ἀγαλμάτια ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, 1883, 181.
Ἡμαρτημένης Ἑρμηνείας διόρθωσις, 1883, 193.
Εἰδήσεις ἀρχαιολογικαί, 1883, 195.
Τυρρηνικὸν ἐγγράφακτον κάτοπτρον, 1883, 249.
Πτυκτὸν ἑλληνικὸν κάτοπτρον, 1884, 73.
Ἐπιγραφὴ ἐκ τῆς Λακωνικῆς, 1884, 85.
Εἰδήσεις ἀρχαιολογικαί, 1884, 89, 159.
Ἐπιγραφὴ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, 1884, 220.
Ἐπιγραφὴ ἐκ Θεσσαλίας, 1884, 221.
Ὁ ἐν τῇ Συλλογῇ Ἰωάννου Δημητρίου χαλκοῦς Σάτυρος, 1885, 227.
Ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον ἐξ Ἀττικῆς, 1890, 1.
Λάρναξ μαρμαρίνη μετ' ἐκτύπου ἀναγλύπτου παραστάσεως, 1891, 183.
Ψήφισμα Ἀττικόν, 1893, 49.
Πτυκτὸν ἐκ Κορίνθου κάτοπτρον, 1893, 161.
Ἀνασκαφαὶ καὶ εὐρήματα, 1893, 174.
Πτυκτὸν ἐξ Ἑρετρίας κάτοπτρον, 1893, 213.
Ἐπιγραφὰ ἐπιτύμβιοι, 1893, 170, 221.
Habbo Gerhard Lolling, 1894, 129.
Τεμάχια μετοπῶν ἐκ τῆς μεσημβρινῆς τοῦ Παρθενῶνος πλευρᾶς, 1894, 187.
Πήλινος ἀμφορεὺς ἐκ Μήλου, 1894, 225.
Ἀττικὰ μολύβδινα σύμβολα, 1901, 120.
Δύο Ἀττικὰ ψηφίσματα, 1903, 61.
- Νερούτσος, Τ.:
Σημειώσεις ἐπὶ δέκα μομίαις, 1884, 171.

- Νικήτσκη, Α.:
Προσθήκη εις τὴν ἐκ Δελφῶν ἐπιγραφὴν, 1884, 219.
- Νικολαΐδης, Γ.:
Περὶ Βοιωτικοῦ σκύφου ἐκδοθέντος ὑπὸ Σ. Κουμανούδη, 1887, 197.
Οἰκοδομὴ Ἀδριανοῦ ἐν Ἀθήναις, 1888, 57.
Περὶ Καλλιρρόης τῆς καὶ ἐννεακροῦνου, 1893, 177.
Περὶ τοῦ καθ' Ὁμηρον Ἰλίου, 1894, 69.
Περὶ τοῦ ὁμηρικοῦ Ἰλίου εἵδησις συμπληρωματικὴ, 1894, 237.
Ἄγαλμα λίθινον ἐξ Ἀντικυθήρων, 1903, 201.
- Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου, Εὐτυχία:
Ληνοὶ εἰς τὰς πηγὰς Βοϊράνης, 1973, Χρον. 36.
Τὸ ἐγκαίνιο τῆς βασιλικῆς στὸ Ἀν. νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, 1981, Χρον. 70.
- Nicolet-Pierre, Hélène:
(μετὰ Μάντως Οἰκονομίδου-Καραμεσίνη): Le trésor de Tégée, *IGCH* 265. Contribution à l'étude du monnayage de bronze péloponnésien, 1995, 77.
Retour sur le trésor de Tel el-Athrib 1903 (*IGCH* 1663) conservé à Athènes, 2001, 173.
Les imitations égyptiennes des tétradrachmes athéniens d'époque classique, 2003, 139.
- Νοβοσάδσκη, Ν.:
Ψήφισμα προξενικὸν ἐξ Ἄργους, 1885, 57.
Ἐπιγραφὴ ἐκ Μεγάρων, 1885, 127.
- Ντάντης, Στ. Π.:
(μετὰ Δημητρίου Ι. Πάλλα): Ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὴν Κόρινθο, 1977, 61.
- Ντάρλας, Ἀνδρέας:
Ἡ ὠρινιάκια λιθοτεχνία τοῦ Ἐλαιοχωρίου Ἀχαΐας, 1989, 137.
- Ντούμας, Χρ.:
Φτέλλος, 1973, 161.
Περὶ τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἐν Θήρᾳ, 1974, 199.
Πρωτοκυκλαδικὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὰ Χριστιανὰ Θήρας, 1976, 1.
- Ξανθουδίδης, Στέφανος:
Μῆτραι ἀρχαῖαι ἐκ Σητείας τῆς Κρήτης, 1900, 25.
Αἱ μῆτραι τοῦ Παλαικάστρου Σητείας, 1903, 187.
Ἐκ Κρήτης, 1904, 1.
Ἐκ Κρήτης, 1906, 117.
Ἐκ Κρήτης, 1907, 141.
Ἐκ Κρήτης, 1908, 197.
Ἐκ Κρήτης, 1909, 179.
Σφραγίδες Κρητικαί, 1913, 98.
Κρητικαὶ ἐπιγραφαί, 1920, 75.
Νίρου Μινωικὸν μέγαρον, 1922, 1.
- Xirotiris, N. I.:
(μετὰ Fr. Langenscheidt): The Cremations from the Royal Macedonian Tombs of Vergina, 1981, 142.
- Ξυγγόπουλος, Ἀνδρέας:
Ἀττικῆς Βυζαντινοὶ ναοὶ Α') ναΐδιον Παναγίας ἐν Γουδίῳ. Β') ναὸς Μεταμορφώσεως ἐν Ἀθήναις, 1913, 130.
Πλᾶξ τραπέζης Χριστιανικῆς, 1914, 70.
Προσθῆκαι καὶ ἐπανορθώσεις εἰς τὰ περὶ πλακὸς τραπέζης Χριστιανικῆς, 1914, 260.
Χριστιανικὸν Ἀσκληπιεῖον, 1915, 52.
Εἰς τὰ περὶ τῆς Μονῆς «ΑΡΜΑ», 1915, 84.
Ἀλεξανδρινὰ ὀστεῖνα ἀνάγλυφα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, 1915, 138.
Νέα ἀλεξανδρινὰ ὀστεῖνα ἀνάγλυφα, 1916, 46.
Ἐπιπεδογλυφία, 1917, 72.
Παρθενῶνος βυζαντιακαὶ τοιχογραφίαι, 1920, 36.
Βυζαντινὸν ἀνάγλυφον τοῦ Ἡρακλέους, 1927-28, 1.
Πήλινον Βυζαντινὸν θυμιατήριον, 1930, 127.
Φραγγοβυζαντινὰ γλυπτὰ ἐν Ἀθήναις, 1931, 69.
Τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ναοῦ τῶν Ἁγ. Ἀποστόλων ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1932, 133.
Ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Μ. Σπηλαίου, 1933, 101.
Τὸ ψηφιδωτὸν τῆς Πλατυτέρας ἐν τῇ Μονῇ Δαφνίου, 1934-35, 132.
Βυζαντινὸν κιβωτίδιον μετὰ παραστάσεων ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, 1936, 101.
Παραστάσεις ἐκ τοῦ μυθιστορήματος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ἐπὶ Βυζαντινῶν ἀγγελίων, 1937, 192.
Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως ἐν τῇ ἀψίδι τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης, 1938, 32.
Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος «Πηγὴ τῆς σοφίας», 1942-44, 1.
Βυζαντινοὶ καὶ ἰσλαμικοὶ κένταυροι, 1953-54 Α', 104.
Ὁ ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς Σκοπέλου, 1956, 181.
Αἱ τοιχογραφίαι τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα εἰς τὴν Ἀχειροποίητον τῆς Θεσσαλονίκης, 1957, 6.
Ὁ Μεσαιωνικὸς πύργος τοῦ Παρθενῶνος, 1960, 1.
- Οἰκονομάκου, Μαρία:
Τμήμα νεκροταφείου τῆς ἀρχαίας Χαλκίδας, 1999, 219.
Ἐπιγραφὰς ἀπὸ τὴν Λαυρεωτικῇ, 2001, 159.
Οἱ ἀνασκαφαὶ στὸ Μεγάλον Ἑλὸς τοῦ Μαρθῶνος, 2004, 81.

- Οἰκονομίδου-Καράμεσινη, Μάντω:
Δηνάριον Κομμόδου ἐκ τῆς ἀνασκαφῆς νοτίως τῆς Ἀκροπόλεως, 1961, 58.
Νομίσματα ἀνασκαφῶν Ἡλιδος, 1963, 69.
Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τῆς Νομισματοκοπίας τῆς Νικοπόλεως, 1967, 91.
Θησαυρὸς νομισμάτων ἐκ Θεσσαλίας, 1970, 13.
Εὔρημα Νικοπόλεως, 1971, Χρον. 42.
Τὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο 1829-1979, 1979, Χρον. 1.
Δύο νομισματικοὶ «θησαυροὶ» ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν στὴν Ἐρέτρια, 1981, 1983, 137.
(μετὰ Hélène Nicolet-Pierre): Le trésor de Tégée, *IGCH* 265. Contribution à l'étude du monnayage de bronze péloponnésien, 1995, 77.
(μετὰ Θόδωρου Κουρεμπανᾶ): Ἐνα νομισματοκοπεῖο στὴν ἀρχαία Πέλλα. Μία δεύτερη προσέγγιση, 2007, 221.
- Οἰκονόμος, Γ.:
Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς ἐν Ἀθήναις ἀγορᾶς, 1910, 1.
Σημείωσις (εἰς στήλ. 1-28), 1910, 175.
Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς ἐν Ἀθήναις ἀγορᾶς, 1910, 401.
Πίναξ ὀνομάτων καὶ πραγμάτων τῆς ΑΕ τοῦ 1910, 1910, 409.
Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς ἐν Ἀθήναις ἀγορᾶς, 1911, 222.
Σπυρίδων Βάσης, 1912, 126.
Γενιτσᾶ, 1914, 138.
Ἐκ τῆς Βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, 1914, 206.
Ὁ Ἰουστινιανὸς ἐν Θεσσαλονίκῃ, 1918, 41.
Θεσπῶν ἐπιγραφὴ: *IG VII* 1890, 1920, 56.
Βαλέριος Στάης, 1922, 113.
Ἐκ τοῦ ἐργαστηρίου τῶν Τράλλεων, 1923, 59.
Μίνδη-Μένδη ἢ πατρὶς τοῦ Παιωνίου, 1924, 27.
Εἰς Παιωνίον Ἡλιακά, 1924, 141.
Ἀναθηματικὸν κρᾶνος τῶν Ὀρχομενίων, 1925-26, 87.
Βασίλειος Λεονάρδος, 1927-28, 220.
Ὁ ἐκ τοῦ Ἀργείου Ἡραίου πῆλινος οἰκίσκος κατὰ νέαν συμπλήρωσιν, 1931, 1.
Ἀνδριὰς Περικλέους, 1937, 896.
Ἡ ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως λατρεῖα τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, 1939-41, 97.
Ὁ ἀνδριὰς Μίλωνος τοῦ Κροτωνιάτου, 1942-44, 92.
- Oliver, James H.:
Athenian Lists of Ephebic Teams, 1971, 66.
- Olivier, Jean Pierre:
(μετὰ Ἀγγελικῆς Λεμπέση, L. Godart): Πινακίδες Γραμμικῆς Α ἐξ Ἀρχανῶν, 1974, 113.
- Ὀρλάνδος, Ἀναστάσιος:
Ἡ κρήνη τῆς Λυκοσοῦρας, 1911, 200.
Παραστάσεις κρηνῶν ἐπὶ ἀγγείων, 1916, 94.
Τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος τοῖχοι καὶ ὀροφή, 1917, 213.
Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἡλείας, 1923, 5.
Ἡ κρήνη τοῦ ἐν Τήνῳ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ τῆς Ἀμφιτρίτης, 1937, 608.
Ἡ γραπτὴ ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμησις τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος, 1953-54 Γ', 1.
(μετὰ Μαρίας Θεοχάρη): Αἱ ἐπὶ τῆς Πίνδου Ἱερὰ Μοναὶ Βράχας καὶ Ρεντίνης, 1958, Χρον. 1.
Ἀρχιτεκτονικὰ καὶ γλυπτὰ μέλη εὐρεθέντα κατὰ τὴν ἀναπαλαίωσιν τοῦ ναοῦ Καταπολιανῆς Πάρου καὶ ἀλλαγῶν τῆς νήσου, 1960, Χρον. 1.
Ἐκθεσις περὶ τῶν ἀνασκαφῶν Βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς, 1964, Χρον. 6.
Δύο ἐπιγραφαὶ ἐκ Μεσσήνης, 1965, 110.
Δύο παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Κῶ, 1966, 1.
Ἀδημοσίευτοι ἐπιγραφαὶ εὐρεθεῖσαι κατὰ τὴν ἀναστήλωσιν τῆς Καταπολιανῆς Πάρου, 1975, Χρον. 1.
- Otto, Brinna:
Gemalte Muster der Protosesklo- und Sesklozeit in Thessalien, 1988, 31.
- Pace, Biagio:
Ori della regia sicana di Camico, 1953-54 Α', 273.
- Παλαιοκρασσᾶ, Λυδία:
Τὰ ἀρχαῖα γλυπτὰ τῆς Συλλογῆς στὴ Χώρα τῆς Ἄνδρου, 1980, Χρον. 18.
- Παλιαδέλλη-Σαατσόγλου, Χρ.:
Μαρμαρίνοι ὀφθαλμοὶ ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, 1978, 119.
- Πάλλας, Δημήτριος Ι.:
Τεμάχια μαρμαρίνων τραπεζῶν μετ' ἀναγλύφου παρυφῆς, 1930, 90.
Οἱ χριστιανικοὶ καμαρωτοὶ τάφοι (Καταγωγὴ καὶ λατρευτικαὶ ἰδέαι), 1937, 847.
Σαλαμινιακά, 1948-49, 112.
Σαλαμινιακά. Μέρος Γ'. Οἱ τάφοι, 1950-51, 163.
Ἀνάγλυφος στήλῃ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, 1953-54 Γ', 267.
Δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ ἐν Ἀρχαίᾳ Κορίνθῳ, 1956, Χρον. 13.
Ὁ Ἅγιος Ὀνούφριος Μεθώνης, 1968, 119.
(μετὰ Στ. Π. Ντάντη): Ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν Κόρινθον, 1977, 61.

- Παναγιωτίδη, Μ.:
(μετὰ Γεωργίας Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ, Σοφίας Καλοπίση, Νότας Κούρου, Ἄννας Λαιμοῦ): Ἀνασκαφὴ στὴν Καρδάμαινα (ἀρχαία Ἀλασάρνα) τῆς Κῶ, 1985, Χρον. 1.
- Παναγιωτόπουλος, Γ. Σ.:
Ἐπιγραφαὶ ἐξ Αἰγίου, 1884, 89.
- Πανταζίδης, Ι.:
Βραχεῖαι σημειώσεις εἰς τινὰς ἐξ Ἑλευσίνος ἐπιγραφάς, 1884, 213.
Περὶ τοῦ Ὑπερτελεάτου, 1885, 58.
Διορθώσεις εἰς τινὰ ἐξ Ἐπιδάφρου ἐπιγραφὴν καὶ εἰς χωρίον τι τοῦ Πανσανίου, 1886, 141.
Ἐπιγραφὴ ἐκ Δεκελείας, 1888, 1.
- Παντελίδου Γκόφα, Μαρία:
Κεραμικὰ ἐργαλεῖα, 1991, 1.
- Παντερμαλῆ, Εὐτ.:
Παρατηρήσεις σὲ 5 ἀνάγλυφα ἱππέων, 1980, 167.
- Πάντος, Πάντος Ἀ.:
Ἐπιγραφαὶ παρὰ τὴν Ἀγορὰν τῶν Ἀθηνῶν, 1973, 175.
- Παπαβασιλείου, Γ. Α.:
Ἐπιγραφαὶ ἐκ Χαλκίδος, 1901, 89.
Ἐπιγραφαὶ ἐκ Χαλκίδος, 1902, 29.
Εὐβοϊκαὶ ἐπιγραφαί, 1902, 97.
Εὐβοϊκά, 1903, 115.
Εὐβοϊκά, 1905, 1.
Συμπληρώσεις καὶ παρατηρήσεις εἰς τὰς L. Ziehen, *Leges Graecorum Sacras*, 1911, 84.
Βαλανεῖον Ῥωμαϊκῶν χρόνων ἐν Αἰδηψῷ, 1907, 1.
Ἐπιγραφαὶ (Αἰδηψοῦ, Χαλκίδος, Ταμυνῶν, Ἀττικῆς, Ἀράνδων, Ὁξύθου), 1907, 11.
Ἐπιγραφὴ Ξενοκρατείας, 1911, 79.
Παρατηρήσεις εἰς Ταμυνῶν ἐπιγραφὴν, 1911, 81.
Ἐπιγραφαὶ Χαλκίδος, 1911, 83.
Εἰς Πειραιῶς ἐπίγραμμα, 1913, 103.
Ἐρετρικὸς νόμος, 1913, 210.
Χαλκίδος ἐπιγραφαί, 1913, 215.
- Παπαγεωργίου, Π.:
Ἐργατῶν σήματα καὶ ὀνόματα ἐπὶ τῶν μαρμάρων τοῦ θεάτρου τῆς Θεσσαλονίκης, 1911, 168.
Ἀττικῆς ἐπιγραφαί, 1912, 124.
Εἰς Πειραιῶς ἐπίγραμμα ἐπιτύμβιον, 1912, 264.
Λέσβου ἐπιγραφαί, 1913, 220.
Εἰς Λέσβου ἐπιγραφάς, 1913, 225.
Εἰς Μοναστηρίου ἐπιγραφὴν, 1913, 228.
- Παπαγεωργίου-Σταμπόλη, Εἰρήνη:
Θραῦσμα πήλινου ρυτοῦ σὲ σχῆμα κεφαλῆς ταύρου ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι Θήρας, 1999, 241.
- Παπαδάκη, Στ.:
(μετὰ Παν. Κρητικοῦ): Μήκωνος καὶ ὀπίου ἱστορία καὶ ἐξάπλωσις ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα, 1963, 80.
- Παπαδάκης, Ν.:
Ἀποβατικὸν ἀνάγλυφον ἐκ τοῦ Ἀμφιαρείου, 1910, 251.
Πτυκτὸν κάτοπτρον ἐκ Θηβῶν, 1914, 117.
Λοκρικὸς θεσμός, 1924, 119.
Ἰερὸς νόμος Βενδιδείων, 1937, 808.
- Παπαδημητρίου, Ἰω.:
Βελλεροφόντης καὶ Πήγασος ἐπὶ σαρκοφάγου ἐξ Ἀθηνῶν, 1930, 76.
Ὁ ναὸς τῶν ἁγ. Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου ἐν Κερκύρα, 1934-35, 37.
Εἰκονιστικά, 1937, 694.
Ὁ Ἰοβιανὸς τῆς Βασιλικῆς τῆς Παλαιοπόλεως Κερκύρας, 1942-44, Χρον. 39.
Ἀναστηλωτικαὶ ἐργασίαι ἐν Μυκῆναις, 1948-49, Χρον. 43.
Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐπιδάφρου, 1948-49, 135.
Ἀττικά Ι, 1948-49, 146.
- Paradopoulos, J. K.:
Roman amphorae from the Excavations at Torone, 1989, 67.
- Παπαδοπούλου, Π.:
(μετὰ Χρυσούλας Καρδαρά): Ὁ ἀμφορεὺς Ὁρεστάδα, 1984, Χρον. 1.
- Παπαθεοφάνους-Τσουρῆ, Εὐαγγελία:
Ξυλόγλυπτη πόρτα τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου στὴ Μολυβδοσκεπάστη Ἰωαννίνων, 1993, 83.
- Παπαϊωάννου, Ἄγγ.:
Ὁ ἔφηβος τοῦ Μαραθῶνος, 1984, 191.
- Παπαντωνίου-Δημακοπούλου, Αἰκατερίνη:
Μυκηναϊκὸν νεκροταφεῖον Μελαθριάς Λακωνίας, 1977, 29.
(μετὰ J. H. Crouwel): More Cats or Lions from Thera?, 1993, 1.
(μετὰ Olga H. Krzyszkowska): A «new» hippopotamus tusk from Mycenae, 2009, 85.
- Παπαντωνίου-Λοράνδου, Ροζαλίνδη:
Μυκηναϊκὸς ἀμφοροειδὴς κρατὴρ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, 1974, 85.

- Κορινθιακή πυξίς ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Κορίνθου, 1975, 32.
- Παπαποστόλου, Ἰωάννης Α.:
Συνίεροι τῶν Φαρῶν, 1973, 167.
Κτερίσματα ταφῆς σὲ ρωμαϊκὸ μαυσωλεῖο στὴν Πάτρα, 1983, 1.
Κοσμήματα Πατρῶν καὶ Δύμης, 1990, 83.
Ζητήματα τῶν μεγάρων Α καὶ Β τοῦ Θέρμου, 1990, 191.
Χάλκινο εἰδῶλιο κελητίζοντος ἱππέα στὸν Θέρμο καὶ παραστάσεις ἱππέων τοῦ τέλους τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς, 2001, 1.
Mosaics of Patras. A review, 2009, 1.
Aspects of cult in early Thermos, 2010, 1.
- Παπασλιώτης, Γ.:
Ὁ μῦθος τοῦ Τριπτολέμου, 1856, φυλ. 42, 1339-1354.
- Παπασταύρου, Ἑλένη Γ.:
Ἐπιτύμβια στήλη τῆς Ἀρισταγόρας, 1976, 141.
Σύνολο ὁμαδικῶν τάφων στὴν Αἶγινα, 1986, 49.
Ἡ ἐπιτύμβια στήλη 5280 τοῦ Μουσείου τοῦ Πειραιᾶ, 1988, 61.
Ὑπόγειοι λαξευτοὶ τάφοι τῆς Αἶγινας, 2006.
Χάλκινο κάτοπτρο ἀπὸ τὴν Αἶγινα, 2007, 49.
- Παπασταύρου, Ἰω.:
Pro Lacedaemoniis, 1953-54 Γ', 127.
- Παπαστεργίου-Πιλάλη, Ἀγγ.:
Ἐνα δικέφαλο περὶ ἀπὸ τὸ Ψυχρό, 1977, 99.
- Παπαχατζής, Νικόλαος Δ.:
Ποσειδῶν Ταινάριος, 1976, 102.
Ὁ βοιωτικὸς χάρος Ἡρακλῆς, 1981, 38.
Ἡ μαγικὴ δομὴ τῆς θρησκείας στὰ νεολιθικὰ χρόνια, 1983, 35.
Μῦθοι καὶ ἀρχαιότερες λατρεῖες τῆς θεσσαλικῆς Μαγνησίας, 1984, 130.
Θεσσαλικὲς προοιλιπιακὲς θεότητες τοῦ κάτω κόσμου, 1985, 45.
Οἱ «νέοι θεοὶ» καὶ «οἱ θεοὶ πρότεροι» τοῦ Αἰσχύλου, 1986, 1.
Ἡ θεὰ Δήμητρα «σύνναος» τοῦ Ποσειδῶνα, 1988, 1.
Ἡ χθόνια Ἀθηνᾶ καὶ οἱ συλλατρενόμενες χθόνιες θεότητες στὴν Ἀκρόπολη τῶν Ἀθηνῶν, 1989, 1.
Ἡ λαϊκὴ θρησκεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα τῶν ἱστορικῶν χρόνων, 1990, 1.
Ἡ ἑλληνικὴ θεὰ Ρέα καὶ ἡ φρυγικὴ «Μητέρα τῶν θεῶν» ἢ Μεγάλη Μητέρα, 1993, 49.
- Παπαχριστοδούλου, Ἰωάννης Χ.:
Ἄγαλμα καὶ ναὸς Κυβέλης ἐν Μοσχάτῳ Ἀττικῆς, 1973, 189.
(μετὰ Νικολάου Βερδελέη, M. Jameson): Ἐπιγραφαὶ Τίρυνθος, 1975, 150.
- Παρασκευαΐδης, Σ.:
Ἐπιγραφαὶ ἐκ Μυτιλήνης, 1932, 12.
- Paribeni, R.:
Ἀθηναϊκὸν τεμάχιον τοῦ διατάγματος τοῦ Διοκλητιανοῦ, 1902, 11.
- Parker, Robert:
(μετὰ Μαρίας Σταματοπούλου): A New Funerary Gold Leaf from Feraï, 2004, 1.
- Παργαμᾶ, Λιάννα:
Θαλαμοειδὴς τάφος εἰς Ἀγραπιδοχώρι Ἡλείας, 1971, Χρον. 52.
- Πασαδαῖος, Ἀριστείδης:
«Κεφελή», 1967, 29.
Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς αἰσθητικῆς ἀξίας τῶν Θεοδοσιανῶν τειχῶν, 1968, 59.
Τὸ φέρον τὴν ἐπωνυμίαν Τοκλοῦ Ἱμπραχίμ Ντεντέ Μεστζηντὶ βυζαντινὸν κτήριο, 1969, 80.
Ἡ ἐν Χάλκῃ Μονὴ Παναγίας Καμαριωτίσσης, 1971, 1.
- Peek, W.:
Μετρικαὶ ἐπιγραφαί, 1931, 103.
Griechische Epigramme aus Syrien, Afrika und Italien, 1953-54 Β', 284.
- Πεζόπουλος, Ἑμμ. Α.:
Ἀττικὰ ἐπιγράμματα, 1937, 538.
- Πελεκανίδης, Στυλιανός:
Ἀργυρὰ πινάκια τοῦ Μουσείου Μπενάκη, 1942-44, 37.
Ἡ φορητὴ εἰκὼν τῆς Ὁδηγητρίας τῆς Μονῆς Χελανδαρίου, 1953-54 Β', 75.
Ἡ ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῶν Φιλίππων, 1955, 114.
Βυζαντινὸν Βημόθυρον ἐξ Ἀγίου Ὁρους, 1957, 50.
Χρονολογικὰ προβλήματα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Μαυριώτισσας Καστοριάς, 1978, 147.
- Πελεκίδης, Δημ. Π.:
Ἀμφιγλύφου ἐπιτυμβίου στήλης φιλολογικὴ ἀναθεώρησις, 1953-54 Γ', 111.
- Πέννα-Ἀθανασοπούλου, Βασιλική:
«Θησαυρὸς» νομισμάτων βου μ.Χ. αἰῶνα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Θηβῶν, 1979, 200.
- Περβάνογλου, Πέτρος:
Θεῶν κτίσις ὑπὸ Πάριδος. Ἀπεικόνισις ἐπὶ πηλίνου ἀμφορέως, 1862, στ. 53-56.

- Ἀνόρουξιν τάφων ἀρχαίων εἰς τὰ περίξ τῶν Ἀθηνῶν
δαπάνη τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας [*IG* II² 7889,
7623, 6058, 6784, 8463, 8315, *IG* III 3809, *IG* II² 8111,
8156, 8734, 11456, 8123, 7972, 9466], 1862, στ. 84-92.
Βάσις ἀγάλματος τοῦ Μενάνδρου, 1862, στ. 244-247.
- Perdrizet, P.:
Τέθριππον πῆλινον, 1896, 57.
Ἐπιγραφὰ ἐκ Σάμου, 1896, 247.
Ἀττικὸν ἀγγεῖον μετὰ παραστάσεως πομπῆς γά-
μου, 1905, 209.
- Pernier, Luigi:
Copie italiche dell'Herakles epitrapezios di Lisippo,
1937, 33.
- Πετμεζᾶς, Θ. Κ., βλ. Κουπιτώρης Π.
- Πετράκος, Βασίλειος Χ.:
Τὸ Ἀμφιάρειον τοῦ Ὠρωποῦ, 1967, Χρον. 1.
Νέες ἔρευνες στὸν Ραμνοῦντα, 1979, 1.
Ἰδιογραφία τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐται-
ρείας, 1987, 23.
Ἐπέτειοι, 1987, 199.
Οἱ ἀνασκαφές τοῦ Ραμνοῦντος (1813-1987), 1987,
265.
Ἀρχαιολογία καὶ δεοντολογία, 1988, 15.
Ἡ νέα ἔκδοση τῶν Ἀττικῶν Ἐπιτύμβιων Ἀναγλύ-
φων, 1992, 195.
Ἡ ἔρευνα τοῦ ἀρχαίου Ὠρωποῦ, 1994, 46.
Χάραγμα ἐκ Ραμνοῦντος, 1995, 267.
Στήλη μονομάχου ἀπὸ τὴν Ἐρέτρια, 1995, 271.
Συμπλήρωμα εἰς *AE* 2007, 21, 2008, 247.
- Πετρίδης, Π.:
Ἐπιγραφή ἐκ Κορνοφωλιάς (Θράκη), 1925-26, 189.
- Πετρόπουλος, Γ. Α.:
Ἐκ τῶν παπύρων τῆς Συλλογῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς
Ἐταιρείας, 1937, 439.
- Πετρουλάκης, Εὐ.:
Κρητικῆς Γέννας ἐπιγραφαί, 1914, 222.
Ἐλευθέρνης ἐπιγραφαί, 1914, 225.
Ἡ προϊστορικὴ γέφυρα τῆς Ἐλευθέρνης, 1914, 230.
Ἄξου εὐρήματα, 1915, 43.
Κρητικῆς Ἀτσιπάδας τάφοι, 1915, 48.
Ρεθύμνης μουσεῖον, 1915, 51.
Διορθώσεις εἰς *AE* 1915 τεῦχος 1, 2, 1915, 155.
- Πετρόχειλος, Ἰωάννης:
Ἀναθηματικὰ γλυπτὰ τῆς Κυβέλης ἀπὸ τὸν Πει-
ραιά, 1992, 21.
Ἀνθεμωτὲς ἐπιτύμβιες στήλεις μὲ λουτροφόρο, 2003,
99.
- Πέτσας, Φώτιος Μ.:
Εἰδήσεις ἐκ τῆς 10ης ἀρχαιολογικῆς περιφερείας
(Ἡπείρου), 1950-51, Χρον. 31.
Λατινικὰ ἐπιγραφὰ ἐκ Θεσσαλονίκης, 1950-51, 52.
Εἰδήσεις ἐκ τῆς 10ης ἀρχαιολογικῆς περιφερείας
(Ἡπείρου), 1952, Χρον. 1.
Μυκηναϊκὰ ὄστρακα ἐκ Κοζάνης καὶ Παιονίας,
1953-54 Β', 113.
Ὠναὶ ἐκ τῆς Ἡμαθίας, 1961, 1.
- Pfuhl, Ernst:
Sepulcrale Bilder von Segelschiffen, 1937, 92.
- Pharmakowsky, B.:
Κεφαλὴ ἐφήβου ἐκ τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Μου-
σείου, 1896, 65.
- Philippart, Hubert:
De Sémélé à la Madone, 1937, 256.
- Picard, Charles:
Sur un signe d'écriture Minoenne: «Casque» (?) ou
Idole?, 1937, 83.
Dionysos Pais et Attis enfant, 1953-54 Α', 1.
- Πιερίδης, Δ.:
[Ἑλληνικὰ ἐπιγραφὰ]. δ' Ἐκ Κύπρου [*IG* III 933],
1862, στ. 255-256.
- Πινγιάτογλου, Σεμέλη:
Ἑλληνιστικὰ ἐξάλειπτρα, 1982, Χρον. 14.
- Πιτερὸς, Χρῆστος:
Χάλκινο πτυκτὸ κάτοπτρο ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Ἐπί-
δαυρο, 1986, 160.
- Πιττάκης, Κ. Σ.:
Συνοπτικὴ ἔκθεσις περὶ τῶν κατὰ τὴν Ἑλλάδα
ἀρχαιοτήτων. [Πελοπόννησος], 1837, φυλ. 2, 21-29.
Σημειώσεις ἐπὶ τῶν λιθογραφημάτων [λόγοι τῶν
ἐπιστατῶν καὶ τοῦ ἀρχιτέκτονος τοῦ Ἐρεχθείου
(*IG* I³ 476 fr. XVII, XIII, XIV)], 1837, φυλ. 2, 30-
36, ἀρ. 9-11· λιθογρ. (ἀρ. 9-11 καὶ τρία χωρὶς ἀρ.).
Συνοπτικὴ ἔκθεσις περὶ τῶν κατὰ τὴν Ἑλλάδα
ἀρχαιοτήτων. [Στερεὰ Ἑλλάς], 1837, φυλ. 4, 57-63.
Σημειώσεις ἐπὶ τῶν λιθογραφημάτων [ἐπιγραφές
Ἀκροπόλεως (*IG* II² 1374, 336 fr. a, 1034 fr. a, 490,
105, *IG* I³ 1158 fr. a, *IG* II² 415)], 1837, φυλ. 4, 64-
68, ἀρ. 26-32· λιθογρ. (ἀρ. 26-32).
Τὸ Θησεῖον καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἄρεως, 1838, φυλ. 5,
71-75.
Περὶ Λυκαβηττοῦ (ἢ Λυκοβηττοῦ), 1838, φυλ. 5,
76-79.
Περὶ τῶν Προπυλαίων, 1838, φυλ. 6, 87-89.
Σημειώσεις ἐπὶ τῶν λιθογραφημάτων [ἐπιγραφές
Ἀκροπόλεως καὶ Ἀθηνῶν (*IG* II² 646b. 2305, 1491

B. A, *IG I*³ 848, 61, 847)], 1838, φυλ. 6, 92-98, ἀρ. 41-46· λιθογρ. (ἀρ. 41-46).

[Προσθήκες στο ἄρθρο τοῦ Ξ. Λάνδερερ, Περί ζωγραφικῆς (*AE* 1838, 99-102)], 1838, φυλ. 7, 100 σημ. 1 καὶ 102 1.

Σημειώσεις ἐπὶ τῶν λιθογραφημάτων [ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως (*IG II*² 4740, *IG I*³ 343-346 fr. f, *IG II*² 216 fr. a, 2111/12 fr. a+b, 651 fr. b, 1116 fr. a, 4211, *IG I*³ 893, *IG II*² 1089, 559, 560, 1411, 4193 A, *IG I*³ 666 καὶ *IG I*³ 847 (διορθ.), *IG III* 55=SEG XXX 89)], 1838, φυλ. 7, 103-114, ἀρ. 47-61· λιθογρ. (ἀρ. 47-61).

Σημειώσεις ἐπὶ τῶν λιθογραφημάτων [ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως (*IG I*³ 898, *IG II*² 4142, *IG II*² 4175, *IG I*³ 515, *IG II*² 4136)], 1838, φυλ. 8, 125-127, ἀρ. 78-80· λιθογρ. (ἀρ. 78-80).

[Οἱ ἀνασκαφές στὴν Βελανιδέζα καὶ ἡ ἀνακάλυψη τοῦ ἐπιτυμβίου ἀναγλύφου τοῦ Ἀριστίωνος (*IG I*³ 1256)], 1838, φυλ. 8, 127-130· λιθογρ. χωρὶς ἀριθμὸ μετὰ τὸν ἀρ. 80.

Σημειώσεις ἐπὶ τῶν λιθογραφημάτων [ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως (*IG I*³ 883, *IG II*² 3823, 3912, 358, 4113, *IG I*³ 68 fr. a, *IG II*² 982, 1360, 3328, 4237 fr. a, 9299, 3952, 3433, *IG I*³ 59 fr. c, *I*³ 869, *IG II*² 3434, *IG II*² 235, 3634, 3127, 1701, 3249, 4036), ἐπανεκδόση ἀρχαίου Ἀττικοῦ ἐπιγράμματος (*IG I*³ 1197), καὶ μνεῖα ἐπιγραφῆς (*IG I*³ 1387 fr. a)], 1838, φυλ. 9, 131-141, ἀρ. 81-102· λιθογρ. (ἀρ. 81-102).

[Νέο ἐπιτύμβιο ἀπὸ τὴν Βελανιδέζα (*IG I*³ 1257)], 1838, φυλ. 9, 142, ἀρ. 103· λιθογρ. (ἀρ. 103).

Σημειώσεις ἐπὶ τῶν λιθογραφημάτων [ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως (*IG II*² 4184, 3869, 1377.7-26, 1396 fr. b, 1479 A. B, 1522, 1640, *IG I*³ 317-324 fr. i, *IG II*² 1524 B. A, 1449, *IG I*³ 366 fr. d, *IG II*² 1356 fr. a+b)] [ιερὸς νόμος τῶν Αἰξωνέων φυλασσόμενος στὴν Ἀκρόπολη], 2388, 3240, 3538, *IG I*³ 873, *IG II*² 13378, 4331, 1553, 3464 [fr. dextr.], *IG I*³ 875, *IG II*² 3889, *IG II*² 489, 1401 fr. b, 1498 fr. b, 1463, 3829e. 3256)], 1838/9, φυλ. 10, 144-166, ἀρ. 104-133· λιθογρ. (ἀρ. 104-133).

Σημειώσεις ἐπὶ τῶν λιθογραφημάτων [ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως καὶ Ἀθηνῶν (*IG II*² 1479 A. B, 2311 fr. b, *IG I*³ 292-295 fr. b, *IG II*² 3829b. 3255, 5350, 2877, 2402, *IG I*³ 825, 109, *IG II*² 3314, 4128, 5173, 3829a, 3284, 3829c, 3253, 4342, 11333, 6478, *IG I*² 575, *IG I*³ 102 fr. e, *IG II*² 411, 96 fr. a, *IG I*³ 89 fr. g, 93 fr. c, *IG II*² 1496 fr. b, *IG I*³ 68 fr. c, 60 fr. a, 333-337 fr. b, 455, 1194, *IG II*² 3455, 5350, 2311 fr. a, 4321, *IG I*³ 476 fr. XVI, *IG II*² 4884, 5174, *IG I*³ 338-340 fr. e, *IG II*² 3459)], 1839, φυλ. 11, 167-186, ἀρ. 134-175· λιθογρ. (ἀρ. 134-139, 141-175).

Σημειώσεις ἐπὶ τῶν λιθογραφημάτων [ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως (*IG II*² 1937, 653 fr. a, 3022, 1637, 1936 a+b, 1834 a+b, 106 fr. a, 2384, 2338 fr. a, 424, 4000, 807=Eleusis Inscr. 202)], 1839, φυλ. 12, 189-197, ἀρ. 175 [δὶς]-176, 179-181, 183-189 (οἱ ἀρ. 177, 178, καὶ 182 λείπουν)· λιθογρ. (ἀρ. 175 [δὶς]-176, 179-181, 183-189).

[Ἐπιγραφές Ὑπάτης (*IG IX* 2, 55, 41, 38. 17, 16, 56. 22, 21, 13, 45, 42, 27-28, 4. 26. 50, 15, 23. 37. 24, 31, 52)], 1839, φυλ. 12, 197-204, ἀρ. 190-196, 198-208 (ὁ ἀρ. 197 λείπει)· λιθογρ. (ἀρ. 190-196, 198-208).

(συνέχεια). [Ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως (*IG II*² 884, 2396, 336 fr. b, 549, 1134 fr. c, 6 fr. c, *IG I*³ 474 fr. III, *IG II*² 1222)], 1839, φυλ. 12, 204-208, ἀρ. 209-216· λιθογρ. (ἀρ. 209-216).

(συνέχεια). [Τέσσερα γλυπτὰ καὶ μία ἐπιγραφὴ (Τρύφων Δαΐμενος) Ὑπάτης], 1839, φυλ. 12, 209-210· λιθογρ.

Περί τῶν Δήμων Εὐπυρίδαι [τυπώθηκε ἐσφαλμένα: Εὐριπίδαι], Κρωπίδαι, Πήληκες, Ἡφαιστιάδαι, Δαιδαλίδαι, 1839, φυλ. 12, 210-211.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (*IG I*³ 506, 625, *IG II*² 768, 7825, 4324, 2122 fr. b, 1264, 4270, 7537, 5891, 7816, 284 fr. a, 1518 fr. a, *IG I*³ 825)], 1839, φυλ. 13, 212-218, ἀρ. 217-230· λιθογρ. (ἀρ. 217-230).

[Γραπτὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ ταφικὸ μνημεῖο τοῦ Σκυθίνου στὴν Αἴγινα (*IG IV*² 2, 880)], 1839, φυλ. 13, 219, ἀρ. 231· λιθογρ. (ἀρ. 231).

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές (*IG I*³ 474 fr. VII, *IG II*² 2860, 283, 7817, 482 fr. a, 984, 3555, Peek, *Att-Inscr* 47 ἀρ. 67, ἀριστ. θρ.=APMA 5, ἀρ. 758, *IG II*² 239, 1946, 1697 fr. a, 1134 fr. d, *IG I*³ 101.50-64 fr. g, *IG II*² 3515, 3533)], 1839, φυλ. 13, 219-225, ἀρ. 232-246· λιθογρ. (ἀρ. 232-246).

[Ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο (MA 3010), γλυπτὸ (MA 620) καὶ μαρμάρينو ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη], 1839, φυλ. 13, 225-226, ἀρ. 252-254· λιθογρ. (ἀρ. 252-254).

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές (*IG II*² 3442, 2999, 2465, 13286 fr. c, 367, 6391, 2528, 5972, 6306, 7680, 13500, 11133=IG VII 167, *IG II*² 9112)], 1839, φυλ. 13, 226-229, ἀρ. 261-273· λιθογρ. (ἀρ. 261-273).

[Ἀρχαιότητες Ἀθηνῶν, Πειραιῶς, Ἀττικῆς καὶ ἐπιγραφὴ τῆς Σύρου (*IG II*² 125, 501, 12915, EAM 1501, ἀγγεῖο ἀπὸ ἀνασκαφῆ στὴν Βελανιδέζα, *IG II*² 7702, *IG XII* 5 [Σύρος], 672, *IG II*² 12159=IG IV² 2, 1091, *IG II*² 6390, 6669=IG IV² 2, 1096, *IG I*³ 1032 fr. c, *IG II*² 2042, 2058, 2463, 5469, *IG IV*² 2, 751=Πρακτ. Συμπ. Wilhelm 213 κέ., *IG II*² 977 fr. b, 1054, 11181, 4482, 3764, 3554 [fr. b], 333 fr. a, 426,

3488, 7931, EAM 43, IG II² 2983, 6949, 9677=9678, IG II² 4630=Lawton 133, IG II² 1421.82-115 fr. d, 213], 1839, φυλ. 15, 257-270, ἀρ. 266²-300 (οἱ ἀρ. 277 καὶ 292 λείπουν)· λιθογρ. (ἀρ. 266²-300, καὶ ἕνα, τῆς IG II² 3497, χωρὶς ἀριθμὸ πρὸ τοῦ 266).

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές καὶ δύο ἐπιγραφές Δήλου (IG II² 365 fr. b, 3618, 10494, 10217/8, 10991, 8853/4, 5559, 8440, EAD 106 [Δήλος], IG I³ 895, IG II² 5673, EAD 416 [Δήλος], IG II² 2325 fr. v, 1032=SEG XV 104 fr. E, IG II² 11973, 4328, 6856, 2382=Agora XV 74, 188, 1952 fr. b, 543, 700 fr. a, 876, 1073 fr. b+c=Agora XV 322 fr. c+d)], 1839, φυλ. 17, 272-282, ἀρ. 301-324· λιθογρ. (ἀρ. 301-324).

[Ἀγάλμα Παπποσειληνοῦ (EAM 257) ἀπὸ τὸ Διονυσιακὸ θέατρο τῶν Ἀθηνῶν], 1839, φυλ. 17, 282-283, ἀρ. 325· λιθογρ. (ἀρ. 325).

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές καὶ ψήφισμα τοῦ δήμου τῶν Αἰγινητῶν (IG II² 1515, 3935, 2298, 2310, IG I³ 863, 879, IG II² 717 fr. b, 3786, 3497, IG I³ 784 fr. d, 683 fr. a, 167 fr. b, IG II² 6875, 892 fr. b, 2953, 1073 fr. a=Agora XV 322 fr. b, IG I³ 1230 bis, IG IV² 2 [Ἀἶγινα], 749, IG II² 1763, 10899, 10451, 1767=Agora XV 340, IG II² 10945/6, 7633, 505 fr. a)], 1839, φυλ. 17, 283-295, ἀρ. 326-350· λιθογρ. (ἀρ. 326-350).

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 3122, 342 [fr. a], IG I³ 740, IG II² 13620 A, 1451, 342 [fr. b], 374, 301, 11345, 673 fr. a, 4881, 4139, 4210, IG I³ 86 fr. a, IG II² 887, IG I³ 841, 826 fr. b, IG II² 214)], 1840, φυλ. 18, 296-307, ἀρ. 351-368· λιθογρ. (ἀρ. 351-368).

[Ψήφισμα τῶν Μεσογείων (IG II² 1245) περὶ τοῦ κοινοῦ τῶν Μεσογείων καὶ τῆς θέσεως τοῦ δήμου Βατῆς], 1840, φυλ. 18, 307-311, ἀρ. 369· λιθογρ. (ἀρ. 369).

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 718+804, 373=SEG XL 74.b, IG II² 995, IG I³ 730 fr. a, IG II² 4118 [fr. b], IG I³ 656 fr. a, IG II² 4950=6840, 469, 340, 1215, IG I³ 1360, IG II² 3244, 406)], 1840, φυλ. 18, 311-319, ἀρ. 370-382· λιθογρ. (ἀρ. 370-382).

[Ἀνάγλυφο Πανδὸς ἀπὸ τὸν Πειραιά (EAM 251)], 1840, φυλ. 18, 319, ἀρ. 383· λιθογρ. (ἀρ. 383).

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 3876, 979 fr. a, 946, 3799, 1246=SEG XXII 123)], 1840, φυλ. 18, 320-322, ἀρ. 384-388· λιθογρ. (ἀρ. 384-388).

[Ἀνάγλυφο Πανδὸς ἀπὸ τὸ σπήλαιο τῆς Ἀκροπόλεως (EAM 1443)], 1840, φυλ. 18, 322-323, ἀρ. 389· λιθογρ. (ἀρ. 389).

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 1649, 3702, 1034 fr. d)], 1840, φυλ. 18, 323-326, ἀρ. 390-392· λιθογρ. (ἀρ. 390-392).

[Ἀρχαῖα ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ συλλογὴ τῆς Αἰγίνας (EAD 339 [Ρήνεια]=IG IV² 2, 1152, IG II² 10334/5=IG IV² 2, 1089, IG IV 839 [Πόρος]=IG IV² 2, 1238)], 1840, φυλ. 18, 326-327, ἀρ. 393-395· λιθογρ. (ἀρ. 393-395).

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές καὶ ἐπιγραφὴ Τήνου (IG II² 10970, 9413, 7592, IG XII 5 [Τήνος], 873, IG II² 11293)], 1840, φυλ. 18, 328-329, ἀρ. 396-400· λιθογρ. (ἀρ. 396-400).

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 226 fr. b, 53, 6039, 365 fr. a, 4271, IG I³ 96 fr. b, IG II² 124 fr. a, 398.b, IG I³ 102 fr. e, IG II² 2362, 221, 115 fr. sinistr., IG I³ 843, 751, IG II² 226 fr. c, 3035, IG I³ 207 fr. a, 475 fr. XXVI, IG II² 368, 89=Lawton 89, IG I³ 96 fr. a, IG II² 2775, 11200, IG I³ 102 fr. b, IG II² 4332, IG I³ 74, IG II² 4329, 1777)], 1840, φυλ. 19, 332-349, ἀρ. 401-428· λιθογρ. (ἀρ. 401-428).

[Ἐπιγραφές Θήρας καὶ Ἀνάφης (IG XII 3, 792, 866, 880, 516, 921, 438, 437, 436, 559, 304, 309, 278, 261, 282, 292, 290, 303, 298, 307, 316, 283, 296, 300, 297)], 1840, φυλ. 19, 349-358, ἀρ. 429-452· λιθογρ. (ἀρ. 429-452).

[Ἀρχαιοῦτες Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς (IG II² 599=Lawton 169, IG II² 6141, 6676, 11907, 6864, 8407, 10417, 12540, 8770, I. N. Σβορώνος, Τὸ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικὸν Μουσεῖον, ἐν Ἀθήναις 1903-1911, ἀρ. 439, IG II² 2914, 339, Fr. a, IG III 3949, IG I³ 961, IG III 1306=IG XII 9, 11, CAT 4. 930, IG II² 11037, 1457, SEG XLVII 210=APMA 5, 53, IG II² 842, 343, IG I³ 420 Fr. dextr.], 1840, φυλ. 20, 360-371, ἀρ. 453-474· λιθογρ. (ἀρ. 453-474).

[Ἐπιγραφές Θήρας καὶ Ἀνάφης (IG XII 3, 267, 313, 254, 259, 272, 258, 273, 274, 287, 346, 251, 279, 276, 518, 949, 929, 347)], 1840, φυλ. 20, 371-378, ἀρ. 475-491· λιθογρ. (ἀρ. 475-491).

[Ἐπιγραφές τοῦ Μουσείου Σύρου (EAD 401, 373, IG XII 5, 695, EAD 388, IG XII 5, 683, EAD 374, IG XII 5, 671, EAD 313, 143, 121, 319, 358, 37, 212, 310, 338, IG XII 5, 676)], 1840, φυλ. 20, 379-380, ἀρ. 492-498, καὶ 385-387, ἀρ. 500-509· λιθογρ. (ἀρ. 492-498, 500-509).

[Ἐπιγραφὴ Ἀνάφης (IG XII 3, 265)], 1840, φυλ. 20, 387, ἀρ. 510· λιθογρ. (ἀρ. 510).

[Ἐπιγραφές τοῦ Μουσείου Σύρου (IG XII 5, 662, 655, 665)], 1840, φυλ. 21, 388-391, ἀρ. 511-513· λιθογρ. (ἀρ. 511-513).

[Ἐπιγραφές τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς τῆς Ἀδριανείου στοῶς Ἀθηνῶν (IG II² 3644, IDelos 2532 II=EAD 485 I=IG IV² 2, 1133, IG II² 2461, IG II² 11669=IG IV² 2, 942, IG II² 4735, 2278=2096,

13249, 3613, 2291a fr. d=SEG L 155, IG II² 8931, 1125=SEG L 155, IG I³ 1192 stela B fr. d, IG II² 10329, 6127, 5732, 12077, 10203, 10363, 8783, 6018, 4702, 7318, CAT 1. 333, IG II² 6929=IG IV² 2, 1094, IG II² 5559, 9143, 9331, 8846, 9110, IG III 3963, IG II² 3684, 5226, IG I³ 1202, IG II² 6996, 7836, 10914, 8940, 10782, 8936, 7562, 7291, 7470)], 1840, φυλ. 21, 391-407, ἀρ. 514-555' λιθογρ. (ἀρ. 514-555).

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 1338=Eleusis Inscr. 271, IG II² 11865, 2931, 4224=13283, 11386, 7994, 10017, IG II 1076=Eleusis Inscr. 679, IG II² 6269, 5714, 12478, 2876, 11491, 4553, 6384, 5841, 8414, 10271, 4558=IG I³ 956, IG III 3924, IG II² 3445, 1716, 3385, 5380, 3193, νεώτερη ἐπιγραφὴ, IG II² 961 fr. c, 10360, IG I³ 1150 stela B fr. b, Peek, AttInscr 69 ἀρ. 119=APMA 5, 2270, IG II² 6114, 12459, 5266, 2864 a, 9859, 7682, 10381, 12701, APMA 5, 440, IG II² 10803, 5897, 12532, APMA 5, 442, IG II² 9389)], 1841, φυλ. 22, 408-429, ἀρ. 556, 558-600 (ὁ ἀρ. 557 λείπει)· λιθογρ. (ἀρ. 556, 558-600).

[Περὶ τῶν χημικῶν γνώσεων τῶν ἀρχαίων· σημείωση στὸ ἄρθρο τοῦ Ξ. Λάνδερερ «περὶ πιθανῆς ἐγγαράξεως γραμμάτων καὶ ἐπὶ μαρμάρου σημείων διὰ ἐπιθέσεως διαβρωτικοῦ τινὸς μίγματος», 1841, φυλ. 22, 429, σημ. 1.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 5895, EAD App. II, ἀρ. 27, IG II² 7708, 13029, 11210, 9454, 8688, 6928=IG IV² 2, 1095, IG II² 5375, 7996, 10303, 11627=IG IV² 2, 958, IG II² 10424, 9152, 6612, 7661, 5769, 6627, 12831, 8557, 11196, 6757, 8544, 9051, 8244, IG III 3683=ΣΕΜΑ 3170, IG II² 9737a, 7660, 6731, 12028, 11616, ΑΕΕ 3855, IG II² 4248, 11977, 6333, 10733, 8840, 1974, IG I³ 1380, 1208 fr. b, ἐπιγραφὴ βυζαντινῶν χρόνων, IG II² 6188, 12209, 9080, IG III 3976, IG II² 9444, 9793)], 1841, φυλ. 23, 431-444, ἀρ. 601-649· λιθογρ. (ἀρ. 601-649).

[Ἐπιγραφὲς Λέσβου δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ Σπ. Φιντικλέους (IG XII 2, 288, 290, 291, 289, 287, 515, 519, 524)], 1841, φυλ. 24, 447-450, ἀρ. 651-658 (ὁ ἀρ. 650 λείπει)· λιθογρ. (ἀρ. 651-658).

[Ἐπιγραφὲς Ἀθηνῶν (IG II² 9286, 12986, 8169, 9841, 3034, 8269)], 1841, φυλ. 24, 450-451, ἀρ. 659-664· λιθογρ. (ἀρ. 659-664).

[Ἐπιγραφὲς Ἄνδρου καὶ Καρύστου (IG XII 5, 747, 757, 745, 758, IG XII 9, 10, 22, 1, 23, IG XII 5, 738, 787)], 1841, φυλ. 24, 451-455, ἀρ. 665-674· λιθογρ. (ἀρ. 665-674).

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 5720, 8404, Agora XVII 276, IG II² 2423=Agora XV 46 fr. b, IG II² 5253,

6550, 10053, 11542, 10331=10350)], 1841, φυλ. 24, 455-457, ἀρ. 675-683· λιθογρ. (ἀρ. 675-683).

[Ἐπιγραφὲς Ἀστυπάλαιας, Θήρας καὶ Ἀνάφης (IG XII 3, 213, 208, 207, 191, 185, 196, 214, φοινικικὴ ἐπιγρ., ἐπιγραφὴ Ἀστυπάλαιας, IG XII 3, 228, 203, 195d, 182, 215, 919, 268, 329/1295)], 1841, φυλ. 24, 457-462, ἀρ. 684-700· λιθογρ. (ἀρ. 684-700).

[Ἐπιγραφὲς Ἀττικῆς, Μεγάρων καὶ Πάρου (IG II² 7369, 8945, 8665, 11273, 10547, 2452, 12031, 12666, 8860, 5790, IG VII 152, IG II² 7321, 6940, IG XII 5, 406, IG II² 7394, 13168, 8426, 5362, 5990)], 1841, φυλ. 24, 463-468, ἀρ. 701-719· λιθογρ. (ἀρ. 701-719).

[Ἐρυθρόμορφος κρατήρας ἀπὸ τὴν Αἴγινα, ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο Ἀθηνῶν (ΕΑΜ 871), καὶ δύο ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ], 1841, φυλ. 24, 468-470, ἀρ. 720-723· λιθογρ. (ἀρ. 720-723).

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 1926, 3827, 1072, 4144, 4173, 10216, 1122, 2325 fr. m, 10355/6, 2501, 8312=Agora XVII 432, IG II² 6550, 5973, 8004, 6301, 10615, 11955, 5335, 5286, 7526, 7422, 10322, 11246, 7711, 7708, 4118, 7673, 8333, 11572, 11950/1 (δημοσιεύεται ὑπὸ τὸν ἴδιο ἀριθμὸν - τὸν ἀρ. 754 - καὶ λιθογράφημα τῆς IG II² 11238), 6624, 5269, IG I³ 852, IG II² 3129)], 1842, φυλ. 25, 471-482, ἀρ. 725-758 (ὁ ἀρ. 724 λείπει)· λιθογρ. (ἀρ. 725-758, καὶ ἓνα τῆς IG II² 11238 χωρὶς ἀριθμὸν).

[Ἐπιτύμβια μνημεῖα Δήλου καὶ Ἀθηνῶν (ΕΑΜ 1661, IG II² 8852, 7509, 6063, 7845, 8875, 10031=Agora XVII 635, IG II² 8847=Agora XVII 495, IG II² 6701, IG II 3536=APMA 5, 2399, IG II² 5784)], 1842, φυλ. 25, 483-485, ἀρ. 759-769· λιθογρ. (ἀρ. 759-769).

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 10044, 9659, 630, 7695)], 1842, φυλ. 25, 489-490, ἀρ. 770-773· λιθογρ. (ἀρ. 770-773).

[Σημείωμα στὸ ὑπ' ἀρ. λιθ. 744 σχέδιο μὲ τὸν τίτλο: «Εἰς Θήραν ἵχνη ἀρχαίων οἰκοδομημάτων», 1842, φυλ. 25, 490, ἀρ. 774· λιθογρ. (ἀρ. 774).

[Ἐπιγραφὴ Καρύστου (IG XII 9, 25)], 1842, φυλ. 25, 490, ἀρ. 775· λιθογρ. (ἀρ. 775).

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 2327, 5936, ΕΜΜΕΓ', 171, ἀρ. 3, IG II² 8018, 7422, 4119, 3691 a, b)], 1842, φυλ. 25, 491-493, ἀρ. 776-782· λιθογρ. (ἀρ. 776-781).

[Ἀπελευθερωτικὲς ἐπιγραφὲς Φωκίδος (IG IX 1, 187-190, 193, 191-192, 194)], 1842, φυλ. 25, 493-499, ἀρ. 783-786· λιθογρ. (ἀρ. 783-786).

[Ἀρχαιοῖτες Ἀττικῆς καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδος (IG VII [Βοιωτία], 2746, 2796, 2793, 2799, 2803, 2800, 2791, 3264, 3262, 3238, 3265, 3241, 3235, IG II²

9384)], 1842, φυλ. 25, 499-502, ἀρ. 787-800· λιθογρ. (ἀρ. 787-800).

[Αρχαιοῦτες Ἀττικῆς καὶ Στερεᾶς Ἑλλάδος (*IG* VII [Βοιωτία], 2781, 2782, 2796a, 2806, 2795, 2807, ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφο στὴν μονὴ «Μελισίνας» - Μαλεσίνας - Λοκρίδος, *IG* IX 1 [Φωκίς], 29, 23, 25, *IG* VII [Βοιωτία], 3278, 3272, 3274, 3230, 3273, 3205, 3224, 3223, 3178, 3186, *IG* II² 4669, 8055, *IG* IX 2 [Θεσσαλία], 9. 10, 1, *IG* II² 5702, 7583, 9479?, 8460, 12359=12360, 9236=13045, 12757, 8245, 7118, *EMME* Γ', 171, ἀρ. 2, *IG* VII 3111, 2694, *IG* IX 1, 179, 16, 10, *IG* VII 3410, 2664, 2571, 2562, 2662, 2582, 2677, 2415, 2672, 3265)], 1842, φυλ. 26, 503-516, ἀρ. 801-850· λιθογρ. (ἀρ. 801-850, καὶ ἓνα χωρὶς ἀρ.).

[Αρχαιοῦτες Ἀττικῆς (*IG* II² 6798, M. Hamiaux, *Les sculptures grecques. I. Des origines à la fin du IVe siècle avant J.-C. Musée du Louvre*, Paris 1992, 225 ἀρ. 238, EAM 1538, *IG* II² 10838, 1042 fr. d, 5322, 5791, 1201, 5906, *IG* I³ 1150 fr. d, *IG* II² 1339, 2124, *IG* I³ 1191 stela C fr. l, *IG* II² 2872, 10759, 11117, 10645, 11483, 8508, 216 fr. b, 9574, 11460, 7300, 1076 fr. h, *APMA* 5, 58, *IG* II² 4724, *APMA* 5, 833, *IG* II² 4413, 5591, 6983, 7790, 3594, 1820=Agora XV 440, *IG* II² 13075, *IG* I³ 104, *IG* II² 3565, κεφαλὴ ἀνδριάντος, *IG* II² 11888, *CAT* 1.763, *IG* I³ 871, 364, *IG* II² 11924, 6220, *APMA* 5, 13, *IG* II² 9940, 3070, 10264, 8759, 8323, *APMA* 5, 1982)], 1842, φυλ. 26, 517-534, ἀρ. 851-901 (ὁ ἀρ. 883 λείπει)· λιθογρ. (ἀρ. 851-881, 886-901).

[Αρχαιοῦτες Ἀττικῆς (*IG* II² 109 fr. a, 275, 281, *IG* I³ 1235, *IG* II² 8112, 3683, 11753, *IG* III 3745, *IG* II² 11112, *IG* III 1618, 3719, Walter ἀρ. 399=APMA 5, 41, *IG* II² 163=Lawton 114, *IG* II² 3150)], 1842, φυλ. 27, 540-544, ἀρ. 902-915· λιθογρ. (ἀρ. 902-915).

[Αρχαιοῦτες Παλαιοπολέως Ἀνδρου (τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἑρμοῦ EAM 218, καὶ ἡ ἐπιγραφὴ *IG* XII 5, 757)], 1842, φυλ. 27, 544-545, ἀρ. 916· λιθογρ. (ἀρ. 916).

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (*IG* II² 5290, 2488, 5659, *IG* III 3925=APMA 5, 79, *IG* II² 4899, 725, *APMA* 5, 1193, *IG* II² 118, *APMA* 5, 1669, 432, 957, 958=SEMA 2998, *IG* II² 3385, 13099, 1743 fr. b=Agora XV 7 fr. d, *IG* II² 13373 fr. b, 4470, *IG* I³ 113 fr. c, *IG* II² 6914, 4011, 10013, 2860, 838 fr. a, 76 fr. b, 353, 3555, *SEG* XXVIII 225, *IG* II² 13379, *IG* I³ 264 fr. 74, *IG* II² 11829, 1930, 120 fr. a, 559, 344, 1434, 13374, 367, 1341 fr. a, *IG* III 3911=APMA 5, 632)], 1842, φυλ. 27, 545-559, ἀρ. 917-955· λιθογρ. (ἀρ. 917-955).

[Κεφαλὴ Αἰγυπτιακοῦ ἀγάλματος ποῦ ἀνακαλύφθηκε στὴν θάλασσα παρὰ τὸν λιμένα τῆς Αἴγι-

νας], 1842, φυλ. 27, 559-560, ἀρ. 956· λιθογρ. (ἀρ. 956).

[Δύο ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα Ἀθηνῶν (*IG* II² 6199=EAM 4833, Conze 1879=APMA 4, 3=EAM 3080)], 1842, φυλ. 27, 560, ἀρ. 957-958· λιθογρ. (ἀρ. 957-958).

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές (*IG* II² 417=SEG LI 80, *IG* II² 1530, 2385 fr. c=2431, 3127, 3249, *IG* I³ 105 fr. b, 72 fr. c, *IG* II² 468, 1684, *IG* I³ 1176, *IG* II² 6803, 774 fr. c, 5423, 6739, 333 fr. b, 3086/7, 8586, 10123, 10235, 170, 4034 fr. a, 5459, 9432, 9554, 3006, SEMA 745, *IG* II² 12555, 3635, 8245, 7118, 5976, 8110, 10260, 8615, 4039, 5323, 8030, 9810, 7061, 121, SEG XXVI 238, *IG* I³ 203 fr. a)], 1842, φυλ. 27, 560-574, ἀρ. 959-1000· λιθογρ. (ἀρ. 959-1000).

[Ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα· ἓνα τῶν Δελφῶν (Μουσ. Δελφ. 936), καὶ δύο τῆς Δήλου (*IG* IV² 2, 1166, 1187)], 1842, φυλ. 28, 577-578, ἀρ. 1001-1003· λιθογρ. (ἀρ. 1001-1003).

[Ἐπιγραφὲς στὴν ἀρχαιολογικὴ συλλογὴ τῶν Προπυλαίων (*IG* II² 907, 2424, 13131, 4194, 3629 fr. a, 5527, *IG* III 958, *IG* II² 114 fr. b)], 1842, φυλ. 28, 578-580, ἀρ. 1004-1011· λιθογρ. (ἀρ. 1004-1011).

[Τρία γλυπτὰ στίς ἀρχαιολογικὲς συλλογὲς τῶν Ἀθηνῶν ἓνα ἀπὸ τὴν Αἴγινα (EAM 1385), ἓνα τοῦ Πειραιῶς, καὶ ἓνα τῆς Δήλου (*IG* IV² 2, 1192)], 1842, φυλ. 28, 581, ἀρ. 1012-1014· λιθογρ. (ἀρ. 1012-1014).

[Αρχαιοῦτες Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν (*IG* II² 40, *In-schr. gr. Bild.* 465=APMA 5, 209, *IG* II² 3943, 6197, 117 fr. b, *IG* I³ 117 fr. b, *IG* II² 3119, 4775 b, 573 fr. a, 3431, *IG* I³ 1039, *IG* II² 371, 435, 371?, 1698 fr. c=Agora XV 492 g, *IG* II² 2196, 495, 426, 2374, 1933 fr. a, *IG* I³ 134.2-10, *IG* II² 1089, 2476=Agora XV 492 f, *IG* II² 2382=Agora XV 74, *IG* I³ 179, *IG* II² 587, οἱ πλάκες MA 973 καὶ 991 ἀπὸ τὸ θωράκιο τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, *IG* II² 240, οἱ πλάκες MA 989, 994, 996, 1013, καὶ 3737 ἀπὸ τὸ θωράκιο τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, *IG* II² 1932, 1052=SEG XLVII 143 D. 2 fr. a, *IG* I³ 420 fr. sinistr., *IG* II² 240, 1113 (πρὸ τοῦ ἀρ. 1050 = *IG* II² 1113 δημοσιεύεται λιθογράφημα ἀγάλματος ἀρκτύλου, γιὰ τὸ ὁποῖο δὲν σημειώνεται τίποτε σχετικόν), *IG* I³ 91 fr. c, 37 fr. b+c, *IG* II² 21, 4242, 509, 778=Agora XVI 208 a, *IG* II² 1165 fr. b, 777, 554 fr. a, 743, 735, *IG* I³ 102 fr. c, 102 fr. d, *IG* II² 334=Agora XVI 75, *IG* I³ 93 fr. e, *IG* II² 186, 1090=SEG XLVII 163, *IG* I³ 81, *IG* II² 651 fr. b, *IG* I³ 93 fr. b, *IG* II² 1720, 2691, 418, 584 fr. b, *IG* I³ 102 fr. a, *IG* II² 955, 662=Agora XVI 172 b, *IG* II² 510, 776 fr. b, 765)], 1842, φυλ. 28, 581-619, ἀρ. 1015-

1080· λιθογρ. (ἀρ. 1015-1028, 1030-1037, 1041-1045, 1050-1062, 1064-1080).

[Δύο λιθογραφήματα χωρὶς ἀριθμό, μετὰ τὸν ἀρ. 1026], 1842, φυλ. 28.

[Τρία λιθογραφήματα (τῶν MA 996, 1013 καὶ 3737) χωρὶς ἀριθμό, μετὰ τὸν ἀρ. 1045], 1842, φυλ. 28.

[Ἐπιγραφές Ἀθηνῶν καὶ Σαλαμίνας (*IG* II² 2777, *IG* I³ 514, 862 fr. b, *IG* II² 8950, 8468, 7609, 8304, *AEE* 3758, *IG* II² 851 fr. b=Agora XVI 248 b, *IG* II² 9529, 13096, 13454, 12555, 12117, *APMA* 5, 2760, *IG* II² 11882/3, *APMA* 5, 2756, *IG* III 3955, *IG* I³ 69, *IG* II² 1768=Agora XV 365)], 1842, φυλ. 28, 620-625, ἀρ. 1081-1100· λιθογρ. (ἀρ. 1081-1092, 1094-1100).

[Ἀνάθημα στὸ ἱερὸ τοῦ Πανδὸς καὶ τῶν Νυμφῶν στὸ σπήλαιο τῆς Πάρνηθος Ἀττικῆς (*IG* II² 4646)], 1852, φυλ. 30, 637-640, ἀρ. 1101.

[Ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως καὶ Ἀθηνῶν τῶν χρόνων πρὸ Εὐκλείδου ἄρχοντος (*IG* I³ 46 fr. b καὶ a, 1161 fr. b, 1150 fr. a, 1151)], 1852, φυλ. 30, 640-644, ἀρ. 1102-1106.

Ὑλη ἵνα χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι οἱ νῦν κατοικοῦντες τὴν Ἑλλάδα εἰσὶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, 1852, φυλ. 30, 644-664.

[Ἀττικὴς ἐπιγραφές τῶν χρόνων πρὸ Εὐκλείδου ἄρχοντος (*IG* I³ 1192 stela A fr. a, 1152, 1368, 514, 71 fr. 8.9, 1065, 234, 735, 1166, 842, 509, 836, 1149 fr. a, 15 fr. d, 507 fr. b, 859 bis, 711 bis, 964, 1368, 1157, 430 fr. a, 831 fr. e καὶ f, 927 fr. c)], 1852, φυλ. 31, 665-681, ἀρ. 1107-1128.

[Ἐπιγραφές σὲ Ἀττικὰ ἀγγεῖα (*LIMC* VII.1 (1994) 64, s.v. *Oreios* I, ἀρ. 1, Le Bas, *Attique* II 37a, *IG* I³ 468, J. C. Hoppin, *A handbook of greek black-figured vases*, Paris 1924, 404, ἀρ. 42)], 1852, φυλ. 31, 681-682, ἀρ. 1129-1132.

(συνέχεια). [Ἀττικὴς ἐπιγραφές τῶν χρόνων πρὸ Εὐκλείδου ἄρχοντος (*IG* I³ 720, 1055, Peek, *Att-Inschr* 151 ἀρ. 325, *IG* II² 13244, *IG* I³ 1144A fr. a, 1236, 1158 fr. a, 854 fr. a)], 1852, φυλ. 31, 682-687, ἀρ. 1133-1141.

[Ἐπανεκδοσὴ τῶν θραυσμάτων b καὶ a τοῦ Ἀττικοῦ ψηφίσματος περὶ τῆς ἰδρύσεως ἀποικίας στὴν Βρέα, *IG* I³ 46], 1852, φυλ. 31, 687-688, ἀρ. 1102 δίς, 1103 δίς.

[Νέο τεμάχιο Ἀττικῆς στήλης, *IG* I³ 430 fr. b], 1853, φυλ. 32, 689-690, ἀρ. 1142.

[Ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν, *IG* I³ 881], 1853, φυλ. 32, 690, ἀρ. 1143.

[Τεμάχια τῶν στηλῶν μὲ τοὺς λόγους τῶν Ἑλληνο-

ταμίων, *IG* I³ 259-272 (*lapis primus*), 273-280 (*lapis secundus*) καὶ 281-284 (βλ. *APMA* 5, 495 κέ.)], 1853, φυλ. 32, 690-740, ἀρ. 1144-1203.

[Τμήμα τῆς στήλης μὲ τοὺς λόγους τῶν λογιστῶν, *IG* I³ 369 fr. f], 1853, φυλ. 32, 740-744, ἀρ. 1204.

(συνέχεια). [Τεμάχια τῶν στηλῶν μὲ τοὺς λόγους τῶν Ἑλληνοταμίων, *IG* I³ 259-272 (*lapis primus*), 273-280 (*lapis secundus*), καὶ 281-284 (βλ. *APMA* 5, 495 κέ.), καὶ τοῦ ψηφίσματος περὶ τῆς τάξεως τοῦ φόρου τῶν συμμάχων, *IG* I³ 71], 1853, φυλ. 32, 744-773, ἀρ. 1205-1287.

[Ὅροι Ἀττικοῦ Ἐμπορείου καὶ ὁδοῦ τοῦ Πειραιῶς (*IG* I³ 1101), τῆς τριττύος τῶν Λακιαδῶν (*IG* I³ 1120), καὶ τῆς Πηνυκός (*IG* I³ 1092)], 1853, φυλ. 32, 773-775, ἀρ. 1288-1290.

[Ἀττικὴς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές (*IG* I³ 1283 bis, *IG* II² 7794, 11035, 9244, 6245, 7880, 5588, 5387, 8773, 8944)], 1853, φυλ. 32, 775-777, ἀρ. 1291-1300.

[Ψήφισμα τῆς πόλεως τῶν Δελφῶν ὑπὲρ τῶν Ἀθηναίων (*IG* II² 1136)], 1853, φυλ. 33, 779-781, ἀρ. 1301.

[Ψήφισμα τοῦ δήμου τῶν Ἐρετριέων (*IG* XII 9, 236)], 1853, φυλ. 33, 781-784, ἀρ. 1302.

[Ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως καὶ Ἀθηνῶν (*IG* II² 243, 79 fr. b, 242=SEG XL 74a, *IG* II² 858, 2330, 854, 237)], 1853, φυλ. 33, 785-790, ἀρ. 1303-1309.

[Ἐπιγραφές Ἀμφιαρείου Ὡρωποῦ (*IG* VII 259-260. 261, 262, 386, 304, 287, 288, 416, 434, 416, 401, 287-288, 458, 450, 259-260 = *Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ὡρωποῦ* 429. 82. 127, 138, 180, 183, 204, 205, 523, 428, 523, 106, 204, 540, 498, 82. 429)], 1853, φυλ. 33, 790-802, ἀρ. 1310-1324.

[Ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως (*IG* II² 1051 fr. d=SEG XLVII 143 D. 1 fr. b, *IG* II² 845)], 1853, φυλ. 33, 802-804, ἀρ. 1325-1326.

[Ἐπιγραφές Μεγάρων περὶ τῶν ἀνασκαφῶν στὰ Μέγαρα (*IG* VII 2, 3, 12, 13, 14, 5, 6, 4, 9, 8, 21, 8, 6)], 1853, φυλ. 33, 804-818, ἀρ. 1327-1339.

[Ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως καὶ Ἀθηνῶν (*IG* II² 456 fr. b, 565, 470 fr. b, 991=SEG XV 104 fr. I, *IG* I³ 1032 fr. a, *IG* II² 564=Agora XVI 111 b, *IG* I³ 177, *IG* II² 1119=Agora XVI 337 b, *IG* II² 1051 fr. b=SEG XLVII 143 D. 1 fr. b, *IG* II² 441, 411, *IG* I³ 369 fr. f, 369 fr. e, 115, 452, *IG* II² 1601, 1615 e, 1615 a.b.c.d, 132 fr. a, 530, *IG* I³ 89 fr. i, *IG* II² 1088 fr. d=SEG XLVII 163, *IG* II² 521, 343)], 1853, φυλ. 33, 818-842, ἀρ. 1340-1362.

[Ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως καὶ Ἀθηνῶν (*IG* II² 889, 656, 1106 fr. b, 855, 35 fr. a, *IG* I³ 97 fr. a, *IG* II² 1048=Agora XV 281 fr. a, *IG* II² 1596, 2434=Agora XV 88, *IG* II² 641, 438, 451, 30 fr. a, 1596, 2745,

1212, 492 fr. b, 857)], 1853, φυλ. 34, 843-859, ἀρ. 1363-1380.

[Ψήφισμα τοῦ δήμου τῶν Σαλαμινίων (*IG* II² 1228)], 1853, φυλ. 34, 860-862, ἀρ. 1381.

(συνέχεια). [Ἐπιγραφὴς Ἀκροπόλεως καὶ Ἀθηνῶν (*IG* II² 196, *IG* I³ 71 fr. 13, *IG* II² 2993, 3572, 981)], 1853, 862-865, φυλ. 34, ἀρ. 1382-1386.

[Ἐπιγραφὴ Ἀκροπόλεως (*IG* II² 2495)· περὶ τοῦ «τέλματος τῆς Ἀθηνᾶς»], 1853, φυλ. 34, 865-866, ἀρ. 1387.

(συνέχεια). [Ἐπιγραφὴς Ἀκροπόλεως καὶ Ἀθηνῶν (*IG* II² 114 fr. a, 424, 954 fr. b=*Agora* XVI 276 c, *IG* II² 1341 fr. b, 593, 848 fr. a=*Agora* XV 129 a, *IG* II² 61, 173, *IG* I³ 63, *IG* II² 670, *IG* I³ 149 fr. b, *IG* II² 425, 1956, *IG* I³ 1032 fr. b)], 1853, φυλ. 34, 867-880, ἀρ. 1388-1401.

[Ψήφισμα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (*IG* I³ 6 fr. e=*Eleusis Inscr.* 19) ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο «Μητροῶν» τῶν Ἀθηνῶν, καὶ σημείωση περὶ τῶν ἐρευνῶν καὶ τῶν ἀνασκαφῶν κατὰ τὴν θέσιν αὐτῇ], 1853, φυλ. 34, 880-881, ἀρ. 1402.

[Ἐπιγραφὴς Ἀκροπόλεως καὶ κλιτύων (*IG* II² 135, 52, 7, 193, 352, 1265, 3 fr. b=*SEG* LI 67, *IG* II² 2490, 381 fr. dextr., *IG* I³ 109, *IG* II² 673 fr. c, 1152, 22 fr. b, 427, 586, 673 fr. b, 824, *IG* I³ 72 fr. d, 279 fr. 11, 72 fr. a, 497 bis, 108 fr. b, *IG* II² 1354, *IG* I³ 114 fr. a, 66 fr. a, *IG* II² 328, 736, 286, *IG* I³ 140, *IG* II² 1088 fr. b=*SEG* XLVII 163, *IG* II² 1359, 429, 1699 fr. b, 721, 580, 543, 300 [fr. b], 2312, 262, 986 fr. a, 1088 fr. e=*SEG* XLVII 163, *IG* II² 37 fr. a, 414 fr. b=*Agora* XVI 94 k, *IG* I³ 157 fr. c, *IG* II² 188, *IG* I³ 125 fr. b, *IG* II² 1597)], 1853, φυλ. 34, 881-904, ἀρ. 1403-1449.

[Ἐπιγραφὴ Μυρρινοῦντος Ἀττικῆς (*IG* II² 3191)], 1853, φυλ. 34, 904-905, ἀρ. 1450.

[Ἐπιγραφὴς Ἀκροπόλεως, Ἀθηνῶν καὶ περιχώρων (*IG* II² 706, 215 fr. b, 560, 374, 1080, 1014, 1003, 1238 fr. b, 1224 fr. d, 496, 494, 6344, 11681, 3425, 4055a=7630=*Agora* XVII 69, *IG* II² 7664, 4012, 5308, 3834, 3824)], 1853, φυλ. 34, 905-914, ἀρ. 1451-1471.

[Ἐπιγραφὴ Θηβῶν (*IG* VII 2430)], 1853, φυλ. 34, 906, ἀρ. 1453.

[Ἀττικὴς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές (*IG* II² 11617, 8426, 9352, 10604, 7065, 5953, 5858, 6175, *ΣΕΜΑ* 182, *IG* II² 8026, 6000, 8811, 7706, 9001, 7644, 3900, 9182, 5741, 9211, 8177, 5238, 9542, 12822, 10307, 7117, 8874, 7703, 8928, 6257, 8088=*IG* IX 1³, 774, *IG* II² 10090, 9618, 7144, *SEG* XXVIII 310, *IG* II² 6599, 12203, 5330, 6724, 5650, 6093, 9790=9882, 4738, 8692=8682, 7851, 8141, 9490, 6253, 7722, 8077, 5263, 10710, 9369, *IG* II 3098=*IG* XII 3, 832, *IG* II²

12167, 9295, 6164, 10422², 6266, 5413, 6166, 8391=*IG* XII 3, 831, *IG* II² 12021/2, 2574, *IG* I³ 1323)], 1853, φυλ. 34, 905-927, ἀρ. 1472-1512 καὶ 1514-1537.

[Ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ Εὐβοίας (*IG* XII 9, 132)], 1853, φυλ. 34, 923, ἀρ. 1513.

[Ὅρος χωρίου τοῦ Πειραιῶς (*IG* II² 2669)], 1853, φυλ. 34, 927-928, ἀρ. 1538.

(συνέχεια). [Ἀττικὴς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές (*IG* II² 5414, 7030, 5433, 9538, 6170, 7593, 10130, 7228, 11586, 11671, 7656, 8719, 11855, 9211, 6660, 9482, 9171, 7683, 6463, 8219, 8787, 6811, 7129, 8539, *IG* III 1659, *IG* II² 6770, 7166, 8346, 5952, 9078, 7929, 9271, 6234, 5423)], 1853, φυλ. 34, 928-934, ἀρ. 1539-1572.

Συνέχεια ὕλης, ἵνα χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι οἱ νῦν Ἑλληνες εἰσὶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων· ὄρα φυλλ. 30 τῆς Ἀρχ. Ἐφημ. σελ. 644 τοῦ ἔτους 1852. [Τό «λίθινο» χρονικό· ἐπιγραφὴ στὴν μονὴ Δαφνίου (*IG* II² 13295A.C), χριστιανικὰ χαράγματα στὴν ἐκκλησίᾳ τοῦ Λυκοδήμιον (*CIG* 9321-9336) καὶ ἀρχαῖα ἐπιγραφὴ (*IG* II² 2875), χριστιανικὰ χαράγματα Προπυλαίων (*CIG* 9337-9344) καὶ Θησείου (9345-9346)], 1853, φυλ. 34, 935-940, ἀρ. 1573-1600 καὶ σχεδιογραφήματα μετὰ τὴν σ. 948.

Ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ χειρογράφου τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν, 1853, φυλ. 34, 940-946.

[Ἐπιγραφὴς Ἀκροπόλεως καὶ Ἀθηνῶν (*IG* II² 423, 81, 180, *IG* I³ 39, *IG* II² 70, 179 fr. c, 728, 477, 454, 776 fr. c, 962 fr. b)], 1853, φυλ. 35, 949-955, ἀρ. 1601-1611.

[Λόγος τῶν ταμιῶν τῶν ἄλλων θεῶν (*IG* II² 1445)· τοπογραφία Ἀκροπόλεως], 1853, φυλ. 35, 956-959, ἀρ. 1612.

[Ἀττικὴς ἐπιγραφές (*IG* II² 983 fr. a, 673 fr. b, 577, *IG* I³ 46 fr. a, *IG* II² 520, 10452, 7218, 576 fr. b, 942, 576 fr. a, 1767. 1806=*Agora* XV 340. 424, *IG* II² 1793=*Agora* XV 397, *IG* II² 2407, 1421 fr. d., 106 fr. a, 123, 7550, 3876, 5634, 8407, 6619, 5886, 6765, 8437, 6203, 8526, 8781)], 1853, φυλ. 35, 959-972, ἀρ. 1613-1641.

[Δύο ἐπιγραφὴς Στύρων Καρυστίας (*IG* XII 9, 57 καὶ 70)], 1853, φυλ. 35, 969, ἀρ. 1628-1629.

[Ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὴς Σαλαμίνας (*IG* II² 6475, 7107, 12798, 6930, 6480)], 1853, φυλ. 35, 973-974, ἀρ. 1642-1646.

[Ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ Θορικού (*IG* II² 6222)· περὶ τῆς θέσεως τοῦ Ἀττικοῦ δήμου Θορικοῦ], 1853, φυλ. 35, 974-976, ἀρ. 1647.

[Αττικές επιτύμβιες επιγραφές (*IG* II² 8571, 8814, 5765, 10723, *ΣΕΜΑ* 2428, *IG* II² 5463, 8781, 5463, 5479, 12811, Walter 361, *IG* II² 12281, 6805, 10357, 5343, 6433, 7367, 5398, 7454, 8630, 9256, 10923, 12014, 10014, 7894, 9042, 9592, 9902, 12841, 8824, 5561, 10351, 10454, 11464, *IG* I³ 1339, *IG* II² 8846.4-7, 6490, 11102, 12743, 12744, 12924, 6347.1-2, 9831, 8859, 10075, 8008, 8282, 7013, 6160, 5602, 10433, 10080, 5576, 7531, 7791, 6040, 6618, 5410, 7611, 9869, 6750, 6102, 5334, 6878, 7995, 5764, 6334, 10050, 8610, 12031)], 1853, φυλ. 35, 976-988, ἀρ. 1648-1717.

[Αττικές επιτύμβιες επιγραφές (*IG* II² 6069, 11792=*Agora* XVII 872, *IG* II² 10296, 5944, 9977, 8701, 6969, 7842, 10049, 9247, 10519, 8926, 6447, 8061, 3212, 8691, 9329, 8128, 8867, 6143, 9910, 9710, 7802, 10344, 5377, *IG* I³ 1082=*IG* I³ σ. 974, *IG* II² 7563, 7371, 5884, 6395, 5256, 6701?, 6680=6682, 12020, 7190, 9235, 9521, *AEE* *3643, *IG* II² 6838, 7544, 9494, 6335 fr. b, 8157, 5290)], 1853, φυλ. 36, 989-997, ἀρ. 1718-1761.

[Τμητικό βάθρο Ακροπόλεως Αθηνών (*IG* II² 3205 fr. b, a)], 1853, φυλ. 36, 997, ἀρ. 1762-1763.

(συνέχεια). [Αττικές επιτύμβιες επιγραφές (*IG* II² 6304=*IG* IV² 2, 1088, 7890, 9480, 12109, 6948, 6453, 10936, 9580a)], 1853, φυλ. 36, 997-998, ἀρ. 1764-1771.

[Ανάθεση των Ταραντίνων ίππέων (*IG* II² 2975)], 1853, φυλ. 36, 999, ἀρ. 1772.

(συνέχεια). [Αττικές επιτύμβιες επιγραφές: εύρηματα του έτους 1830 (*IG* II² 5310, 6064, 5910, 12588, 10156, 10325, 10456, 10585, 6759=*Agora* XVII 218, *IG* II² 7279, 8235, 10855, 9491, 10535)], 1853, φυλ. 36, 999-1001, ἀρ. 1773-1786.

[Επιτύμβιες επιγραφές Σαλαμίνας: εύρηματα των έτων 1830-1831 (*IG* II² 6908=*IG* IV² 2, 1087, *IG* II² 11635=*IG* IV² 2, 1093, *ΣΕΜΑ* 2200, *IG* II² 5667, *AEE* 1022, *IG* II² 7161=*IG* IV² 2, 1109, *IG* XII 5, 338=*IG* IV² 2, 1225, *IG* II² 6728, 5529/30, 6526)], 1853, φυλ. 36, 1001-1003, ἀρ. 1787-1796.

[Αττικές επιγραφές (*IG* II² 11730, *IG* I³ 1118, *IG* II² 12541, 7790, 5394, 6401, 3481=*SEG* XXXIX 218, *IG* II² 3174 fr. a, 1042 fr. a, 1376 fr. b, 2325 fr. n, 4035, 2964, 2325 fr. m¹, 4889, 5181, 4692, 4738, 4398)], 1853, φυλ. 36, 1003-1008, ἀρ. 1797-1815.

[Επιγραφή από το Θέατρο της Επιδάουρου (*IG* IV 1252)], 1853, φυλ. 36, 1008, ἀρ. 1816.

(συνέχεια). [Αττικές επιγραφές (*IG* II² 4525, 4344, 1155 fr. a, 4956, 3892, *IG* III 956, *IG* II² 4880, 5944, 4850, 4855, 4719, 6531, 6661)], 1853, φυλ. 36, 1008-

1010, ἀρ. 1817-1829.

[Επιγραφή της εισόδου προς τον σηκό της Βλαύτης και της Κουροτρόφου στην Ακρόπολη (*IG* II² 5183): περί του ιεροῦ της Βλαύτης στην Αθήνα], 1853, φυλ. 36, 1010, ἀρ. 1830.

(συνέχεια). [Αττικές επιγραφές (*IG* II² 6848, 5318, 4770, 6761, 12663a fr. a, 6696, 7714, 5843, 2318 fr. a)], 1853, φυλ. 36, 1011-1013, ἀρ. 1831-1839.

[Χορηγικές επιγραφές Αθηνών (*IG* II² 3040, 3037 fr. c. a, 3064, 3028, 3085, 3084, 3086/7 not.)], 1853, φυλ. 36, 1013-1015, ἀρ. 1840-1847.

(συνέχεια). [Αττικές επιγραφές. 1. Ψηφίσματα και κατάλογοι (*IG* II² 1224 fr. a, 2411=*Agora* XV 72 fr. Α', *IG* II² 1946, 119, 46 fr. b'), 2. Επιτύμβιες επιγραφές (*IG* II² 9458, 6477=7358, 7764)], 1853, φυλ. 36, 1015-1018, ἀρ. 1848-1855.

[Επιγραφές κατά το πλείστον επιτύμβιες, αντιγραφείσες μεταξὺ των έτων 1830 και 1833: Αἴγινας (*IG* IV² 2, 919), Αττικής (*IG* II² 11289, 10543, *APMA* 5, 2737, *IG* II² 10632a, 6255, *APMA* 5, 1657, *IG* II² 7280, 6900, 6307=*IG* IV² 2, 1098, *IG* II² 8908, 8932, 6844, 8480=13001?, 9912, 5507, 8768, 10341, 11423, 6850), Αἴγινας (*IG* IV² 2, 1007 III, 878), Αττικής (*IG* II² 6076, 5490, 11084, 5460, 5954, 6763, 7332, 9467, 8859, 12952, 6389, 11977, 8990, 7183, 11219, 7936, 5690, 5942=4732, 6062, 9253, 5941, 11811)], 1853, φυλ. 36, 1018-1025, ἀρ. 1856-1899.

[Αττικές επιγραφές κατά το πλείστον επιτύμβιες (*IG* II² 12008, 8840, 6202, 11670, 7745, *ΣΕΜΑ* 2469, 1027, *IG* II² 8185, 13069, 6139, 10068, 12526, 6478, 9308, 10988, 3285, 2475, 10228, 3685, 4470, 2591.1-2, 9385, 8544, 5534, 11601, 8320, 11196, 7046, 4907, *APMA* 5, 7, *IG* II² 5320, 7179, 12484, 12547, 9281, 13001, 9594, 7909, *IG* III 3902, *IG* II² 6564, 5988, 1723, 2829=*Agora* XV 24, *IG* II² 2393)], 1853, φυλ. 36, 1025-1033, ἀρ. 1900-1943.

[Αττικές επιγραφές δημοσίευση νέων και επανέκδοση δημοσιευμένων από τον Α. Ρ. Ραγκαβή στο *Antiquités helléniques* I (*IG* I³ 462-466 fr. D, 59B fr. a, *IG* II² 742, *IG* I³ 462-466 fr. B, *IG* II² 1222, *IG* I³ 86 fr. a, *IG* II² 1473, *IG* I³ 167 fr. b, *IG* II² 1468, 542, 1099 fr. b, 52, 2771=*SEG* XXVI 128, *IG* II² 1333, 1561, 739, 954 fr. b=*Agora* XVI 276 c, *IG* II² 346, 431, 121, 745, 774 fr. c, 3503=*Agora* XV 287, *IG* II² 2981, 114 fr. b, 14=*Agora* XVI 34 a, *IG* II² 1195, 79 fr. a, 59, 1375 fr. a, 1143 fr. b, *IG* I³ 152, *IG* II² 202=*IG* I³ 182 bis., *IG* II² 462, 466 fr. a, 1169, 385b, 289, 1144, 158, 234, 1484, 631=290, 587, 143 fr. a=*SEG* XXXIV 63, *IG* II² 74, 557, 1936 fr. a, 863, 381 fr. sinistr., 193, 80, 208 fr. a, 82, 638, 262, 4338,

632, 737, *APMA* 5, 635, *IG* II² 17 fr. a=*Agora* XVI 36 a, *IG* II² 633, 609, 13245, *IG* I³ 290 fr. 1, *IG* II² 216 fr. b, 576 fr. c, 43 fr. u, 1267, 717 fr. a, 687 fr. a, *IG* I³ 476 fr. XVII. XIII, 296-299. 305-308 fr. b, *IG* II² 336 fr. a, 490, *IG* I³ 89 fr. a, 292-295 fr. a, 317-324 fr. f, 292-295 fr. d, 476 fr. XXIII, XVI, 296-299. 305-308 fr. b, 462-466 fr. F, 370 fr. e, 436-451 fr. D, *IG* II² 2998)], 1853, φυλ. 36, 1033-1082, αρ. 1944-2032.

[Δημοσίευση πιστοποιητικού για την ανακάλυψη της αρχαίας Κλεψύδρας, τὸ ὁποῖο ἔλαβε ὁ Πιττάκης ἀπὸ Ἀθηναίους πολίτες], 1853, φυλ. 36, 1066 σημ. 1.

[Ἀττικές ἐπιγραφές· ἐπανεκδόση τῶν αρ. 1101, 1123, 60, 1612 (*IG* II² 4646, *IG* I³ 964, 666, *IG* II² 1445)], 1853, φυλ. 36, 1082-1084.

[Ἐπανεκδόση Ἀττικῆς ἐπιγραφῆς (*IG* I³ 475 fr. XXVI)], 1853, φυλ. 36, 1084, αρ. 2033.

[Ἀττικές ἐπιγραφές· ἐπανεκδόση δημοσιευμένων ἐπιγραφῶν (*IG* I³ 296-299. 305-306 fr. a, 300-303. 309-313 fr. e, 476 fr. XIV, 314-316.34-68, *IG* II² 491 fr. a, 76 fr. b, 353)], 1854, φυλ. 37, 1085-1090, αρ. 2034-2037, 2039-2041.

[Ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα (A. Wilhelm, *Neue Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde* I, Vienna 1910, 37-42, αρ. 7=*SEG* XL 400)], 1854, φυλ. 37, 1089, αρ. 2038.

[Ἀττικές ἐπιγραφές (A. Wilhelm, *JÖAI* 12, 1909, 128, *IG* II² 1699 fr. b, 748, 175, 261, 300 [fr. a], *AEE* *3829=*ΣΕΜΑ* 3404, *IG* II² 2842=*Lawton* 53, *IG* III 3882, *IG* II² 11608, 11042, 12730, 9590, 10808, 6449, 5881, 9711, 7533, 6631, 7757, 11829, 7911, 8441, 7159, 10196, 6638)], 1854, φυλ. 37, 1090-1096, αρ. 2042-2057 καὶ 2059-2068.

[Ἐπιγραφὴ Τροϊζήνος (*IG* IV 810)], 1854, φυλ. 37, 1094, αρ. 2058.

[Ἀττικές ἐπιγραφές· ἐπανεκδόση δημοσιευμένων ἀπὸ τὸν Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ στὸ *Antiquités helléniques* I (*IG* I³ 343-346 fr. c, 351-354 fr. d, 34 fr. b, 59 fr. b)], 1854, φυλ. 37, 1096-1100, αρ. 2069-2072.

(συνέχεια). [Ἀττικές ἐπιγραφές (*IG* II² 10464, 576 fr. a, *APMA* 5, 240, *IG* II² 629, 636, 6614, 3019, 12670, 8546, 7760, 4169 fr. b, 3280 fr. c, *APMA* 5, 645, *IG* II² 13672, 5909, *APMA* 5, 659, *IG* III 3843, *IG* II² 9162, 8080, 6769)], 1854, φυλ. 37, 1100-1104, αρ. 2073-2092.

(συνέχεια). [Ἀττικές ἐπιγραφές· ἐπανεκδόση δημοσιευμένων ἀπὸ τὸν Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ στὸ *Antiquités helléniques* I (*IG* I³ 292-295 fr. b, 317-324 fr. c, 333-337 fr. b, 355-357 fr. g, 72 fr. c, 468, 420 fr. sinistr.,

355-357 fr. c, 113 fr. c, 93 fr. a)], 1854, φυλ. 37, 1104-1111, αρ. 2093-2102.

[Ἐπιγραφὰς Ἀκροπόλεως (ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τοῦ Beulé), καὶ Ἀθηνῶν (*IG* II² 7301, 12358, 10919, 12619, 10112, 9873, 11591, 6696, 1699 fr. d, 4177, 1952 fr. c, 2338 fr. b, 3870, 6486, 2846 fr. a, 4176, 3461, 2955 fr. b, 4295, *IG* III 3974, *IG* II² 2848, 717 fr. d, *IG* III 972, *IG* II² 2309, *AEE* *3630=*Conze* 1664=*ΣΕΜΑ* 1487=*APMA* 4, 124, *IG* I³ 1073, *IG* III 3862, *IG* II² 2955 fr. b, 1088 fr. f=*SEG* XLVII 163, *IG* I³ 485, *IG* II² 6820, *ΣΕΜΑ* 1506, *IG* II² 13036, 4611, *IG* III 3973, *IG* II² 578, 720, 763, 1698 fr. a=*Agora* XV 492 f, *IG* II² 1962, 1735, 2824, 8389, 11305, *IG* III 3915, *IG* II² 9809, 12154, 8077, 11524, 9733, 11768, 2865, 3458, 3208, 9096.1-2)], 1854, φυλ. 37, 1111-1123, αρ. 2103-2157.

(συνέχεια). [Ἀττικές ἐπιγραφές· ἐπανεκδόση δημοσιευμένων ἀπὸ τὸν Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ στὸ *Antiquités helléniques* I (*IG* I³ 462-466 fr. B, 86 fr. b, 833 bis fr. c, 317-324 fr. i, 370 fr. c, 343-346 fr. f, 436-451 fr. K)], 1854, φυλ. 37, 1123-1129, αρ. 2158-2165.

(συνέχεια). [Ἀττικές ἐπιγραφές (*IG* II² 11862, 10983, 12136/7, 11695, 8364, 5446?, 5659, 11711, 12458.1, 12788, 766 fr. d, 9694)], 1854, φυλ. 37, 1129-1131, αρ. 2166-2177.

[Δύο ἐνεπίγραφα ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα ἀπὸ τὴν Σάμο (*IG* XII 6, 632, 588)], 1854, φυλ. 37, 1131, αρ. 2178-2179.

[Ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ Νύσσης (Νικαίας Βιθυνίας, *I.Nikaia* I 86)], 1854, φυλ. 37, 1131, αρ. 2180-2182.

(συνέχεια). [Ἀττικές ἐπιγραφές (*IG* II² 8702, 12652=*IG* XII 9, 1092, *IG* II² 11153, 13446, 13456, 6073/4, *IG* I³ 369 fr. c, *IG* II² 1556, 1412 fr. b)], 1854, φυλ. 37, 1132-1136, αρ. 2183-2192.

[Ἐπιγραφὴ Ἐφέσου (*I.Did.* 402)], 1854, φυλ. 37, 1137, αρ. 2193.

[Ἐπιγραφὰς Ἀκροπόλεως· δημοσίευση νέων καὶ ἐπανεκδόση δημοσιευμένων ἀπὸ τὸν Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ στὸ *Antiquités helléniques* I (*IG* II² 1449, *IG* I³ 483, 207 fr. c, *IG* II² 2384, 1936 a+b, 6455, 4238 fr. b, 6882, *IG* III 3908, *IG* II² 4656, *IG* I³ 378 fr. a, 474 fr. III, 317-324 fr. k, 370 fr. a, 65 fr. a)], 1854, φυλ. 37, 1137-1141, αρ. 2194-2208.

Ὑπόμνημα περὶ Λυκείου, συγγραφὲν καὶ ἐκφωνηθὲν παρὰ τοῦ Κ. Πιττάκη ἐν Ἀκροπόλει κατὰ τὴν ἐν Παρθενῶνι συνεδρίασιν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 1854, φυλ. 37, 1141-1144.

[Ἀττικές ἐπιγραφές· δημοσίευση νέων καὶ ἐπανεκδόση δημοσιευμένων ἀπὸ τὸν Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ στὸ *Antiquités helléniques* (*IG* II² 8860, 10074=11932;],

5815, 8330, 12305, *IG* I³ 71 fr. 3, *IG* II² 1736, 1663, 1460, *IG* I³ 1187 fr. c, 1168 fr. b, 1174, 1168 fr. a, *ΣΕΜΑ* 2987=*ΑΡΜΑ* 5, 1627, *IG* II² 13234, 11248, 10146, 10130, 10396, 9919, 9594, 2836, 7717, 7221, 10440, 11958)], 1854, φυλ. 38, 1149-1157, ἀρ. 2209-2234.

[Κατάλογος Ἀθηναίων ἐφήβων (*IG* II² 2055)· περὶ τῆς θέσεως διαφόρων ἀρχαίων δῆμων τῆς Ἀττικῆς], 1854, φυλ. 38, 1158-1159, ἀρ. 2235.

[Ἐπιγραφὴς Ἀκροπόλεως (*IG* II² 4303, *IG* I³ 292-295 fr. c, 338-340 fr. e, 343-346. 355-357 fr. e)], 1854, φυλ. 38, 1159-1164, ἀρ. 2236-2240.

[Δύο ἐπιγραφὴς δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφα τῶν δύο ἀνειψίων τοῦ Πιττάκη, υἱὸν τοῦ Ἰακώβου Βλάκ (*IG* II² 9976, 12253)], 1854, φυλ. 38, 1164, ἀρ. 2241-2242.

[Ἀττικὴς ἐπιγραφές (*IG* II² 6921=*Agora* XVII 241, *IG* II² 6507, 12867=*Agora* XVII 998, *IG* II² 8160, *ΑΡΜΑ* 5, 2267, *IG* II² 444, 10926, 4234, 6224, 10037, 4145, 4158, 3701.13273.13281)], 1854, φυλ. 38, 1165-1168, ἀρ. 2243-2258.

[Ἐπανεκδόση Ἀττικῶν ἐπιγραφῶν δημοσιευμένων ἀπὸ τὸν Α. Ρ. Ραγκαβῆ στὸ *Antiquités helléniques* I (*IG* I³ 474 fr. VII, 476 fr. XVIII, 370 fr. b, 76 fr. b, 134.2-10, 1175 fr. a, 91 fr. c, 369 fr. a, 369 fr. b, *IG* II² 7808)], 1854, φυλ. 38, 1169-1176, ἀρ. 2259-2268.

(συνέχεια). [Ἀττικὴς ἐπιγραφές (*IG* II² 5874, 11892, 9522, 7822, 6426, 7121, 10532, 7441, 5851, 12685, 2802, 3125, 2834, 6415, 5864, 12213, 10265a, 5671, 6180, *IG* II 3315=*IG* XII 3 [Θήρα], 834, *IG* II² 1952 fr. c, 10219, 2467=*Agora* XV 290, *IG* II² 1790=*Agora* XV 427, *IG* III 3912=S. Dow, *Hesperia* Suppl. I, 110, *IG* III 3903, *IG* II² 3034, 1475, 6262, 6576, 11507, 12901, 10583=9373, 9509, 4180, 3014, 1094, 479, 4321, *ΑΡΜΑ* 5, 99, *IG* II² 7255/6, 7325, 7871, 2842=Lawton 53, *IG* II² 430, *Antiquités helléniques* 636=*ΑΡΜΑ* 5, 1222, *IG* II² 11243, 11477, 3667, 2821, 1803=*Agora* XV 449, *IG* II² 2482=*Agora* XV 486, *IG* II² 3649)], 1854, φυλ. 38, 1176-1196, ἀρ. 2269-2270 καὶ 2272-2323.

[Ἐνεπίγραφο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ἀπὸ τὴν Κάρυστο (*IG* XII 9, 37)], 1854, φυλ. 38, 1176, ἀρ. 2271.

[Ἐπιγραφὴς ἀντιγραφεῖσες τὸ 1829 στὸ ὄρος «Ἀγχεσμος» (*IG* II² 1789=*Agora* XV 454, *IG* II² 1769=*Agora* XV 366, *IG* III 1411)], 1854, φυλ. 38, 1197, ἀρ. 2324-2326.

[Ἐπιγραφὴς Βοιωτίας· Χαιρωνείας (*IG* VII 3415), Λεβαδείας (*IG* VII 3108, 3153, 3095, 3160, 3098, 3104, 3150), Ἀλιάρτου (*IG* VII 2855, 2857), Λεβαδείας (*IG* VII 3129, 3127, 3109, 3119, 3122, 3124,

3125, 2981), Κορωνείας (*IG* VII 2901), Λεβαδείας (*IG* VII 3072, 3106), Κορωνείας (*IG* VII 2879, 2880, 3043, 3023, 3050, 2914, 2904, 2996, 2907, 3008, 2956, 3007, 2968, 3028, 3021, 2909, 3047, 2898, 2971, 2982, 2936, 2935, 2950, 2889, 2944, 2929, 2963, 2892, 2951, 2918, 3034, 2926, 3019, 2998, 2882, 2947, 2894, 2961;, 2930, 2984, 2928, 2974, 2920, 2940, 3024, 2894, 3053, 2987, 2874, 2872, 3051), Χαιρωνείας (*IG* VII 3458), Λεβαδείας (*IG* VII 3077, 3086), Χαιρωνείας (*IG* VII 3434, 3420), Κορωνείας (*IG* VII 2881), Λεβαδείας (*IG* VII 3071), Ὀρχομενοῦ (*IG* VII 3275, 3243, 3269, 3240), Λεβαδείας (*IG* VII 3159)], 1854, φυλ. 38, 1197-1210, ἀρ. 2327-2418.

[Ἐπιγραφὴς Ὀρεῶν Εὐβοίας (*IG* XII 9, 1214, 1224, 1210, 1220)], 1854, φυλ. 38, 1210-1211, ἀρ. 2419-2422.

(συνέχεια). [Ἐπιγραφὴς Βοιωτίας· Ὀρχομενοῦ (*IG* VII 3253, 3219, 3248), Πλαταιῶν (*IG* VII 1680, 1713, 1690), Θεσπιῶν (*IG* VII 1935, 1954, 1810), Θηβῶν (*IG* VII 2591 fr. b, 2596), Λεβαδείας (*IG* VII 3119), Θεσπιῶν (*IG* VII 1866, 1864, 2189, 1984, 1963, 2218, 2107, 2220, 2221)], 1854, φυλ. 38, 1211-1214, ἀρ. 2423-2431, 2433-2435 καὶ 2438-2446.

[Ἐπανεκδόση τῆς ἐπιγραφῆς ἀρ. 2062 (*IG* II² 7757)], 1854, φυλ. 38, 1212, ἀρ. 2432.

[Δύο ἐπιγραφὴς ἀπὸ τὸ Φρούριο Δαυλίδος (*IG* IX 1, 73, 67)], 1854, φυλ. 38, 1213, ἀρ. 2436-2437.

Ὑλὴ ἵνα χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν, ὅτι οἱ νῦν Ἕλληνες εἰσὶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. [Τὸ «λίθινο» χρονικόν], 1854, φυλ. 38, 1214, ἀρ. 2447-2454 [σιγγίλια Κυρίλλου, Πολυεύκτου καὶ Γαβριήλ, Ἀρχιεπισκόπων Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ῥώμης, καὶ Οἰκουμενικῶν Πατριαρχῶν], 1216-1219· «Ὁ Ἀθηνῶν Γρηγόριος ἐπιβεβαίωσεν» [ἐπιστολή], 1219-1220· «Ὁ Ἀθηνῶν Διονύσιος ἐπιβεβαίωσεν» [πιστοποιητικόν], 1221 σημ.· Ἀθανάτου μνήμης ἔνεκα [ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τῆς Σχολῆς Ντέκα], 1221.

Περὶ τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐλευσινίου, 1854, φυλ. 38, 1221-1224.

[Ἀττικὴς ἐπιγραφὴς εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὸ «ἀρχαῖον Βουλευτήριον» τῶν Ἀθηνῶν (*IG* II² 917 fr. a=*Agora* XV 128 fr. a, *IG* II² 665 fr. b, 787 fr. a, 1236=*Eleusis Inscr.* 221, *IG* II² 690 fr. b, 920=*Agora* XV 168 fr. c, *IG* II² 937=*Agora* XVI 310 h, *IG* II² 681 fr. b.d.k, 766 fr. g.h, 665 fr. f.o, 766 fr. f, 681 fr. e, 766 fr. c, 681 fr. a, 787 fr. b, 766 fr. e, *ΑΡΜΑ* 5, 1475, *IG* II² 4290, 690 fr. a, *ΑΡΜΑ* 5, 1448, *IG* III 990, *IG* II²

787 fr. c.d.e, 2336 fr. h, 665 fr. e, 870, 665 fr. d, 2336 fr. w.h¹, 12268, 3872 fr. dextr., *IG* III 995, *IG* II² 2336 fr. o, *IG* I³ 314-315.18-37 [fr. c], *IG* II² 43 fr. e, 671, *APMA* 5, 1438, *IG* II² 13094, *IG* III 962, *IG* II² 4196, 3918, 4105 fr. b, *IG* III 979, *IG* II² 4022, 10950/1, *IG* III 955, *IG* II² 3884 fr. a, *APMA* 5, 1434, *IG* II² 3929 fr. b, *Agora* XVII 1018, *AEE* *3634 = *ΣΕΜΑ* 3123, *IG* II² 10442=10724, 12064, 9769. 6233=Agora XVII 592. 145, *IG* III 980, *APMA* 5, 1469, *IG* III 1001, 975, *IG* II² 4254, *IG* III 1002, *APMA* 5, 1481, *IG* II² 3872 fr. sinistr., *IG* III 986, *IG* II² 665 fr. i, 3942, 4105 fr. a, *IG* III 976, *APMA* 5, 1484, 1453, 1485, *IG* II² 11173, 3910, 3359, *APMA* 5, 1465, 1466, *IG* III 971, 1004, 1003, *APMA* 5, 1473, *IG* III 3959, 3960, *APMA* 5, 1489, *IG* I³ 112, *APMA* 5, 1435, *IG* II² 9109], 1854, φυλ. 39, 1229-1257, αρ. 2455-2546.

[Αττικές επιτύμβιες επιγραφές (*IG* II² 5911, 7127, 7130, 7715, 8632, 7505, 9553, 5891, 7847, *ΣΕΜΑ* 2550, *IG* II² 11030)], 1855, φυλ. 40, 1259-1261, αρ. 2547-2557.

[Επιγραφές Μεγάρων (*IG* VII 48, 154. 182, 125, 127, 101, 47)], 1855, φυλ. 40, 1261-1264, αρ. 2558-2563.

[Επιγραφές από την Σαλαμίνα και την Έλευσίνα (*IG* II² 10181, *SEG* XLVII 153. 251, *IG* II² 5324, 2971=Eleusis Inscr. 195, *IG* II² 4306=Eleusis Inscr. 304, *IG* II² 3530=Eleusis Inscr. 344, *IG* II² 3878=Eleusis Inscr. 254, Lenormant 108, *IG* II² 4720=Eleusis Inscr. 341)], 1855, φυλ. 40, 1264-1268, αρ. 2564-2572.

[Τρεῖς επιγραφές Βοιωτίας (*IG* VII 2479, 2644, 2634)], 1855, φυλ. 40, 1269, αρ. 2573-2576.

[Τρεῖς επιγραφές Πατρῶν (*Achaïe* II αρ. 174)], 1855, φυλ. 40, 1270, αρ. 2577-2578, 2580.

[Επιγραφή Μεσσήνης (*IG* V 1, 1435)], 1855, φυλ. 40, 1270, αρ. 2579.

[Επανεκδοση επιγραφής από την Τροιζήνα (*IG* IV 823)], 1855, φυλ. 40, 1271-1279, αρ. 2581.

[Επιγραφή από τις ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας στο «ἀρχαῖον Βουλευτήριον» τῶν Ἀθηνῶν (*IG* II² 665 fr. h) καὶ σημείωση σχετική με τὸν ἐντοπισμὸ πολυάριθμων ἐπιγραφῶν στὴν περιοχή τῆς Ὑπαπαντῆς], 1855, φυλ. 40, 1279-1281, αρ. 2582.

[Αττικές επιγραφές εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν Γάλλου Συνταγματάρχου στὸ «Μητροῶν» τοῦ Πειραιῶς (*IG* II² 1273, 1327, 4636, 4814, 2950/1, 4759, 4760, 4703, 4637, *APMA* 5, 2434)], 1855, φυλ. 40, 1281-1289, αρ. 2583-2592.

[Ἀπάντηση τοῦ Πιττάκη σὲ ἄδικες εἰς βάρος του μομφές τοῦ Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ στὸ *Antiquités helléniques* II], 1855, φυλ. 40, 1289-1290.

[Αττικές ἐπιγραφές (*IG* II² 1485 B. A, 3762 fr. a, 2079 fr. a, 2308 A, 8822, 2123, 2116, 2119, 2225, 1994, 2275, 8124, *AEE* *3830=ΣΕΜΑ 3405, *IG* III 3885, *APMA* 5, 2082, *IG* II² 11588, *SEG* XXV 136 k, *IG* I³ 1311, *IG* II² 3430)], 1855, φυλ. 41, 1291-1299, αρ. 2593-2612.

[Επιγραφές Πειραιῶς εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Γάλλου Συνταγματάρχου E. de Vassoigne στὸ «Μητροῶν» τοῦ Πειραιῶς (*IG* II² 2351, 11466=Agora XVII 827, *IG* II² 11700, 10677), στὸ «Πολυάνδριον» (*IG* II² 12097, 9600) καὶ Δ. τοῦ ναοῦ «τῆς ἐν Μουνυχίᾳ Ἀφροδίτης» (*IG* II² 5227)], 1855, φυλ. 41, 1300-1302, αρ. 2613-2619.

[Αττικὸ ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο (*IG* II² 10096)], 1855, φυλ. 41, 1302, αρ. 2620.

[Επανεκδοση Αττικῶν ἐπιγραφῶν (*IG* II² 3074 not., *IG* I³ 207 fr. c, *IG* II² 587, *IG* I³ 342.9-27, *IG* II² 689 fr. a, 30 fr. a, 207 a) με ἀφορμὴ διορθώσεις δημοσιευμένες στὸ *Antiquités helléniques* II, καὶ «συνοφαντίες» τοῦ Ραγκαβῆ εἰς βάρος τοῦ Πιττάκη], 1855, φυλ. 41, 1302-1309, αρ. 2621-2626.

[Ἀπάντηση πρὸς τὸν Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ γιὰ σχολία του εἰς βάρος τοῦ Πιττάκη ποὺ ἀφοροῦν 1) στὴν ἐκδοση τῆς *AE*, 2) στὴν ἐπιγραφή τῆς Τροιζήνης *AE* αρ. 2581 (*IG* IV 823) – δημοσιεύονται καὶ τέσσερα σχετικὰ ἔγγραφα ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου τῆς Ἐκπαιδεύσεως –, καὶ 3) στὴν διαχείριση τῶν χρημάτων ποὺ προορίζονται γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ ἔργα στὴν Ἀκρόπολη], 1855, φυλ. 41, 1309-1311.

[Επανεκδοση Ἀττικοῦ ἐφηβικοῦ ψηφίσματος (*IG* II² 665) κατόπιν ἀποδόσεως νέων θραυσμάτων στὰ ἤδη δημοσιευμένα, *AE* αρ. 2485 καὶ 2582 (fr. e, h)], 1855, φυλ. 41, 1311-1313, αρ. 2627-2628.

[Επιγραφές διαφόρων τόπων δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφα τρίτων. Ἐπιγραφές Κέας (*IG* XII 5, 606), Βοιωτίας (*IG* VII 3087, 3462, 3463), Ἀρχαδίας (*IG* V 2, 259, 258, 257, 255, 256), Τήνου (*IG* XII 5, 898, 801), Δήλου, Κορινθίας (*IG* IV 375, 376, 377, *IG* II² 3502, *IG* IV 435), Αἰγίνας (*IG* IV² 2, 900), Σικίνου (*IG* XII 5, 26) καὶ Τροιζηνίας], 1855, φυλ. 41, 1314-1319, αρ. 2629-2651.

[Αττικές ἐπιγραφές (*IG* I³ 71 fr. 4, *APMA* 5, 96, *IG* II² 3129, 4179, *AEE* 3778, *IG* III 3683=ΣΕΜΑ 3170, *IG* II² 12444, *APMA* 5, 1255, *IG* II² 3074 fr. a, 1301, 1010, 10930, *IG* III 978, *IG* II² 634, 3465, 1356 fr. c, 7105=7409, *APMA* 5, 837-838, *IG* II² 11159=12597,

10964)], 1855, φυλ. 41, 1319-1326, ἀρ. 2652-2672.

[Δύο ἐπιγραφές δημοσιευμένες ἀπὸ τὸν Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ στὸ *Antiquités helléniques* II (IG VII 262= *Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ὡρωποῦ* 138, IG II² 333 fr. a)], 1855, φυλ. 41, 1326-1328, ἀρ. 2673-2674.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές καὶ μία Μεγαρικὴ (IG II² 1107, 1088 fr. a=SEG XLVII 163, IG VII 165, IG I³ 60 fr. c, IG III 3883, IG I³ 120, IG II² 368, 346, 5081, 4862, 4995, 4874, APMA 3. Μέρος Α, ἀρ. 467(γ)=SEG XLVIII 279, IG II² 10020, 6279, 11510, 13061, 12242)], 1856, φυλ. 42, 1331-1338, ἀρ. 2675-2692.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 4951, 5832)], 1856, φυλ. 42, 1354, ἀρ. 2693-2694.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές· ἐπανεκδόση δημοσιευμένων ἀπὸ τὸν Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ στὸ *Antiquités helléniques* II (IG II² 3959, 4726, 7717, 3829.3284.3253-3256, 352, IG I³ 1120, IG II² 61, 371, 3876, 3774 fr. b, IG I³ 1283 bis, IG II² 6125)], 1856, φυλ. 42, 1354-1359, ἀρ. 2693-2706.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές· δημοσίευση νέων καὶ ἐπανεκδόση δημοσιευμένων ἀπὸ τὸν Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ στὸ *Antiquités helléniques* (IG II² 6247, 6768, 6599, 8729, 7928, 12464, 9350, 6153B=Agora XVII 133, IG II² 3205 fr. b. a, 7701, 10838, 12637, 1979, 10857, 10411, 7435, 12276. 5511, 12282, 5428, 827, IG III 3909, 3786, IG II² 12718, IG III 1515=APMA 5, 2239, IG II² 1770, IG II² 1128, 8440, IG I³ 207 fr. c, IG II² 7107, 6475, IG I³ 114 fr. a, 1055)], 1856, φυλ. 42, 1359-1371, ἀρ. 2707-2739.

[Δύο ἐπιτύμβιες στήλες (IG II² 10614, 9018) ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές στὸν Πειραιᾶ τῶν Συνταγματάρχων Cambell καὶ Vassoigne ἀντιστοίχως. Ἐπιστολὴ Vassoigne πρὸς τὸν Πιττάκη γιὰ τὴν προσφορὰ τῶν ἀρχαίων ποτὶ ἀποκαλύφθηκαν κατὰ τὶς ἐργασίες ὁδοποιΐας τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ στὸν Πειραιᾶ)], 1856, φυλ. 42, 1371-1372, ἀρ. 2740-2741.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 1104 [fr. a]=SEG 21, 503, 734, 250, 6577, 10034, APMA 5, 117, IG II² 2425, 4743, IG I³ 1068)], 1856, φυλ. 42, 1372-1375, ἀρ. 2742-2750.

[Ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὸν Ἀττικὸ δῆμο Ἀχαρνῶν (IG II² 2657, 5817, 5842, 5797, IG I³ 1451, IG II² 11604, IG I³ 971)], 1856, φυλ. 42, 1375-1377, ἀρ. 2751-2757.

[Ἐπιγραφὴ Ἀθηνῶν «πρὸ ὀλίγου» εὗρεθεῖσα (APMA 5, 2257)], 1856, φυλ. 42, 1377, ἀρ. 2758.

[Ἡ ἐνεπίγραφη χάλκινη βάση τοῦ τρίτοδος τῶν Πλαταιῶν, Syll.³ 31 (δημοσιεύεται ἀπὸ ἀντίγραφο τῶν Καθηγητῶν τῆς μεγάλης ἐν Κωνσταντινουπόλει Σχολῆς Βιλκίου, Ξανθοπούλου καὶ Πανωρίου)], 1856, φυλ. 42, 1378-1381, ἀρ. 2759.

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 9747, 326, 4164, 4111, 4163, 6221, IG III 985=APMA 5, 1211, IG I³ 1030, IG II² 4098, 3368, APMA 5, 2861, IG II² 3207, 13009a=Agora XVII 1041 fr. c, IG II² 7387=Agora XVII 303, AEE 3695=ΣΕΜΑ 3185, ΣΕΜΑ 947a, 741, IG I³ 824 fr. c, APMA 5, 1210, IG II² 4819, 13177c=Agora XVII 1041 fr. b, IG II² 881, IG I³ 404 fr. d, IG II² 4970, 1521, 11694, 11415, 9551, IG III 3712, IG II² 2955 fr. c, 3064, 8029, 2308, 5256)], 1856, φυλ. 42, 1382-1394, ἀρ. 2760-2795.

[Τρεῖς ἐπιγραφές Θηβῶν (IG VII 2586, 2490, 2495 fr.)], 1856, φυλ. 42, 1394-1395, ἀρ. 2796-2798.

[Δύο ἐπιγραφές Σπάρτης (IG V 1, 754, 135) δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ Σπ. Φιντικλέους], 1856, φυλ. 42, 1395, ἀρ. 2799-2800.

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές (ΣΕΜΑ 3378, APMA 5, 1205, IG II² 12187, 12454, 7303, 200, 13093, APMA 3. Μέρος Α', ἀρ. 32=SEG XLVIII 282, APMA 5, 2671, IG II² 3449 [fr. a], 13047, 6385, 3021, 3844, 11233, 6524, 3247, 120 fr. c)], 1856, φυλ. 42, 1396-1400, ἀρ. 2801-2818.

[Ἀττικὸς ὅρος (IG I³ 1062)· περὶ τῆς θέσεως τοῦ Ἀττικοῦ δήμου Μελίστης], 1856, φυλ. 42, 1400-1401, ἀρ. 2819.

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 5015, 11314, 12454, 8299, 5546, 7036, IG III 3748=ΣΕΜΑ 3308, IG II² 10396, 4700, 2346 fr. b, IG I³ 7 fr. a)], 1856, φυλ. 42, 1401-1405, ἀρ. 2820-2830.

[Ἐγγραφο ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τοῦ Ὑπουργείου Ἐκπαίδευσως· ἐξέταση Κ. Σταμποτζῆ σχετικὰ μὲ τὸ ἐνεπίγραφο βάθρο (IG II² 3959), τὸ ὁποῖο ἀπόκειται στὴν οἰκία του], 1856, φυλ. 42, 1405-1406.

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 2197, 6778, 4241 fr. a, 4246, IG II 2347, IG III 3923, IG II² 8999, IG III 2967, IG I³ 1176, IG II² 1530, 3897 a.d, 158, 7041, IG I³ 411, 153, 7450, IG I³ 1035, IG III 960, IG II² 10662, IG I³ 849 fr. c, IG II² 13188, *Πολέμων* Δ', 1949, 32, ἀρ. 96 [θρ. β], IG II² 2377, IG I³ 1032 fr. e)], 1856, φυλ. 42, 1406-1415, ἀρ. 2831-2855.

[Ἐπιγραφὴ Κορινθίας], 1856, φυλ. 42, 1415, ἀρ. 2856.

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 11802, IG III 3756=ΣΕΜΑ 3319, IG II² 1805=Agora XV 425, IG II² 12847, SEG XXI 848, IG II² 6676, APMA 5, 2117, IG II 2700, IG II² 9949)], 1856, φυλ. 42, 1415-1418, ἀρ. 2857-2865.

[Ἐπιγραφὴ Κέας (IG XII 5, 564) δημοσιευομένη ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ Κωνσταντίνου Μάνθου], 1856, φυλ. 42, 1418, ἀρ. 2866.

[Ἐπιγραφὴ σὲ μολύβδινη φαρέτρα ἀπὸ τὴν Λάμ-

ψακο], 1856, φυλ. 43, 1419, ἀρ. 2867.

[Δύο ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές Ἡλίδος (CIG 9294=SEG XXII 330, ἡ δεύτερη παραμένει ἀταύτιστη)], 1856, φυλ. 43, 1419-1420, ἀρ. 2868-2869.

[Πρυτανικὸς κατάλογος ἀπὸ τοῦ «Πρυτανεῖον» τῶν Ἀθηνῶν (IG II² 1819=Agora XV 458)], 1856, φυλ. 43, 1420-1421, ἀρ. 2870.

[Δύο ἐπιγραφές Πλαταιῶν (IG VII 1679, 1684)], 1856, φυλ. 43, 1421, ἀρ. 2871-2872.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG I³ 15 fr. b, IG II² 2852, 1834 fr. b, 1155 fr. a, 1169, 3194, 4015)], 1856, φυλ. 43, 1421-1424, ἀρ. 2873-2879.

[Ἐπιγραφὴ Θηβῶν (IG VII 2606)], 1856, φυλ. 43, 1424, ἀρ. 2880.

[Δύο ἐπιγραφές στὴν Μονὴ Καρέα τοῦ Ὑμηττοῦ (IG II² 13483, 5943)], 1856, φυλ. 43, 1424, ἀρ. 2881-2882.

[Ἐπιγραφὴ Μεγάρων (IG VII 50)], 1856, φυλ. 43, 1424, ἀρ. 2883.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές· δημοσίευση νέων (APMA 5, 177, IG II² 1127 fr. a=Corpus des inscriptions de Delphes IV: Documents amphictioniques par F. Lefèvre, D. Laroche, O. Masson, Paris 2002, ἀρ. 4, IG II² 2312, IG III 1397=Peek, AttInscr 157 ἀρ. 332, IG II² 10486, 8076, 8029, 8011, 11554, IG I³ 1302, IG II² 5425, 6546, 1116 fr. a, 11589, 5561, 9923, 3635, 10941, IG I³ 72 fr. d, 351-354 fr. c, IG II² 1118 fr. b=SEG XXV 136, IG II² 33 fr. b, 6319, 3890. 3868, 13003), καὶ ἐπανεκδόση δημοσιευμένων ἀπὸ τὸν Ἀ. Ρ. Ραγκαβῆ στὸ *Antiquités helléniques* (IG I³ 102 fr. e, 68 fr. e, 131, IG II² 74)], 1856, φυλ. 43, 1425-1435, ἀρ. 2884-2913.

Συνέχεια τῆς ὕλης, ἵνα χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν, ὅτι οἱ νῦν Ἑλληνες εἰσὶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὅρα φυλ. 30, σελ. 644. καὶ φυλ. 34, σελ. 935, καὶ φυλ. 38, σελ. 1214 τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος. [Τὸ «λίθινο» χρονικὸ· τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος (βλ. Ἀ. Ὁρλάνδου - Λ. Βρανούση, *Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος*, Ἀθήναι 1973, ἰδιαίτ. πίν. στὴ σ. 191)], 1856, φυλ. 43, 1435-1448, ἀρ. 2914-2993 [ἔγγραφο Σπυρίδωνος Νοταρᾶ], ὅ.π. 1448.

[Σημειώσεις στὸ ἄρθρο τοῦ Ἀρχιμανδρίτη Ἀντωνίου στὴν AE 1856, φυλ. 43, 1449-1456], 1856, φυλ. 43, 1449, 1454 καὶ 1455 (σημ.).

[Ἐπιγραφές Κέας δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ Κωνσταντίνου Μάνθου (IG XII 5, 626, 628, 615, 623, 624, 576, 575, 596, 564, 606, 602, 603, 569A, 539, 580, 634, 610, 571, 557, 556, 590, 637, 607, 581, 650, 614, 584, 643, 552, 551, 561, 555, 589, 586, 546, 612, 558, 611, 591, 567, 635)], 1856, φυλ.

44, 1459-1469, ἀρ. 2994-3034.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 3731, 13056, 3033 fr. a, 1883, 1879, 10140, 11805, APMA 5, 107, IG II² 2677, 9205, 7594, 3160)], 1856, φυλ. 44, 1469-1472, ἀρ. 3035-3046.

[Ἐπιγραφές δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ Ἀθ. Ρουσόπουλου (IG VII [Βοιωτία], 2354, 2336, 2309, 2324, 2349, 2358, 2268, 2263, 2258, 2085, 2343, 2362, 2348, 2311, 2226, 2235, 2321, 2234, 2265, 2290, 2241, 2123, 2083, 2120, 2469a, 2555, 2629, 1843, 2236, 2159, 2249, 1866 καὶ IG II² 3898)], 1856, φυλ. 44, 1472-1479, ἀρ. 3047-3079 (βλ. καὶ Ρουσόπουλος, Ἀθ.).

(συνέχεια). [Δύο ἐπιγραφές Κέας δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ Κωνσταντίνου Μάνθου (IG XII 5, 636 καὶ 610)], 1856, φυλ. 44, 1485-1486, ἀρ. 3080-3081.

[Ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν καὶ κλιτύων, καὶ μία τῆς Θήρας (IG II² 5252, 12655, 1117, APMA 5, 106, IG II² 5397, APMA 5, 200, IG II² 11781, 1051 fr. d=SEG XLVII 143 Decree 1 fr. b, IG II² 4968, 6963, 7035, APMA 5, 2866, IG II² 9942, 12412, 11188, 4000, 6156, 11268, 10766=10807, 11323, IG XII 3 [Θήρα], 1033, ΣΕΜΑ 196, IG II² 1135 fr. c=ICreticae I, XVIII, ἀρ. 9, IG II² 534=618, 8999, 12989/90, 6473, 4905, 5328, 2325 fr. c, 3532, 1236, 643=Agora XVI 162 b, IG II² 787 fr. e, 10429, 1430, AEE 3847=APMA 5, 2300, AEE 3748=ΣΕΜΑ 2121, IG II² 4265, 5345)], 1856, φυλ. 44, 1486-1500, ἀρ. 3082-3121.

Περὶ τῆς Κωπαίδος λίμνης, καὶ τινῶν παρακειμένων ἀρχαίων πόλεων, 1856, φυλ. 44, 1500-1502.

[Ἐπανεκδόση ἐπιγραφῶν τῶν νεωρῶν τοῦ Πειραιῶς (IG II² 1627, 1622, καὶ 1632), ποὺ δημοσίευσε ὁ Α. Böckh ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ L. Ross], 1857, φυλ. 45, 1503-1543, ἀρ. 3122-3124.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (IG II² 4243, 7819, 9403, 3216, IG III 959, IG II² 5400, 9957, 10523, 11346, 8207, 9570, 5312, 3899, 268)], 1857, φυλ. 45, 1543-1546, ἀρ. 3125-3138.

[Νόμος τοῦ ἱερέως τοῦ Ἀπόλλωνος Ἐριθασέου ἀπὸ τὸ *Δραγομάνο* Ἀττικῆς (IG II² 1362)], 1857, φυλ. 45, 1547-1549, ἀρ. 3139.

[Δύο ἐπιγραφές Ἀθηνῶν (IG II² 3420, 1815=Agora XV 445)], 1857, φυλ. 45, 1549, ἀρ. 3140-3141.

[Σημείωση περὶ τῶν *Ρεϊτῶν*, στὸ ἄρθρο τοῦ Ε. Λάνδερερ «Περὶ τοῦ ὕδατος τῆς Ἀρτέμιδος πλησίον τῆς Ἐλευσίνος», 1857, φυλ. 45, 1550, σημ.

[Δύο ἐπιγραφές Καλύμνου (*TitCal* 80, 53)], 1857, φυλ. 46, 1551, ἀρ. 3142, καὶ 1587, ἀρ. 3148.

(συνέχεια). [Ἐπανεκδόση ἐπιγραφῶν τῶν νεωρίων τοῦ Πειραιῶς (*IG* II² 1629, 1611 καὶ 1607), ποὺ δημοσίευσεν ὁ Α. Böckh ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ L. Ross], 1857, φυλ. 46, 1552-1585, ἀρ. 3144-3146.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές· εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν στὸ Ὡδεῖο τοῦ Ἡρώδου στὴν Ἀθήνα (*IG* II² 7114, 992, 13104/5, 6157, *IG* I³ 436-451 fr. E, *IG* II² 2554, 7777, 2194)], 1857, φυλ. 46, 1551, ἀρ. 3143, καὶ 1586-1590, ἀρ. 3147-3153, καὶ 1593-1594, ἀρ. 3161.

[Ἐπιγραφή Ἀθηναίων (*IG* II² 11244)], 1857, φυλ. 46, 1590, ἀρ. 3154.

[Ἐπιγραφὲς Κέας δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ Κωνσταντίνου Μάνθου (*IG* XII 5, 604, 572, 641, 644, 600, 563)], 1857, φυλ. 46, 1590-1593, ἀρ. 3155-3160.

[Σημείωση περὶ τῶν τόπων εὐρέσεως ἐπιγραφῶν τῆς Κέας δημοσιευμένων στὸ φυλλάδιο 44 τῆς *AE* (*IG* XII 5, 615, 575, 596, 564, 606, 602, 603, 634, 571, 590, 637, 581, 650, 561)], 1857, φυλ. 46, 1592, σημ. 1.

[Ἐπιγραφή Καρύστου δημοσιευόμενη ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ Π. Ἱ. Βιολέτη (*IG* XII 9, 43)], 1857, φυλ. 46, 1595, ἀρ. 3162.

[Τρεῖς ἐπιγραφὲς Σπάρτης δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ Ἱ. Βαλασσόπουλου (*IG* V 1, 210, 211, 212)], 1857, φυλ. 46, 1595-1600, ἀρ. 3163-3165. (συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές· εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν στὸ Ὡδεῖο τοῦ Ἡρώδου στὴν Ἀθήνα (*IG* II² 361=*SEG* XIV 57, *IG* II² 5514, 8147, 2435, *IG* III 3910=Σταμίρης, *Ἑλληνικά* 17, 65-70, *IG* II² 9292)], 1857, φυλ. 46, 1600-1602, ἀρ. 3166-3171.

[Ἐπιγραφή Θήρας δημοσιευόμενη ἀπὸ ἀντίγραφο κάποιου Βαρβαρίγου (*IG* XII 3, 926)], 1857, φυλ. 46, 1602, ἀρ. 3172.

[Ἐπιγραφή Ἀθηναίων (Peck, *AttInscr* 186 ἀρ. 404)], 1857, φυλ. 46, 1602, ἀρ. 3173.

[Ἐπιγραφή ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς στὸ Ὡδεῖο τοῦ Ἡρώδου, στὴν Ἀθήνα (*IG* I³ 291 fr. b)], 1857, φυλ. 47, 1603, ἀρ. 3174.

[Ἐπανεκδόση ἐπιγραφῶν τῶν νεωρίων τοῦ Πειραιῶς (*IG* II² 1613 fr., 1604, 1614, 1631 pars sinist., καὶ 1605), ποὺ δημοσίευσεν ὁ Α. Böckh ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ L. Ross], 1857, φυλ. 47, 1604-1636, ἀρ. 3175-3179.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές· εὐρήματα ἀπὸ τὶς πρόσφατες ἀνασκαφὲς τῶν Ἀθηναίων (*IG* I³ 1069, *IG* II² 7596, 4786, 10861, 6517, 7244, 5840, 10540, 5632, 10397, 12328, 7530, 7939, 10365, 12976, 13035, 9727, 968 fr. b, 56, 1001=321, 2098=Μιτσός, *AE* 1973, 87-89, ἀρ. 1, *IG* III 3899=*SEG* XXVI 212, *IG* II² 2107 fr. b=Follet 392-401 ἀρ. 6 fr. 5, *IG* II² 2163, 2148=Follet

392-401 ἀρ. 6 fr. 1, *IG* II² 2123)], 1857, φυλ. 47, 1636-1648, ἀρ. 3180-3205.

[Ἐπιγραφή ἀπὸ τὸ Αἶγιο (Bingen, *BCH* 78, 1954, 82-85, ἀρ. 2, εἰκ. 4)], 1857, φυλ. 47, 1648, ἀρ. 3206.

[Ἐπιγραφὲς Κέας δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ Κωνσταντίνου Μάνθου (*IG* XII 5, 639, 613, 640, 596, 559, 632)], 1857, φυλ. 47, 1648-1649, ἀρ. 3207-3212.

[Δύο ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Διονυσιακοῦ Θεάτρου τῶν Ἀθηναίων (*IG* II² 5735, 3023)], 1857, φυλ. 47, 1650, ἀρ. 3213-3214.

[Ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Διονυσιακοῦ Θεάτρου τῶν Ἀθηναίων (*IG* II² 62)], 1858, φυλ. 48, 1651, ἀρ. 3215.

[Ἐπανεκδόση ἐπιγραφῶν τῶν νεωρίων τοῦ Πειραιῶς (*IG* II² 1631 pars dextr., 1619 fr. dextr., καὶ 1618), ποὺ δημοσίευσεν ὁ Α. Böckh ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ L. Ross], 1858, φυλ. 48, 1652-1676, ἀρ. 3216-3218.

[Δύο ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴν περιοχὴ Σεπόλλια τῶν Ἀθηναίων (*IG* II² 6512, 1757) καὶ πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὰ ἀρχαῖα ἐρεῖπια ποὺ σώζονται στὴν περιοχὴ)], 1858, φυλ. 48, 1676-1679, ἀρ. 3219-3220.

(συνέχεια). [Ἐπανεκδόση δημοσιευμένου καὶ δημοσίευση νέου θραύσματος (*IG* II² 1621 καὶ 1619 fr. sinistr.) ἐπιγραφῶν τῶν νεωρίων τοῦ Πειραιῶς], 1858, φυλ. 48, 1680-1683, ἀρ. 3221-3222.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (*IG* II² 10627/8, *IG* III 993, *IG* II² 4019, 15, *IG* III 3880, *IG* II² 7001, 5699, 8073, 8786?, *IG* I³ 82 fr. a, *IG* II² 2079 fr. a, 2774, 9059, 9498, 7910, *APMA* 5, 2082, *IG* II² 2140=Follet 414-422 ἀρ. 9 fr. c, *IG* II² 2291a fr. a=*SEG* L 155, *IG* II² 2264=1988, 12936, *IG* I³ 1317, *IG* II² 12996, 6167, 9447, 11298)], 1858, φυλ. 48, 1683-1691, ἀρ. 3223-3247.

[Δύο ἐπιγραφὲς Κέας δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ Κωνσταντίνου Μάνθου (*IG* XII 5, 560, 562)], 1858, φυλ. 48, 1692, ἀρ. 3248-3249.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (*IG* II² 2160, 5545, 7857, 9756, 12561, *APMA* 5, 2031, *IG* II² 1728, 1987a, 8025, 1117, 1781-1784=*Agora* XV 380, 398, 472, 473, *IG* II² 4626, 1535, 1496 fr. a.A, 5435)], 1858, φυλ. 48, 1692-1706, ἀρ. 3250, 3252-3266 καὶ 3268.

[Ἐπιγραφή Θεσπιῶν (*IG* VII 1766)], 1858, φυλ. 48, 1694, ἀρ. 3251.

[Ἐπιγραφή Κέας δημοσιευόμενη ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ Κωνσταντίνου Μάνθου (*IG* XII 5, 599)], 1858, φυλ. 48, 1706, ἀρ. 3267.

Συνέχεια τῆς ὕλης. Ὅρα φυλ. 30, σελ. 614, καὶ φυλ. 34, σελ. 935, καὶ φυλ. 38, σελ. 1214, καὶ φυλ. 43,

σελ. 1435. Περί Θεάτρου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, 1858, φυλ. 48, 1707-1714.

[Δύο Ἀττικοὶ ὄροι (*IG* I³ 1100, *IG* II² 2572)], 1858, φυλ. 49, 1715, ἀρ. 3269-3270.

[Ἐπανεκδόση ἐπιγραφῆς τῶν νεωρίων τοῦ Πειραιῶς (*IG* II² 1628) ποὺ δημοσίευσε ὁ Α. Böckh ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ L. Ross], 1858, φυλ. 49, 1716-1733, ἀρ. 3271.

[Ἐπιγραφὲς Ἀκροπόλεως καὶ Ἀθηνῶν εὐρήματα τοῦ ἔτους 1858 (*IG* I³ 891, *IG* II² 4336, *IG* II² 7888, 6301, 6128, 7081, 6468, 5273, 6361, 11226, Peek, *Attische Grabschriften* II, *ABDAW* 3, 1957, 25 ἀρ. 64, *IG* II² 8577, *IG* I³ 1293, *IG* II² 5856, 8188, 6902, 8478, 5381, 8367, *IG* I³ 850, *IG* II² 4168, *IG* I³ 1208 fr. a, *IG* II² 2444, *IG* I³ 900, *IG* II² 4143, *IG* II² 6397, 7850, 5478, 8597, 9614, 12104, 6115, 6994, 7867, 10255, 9278, 10725, 11511, 10032, 11972, 5315, 8033, 8493, 8918, 2511 a, 2511 b, *IG* I³ 1100, *IG* I³ 1100, *IG* I 510, *IG* II² 2630, 2505, 2509, 2756, *APMA* 5, 2789, *IG* II² 3571, *IG* II² 2023, 4010, *AEE* 3654, *IG* II² 12698, 4894=Lawton 26, *IG* II² 810, 1148, 285, 441, 120 fr. b, c, d, *IG* I³ 638 fr. a, *IG* II² 11226, 6361, 11942, 13049, 2459, 7848, *APMA* 5, 1090, *IG* II² 8745, 8002, 7234, 143 fr. d=SEG XXXIV 63, *IG* II² 8784, 8296=SEG XII 188, *IG* II² 5810, 12179/80, 10673, 7338, 7339, 9282, 3596, *IG* I³ 85, Tracy, *Hesp. Suppl.* XV, 74 ἀρ. 15, *IG* II² 4335, 4266, 1401 fr. d, 558, 4911, 2293, 3246, *IG* I³ 859, *IG* II² 4156, *IG* II² 1410, 833, *IG* III 3853, *IG* II² 4915.3916, 3076)], 1858, φυλ. 49, 1734-1770, ἀρ. 3272-3379.

[Ἐπιγραφὲς Ἀκροπόλεως καὶ Ἀθηνῶν εὐρήματα τῶν ἐτῶν 1858 καὶ 1859 (*IG* II² 3049, 3037 fr. a, 3134, *APMA* 5, 770, *IG* II² 11113, Conze 1373= *APMA* 4, 1592, *IG* II² 8155, 4272, 5893, 8058, 7659, 6777, 392, 6300, 145=Agora XVI 52 a, *IG* I³ 93 fr. d, *IG* II² 1999, 11912, 1754=Agora XV 272, *IG* II² 3899, *IG* III 957, *IG* II² 4141, 4170, *ASAtene* 1921-22 [1924] 5-6, ἀρ. 9?= *APMA* 5, 685, *IG* II² 4255, *APMA* 5, 178, *IG* II² 398 a, 1517 fr. a, 345 fr. a, 776 fr. a, 519, *IG* I³ 417, 103, 27 fr. a, *APMA* 5, 460, *IG* II² 2397=Agora XV 46 fr. a, *IG* II² 9399, 4821, 4269, 4166, *IG* I³ 754 fr. b, *IG* II² 13089, *IG* I³ 139 fr. a=Agora XVI 12 fr. a, *IG* I³ 367, 143, *IG* II² 233 fr. a, 655 fr. a, 54, 699, *IG* I³ 7 fr. b, *IG* II² 485, *IG* I³ 113 fr. b, *IG* II² 211, *IG* I³ 849 fr. a, *IG* II² 4273, 198, 5400, *IG* III 997, 3881, *IG* II² 3440, 4244, 914=Agora XV 193, *IG* I³ 165 fr. a, *IG* II² 3026 fr. a, 4261, 302, 722, 508, 1496 fr. c, 351, 3788, 819)], 1858, φυλ. 50, 1771-1780, ἀρ. 3380-3407, καὶ 1782-1808, ἀρ. 3409-3455.

[Ἐπιγραφὴ Τήνου δημοσιευομένη ἀπὸ ἀντίγραφο

τοῦ Φρ. Δεσίππα (*IG* XII 5, 911)], 1858, φυλ. 50, 1781, ἀρ. 3408.

Συνέχεια τῆς ὕλης ἵνα χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν, ὅτι οἱ νῦν Ἕλληνες εἰσὶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. (Ὅρα Φυλλάδ. 30, σελ. 644, καὶ Φυλλάδ. 34, σελ. 936 καὶ Φυλλάδ. 38, σελ. 1214 καὶ Φυλλάδ. 42, σελ. 1435 καὶ Φυλλάδ. 48, σελ. 1707). [Τό «λίθινο» χρονικὸ χριστιανικὰ χαράγματα στὰ Προπύλαια, τὸ Ἐρέχθειον καὶ τὸ Θησεῖον], 1858, φυλ. 50, 1808-1810, ἀρ. 3456-3478 (σχεδιογρ.).

[Ἐπιγραφὲς Ἀκροπόλεως εὐρήματα τῶν ἐτῶν 1858 καὶ 1859 (*IG* II² 794, *IG* I³ 71 fr. 19, 435 C, *IG* II² 853 fr. a, *IG* II² 467, *IG* I³ 177)], 1859, φυλ. 51, 1811-1816, ἀρ. 3479-3482 καὶ 3484-3485.

[Δύο ἐπιγραφὲς Ὀλυμπίας (*InO* 484, 122-121) δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ διδασκάλου Ἀ. Βλαστοῦ], 1859, φυλ. 51, 1813, ἀρ. 3483, καὶ 1816-1821, ἀρ. 3486-3487.

(συνέχεια). [Ἐπιγραφὲς Ἀκροπόλεως εὐρήματα τῶν ἐτῶν 1858 καὶ 1859 (*IG* I³ 102 fr. f, *IG* II² 203, 8036, 8479, 838 fr. b)], 1859, φυλ. 51, 1821-1823, ἀρ. 3488-3492.

[Ἐπιγραφὴ Φιγαλείας (*IG* V 2, 419), δημοσιευομένη ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ Σχολάρχου Π. Βλαστοῦ], 1859, φυλ. 51, 1823-1824, 3493.

(συνέχεια). [Ἐπιγραφὲς Ἀκροπόλεως εὐρήματα τῶν ἐτῶν 1858 καὶ 1859 (*IG* I³ 969bis fr. b, *IG* II² 1942, 10520, 9816, 7075, 666, 2354 fr. a, 4309, *In-schr. gr. Bild.* 427, *IG* II² 407)], 1859, φυλ. 51, 1824-1829, 3494-3503.

[Τρεῖς ἐπιγραφὲς Βοιωτῶν (Νεαπόλεως) δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ Δημάρχου Βοιωτῶν καὶ τοῦ ἐκεῖ δημοδιδασκάλου Θεοδώρου Παππᾶ Δανιήλ (*IG* VI, 955, 958, 959)], 1859, φυλ. 51, 1829-1831, ἀρ. 3504-3506.

[Ἐπιγραφὲς Μήλου δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ φύλακα ἀρχαιοτήτων Γεωργίου Μιχαήλ (*IG* XII 3, 1097, 1188, 1118, 1230, 1112, 1235)], 1859, φυλ. 51, 1831-1833, ἀρ. 3507-3512.

(συνέχεια). [Ἐπιγραφὲς Ἀκροπόλεως εὐρήματα τοῦ ἔτους 1859 (*IG* II² 1037, *IG* I³ 15 fr. b, 776, 602, 28 fr. b, 106 fr. d)], 1859, φυλ. 51, 1833-1835, ἀρ. 3513-3518.

[Ἐπιγραφὲς Κέας δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ Κωνσταντίνου Μάνθου (*IG* XII 5, 549, 585, 573, 569 B, 593)], 1859, φυλ. 51, 1835-1836, ἀρ. 3519-3523, καὶ 1837-1840, ἀρ. 3527-3529.

[Ἐπιγραφὲς Βάθειας (Ἀμαρυνθίας) Εὐβοίας δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ Ἑλληνοδιδασκάλου Καρύστου Ἐμμανουὴλ Μαρουδῆ (*IG* XII 9, 142, 180)], 1859, φυλ. 51, 1836-1837, ἀρ. 3524-3526.

[Ἐπιγραφή Ὑπάτης δημοσιευόμενη ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ Ἑλληνοδιδασκάλου Ὑπάτης (*IG IX 2, 44*)], 1859, φυλ. 51, 1840-1841, ἀρ. 3530.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (*IG II² 122=771, 3893, IG I³ 383 fr. V, IG II² 345 fr. b, 12713, 10077, 8332, 8349, 452, 4146, 8126, 11312, 9667, 1199, 4325, IG I³ 42-43 fr. c, 71 fr. 23, 285 fr. 3, 265 fr. 76, 267 fr. 97, 263-264 fr. 54, IG II² 6762, 236 fr. a, IG I³ 80*)], 1859, φυλ. 51, 1841-1853, ἀρ. 3531-3555.

[Ἐπιγραφὲς δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ Γ. Βελλίου· Εὐρύπου Χαλκίδας (*IG XII 9, 1061, 1036, 964, 1132, 1009, 1042, 1068, 1137, 1049, 1094, 1101, 1003, 1031, 1023, 1056, 999, 1074, 973, 1040, 1119, 1121, 1170, 1029, 968, 980*), Χαλκίδας (*IG XII 9, 923*), Σκιαθοῦ καὶ Σκοπέλου (*IG XII 8, 631, 657, 674, 632*)], 1859, φυλ. 51, 1854-1857, ἀρ. 3556-3585.

[Ἐπιγραφή Μήλου (*IG XII 3, 1115*) δημοσιευόμενη ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ Σχολάρχου Βλαστοῦ], 1859, φυλ. 51, 1857, ἀρ. 3586.

[Ἐπιγραφὲς Ἀκροπόλεως καὶ Ἀθηνῶν εὐρήματα τῶν ἐτῶν 1858 καὶ 1859 (*IG II² 545, 7958, 292, 453, 8303, 9028, 8014, APMA 5, 1636, IG II² 7885, 8941, 8374, 3774 fr. a, 3786, 4162 fr. b*)], 1859, φυλ. 51, 1858-1862, ἀρ. 3587-3600.

Παρόραμα [διόρθωση στὴν ἔκδοση τῆς ὑπ' ἀρ. 3494 (*IG I³ 969 bis, b*) ἐπιγραφῆς], 1859, φυλ. 51, 1862.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές (*IG II² 8777, 6325, 6162, APMA 5, 144, IG II² 8257, APMA 5, 453, 486, IG II² 6685, 9778, 8069, 5603, 1724, 10457, 7010, 714=812, 769, 569, 1224 fr. e, 1487 fr. a, IG I³ 192, IG II² 715, 684, 11262, 9367, 10587, 12222, 3360, 1118.1-6 fr. d=SEG 25, 136, IG II² 3111 a, 6483, 10485, 8900, 9622, 2824, 453, 1943 fr. a, 9124, 161 fr. a, 8592, 9598, 3896, 19 fr. a, APMA 5, 709, IG II² 696, 4688, 808 fr. a, 687 fr. b, 8723, 1051 fr. a=SEG XLVII 143 Decree 1 fr. a, IG II² 661=Eleusis Inscr. 181, IG II² 8173, 8907, 10082, 7356, 5814, 8436, 2613, 4714, 1248, 9428, 10091, 8236, 10256, 7298, 12572, 9165, 8501, 191, 187, APMA 5, 2391, IG II² 4466, 4399, 962 fr. a*)], 1859, φυλ. 52, 1863-1890, ἀρ. 3601-3661, καὶ 1892-1896, ἀρ. 3663-3677.

[Ἐπιγραφή τῶν νεωρίων τοῦ Πειραιῶς (*IG II² 1613B.166-194*)· πληροφορίες περὶ τῆς εὐρέσεως, φυλάξεως καὶ δημοσιεύσεως τῶν ἐπιγραφῶν τῶν νεωρίων], 1859, φυλ. 52, 1890-1892, ἀρ. 3662.

[Ἐπιγραφὲς Κέας δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ Κωνσταντίνου Μάνθου (*IG XII 5, 591, 545 καὶ 546, 605, 541*)], 1859, φυλ. 52, 1896-1897, ἀρ. 3678-3681.

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές (*IG II² 6703, IG III*

998, IG II² 1353, 1118 fr. e=SEG XXV 136, IG II² 1480, 6796, IG III 3837, IG II² 2295, IG III 3904, IG II² 7017, 2395, 1111, 1118 fr. a=SEG XXV 136, IG II² 746, 2448, 805, 2323 fr. i, 457 fr. a, 4259, APMA 5, 484, IG II² 13215, 764, 7555?, 6313)], 1859, φυλ. 52, 1898-1905, ἀρ. 3682-3702, καὶ 1907-1910, ἀρ. 3705-3706 καὶ 3708-3710.

[Δύο ἐπιγραφὲς Κερκύρας (*IG IX 1, 685, 688*)], 1859, φυλ. 52, 1906-1907, ἀρ. 3703-3704.

Συνέχεια τῆς ὕλης ἵνα χρησιμεύσῃ πρὸς ἀπόδειξιν, ὅτι οἱ νῦν Ἑλλήνες εἰσὶν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. (Ὅρα Φυλλάδ. 30, σελ. 644· Φυλλάδ. 34, σελ. 936· Φυλλάδ. 38, σελ. 1214· Φυλλάδ. 42, σελ. 1435· Φυλλάδ. 48, σελ. 1707· καὶ Φυλλάδ. 50, σελ. 1808). [Τό «λίθινο» χρονικὸ· χριστιανικὰ χαράγματα], 1858, φυλ. 52, 1910, ἀρ. 3711-3714 (σχεδιογρ.).

[Ἐπιγραφὲς Ἀκροπόλεως καὶ Ἀθηνῶν εὐρήματα τῶν ἐτῶν 1858-1860 (*IG II² 532, 1599, 635=144 fr. l=Agora XVI 47 p, IG I³ 894 bis, Walter 65=APMA 5, 347, IG II² 1018, 1986, 13229, 4347, 3535, 2936, 8529, 83, 5217, 4606, 4741, IG III 3922, IG II² 4345, 3061, 9547, 12247, 36, 2354 fr. b, IG I³ 928 fr. d, IG II² 3392, ΣΕΜΑ 2275, IG II² 1109=SEG XXVI 128, IG II² 1081/5, 2216, 4133. 2882. 2882, 4601, 1093, 251 fr. b, 51 fr. a, 1171=1124, IG I³ 472 fr. c, IG II² 9404, 8031, 9169)], 1860, φυλ. 53, 1911-1926, ἀρ. 3715-3757.*

[Ἀττικὲς ἐπιγραφὲς στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (*IG II² 5722, 5638, 1939*)], 1860, φυλ. 53, 1926-1931, ἀρ. 3758-3760.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφὲς εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ 1860 στὴν «Ποικίλη Στοὰ» τῶν Ἀθηνῶν (*IG II² 3875, 4063, 3597c, 3597b, 4114, 4109, 4158*)], 1860, φυλ. 53, 1931-1935, ἀρ. 3761-3767.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφὲς εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀκροπόλεως (*IG II² 3441, IG I³ 865, IG II² 2385 a+b*), τῆς Ἐλευσίνος (*IG II² 3553=Eleusis Inscr. 380*), καὶ τῆς «Ποικίλης Στοᾶς» τῶν Ἀθηνῶν (*IG II² 680*)], 1860, φυλ. 53, 1935-1941, ἀρ. 3768-3772.

[Ἀττικὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές (*IG II² 10582, IG I³ 1364, IG II² 11057, 8366, 8800, 8070, 8004, 10423, 8819, 9870, 10208*)], 1860, φυλ. 53, 1941-1944, ἀρ. 3773-3775 καὶ 3777-3784.

[Ἐπιγραφή Αἰγιάλης Ἀμοργοῦ (*IG XII 7, 416*)], 1860, φυλ. 53, 1942, 3776.

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφὲς εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ 1860 στὴν «Ποικίλη Στοὰ» τῶν Ἀθηνῶν (*IG II² 3114,*

3543 fr. b+c+d, 3906, 4107)], 1860, φυλ. 53, 1944-1946, αρ. 3785-3786, 3788-3790.

[Ἐπιγραφὲς Ἀττικῆς καὶ Μεγάρων (*IG* II² 12255, 5294, 5287, 1713, *IG* VII 74, *IG* III 3905, *IG* II² 2357, *IG* VII 91, *IG* I³ 5 fr. a=*Eleusis Inscr.* 13b, *IG* II² 2840=*Eleusis Inscr.* 98, *IG* II² 2841 fr. a=*Eleusis Inscr.* 97 a, *IG* II² 3220 fr. a=*Eleusis Inscr.* 267 a, *IG* VII 22)], 1860, φυλ. 53, 1945, αρ. 3787, καὶ 1946-1958, αρ. 3791-3803.

Παρατηρήσεις, 1860, φυλ. 53, 1958.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές· εὐρήματα τῶν ἐτῶν 1858-1860 (*IG* II² 4037=*Eleusis Inscr.* 280, *IG* II² 8904, *IG* I³ 164 fr. a, 71 fr. 12, 462-466 fr. H, 68 fr. i, 42-43 fr. a, *ΣΕΜΑ* 2996, *IG* I³ 852, 897, 178, *IG* II² 390, *IG* I³ 68 fr. g, *IG* II² 2813=*SEG* XXXIV 63, *IG* II² 481, 3430, 572, 1962, 3534 fr. a, *Inscr. gr. Bildh.* 139, *IG* II² 1230=*Eleusis Inscr.* 100, *IG* II² 886, 4208 fr. b, 8096, 6979/80, 1824-1828, 2472, 238 fr. a, 692, 3920=*Eleusis Inscr.* 327, *IG* II² 3413 fr. a=*Eleusis Inscr.* 518, *IG* II² 1933 fr. b, 2352, 3948/9=*Eleusis Inscr.* 397, *IG* II² 1075=*SEG* XXX 89, *IG* II² 795, 7710, 1331 fr. b, 3913=*Eleusis Inscr.* 286, *IG* II² 9546, 4238 fr. a, 3201, 156, 4241 fr. b, 12223, *IG* III 974, *APMA* 5, 851, *IG* II² 9963, *APMA* 5, 854, *IG* II² 3534 fr. b, *APMA* 5, 703, *IG* II² 5188, 3444, *IG* I³ 120, *IG* II² 9737, 1139, *IG* I³ 48 fr. b, *IG* III 3848=Peek, *AttInscr* 49 αρ. 71, *IG* II² 1636, 278)], 1860, φυλ. 54, 1959-1986 αρ. 3804-3844 καὶ 3846-3862, καὶ 1988-1993 αρ. 3865-3870.

[Δύο ἐπιγραφές τῆς Κῶ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο (ἀταύτιστη ἐπιγραφή καὶ ἡ *I.Cos* 387)], 1860, φυλ. 54, 1981, αρ. 3845, καὶ 1986-1988, αρ. 3863.

[Ἐπιγραφή Σπάρτης δημοσιευόμενη ἀπὸ ἀντίγραφο τοῦ Ἱ. Βαλασσόπουλου (*IG* V 1, 89)], 1860, φυλ. 54, 1988, αρ. 3864.

[Ἀττικὲς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἔτους 1860 στὴν Ἀχαρνικὴ πύλη (*IG* II² 6163, 8739, 8427, 7503, 8581, 7721, 7726, 9362, 12679, 8534, 8545, 7529, 9088, 3156, 6041, 8868, 8542)], 1860, φυλ. 54, 1993-1997, αρ. 3871-3887.

[Ἐπιγραφὲς Ἀκροπόλεως καὶ Ἀθηνῶν εὐρήματα τῶν ἐτῶν 1857-1860 (*IG* II² 9797, 428, 9723, 11463, 4723, 4785, 4903, *IG* III 3975, *APMA* 5, 701, *ΣΕΜΑ* 2979, *IG* II² 10601, 6621, 6909, 1076 fr. b, Peek, *AttInscr* 69 αρ. 119, *IG* II² 2644, 5175, 808 fr. b, 3316, 5616, 3589, 3387, *APMA* 5, 911, *IG* II² 4161, 408 fr. a, *APMA* 5, 916, *IG* I³ 91 fr. b, *APMA* 5, 1118, *IG* II² 166=Lawton 83, *IG* II² 10955, 3626, 199=730/1, 13159/60=*SEG* XXX 305, *IG* II² 6772, 4061, 445, 9294, 8554, 11588, 899=*Agora* XV 179 fr. a, *IG* II²

11508, *IG* III 969, 968, *APMA* 5, 476, *IG* I³ 1047)], 1860, φυλ. 54, 1998-2012, αρ. 3888-4032.

[Ἐπιγραφὲς Κηφισιάς καὶ Ἀμαρουσίου (*IG* II² 13200, 13192 A, 3968, 6406, 5776, 12054)], 1860, φυλ. 54, 2013-2015, αρ. 4033-4038.

[Ἐπιγραφὲς Ἀκροπόλεως καὶ «Γυμνασίου τοῦ Πτολεμαίου»· εὐρήματα τῶν ἐτῶν 1859 καὶ 1860 (*IG* II² 9906, 1437, 1029, 1030, 1040 fr. a.b=*SEG* XXII 111, *IG* II² 1008 fr. t, 110, 1488)], 1860, φυλ. 54, 2015-2030, αρ. 4039-4047.

[Ἐπιγραφὲς Ἀκροπόλεως καὶ νοτίου κλιτύος (*IG* I³ 383.317-329.56-70, *IG* II² 1476, 1405, *IG* I³ 383.13-23.257-270, 383 fr. VI, 383.112-124, 383.1-11.250-260, 222, 383.1-6, 436-451 fr. J, 383 fr. IX, 383.330-340.72-81, 71 fr. 35, 436-451 fr. A, 383.119-123.186-190, 383.324-331, 41 fr. f, 71 fr. 34, 71 fr. 38, 436-451 fr. I, *IG* II² 1497, *IG* I³ 59 fr. d, *IG* II² 1531, 1486, 1422, 1135 fr. b=*ICreticae* I, XVIII αρ. 9, *IG* I³ 461 fr. c)], 1860, φυλ. 55, 2031-2046, αρ. 4048-4078.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὸ «Γυμνάσιον τοῦ Πτολεμαίου» (*IG* II² 4110, 4155, 3243)], 1860, φυλ. 55, 2046-2047, αρ. 4079-4081.

[Ἐπιγραφή Ἐλευσίνος (*IG* II² 1185=*Eleusis Inscr.* 71)], 1860, φυλ. 55, 2047-2048, αρ. 4082.

[Ἐπιγραφὲς Ἀκροπόλεως εὐρήματα ἀπὸ τὴν καταστροφή τῆς δεξαμενῆς (*IG* I³ 71 fr. 22, 24 fr. a, 219, 363 fr. a, 435 A, 383 fr. VIII, 383.123-137.191-200, 366 fr. b, 383.296-312.43-55, 383.312-318.57-59), καὶ ἀπὸ ἄλλα σημεῖα (*IG* I³ 343-346 fr. b, 435 D, 243 fr. 14)], 1860, φυλ. 55, 2048-2054, αρ. 4083-4095.

(συνέχεια). [Ἀττικὲς ἐπιγραφές εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὸ «Γυμνάσιον τοῦ Πτολεμαίου» (*IG* II² 3169/70, 1011, 1006)], 1860, φυλ. 55, 2054-2070, αρ. 4096-4098.

[Ἀττικὲς ἐπιγραφές εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὸ «Πρυτανεῖον» (*IG* II² 4278, 4285, 4294, 4280, 3782)], 1860, φυλ. 55, 2071, αρ. 4099-4103.

[Ἐπιγραφὲς Ἀθηνῶν καὶ Πειραιῶς (*IG* II² 1028, 4896, 4315, 1008, 682, 6995, 5538, 2825, 9065, 7388, 5984, 7351, 6033, 7348, 7386, 6050, 9144, 9819, 9785, 10729, 9283, 9036, 3871, 3854, 3000, 6236, 11432, 8700, 11803, 7225, 10927, 8142, 12656, 7975, 9644, 12066, 11009, 12891, 9984, 7959, 9656, 10348, 3695, 6592, 7133, 7981, 6787, 8703, 7408, 12026, *IG* I³ 133 fr. a, *IG* II² 7380, 12301, 11919/20, 12649)], 1860, φυλ. 55, 2072-2105, αρ. 4104-4158.

[Σημειώσεις], 1860, φυλ. 55, 2105-2106.

[Ἀναγγελία τῆς διακοπῆς τῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀρχαι-

- ολογικής Εφημερίδος], 1860, φυλ. 55, 2106.
[Ελληνικά επιγραφαί.] Νεκρικά επιγραφαί [IG II² 9878, 8085, 9342, 7684, 5493, 5731, 10241, 8261, 8605, 12741, 6737, 9013, 11182, 5721, 7927, 10763, 9232, 8604, 8676, 6730, 5691, 7803, 8520, 6712], 1862, στ. 4-9.
Νεκρικά επιγραφαί [IG II² 11359, 10806, 11735, 12225, 5371, 10279, 11826, 8027, 8130, 12707, 9223, 6268, 9713, 11425, 5462, 6393, 8703, 8540, 8960], 1862, στ. 17-23.
Διορθώσεις καὶ προσθήκαι α', 1862, στ. 40.
Ἑλληνικά επιγραφαί. [Ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως IG I³ 71, 460, IG II² 17], 1862, στ. 65-74.
Τὸ ἐν τῷ Ἐρεχθεῖ εὗρεθὲν πλοῖον, 1862, στ. 91-94.
[Ἑλληνικά επιγραφαί]
[Τιμητικὸ μνημεῖο πρυτάνεων IG II² 967], 1862, στ. 113-115.
[Ἐπιτύμβιο μνημεῖο μετὰ παράστασιν ἀντικειμένων ἀμφιβόλης ἐρμηνείας IG II² 7356=AE 1859, 3655], 1862, στ. 115-116.
[Ἐπιτύμβιο μνημεῖο Πειραιῶς IG II² 7211], 1862, στ. 121, 123.
[Ἐπιγραφές Ἀθηνῶν IG II² 8118, 10248, IG I³ 369 fr. d, IG II² 613, IG I³ 65 fr. c], 1862, στ. 121-126.
[Ψήφισμα ὀργεῶνων ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ IG II² 1328], 1862, στ. 189-192.
[α' Ἐκ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου IG II² 3112], 1862, στ. 221-224, 251-254.
[Διόρθωσις στὴν ἐπιγραφὴ IG II² 3112], 1862, στ. 256.
Πλάτων, Νικόλαος:
Περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ λατρείας τῶν σταλακτιτῶν, 1930, 160.
Χριστιανικὴ ἐπιγραφὴ ἐκ Τανάγρας, 1937, 655.
Γεωμετρικὸς τάφος Ἀγίων Παρασκιῶν Ἡρακλείου, 1945-47, 47.
Ἀνάγλυφος περικεφαλαία ἐξ Ὀνυθὲ Γουλεδιανῶν Ρεθύμνης, 1953-54 Β', 129.
Τὰ προβλήματα χρονολογήσεως τῶν μινωικῶν ἀνακτόρων, 1968, 1.
Πολίτης, Λῆνος:
Χαλκὴ Ὑδρία ἐξ Ἐρετρίας, 1936, 147.
Χεῖρ πρῶτον ἀττικοῦ κούρου, 1937, 747.
Δύο ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ἐξ Ἀμοργοῦ, 1953-54 Β', 24.
Πολίτης, Νικόλαος Γ.:
Δύο Σφίγγες ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, 1883, 237.
Χάρυβδις, 1892, 241.
Ποστολάκας, Ἀχιλλεύς:
Κεράτια συμβολικά, 1884, 1.
Poulsen, Frederik:
Über ein Reitermotiv des Parthenonfrieses, 1937, 188.
Praschniker, Camillo:
Goethe als Archaeologe, 1937, 423.
Price-Χατζηστέλιου, Θεοδώρα:
Ἀμφορεὺς τύπου «Nola» ἐν Σικάγῳ καὶ ἐπανεξέτασις τοῦ «Owl-Pillar Group», 1974, 168.
Προυκάκη-Χριστοδουλοπούλου, Αὐγή:
Σημειώσεις γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς στήλης τῆς Ἰκαρίας, 1976, 92.
Πήλινο σφράγισμα δακτυλιολίθου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, 1977, 164.
Πτίνης, Κώστας:
Ὁ περὶ προστασίας τῶν ἀρχαιοτήτων νόμος τοῦ 1885 τῆς νήσου Σάμου, 1983, Χρον. 14.
Purgold, K.:
Ἀρχαῖκον ἀέτωμα ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, 1884, 147.
Ἀρχαῖκον ἀέτωμα ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, 1885, 233.
Πωλογιῶργη, Μέλπω Ἰ:
Θραῦσμα ἀττικῆς ὑστεροαρχαϊκῆς ἐπιτάφιας στήλης ἀπὸ τὸν Ἄλιμο, 1989, 23.
Παιδικὴ ταφὴ στὴν Ἡλιούπολη, 1995, 231.
Ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, 2004, 33.
Δύο ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, 2007, 71.
Χάλκινα κάτοπτρα ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, 2007, 147.
Ἐλεφάντινες ἀπεικονίσεις Αἰγυπτίων θεῶν στὴν Ἀθήνα κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, 2008, 121.
Ἐπιτύμβια μνημεῖα μετὰ κυνηγόσκυλα ἀπὸ τὴ Σαλαμίνα, 2009, 121.
Ἐπιτύμβια στήλη Κορινθίων, 2010, 209.
Ῥαγκαβῆς Α. Ῥ.:
Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῆς τύχης τῶν ἀρχαίων μνημείων εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη, 1837, φυλ. 1, 5-13.
Σημειώσεις ἐπὶ τῶν λιθογραφημάτων [ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως (IG II² 687 fr. a, 1448, 5225, IG I³ 314-316.34-68, 76 fr. b), καὶ τρία πήλινα τεμάχια μετὰ ζωγραφικὴ διακόσμησις ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη], 1837, φυλ. 1, 14-20, ἀρ. 1-8' λιθογρ. (ἀρ. 1-8).
Σημειώσεις ἐπὶ τῶν λιθογραφημάτων [ἐπιγραφές Ἀκροπόλεως (IG I³ 296-299. 305-308 fr. b, 300-303. 309-313 fr. c, 317-324 fr. c, 355-357 fr. c, IG II² 1371, IG I³ 369 fr. b, IG II² 1394, 4323.4189, IG I³ 370 fr. c, IG I³ 124), καὶ πήλινο ἀνθέμιο], 1837, φυλ. 3, 37-55, ἀρ. 14-25' λιθογρ. (ἀρ. 14-25).
[Περὶ τῶν ἀναγλύφων τοῦ Ἐρεχθεῖου], 1837, φυλ.

- 4, 68-70, καὶ 1838, φυλ. 5, 86· λιθογρ. ὑπὸ Ἀ. Φόρστερ, ἀντίγρ. ἐκ τῶν ἐν Ἀκροπόλει πρωτοτύπων παρὰ Ἀ. Ίατρίδου, Βασιλικὴ Λιθογραφία (ἀρ. 33-49).
- Τὸ μνημεῖον τοῦ Εὐβουλίδου, 1838, φυλ. 5, 79-86.
- [Συμπληρωματικὰ στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἀθ. Ίατρίδου πρὸς τὴν ἀρχαιολογικὴ ἐπιτροπὴ (ἡμερ. 15.10.1838) σχετικὰ μὲ τὴν ἐπαρχία Καρπενησίου], 1838, φυλ. 6, 91-92.
- Σημειώσεις ἐπὶ τῶν λιθογραφημάτων [ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Λαμία δημοσιευόμενες ἀπὸ ἀντίγραφα τοῦ Ἀ. Ίατρίδου (*IG IX 2, 2, 61, 63, 68, 65, 70, 71, 72, 77, 74-76, 73, 78, 83, 88*)], 1838, φυλ. 8, 115-124, ἀρ. 62-77· λιθογρ. (ἀρ. 62-77).
- [Λόγοι ταμιῶν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῆς Ἀκροπόλεως (*IG I³ 317-324 fr. i+k, 292-295 fr. b,d, 296-299. 305-306 fr. a, 314-315.1-35 [fr. b], 317-324 fr. i+k, 333-337 fr. b, 343-346 fr. d,f, 355-357 fr. g, 369 fr. a+b, 468*), καὶ νέα στοιχεῖα ποὺ προκύπτουν σχετικὰ μὲ τὰ ἀναθήματα τοῦ Παρθενῶνος], 1839, φυλ. 14, 230-257, ἀρ. 112-113, 247-251, 255-260· λιθογρ. (ἀρ. 247-251, 255-260), καὶ σχέδιο μὲ τὸν τίτλο: Ὁ Παρθενὼν κατὰ Κόκκερελλ.
- [Λόγοι ταμιῶν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές τῆς Ἀκροπόλεως (*IG I³ 351-354 fr. d*)], 1840, φυλ. 20, 381-382, ἀρ. 499· λιθογρ. (ἀρ. 499).
- Πίναξ τῶν ἀφιερωμάτων τῶν ἐν τῷ Παρθενῶνι, 1840, φυλ. 20, 383-385.
- Rainer, Fr. I.:
Une note réaliste curieuse dans l'art plastique du temple d'Aphaia d'Égine, 1937, 221.
- Ραυτοπούλου, Ἑλληνάνα Γ.:
Σκέψεις πάνω σ' ἓνα ἔλασμα τῆς ὕστερης φάσης τοῦ αὐστηροῦ ρυθμοῦ, 2009, 157.
«Ἡ σικυωνία μαρτυρία», 2011, 121.
- Ρεδιάδης, Περ. Δ.:
Τὸ Ἡράκλειον τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμῖνος, 1906, 239.
Τίς ἡ νῆσος Ψυττάλεια;, 1909, 45.
Τὸ ἐξ Ἀντικυθήρων ἀστρολάβον, 1910, 157.
Ὁ Κρητικὸς Λαβύρινθος καὶ οἱ σχετικοὶ μῦθοι, 1931, 165.
- Reese, David S.:
(μετὰ Ἀγγελικῆς Λεμπέση): Recent and Fossil Shells from the Sanctuary of Hermes and Aphrodite, Syme Viannou, Crete, 1986, Χρον. 183.
- Ρεθεμιωτάκης, Γιώργος:
Μινωικὴ λάρνακα ἀπὸ τὸ Κλῆμα Μεσσαράς, 1995, 163.
- Richter, G. M. A.:
A Roman Copy of the Eleusinian Relief, 1937, 20.
- Ridder, A. de:
Κάτοπτρον ἐξ Αἰγίνης, 1895, 169.
Δύο κάτοπτρα μετὰ λαβῶν, 1898, 121.
- Ριζάκης, Ἀ.:
(μετὰ Ἰωάννου Τουράτσογλου): Mors Macedonica. Ὁ θάνατος στὰ ἐπιτάφια μνημεῖα τῆς Ἄνω Μακεδονίας, 2000, 237.
- Rizakis, Yvonne:
(μετὰ Marie-Françoise Billot): Deux simas «mégaliennes» du même atelier, 1993, 121.
- Ριζάκος, Π.:
Γυθείου ἐπιγραφὴ ἐπιτύμβιος, 1910, 53.
Εἰς Γυθείου ἐπίγραμμα ἐπιτύμβιον, 1912, 40.
- Rinne, F.:
(μετὰ Ἀ. Δαμβέργη, Ὁθωνος Ρουσοπούλου, Γεωργίου Σωτηριάδη): Παρθενῶνος γλυπτῶν συντήρησις, 1912, 119.
- Robert, C.:
Ὅνοι πῆλιντοι, 1892, 247.
- Robert, Louis:
Deux inscriptions agonistiques de Rhodes, 1966, 108.
Sur une liste de Courètes à Ephèse, 1967, 129.
Inscriptions d'Athènes et de la Grèce Centrale, 1969, 1.
Les fêtes de Dionysos à Thèbes et l'amphictionie, 1977, 195.
Une fête de la paix à Athènes au IVe siècle, 1977, 211.
Un Milésien à Athènes, 1977, 217.
Sur un mois du calendrier bithynien, 1979, 231.
- Robertson, Martin:
Attic or East Greek, 1953-54 B', 145.
A new plaque-fragment by Exekias, 1978, 91.
- Rodenwaldt, Gerhard:
Ein attischer Nachklang in den Alpen, 1937, 134.
- Ρουσόπουλος, Ἀθ. Σ.:
Πρὸς τὸν Κύριον Κ. Σ. Πιπτάκη Γενικὸν Ἐφορον τῶν ἀρχαιοτήτων [ἐπιστολὴ τῆς 10.10.1856, περὶ 35 ἐπιγραφῶν τῆς Βοιωτίας καὶ μιᾶς Ἀττικῆς (*IG VII 2354, 2349, 2336, 2309, 2324, 2358, 2343, 2362, 2348, 2311, 2226, 2235, 2268, 2249, 2321, 2234, 2265, 2240, 2241, 2263, 2258, 2236, 1776, 2159, 1840, 1843, 2085, 1866, 2123, 2120, 2083, 2469a, 2555, 2629, IG II² 3898, IG VII 2670*)], 1856, 1480-1485, ἀρ. 1-36 (ἀντίγραφα τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῶν (πλὴν τριῶν, τῶν *IG VII 1776, 1840 καὶ 2670*) εἶχε

στείλει ὁ Ἀθ. Ρουσόπουλος στὸν Πιττάκη, καὶ βάσει αὐτῶν τὶς δημοσίευσε ὁ Πιττάκης στὸ ἴδιο φυλλάδιο τῆς ΑΕ (βλ. ὑπὸ τὸ ὄνομα συγγραφέως Πιττάκης, Κ. Σ.).

Τοῖς φίλοις τῆς ἀρχαιολογίας χαίρειν. [Ἐπανεκδοσις τῆς *Αρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*], 1862, σ. α'-β'.

Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί. Ψήφισμα ὀργεῶνων εἰς τὴν ἱέρειαν Γλαῦκον [IG II² 1314], 1862, στ. 1-3.

Ἀρχαιολογικαὶ εἰδήσεις. [Ἀνασκαφὴ τάφων Ἀθηνῶν (IG II² 8156, 6784, 6058, 8463, 8111, 7623, 7889)], 1862 στ. 16.

Τοπογραφικὰ

α' Ὁ περιβόλος τοῦ Ἀθηνῆσιν Ὀλυμπίου, 1862, στ. 26-31.

β' Ὅρος Ἀδριανοῦ [IG II² 5185], 1862, στ. 31-35.

Ποικίλα

1. [Λιθογράφημα τῆς στήλης τοῦ Ἀριστοναύτου (IG II² 5462)], 1862, στ. 35.

2. [Λύχνος ἐκ τῆς συλλογῆς Κόμνου], 1862, στ. 35.

3. [Ἐνέπιγραφο ἀγγεῖο (βλ. P. Kretschmer, *Griechische Vasenschriften* (1894) 5. Πρβ. H. R. Immerwahr, continued by R. Wachter, *Attic Vase Inscriptions*, ἀρ. 4820, www.avi.unibas.ch)] ἐκ τῆς συλλογῆς Ν. Σαριπόλου], 1862, στ. 35-36.

4. [Σφραγιδόλιθος Ἀμφίπολης], 1862, στ. 36.

5. [Σφραγιδόλιθος Αἰγύπτου], 1862, στ. 36.

6. [Δίσκος μὲ ζωδιακὸ κύκλο], 1862, στ. 36-38.

7. [Ἀφιξη Γερμανῶν ἐπιστημόνων], 1862, στ. 37-38.

8. [Ἐργασίαι τοῦ C. Boeticher στὴν Ἀκρόπολη], 1862, στ. 39.

9. [Χαλκὸς λύχνος ἀπὸ τὸ Ἐρέθθειον], 1862, στ. 39.

10. [Σταθμὰ Ἀθηνῶν], 1862, στ. 39-40.

11. [Δίσκοι ἀπὸ ἔλασμα χρυσοῦ μὲ παραστάση γλαυκός], 1862, στ. 40.

12. [Περὶ τῶν λιθογραφημάτων τοῦ τεύχους], 1862, στ. 35-39.

Διορθώσεις καὶ προσθήκαι γ'. [Ἐνα ἐπιπλέον μέλος τῆς ἐπιτροπῆς ἐπανεκδόσεως τῆς ΑΕ, τυπογραφικὲς διορθώσεις], 1862, στ. 40.

Ἀγγελία. [Ἀνακοίνωσις τῆς ἐπιχορήγησις γιὰ τὴν ἐπανεκδοσὶς τῆς *Αρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*], 1862 παρὲνθετο πρὶν ἀπὸ τὴ στ. 41, στὸ ὀπισθόφυλλο τοῦ Β' φυλλαδίου (μηνὸς Φεβρουαρίου).

Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαὶ καὶ ὅσα ἄλλα ἀρχαῖα εὐρέθησαν ἐν ταῖς περὶ τὸ Ὀλύμπιον ἀνασκαφαῖς [IG II² 3299, 3297, 7372, 12072, 6206, IG III 3961, APMA 6, IG III 3673, IG II² 3227, APMA 6 (σφραγίσματα), IG III 3962, APMA 6, IG II² 8118,

APMA 6], 1862, στ. 41-53.

[Ποικίλα] β. Νεώταται ἀνακαλύψεις

1. [Ἔρευναι τοῦ J. H. Strack στὸ Διονυσιακὸ θέατρο (IG II² 5032, 5087)], 1862, στ. 64.

2. [Ἐργασίαι τοῦ C. Boeticher στὴν Ἀκρόπολη], 1862, στ. 64.

3. [Ἀνασκαφὴ τοῦ E. Curtius πρὸς ἀναζήτησιν τῆς Πνυκός], 1862, στ. 64.

[Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί. Ἐπιγραφὲς Ἀττικῆς IG II² 5279, 5642, 4977], 1862, στ. 82-83.

Νεώταται ἀνακαλύψεις ἐκ τῶν ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ ἀνασκαφῶν [IG II² 5022, 5023, 5025-5026, 5053, 5052, 5051, 5050, 5049, 5058, 5057, 5033-5035, 5029, 5028, 5032, 5030, 5027, 3700, 3287 C, 5077-5079, 5069-5073, 5064-5065, 3642, ἀρχιτεκτονικὰ μέλη], 1862, στ. 94-104.

Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαὶ

[Ἐπιγραφὲς Ἀθηνῶν IG II² 2051, 657 a], 1862, στ. 103-112.

[Τμητικὸ ψήφισμα ἀπὸ τὸ Διονυσιακὸ θέατρο], 1862, 115-120.

Ἡ ἐν τῷ Διονυσιακῷ θεάτρῳ ἀνασκαφὴ [IG II² 3427, 5021, 5038-5048, 3182, 5027, γλυπτὰ (μεταξὺ ἄλλων MA εὐρ. 2291, 2298, EAM 626, 259), ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, θρόνοι, IG II² 3642, 3053, 12904, 2639, 4289], 1862, στ. 128-147.

Ποικίλα

[Ἀναχώρησις Γερμανῶν ἐπιστημόνων], 1862, στ. 148.

1-3. [Ἐργασίαι τοῦ C. Boeticher στὴν Ἀκρόπολη], 1862, στ. 148-149.

4. [Ἔρευνα τοῦ J. H. Strack στὴ Νότια κλιτὺ τῆς Ἀκροπόλεως], 1862, στ. 149-150.

5-6. [Εὐρήματα καὶ καταστροφὲς μνημείων κατὰ τὰ ἔργα ὁδοποιίας], 1862, στ. 150-151.

7. [Ἀνασκαφὴ τοῦ E. Curtius στὴν Πνύκα], 1862, στ. 151-152.

8. [Τὸ σπήλαιο τῆς Μουνιχίας. Καθαρισμὸς ἀπὸ τὸν E. Curtius], 1862, στ. 152.

[Ἀνακοίνωσις περὶ τῆς εὐθύνης τῶν γραφομένων στὴν ΑΕ καὶ ὑποδείξεις γιὰ τὴν ἄρτια δημοσίευσις ἐπιγραφῶν], 1862, παρὲνθετο μετὰ τὴ στ. 162 καὶ τοὺς πίνακες, στὸ ὀπισθόφυλλο τοῦ τεύχους ΣΤ' (μηνὸς Ἰουνίου).

Τὰ ἐκ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου [IG II² 3286, 3287 B, 5038-5043, 5037, 5036, 5044-5048, 4268, 4257, 3777, 5074-5079, 5069-5073, 5064-5068, 5059-5063, 5054-5057, 5063 a, 5093, 5094, 5021, 3118, 4215, 3427, 1928, 2870, 3079, 1924 fr. c, 4902, 4572, 5176,

896, 3605, 3800, 3777, 4286, 3287 Α], 1862, στ. 153-181.

Άλλα ἄλλοθεν

[Τιμητικὸ ψήφισμα Λακωνίας, *IG V 1*, 1227], 1862, στ. 182.

[Τιμητικὸ μνημεῖο κοσμητοῦ *IG II² 3739*], 1862, στ. 183-184.

Παροράματα τυπογραφικά, 1862, στ. 184.

Παρατήρησις [*IG II² 8118*], 1862, στ. 184.

Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί. [Ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές *IG II² 8164*, 7505, 8632, 9238, 8167, 8596, 8193, 8710, 8679, 9462], 1862, στ. 185-188.

Ἐρμαὶ ἐκ τῶν τοῦ Κατηφόρη [*IG II² 3744*, 3740, 3751], 1862, στ. 205-209.

Τὰ ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου [γλυπτὰ (μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ ἀνάγλυφα τοῦ βήματος τοῦ Φαίδρου καὶ τὰ ΕΑΜ 260 καὶ 45), *IG II² 3643*, *IG I³ 1390*, *IG II² 3161*, 4267, 4264, 5081], 1862, στ. 209-220.

Ποικίλα. [Περιήγηση σὲ Μεγαρίδα, Φωκίδα, Βοιωτία], 1862, στ. 220.

Παροράματα, 1862, στ. 220.

[Λεπτομερεῖς ὁδηγίες γιὰ τὸν ὑπομνηματισμὸ τῶν ἐκμαγείων ἐπιγραφῶν ποὺ ἀποστέλλονται στὴν ΑΕ], 1862, ὁπισθόφυλλο τοῦ τεύχους Η' (μηνὸς Αὐγούστου), παρένθετο μετὰ τῇ στ. 220 καὶ τοὺς πίνακες.

[Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί]

α' Ἐκ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου *IG II² 4268*, 4257], 1862, στ. 224.

β' Ἐκ τῶν τοῦ Κατηφόρη [*IG II² 2128*, 3758, 3736], 1862, στ. 223-232.

Ποικίλα

1. Νεκρικὴ ὕδρεια ἐνεπίγραφος ἀττική [*IG II² 11634*], 1862, στ. 247.

2. [Ἐργασίης στὸ Θέατρο τοῦ Διονύσου], 1862, στ. 247-248.

3. [Ἀνασκαφὴ τοῦ σπηλαίου τῆς Μουνιχίας ἀπὸ τὸν E. Curtius], 1862, στ. 248.

4. [Ἐνεπίγραφο ἀγγεῖο ἐκ τῆς συλλογῆς Ν. Σαρικόπου (βλ. H. R. Immerwahr, continued by R. Wachter, *Attic Vase Inscriptions*, ἀρ. 4820, www.avi.unibas.ch)], 1862, στ. 247.

Παρατήρησις. [Σχεδίαση μνημείου ἀπὸ τὸν Ἰ. Γ. Παπαδάκη], 1862, στ. 248

Παροράματα, 1862, στ. 248.

Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί

α' Ἐκ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου [*IG II² 3779*], 1862, στ. 249-252.

β' Ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν [*IG I³ 280*], 1862, στ. 253-255.

γ' Νεκρικαὶ ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀθηνῶν [*IG II² 9187*, 10220, 12604, 11135, 11869], 1862, στ. 255-256.

δ' Ἐκ Κύπρου. [Σχόλιο στὴν ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Κύπρο ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Δ. Πιερίδη *IG III 933* (βλ. κ.ά.)], 1862, στ. 256.

Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί

β' Ἀττικά. [Ἐκ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, *IG II² 3410*, 5080], 1862, στ. 271-272.

γ' Εὐβοίας. [Ἐπιγραφές μολύβδινων ἐλασμάτων ἀπὸ τὴν Εὐβοία, *IG XII 9*, 56: 6, 8, 13, 15, 25, 47, 60, 61, 86, 101, 102, 127, 157, 161, 170, 179, 193, 214, 221, 222, 247, 253 276, 311, 333, 338, 354, 355, 365, 440, 55, 405, 87, 434, 460, 306, 49, 307, 109, 210, 421, 117, 81, (ἀρ. 44), 317, 34, 78, 228, (πρβ. 226), 106, 122, 85, 123, 367, 48, 119, 211, 198, 183, 238, 137, 103, 249, 94, 270, 21, 11, 266, 241, 242, 75, 304, 261, 27, 92, 162, 159, 46, 23, 316, 9, 79, 63, 229, 40, 320, 77, 139, 39, 388, 146, 76, 207, 359, 378, 435, 352, 4], 1862, στ. 272-278.

Ποικίλα

1. Ἀνασκαφαὶ ἐν τῷ θεάτρῳ [*IG II² 5137*, 5136 (:)], 1862, στ. 277-278.

2. Σχέδιον τοῦ θεάτρου, 1862, στ. 278-279.

3. Ἀνασκαφὴ ἐν τῇ ἀγίᾳ Τριάδι [*IG II² 8551*, 8550, 11891, 5365, 11169, ἐπιτύμβια τράπεζα, *IG II² 6217*], 1862, στ. 279-284.

Τὰ ἐκ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, 1862, στ. 285-294.

Ἀνασκαφὴ ἐν τῇ ἀγίᾳ Τριάδι [ἐπιτύμβιο μνημεῖο τοῦ Διονυσίου-ἄγαλμα ταύρου, ἄγαλμα σκύλου, ἀνάγλυφο «τοῦ Χάρωνος» (Μουσεῖο Κεραμικοῦ P 692, βλ. A. Scholl, *JdI* 108, 1993, 353-373), *CIL III 556 a*, τάφοι, *IG II² 6217*, 11891, 8551, 8550, 11169, 12141, 9768, 9767, 7050, 8536, 7950, 12696, *APMA 6*, *CIL III 2 6545*. 1, θραύσματα πῆλινων γλυπτῶν, *APMA 6*], 1862, στ. 295-301.

Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί

α' Εὐβοίας [*IG XII 9*, 56: 16, 62, 67, 136, 151, 187, 185, 239, 246, 253, 265, 269, 303, 356, 373, 385, 391, 408, 415, 416, 432, 437, 167], 1862, στ. 301-302.

β' Αἰγίνης [*IG IV² 2*, 1011], 1862, στ. 302-303.

γ' Ἀττικῆς [*IG II² 4038*, *IG III 3921*], 1862, στ. 303-304.

Σκευὴ δικαστικά [*IG II² 1852*, 1923 a add. sub, πῆλινη ψῆφος ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ], 1862, στ. 304-307.

Σταθμά, 1862, στ. 307-311.

- Ποικίλα
 α' Ἐπιγραφαί 1. Ἐρετρίας [IG XII 9, 195], 1862, στ. 311-312.
 2. Κύπρου [I.Kition 2044], 1862, στ. 312.
 β' Ἀνασκαφαί [στὸν Κεραμεικὸ καὶ στὴν ὁδὸ Αἰόλου (IG II² 8444, 8362, 5548, 9989, 10666, 10921, 8758, 12098, 11392, 8202, 11372, 12422, 10386, 12471, 12185, 8252)], 1862, στ. 312-313.
 γ' Νομίσματα, 1862, στ. 313-314.
 δ' Μολυβδίδες, 1862, στ. 314-315.
 ε' Πήλινα κοσμήματα, 1862, στ. 315-316.
 [στ'] Ἐπιγραφή Ἀθηνῶν [IG III 3869], 1862, στ. 316.
 Παροράματα, 1862, στ. 316.
 [Ἀναθηματικὸ μνημεῖο Ἀκροπόλεως IG I³ 885], 1873, 409-411.
 [Ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου Μελᾶ (IG I³ 1232, IG II² 9525, 8159, 7000)], 1873, 411-414.
 Ἀνασκαφὴ τάφων ἐν Ἀθήναις [στὴν ὁδὸ Βασ. Σοφίας], 1874, 485-487.
- Ρουσόπουλος, Ὅθων:
 (μετὰ Ἀ. Δαμβέργη, F. Rinne, Γεωργίου Σωτηριάδη): Παρθενῶνος γλυπτῶν συντήρησις, 1912, 119.
 (μετὰ Ἀ. Δαμβέργη): Παγασαίων ζωγραφικῶν συντήρησις, 1912, 261.
 Εἰς ΑΕ 1912, 124, (περὶ τῶν τοῦ Παρθενῶνος μαρμάρων), 1912, 262.
- Rubensohn, Otto:
 Ἡ Γέρανος, 1937, 590.
- Rumpf, Andreas:
 Drei Masken, 1953-54 Β', 121.
- Ρωμαῖος, Κωνσταντῖνος:
 Ἀναθηματικὸς καδίσκος μετ' ἐπιγραφῆς, 1904, 139.
 Εὐρήματα ἀνασκαφῆς τοῦ ἐπὶ τῆς Πάρνηθος ἄντρου, 1905, 99.
 Εὐρήματα ἀνασκαφῆς τοῦ ἐπὶ τῆς Πάρνηθος ἄντρου, 1906, 89.
 Ἐπιγραφαί ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, 1906, 189.
 Πηλινὴ σαρκοφάγος ἐκ Κλαζομενῶν, 1907, 199.
 Λήκυθοι τοῦ Δούριδος, 1907, 219.
 Λήκυθοι ἐξ Ἐρετρίας, 1908, 151.
 Ὁ Ἡφαιστος ἐπὶ τῆς γιγαντομαχίας τοῦ Θησαυροῦ τῶν Κνιδίων, 1908, 245.
 Ἀρκαδικοὶ ἔρμαϊ, 1911, 149.
 Τὰ ἐσωτερικὰ κιονόκρανα τοῦ ναοῦ τῶν Βασσῶν, 1914, 57.
 Εἰδήσεις περὶ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κερκύρας τοῦ 1914, 1914, 140.
- Τὸ Ἡρώων τῆς Ἀλυζίας, 1930, 141.
 Ἐκ τοῦ ἀρχαιοτέρου ναοῦ τῆς Φιγαλείας, 1933, 1.
 Ὁ κέραμος τοῦ Λαφριαίου τῆς Καλυδῶνος, 1937, 300.
 Τεγεατικὸν ἱερὸν Ἀρτέμιδος Κνακεάτιδος, 1952, 1.
 Τὸ ἀνάκτορον τῆς Παλατίτσας, 1953-54 Α', 141.
 Ἱερὸν Ἀθηνᾶς Σωτείρας καὶ Ποσειδῶνος κατὰ τὴν Ἀρκαδικὴν Ἀσέαν, 1957, 114.
- Ρωμιοπούλου, Αἰκατερίνη:
 Ἀγγεῖα τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ. ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀμφιπόλεως, 1964, 91.
 Τυχαῖα εὐρήματα ἐκ τῆς ΙΔ' Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας, 1969, Χρον. 12.
 (μετὰ Ἰωάννου Τουράτσογλου): Θησαυρὸς «Follis» τῆς Α' Τετραρχίας ἐξ Ὁραίου Δυτ. Θράκης (Ν. Ξάνθης), 1970, 47.
 (μετὰ Ἰωάννου Τουράτσογλου): Ὁ μακεδονικὸς τάφος τῆς Νιάουστας (Τάφος Kinch), 1971, 146.
- Σαββόπουλος, Κ.:
 Εἰς Μαντινεῖας ἀνάγλυφον ἐπιτύμβιον ἐπιγεγραμμένον, 1912, 125.
- Σακελλαράκη-Σαπουνᾶ, Ἐφη:
 Τὸ εἰδώλιο τοῦ Σαμπᾶ καὶ τὰ ἄμορφα λίθινα εἰδώλια τῆς πρώτης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Κρήτη, 1983, 44.
 Ἡ εὐβοϊκὴ Κύμη τῆς ἐποχῆς τῶν ἀποικισμῶν, 1984, 151.
 Προϊστορικὴ κεραμεικὴ τῶν ἀνασκαφῶν Ν. Ἀκροπόλεως (1956-1959), 1985, 95.
 (μετὰ Ἰωάννη Α. Σακελλαράκη): Ἀποθέτης κεραμεικῆς τῆς τελευταίας φάσεως τῶν προανακτορικῶν χρόνων εἰς Ἀρχάνας, 1972, Χρον. 1.
 (μετὰ Ἰωάννη Α. Σακελλαράκη): Ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν 1986-1988, 1991, Χρον. 169.
- Σακελλαράκης, Ἰωάννης Α.:
 Ἐλεφάντινον πλοῖον ἐκ Μυκηνῶν, 1971, 188.
 Τὸ προσχέδιον τῆς σφραγίδος CMS I 220 ἐκ Βαφειοῦ, 1972, 234.
 Τὸ θέμα τῆς φερούσης ζῶον γυναικὸς εἰς τὴν Κρητομυκηναϊκὴν σφραγιδογλυφίαν, 1972, 245.
 (μετὰ Ἐφης Σαπουνᾶ Σακελλαράκη): Ἀποθέτης κεραμεικῆς τῆς τελευταίας φάσεως τῶν προανακτορικῶν χρόνων εἰς Ἀρχάνας, 1972, Χρον. 1.
 Ἐκατὸ χρόνια ἔρευνας στὸ Ἰδαῖο Ἄντρο, 1987, 237.
 (μετὰ Ἐφης Σαπουνᾶ Σακελλαράκη): Ἀνασκαφὴ Ἀρχανῶν 1986-1988, 1991, Χρον. 169.
 (μετὰ Ἐλένης Κωνσταντινίδη-Συβρίδη): Ἐλεφάν-

- τινα κτένια ἀπὸ τῆ μυκηναϊκῆ συλλογῇ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, 2010, 145.
- Σακελλαρίου, Ἀγνή:
Νέα μορφὴ παλαιῶν ἀντικειμένων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, 1957, Χρον. 1.
Ἀναζήτησις τοῦ ἐργαστηρίου τῶν χρυσῶν κυπέλων τοῦ Βαφειοῦ, 1991, 45.
- Σακκελίων, Ἰωάννης:
Ἑλληνικαὶ ἐπιγραφαί. α' Ἰησιωτικαί [D. F. McCabe, M. A. Plunkett, *Patmos Inscriptions. Texts and Lists* (1985) 1, 1*5, 3. R. Herzog, *Heilige Gesetze von Kos* (1928) 13 p. McCabe ὁ.π. 6, 14, 15, 12, 11, 5. D. F. McCabe, *Lepisia Inscriptions. Texts and Lists* (1985) 9, 8, 12. M. Segre, *Iscrizioni di Cos* (1993), ED 129], 1862, στ. 257-268.
Ἐπιγραφαὶ Χριστιανικαὶ ἐπιτύμβιοι, 1886, 235.
Ἐπιγραφή τῆς νήσου Ληψίας, 1890, 221.
- Σαλαμανός, Δ. Α., βλ. Κουπιτώρης Π.
- Σάμψων, Ἀδαμάντιος:
Ἐκ τῆς Προϊστορικῆς Εὐβοίας, 1974, Χρον. 5.
Νεολιθικὴ κεραμικὴ τῆς Βάρκας Ψαχνῶν, 1974, Χρον. 67.
Τὸ κοροπλαστικὸ ἐργαστήριον τῆς Χαλκίδας, 1980, 136.
Τὸ ΝΑ. Αἰγαῖο στὰ νεολιθικὰ χρόνια, 1983, Χρον. 5.
- Σαρκικάκης, Θεόδωρος Χ.:
Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἡπείρου κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας (167-31 π.Χ.), 1964, 105.
Ἄκτια τὰ ἐν Νικοπόλει, 1965, 145.
Ἀνέκδοτοι Ἑλληνικαὶ καὶ Λατινικαὶ ἐπιγραφαὶ τῆς Ἀκτίας Νικοπόλεως, 1967, 178.
Προσωπογραφία τῆς Ἀκτίας Νικοπόλεως, 1970, 66.
- Σαρρῆς, Ἰ.:
Ἐρένεια, 1910, 151.
Τὸ κάστρον τοῦ Κορυνοῦ, 1927-28, 112.
Τὰ «κάστρα τῶν Σκορτῶν» Ἀράκλιοβον καὶ Ἅγιος Γεώργιος, 1934-35, 57.
- Sauer, B.:
Δύο ἀνάγλυφοι παραστάσεις τῶν Ἐλευσινίων θεοτήτων, 1893, 35.
- Savignoni, L.:
Ἀρχαιοφύλαξις τῆς Κέω, 1898, 219.
- Σβέρκος, Ἡλίας Κ.:
(μετὰ Κατερίνας Τζαναβάρη): Νέα ἐπιτύμβια μνημεῖα ἀπὸ τῆς Λητῆς, 2009, 183.
- Σβορώνος, Ἰωάννης Ν.:
Ἡ πόλις Κοροπισσὸς ἐν τῇ νομισματικῇ, 1889, 67.
Νομισματικὰ ἀνάλεκτα, 1889, 69.
Προσθήκαι εἰς τὸ βιβλίον *Numismatique de la Crète Ancienne*, 1889, 193.
Προσθήκη εἰς τὰ περὶ νομισμάτων τῶν Κοροπισσίων, 1889, 212.
Ἀρχαῖα ἑλληνικὰ νομίσματα, 1890, 159.
Νομισματικά, τύποι ἀναφερόμενοι εἰς τὴν ἐν Κρήτῃ παιδοτροφίαν τοῦ Διός, 1893, 1.
Νομισματικὰ σύμβολα τῆς ἀρχαίας Κρήτης, 1893, 147.
Νέαι ἐρμηνεῖαι ἀναγλύφων ἐκ τοῦ Ἀσκληπιείου Ἀθηνῶν, 1908, 103.
Ἰανίσκος, Ἀσκληπιὸς ἀρτίτοκος, Κοράσιον Ἀσκληπιοῦ καὶ Ἀνδρίσκος, 1909, 133.
Ἰανίσκος καὶ Ἀσκληπιὸς Παῖς, 1910, 59.
Πραξιτέλου: Δημήτηρ, Κόρη καὶ Ἰαχχος ἐν Ἀθήναις, 1911, 39.
Αἰγίνης ἀνάγλυφον ἀναθηματικόν, 1912, 254.
Εἰς Ξενοκρατείας ἀνάθημα, 1912, 256.
Ἀσκληπιακὰ μνημεῖα καὶ κιονολατρεία ἐν Ἀθήναις, 1917, 78.
- Σγουρίτσα-Πολυχρονάκου, Νάγια:
Μυκηναϊκὲς τριποδικὲς τράπεζες προσφορῶν, 1982, Χρον. 20.
Ἡ μαστοπρόχους ὡς διακοσμητικὸ θέμα τῆς ΥΚ Ι κεραμικῆς τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας, 1994, 117.
Ἀποθήκευσις καὶ φύλαξις ἀγαθῶν στὸν ΥΚ Ι οἰκισμὸ τοῦ Ἀκρωτηρίου Θήρας, 2000, 65.
- Schefold, Karl:
Weihgeschenke nach den Perserkriegen, 1953-54 Β', 141.
- Schilbach, Jürgen:
Kastell am Nordrand der Ebene von Iria (Argolis), 1976, 126.
- Schneider, Horst E.:
Werksteine und Erden im alten Thessalien, 1985, 113.
- Schrader, Hans:
Zur Chronologie der elischen Münzen, 1937, 208.
- Σεμιτέλος, Δ. Χ.:
[Ἑλληνικαὶ Ἐπιγραφαί]
[Κατάλογος ἐφῆβων Ἀθηνῶν IG II² 2130 fr. a], 1862, στ. 191-204.
[β' Ἐκ τῶν τοῦ Κατηφόρη. Κατάλογος ἐφῆβων IG II² 2119.4-28], 1862, στ. 232-241.
Παροράματα [ἀρ. 4, 5· διόρθωσις καὶ στήν ἐπιγραφὴ IG II² 2119], 1862, στ. 248.

- Della Seta, Alessandro:
Arte Tirrenica di Lemno, 1937, 629.
- Shear, Theodore Leslie:
A Spartan shield from Pylos, 1937, 140.
- Shelton, Kim S.:
Tsountas' Chamber Tombs at Mycenae, 1993, 187.
Four Chamber Tomb Cemeteries at Mycenae, 2000, 27.
- Σημαντώνη-Μπουρνιά, Εύα:
«Πλίνθοι και κέραμοι ἀτάκτως ἐρριμμένα», 1991, 71.
- Σισμανίδης, Κώστας Λ.:
Τμητικό ψήφισμα ἀπὸ τὸ Καλαμωτὸ Λαγκαδᾶ, 1983, 75.
Ἀνασκαφὴ ταφικοῦ τύμβου στὴν Ἀγία Παρασκευὴ Θεσσαλονίκης. Ἕνας νέος μακεδονικὸς τάφος, 1986, 60.
- Sitting, Ernst:
Ἀμαθοῦντος δίγλωσσος ἐπιγραφὴ, 1914, 1.
Ἡ ἁγία Θέκλα, 1914, 2.
- Σκαρλατίδου, Εὐή:
Πήλινο σύμπλεγμα νέγρου-πιθήκου ἀπὸ τὰ Ἀβδη-
ρα, 1984, 120.
- Σκιᾶς, Ἀνδρέας:
Ἐπιγραφικὰ μελετήματα, 1890, 173.
Τίσυρος, Κρητικὴ πόλις, 1891, 191.
Ἐπιγραφικά, 1892, 25.
Τοπογραφικὰ Γυθείου, 1892, 55.
Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφα-
βήτου, 1892, 107.
Ἐπιγραφαὶ Γυθείου, 1892, 185.
Συμπλήρωσις λακωνικῆς ἐπιγραφῆς, 1892, 255.
Σαστήρ, 1892, 256.
Διορθώσεις, 1892, 257.
Ἐπιγραφαὶ ἐκ Θυρρείου τῆς Ἀκαρνανίας, 1893, 29.
Κυπριακά, 1893, 61.
Ἡ κοίτη τοῦ Ἰλισοῦ παρὰ τὸ Ὀλυμπεῖον, 1893, 103.
Ἐπιγραφαὶ Κορίνθου, 1893, 113.
Προσθήκη, 1893, 176.
Καὶ πάλιν περὶ τῆς λέξεως σαστήρ, 1894, 127.
Ἀνάγλυφα ἐκ τῆς ἐν τῇ κοίτῃ τοῦ Ἰλισοῦ ἀνα-
σκαφῆς, 1894, 133.
Ἐπιγραφαὶ Ἐλευσίνος, 1894, 161.
Ἐπιγραφαὶ Ἐλευσίνος, 1894, 189.
Προσθήκη, 1894, 241.
Ἐπιγραφὴ ἐκ Μεγάρων, 1894, 244.
Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐλευσίνος, 1895, 83.
Ἐπιγραφαὶ Ἐλευσίνος, 1896, 23.
Κεραμίδες ἐνεπίγραφοι τοῦ ἐν Ἐλευσίνι Τελεστη-
ρίου, 1896, 251.
Σήματα ἐπὶ ἀρχαίων ὕδραγωγῶν σωλῆνων ἐξ
Ἐλευσίνος, 1896, 263.
Ἐπιγραφαὶ Ἐλευσίνος, 1897, 33.
Παναρχαία Ἐλευσινιακὴ νεκρόπολις, 1898, 29.
Ἐπιγραφαὶ Ἐλευσίνος, 1899, 177.
Ἀθηναϊκαὶ ἐπιγραφαὶ ἐπὶ βράχου, 1899, 237.
Ἐλευσινιακαὶ κεραμογραφίαι, 1901, 1.
Ἐπεξηγηματικὰ τῶν Ἐλευσινιακῶν κεραμογρα-
φιῶν, 1901, 163.
Τύμβος προϊστορικὸς ὑπὸ τὴν Ἀκρόπολιν, 1902, 123.
Τοπογραφικὰ καὶ ἐπιγραφικὰ τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ
Φαρῶν καὶ τῶν πέριξ, 1911, 107.
Ἐξήγησις δύο δυσερμηνεύτων ἐπιγραφῶν, 1911, 207.
Ἐλευσινιακῆς νεκροπόλεως ἀνασκαφαί, 1912, 1.
Εἰς Πειραιῶς ἐπίγραμμα ἐπιτύμβιον, 1912, 256.
Πλαταιῶν ἐπιγραφαί, 1917, 157.
Τὸ παρὰ τὴν Φυλὴν ἄντρον τοῦ Πανός, 1918, 1.
Ἀνακοινώσεις, 1919, 31.
- Σκιλάρντι, Δημ.:
Ἀνασκαφαὶ παρὰ τὰς «Ἡρίας πύλας» καὶ τοπο-
γραφικὰ προβλήματα τῆς περιοχῆς, 1968, Χρον. 8.
Ἀνασκαφὴ παρὰ τὰ Μακρὰ Τείχη καὶ ἡ οἰνοχόη
τοῦ Ταύρου, 1975, 66.
- Soles, Jeffrey:
(μετὰ Κωστὴ Δαβάρρα): A New Oriental Cylinder
Seal from Mochlos. Appendix: Catalogue of the Cy-
linder Seals found in the Aegean, 1995, 29.
- Σουρῆ-Ἀλλαμανῆ, Βικτωρία:
Ἐπιτύμβια στήλη ἀπὸ τὴν Ἐλάτεια τῆς Λάρισας,
1983, 148.
- Σοφοῦ, Ἑλσα:
Χάρτης τοῦ Πειραιῶς, συνταχθεὶς τὸ 1687 ὑπὸ τῶν
Ἑνετῶν, 1973, 246.
- Σοφούλης, Θεμιστοκλῆς:
Ἀγαλμάτιον ἐκ Σπάρτης, 1885, 109.
Κύλιξ ἐκ Κορίνθου, 1885, 255.
Μνημεῖα ἀρχαικοῦ τρόπου, 1887, 35.
Χαλκὴ κεφαλὴ ἀρχαϊκῆς τέχνης, 1887, 43.
Μνημεῖα ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, 1888, 81.
Ἄγαλμα ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως Σαμιακῆς τέχνης,
1888, 109.
Ἀρχαιολογικαὶ μελέται Α' Ἡ Νίκη τοῦ Ἀρχέριμου,
1891, 153.
- Σπυριδάκης, Ἀθ. Γ':
Ἀρχαιοτάτη Θεσσαλικὴ ἐπιγραφὴ προικοδοτικὴ,
1908, 59.

- Σπυριδάκης, Γεώργιος Κ.:
Συμβολή εις την ιστορίαν τῆς Μονῆς τῆς Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς (Τοπλοῦ) ἐν Σητεία Κρήτης, 1953-54 Α', 172.
- Σπυρόπουλος, Θεόδωρος:
Παρατηρήσεις ἐπὶ ἐνὸς ιδιογράμματος τῶν πινακίδων τῆς Πύλου, 1963, 154.
- Στάης, Βαλέριος:
Μουσικὴ ἔρις Ἀπόλλωνος πρὸς Μαρσύαν, 1886, 1.
Γιγαντομαχίας σκηναί, 1886, 83.
Ἀρχαῖκον ἀνάγλυφον ἐξ Ἀκροπόλεως, 1886, 179.
Ἀγάλματα ἐξ Ἐπιδαύρου, 1886, 243.
Ἐπανόρθωσις, 1886, 272.
Ἐπιγραφή ἐξ Ἐπιδαύρου, 1887, 9.
Ἀγαλμάτιον Ἀθηνᾶς ἐξ Ἀκροπόλεως, 1887, 31.
Ἐπανόρθωσις, 1887, 56.
Ἀρχαῖκον ἀγαλμα ἐξ Ἀκροπόλεως, 1887, 129.
Ἀγάλματα ἐκ Ῥαμνοῦντος, 1891, 45.
Λεῖψανα Φειδιακοῦ ἀναγλύφου, 1891, 63.
Ἐπιγραφή ἐξ Ἐπιδαύρου, 1892, 69.
Ἀθηνᾶ ἐξ Ἐπιδαύρου, 1892, 181.
Πήλινον ἀγαλμάτιον ἐξ Ἐπιδαύρου, 1892, 205.
Ἐρετριακὴ λήκυθος, 1894, 63.
Προϊστορικοὶ συνοικισμοί, 1895, 193.
Σημειώσεις, 1896, 130.
Τὸ Διάταγμα τοῦ Διοκλητιανοῦ. Δύο νέα τεμάχια τῆς Ἑλληνικῆς μεταφράσεως, 1899, 147.
Ἀνασκαφαὶ ἐν Σουνίῳ, 1900, 113.
Πυξὶς ἐξ Ἐρετρίας, 1902, 129.
Τὰ εὐρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντικυθήρων, 1902, 145.
Περὶ τῆς χρήσεως Μυκηναϊκῶν τινων κοσμημάτων, 1907, 31.
Ἐπανόρθωσις, 1907, 245.
Πήλινον εἰδῶλιον Ἀφροδίτης, 1908, 135.
Ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον ἐκ Φαλήρου, 1909, 239.
Ἀναγκαία προσθήκη (εἰς ΑΕ 1909, 247 ἀρ. 3), 1910, 173.
Σουνίου ἀνασκαφαί, 1917, 168.
- Σταῦνχάουερ, Γεώργιος:
Ἀνέκδοτα ἀποσπάσματα τοῦ Διοκλητιανείου ἀγορανομικοῦ διατάγματος ἀπὸ τῆ Λακωνία, 1992, 163.
Δύο δημοτικὰ ψήφισμα τῶν Ἀχαρνέων, 1992, 179.
Νεότερα στοιχεῖα γιὰ τὸν σαλαμίνιο θίασο τῆς Βενδίδος, 1993, 31.
Δημοτικὸν ψήφισμα ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Εὐωνύμου, 2007, 43.
- Σταματάκης, Παναγιώτης:
Ἐπιγραφαὶ Τανάγρας καὶ Δελφῶν, 1883, 157.
Ἐσφαλμένης ἐκδοχῆς ἐπανόρθωσις, 1883, 191.
- Σταματοπούλου, Μαρία:
(μετὰ Robert Parker): A New Funerary Gold Leaf from Ferai, 2004, 1.
- Stamelman, A.:
Reflections on the Roof of the Tower of Winds at Athens, 1974, 221.
- Σταμπολίδης, Νικόλαος Χρ.:
Ὁ θωρακοφόρος ἀρ. ΑΕ 268 τῆς Κῶ, 1992, 129.
- Σταυρίδης, Ἀλκμήνη:
Ἡ εἰκονογραφία τῆς Φανστίνης τῆς πρεσβύτερης στὸν ἐλληνικὸν χώρο, 1976, 133.
Γυναικεῖα πορτραῖτα τῆς Ἐποχῆς τῶν Σεβήρων στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, 1979, 226.
Ἀ δημοσίευστα πορτραῖτα τῆς Ἰουλιοκλαυδιανῆς ἐποχῆς στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, 1980, 119.
Ὑστερορωμαϊκὰ πορτραῖτα 2ου-5ου μ.Χ. αἰῶνα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, 1981, 127.
Πορτραῖτα τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν, 1982, 215.
Πορτραῖτα τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, 1983, 202.
Ρωμαϊκὰ γλυπτὰ ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, 1984, 161.
Τὸ ἀρχέτυπο τῆς εἰκονογραφίας τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ, 2001, 167.
Πορτρέτα ρωμαϊκῆς ἐποχῆς στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, 2010, 219.
- Σταυρόπουλλος, Δημήτριος Σπ.:
Ἐρετριακὰ μελετήματα, 1895, 125.
Ἐπιγραφαὶ ἀγγείων ἐκ Βοιωτίας, 1896, 243.
- Σταυρόπουλλος, Φοῖβος Δ.:
Τμητικὸν ψήφισμα Ἀλῶν τῶν Ἀραφηνίδων, 1932, 30.
Ἀπολογισμὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Ῥαμνουσίας Νεμέσεως, 1934-35, 128.
Ὁ κοῦρος τῆς Κέας, 1937, 687.
Ἱερατικὴ οἰκία ἐν Ζωστήρι τῆς Ἀττικῆς, 1938, 1.
Νεοαττικὸν ἀνάγλυφον τῶν Νυμφῶν ἐν τῷ Μουσείῳ τοῦ Πειραιῶς, 1950-51, 106.
- Στεργιαννόπουλος, Π.:
Ἀρχαῖκον Δωρικὸν κιονόκρανον, 1936, Χρον. 1.
Δύο γαμήλιοι πομπὰ ἐπὶ ἐρυθρομόρφου πυξίδος, 1936, 49.

- Στεργιόπουλος, Κ.:
Ἡ ἀρχαία Ἑλλάς καὶ ἡ Γαλλικὴ Χαρτογραφία ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως μέχρι τοῦ 1830, 1948-49, 33.
- Στεφανάκης, Μανόλης Ἰ.:
(μετὰ Ἀγγελικῆς Λεμπέσης): Τὰ νομίσματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴ Σύμη Βιάννου, Κρήτη, 2004, 179.
- Στεφανῆ, Λιάνα:
(μετὰ Μαρίας Διλιμπάκη-Ἀκαμάτη): Ὡναὶ ἐκ τῆς Ἡμαθίας, II, 2003, 155.
- Stevens, Gorham Phillips:
The Fountain of Peirene at Corinth in Hellenistic Times, 1953-54 Α', 45.
- Στίκας, Εὐστάθιος:
Τρίπλευρα κιονόκρανα, κορυφώματα καὶ μνημεῖα, 1961, 159.
- Στυργόφσκης, Ἰ.:
Καισαριανή, 1902, 161.
- Strýd, J. H. W.:
Ἀττικά μετ' ἀρῶν μολύβδινα ἐλάσματα, 1903, 55.
- Stschukareff, A.:
Μεγαρικὰ ἐπιγραφαί, 1886, 223.
Συμπλήρωμα τοῦ καταλόγου τῶν Ἀθήνησιν ἀρχόντων, 1887, 47.
- Studniczka, Fr.:
Παραστάσεις Ἀθηνᾶς ἐπὶ κεραμείων θραυσμάτων ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως Ἀθηνῶν, 1886, 117.
Ἀγαλμάτια Ἀθηνᾶς ἐκ τῆς τῶν Ἀθηνῶν Ἀκροπόλεως, 1887, 133.
Συμπλήρωσις τῆς ἑκτῆς νοτίας μετόπης τοῦ Παρθενῶνος, 1923, 1.
- Sundwall, Johannes:
Ἀττικὴ ταμιακὴ ἐπιγραφή, 1909, 197.
- Σωτηρακοπούλου, Παναγιώτα:
Ἡ «ἀπουσία» τῆς Μεσοκυκλαδικῆς περιόδου ἀπὸ τὴς Κυκλάδες. Νέα στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Ἀμοργό, 2004, 53.
- Σωτηριάδης, Γεώργιος:
Ἀνασκαφαὶ ἐν Θέρμῳ, 1900, 161.
Ἀνασκαφαὶ ἐν Θέρμῳ, 1903, 71.
Ἀνασκαφαὶ ἐν Θέρμῳ, 1905, 55.
Ἐκ τάφων τῆς Αἰτωλίας, 1906, 67.
Προϊστορικὰ ἀγγεῖα Χαιρωνείας καὶ Ἐλατείας, 1908, 63.
(μετὰ Ἀ. Δαμβέργη, F. Rinne, Ὁθωνος Ρουσοπούλου): Παρθενῶνος γλυπτῶν συντήρησις, 1912, 119.
- Σωτηρίου, Γεώργιος:
Νεώτερος Καλὸς Ποιμὴν τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, 1915, 34.
Ἰλισοῦ Χριστιανικὴ βασιλική, 1919, 1.
Ὁ ἐν Θήβαις Βυζαντινὸς ναὸς Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, 1924, 1.
Αἱ χριστιανικαὶ Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, 1929.
Ἡ βυζαντινὴ γλυπτικὴ τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 7ον καὶ 8ον αἰῶνα, 1937, 171.
Θεοτόκος ἡ Ἀρακιώτισσα τῆς Κύπρου, 1953-54 Α', 87.
- Σωτηρίου, Μαρία:
Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς Βοιωτίας, 1931, 119.
Τοιχογραφία τῆς Θυσίας τοῦ Ἀβραάμ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Σινᾶ, 1953-54 Γ', 45.
- Τελεβάντου, Χριστίνα:
Ἡ γυναικεῖα ἐνδυμασία στὴν προϊστορικὴ Θήρα, 1982, 113.
Κοσμήματα ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ Θήρα, 1984, 14.
Ἡ ἀπόδοση τῆς ἀνθρώπινης μορφῆς στὴς θηραϊκὲς τοιχογραφίες, 1988, 135.
Τὰ ποικίλα σκεύη τῶν θηραϊκῶν τοιχογραφιῶν. Συμβολὴ στὴν τεχνολογία τοῦ προϊστορικοῦ Αἰγαίου, 1994, 135.
- Τζαβέλλα, Χαρὰ:
Μινώταυρος ἐπὶ μυκηναϊκοῦ κυάθου, 1960, 136.
A Mycenaean Tomb near Selinia at Salamis, 1992, 67.
- Tzamtzis, Ioannis E.:
Le «salaire» de la corruption judiciaire, 1999, 67.
- Τζαναβάρη, Κατερίνα:
Δύο γυναικεῖες εἰκονιστικὲς κεφαλὲς ἀπὸ τὴ Βέροια, 1985, 119.
(μετὰ Ἡλία Κ. Σβέρκου): Νέα ἐπιτύμβια μνημεῖα ἀπὸ τὴ Λητὴ, 2009, 183.
- Τζαχίλη, Ἰρις:
(μετὰ Δημητρίου Β. Γραμμένου, Ἑλένης Μάγκου): Ὁ θησαυρὸς τῶν Πετραλώνων τῆς Χαλκιδικῆς καὶ ἄλλα χάλκινα ἐργαλεῖα τῆς ΠΕΧ ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ, 1994, 75.
- Thompson, Homer A.:
The Apollo Patroos of Euphranor, 1953-54 Γ', 30.
- Τιβέριος, Μιχ. Ἀ.:
Οἱ «τυρρηνικοὶ» (ἀττικοὶ) ἀμφορεῖς. Ἡ σχέση τους με τοὺς «ποντιακοὺς» (ἐτρουσκικοὺς) καὶ τὸν Νικοσθένη, 1976, 44.
Σωσίας καὶ Εὐφρόνιος, 1977, 1.
Μία νέα παράσταση τοῦ ἄθλου τοῦ Ἡρακλῆ μετὰ τὴ Λερναία Ὠδὴ, 1978, 109.

- Ἐνεδρεύοντες, 1980, 58.
 «Saltantes Lacaeanae», 1981, 25.
 Ἀργείων παῖς, 1989, 15.
 Παναθηναϊκοὶ ἀμφορεῖς ἀπὸ τὴν Πέλλα, 1991, 15.
 Νέες ιδέες γιὰ παλιὰ εὐρήματα. Ἡ κύλινκος τοῦ Ἀρκεσιλάου στὸ Παρίσι, 2000, 19.
- Τιβερίου-Στεφανίδου, Θεοδοσία:
 Παρατηρήσεις στὴ στήλη τοῦ κυνηγοῦ τῆς Κορίνθου, 1977, 23.
 Στήλη λυρωδοῦ ἀπὸ τὴν Ποτειδαία, 1980, 43.
 Ἕνα μικρασιατικὸ γλυπτὸ στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Ἀθήνας, 1989, 39.
 Σιληνὸς καθεύδων, 1995, 67.
- Tod, Marcus Niebuhr:
 Παρατηρήσεις ἐπὶ τινων ἐπιγραφῶν ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ὑπερτελεάτου Ἀπόλλωνος, 1904, 55.
- Tomlinson, Jonathan E.:
 Chemical Analysis of Some Mycenaean Pottery from Perati, Attica, 1995, 227.
- Τουράτσογλου, Ἰωάννης:
 (μετὰ Αἰκατερίνης Ρωμιοπούλου): Θησαυρὸς «Fol-lis» τῆς Α' Τετραρχίας ἐξ Ὡραίου Δυτ. Θράκης (Ν. Ξάνθης), 1970, 47.
 Δύο νομισματικοὶ «θησαυροὶ» ἐκ τοῦ Νομοῦ Κιλκίς (Κεντρ. Μακεδονία), 1971, 75.
 (μετὰ Αἰκατερίνης Ρωμιοπούλου): Ὁ μακεδονικὸς τάφος τῆς Νιάουστας (τάφος Kinch), 1971, 146.
 «Θησαυρὸς» χρυσῶν ὑπερπύρων ἐκ Βραστῶν Χαλκιδικῆς εἰς τὸ Μουσεῖον Θεσσαλονίκης, 1974, 92.
 (μετὰ Α. Ριζάκη): Mors Macedonica. Ὁ θάνατος στὰ ἐπιτάφια μνημεῖα τῆς Ἀνω Μακεδονίας, 2000, 237.
- Τραυλός, Ἰωάννης Ν.:
 Σπήλαιον τοῦ Πανδὸς παρὰ τὸ Δαφνί, 1937, 391.
 Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Ἀσκληπιείου τῶν Ἀθηνῶν, 1939-41, 34.
 Τὸ ἀνάκτορον τῆς Ἐλευσίνος, 1950-51, 1.
 Ἡ παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου, 1953-54 Β', 301.
 Ἡ πυρπόλησις τοῦ Παρθενῶνος ὑπὸ τῶν Ἑρῶλων καὶ ἡ ἐπισκευὴ του κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ, 1973, 218.
 (μετὰ Luigi Beschi): La casa di L. S. Fauvel, primo museo ateniese, 2001, 72.
 (μετὰ Luigi Beschi): Σημεῖωμα διὰ τὴν θέσιν καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τῆς οἰκίας τοῦ Fauvel εἰς τὰς Ἀθήνας, 2001, 121.
- Τριανταφυλλίδης, Παῦλος:
 Ἀρχαῖοι τάφοι στὴν πόλιν τῆς Ρόδου, 2007, 193.
- Τρυπάνης, Κ.:
 Τὸ ἐλληνικὸν ἀναθηματικὸν ἐπίγραμμα μέχρι τῶν χρόνων τῶν Περσικῶν πολέμων, 1937, 824.
- Τσάιμου, Κωνσταντῖνα:
 Μελέτη τῆς ἐκκεντρότητας τῶν παραστάσεων τῶν ἐλληνιστικῶν ἀθηναϊκῶν τετραδράχμων «New Style», 1980, 128.
- Τσάκος, Κ.:
 Συμβολὴ στὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ πρώιμη βυζαντινὴ μνημειογραφία τῆς Σάμου, 1979, Χρον. 11.
- Τσιμπίδης, Εὐ.:
 Ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι ἐν Θράκῃ, 1971, Χρον. 39.
 Ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι ἐν Θράκῃ, 1973, Χρον. 30.
- Τσιμποπούλου, Μεταξία:
 Μινωικὴ ἄγκυρα ἀπὸ τὸν Πετρὸ Σητείας, 1989, 121.
- Τσιριβάκος, Ἡλίας Κ.:
 Παρατηρήσεις ἐπὶ τοῦ Μνημείου τοῦ Δαόχου, 1972, 70.
- Τσουντας, Χρήστος:
 Ἀττικὸν ἀγγεῖον, 1883, 47.
 Λογοδοσία ἀρχῶν τοῦ ἐν Ἐλευσίνι ἱεροῦ, 1883, 109, 253.
 Ἀγγεῖον Ταναγραϊκόν, 1883, 171.
 Προσθήκη εἰς τὴν ἐξ Ἐλευσίνος ἐπιγραφὴν, 1883, 194.
 Ἐπιγραφὴ ἐκ Θράκης, 1883, 263.
 Ἐπιγραφὴ ἐξ Ἐλευσίνος, 1884, 69.
 Ἐπιγραφὴ ἐξ Ἀκροπόλεως, 1884, 165.
 Προσθήκη εἰς τὴν ἐξ Ἀκροπόλεως ἐπιγραφὴν, 1884, 224.
 Οἱ προϊστορικὸι τάφοι ἐν Ἑλλάδι, 1885, 29.
 Ἀγγειοπλάσται Ἀθηναῖοι, 1885, 53.
 Σκεῦος πήλινον καὶ τεμάχια ἀγγείων ἐξ Ἀθηνῶν, 1885, 117.
 Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἀκροπόλεως, 1885, 129.
 Κρατὴρ ἐξ Ἀκροπόλεως, 1885, 219.
 Ἀνασκαφαὶ τάφων ἐν Ἐρετρῷ, 1886, 31.
 Κατάλογος ὀνομάτων, 1886, 183.
 Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐρετρίας, 1887, 77.
 Ἀρχαιοῖτες ἐκ Μυκηνῶν, 1887, 155.
 Συμπληρώσεις εἰς ἐπιγραφὴν ἐξ Ἐλευσίνος, 1888, 113.
 Ἀνασκαφαὶ τάφων ἐν Μυκῇναις, 1888, 119.
 Περὶ τοῦ ἐν Βαφειῷ τάφου, 1888, 197.
 Ἔρευναι ἐν τῇ Λακωνικῇ καὶ ὁ τάφος τοῦ Βαφειοῦ, 1889, 129.
 Ἐκ Μυκηνῶν, 1891, 1.
 Τάφος θολωτὸς ἐν Κάμπῳ, 1891, 189.
 Ἐκ τοῦ Ἀμυκλαίου, 1892, 1.

- Ἐπιγραφὴ ἐκ Μυκηνῶν, 1892, 67.
 Γραπτὴ στήλῃ ἐκ Μυκηνῶν, 1896, 1.
 Μῆτραι καὶ ξίφη ἐκ Μυκηνῶν, 1897, 97.
 Προσθήκη, 1897, 200.
 Κυκλαδικά, 1898, 137.
 Κυκλαδικὰ II, 1899, 73.
 Λίθινα ἐργαλεῖα ἐκ Πελοποννήσου, 1901, 85.
 Κεφαλὴ ἐκ Μυκηνῶν, 1902, 1.
 Ἦρως ἐπὶ Βλαύτῃ, 1906, 243.
- Ure, P.:
 Μυκαλησσός, 1912, 102.
 Εἰς AE 1912, 102-119, 1912, 253.
 Μελανόμορφοι κύλικες ἐκ Ῥεϊτσώνας τῆς Βοιωτίας, 1915, 114.
 Διορθώσεις, 1916, 62.
 «Kothans» and Kufas, 1937, 258.
- Vallois, René:
 Ἐξώστυλος, 1953-54 Β', 1.
- Vanderpool, Eugene:
 The Museum and the Garden of the Peripatetics, 1953-54 Β', 126.
- De Visscher, Fernand:
 L'Héraklès Epitrapézios colossal d'Alba Fucens, 1953-54 Γ', 314.
- Wace, A. J. B.:
 A Spartan Hero Relief, 1937, 217.
 Late Helladic III Pottery and its Divisions, 1953-54 Α', 137.
- de Waele, J. A. K. E.:
 Der Apollontempel (C) von Thermos und sein Vorgänger (B): Disposition und Entwurf, 1995, 85.
- Walter, Otto:
 Die Reliefs aus dem Heiligtum der Echeliden in Neu-Phaleron, 1937, 97.
 Darstellung von Meereswesen auf römischen Sarkophagen, 1953-54 Α', 81.
- Warren, P. M.:
 The Stone Vessels from the Bronze Age Settlement at Akrotiri, Thera, 1979, 82.
- Watzinger, Carl:
 Ariadne auf Naxos, 1937, 449.
- Webster, T. B. L.:
 Attic Comic Costume: A Reexamination, 1953-54 Β', 192.
- Weickert, Carl:
 Kopf des Satyr Borghese, 1953-54 Α', 151.
- Weissaeupl, R.:
 Παραστάσεις γραίας μεθυσούσης, 1891, 143.
 Ἐρυθρόμορφα ἀγγεῖα, 1893, 13.
- Welter, Gabriel:
 Das Thrasyllosmonument, 1937, 419.
 Ἀριστείδης νομοθέτης τῆς Κέω, 1953-54 Γ', 157.
- West, A. B.:
 (μετὰ Benjamin D. Meritt): Ὁ φορολογικὸς κατάλογος τοῦ 421/0, 1924, 41.
 (μετὰ Benjamin D. Meritt): Φορολογικὸς κατάλογος IG I² 218, 1925-26, 46.
- White, Will J.:
 Τὸ Πελαργικὸν ἐπὶ Περικλέους, 1894, 25.
- Wide, S.:
 Ἀναθηματικὸν ἀνάγλυφον ἐξ Αἰγίνης, 1901, 113.
 Τὸ ἐν Δαφνίῳ ἱερὸν τῆς Ἀφροδίτης, 1910, 35.
- Wilhelm, A.:
 Ψηφίσματα ἐξ Ἐρετρίας, 1890, 195.
 Ἐπιγραφὰ ἐξ Εὐβοίας, 1892, 119.
 Ἐπιγραφὴ ἐκ Θουρίας, 1900, 151.
 Ψήφισμα Ἀθηναίων, 1901, 49.
 Ἐπιγραφὴ Πειραιῶς, 1901, 81.
 Δύο ψηφίσματα Ἀλαβανδέων, 1901, 147.
 Ἀττικὴ ἐπιγραφὴ ἐκ Χαλκίδος, 1902, 135.
 Εὐβοϊκά, 1904, 89.
 Ἀττικὰ ψηφίσματα, 1905, 215.
 Ἐπιγραφὴ ἐξ Ὀλυμπίας, 1910, 147.
 Εὐβοϊκά, 1912, 234.
 Ψήφισμα Ἀθηναίων ὑπὲρ Ἰκεσίου υἱοῦ τοῦ Μητροδώρου Ἐφεσίου, 1912, 248.
 Παρατηρήσεις, 1912, 250.
 Δόγμα Αἰτωλῶν ὑπὲρ Μυτιληναίων, 1914, 84.
 Ἐπιγραφῆς Τήνου ἀναγνώσεις, 1914, 87.
 Ἑλληνικῶν ἐπιγραμμάτων ἐξάς, 1924, 50.
 Ἀττικὴ τιμητικὴ ἐπιγραφὴ Ῥωμαϊκῶν χρόνων, 1924, 193.
 Ein Gedicht zu Ehren der Könige Antigonos und Demetrios, 1937, 203.
- Wilski, P.:
 (μετὰ Fr. Hiller von Gaertringen): Theraische Studien, 1937, 48.
- Wolters, P.:
 Πήλινοι ἐξ Ἀττικῆς πίνακες, 1888, 181.
 Βοιωτικαὶ ἀρχαιοότητες, 1892, 213.
- Woodward, Arthur M.:
 The Golden Nikae of Athena, 1937, 159.
 An Attic Treasure-Record: the Hekatompedon - List for 402/1 B. C., 1953-54 Β', 107.

- Φάκλαρη-Κονιτσιώτη, Ὑπατία:
(μετὰ Ἰουλίας Βελισσαροπούλου-Καράκωστα, Βάσας Κοντορίνη): Οἰκονομικὲς ὑποθέσεις γυναικῶν σὲ μία ἀνέκδοτη ὑπόθηκη ἀπὸ τὴν ἑλληνιστικὴ Κέρκυρα, 2003, 115.
- Φαράκλας, Νικόλαος:
(μετὰ Εὐ. Μαζωνάκη): Νέος «Μακεδονικὸς» τάφος ἐν Θήβαις, 1967, Χρον. 15.
Ἀνασκαφὴ οἰκοπέδου Θεοδώρου Κριμπᾶ ἐν Ἀλιάρτῳ, 1967, Χρον. 20.
Τὰ ἀγάλματα τοῦ Riace. Μιὰ ἄλλη γνώμη, 1994, 1. Θηβαϊκά, 1996.
- Φιλαδελφεύς, Ἀλέξανδρος:
Τὸ Γοργόνειον ἐν τῷ ἐκ Πειραιῶς ψηφιδωτῷ, 1894, 99.
Ἐπιτύμβιον ἀνάγλυφον μετὰ Χαρωνείου παραστάσεως, 1896, 131.
Εὐρήματα ἐκ Χαλκίδος, 1907, 65.
Χριστιανικὰ μνημεῖα Νικοπόλεως, 1914, 259.
Τέσσαρες ἀνάγλυφοι προτομαὶ ἐν τῷ Ἑθνικῷ Ἀρχαιολογικῷ Μουσεῖῳ Ἀθηνῶν, 1916, 9.
Ἀνασκαφαὶ Νικοπόλεως, 1916, 33.
Ἀνασκαφαὶ Νικοπόλεως, 1916, 65.
Νικοπόλεως ἀνασκαφαί, 1917, 48.
Νικοπόλεως ἀνασκαφαί, 1918, 34.
Ἀθηνῶν: ἀνάγλυφα ἀρτιφανῆ, 1920, 89.
Λυσικρατείου ἀνασκαφῆ, 1921, 83.
Πρεβέξης μουσεῖον, 1922, 66.
Ὁ κοῦρος τῆς Ἀναβύσσου, 1937, 668.
- Φίλιος, Δημήτριος:
Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐλευσίνος, 1883, 4, 75, 133.
Τρεῖς κεφαλαὶ ἐξ Ἀττικῆς, 1883, 93.
Σύμβολα ἐπὶ τῶν πωρίνων πλίνθων τοῦ στερεοβάτου τῆς προνάου στοᾶς τοῦ ἐν Ἐλευσίνι ναοῦ, 1883, 107.
Ἀρχαῖος μολύβδινος ἐνεπίγραφος ἀλτήρ, 1883, 189.
Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐλευσίνος, 1884, 135.
Προσθήκη εἰς τὴν ἐξ Ἐλευσίνος ἐπιγραφὴν, 1884, 159.
Γλυπτὰ ἐξ Ἐλευσίνος, 1884, 179.
Τὸ παρὰ τὴν Ζέαν ἐν Πειραιεὶ θέατρον, 1885, 62.
Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐλευσίνος, 1885, 145.
Ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα τῶν ἐν Ἐλευσίνι ἀνασκαφῶν, 1885, 169.
Ἐλευσινιακὰ ἀνάγλυφα, 1886, 19.
Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐλευσίνος, 1886, 185.
Κεφαλὴ ἐξ Ἐλευσίνος, 1886, 257.
Προσθῆκαι καὶ διορθώματα εἰς τὴν ἐξ Ἐλευσίνος ἐπιγραφὴν, 1886, 272.
- Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐλευσίνος, 1887, 1, 109, 194.
Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐλευσίνος, 1888, 21.
Τοιχογραφίαι ἀρχαίου οἰκοδομήματος ἐν Ἐλευσίνι, 1888, 77.
Θραύσματα πινακίου καὶ ἀγγείου ἐξ Ἐλευσίνος, 1888, 193.
Ἀρχαῖκα κεφαλαὶ ἐξ Ἐλευσίνος, 1889, 117.
Ἀνασκαφαὶ ἀρχαίων τάφων ἐν Ἐλευσίνι, 1889, 171.
Ἀνασκαφαὶ παρὰ τὰ Μέγαρα, 1890, 21.
(μετὰ H. Lolling): Μεγαρικά, 1890, 55.
Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐλευσίνος, 1890, 69, 117.
Ἀρχαιολογικαὶ εἰδήσεις, 1890, 103.
Γλυπτὰ ἔργα ἐξ Ἐλευσίνος, 1890, 207.
Ἐπιγραφαὶ ἐξ Ἐλευσίνος, 1892, 101.
Διόρθωσις, 1892, 258.
Χαλκοῦν ἄγαλμα Ποσειδῶνος ἐκ Βοιωτίας, 1899, 57.
Ἀνάγλυπτος ἐπιτύμβιος ἀρχαϊκὴ στήλη, 1903, 43.
Προσθήκη, 1903, 207.
Ἀνασκαφαὶ τάφων παρὰ τὴν ἱερὰν ὁδόν, 1904, 61.
Ὁ πίναξ τῆς Νι(ι)ννίου, 1906, 197.
- Φιλίππακη, Βαρβάρα Θ.:
Ἀττικὸς τάφος τῆς τελευταίας τριακονταετίας τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνος, 1953-54 Γ', 98.
Καὶ πάλι ἡ κύλικα τοῦ Εὐφρονίου στὴν Ἀθήνα, 1980, Χρον. 62.
- Φουρζίκης, Α.:
Ἀρχαῖοι τάφοι ἐν Σαλαμῖνι, 1916, 1.
- Φυλακτός, Κ.:
Κυπρία σφραγίς, 1912, 263.
- Φωτιάδης, Πέτρος:
IG II 11, 1922, 62.
Προσθήκη, 1922, 79.
- Φωτίου, Κ. Φ.:
Ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι εἰς τὴν νῆσον Πάρον, 1973, Χρον. 1.
Ἡ ἀρχαία Κυδωνία, 1975, Χρον. 41.
- Χαβιαρᾶς, Μιχ. Δ.:
(μετὰ Νικήτα Δ. Χαβιαρᾶ): Ἀνέκδοτοι ἐπιγραφαὶ Περαιᾶς τῶν Ῥοδίων, 1907, 203.
Ἐπιγραφαὶ Περαιᾶς τῶν Ῥοδίων, 1911, 52.
Εἰς Περαιᾶς ἐπίγραμμα ἐπιτύμβιον, 1912, 197.
Περαιᾶς τῆς Ῥοδίων ἐπιγραφαί, 1913, 1.
Νισύρου ἐπιγραφαί, 1913, 6.
Κνιδίας χερσονήσου ἐπιγραφαί, 1913, 17.
Εἰς Περαιᾶς ἐπιγραφάς, 1913, 102.
Εἰς Νισύρου ψήφισμα, 1913, 103.
Ῥόδου ἐπιγραφαί, 1915, 128.

- Χαβιαράς, Νικήτας Δ.:
(μετὰ Μιχ. Δ. Χαβιαρά): Ανέκδοτοι ἐπιγραφαὶ Πε-
ραιάς τῶν Ῥοδίων, 1907, 203.
Ἀρχαιολογικῆς ἐταιρείας πάπυροι, 1913, 17.
Σποράδων νήσων ἐπιγραφαί, 1915, 131.
Ἀρσινόης, πάπυροι, 1920, 72.
Σποράδων ἐπιγραφαί, 1922, 39.
Εἰς Σποράδων ἐπιγραφάς, 1922, 49.
Εἰς Λίνδου ἐπιγραφὴν, 1922, 52.
Περαιάς τῆς Ῥοδίων ἐπιγραφαί, 1922, 52.
- Χαριτωνίδης, Σεραφεῖμ Ι.:
Δύο μυκηναῖκοι τάφοι ἐν τῷ χωρίῳ Πρίφτιανι,
παρὰ τὰς Μυκήνας, 1952, Χρον. 19.
Ἐπιτύμβιος λατινικὴ ἐπιγραφὴ ἐκ Κεγχρεῶν, 1952,
205.
Μυκηναῖος ἀγγειογράφος, 1953-54 Β', 101.
Τὸ ἐπίτιτλον ἀνάγλυφον τῆς IG II² 49, 1957, 84.
Ἀνασκαφὴ κλασσικῶν τάφων παρὰ τὴν πλατεῖαν
Συντάγματος, 1958, 1.
Πηλίνη γεωμετρικὴ ροιά, 1960, 155.
Ὁ Ταξιάρχης τοῦ Κάτω Τρίτου, 1963, Χρον. 1.
Ἀνασκαφὴ παρὰ τὸν Ἅγιον Δημήτριον τὸν Λουμ-
παρδιάρην ἐν Ἀθήναις, 1979, 161.
- Χατζηαναστασίου, Ὅλγα:
Πρωτοκυκλαδικὰ ἀντικείμενα ἀπὸ τὴν Πάρο,
1983, Χρον. 1.
- Χατζηδάκης, Ἰωσήφ:
Τύλισος Μινωικὴ, 1912, 197.
Κνωσίων καὶ Τυλίσων συνθήκη, 1914, 94.
- Χατζημιχαήλ-Σκορδά, Δ.:
Τάφος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ ἄλλες ἀρχαιοῦτες στὴν
περιοχὴ Πυρᾶς Φωκίδος, 1984, Χρον. 9.
- Χατζῆς, Ἀντώνιος Χ.:
Ἱεροὶ νόμοι ἐξ Ἀχαΐας, 1908, 97.
Πάπυρος ἐξ Ἀρσινόης (Φαγιούμ) τῆς Αἰγύπτου,
1915, 30.
Διορθώσεις εἰς ἐπιγραφὰς ἐν ΑΕ 1914, 1915, 32.
Σύμμεικτα ἐπιγραφικά, 1915, 33.
Εἰς Νικοπόλεως ἐπιγραφάς, 1918, 29.
Εἰς Ἀρσινόης παπύρους, 1920, 73.
Συμπλήρωσις Ἀττικοῦ ψηφίσματος, 1923, 53.
Ἀνάγνωσις αἰνιγματώδους ἐπιγραφῆς, 1924, 200.
Ἀνδρέας Ν. Σκιαῶς, 1924, 201.
- Ἀττικὴ ἐπιγραφὴ ἀεισίων, 1925-26, 94.
Παρατηρήσεις εἰς Λοκρικὸν θεσμόν, 1927-28, 181.
Ἐπιγραφὴ ἐκ Σαλαμῖνος, 1930, 59.
Τὰ ἀρχαῖα ὀνόματα τῆς νήσου Σαλαμῖνος, 1930, 60.
Τήλεφος καὶ Λύτβη, 1930, 73.
Γαῦρος - Ἄνδρος - Στάγιρος, 1937, 621.
Τοπωνυμικά σύμμεικτα, 1938, 60.
- Hatzopoulos, M. B.:
(μετὰ Dimitrios Gofas): Acte de vente d'esclave de
Skydra (Macédoine), 1999, 1.
- Χουδαβέρογλου, Θεόδωτος Σοφοκλῆς, Ἀβρ.:
Ἡ σημειογραφικὴ φιάλη τοῦ Τριβελλίου Πωλλίω-
νος, 1937, 457.
- Χουρμουζιάδης, Γ. Χ.:
Ἡ διακεκοσμημένη κεραμεικὴ τῆς Ἀρχαιοτέρας
Νεολιθικῆς περιόδου εἰς τὴν Θεσσαλίαν, 1971, 165.
- Χρήστου, Χρύσανθος:
Ἄρτεμις Ἑκάτη, 1953-54 Γ', 188.
Ἀρχαῖκον ἀνάγλυφον Διοσκούρων ἐκ Σπάρτης,
1955, 91.
Περὶ τὰ Σαραπιεία τῆς Τανάγρας, 1956, 34.
Ὁ Πολύγνωτος καὶ μία ἀγγειογραφία μὲ ἐπει-
σόδιον ἐκ τῆς Ὀμηρικῆς Νεκυΐας, 1957, 168.
- Χρυσανθάκη-Κουκούλη, Χάιδω:
Προϊστορικὴ Θάσος, 1970, Χρον. 16.
- Χρυσίδης, Γ.:
[Ὅστρακο ἐξοστρακισμοῦ (IG I² 915)], 1852, φυλ.
32, 777-778, ἀρ. 1300 δίς.
- Χρυσικοπούλου, Ἐλισάβετ:
Ἀγγεῖο μὲ προτομὴ ἀργυριοῦ ἀπὸ τὸ Ἀκρωτήρι
Θήρας, 1999, 129.
- Χωρέμη-Σπετσίερη, Ἀλκηστis:
Θησαυρὸς ἀργυρῶν κεκρυφαίων στατήρων, 1981,
52.
Θραῦσμα ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ τὴν πε-
ριοχὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ Ἐλευσινίου, 2000, 1.
- Χωρέμης, Ἄγγελος:
Χαλκαὶ ὑδρίαι ἐξ Ἠλείας, 1969, 208.
Μυκηναῖκοι καὶ πρωτογεωμετρικοὶ τάφοι εἰς Καρ-
ποφόραν Μεσσηνίας, 1973, 25.
- Ziebarth, E.:
(μετὰ Fr. Hiller von Gaertringen): Νόμος Αἰγιάλης,
1907, 185.

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- Achaïe II A. D. Rizakis, *Achaïe II. La cité de Patras: épigraphie et histoire*. Μελετήματα 25 (Athènes 1998).
- AEE Σ. Α. Κουμανούδη, *Αττικής Έπιγραφαὶ Ἐπιτύμβιοι* (Ἀθῆναι 1871).
- Agora XV B. D. Meritt, J. S. Traill, *The Athenian Agora, XV. The Athenian Councillors* (Princeton 1974).
- Agora XVI A. G. Woodhead, *The Athenian Agora, XVI. Inscriptions: The Decrees* (Princeton 1997).
- Agora XVII D. W. Bradeen, *The Athenian Agora, XVII. The Funerary Inscriptions* (Princeton 1974).
- Antiquités helléniques A. R. Rangabé, *Antiquités helléniques ou repertoire d'inscriptions et d'autres antiquités découvertes depuis l'affranchissement de la Grèce I* (Athènes 1842) [nos. 1-353]. II (Athènes 1855) [nos. 354-2490].
- APMA 3 *Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς*. 3. Μέρος Α'. K. S. Pittakys, *L'ancienne Athènes, ou la description des antiquités d'Athènes et de ses environs*, Athènes 1835. *Εὐρετήριο συνταχθὲν ὑπὸ Γ. Ε. Μαλούχου*. Β'. *Ἐπιγραφὰὶ ἀνέκδοτοι. Εὐρετήριο συνταχθὲν ὑπὸ Οὐρ. Βιζυηνοῦ* (Ἀθῆναι 1998).
- APMA 4 *Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς*. 4. *Εὐρετήρια τοῦ βιβλίου τοῦ Alexander Conze, Die attischen Grabreliefs* (Berlin 1893-1922), ὑπὸ Οὐρανίας Βιζυηνοῦ (Ἀθῆναι 2007).
- APMA 5 *Ἀρχεῖον τῶν Μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς*. 5. *Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικῆς. Εὐρετήρια περιοδου πρώτης 1837-1860*, ὑπὸ Γεωργίας Ε. Μαλούχου (Ἀθῆναι 2010).
- APMA 6 *Ἀρχεῖο τῶν Μνημείων Ἀθηνῶν καὶ Ἀττικῆς*. 6. *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς Β' περιοδου (1862-1874). Τοπογραφικὸ εὐρετήριο, συνταχθὲν ὑπὸ Οὐρ. Βιζυηνοῦ* (ὑπὸ ἔκδοσιν).
- CAT C. W. Clairmont, *Classical Attic Tombstones I-VI* (Kilchberg 1993) καὶ Suppl. Vol. (1995).
- Conze A. Conze, *Die attischen Grabreliefs I-IV* (1893-1922).
- EAD *Exploration Archéologique de Délos. Les monuments funéraires de Rhénée*, par M.-T. Couilloud. École française d'Athènes, fasc. XXX (Paris 1974).
- EAM Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
- Eleusis Inscr. K. Clinton, *Eleusis. The Inscriptions on Stone*. IA: Text· IB: Plates (Athens 2005)· II: Commentary (Athens 2008).
- EMMEΓ' *Εὐρετήριο τῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*. Α'. *Εὐρετήριο τῶν Μεσαιωνικῶν Μνημείων*. Τεύχ. Γ', ὑπὸ Α. Ὁρλάνδου. *Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων Ὑμηττοῦ - Πεντελικοῦ - Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω* (Ἀθῆναι 1933).
- Follet S. Follet, *Athènes au IIe et au IIIe siècle* (Paris 1976).
- I.Cos W. R. Paton - E. L. Hicks, *The Inscriptions of Cos* (Oxford 1891).
- I.Did. *Didyma*, II. *Die Inschriften*, von A. Rehm, hrsg. von R. Harder (Berlin 1958).
- I.Kition M. Yon, *Kition Bamboula V. Kition dans les textes. Testimonia littéraires et épigraphiques et Corpus des inscriptions* (Paris 2004).
- I.Nikaia I S. Sahin, *Katalog der antiken Inschriften des Museums von Iznik (Nikaia)*. Teil 1: Nr. 1-633. *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien IX* (1979).
- Inscr. gr. Bild. E. Loewy, *Inschriften griechischer Bildhauer* (1885· ἀνατ. Osnabrück 1965).
- Lawton C. L. Lawton, *Attic Documents Reliefs: Art and Politics in Ancient Athens* (Oxford 1995).
- Le Bas, Attique Ph. Le Bas, *Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure. Inscriptions*. III, *Attique* (Paris 1870). IV, *Explication des Inscriptions Grecques et Latines recueillies en Grèce et en Asie Mineure*. I. *Attique*.

Lenormant	Fr. Lenormant, <i>Recherches archéologiques à Eleusis exécutées dans le cours de l'année 1860 sous les auspices des Ministères de l'instruction publique et d'État</i> par Fr. Lenormant (Paris 1862).
ΜΑ	Μουσείο Ἀκροπόλεως.
Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ὡρωποῦ	Β. Χ. Πετράκος, <i>Οἱ ἐπιγραφές τοῦ Ὡρωποῦ</i> (Ἀθήναι 1997).
Peek, <i>AttInscr</i>	W. Peek, <i>Attische Inschriften</i> , AM 67, 1942 (1951), 1-217.
Πρακτ. Συμπ. Wilhelm	Ἀττικαὶ ἐπιγραφαί. Πρακτικὰ Συμποσίου εἰς μνήμην Α. Wilhelm (ἐπιμ. Ἀ. Π. Ματθαίου, Ἀθήναι 2004).
ΣΕΜΑ	Συμπλήρωμα τῶν Ἐπιτυμβίων Μνημείων τῆς Ἀττικῆς ὑπὸ Β. Ν. Μπαρδάνη, Γ. Κ. Παπαδόπουλου μὲ τὴ συμβολὴ Β. Χ. Πετράκου (Ἀθήναι 2006).
TitCal	M. Segre, <i>Tituli Calymnii</i> , ASAA 22-23, 1944-1945 (1952).
Walter	O. Walter, <i>Beschreibung der Reliefs im kleinen Akropolismuseum in Athen</i> (Wien 1923).

Η
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
2011

ΤΟΜΟΣ ΕΚΑΤΟΣΤΟΣ ΠΕΝΤΗΚΟΣΤΟΣ
ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ ΤΗΣ ΠΕΜΠΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2011

ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΕΥΑΓ. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ & Σ^{ΙΑ} Ο.Ε.»

ΛΕΟΝΤΕΙΟΥ 9 ΑΘΗΝΑ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ

ΕΛΕΟΝΩΡΑΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΔΟΥ

